

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ
ਪਰਦੇ ਪਿਛੇ ਛੁਪੀ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ—
ਉਹ ਭੇਦ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਖੁਲ੍ਹ ਸਕੇ

ਮਲੋਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ

ਸਾਬਕਾ ਜਾਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ
ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ, ਭਾਰਤ

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਔਲਖ

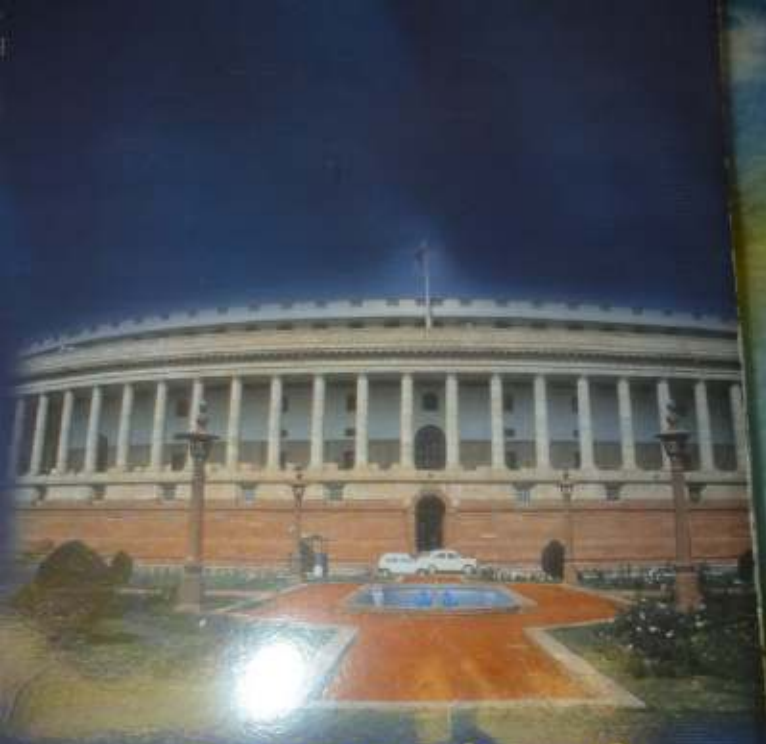
Ph: 6540738 2740738

Lahore Book Shop
Near Society Cinema,
LUDHIANA-141008.

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-

ਭਾ.ਚਤਰਸਿੰਘ ਜੀਵਨਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ
ਪਰਦੇ ਪਿਛੇ ਛੁਪੀ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ-
ਉਹ ਭੇਦ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸਕੇ

ਮਲੋਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ

ਸਾਬਕਾ ਜਾਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ, ਭਾਰਤ

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ
ਪਰਦੇ ਪਿਛੇ ਛੁਪੀ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ—

ਉਹ ਭੇਦ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਖੁਲ੍ਹ ਸਕੇ

Khule Bhed by Maloy Krishna Dhar
translated by Gurcharan Singh Aulakh

- © ਮਲੋਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ
- © ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਐਲਪ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ : ਸ੍ਰ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਮਦਾਸ

ISBN : 81-7601-748-5

2006

ਮੁੱਲ : 375/-

Punjabi Translation From English Book OPEN SECRETS Published by
Manas Publications, New Delhi

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:

ਡਾ. ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਟੀ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਇੰਡੀਆ)।

ਫੋਨ/ਫੈਕਸ : (0183) 2542346, 2547974, 2557973

E-Mail : csjs@vsnl.com csjsexports@vsnl.com

Visit our Website : www.csjs.com

No part of this publication can be reproduced, photocopied, translated, etc., in any form whatsoever, without prior written permission of the publisher.

The views expressed in this book are those of the author and not necessarily that of the publisher. The publisher is not responsible for the views of the author and authenticity of the data, in any way whatsoever.

(Printed in India)

ਪ੍ਰਿੰਟਰ : ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼,

312, ਈਸਟ ਮਿਹਨ ਨਗਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਫੋਨ : (0183) 2705003, 5095774.

ਮੁੱਖ ਬੰਦ

‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ’ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ, ਸੁਨੇਦਾ ਧਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਹੋਸਦਿਆਂ ਹੋਸਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਗੈਰ-ਰਵਾਇਤੀ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਔਥਰੇ ਤੋਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਫ਼ਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿੱਚੜਾਣ ਤੇ ਉੱਜਲਾਹਟ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭਿੜ ਰਹੀਆਂ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਬੇਯਕੀਨੀ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਕਟ ਵਲ ਧਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਖੜੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ।

‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ’ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਨੀਯ ਨਾਲ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਬਾਰੇ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਲਿਖਣ ਤੇ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣ ਨੂੰ, ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਰੁੱਧ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਸਮਝ ਕੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰੈੱਬੀ ਇਲਹਾਮ ਤਾਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ‘ਸੁਤੰਤਰ ਲੋਕ-ਰਾਜਾਂ’ ਵਿਚ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਜਨਤਕ ਜਾਂਚ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਸਥਾਈ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਔਥਰੇ ਤੇ ਬੇਲਗ਼ਾਮ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ‘ਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਪਤਚਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਸਿੱਧ ਪੱਧਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਘਰੇਲੂ ਤੀਬੀ ਨੂੰ ਉਹ ਅਮਿੱਟ ਤੇ ਅਤਿਪਤਰ ਤਾਪ ਜਾ ਲਾਲਸਾ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਦੀ ਹਾਥੀ ਵਿਚ ਪੱਕ ਰਹੇ ਪਕਵਾਨ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰ 'ਚ ਰਜਾਈ ਥੱਲੇ ਹੇ ਰਹੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਬਣ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਕੂਟਨੀਤੀ ਖਾਨੂਨ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸਥਿਰਤਾ, ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਅਰਥੀ ਹੈ ਤੇ ਜੰਗ ਤੇ ਅਮਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੁਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਬਾਉਣ ਤੇ ਕੋਅਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸਰਵੋਤਮ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜੰਗ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਲੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿੱਕੀ ਮੋਟੀ ਫੋਤਫ਼ਾੜ ਨਾਲ ਵੀ ਜੰਗ ਭੜਕਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਫੋੜ ਅਤੇ ਉਲਟਫੇਰ ਨਾਲ ਰਬਾਹੀ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਭਾਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਐਨ ਥੱਲੇ ਨਿਰਮਾਣਯੋਗੀ ਧਮਾਕਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਤਨਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢਾਂਚਾ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਬੰਬ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਜੁੰਡਲੀ ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਿਸ ਪੜਾ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੂਚਨਾ ਰੋਕ ਕੇ, ਘਰੇਲੂ ਮੁਹਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਤੇ ਅਕੂਟਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਧੀਆ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ।

ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਿੱਲਿਆ ਤਰਾਸਿਆ, ਚਲੰਤ ਤੇ ਕਾਰਆਮਦ ਢੰਗ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਕੋਲ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ, ਰੱਖਿਆ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗਾਂ, ਸੀਮਾ ਸਕਾਉਟਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰੱਗਿਆਂ, ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਨਿੱਜੀ ਏਜੰਟਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮਤ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਤੇ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਬਾਰੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਤਾਲਮੇਲ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਧੀਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਥਿਤੀ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਘੁੱਸਪੈਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਸ਼ਾਣਾ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਬਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਹੋਰ ਸੂਚਨਾ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਦੋਂ

ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਚਰੇਹੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਭੰਜਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਮਰਾਜ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਸਮਝਣਾ ਵਧੇਰੇ ਰਾਸ ਥੋਠਦਾ ਸੀ।

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਜਬਰ ਦੀ ਇਹ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ "ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਮੁੰਡਿਆਂ" ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਕਰੇ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਤਾ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਸ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਸਭ ਪੱਧਰ-ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ, ਮਜਦੂਰ ਚਲ, ਅਭਿਆਗਤ, ਨਾਟਕ, ਸੰਗੀਤ ਉਤਸਵ-ਕਲਾਵਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੋਂਦ ਤਕ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵ, ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰੀਕਾਰੀ ਤੇ ਵਿਚਰੇਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਫੈਲਾਓ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਚਾਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚਲੀ ਹਰ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਸੀ। ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੂਟਨੀਤਕ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਮਿਸ਼ਨਾਂ, ਸੰਪਰਕ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਤੇ ਫਿਰਕੂ ਜਾਸੂਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਵਾਇਸਰਾਏ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਸਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬੈਰੂਨੀ ਅੰਗਾਂ ਐਮ 15 ਤੇ ਐਮ 16 ਤੇ ਸੁਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਘਰੇਲੂ ਗੁਪਤਚਰ ਅਮਲੇ ਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਮਲੇ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਆਮ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ, ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਚੀਨ, ਰੂਸ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

.....

ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਯੂ. ਕੇ. ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਆਦਿ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮੁਲਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਘੜਿਆ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਕ ਵਿਕਾਸ ਮੁੱਖੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਨੇ ਵੀ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਇਕ "ਬੰਦ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ" ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਚੀਨ ਦਾ ਹੈ।

ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਯੂ. ਕੇ. ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਜਿਹੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰੀਵਰਨ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਤੇਖਲਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਯੂ. ਕੇ. ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ, ਲੜੀਂਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਕੇ, ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਰਲ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹਾਕਮ ਜੁਝਲੀਆਂ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਫੈਡਰਲ ਬਿਊਰੋ ਆਫ ਇਨਵੇਸਟੀਗੇਸ਼ਨ, ਹੋਮਲੈਂਡ ਸਕਿਊਰਿਟੀ ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਏ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰ 9/11 ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੋਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ? ਹੋਰ ਥਾਂ ਵੀ

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ
ਪਰਦੇ ਪਿਛੇ ਛੁਪੀ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ—
ਉਹ ਭੇਦ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਖੁਲ੍ਹ ਸਕੇ

ਮਲੋਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ

ਸਾਬਕਾ ਜਾਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ
ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ, ਭਾਰਤ

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਔਲਖ

Ph: 6540738 2740738

Lahore Book Shop
Near Society Cinema,
LUDHIANA-141008.

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-

ਭਾ.ਚਤਰਸਿੰਘ ਜੀਵਨਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਇਹੋ ਸੁਆਲ ਉਠਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਜਿਹੇ ਸੁਆਲ ਤਾਂ ਹੀ ਪੁੱਛੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਰਾਜ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਤੇ ਪਰਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂਵੇਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸਮੂਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੁਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੋਕਰਾਜੀ ਰਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਉਤਨੇ ਹੀ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹਨ। ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇ-ਉਤਪੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਹਾਕਮ ਜੰਡਲੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਤ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅੰਤਰੀਵ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਸੁਆਲ ਪੇਂਡਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਐਫ. ਬੀ. ਆਈ. ਕਾਰਗਜ਼, ਸੈਨਟ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਰਦਾਈ ਹਨ। ਐਮ 15 ਤੇ ਐਮ 16 ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਨਿਗਰਾਨ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਲੋਂ ਬਣੀ ਤਨਦੇਹੀ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਜਾਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲੈ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਕਬਰ ਤਕ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਪੇਂਡ ਨੱਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੁਲਕ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੂਰਨ ਲਿਖਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਦੌਲ ਪੂਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਗੁਆਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰੇਕ ਟੈਕ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗ ਉਠਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਣ ਯੁਕਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਚਲ੍ਹਾ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖੇ ਮੰਗਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੱਜੀ ਸਿੱਧ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮੱਚ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਖੱਬੇ ਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ, ਸਭ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਵੋਟਾਂ ਲਈ ਗੁਆਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਅਵੇਧ ਪਰਵਾਸੀ ਵੋਟਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਨਕਲੀ ਔਥਰੂ (ਮਗਰਮੋਝ ਦੇ ਹੰਝੂ) ਵੀ ਵਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦਾ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਯੰਤਰਾ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਭਣ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਡੰਗ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਰੱਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਯੂ. ਕੇ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਕੁੱਝ ਢੰਗ ਤੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਟਾਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ।

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤਰਦਾਇਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਲੇਘ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਰ ਢੁਕਵੀਂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੌਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਾਮੇਤੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਰਾਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ

ਬਿਨਾ, ਅਖੌਤੀ ਲੋਹ-ਪੁਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਆਪਰ ਤਕ ਭਾਵ ਪੰਚਾਇਤ (ਪੰਡੂ ਰੂ-ਸਾਜਨ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਗੇੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹਨ, ਲੋਕਰਾਜ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ, ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ। ਵਿਕਸਿਤ ਹੈ ਤੇ ਵੱਡੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਨਿਆਪਾਲਕਾ ਸਮੇਤ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੇਨ ਤੋੜ ਕਰਕੇ ਢਾਹ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਮਨਸ਼ਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਨਿਆਪਾਲਕਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕੰਜਾਨ ਸਪ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬੱਸ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਸਰਦਾਰਤਾ ਦੀ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਲਈ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਸਮੇਤ ਸਭ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਉੱਤੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਿਧਿਕਿ ਚੋਟ ਨ ਜਾਂਦੇ, ਖੂਬ ਜੋਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ "ਖੁਲ੍ਹੇ ਰੋਦ" ਰਾਹੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸੀਮਤ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ੀ ਸਮੇਂ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਚਿਪਕੀ ਚਿਪਕੀ ਚਕਰਦਾਰ ਤੇ ਪੇਂਡੂਨਾਕ ਘੁਰਨੇ ਘੁਰੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਆਈ. ਬੀ. ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਵਿਰਸੇ 'ਚ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜੋ ਸੀ. ਆਈ. ਬੀ. (ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ) ਵਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਸੁਰੱਖਿਤਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਚੁੰਝੇ ਬਣਤਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ ਆਈ. ਬੀ. ਹੈ। ਸੰਘਾਤਮਕ ਟਿਕਾਈ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਬੀਜਦਾਨੀ, ਤੇ ਭੂਤਪੂਰਵ ਤੇ ਮੁੜ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਟਿਕਾਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਇਕਜੁਰ ਹਨ। ਸੰਘਾਤਮਕ ਟਿਕਾਈ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀਆਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਣੇ ਕਈ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਅਜੇ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਟਿਕਾਤਮਕ ਢੰਗ ਦਾ ਲੋਕ ਰਾਜ, ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਟੋਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਇਕ ਆਬਸ਼ਾਰ ਵਰਗੀ ਨੇਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਮਿਨਾਰ ਦੀ ਟੀਸੀ ਵਾਂਗ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਹੈ, ਬੱਸ ਇਹੋ ਫਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਭਾਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਬਲੈਕ ਦੇ ਵਿਧੀ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ "ਇਹ ਕੌਮਕਾਜ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ ਕਾਰਜਪਾਲਕਾ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ 'ਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਸੇਵਾ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਤੇ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰੰਤੂ, ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਧੀਨ "ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗ" ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਰਾਜ' ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸਦੇ ਭਰਾਬਰ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਮੁੱਖ ਭੋਗਤਾਵਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਅਜੇ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਕਾਈਆਂ ਸਾਬਕਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ/ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁਣ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਾਬਕਾ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪੁਨਰ-ਗਠਿਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਾਈਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਭਰਨਾਨੁਮਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਪਮੰਡਲ ਪੱਧਰ ਤਕ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਲੀ ਇਕਾਈਆਂ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕਾਈਆਂ ਛਾਣਾ ਪੱਧਰ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਪੱਤਰ ਜੋ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਖੇਤਰੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਉਚ ਤੇ ਅਧੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੇ ਵੱਧ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ 'ਚੋਂ ਲੈ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮਦਰਾਸ (ਚੇਨਈ) ਦੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ 90.5% ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਦਰਾਸ (ਰਾਮਲਿਨਾਡੂ) 'ਚੋਂ ਹੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਰਲੇ ਟਾਵੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਕੰਰਲਾ ਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਕਾਰਨ ਉੱਥੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੀ ਕਠੌਰ ਨਕਲ 1990 ਤਕ ਵੀ ਭਰਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਅਯੋਗ ਵਿਧੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸੰਕੀਰਨ ਪਰਿਪੱਖ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਹੁਣ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਲਾਭਕਾਰੀ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਲਸ ਬਲ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਲੈ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ (ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ) ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਾਤ, ਧਰਮ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਵੱਡੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਰਾਜ ਤੋਂ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਉੱਠ ਸਕਦੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੇ ਲਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸਨਦਯਾਵਤਾ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸਥਾਈ ਪੱਛਤਾ, ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਿਹਿਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਨਸਲ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਪੁਲਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਮਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਾਂਗ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਥੇ ਦਾ ਉਥੇ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅੰਕ-ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਪੁਲੀਸ

ਅਕਾਦਮੀ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਹੇ ਖਾਸ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਟਿੱਕ' ਚੁਣ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਸਰਫ-ਭਾਰਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ, ਅਕਾਦਮੀ ਵਿਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੌਰਾਨ ਗੁਪਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਉੱਘੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਰੀ ਆਨੰਦ ਬਰਾੜੀ, ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਤੇ ਵੀ. ਜੀ. ਬੇਦਜਾ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਇਸੇ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਕ ਦੇ ਨਿਮਾਣੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਹੋਣ ਵੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਰ ਕਾਫ਼ਰਾਂ (ਵਰਗਾਂ) ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕਠਿਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ 1970 ਵਿਚ 'ਵਫ਼ਾਦਾਰ' ਤੇ "ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ" ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲਿਸ ਸੰਗਠਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਰੀਜਰਵ ਪੁਲੀਸ ਬਲ, ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ, ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਨੀਪੁਰ, ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ, ਆਸਾਮ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਜਿੱਥੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਾਜਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖਾਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਫ਼ਰ ਘੱਟ ਆਰਥਿਕ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਉਛੀਕ ਘਰ ਕਮਰੇ ਵਾਂਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਸਤਾਉਣ ਤੇ ਉਛੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਹੋਰ ਉਚੇਰਾ ਹੱਥ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੱਬੀ ਭਰਤੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਦਬਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਵਰਗ ਖੜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਉਸ ਵਰਗ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਨਾਲ ਸੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਿੱਖ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੀ। ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਰਦੀ ਧਾਰੀ ਬਲ ਵਾਂਗ ਕੇਂਦਰੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਪੁਲੀਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ-ਗਾਧੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਮੁਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧੀਨ ਭਾਗ ਬਣ ਗਿਆ।

ਆਰਥਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਅਕਾਦਮਿਕ, ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪੱਖਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਜੁਰਬੇਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਤੇ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਵਲੋਂ ਨਾਹ ਨੁਕਰ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਕੰਪਿਊਟਰ, ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਕੰਮ (ਸਤਰੇਨ ਤੇ ਸਤਕੇਨ) ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅੰਗ ਨੂੰ ਵਾਲਰੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਥਰਾਹਟ ਗਤੀਹੀਣ ਜਾਂ ਪਿੱਛਰ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਲਈ ਭਰੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁਲੀ ਮੱਥੀ 'ਚ ਢੁਕਵੇਂ ਤਜੁਰਬੇਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ, ਸੁਧਾਰ ਕੇ, ਪੁਨਰ-ਵਿਉਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਭਰਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੇਧ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਘਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਰਾਅ ਵਲੋਂ ਖੁਲੀ ਭਰਤੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੰਗੇ ਸਿਟਿਆਂ ਦੀ ਆਸ ਸੀ, ਉਹ ਪੰਜਾਵਰਨਾ ਅਕਸੀਰ ਔਸਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨ ਹੋ ਸਕੀ।

ਮੱਥਲ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਆਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੀਂ ਕਿੱਤਾ ਸਿਖਲਾਈ, ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਸਿਖਲਾਈ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿਵਲ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਿੰਨਿਅਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਖੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਜੋਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਆਈ. ਡੀ. ਦਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਨਿਰਾਸ਼ੇ ਦੀ ਗਿਆਨ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬਦਲਾਵ ਲੈ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੁਭਵਾਤ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸੂਝ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂਬਲੇ ਤੇ ਮੋਧ ਵਰਗ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਲਦਾਰ ਅਧਿਆਪਨ ਪਟਾਲੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਹਰ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਕੋਲ ਬੱਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਲੇਂ ਚੌਲਿਆਂ ਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਦਲਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨਿਪੁੰਨ ਹਨ। ਇਕ ਆਮ ਆਈ. ਡੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਠਪਾਭਾ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਘੋੜਾ ਨੱਧ ਕੇ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੰਤਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਫਰਕ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨੂਨੀ ਭਿਦਾਈਨਾਂ, ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜੰਗੀ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਹ ਆਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਰ ਸਵੇਰ ਰਾਜਸੀ ਵਿਉਂਤਕਾਰ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਦਾਰਾਂ ਕੋਲੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਧਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਗੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਜਹਿਨੀਅਤ ਵਾਲੀ ਪਲੁਸੀ ਸੋਚ ਤੇ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੌਜਿਆਂ ਤੋਂ ਖੁਲਾਸੀ ਦੁਆਉਣਗੇ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਵਾਂਗੋ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਬੰਗਾਲ, ਅਵਧ, ਪੰਜਾਬ, ਬੰਬਈ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ, ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਤਕ ਪੁਲੀਸ ਬਲਾਂ ਵਿਚ ਦੋਸੀ ਕਾਰਜ ਪਟਾਲੀ ਵੀ ਘੁਸ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨਮੂਨਾ ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਸੰਭਾਜਨਕ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰਮਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਾਥਾ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤੇ ਅਧਿਐਨ ਹੁਣ ਤਕ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ 'ਚ ਥਿਠਾਏ ਗਏ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਤੇ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਨਿਯਮਾਂ, ਪੁਲੀਸ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਆਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਭਾਗ ਰਾਹੀਂ, ਰਾਜਸੀ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਚਲਕੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਉਪਰ ਰਾਜਸੀ ਪਕੜ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਧਾਵਾਂ ਫੌਜਦਾਰੀ ਪਭਰਾਲੀਆਂ ਵਿਭਾਗ (ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ.) ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਤੇ ਆਈ ਮੁਜਰਮਾਂ ਤੇ ਤਬਾ-ਕਥਿਤ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਧਨ-ਮਾਲ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਰਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਡੀ. ਜੀ. ਪੀ. ਜਾਂ ਆਈ. ਸੀ. ਪੀ. ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ (ਤੇ ਬਹੁਤ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਹੀ ਅਸਲੀ ਆਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਤੇ ਬਿਨਾਂ

ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਰਧੀਆ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਕੋਲ ਪਿੰਡ ਪੁਲੀਸ, ਪਿੰਡ ਪੋਸਟ ਦੇ ਪੁਲਿਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਖਤਿਆਰ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਸਾਧਨ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਰੀਸ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਰਾਜ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗੀਆ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਉਪਰਲੇ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕਸਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਜ ਵਿਭਾਗੀਆ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਏਜੰਸੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਾਹਿੱਦ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹਮੂਮ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਚਲਦੇ ਰਹੇ, ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਧਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਸਹੀ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਗਤਬਧ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਕਾਇਆਂ ਉਪਰ ਹਮਲਿਆਂ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਭਰੇ ਕਦਾਹੀ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਲੜੀਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਿਹਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ, ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਪਰੇਖ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਲੀਸ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿਧਲ ਤੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸੰਬੰਧ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਕੇਂਦਰੀ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਵਿਭਾਗੀਆ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਵਿਭਾਗੀਆਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਉਸਾਰੂ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਹਨ।

ਪਰੰਤੂ ਲੋੜ ਹੈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ, ਜੋ ਸੰਯੁਕਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨਾ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਸਾਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ (ਆਈ. ਬੀ.) ਨੇ ਬਹੁ ਸਾਖਾਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਚਿੰਤਕੋਟੀ ਦੀ ਸਬਰਕੋਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਥਾਪਨਾਵਲੀ ਦੇ ਭਾਣੇ-ਥਾਣੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਦਰੁਸਤ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਔਰੰਗ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਅਜੇ ਲੋੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਏਜੰਸੀਆ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਾਰਗਿਲ ਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਰ ਸਿਖਰ ਦੀਆਂ ਤਾਲਮੇਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜੇ ਆਈ. ਸੀ, ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ ਆਦਿ (ਸੰਯੁਕਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਮੇਟੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਕਿਊਰਟੀ ਕੌਂਸਲ) ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਿਰੰਤਰ

ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ-ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਜੋ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ, ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਈ. ਬੀ. (ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ) ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਮ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਪਾੜਾ ਤੇ ਅੰਤਰ ਪੰਜਾਬ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਆਸਾਮ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੇ ਜਹਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੇਗਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਘੋਰ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਦਾ ਕਾਰਗਿਲ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ, ਸੈਨਿਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ (ਆਈ. ਬੀ.) ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਸੂਹ ਕੱਢਣ ਤੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚੇਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਜੇ ਵੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਪੂਰਾ ਖਾਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹਨ।

ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਕਾਰਗਿਲ ਪਿਛੋਂ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜੋਰਾਹ ਦੀ ਫੁਰੀ ਵਾਂਗ ਭੜਕਾ-ਭੜਕਾ ਕੱਟਣਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੰਮ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਕ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਸੁਰਨਕੋਟ (ਕਾਕਾ ਹਿੱਲ), ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਘਟਨਾ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਧੇਨ ਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸੈਨਾ ਤੇ ਸਿਵਲ ਠਿਕਾਣਿਆਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਦਾਈਨ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਸਣੇ ਹਨ।

ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਜੇ ਦਿੱਲ-ਮੱਠ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਖਾਸ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਗਾ। ਇਹ ਬੜਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪਰ-ਟਿਪਟੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਭਾਗ ਹੈ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਭਾਗ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੁਵਿਵਸਥਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਧੀਨ ਵਿਭਾਗ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਰਸੋਈ ਦੀ ਮਲਕਾ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧਾਨਕ ਪੇਸ਼ਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗੋਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਬੜੀ ਹਾਸਿਹੀਣੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 33 ਦੀ 1985 ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। 1985 ਦੇ ਅਧਿਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਕ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਸੰਗਠਤ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਮ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਚਿਰ ਤੋਂ ਲਮਕਦੀਆਂ ਸਿਕਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਬੰਮਿਸਾਲ ਬੇਚੈਨੀ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਲਕ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ-ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਅਤੇ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਸਰਵੋਤਮ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜੁਆਬਦੇਹ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨ ਸਮਝੀ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ

ਆਗੂਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨੀਆਂ ਦੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਕੰਡੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਵੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂ ਨਾਚ ਵੱਖ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਹਕੂਮਤ ਦਿੱਲੀ ਇਮੀਨ ਦੇ ਰਾਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤ੍ਰਤਾ ਲਈ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ। ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਸਥਿਰ ਹਾਕਮ ਪਾਗਲ ਹੋ ਕੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਜਬ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਿਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਲੋਕਰਾਜੀ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਮੁਲਕ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਚਨਾ ਪੱਤਰ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜੇ ਵਿਉਂਤਬੰਧ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬੂਟੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਅੱਗੇ ਜੁਆਬਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਚ ਨੂੰ ਭੇਦ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਗੈਰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸਾ ਲਈ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕਰਾਜ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਐਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਤੇ ਪੁਨਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਥਾ ਗੁਣ ਜੋ ਦੋਹਾ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਲੋਕਰਾਜੀ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਪੰਨ ਸੰਸਥਾ ਭਾਵ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਲੋਂ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉਤਰਦਾਇਤਵ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਵਿਧਾਨ ਵਲੋਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਮਨੀ ਦਾ ਇਕਠਾਗ।

ਇਹ ਵੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ, ਸੰਚਾਰ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਨਿਆਪਾਲਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਯੋਜਕਾਂ, ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਕਾਮਿਆਂ ਨੇ ਕਈ ਠੋਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਕਪਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਇਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਛਾਈ ਨੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਤੇ ਕੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹੁਪਾਰੇ ਮੱਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਜੋ ਮੰਤ-ਪੇਟੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਚੁਗਾੜ ਰਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਕੁਲੀਨ ਜਮਾਤ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਮ ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਉਲੰਘਣਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਪੂਰਨ ਲਈ ਉਦਾਰਨਾ ਦੇਣਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੰਮ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਝੂਠਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਵਰਵੇ ਦੇਣ ਦੀ ਨਿਗੂਣੀ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਪੂਰਨ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਖਾਤਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਵਿਧਾਨਕ ਲੋਕਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਪਾਠਕ ਹੋਣ

ਭਰੋਂ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਨਾਮ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕੁਝ ਹਾਲਾਤ ਹੀ ਅਜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਦੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਰੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪਛਤਾਲੀ ਏਜੰਸੀ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਧਿ-ਰਸਮ ਜੁੜੇ ਸੀ। ਇਸ ਫਸੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁੜੇ 'ਚੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਉਪਰ ਮਾਰੂ ਗੱਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਝਾਅ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਕਲੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਜਾਂਦੇ ਟਰੱਕ ਦੀ ਫੇਟ ਨਾਲ ਦੁਰਘਟਨਾ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ ਤੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸਿਰਫ ਕੋਠ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਦੇ ਹਿੱਤ ਪੂਰਨ ਲਈ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਬਦਕਿਸਮਤ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀ ਦਾ ਅਫਸਰ ਗਲਤ ਰਾਹ ਪੈਕ ਕੁਝ ਸ਼ੁਲੱਭਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਪੱਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਅਫਸਰ ਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੰਮ ਉਸ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਹਿੱਤ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਰੋਲ-ਰੀਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰੇ ਦੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਨਿੱਜੀ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਬਰ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਕੁਰਾਹੇ ਪਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੇਰਾ ਦਿੱਤਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਭ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਣੇ ਸਰਬਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸੱਚਾ ਦੌਰਾਨ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਕਾਈ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਪਛਤਾਲ-ਪਰਖ ਕਰਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂ ਮਿਥੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਇੱਕ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਸਥਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਖਾਤਰ ਕੁਚੱਜ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਧਾਨਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਗੋਇਰੰਗ ਤੇ ਹਿਮਲਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਉੱਚ-ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਅਫਸਰ ਲਈ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਣਾ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੁਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੇਲਾਕੇ ਆਪਣੀ ਚੋਧਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਲੰਘਣਾਵਾਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ, ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਚੋਧਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੁਯੋਗੀ ਤੇ ਲੋਭੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਵੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਕ ਕਠਪੁਰਲੀ ਵੀ। ਅਜਿਹੇ ਅਫਸਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਸੋਈਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸੋਈ 'ਚ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ

ਕਮਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਉਸਦਾ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਹ ਕਈ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਫਰਮਸ਼ਾਉਂਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੱਥ ਹੀ ਖਾਣਾ ਖਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਹੋਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਣਾ ਵਿਚ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਵੇ, ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਪਰਮਾਣ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰੇ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਬਰੀਕਬੀਨੀ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰੇ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵੇਰ-ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਅੱਖ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਰਾਜਸੀ ਨਜ਼ਲ ਨੇ ਟਾਅ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਹੋਰਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵੀ ਅਰਧ-ਸੈਨਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ, ਕੇਂਦਰੀ ਟੀਜਰਫ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਬਲਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਵੱਧਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਸਿਆਸੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਦੇਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਘੋਰ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ।

ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮਿਸਾਲ ਰਾਅ ਤੇ ਬੀ. ਐਸ. ਐਫ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਦੇ ਬੈਠੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਵਲੋਂ ਏ. ਆਰ. ਸੀ ਤੇ ਬੀ. ਐਸ. ਐਫ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਸਾਮੰਤੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਪਟ ਭਰਪੂਰ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਮਲ ਦੇਣਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਹਰ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਨਿਆਪਾਲਕਾ, ਬਾਰ ਕੋਸ਼ਲਾ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਦੀ ਜਸ਼ੁਸੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸੈਲ ਫੋਨ, ਫੈਕਸ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈਟ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਨਾਲ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਸੰਤੁਲਨ ਤੇ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀ ਨਿਰੀਖਕ ਕਾਰਵਾਈ ਆਡੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸੁਹ ਲੈਣ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਰਾਅ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਬੇਈਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਾਸ਼ੂਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੇਦ ਲੁਕਾਉਣ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਖੇਡਨਾਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਸੰਦ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਪੜਤਾਲ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਮਾਇਕ ਲਾਗੂ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਅ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਅਫਸਰ ਨਿਯੋਜਿਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਨਿੱਜੀ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਦੇ ਧੰਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ

ਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲ ਉਪਰ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਭਲਾ ਭਾਵਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਪੁਲੀਸ 'ਤੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪਤਰਾਲੀਆ ਏਜੰਸੀਆ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਈਆ ਹਨ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖਾਸ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਦਮ, ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਭਾਵਿਮ ਲੈਣ ਲਈ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਠਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਮੂਲ ਤੇ ਭਲੇ-ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਲਮ ਢਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ, ਸੀ. ਐ. ਟੀ. ਡੀ. ਆਰ ਆਈ, ਮਾਲ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ, ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਏਜੰਸੀਆ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮਿਸਾਲਾਂ ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ ਤੇ ਅੰਮਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਹੀ ਅਰਥ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਲੋਕਤੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਕਲਨ ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਨਿਕਸਨ, ਖੁਸ਼ ਤੇ ਬਲੇਅਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਸੋਖਾ ਮੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਤਕ ਕਿ ਜੰਗ ਤੇ ਅੰਮਲ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਧੇ ਤਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਮ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦਾਦੇ ਦੇ ਨਿਕਰਸ਼ਾਹ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਤਾਂ ਦਾ ਟ੍ਰੇਡ ਪੁਰਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਾਰਗਿਲ ਜਿਹਾ ਕਾਝ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆ ਦਾ ਵਾਲ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਉਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰੀਆਂ ਦੇਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਸਾਬਾਬ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਬਚ ਕੇ ਲਾਭ-ਲਾਭ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਆਈ. ਥੀ. ਵਰਗੀ ਏਜੰਸੀ ਮੁਲਕ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਉਤਰਦਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਮਾਲਾਮਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇ ਮੁਖ ਉਪ ਭੋਗਤਾਵਾਂ-ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖ ਸਕਣ ਤੇ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਗਰਮ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਠੀ ਗਰਮ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕੰਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੋਲ ਕੁੱਝ ਮੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੀ "ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ" ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੋਣ ਲਿਆਉਣਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ? ਕੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਵਰਗੇ ਰਾਖ ਤੇ ਭਟਕੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਗਾਊਂ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਕਿਰਕ ਹੋਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਲਾਗੂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਹਾਰਕ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਲਵਾਦੀ ਰਾਜਸੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੂੰ ਕੌਮ ਉਪਰ ਠੋਸਣ ਤੇ ਕੋਣ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੇਵਲ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਵਫ਼ਾਲਤ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ, ਨਿਆਪਾਲਕਾਂ, ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ, ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ

ਦਿਆਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਿਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਕਮਰੇਥਾਂ ਵਾਂਗੋ ਦਾ ਸਾਥ ਉਠਾਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਫੇਰੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਲੋੜੀ ਸਿਨਫ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਦਾਵਾ ਹੀ ਸਦਾ ਦੇਣ ਕੇ ਆਈ। ਈ ਨੂੰ ਪਾਰਿਸਰਾਨ ਦੀ ਆਈ ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਿਨ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਅਜਾਗਾ ਦਿਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਰਤ ਇਹ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਦਾ ਦੇਸੀਆ ਦੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਰਾਜ ਸਿਧਾਤ ਹਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਰਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਵਿਦਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਰਦਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਚਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਜੀ ਵੀ ਸਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਇਸਦੀ ਦੁਰਵਰਤੀ ਨ ਕਰ ਸਕਣ।

(ਮੈਂ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਬਣਿਆ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਭਾਤ ਨੂੰ ਸਾਗ ਆਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਮੀਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਦੇ ਗਲਹਿਰੀਆ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਰੋਟੀ ਦਾ ਜਰੂਰਤਮੇਵ ਸਪੰਨਿਆ ਦੇ ਸੋਚਾਸ਼ਰ ਤੇ ਹਾਥ ਰਿਆ। ਮੈਂ ਕਸ਼ਟ ਭੋਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦੇ ਅਪਮਾਨ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਅਧਿਆਪਿਕਾ ਪੌਣ 'ਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿਣਾ ਨ ਹੋਵੇ।)

"ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ" ਫੇਰੀ ਆਤਮਕਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਲੋਂ ਦੋਸ਼ਵਾਸੀਆ ਨਾਲ ਪੀੜਾ ਸਾਝਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਅੰਦਰਲਾ ਪਾਪੀ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਸਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਵਾਂਗਾ ਜੇ ਨੁਭਵਾਨ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖ ਸੋਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਜਾਈ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ।

ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਐਸੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਝਾ ਕਰਕਟ ਵੀ ਰਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇ "ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ" ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕਾਰਨ ਕੁਝਾ-ਕੜਕਟ ਰਲਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋਸ ਮੇਰਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੂੜ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਬੁਰੇ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨਸ਼ਾਸ਼ ਤੇ ਨੋਕਰਸ਼ਾਹ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾ ਨਿਯਮ ਦੀ ਸੀਮਾ ਉਲੰਘਣ ਲਈ ਕਸੂਰਵਾਰ ਮੰਨਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਝਾਵੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਕਦਰ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ 'ਗੁਲਾਮੀ' 'ਅਧੀਨਗੀ' ਤੇ 'ਅਸੀਮ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ' ਆਦਿ ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਰਬਦੀਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲਿਆਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਕਤੀ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਪੰਸ਼ਟ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਡਿਆਉਣ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਣਾ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਭਾਗਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਘੁਟਾਲੇ, ਕੁਕਰਮ, ਰਾਜਸੀ ਅਯਾਸ਼ੀ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਠੱਗੀ, ਲੁੱਟ ਘਸੁੱਟ ਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀ ਕਰਨ, ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਮੁਖੀ ਲੋੜਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਮੈਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੁਪਨਾ ਬੁਣਿਆ ਤੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਸੇ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਝੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਵਾਂਗਾ ਜੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਮੈਨੂੰ ਮਰਗੀ ਬਣਿਆ ਪਖੰਡੀ ਕਹਿਣ। ਮੈਨੂੰ ਮੁਲਕ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲੋਂ ਜਿਆਦਾ ਫਿਕਰ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਤੇ ਉਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਰਾਖ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਕੌਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਤਨਖਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।)

ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਂਤ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਰੀਬ 800

ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਛਾਨਕੋਟ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਿੰਡ 'ਧਰ' ਤੋਂ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਬੰਗਾਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਲਿਖਤ ਨੋਟ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੰਨ 1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਸਮਾ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿਸਨੂੰ 'ਕਾਮੀਜ਼' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਹਿਰਾ ਸੰਪਰਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸੈਥੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ। ਉਥੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਨਾਵਲ 'ਕੜਵੀ ਫਸਲ' ਲਿਖਣ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਥਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿੱਤਰਬਰ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਲੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ' ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਈ ਮੈਂ ਡਾ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸ੍ਰ. ਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਨਵਾਦ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਭਾਰੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝਨ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਤਵਾਦ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘੱਟੀਆਂ ਉਸਦੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਦਸਲੂਕੀ, ਧਰਮ ਅੰਦੋਲ, ਅਰਥ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਗਦਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ 'ਕੜਵੀ ਫਸਲ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਰੋਂਦੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਐਮ. ਕੇ. ਧਰ

ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ

ਆਸੂ	-	ਆਲ ਅਸਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੂਨੀਅਨ
ਆਗਾਧ	-	ਆਲ ਅਸਮ ਗਣ ਪ੍ਰੀਸਦ
ਏਗਾਧ	-	ਅਸਮ ਗਣ ਪ੍ਰੀਸਦ
ਏ ਐਸ ਪੀ	-	ਸਹਾਇਕ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ
ਅਮਸੂ	-	ਆਲ ਮਨੀਪੁਰ ਸਟੂਡੈਂਟ ਯੂਨੀਅਨ
ਏਸੀਓ	-	ਸਹਾਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫ਼ਸਰ
ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ	-	ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟ ਫੇਡਰੇਸ਼ਨ
ਬੀ. ਵੀ. ਐਫ	-	ਬੇਡੋ ਵਾਲੰਟੀਅਰ ਫੋਰਸ
ਬੀ. ਐਲ. ਟੀ	-	ਬੇਡੋ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਟਾਈਗਰ
ਬੀ. ਐਸ. ਐਫ	-	ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ
ਬੀ. ਟੀ. ਐਫ. ਕੇ	-	ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਟਾਈਗਰ ਫੋਰਸ ਆਫ ਖਾਲਿਸਤਾਨ
ਬੀ. ਸੀ. ਪੀ	-	ਬਾਰਡਰ ਚੈਕ ਪੋਸਟ (ਸੀਮਾ ਨਾਕਾ ਚੌਕੀ)
ਬੀ. ਡੀ. ਆਰ	-	ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਰਾਈਫਲਜ਼
ਸੀ. ਆਈ. ਏ	-	ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀ
ਸੀ. ਆਈ. ਓ	-	ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫ਼ਸਰ
ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਸ	-	ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ
ਸੀ ਕੰਪੋਸਾ	-	ਮਾਓਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਸੰਗਠਨ।
ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ.	-	ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ
ਡੀ. ਆਈ. ਆਰ	-	ਭਾਰਤ ਰੱਖਿਆ ਨਿਯਮ
ਡੀ. ਆਈ ਜੀ	-	ਡਿਪਟੀ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲੀਸ
ਡੀ. ਜੀ. ਪੀ	-	ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲੀਸ
ਡੀ. ਆਰ. ਡੀ. ਓ	-	ਰੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਸਥਾ
ਡੀ. ਜੀ. ਐਫ. ਆਈ	-	ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਗੁਪਤਚਰ ਬਲ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼
ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ	-	ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ
ਡੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ.	-	ਡਿਪਟੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫ਼ਸਰ
ਐਲਨਟ	-	ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਗੁਪਤਚਰ
ਈ.ਐਫ. ਆਰ	-	ਪੂਰਬੀ ਸੀਮਾ ਰਾਈਫਲਜ਼, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ
ਈਟਿਮ	-	ਪੂਰਬੀ ਤੁਰਕਮਾਨੀਸਤਾਨ ਇਸਲਾਮੀ ਲਹਿਰ, ਚੀਨ
ਫੂਸਰ	-	ਫੁੰਟ ਸਰਵੇਲਿਅੰਸ (ਪੇਦਲ ਸੂਹੇ)
ਜੀ. ਓ. ਸੀ	-	ਜਨਰਲ ਆਫੀਸਰ ਕਮਾਂਡਿੰਗ
ਹੂਆ	-	ਹਰਕਤ-ਉਲ-ਅਨਸਾਰ
ਹੂਜੀ	-	ਹਰਕਤ ਉਲ ਜਿਹਾਦ ਇਸਲਾਮੀ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼

ਹੂਮ	-	ਹਰਕਤ-ਉਲ-ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ
ਆਈ ਆਈ ਐਫ ਐਸ ਓ	-	ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਸਥਾ
ਆਈ ਸੀ ਐਸ	-	ਇਸਲਾਮੀ ਛਾਤਰ ਸ਼ਿਬੀਰ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼
ਇਸਰ	-	ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾ
ਆਈ ਬੀ	-	ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ
ਆਈ ਐਸ ਆਈ	-	ਇੰਟਰ ਸਰਵਿਸ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਆਈ ਜੀ ਪੀ	-	ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲੀਸ
ਆਈ ਪੀ ਐਸ	-	ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ
ਆਈ ਆਈ ਪੀ	-	ਇੰਟਰਨਲ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ, ਚੱਕੀ
ਆਈ ਐਸ ਵਾਈ ਐਫ	-	ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸਿੱਖ ਯੁਵਕ ਫੋਰੋਸ਼ਨ
ਸੈਲ (ਜੇ ਟੀ ਐਲ)	-	ਜਮਾਤ-ਇ-ਇਸਲਾਮੀ
ਜੇ ਆਈ	-	ਜਮਾਤ-ਇਸਲਾਮੀਆ-ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ
ਜੇ ਆਈ ਸੀ	-	ਸੰਯੁਕਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਮੇਟੀ
ਜੇ ਕੇ ਐਲ ਐਫ	-	ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ
ਜੇ ਆਈ ਐਨ	-	ਜੁਆਇੰਟ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਓਰੀ-ਆਈ ਐਸ ਆਈ
ਜੇ ਆਈ ਐਮ	-	ਜੁਆਇੰਟ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਫੁਟਕਲ, ਆਈ ਐਸ ਆਈ
ਜੇ ਆਈ ਐਕਸ	-	ਜੁਆਇੰਟ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ, ਐਕਸ (ਇਕ ਮੰਡਲ)
		ਆਈ ਐਸ ਆਈ
ਜੇ ਟੀ ਐਮ	-	ਜੈਸ਼-ਇ-ਮੁਹੰਮਦ
ਕੇ ਐਲ ਐਫ	-	ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ
ਕੇ ਸੀ ਐਫ	-	ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਡੋ ਫੋਰਸ
ਕੇ ਜੀ ਬੀ	-	ਰਾਜ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕਮੇਟੀ
ਕੇ ਐਲ ਓ	-	ਕਾਮਤਾਪੁਰ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਸੰਗਠਨ
ਕੇ ਆਈ ਏ	-	ਕਾਚਿਨ ਸੁਤੰਤਰਾ ਸੈਨਾ-ਮਿਆਮਾਰ
ਕੇ ਐਲ ਏ	-	ਕਾਗਲੇਪਾਕ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਸੈਨਾ-ਮਨੀਪੁਰ
ਲਾਰਟ	-	ਲੋਕਲ ਏਗੀਆ ਰੇਡੀਓ ਟ੍ਰਾਸਮਿਸ਼ਨ
ਲਿਟੇ (ਐਲ ਟੀ ਟੀ ਏ)	-	ਤਾਮਿਲ ਟਾਈਗਰ ਈਲਮ ਦੀ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਸੈਨਾ
ਐਲ ਟੀ ਟੀ	-	ਲਸਕਰ ਇ-ਤਾਇਬਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਮਿਸਰ	-	ਅਸਥਿਰ ਨਿਰਾਗਨ ਸੰਸਥਾ
ਐਮ ਐਨ ਟੀ	-	ਮੀਜ਼ੋ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਰੰਟ
ਐਮ ਐਨ ਏ	-	ਮੀਜ਼ੋ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ
(ਮੀਲਾ) ਐਮ ਆਈ ਐਲ ਏ	-	ਮੌਰੇ ਇਸਲਾਮਿਕ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ, ਫਿਲਪਾਈਨ
ਮੀਸਾ	-	ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ
ਐਮ ਆਈ	-	ਸੈਨਿਕ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ
ਐਮ ਆਈ 5	-	ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ, ਅੰਦਰੂਨੀ
ਐਮ ਆਈ 6	-	ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ
ਐਮ ਐਚ ਏ	-	ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮੰਤਰਾਲੇ
ਐਮ ਟੀ ਏ	-	ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮੰਤਰਾਲੇ

ਐਨ. ਐਸ. ਆਈ.	- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼
ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ.	- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੌਂਸਲ
ਐਨ. ਡੀ. ਐਫ. ਬੀ	- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੱਖਿਆ ਬਲ ਬੰਡਲੈਂਡ
ਐਨ. ਐਨ. ਓ	- ਨਾਗਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ
ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ	- ਨਾਗਾ ਫੋਡਰਲ ਗੋਰਮਿੰਟ
ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ	- ਨਾਗਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੌਂਸਲ
ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ. ਐਨ.	- ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਕੌਂਸਲ
ਐਨ. ਪੀ. ਸੀ	- ਨਾਗਾ ਪੀਪਲਜ਼ ਕੌਂਸਲ
ਓਓਕਾਓ	- ਜਥੇਬੰਦ ਪ੍ਰਤੀਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ
ਓ. ਐਸ. ਡੀ	- ਅਫਸਰ ਆਨ ਸਪੈਸ਼ਲ ਡਿਊਟੀ
ਪਟਾ	- ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਿਰੋਧਕ ਕਾਨੂੰਨ
ਪੀ. ਐਲ. ਏ	- ਪੀਪਲ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਜੋਨਾ ਮਨੀਪੁਰ
ਪਰੀਪਾਕ	- ਪੀਪਲਜ਼ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ ਆਫ ਕੰਗਲੋਪਾਕ, ਮਨੀਪੁਰ
ਪੀ. ਐਮ. ਐਮ	- ਅੰਖਿਲ-ਮੰਗਲੋਈਅਨ ਲਹਿਰ, ਮਨੀਪੁਰ
ਪੀ. ਟੀ. ਸੀ. ਏ	- ਮੈਦਾਨੀ ਆਦਿਵਾਸੀਆ ਦੀ ਕੌਂਸਲ, ਆਸਾਮ
ਪੀ. ਐਮ. ਓ	- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ
ਪੀ. ਐਮ. ਐਚ	- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ
ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ	- ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਾਊਂਟਰ-ਇੰਟੇਲੀਜੈਂਸ ਯੂਨਿਟ
ਪੀ. ਆਈ. ਬੀ	- ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗੁਪਤਚਰ ਬਿਊਰੋ
ਪੀ. ਐਮ. ਆਈ	- ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਿਲਟਰੀ ਇੰਟੇਲੀਜੈਂਸ
ਕਿਊ. ਐਮ. ਜੀ	- ਕੁਆਰਟਰ ਮਾਸਟਰ ਜਨਰਲ, ਫੌਜੀ ਅਹੁਦਾ
ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ	- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਿਕ ਸੇਵਕ ਸੰਘ
ਰਾਮ	- ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ਾਖਾ (ਵਿਦੇਸ਼ ਗੁਪਤਚਰ ਜਥੇਬੰਦੀ)
ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ	- ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਮਨੀਪੁਰ
ਆਰ. ਜੀ. ਐਨ	- ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ
ਆਰ. ਪੀ. ਜੀ	- ਰੋਕਟ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਗ੍ਰੇਨੇਡ
ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ	- ਗਾਇਲ ਕੋਨੈਂਡੀਅਨ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ
ਐਸ. ਪੀ	- ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ
ਐਸ. ਡੀ. ਪੀ. ਓ	- ਉਪ ਮੰਡਲ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ
ਐਸ. ਡੀ. ਓ	- ਉਪਮੰਡਲ ਅਫਸਰ (ਮਾਲ ਸ਼ਾਖਾ)
ਐਸ. ਐਚ. ਓ	- ਸਟੇਸ਼ਨ ਹਾਊਸ ਅਫਸਰ (ਥਾਣਾ ਮੁਖੀ)
ਐਸ. ਏ. ਪੀ	- ਰਾਜ ਸ਼ਸਤਰਬੰਧ ਪੁਲੀਸ
ਐਸ. ਐਸ. ਬੀ	- ਸਪੈਸ਼ਲ ਸਰਵਿਸਜ਼ ਬਿਊਰੋ
ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ	- ਸਹਾਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ ਵਿਭਾਗ
ਐਸ. ਜੀ. ਪੀ. ਸੀ	- ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ
ਐਸ. ਏ. ਡੀ	- ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ
ਸਾਰਕ	- ਖੇਤਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਦੱਖਣ ਏਸ਼ੀਆਈ ਸੰਸਥਾ
ਸਿਮੀ	- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸਲਾਮੀ ਲਹਿਰ, ਭਾਰਤ

ਤੋਸ਼ਰ	-	ਟੈਕਨੀਕਲ ਸਰਵੇਲਿੰਸ
ਟੈਕਨਲ. ਐਨ. ਟੀ	-	ਟੈਕਨੀਕਲ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ
ਟੀ. ਐਨ. ਵੀ. ਐਫ	-	ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਾਲੰਟੀਅਰ ਸੈਨਾ
ਟੀ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ	-	ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫਰੰਟ
ਉਲਫਾ	-	ਯੂਨਾਈਟਡ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ, ਆਸਾਮ।
ਯੂ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ	-	ਯੂਨਾਈਟਡ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ, ਮਨੀਪੁਰ
ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ	-	ਪਿੰਡ ਸਵੈ ਇੱਛਾ ਬਲ, ਮਨੀਪੁਰ
ਵੀ. ਐਚ. ਐਫ	-	ਵੇਰੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਂਸੀ
ਡਬਲਯੂ ਐਸ. ਓ	-	ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਮੁਖਬੰਦ	
ਕੁਮਿਕਾ	5
ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ	7
ਕਾਡ	23
1. ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ	
2. ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ	29
3. ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣਾ	44
4. ਨਕਸਲਬਾਡੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀਆਂ	52
5. ਵੀਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਵਾਂ ਸੰਸਾਰ	67
6. ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਲ	80
7. ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹੀਰੇ ਦੀ ਗਾਥਾ	98
8. ਚਿਤ੍ਰਾਂਗਦਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ	107
9. ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸੰਰਾਪ	120
10. ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਲੋਕ	136
11. ਪਿਆਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ	159
12. ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰੁਚਨਾ	169
13. ਵਾਪਸ ਸੰਗਰੀ-ਲਾ	177
14. ਕਾਲ-ਚੱਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ	192
15. ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ-ਮਸਖਰਿਆਂ ਦੀ ਹਾਰ	208
16. ਮੁੜ ਮਿਲਣ 'ਤੇ	223
17. ਤਪਦੀ ਕਝਾਹੀ ਵਿਚ	235
18. ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਝੁੱਜ ਗਏ	248
19. ਉੱਡਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਉੱਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ	260
20. ਮੁੜ ਵਿਗੜੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਲ	301
21. ਭਾਬੜ ਵਿਚ ਬਲ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ	323
22. ਪਹਿਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ	336
23. ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਸੀਹਾ	361
24. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਫੇਰੀ	396
25. ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੁੱਗ (ਪਰਾਗਜਿਉਤਿਸ਼ਪੁਰਾ)	403
ਨੂੰ ਛਿਣਭੰਗਰ ਫੇਰੀ	418
26. ਫਿਰ ਗੋਲੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ	
	440

- 27 ਮੁੜ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹਿੰਬਤ ਵਲ
- 28 ਸੈਂਚ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ
- 29 ਗਲਤ-ਗੁਆਰਾ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ
- 30 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਕਾਡ
- 31 ਆਤੰਕ ਮੁੜ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ
- 32 ਸੁਪਨਿਆ ਦਾ ਸਾਹ-ਸਵਾਰ
- 33 ਸਾਮਰਾਜ ਵਲੋਂ ਮੋੜਵੀਂ ਚੋਟ
- 34 ਰਾਕਟ ਮਾਰ ਗਿਰਾਇਆ

ਅੰਤਿਕਾ

459
468
480
489
496
505
514
517
541

ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

"ਜੇ ਕਦੇ ਅਸਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਵੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੀ ਦਿਖਾਉਣਾ ਤੇ ਹੋਸ਼ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਕਰਮ ਕਾਰਜ ਦਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਦਿਖਾਉਣ ਨਾਲ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਅਖੀਰ ਤਕ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਵਿਹਲੇ ਤੇ ਨਿਕੰਮੇ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਦੇ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਹਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਵੀ ਸਹੱਤ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਬਿਊਰੋ ਰੁਜ਼ਵੈਲਟ

ਸਤੰਬਰ 1, 1965

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੇਲ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਸ਼ਬੀ ਮੁਸਕਿਲ ਨਾਲ ਰਾਤ ਭਰ ਖਰਾਟੇ ਮਾਰਦੀ ਤੇ ਸੁਕਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਜਥੇ ਵਾਂਗ ਬੈਠੇ ਕੇ ਚੁਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਠੀਕ 7:40 ਤੇ ਫਨਸੀ ਦੇਣਾ ਹੋਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆ ਕੇ ਰੁੱਕੀ। ਇਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਟੁਕਣਾ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਡੱਬਾ ਸਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁ ਬਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਤੇ ਮੁਰਗਿਆ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਖਾਦਿਆ, 20 ਕੁ ਦੁੱਧ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਢੋਲਾ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਟੋਕਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭੁਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਯਾਹ ਵਾਂਗ ਬੈਠਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਫਰਕ ਇਤਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਅਣਦਿਸਦੇ ਵੈਰੀ ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦੂਸਰੇ ਮੋਰਚੇ ਵਲ ਰੁਖ ਗੱਲੀਆਂ ਚਲਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸਾ ਜਿਆਦਾ ਗਰਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਰਥੇ ਵਾਂਗ ਉਥਲੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਅਫਸਰ ਲਈ ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਹੋਰ ਜੇ ਕੁਝ ਮਰਸ਼ੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1965 ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਤੇ ਬਣੇ ਫੰਗਾਕਾ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸੀ। ਫਲਖੌਲਾ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਹੀ ਗੰਡੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਮਹਾਨ ਗੰਗਾ/ਪਦਮਾ ਦਰਿਆ ਭਾਵ ਦੇ ਇੰਜਣ ਵਾਲੀ ਬੋਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਜਗਨ ਨਾਥਪੁਰ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਗੰਡੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਗੰਡੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕਸ਼ਟ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਤਰਲ ਵਸਤੂਆਂ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਨੂੰ ਧੱਕਦੇ ਤੇ ਪਿਛਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਘਾਂ ਮੇਲ ਬੈਠੇ ਜਿਹੜੀ ਰਾਤ ਭਰ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਪੁਲਸੀਆਂ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਮਾਊਟ ਆਬੂ ਤੇ ਬੈਰਕਪੁਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਸੀ, ਇਹ ਵੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰਾਂ ਨੂੰ ਚੇਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਅੰਦਰ ਵਝ ਆਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲੇ ਲਾਹ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਹੋਸਲੇ ਤੇ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਆਖਿਆ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੇ ਨਵੇਂ ਆਏ ਹੋ? ਕੀ ਤੁਹਾਡੀ ਇਸ ਗੱਲੀ ਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ?”

ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਦਮੀ ਜੋ ਬੰਗਾਲੀ ਅਖਬਾਰ ਬਣੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਉਸ ਤੇ ਧਿਆਨ ਉਥੋਂ ਗਿਆ ਸੀ, ਨਜ਼ਰ ਉਠਾਕੇ ਮੈਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਉਣ ਲਗਾ। “ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੇ ਨਵਾਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਸਭ ਨੇ ਕਿਰਾਇਆ ਇੱਕ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਜੀਟਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਰਖਵੀਆਂ ਹਨ।” “ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ‘ਤੇ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਠੀਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ।” ਮੈਂ ਉਸ ਬਿਰਧ ਦੇ ਫਲਸਫ਼ਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਉੱਤਰ ਦਾ ਉੱਤਰ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਖੁੰਧੂਆਂ ਵਾਂਗ ਦਿੱਤਾ।

“ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਤਕ ਟਿਕਟ ਨਿਰੀਖਕ ਵੇਖਿਆ ਹੈ? ਤੇ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਪੁਲਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋ?”

“ਹਾਂ, ਮੈਂ ਵੀ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਇਕ ਆਈ.ਪੀ.ਐਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਹਾਂ।” ਮੈਂ ਬੜੇ ਮਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਦੱਸੀ।

“ਤੁਸੀਂ ਪੁਲਸ ਅਫ਼ਸਰ ਹੋਵੋਗੇ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ (ਰੀਗਰੂਟ) ਹੋ। ਅਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਜੰਮੇ। ਇਹ ਛਾਬੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਗੱਲੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਯਾਤਰੀ ਹਨ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿਕਟ ਨਿਰੀਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰਨਥਾਹ ਤੋਂ ਵਾਧੂ “ਚਾਹ-ਪਾਣੀ” (ਉਪਰਲੀ ਆਖਦਨ) ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਔਖਾ ਖਲ੍ਹੇ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖਦੇ ਜਾਉ।” ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਭਰਕੇ ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸੱਚ ਹੀ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਟਿਕਟ ਨਿਰੀਖਕ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਭੋਲ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹੇਂ ਵਰਦੀ, ਕਾਲਾ ਕੋਟ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਾਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਤਲੂਨ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁਰਗਿਆ, ਦੁੱਧ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਛਾਬੜੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਇਕ ਕਤਾਰ ਬਣਾ ਲਈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਅਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਟਿਕਟ ਬਾਬੂ ਨੇ ਰੁਪੇ ਗਿਣੇ ਤੇ ਇਕ ਮੋਟੀ ਮੁਰਗੀ ਚੁੱਕ ਲਈ। “ਜਨਾਬ, ਗਰੀਬ ਮਾਰ ਨਾ ਕਰੋ।” ਮੁਰਗੀਆ ਵਾਲੇ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ‘ਉਪਰੀ’ ਹੈ। ਭਾਵ ਉਪਰਲੀ ਕਮਾਈ ਹੈ।” ਭਾਰਤੀ ਰੇਲ ਦੀ ਤਾਕਤਵਰ ਬਾਹ ਨੇ ਮੁਰਗੀ ਨੂੰ ਝਪਟਾ ਮਾਰਿਆ, ਉਸਦਾ ਵਜਨ ਟੋਹਿਆ ਤੇ ਛੱਬੇ ‘ਚੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਉੱਤਰ ਗਿਆ, “ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਖੰਤਰ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ?” ਮੁਰਗੀਆ ਦੀ ਛਾਬੜੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਘ੍ਰਿਣੀ ਵੱਟਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ, “ਸਾਲਾ।”

ਰੇਲ ਦੇ ਇਸ ਲੁਟੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗੋਗੜ ਵਾਲਾ ਪੁਲਸੀਆ ਪਾਟੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ, ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਨ ਚੰਬਦਾ ਤੇ ਬਲੂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਿਗਰਟ ਲਮਕਾਈ ਆ ਗਿਆ।

ਉਸਨੇ ਮੁਰਗੀਆ ਦੀ ਛਾਬੜੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਓਏ, ਰਮਜਾਨ ਅਲੀ! ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਏ ਹਨ। ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ?”

“ਹਾਂ ਜਨਾਬ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਮੁਰਗੀਆ, ਮੱਛੀ ਤੇ ਦੁੱਧ ਵਰਗੇ ਮਾਲ ਤੇ ਇਧਰ ਆਉਣ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।” “ਇਹ ਮਾਂ-ਚੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੀ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਅੱਖਿਆਈ ਹੈ? ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਸਾਡੇ ਵਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੇ?”

“ਜਨਾਬ, ਇਹ ਸਭ ਸਿਆਸੀ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਗਰੀਬ ਮੁਰਗੀਆਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ।”

ਰਮਜਾਨ ਅਲੀ ਨੇ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਲਈ ਕਸੂਰਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ,

ਆਪਣੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮਰੋੜਿਆ।

"ਹਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਟੈਕਸ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਵਧਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ।" ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

"ਜਨਾਬ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਗਰੀਬ ਫੋਰੀ ਵਾਲੇ ਹਾਂ।"

ਇਕ ਦਾਖੀ ਨੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। "ਫਿਕਰ ਨ ਕਰ। ਕਿੱਲੋਂ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਅਧੀਆਂ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਕਰ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਪਾਣੀ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਕਰ, ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦਾ। ਪਰ ਤੇਨੂੰ ਵਧਿਆ ਟੈਕਸ ਦੇਣਾ ਹੀ ਪਵੇ।" ਰਮਜਾਨ ਅਲੀ ਨੇ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। "ਜਨਾਬ।"

"ਸ਼ੇਸ ਬੰਸ। ਮੇਰੀ ਟੋਪੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਉ।"

ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਫੇਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਝਬੁਝ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਖੇ ਨੇ ਪੇਸ਼ੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਨਾਲ ਫੱਬੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਿਰਧ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ। "ਬੀ ਮਾਨ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਰੰਗਰੂਟ ਹੋ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਨਹੀਂ ਭਾਵ ਦਰੇਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਾਹਦੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਹੋ।"

"ਰੁਹਾਬਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਪਦ ਹੈ।" ਪਿਛਲੇ 55 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਹੁਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1945 ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਹੋਥ ਵਿਚ ਤਿਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਲੈਕੇ ਸਬ-ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਵੀ ਕੁਟਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਡੇ ਭੰਨ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਨ ਵਿਚੋਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ "ਉਪਰੀ" ਵੀ ਮੈਨੀ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਕਮਾਈ ਹੈ?"

"ਇਹ ਬੰਗਾਲੀ ਸਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਲੁੱਟ-ਘੁੱਟ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ-ਧਮਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੇ ਭੇਟਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਬੁਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਠਾਉਣ ਲਈ ਦਵਤਿਆ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।

"ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਹਾਸਹੀਣੀ ਗੱਲ ਹੈ।"

"ਬਟਾ ਸੁਣ" ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ, ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। "ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਵੀ "ਉਪਰੀ" ਵਿਰੁਧ ਲੜਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਲਾਅਨਤ ਹੈ। ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਬ੍ਰਿਟਾਨਵੀ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਬ੍ਰਿਟਾਨਵੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦਵਤਿਆ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਵਲਸਫੇ ਵਿਚ ਹੈ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਮਹਾਨ ਪੂਰਵਜਾਂ ਭਾਵ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀਆ ਨੇ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਉਹ ਉਠਕੇ ਖਲੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਸਾਫ਼ਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ "ਫਨਸੀਦੇਵਾ" ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਉਤਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

"ਬੀ ਮਾਨ ਜੀ, ਕੀ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?"

"ਮੈਂ, ਜਗਦਾਨੰਦਾ, ਇਕ ਸਕੂਲ ਦਾ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਹਾਂ।"

"ਕਿਹੜਾ ਸਕੂਲ?"

"ਨਕਸਲਬਾਡੀ। ਇਹ ਨਿਪਾਲ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ।"

ਸਫ਼ਰ ਭਾਵੇਂ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਸੀ ਪਰ ਜੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਸੀ।

ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਭਾਦਾਨੰਦਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਹੋਏ ਤਕਰਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਤੇ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਭਰੀ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਂਗ ਸੋਚਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸਭਾਦਾਨੰਦਾ ਨਾਲ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰਾ ਮਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਜੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੱਕਾ ਅਨਾੜੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਯੁਵਕ ਸੀ ਜੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਪੱਤਰਭਾਰਤਾ ਤੇ ਗਿਰੀ ਗਲਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਦੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁਪਨੇ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਜੋ ਨੌਕਰੀ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਅਨਿਆ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹੀ ਖਾੜੂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਗੋਡੀਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਝਟਕੇ ਲੱਗੇ। ਕੋਇਲੇ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਦਿਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਸਲਪੇਰੁਡੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਲੱਟਫਾਰਮ ਕੋਲ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਹਟਦਾ, ਹੋਰਦਾ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਭਾਵ ਦੇ ਬਦਲ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਆ ਰੁਕਿਆ। ਅਗਲਾ ਝਟਕਾ, ਸਗੋਂ ਝਟਕੇ, ਸਾਡੀ ਮੁਸਾਫਿਰਾ ਵਲਾ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਧੌਕੇ ਧਕੀ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਹਥੋਂਕੇ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿਜਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵਲ ਨਿਕਲੇ। ਦੋ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਰਗੇ, ਮੈਂਡੀ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਛਾਬੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਉੱਤਰ ਗਏ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਰਸਤੇ ਭਾਰੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰਦੇ ਹੋਏ ਗੋਡੀ 'ਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਰੇ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸੀਮਾ ਦੇ ਮਰਚਿਆ ਤੇ ਪਰਤੇ ਹੋਈਏ।

ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਜੋ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸੀ ਕਪੜੇ ਬਦਲਣ ਲਈ ਉਡੀਕ ਘਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਸਰਾ ਦੁਸਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਹ ਸਵਾਰੀ ਲੋਕਣੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੋਂ ਸੈਂਟ ਆਉਣਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਐਸ. ਪੀ. ਦੇ ਮੁਖ ਦਫਤਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸਰੋਸਤ ਪੁਲੀਸ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸੀ ਗਟੇਸ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਰਦੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਰਦੀ ਦੇ ਵੱਟ ਠੀਕ ਕੀਤੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੂਰੇ ਕੰਠੇ ਦੇ ਬੂਟਾ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚੋਂ ਆ ਕੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਜੀਪ ਵੇਖਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਭਾਕਿਆ। ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਆਕੜੀ ਹੋਈ ਵਰਦੀ ਤੇ ਅਕਰੂਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਠੰਡੀ ਪਹਾੜੀ ਹਵਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਹਾੜੀ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਮਲਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਢੋਰ ਸੀ।

ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਖੜਾ ਸੀ, ਉਸ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਹਰੀ ਕਚੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਹਰਿਆਵਲ ਨੂੰ ਕੰਵਲ ਪਾਖਾਨੇ ਬੈਠਣ ਆਏ ਮਨੁੱਖੀ ਸਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਹੀ ਬੈਠੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਪਾਖਾਨੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਖੇਵਨਾਕ ਸਜਾਈ ਵਲੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧੰਣ ਇਕ ਪਾਸੇ ਡਰਾਈਵਰ ਅਤੇ ਜੀਪ ਵੇਖਣ ਲਈ ਘੁਮਾਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਚਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਰਮਟੀਕ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੈਕੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਡਰਾਈਵਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਲਸੀਏ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਅਜੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਜਾਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਿਆ। ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਗੁਟਾਰਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਨੌੜਲੇ ਅਮਰੂਦ ਦੇ ਦਰਖਤ ਤੇ ਬਹਿਚਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲਾਲ ਚੁੰਬ ਵਾਲੇ ਹਰੇ ਤੇਰੇ ਨੌੜਲੇ ਚੀੜ ਦੇ ਦਰਖਤ ਤੇ ਗਾਂਥ ਚਿਤਰਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੋੜੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੰਧੀਆ ਦੇ ਛੱਤੇ 'ਚੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨੀ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਦਭੁਤ ਦਿਸ਼

ਵੇਖੋ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਹਰੀਆ-ਭਰੀਆ ਤੇ ਹੁੰਦਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੰਚਨਜੰਗਾ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਿਸ਼ ਤੇ ਮਾਊਂਟ ਐਵਰੈਸਟ ਦੀਆਂ ਢੇਰੀਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਵੇਖਿਆ। ਅਸਮਾਨੀ ਸਵੇਦੀ ਉਪਰ ਸਿਰਿਆ ਤੇ ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਸਨ ਜਿਸ ਵਾ ਤੇ ਬਲਾਨਾ ਤੇ ਢੇਰੀਆਂ ਤੇ ਰੰਗ ਰਸਤਿਆਂ ਉਪਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਪਰਬਤਾਂ ਉਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਨਾਚ ਦੂਰ ਦਰਬੀਨਾਂ ਢੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਰਗੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪਰਬਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਢੇਰੀਆਂ ਅੰਧ ਨੰਗੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਹਟਕੇ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਰੀ ਘਾਹ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਤੇ ਮਧਿਲ ਰਹੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਗੁਟਾਰਾ ਤੇ ਤੋਰਿਆ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬਗਲਿਆ, ਮੈਨਾ ਤੇ ਚਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਪਾਖਾਨੇ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਗੋਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਕੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਨਾਰਵਾ ਖਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੂਰ ਬਰਫਾਨੀ ਢੇਰੀਆਂ ਵਲ ਰੱਭੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁੱਥਰ ਨੱਝ ਪਈ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਸਿਲਸਿਲਾ ਧਾਰ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਰੁਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਤੇ ਸੋਚਦਾਰ ਸਲੂਟ ਨਾਲ ਫੁੱਟ ਗਿਆ।

“ਸਨਾਥ ਦਾਰਸੀਲਿੰਗ ਆਉਣ ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਹੈ।” ਮੈਂ ਸਲੂਟ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮਧਿਲ ਗੋਰਖੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ।

“ਕੀ ਨਾਮ ਹੈ ਤਿਸੇ। (ਭੇਰਾ ਕੀ ਨਾਮ ਹੈ?)”

ਹੈਰਾਨ ਗੋਰਖੇ ਨੇ ਕੋਮਲ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਬਖੇਰੀ।

“ਮੈਂ ਅੰਗ ਬਹਾਦਰ ਹੋ, ਸਭ ਤਪੋਥੇ ਭਰਾਈਵਰ। ਹਜ਼ੂਰ ਲੋ ਰੋਮੇ ਨਿਪਾਲੀ ਭਨੂੰ ਹੁੰਦਨ। (ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਅੰਗ ਬਹਾਦਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਭਰਾਈਵਰ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੀ ਨਿਪਾਲੀ ਬੋਲ ਸੋਚੋ ਹੋ।)”

“ਹੁਣ ਚਲੀਏ।” ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ। ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਬਹੁਤ ਨਿਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੈਰਕਪੁਰ ਪੁਲੀਸ ਸਿਖਲਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਡੀ. ਸੀ. ਰਾਏ ਨੇ ਇਤਨੀ ਕੁ ਨਿਪਾਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੀ। ਅੰਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਿਪਾਲੀ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਖਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਕਿ ਮੇਰੀ ਨਿਪਾਲੀ ਬਹੁਤੀ ਭੋਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਢੇਅ ਲਾਕੇ ਸੀਟ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਐਸ. ਪੀ. ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਤੰਬਰ 18, 1965

ਦਾਰਸੀਲਿੰਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਹੱਥੀਮੇ ਦੀ ਸਾਥੀ ਹਵਾ ਕੰਢ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਧ ਖੜ ਉਮਰ ਦੇ ਐਸ. ਪੀ. ਨੇ ਇਹ ਸਪੈਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰੰਗਰੂਟ ਹੀ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਫਸਰ ਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਪਿਛੋਂ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਬਿੱਲਾ ਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਨਹੀਂ ਰਣ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਨੇ ਚੰਗੇ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਲਜ ਕੰਢ ਕੰਢ ਮਾਲ ਨੂੰ ਢਲਾਈ ਪਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲੀ ਐਹਰਨ ਤਾਂ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਰੰਗਰੂਟਾਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਬੜੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਉਡੀਕਣ ਲਗਾ। ਉਹ ਆਹਿਸਤਾ ਜਿਹੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਬੁਲਾ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ

ਅੱਖਾਂ ਕੁਝ ਜਿਹਾਦਾ ਹੀ ਦੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੁਹਾਰਤ, ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਕੇ ਚੁੱਲ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਦਰੋਗਿਆਂ ਵਲ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਹੀ ਯਾਰ ਰਹੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਰੋਗਾ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਤਵਾਲ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਦਰੋਗੇ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੱਖਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮਨੁੱਖਤਾ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਰੱਖੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਾਮਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਕ ਸਫਲ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਭਾਸਣ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਜਾਰੀ ਰਹੇ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਲਰਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. (ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ) ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸੋਪਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੇ ਨੌਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਗੈਰਾਵਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਬਾਗੀਕੀਆਂ ਤੇ ਪੈਚੀਦਗੀਆਂ ਸਮਝਾਉਣੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੌਂ ਮੈਨੂੰ ਅਮਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਬਾਰੇ, ਯੋਜਨਾ ਬੰਦੀ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ, ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਬਾਰੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਸੀ।

ਵੱਡੇ ਬਾਬੂ, ਸੁਬੰਧ ਤਰਫ਼ਦਾਰ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਡਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਕਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਐਸ. ਪੀ. ਦਾ ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਸੂਲੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ, ਪਾਲਬੰਦੀ, ਤਬਦੀਲੀ, ਨਿਯੁਕਤੀ, ਪਦ-ਉੱਠਤੀ, ਛੁੱਟੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਮਲੇ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸੀ, ਪਹਿਰਦਾਰ ਸੀ, ਦਲਾਲ ਸੀ। ਸੁਬੰਧ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਚਾਲਾਂ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਖੰਡਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਸਭ ਮੰਤਰ ਸਿੱਖ ਲਵਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਆਪਣੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਸਜਾ ਸੰਵਾਰ ਕੇ, ਉਦੇਸ਼ ਯੁਕਤ ਬਣਾ ਸਕੇ।

ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਬੰਧ ਅਧੀਨ ਅਫਸਰਾਂ ਤੋਂ ਰਿਸਵਤ ਲੈਣਾ ਸੀ ਜਾਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੁਰਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੁਤਰਨ ਵਿਚ ਆਸਟਰਲੀਅਨ ਚੂਹੇ ਵਾਂਗ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਐਸ. ਪੀ. ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬ-ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਦਿਲਮਾਨ ਸੂਝਾ ਦੀ ਸੂਝਵਾਨ ਸਲਾਹ ਨੇ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਿੰਗਰ ਸਬੂਤ ਮਿਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੇਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਕੇ ਮੈਂ ਮੁਖਰਜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਦੁਰੱਲਭ ਸਿਗਰਟ ਇਕੱਠਿਆਂ ਪੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਦਿਲਮਾਨ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਇਤਲਾਹ ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਐਸ. ਪੀ. ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਸੱਦਾ ਆ ਗਿਆ। ਖਾਣੇ ਦੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. (ਹੈਡਕੁਆਰਟਰਜ਼) ਮੰਟੀ ਦੀਵਾਨ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ।

ਮੰਟੀ ਦੀਵਾਨ ਇਕ ਲਾਇਕ ਅਫਸਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਤੇ ਸੱਚਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੈਂਡਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਨਿਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿੱਖ ਲਵਾਂ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਪਾਲੀ ਬੋਲਣ ਤੇ ਲਿਖਣੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਹਵਾਲਦਾਰ, ਪਦਮ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦਿਲਮਾਨ, ਮੰਟੀ ਤੇ ਪਦਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਾਦੂ ਦੁਆਰਾ 'ਚ ਪਰਵਾਸ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤੇ ਘੱਟ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤਮਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਮੰਟੀ ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਪੂਜਾ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਫਸ ਗਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਤੇ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਲਈ ਵੱਡੇ ਉਤਸਵਾਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਦੁਰਗਾ ਪੂਜਾ ਦੇ ਆਦੀ ਹਨ।

ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਾਨ ਮੌਤੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੁਰਗਾ ਪੂਜਾ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ

ਨਿਬਾਹੀਆ। ਦੁਰਗਾ ਮਾਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਨਿਪਾਲੀ ਗੋਤਾਂ ਬਤੀਆਂ ਹੀ ਰੰਗੀਨ ਸਨ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੇ ਬਤੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਰੇਡ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੀ ਵਰਦੀਆਂ ਉੱਪਰ ਪਿੰਡਲ ਤੇ ਚਾਈ ਦੇ ਬੈਜ ਲਾਕੇ ਚਮਕਾਰੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਆਰਸ਼ਰ ਗੋਰਖਾ ਟੋਪੀਆਂ ਵੀ ਮਾਊਂਟ ਐਵਰੇਸਟ ਵੀ ਬਰਫੀਨੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਹੀ ਚਮਕਾ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਅੰਤ 25 ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਨ ਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਮੋਟੀ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਮੈਂ ਵਧੀਆ ਵਰਦੀ ਤੇ ਚਮਕਦੇ ਬੂਟ ਪਹਿਨ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੂਟਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਭਰ ਦੀ ਕਰਤੀ ਮਿਹਨਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਅਰਦਲੀ ਸਿਪਾਹੀ ਧਨਬੀਰ ਮੰਗਾਰ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦਾ ਏ. ਐਸ. ਪੀ. ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਪਰੇਡ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਸੀ ਤੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਨੂੰ ਸਲਾਮੀ ਦੇਣੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਸਰਵੋਤਮ ਪਰੇਡ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਗੋਪਾਲ ਰਾਮ ਤੋਂ ਮਾਊਂਟ ਆਸ਼ੂ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖੀਆਂ ਸਨ, ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਸੀ।

ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ਬਤ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਪਰੇਡ ਦੀ ਗਤੀ ਬੇਨੁਕਸ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਪਰਖ ਦੀ ਘੜੀ ਉਦੋਂ ਆਉਣੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਸਲਾਮੀ ਦੇਣੀ ਸੀ ਤੇ ਪਰੇਡ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਆਈ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਫ਼ਲ ਤਲਵਾਰ ਉੱਪਰ ਹੋਠਾਂ ਕਰਦਾ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਲਾਮੀ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਪਰੇਡ ਨਿਰੀਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ।" ਪਲ ਕੁ ਲਈ ਮੈਂ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਲ ਵੇਖ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਦਿਲ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੇਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਐਸ. ਪੀ. ਨੇ ਜੋ ਬੜਾ ਸੁਝਾਵਨ ਤੇ ਚੌਕਸ ਸੀ, ਤੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੜਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਪਰੇਡ ਵਲ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਜਾਓ।"

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਐਸ. ਪੀ. ਵਲ ਤੇ ਫਿਰ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਵਲ ਘੁਮਾਈਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੇਡ ਮੈਦਾਨ ਵਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਘਟੀਆ ਨਿਰੀਖਕ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕਦਮ ਢੁੱਲ ਦੇ ਤਾਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਘਟੀਆ ਚਿੱਟ ਕਪੜੀਏ ਕਲਰਕ ਵਾਂਗ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੱਥ ਤੇ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਪਰੇਡ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਕਵਾਇਦ ਕਰ ਰਹੀ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪ ਮੱਥ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉੱਥੇ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਨੀ ਤੇ ਵਹਿਲੀ ਦਿਸ਼ ਵੇਖਣ ਲਗਾ। ਬੰਗਾਲੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਥਾਂ ਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਲੀਸ ਲਾਈਨ ਦੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਤੇ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਪਸ਼ੁਆ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿੱਤੇ। ਦੋ ਕੁ ਬੱਕਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਲਹੂ ਚੌਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੁਰਗਾ ਮਾਂ ਅੱਗੇ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਪੂਜਾ ਵਜੋਂ ਵੱਡੀ ਪਰਾਤ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਇਹ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਤਮਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੂਥਲੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕੁਲੀਨ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਤੇ ਕੁਚ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੁਨੀ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੇਲੋੜਾ ਚਿੰਤਾਕੁਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਲਹੂ ਨਾਲ ਲੱਥੇਪੱਥੇ ਬਲੀ ਦਿੱਤੇ

ਗਏ ਪੜ੍ਹਿਆ ਦਿਆਂ ਅਦੋਲ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਪਰੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਮੰਗੀਆ ਔਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਾ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਮੇਰਾ ਅਚਾਨਕ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦਿਲ ਹਾਰਕੇ ਤੇ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਗੁਆਚਾ "ਰੂਪ ਨਾਗਇਣ ਦਾਹਲ ਸਕਕ ਮੇਰਾ ਆਪਣੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਪਈ ਤੇ ਫਿਰ ਚਲ ਗਈ ਤੇ ਰਾਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਪਟ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਬਦੌਲਾ ਨੇ ਹੋਰ ਦੁਰੇਡੀ ਐਵਰੇਸਟ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਸੋ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੀ ਬੇਦਨੀ ਧਨਬੀਰ ਤੋਂ ਵੀ ਲੁਕੀ ਨਾ ਰਹੀ।

"ਜਨਾਬ, ਆਪ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋ?"

ਧਨਬੀਰ, ਮੇਰੇ ਅਰਦਲੀ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਭਾਤ ਦੇ ਘਰ ਲਈ ਚੁੱਕਾ ਤੇ ਚਾਵਲ ਪਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।"

"ਸਹ, ਘਰ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ? ਪੂਜਾ ਦਾ ਮੇਲਮ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਬੁਕਵਾਂ ਹੋਦਾ ਹੈ।"

"ਹਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ।" ਮੈਂ ਅਰਦਲੀ ਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਦੁਰਗਾ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਮਾ ਲਘਾਇਆ ਸੀ।

"ਜਨਾਬ, ਤੁਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਰੋਮ ਲਵੋਗੇ? ਅਸੀਂ ਨਿਪਾਲੀ ਤਾਂ ਰੋਕਸੀ (ਨਿਪਾਲੀ ਬਰਾਬਰ) ਦੇ ਕਈ ਹਾੜਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪ ਲਈ ਰੋਮ ਹੈ।"

"ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹਾੜਾ ਦੇ ਦੋਵੇ।"

ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰੋਮ ਦੇ ਘੁੰਟ ਡਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਗੁਆਚੀਆਂ ਤੱਦਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਜੋੜਣ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਿਆ। ਹਾਂ, ਪਰੋਡ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮਨਮੋਹਕ ਔਖਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਉਹੀ ਸੀ ਜੋ ਗੁਆਚ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ "ਬਾਲੀ ਪਟਸਨ ਮਿੱਲ" ਵਿਚ 1963 ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮੋਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਔਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਮਨ ਤੇ ਚਿਤਰਪੱਟ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਸਜਾ ਲਈਆਂ। ਮੈਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮਨ-ਲੁਕਾਉਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਕੇ ਉੱਠ ਪਿਆ।

"ਕਿਆ ਭਯੇ ਸਾਬਰ? (ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਹੋਇਆ?)"

ਧਨਬੀਰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ।

"ਧਨਬੀਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ?"

"ਆਪ ਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਪਿਆ? ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਗੁਆਇਆ ਸੀ?"

"ਨਹੀਂ, ਧਨਬੀਰ ਮੈਂ ਗੁਆਇਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੀਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ।"

"ਕਹਾ ਪਾਇਓ ਹਜ਼ੂਰ? (ਜਨਾਬ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲਿਆ?)"

"ਤੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨ ਕਰ। ਖਾਣਾ ਲਗਾ ਦੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਮੈਂ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਬੜੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਤੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਸੁਰ ਵਾਗ ਰੱਜਕੇ ਸੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਦੂਈ ਔਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਨਾ ਆਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਔਖਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ-ਮੋਦਰ ਵਾਸ ਕਰ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਖਾਨੇ (ਰਖਣੇ) ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਪਰੋਡ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਬਜ਼ ਮੇਰੀ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਵਿਲਾਸਮਈ ਸੂਝ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇ ਸੀ। ਇਹ ਪਿਆਰ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ 1968 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਰਾਨਦਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਹੱਥ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ 1963 ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ 1965 ਵਿਚ ਬੁਝਾਰਾ ਲੰਭ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਵਿਆਹ ਫਰਵਰੀ 1968 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਐਸ. ਪੀ. ਤੇ ਕਾਲਿਮਪਰ

ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਮੈਂਟੀ ਦੀਵਾਨ ਚੰਗਾ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਪਿਆਰ-ਭਰੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਆਦਿਵਾਸੀ ਸੀ। ਇਕ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਦੀਵਾਨੀ ਦੀਆਂ ਰੋੜਨੀਆਂ ਖੁੱਭ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀਵਾਨ ਹੋਇਆ ਵਿਚ ਪਟਾਖਿਆ ਦਾ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਵੀ ਮੈਂਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ।

“ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਕੀ ਹੈ?”

“ਪੰਖਾਬਾੜੀ ਦੇ ਚਾਹ-ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਹੋਰਨ ਬੈਨਰਜੀ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਦਸਤਾ ਲੈਕੇ ਜਾਓਗੇ।”

“ਕੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਹੈ?”

“ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਡਰ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਮੇਸ਼ਮ ਬੋਨਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕੰਜੂਸ ਮਾਰਵਾੜੀ (ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮਾਰਵਾੜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ। ਨੇ ਤਾਲਾ ਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਤੀ ਹੂੰ ਗੋਰਖਾ ਨੌਰਾ “ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼” ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।”

“ਹਾਂ।”

“ਉਸ ਨੇ ਪੰਖਾਬਾੜੀ ਵਿਚ ਫੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ ਤੇ ਚਲੋ ਜਾਓ।”

ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਪਰਖ ਅਧੀਨ ਏ. ਐਸ. ਪੀ. ਪੁਰਾਣੇ ਰਜ਼ਰਬਾਕਾਰ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਹੋਰਨ ਬੈਨਰਜੀ ਨਾਲ ਜੀਪ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੋਰਨ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸੀ ਜੋ ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਖਾ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਇਕ ਅਣਜਾਨ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੈੜੇ ਤੇ ਨਿਰਪਿੰਡ ਕੰਮ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮਗਰੋਂ ਜਾਂ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਮੇਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚਿਕਨੀ ਚੋਪੜੀ ਬੋਲੀ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫਸਰ ਦਾ ਵਧੀਆ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। 30 ਸਾਲ ਸਰਵ ਸਰੋਸ਼ਟ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਗਲਤ ਸਨ। ਜਾਸੂਸ ਲਈ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਹਰ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਧੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਚੰਚਲਤਾ ਤੇ ਚੁੱਪ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਸਫਲ ਜਾਸੂਸ ਇਕ ਮਾਹਰ ਅਭਿਨੇਤਾ ਤੇ ਵਧੀਆ ਸੰਚਾਰਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਹਦੀ ਲਿਪੀ ਜਾਂ ਬੋਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਕ ਅਭਿਨੇਤਾ ਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

“ਜਨਾਬ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ। ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਖਤਰਨਾਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।”

ਹੋਰਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਔਰੰਗ ਆ ਰਹੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਕੀ ਉਹ ਕਾਤਲ ਹੈ?”

“ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਨਜ਼ੋਬਾਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਯਾਤ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

“ਸਾਡੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਹੜਤਾਲ ਤੁੜਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਬੋਧਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

“ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਹੋ।” ਹੋਰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ “ਹਿੱਤੋਪਦੇਸ਼”

ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ। ਵਿਚੋਂ ਪੁਨਰ-ਕਥਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

"ਸੋਭੀ ਰਾਮ ਭਾਰਤੀਆਂ ਜੋ ਪੰਥਾਬਾਡੀ ਮਿਲਖ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਡੀ. ਸੀ. ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਦੋਸਤ ਹੈ।"
 "ਉਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਤੇਰਾ ਕੀ ਹੁਕਮ ਹੈ?"

"ਇਉਂ ਪੁਰਾਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਫੌਕ ਦੇਣਾ।"
 "ਕਿਉਂ?"

"ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਉਪਰੋਂ ਹੁਕਮ ਹੈ।"

"ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਕਿੱਥੇ ਠਹਿਰ ਰਹੇ ਹਾਂ?"

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਨੂੰ ਪੁਰਵ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹਿਮਾਲੇ ਦੀ ਠੰਡੀ ਰਾਤ ਵਲ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀ ਪਵੇ।

"ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ ਜਨਾਬ। ਮੈਨੇਜਰ ਰਤਬਾਸੂ ਨੇ ਪੰਥਾਬਾਡੀ ਮਹਿਮਾਨ-ਘਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।"

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਠਹਿਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਹੀ ਉਤਾਰ ਦੇਵੀ।"

"ਜਨਾਬ, ਆਪ ਲਈ ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ?" ਹੈਰਾਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। "ਨੇੜੇ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਗੇਸਟ ਹਾਊਸ (ਮਹਿਮਾਨ ਖਾਨਾ) ਚਾਹੁ ਬਾਗ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੂਰ ਕਰਸਿਉਗ ਵਿਚ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਚੰਗੇ ਹੋਟਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।"

"ਜੇ ਮੈਂ ਕਰਸਿਉਗ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਂ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ।"

"ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਛਾ।"

"ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜੀਪ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਸਤੇ ਵਲ ਬੜੀ ਐਥ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਆਰਾਮ ਘਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ "ਸੇਵਨਥ ਡੇ ਐਡਵੈਨਟਿਸਟ ਚਰਚ" ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪਰੋ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਖਲਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਧਨਬੀਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੋੜ ਦਸਕੇ ਨਾਲ ਜਗਾਇਆ।"

"ਜਨਾਬ ਉੱਠੋ। ਐਸ. ਪੀ. ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਹੈ।"

"ਹੈਲੋ ਮਾਲੋਏ" ਐਸ. ਪੀ. ਆਪਣੀ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੋਲਿਆ। "ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਗਏ ਹੋ।"

"ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਨਾਬ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਰਾਤ ਭਰ ਲਈ ਕਰਸਿਉਗ ਆਰਾਮ-ਘਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।"

"ਉੱਥੇ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ?"

"ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਾਵ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

"ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਸੁਭਰਾਤਰੀ।"

ਏ ਪੀ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋੜਵੀਂ ਸੁਭ ਰਾਤਰੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤੇ ਬਗੈਰ ਹੀ ਫੋਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਵੰਧਰੀ ਸੁਰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਚਾਲਾਕੀ ਤਾੜ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਫਟਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਧਨਬੀਰ ਨੂੰ 7 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਨਾਸਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਰਾਤ ਨੀਂਦ ਮੰਗੀਆ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਕਿੱਥੇ ਆਉਣੀ ਸੀ। ਧਨਬੀਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬੜੇ ਤਕੜੇ ਹਜ਼ਕੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਹਰ ਬੜੀ ਭਰਾਦੜ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਦੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਸ਼ਟੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਵੀ ਸੁਣਿਆ।

“ਧਨਬੀਰ ਕੀ ਹੋਇਆ?”

ਜੋ ਕੁਝ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੋਰਖਾ ਨੇਤਾ ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਫਰਾਂਟਿੰਗ ਰੂਮ (ਬੈਠਕ) ਤੋਂ ਖਾਣੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਖੁਬਰੀਆਂ ਹਨ।

ਧਨਬੀਰ ਨੇ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਸਤੌਲ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ?” ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗੁਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਚੰਗਾ ਨਿਪਾਲੀ ਹੋਣ ਲਈ ਆਦਮੀ ਦੇ “ਦਾਵਤਾ-ਸੁਰੂਆਲ” (ਉਪਰਲਾ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਸਤਰ) ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਢਾਹੀਏ ਹਨ ਤੇ ਕਮਰਬੰਦ ਵਿਚ ਖੁਬਰੀ ਲਟਕਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਸਾ ਵੀ ਪੀਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹੀ ਚੰਗਾ ਪਹਿਨਾ ਦੇਵਾਂ ਤੇ ਸਿਗਰੇਟ ਦੇ ਦੇਵਾਂ। ਧਨਬੀਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਿਸਤੌਲ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਸ਼ੈਲ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਗੋਰਖਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਕਦਾਵਾਰ ਆਗੂ ਬੈਠੇ ਸਨ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਵੇਂ ਉਪ ਮੰਡਲ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਹੋ?” ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਰੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸੁਆਲ ਦਾਗ ਦਿੱਤਾ।

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਪਰਖ-ਅਧੀਨ ਨਵਾਂ ਏ. ਐਸ. ਪੀ ਹਾਂ। ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?” ਮੈਂ ਵਿਆਕਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਪਾਲੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰਾ ਲਹਿਜ਼ਾ ਬੜਾ ਰੋੜਾ ਸੀ।

“ਹੋ, ਹੋ ਹੋ” ਕਹਿਕੇ ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਇਹ ਕੇਤਾ (ਲੜਕਾ) ਕੁਝ ਕਰੇਗਾ।”

ਉਸਨੇ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਕੇ ਕੀਤੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਸੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਜੋ ਗੋਰਖਾ ਨੇਤਾ ਦਾ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ (ਸੱਜਾ) ਹੋਂਦਾ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੱਖਾਬਾਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ-ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਹੋ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਰਮ ਬਰਫ਼ ਉਪਰ ਤੁਰਨਾ ਜੇਮੀ ਹੋਈ ਬਰਫ਼ ਭਾਵ ਤੁਖਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਨਾਲੋਂ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਰਲਵੀ-ਮਿਲਵੀ ਨਿਪਾਲੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੀ ਆਮ ਲੈਂਡੋਵਾਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਪੱਖਾਬਾਤੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਤਨਖਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਤਬਾਸੂ ਮੈਨੇਜਰ, ਡੀ. ਸੀ. ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ ਤੇ ਜਲਪਾਇਗੁਤੀ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਲਖ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੇਰੀ ਰਾਮ ਬਾਗ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਲੰਗੋਟੀਆਂ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਰੁੱਖਪਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।” “ਦੁਸਹਿਰਾ ਆਇਆ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਤੇ “ਨਵਾ ਸਾਲ” ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਕੋਲ ਖਾਣ ਲਈ ਅੰਨ ਦਾ ਦਾਣਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਸਿਆਲ ਦੀ ਠੰਡ ਤੇ ਬਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਕਪੜੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਲਣ।”

“ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।”

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮਾਰਨੇ ਪੈਣਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਸਾਰਾ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੇ ਦੁਆਰ (ਪਹਾੜ ਦੀ ਪੱਥੀ) ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੜਤਾਲ ਤੇ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?”

“ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਤਦ ਤਕ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ।”

"ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ?"

"ਸੋਸੀ ਹਾਲਤ ਹੈ, ਵੇਸੀ ਹੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੋਗੇ।"

"ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਪਿਸ਼ਕਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ?"

"ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਧੀਆ ਬਦਲਵੇਂ ਉਪਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਨਵਾਂ-ਸਾਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਲਈ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਸ਼ੋਦਾ ਦੇਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੋਗੇ।"

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੀ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ।"

"ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ 10 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੁਨਾਸਬ ਰਹੇਗਾ।"

"ਰਾਮਰੋ-ਸੁੰਦਰ, ਪਰ ਰਾਤ ਤਕ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਵੋ।"

"ਇਕ ਗੱਲ" ਮੈਂ ਗੋਰਖਾ ਨੇੜਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਘਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ।"

"ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਭੰਗ ਤਰੀਕੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਧਨ ਹਨ।"

ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਿੱਤਰ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਡੀ "ਲੈਂਡ ਰੋਵਰ" ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਲ, ਪੰਥਾਬਾੜੀ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰਤੀਕਾਂਤ ਉਰਫ਼ ਰਤਬਾਸੂ ਨਿਉਲੇ ਵਰਗਾ ਬੇਦੀਮਾਨ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਾਲਾਕ ਆਸਾਮੀ ਸੀ। ਬੜੇ ਯਤਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ ਚਾਹ ਦੇ ਇਕ ਕੱਪ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਦਾਵਜੀਲਿੰਗ ਦੀ ਮਿਠਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ "ਫਾਲਗੀ" ਤੋਂ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਕੇਕ ਤੇ ਮਿਠਾਈਆਂ ਮੰਗਵਾ ਲਈਆਂ।

ਹੈਰਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋਕੇ ਕੰਨ 'ਚ ਕਿਹਾ, "ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 'ਸਤਦੀਬਾੜੀ' ਵਿਚ ਭੇਰਾ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਮਗਰ ਆਦਮੀ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਰੋਡੀਓ ਸੰਪਰਕ ਹੈ। ਆਉ ਆਪਣਾ ਚਲਾਓ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਆਈਏ।"

"ਤੁਸੀਂ ਐਸ. ਪੀ. ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਹੁਕਮਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।"

"ਪਰੰਤੂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਸ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਫਿਰ ਰਤਬਾਸੂ ਵਲ ਮੁੜਿਆ ਜਿਸਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਵੱਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੇ 'ਚ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਨੇੜਾ ਜੀ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਂ ਮੁਰਦਾ ਹੁੰਦਿਆ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਰੋਂਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਉਹਦੀ ਗੋਰੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਮਾਰਵਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ੋਬਾਂ ਹੀ ਭਰੀਆਂ ਹਨ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿੰਦੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਘੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਭਾਰਤ, ਲਾਰਡ ਕਲਾਈਵ ਕੋਲ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਲਰਕ ਲੁਟੇਰਾਂ ਤੇ ਜਨਰਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੋਰੇ ਸਾਹਿਬ ਧਨ ਲੁੱਟ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਰਵਾੜੀ ਸੇਠ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹ ਧਨ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਕੇਂਦਰਾਂ ਮੁੰਬਈ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਮਹਿਲ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮਾਝੂਬਲਾ ਵਿਚ ਬਣਾਉਂਦੇ।

ਹੈਰਨ ਬੇਨਰਜੀ ਪੀਲਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਲੈਕੇ ਫੋਨ ਤੇ ਹਟ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਸ਼ੱਕ ਭਰੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗਾ।

"ਕੀ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਜਾਕੇ ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਸ਼ੰਧ ਵੇਖੀਏ।" ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

"ਹਾਂ, ਜਨਾਬ।"

ਹੈਰਨ ਚੁਪਚਾਪ ਮੇਰੇ ਮਗਰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ? ਉਹ ਸਤਈਥਾਈਂ ਵਿਚ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮਿਸਟਰ ਬਾਸੂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਹੁਕਮ ਤਾਂ ਮਿਲਖ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਜਾਨ ਮਾਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

“ਮੈਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ‘ਤੇ ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾਂਗਾ।”

“ਮਿਸਟਰ ਬਾਸੂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੰਝ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ।” ਪੰਥਾਬਾੜੀ ਚਾਹ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਕਰਸਿਉਂਗ-ਮਤੀਗਾਰਾ-ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦੀ ਕੰਕਰੀਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਪਾਟਕੇ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਜਾਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰਸੀਲਿੰਗ ਤੇ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦਾ ਰਸਤਾ 9 ਮੀਲ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਜੇ. ਸੀ. ਓ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਦੁਆਰ ਤੇ ਤਾਰੀਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚਾਰ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਿਪਾਹੀ ਕਰਸਿਉਂਗ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਮਲੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਤੇ ਚਾਪਲੂਸ ਨਿਪਾਲੀ ਸਹਾਇਕ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਐਤ ਬਹਾਦਰ ਰਾਣਾ ਨੇ ਖ਼ਸਿਆਣੀ ਹਾਸੀ ਹਸੀਦਿਆ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਟੁੱਟੀ ਟੁੱਟੀ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਚਾਹ ਮਿਲਖਾਂ ਸੋਨਾਫ਼ਾ, ਬਿਜਨਬਾਈ, ਲੋਪਚੂ, ਮੁਕਈ ਬਾੜੀ, ਜਿਮਾਨਾ, ਪਟੀਘਾਟਾ, ਤੇ ਹੋਪੀ ਵੇਲੀ ਵਿਚ ਤਣਾਅ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁੰਡਾ, ਸੰਥਾਲ ਤੇ ਓਰੋ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਨਿਪਾਲੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਗੋਰਖਾ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵੱਖਰੇ ਗੋਰਖਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਤੋਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਲਈ ਚਾਹ ਬਾਗ਼ਾਂ ‘ਚ ਆਮ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਸਥਾਨਕ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਰਾਜਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਰਾਣੇ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਕੇ ਮਿਲੀਜੁਲੀ ਤੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਚਾਰਸੀਲਿੰਗ ਲਈ ਚਲ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਟ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਚਰਚਿਤ ਸਨ। ਮਿਸਟਰ ਈਵਾਨ ਸੁਰੀਤਾ ਇਕ ਮਾਨਯੋਗ ਐਗਰੀਕੋ ਇੰਡੀਅਨ ਰਾਇਲ ਇੰਡੀਅਨ ਆਰਮੀ ਦੀ ਸ਼ਾਰਟ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਸੀ ਤੇ ਕੌਣ ਸੀ।

ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਮੈਨੂੰ ਐਸ. ਪੀ. ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਭਲਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵਧੀਆ ਮਾਇਆ ਲਗੀ ਵਰਦੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਬੂਟ ਪਹਿਨ ਲਵਾਂ।

“ਮੇਰੀ, ਕੋਈ ਗਲ਼ਬਤ ਹੈ?”

“ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਦਲੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ?”

ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਲਾਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਗੁਮਰਾਹ ਜਾਂ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। “ਨਹੀਂ ਮੇਰੀ, ਗਲ਼ ਕੀ ਹੈ?”

“ਹੋਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰ। ਸਿਗਰਟ ਪੀਵੋ ਤੇ ਰੰਬ ਵਿਚ ਡਰੋਸਾ ਰੱਖ।”

ਮੇਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੇਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਰਦੀ ਤੇ ਬੂਟ ਬਦਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੁਆਰਟਰ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਅਰਦਲੀ ਦਾ ਕਮਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਮੁੱਖੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਅਫ਼ਸਰ

ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਨਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਲਪਾਇਆ ਗਿਆ।

"ਅੱਛਾ, ਹੁਸੀ ਧਰ ਹੈ।"

"ਹਾਂ, ਜਨਾਬ।"

"ਮੇਰੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕੀ ਤਰਕ ਸੀ? ਹੁਸੀ ਰਾਏ ਤੂੰ ਕਿਹੜੀ ਨਾ ਬੀਰਾ?"

ਮੈਂ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਜਨਾਬ, ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਐਸ. ਪੀ. ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਾ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜੇ ਆਪ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਰਕ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।"

ਈਵਾਨ ਨੇ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦੀ ਲੀਕ ਫੈਲ ਗਈ।

ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਐਰਾ ਬਹਾਦਰ ਰਾਣਾ ਵਲ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਮੇਤ ਮੇਰੀ ਪੁਰਤਾ ਦਿਖਾਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀ। ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਗਿਫ਼ਤਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਮਹਿੰਗੀ ਪੈਂਦੀ। ਗੋਰਖਾ ਲਹਿਰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਜੰਗ ਪਿੱਛੇ ਮੁਲਕ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਅਸਥਿਰ ਹਨ। ਕੀ ਰਰਬਾਸੂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੁਹਾਜ਼ ਦੇ ਨਾ ਸਿਆਣਪ ਹੁੰਦੀ?"

"ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ। ਹੁਸੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਸ਼ਟੀ ਕਿੱਦੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਹੁਹਾਡੇ ਤੇ ਆਪ ਪੁਛਾਵਿਤ ਹਾਂ। ਆਉ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਲੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰੋ।"

ਸੁਰੀਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੈਗ ਪਾਇਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਛੋਟਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਮਲ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਤਲ ਉੱਚੀ ਬੋਲਕੇ ਕਿਹਾ, "ਧੰਨਵਾਦ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰੋ।"

ਅਸੀਂ ਸਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਦਿਨ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੇ ਐਸ. ਪੀ. ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਪਮੁਖੀ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਿਲੀਗੁਡੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਦਵਾਨਕ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਬਾਣੇ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਅੱਠ ਹਫ਼ਤੇ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨੇ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸਹਿਜ਼ੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐਸ. ਪੀ. ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਜਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣਾ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਫ਼ਤਿਹ ਸਮਾ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਪੜਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ 1965 ਦੀ ਜੰਗ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਂਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਜੋ ਹੁਣ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚੋਣ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਰੋਜ਼ੀ ਲਿਆਈ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਹੜਤਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਬਰੀਹੀਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸਭੰਯ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਰਖਿਅਤਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਧਾਨਕ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜੁਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਹੂਬਲ ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਗ

ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਹਿੰਦੁਰਵ ਲਹਿਰ ਤੇ ਇਸਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮੋਰਚੇ ਜਨਸੰਘ ਨੇ ਅਜੇ ਬੰਗਾਲੀਆ ਵਿਚ ਸਭਾ ਨਹੀਂ ਲਾਈਆਂ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਆਏ ਬੰਗਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਸਪੇਸਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪਤਨ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਅੰਟਰਗੇਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਥਾਨ ਬੜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੋਂ ਬਚੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹਰ ਥਾਂ ਟੈਂਕਰ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਬੜੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਢੰਗ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ

"ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੁਰਖ ਸਦਾ ਜਿਉਣ ਲਈ ਹੀ ਤਰਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।"

— ਐਪੀਕਿਊਰਸ

ਦਸੰਬਰ 6, 1965

ਮੇਰਾ ਉਪਮੰਡਲ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਨਾਲ ਲਗਾਉ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਦਾਇਕ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਉਪਮੰਡਲ ਦਾ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਦੀਪਕ ਘੋਸ਼, ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ, ਜੁਰਮ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਜੁਰਮ ਦੀ ਫੇਕਬਾਮ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਮਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਨੇੜਿਉਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜੁਰਮ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਬਾਣੇ ਕਿਰਾਏ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਖਸਤਾ ਹਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਸਨ। ਅਫਸਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜੁਰਮ-ਰੋਖਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਸਨ। ਉਹ ਗਤੀਹੀਣ ਸਨ। ਕਈ ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜੀਪ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੁਰਮ ਦੇ ਭੁਕਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਫੁਲ ਸੀ।

1965 ਤਕ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂਦੀਪ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਕਰਨਾਈ ਸੀ, ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੁਆਂਢੀ ਬਿਹਾਰ, ਨਿਪਾਲ, ਭੂਟਾਨ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚੋਂ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੇ ਦਲ, ਉਸ ਤੰਗ ਧਰਾਰਲ ਦੀ ਜੰਡਨ ਵਾਲੀ ਕੜੀ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੌਮਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚੂਚੇ ਦੀ ਗਰਦਨ (ਚਿਕਨ ਨੈੱਕ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੇਖੋਫ ਹੱਕ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਮਿਲਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲਕੜੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਚਾਹ ਮਿਲਖਾਂ ਦੇ ਅਮੀਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ, ਅੰਗ-ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੋਕੜ ਵਪਾਰੀ ਅੰਤਰਰਾਜੀ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਦਾਰ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਫ੍ਰਿਸਟ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਤਸਕਰੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਖੇਤਰ 1962 ਵਿਚ ਚੀਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮਾਰੂ ਜੰਗ ਪਿਛੋਂ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਪੱਖੋਂ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਖੇਤਰ ਫੌਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਜੀਵ ਹੋ ਉੱਠਿਆ ਸੀ। ਬਾਗਡੋਰਗਾ ਦਾ ਹਵਾਈ ਐਂਡਾ ਹਵਾਈ ਫੌਜ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅੱਡੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਿਨਾਗੁੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਭ ਘਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਸੈਨਕ ਇੰਜਨੀਅਰ ਤੇ ਸੀਮਾ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਇੰਜਨੀਅਰ ਕੋਰ ਦੇ ਮੁਖ ਦਫਤਰ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੀਨ ਪੱਖੀ ਖੱਬੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਵੀ ਫੂਮੀਹੀਣ ਸਨ ਮਸ਼ੂਹ ਵਿਚ ਤੇ ਚਾਹ ਮਿਲਖਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਉਠਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਚਾਰੂ ਮਸ਼ੂਮਦਾਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸੁਯੋਗ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਨੂ ਸਨਿਯਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜੰਗਲ ਸਨਥਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਯੋਗ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਾਰੂ ਧੜਾ

ਮੁਖ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ 1964 ਦੇ ਪਾਟਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਮਾਜ, ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. ਤੋਂ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. (ਐਮ), ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਸੀ। ਐਮ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਾਰਕਸੀ ਪਿਛਲੇ ਕਾਰਨ ਵਿਚਾਰ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਰਕਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰਾਹਵੇਦਾਰ ਸਨ।

ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦਾ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪਾਟੀਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਰਾਜਸੀ, ਅਪਰਾਧਕ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾਉ ਦਾ ਉਸ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਧੂ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੂਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਤੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਦੇ ਆਸਮਾਨੀ ਗੱਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਗਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੁਨੰਦਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਜੋੜੇ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥੀਵਾਲ ਬਣਨ ਲਈ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸਭ ਘਿਣਾਉਣੇ ਦੁਰਮਾ ਦੇ ਘਟਨਾ-ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਦੀਪਕ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂਚ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਲਿਖਣ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਤੇ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਦੀ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਜੁਗਤ ਜੋ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਈ ਉਹ ਥਾਣੇ ਦੀ ਵਿਧੀਵਤ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਦੀਪਕ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਸਮਝਦਾਰ ਤਵਫ਼ੀਸ਼ਕਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਸੂਹ ਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਤੇ ਧੀਰਜ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਛਾਣ-ਪੁਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ 'ਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂਸਿਆ ਜਾਂ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਦੋ-ਪੱਖੀ ਪਹੁੰਚ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੀ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਮਨਘੜਤ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰਲਗਭ ਵਿਚ ਭਸ਼ੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੁਚਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਭਾਵ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਘੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਟਿਨ-ਬਿਨ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬੰਗਾਲੀ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਵਾਂਗ ਪਵਿੱਤਰ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦੇਂਡ ਸੰਗਿਤ, ਵੈਂਜਦਾਰੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਬਰਾ, ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਾਨੂੰਨ, ਪੁਲੀਸ ਵਿਧਾਨ, ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਨਿਯਮਾਵਲੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਕਦੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਵਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਮਿਲਦਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਪਹੁੰਚ ਭਾਵ ਜ਼ਮੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਇਕ ਖ਼ਾਤ ਨਗਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੇ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ, ਧਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਬੇਟ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ, ਜੰਗਲਾਤ ਦੇ ਫ਼ਰਪੂਰ ਜ਼ਖੀਰੇ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਕਾਰਨ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਨਤੂਲੀਆਂ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਿਪਾਲ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ।

ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਅਸੀਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਿਲਗੁਭਾ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਗ ਵਾਲਾ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ 'ਸੰਥਾਲ', 'ਉਰੀ', 'ਮੁੰਡਾ', 'ਹੋ' ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲੀ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀ ਰੂਮੀ ਮਾਲਕ (ਜੇਤੋਦਾਰ) ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਠੰਕੇਦਾਰ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀ ਸਨ। ਨੀਚੇ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀ ਜੇਤੋਦਾਰਾਂ ਦੀ ਰੂਮੀ ਦੀ ਕਾਬਜ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਰੂਮੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮੂਲ ਵਾਸੀਆਂ 'ਬਿਥ', 'ਮਿਚ', 'ਬੰਡੇ', 'ਟੇਟ' ਤੇ 'ਰਾਜਬੰਗਸੀ' ਵਸੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਾਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਬੰਧਿਆਨਾਂ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਮੂਲ ਵਾਸੀ ਕਿਧਰੇ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਜਾਂ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਦੇ ਵਿਚਰੇਹੀ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਲਾਗ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰੇ ਵਰਤਨ "ਕਾਮਤਾਪੁਰੀ" ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1995 ਤਕ ਕਾਮਤਾਪੁਰੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਚ. ਆਈ. ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਡੀ. ਜੀ. ਐਫ. ਆਈ. ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। 1965 ਵਿਚ ਬੋਲੂ ਸਮੇਂ ਲਈ ਟਿਕਟ ਵਾਲੇ ਬਿਹਾਰ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਘੁਮਕੰਤੂ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ (ਬੰਗਾਲੀ ਕੇਂਦਰ ਪੁਰਸ਼) ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦਾ ਨਾਹਾ ਉਠਾਕੇ ਆਪਣਾ ਆਰਥਿਕ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਆਪਣਾ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਵਜੂਦ ਫੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਬੰਗਾਲੀ ਸਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਚੀਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਲੁੱਟ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ। ਬਿਹਾਰੀ ਤਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਣ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸੋਸਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੁੱਥੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਰਸਕਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ 'ਬਾਗਡੋਗਰ', 'ਸਿਲੀਗੁੜੀ' 'ਬਿਨਾ ਗੁੜੀ' ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਤੇ ਠੰਕ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਵਾਜਾਈ ਤੇ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਪਰਤੀ ਦੇ ਪੁੰਡਰ ਭਾਵ ਆਦਿਵਾਸੀ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੇਸਮੀਨੇ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵੀ। ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ ਗਰੀਬ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਤੇ ਛੇਡਾਂ ਪਾਲਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਭੰਗਰ ਚੋਗੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਨਦੀ ਤਾਂ ਸਨ ਦੀ ਖਾਣ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਦਾ ਟੋਆ ਸੀ।

ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਭਾਰਤੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਜੋ ਦੋਵੇਂਨੇਰ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਤਰੱਕੀ ਪਜ਼ੀਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਨਾਭੀ ਦੁਆਲੇ ਉੱਠਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂ ਸਿਰ ਖਪਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਨਵੇਂ ਵਾਰਸਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ "ਸਨਾਰ ਬੰਗਲਾ" (ਸੁਨਹਿਰੀ ਬੰਗਾਲ) ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਵਪਾਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਰਧਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਲ ਆਕੁਸ਼ਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੇ ਆਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੱਬਲਕੂਸੇ ਵਿਚ ਪੈਕੇ ਪਤਨ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ 1965 ਤਕ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਚਮਕ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਬਲਿਕਤਾਵਾਂ ਹੁਣ ਦੂਸਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਗਹਿਰੇ ਸਿਆਸੀ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੱਕਾਪ੍ਰਸਤ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਅਛੱਤ ਖਿੱਤੇ ਉੱਪਰ ਭੁਖਿਆ ਵਾਂਗ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਪਟ ਪਏ ਸਨ। ਚਾਹ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਹੀ ਮਾਰਵਾੜੀ

ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੁੱਲੇ ਕੇ ਬਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ, ਸਿਲੀਗੁੜੀ, ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਪੈਂਦੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਆਖਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਾਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਜੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਚਾਹ ਤੇ ਵਣ ਉਦਯੋਗ ਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਆਮਦਨੀ ਮੁੜਕੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਆਰਥਿਕ ਉਥੜ-ਧੁੰਮੀ ਕਾਰਨ ਨਵੀਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੁੱਪ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇੰਨੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦੇ ਰੰਗੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਯੰਤਰ ਹੀ ਸਾਰੀ ਅੱਗੇ ਸਮੇਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅੱਗ ਦੇ ਤੇ ਖਾਲੀ ਇੰਡ ਤੇ ਖੁੰਝੀ-ਮਰ ਰਹੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਭੁਭਾ ਦੇਵੇਗਾ।

ਇਹ ਉਸ ਖੁਲਾਸੇ ਦਾ ਤੌਰ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਥਾਣੇ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਨੇਕ ਤੇ ਸ਼ੇਖਰਵਾਹ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਫਰਜ਼ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਜੇ ਉਹ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਰਪਟ ਦਰਜ ਕਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਗੱਦੇ ਝਗੜੇ, ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਹਰੀ ਘਾਹ ਹੇਠ, ਹੁੰਝਾ ਫੌਰ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇ।

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਖੁਲਾਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਖਰਜੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨੰਗਈ ਪਾਲ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਸਲ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਤੇ ਚੁਰਮ ਰੋਕਣ ਦੀ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਲਈ।

ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਜਦੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ 10 ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ, ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਹੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੰਕੀਦਾਰਾਂ, ਦਫ਼ਤਦਾਰਾਂ, ਲੰਬਰਦਾਰਾਂ, ਪੇਂਡੂ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਡਾਕੀਏ ਤੇ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਿਹਤ ਕਾਮਿਆਂ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਲਈ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਦੂਰ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਤੱਥ ਤੇ ਝੁਕਾ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਇਹ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਿਲਾਨਾਗਾ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਪੱਖ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ ਮੰਡੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੁਰੰਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਇਤਲਾਹ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਐਸ. ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਓ. ਤੇ ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰੀ ਸੂਚਨਾ ਵਜੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਸ. ਪੀ. ਵਲੋਂ ਆਈ. ਜੀ. ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮਾਸਿਕ ਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਦੁਰੰਡੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫਸਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਕਦੇ ਵੀ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਘੁਸ਼ਤ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉੱਤਰ-ਸੂਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਤਰਜੀਹਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਿੰਗਾਰ ਸਜਾਵਟ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਹੁਣ ਚੁਰਮਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਸੂਹ ਕੱਢਦੇ ਹਨ, ਚੁਰਮਾਂ ਦੀ ਰੋਕ-ਥਾਮ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ, ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਇੰਛਾ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਕਲਪਥਿੰਡ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਲੀਸ ਥਾਣਿਆਂ ਦਾ ਡਰ ਸੂਤੰਤਰਤਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁਣ ਸਾਮਰਾਜੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪੂਰਕਾਂ ਤੇ ਨਾਜ਼ਾਮੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਏਲਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।

ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਾਤੀਕਾਬੀ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਭੀੜ-ਭੜਕੇ ਵਾਲੇ ਭੇਥੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਯੁੱਗ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲਟੋਪੀਆ ਸ਼ਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਫ਼ਾਤੀਕਾਬੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਮਿਲਨਪੁਰ, ਬੀਰਭੂਮ ਤੇ ਬਾਕੁਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਚੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਦਰਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ 13 ਸਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਲਾਲਚ ਦੇਕੇ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਟਿੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੇ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਦੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਿਨਮਾ ਘਰ ਨੀਲਮ ਦੇ ਪਿਛਵਾਢੇ ਵਿਚ ਸਾਨਦਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਚਾਰੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਾਬਤਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਗਲਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਵੱਡੇ ਸਹਿਰੇ ਪ੍ਰਿਸਾਦਗੁਸਤਰ ਫੈਲਣ ਲੱਗੇ। ਨਿਵਾਸੇ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। 'ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੀ ਅਣਤੋਹਿਸ਼ੀ ਅਜੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਦਾ ਪਾਤਾ ਵਧਾਏਗੀ' ਉਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਧਮਾਕੇ ਹੋਣਗੇ। ਜਗਦਾਨੰਦ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਜਾਦੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਉਘਾ ਸੈਨਾਨੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗਾਧੀ ਜੀ ਦੇ ਉਸਾਰੀ ਹਿੰਸਕ ਮਾਰਗ ਚੁਣਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਤੌਖਲੇ ਨੂੰ ਭਾਪ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਨ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਾਕੇ ਮਜ਼ਹੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਝੁੰਗੀਆਂ ਤੇ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਰਹੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਟ ਗਈ ਗੜਗੜਾਹਟ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਯੂਨੀਅਨ ਬੋਰਡ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ, ਛੋਟੇ ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਚੌਕੀਦਾਰਾਂ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਇਹ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਸੂ-ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਦਿਸ਼ਾ ਜਾਂ ਚਿੱਤਰ ਹੋਸਲਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਆਪਣੇ ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ 25 ਰੁਪੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਮੇਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਇਆ। ਇਹ ਸਾਹੀ ਰਾਸ ਐਸ. ਪੀ. ਕੇਵਲ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਖਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਗੰਗਰੂਟ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਐਸ. ਪੀ. ਗੋਲ ਅਜਿਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਗੁਪਤ ਰਾਸ਼ੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਚਾਹੁ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਠੰਕੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਟਾਕਰੇ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਭਰ ਰਹੇ ਤੇ ਹੋਟਹਾਰ ਏ. ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਨਿਉਰੋ ਦੇਣ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਆ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਮੁਖਰਜੀ ਜਾਂ ਪਾਲ ਨਾਲ ਜੁਰਮ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਰ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਦੋ ਚੋਰੀ ਦੇ ਕੇਸਾਂ, ਇਕ ਕਤਲ ਦੇ ਕੇਸ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਥਾਣੇ ਦਾ ਆਮ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸੀ, ਮੁਢਲੀ ਰਪਟ ਵੀ ਮੈਂ ਲਿਖਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਜੁਰਮ ਦੇ ਮੁੱਕਦਮਿਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਵੀ ਲਿਖਣੇ ਹੁੰਦੇ। ਮੈਂ ਸੋਪ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਧੀਨ

ਕਰਮਚਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਟੁੱਲ-ਮਾਰ ਜਾਂ ਤੁੱਕੇਬਾਜ਼ ਆਖਣ।

ਮੇਰਾ ਫਾਲਤੂ ਸਮਾ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦੀਆਂ ਬਦਹਾਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਲੱਘਦਾ। ਕੰਮ-ਕਾਜ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੁਨੰਦਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੇਖਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਰਹੇ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਝੱਖੜ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜਾ ਸੀ।

ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ “ਭਾਰਤ ਦੀ ਚੀਨ ਨਾਲ ਜੰਗ” (India's China war) ਦੇ ਪੰਨੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸੀ ਤਾਂ ਸਹਾਇਕ ਸਬ-ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੌਰਈ ਪਾਲ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਪੱਖੋਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਪਿਦਾਟੀ ਜਿਹੀ ਬੰਕਰੀ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਵੱਖ ਰਹੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਲੱਕ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਸੀ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਚੌੜੇ ਚਕਲੇ ਚਿਹਰੇ, ਮੱਟੇ ਠੁੱਲ੍ਹੇ ਨੱਕ ਤੇ ਲਹੂ-ਰੋੜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਗੁੰਘੇ ਛੱਟਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨੌਰਈ ਇਕ ਖਤਰਨਾਕ ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਨੌਰਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲੂਟ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਗੰਦੇ ਮੇਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਭਰੇ ਆਦਮੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਜਖ਼ਮ ਵਲ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਨੌਰਈ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ?”

“ਜਨਾਬ, ਇਹ ਆਦਮੀ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਚੋਰੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਚੋਰੀ ਦਾ ਮਾਲ ਵੀ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

ਮੈਨੂੰ ਹੇਠਨ ਮੁਖਰਜੀ ਤੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਪੱਖੋਂ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ਰੀ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਨੰਬਰ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮੁਦਾਰ ਤੇ ਕਨੂੰ ਸਨਯਾਲ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗਲ ਸਨਥਾਲ ਅਜਿਹੀ ਛੋਟੀ ਚੋਰੀ ਕਰੇਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਭੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਕਾਜੀ ਹੋਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬੰਕਰੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇ ਦਰਖਤ ਕੋਲ ਬਾਸ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਨੌਰਈ ਪਾਲ ਦੀ ਲੱਡੀ ਚੋਰੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਬਪਰਵਾਹ ਬੰਕਰੀ ਘਾਹ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮਾਰਦੀ ਰਹੀ।

ਮੈਂ ਨੌਰਈ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਣੇ ਠੀਕ ਨ ਸਮਝੇ। ਮੈਂ ਹਵਾਲਾਤ ਵਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਫ਼ਸਰਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਐਮ. ਕੇ ਧਰ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੂੰ ਏ. ਐਸ. ਪੀ ਹੈਂ ਜਾਂ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ। ਜਾ ਚਲਾ ਜਾਹ।”

“ਤੈਨੂੰ ਨੌਰਈ ਨੇ ਕਿਉਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਕੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

“ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਵੀ ਨੌਰਈ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੇਰੇਦਾਰ ਦਾ ਝੱਲੀ ਚੁੱਕ ਹੋਵੇਗਾ।”

“ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਾਂ।”

“ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨੰਬਰ ਚਾਰੂ ਤੇ ਕਨੂੰ ਸਨਯਾਲ ਗੁਪਤਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਲੀਸ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਇਲਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੋਰੀ ਦਾ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।”

"ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਮਾਨਤ ਕੌਰ ਕੌਸ ਹੈ। ਤੂੰ ਫੁਰੱਤ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

"ਮੇਰੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਕੌਣ ਦੇਵੇਗਾ?"

"ਰੋਗੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੋਕ।"

ਪੁਲੀਸ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਕਣ ਦੇਵੇਗੀ।

"ਕੀ ਮੈਂ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂ?"

"ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਜਾਓ, ਜਾਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਟੈਕਸ ਲੈਣ ਲੈ।
ਤਿਆਰੀ ਕਰ।"

ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਨੇ ਚੀਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮਾਓ ਤੇ ਪਰੋਲਤਾਰੀਆ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ। ਇੰਝ ਕਰਨ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਰੁਕ ਨ ਸਕਿਆ। ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਰਾਇਨਾਰ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 70 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਹੋਏ ਪੁਲੀਸ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਉਕਠੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਇਕ ਦੇ ਚੁਟਕਲੇ ਸੁਣਾਏ। ਸੈਲੇਨ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਖਾਣੇ ਲੈਂਦੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ।

ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਉਪਰੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਹਾਕਮ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਰੂਪਿਕ ਹੱਕੇ ਅਖੰਡ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਆਦਿਵਾਸੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇ। ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਦਿਮਾਗ ਸੀ ਤੇ ਕਨੂੰ ਵਿਉਂਤਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਜੰਗਲ ਲਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਕੂ ਧਿਰ ਸੀ।

ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਰਾਜ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਉਗਰਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਲੜਾਈ ਵੀ ਬੇਨਤੀਜਾ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਚੀਨ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿਕੱਮ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਪਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੋਣ ਨੀਂਹੀ ਤਿਆਰ ਖੜਾ ਸੀ ਤੇ ਚੀਨੀ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦੀ ਚੁੰਬੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਦਲਬੰਦੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ 1962 ਦੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹਾਰ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਯਾਦ ਦਿਲਵਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈਕੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਅੱਛ ਹੋਇਆ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਧੜਾ ਬੇਲਗਾਮ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਨੂੰ ਸਨਿਆਲ ਨੂੰ "ਜੰਗਲ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਫਾਨ ਲੱਭ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਹਰਲਾ ਪੰਜਾ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਸੀ।

ਦਲੀਲ ਤਾਂ ਉਚਿਤ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਕਿਸੇ ਫ਼ਾਤੀਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਨੀ ਵੀ ਗਿਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਚੀਨ-ਪੇਖੀ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਖੁਨੀ ਫ਼ਾਤੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌੜ-ਮਰੋੜ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਸਾਰਾ ਮੁਲਕ ਹੀ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਗਲੇ ਸੜੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਗਰੀਬ ਹੋਰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਮਾਰਨਗੇ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ 'ਵਾਦ' ਜਾਂ 'ਮੌਤ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਠੱਪਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕੇਗਾ।

ਇਹ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਰੂਫਾਨ ਕੇਵਲ ਫ਼ੂਮੀ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਰਾਹਕਾਂ ਅਤੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ

ਸਾਧਾਰਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਫੁੱਧੇ ਮਸਲੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਪੇਂਡੂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉੱਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਲਈ ਬਜਟ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਨ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਦੇਣ। ਕਿਹੜਾ ਐਸਾ ਗੁਆਂਢੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗ ਲਗੀ ਵੇਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ? ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਗਲਟੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਅੱਗੇ ਥੁਝਾਉਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਦੇਂਦੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਐਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਵੇ। ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨੇ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਰਕ ਤਾਂ ਲਾਜਵਾਬ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਧੁੱਬ ਰਹੀ ਅੱਗ ਵੇਖਣ ਜਾਂ ਲੋਕਤ ਦੇ ਢੇਰ ਤੇ ਵੇਰ ਭਰੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਹੱਸਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਲ ਕਦੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਚੋਰੀ 'ਚ ਵਧਕੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਾਅਰਫ਼ਾ ਮਾਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਹੋਈ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਮੌਕੇ 1967 ਵਿਚ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਨੇੜੇ ਇਕ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਟਵਾਰਖਾਨੇ ਝੰਡੂ ਜੋੜ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮੇਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਅਰਬਭਰਪੂਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣਾ

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕਰਤਾਬ ਮੇਰੀ ਕਰਤੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

—ਵਿਨਸਟਨ ਚਰਚਿਲ

ਜਨਵਰੀ 8, 1966

ਦੀਪਕ ਘੋਸ਼ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਦੋ ਅਸਚਰਜ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਉਪ-ਸਕੱਤਰ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉਪ ਮੰਡਲ ਪੁਲਸ ਅਫ਼ਸਰ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਗੋਸਵਾਮੀ ਦੀ ਬਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਕੇ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ। ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨ ਸੀ ਤੇ ਉਥੇ ਮੇਰੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਪੂਰ ਦਾ ਸਾਥੀ ਦੀਪਕ ਘੋਸ਼ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਉਪਮੰਡਲ ਅਫ਼ਸਰ (ਮਾਲ ਅਤੇ ਨਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾ ਅਕਾਦਮੀ ਮਸੂਰੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਅਸੀਂ ਪੱਕੇ ਯਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਪਰੋਕਤ ਤੇ ਅਣਜਾਣ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਦੂਸਰਾ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪੁਲੀਸ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ, ਬੈਰਿਕਪੁਰ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਡੀ ਆਈ. ਜੀ ਉੱਤਰੀ ਹਲਕਾ ਸਾਹਮਣੇ ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਰਸਮੀ ਕਵਾਇਦ ਮਾਊਂਟ ਆਸ਼ੂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਪਾਏ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੀਪਕ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤਿਆ। ਉਸਨੇ ਪੁਲੀਸ ਮਾਲਖਾਨੇ 'ਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਪਚਾਰਕ ਰੀਤੀ ਲਈ ਤਲਵਾਰ ਮੰਗਵਾ ਲਈ ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਤੋਂ ਜੇ. ਸੀ. ਓ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ 12 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਦਿਨ ਹੀ ਬਾਕੀ ਸਨ।

ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਾਲ ਇੰਟਾਂ ਵਾਲੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕਾਰਨ ਦੁੱਗਣਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਫ਼ੇਦ ਲਕੀਰ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦੇਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ।

ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਪੂਰੇ 10 ਵਜੇ ਬਿਗਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਕਦਮ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਆ ਗਿਆ।

ਉਹ ਇਕ ਮਨਨੀਤ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆ ਕੇ ਖਲੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਤਲਵਾਰ ਉੱਚੀ ਕਰਨ, ਨੀਵੀਂ ਕਰਨ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਕਵਾਇਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੇ 7 ਮਿੰਟ ਲੱਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਚਪਦ ਵਾਲਾ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਭਵਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਵੀ

ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਜਿਹੀ ਮੁਟਿਆਰ ਲੜਕੀ, ਜਿਸਦਾ ਕੰਦ ਲਗਭਗ 5 ਫੁੱਟ ਸੀ, ਘਰ 'ਚੋਂ ਬੱਜਕੇ ਬਾਹਰ ਆਈ ਤੇ ਚਾਹ ਲਈ ਨਿਮੋਤਰਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਕੁਝਾ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਪੀ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖੋਜਲ ਕਰਨੀ।" ਅਸੀਂ ਹੋਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਚਾਹ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸੁੰਦਰ ਲੜਕੀ ਰਾਹੀਂ ਸੱਦੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਰੋਖਲੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਡਰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਸੀ। ਪਿੱਛੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਭੀ ਆਈ, ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ ਵਲੋਂ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੋ ਕੁਝੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੰਤਰੰਗੀ ਪੀਘ ਚਿਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਈ ਗਈ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਚਾਹ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਜੋੜ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸੁਆਦੀ ਪਸਟਰੀ ਸੀ ਤੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਨ ਆਕਰਸ਼ਕ ਨੌਣ। ਭਿਅੰਕਰ ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਅੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਨਿਗਾਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਅੱਗੇ ਚਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕਥਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆਬੰਧ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਬੜੀ ਭਿੰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਧੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਫੁੱਟਬਾਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਕਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਸਨ ਜਾਂ ਨਗਰ ਤੇ ਚੋਟ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਨ, ਮੈਂ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਬਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਦਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰੀਆਂ ਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡਕਿੰਗਾਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਹੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਤੇ 1954 ਵਿਚ ਹੀ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਵਲ 'ਬੇਜ਼ਾਮ' ਭਾਵ 'ਹਰਮਜ਼ਾਦਾ' ਲਿਖ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਉੱਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਚਾਹ-ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਕੋਲ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਕਿਸੇਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਬਾਲਗ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਿਵਰਜਤ ਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਤੋਟੀ ਲਾਈ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਖਰੜੇ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਨਸਟ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਬਚ ਰਹੇ ਖਰੜੇ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਸੰਪਰਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੋਇਮ ਸੇਵਕ ਸੰਘ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾ ਗੁਰਚਰਨ ਚੈਟਰਜੀ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਨਸੰਘ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਨੇਤਾਵਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ "ਕੁਸ਼ਾਹ ਚੰਦੇਪਾਧਾਇਆ" ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਨਿਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾ ਮੁਖੀ ਬਿੰਦਰਾਨਾਥ ਸਪੂਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਨਸੰਘ ਵਲ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਆਕ੍ਰਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੋਂ ਵੱਖਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਸਪੂਖਣ ਵਲ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਕੰਵਰ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਮਾ ਆਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ ਸਹੀ ਸਿਆਸੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬੜੀ ਸਾਗਰ 'ਚ ਠੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ।

ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਨਵਰਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਮੋਟੇ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ 5 ਵਜੇ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਬੰਤੀ ਦੇ ਸਾਈਕਲ ਤੇ

ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਾਓ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਪੱਕਾ ਦਾਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲੰਬਾ ਪਛਤਾਲ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਸੂਰੀ ਦੀ ਅਿਥੀ ਹੋਈ ਸਿਖਲਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿਮਲੇ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਵਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਖਦਾਈ ਸਦਮਾ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ 20 ਅਗਸਤ 1964 ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਕੋਲ ਤਸਵੀਸ ਰੱਖਾਵਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਬਾਈ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਵਿਚ ਸੈਕੰਡ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫਸਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਐਸ. ਸੀ. ਦੱਤ ਜੋ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦੂਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਸੂਰੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ। ਫ਼ਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਵਲ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਖਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਵੀ ਨਵੰਬਰ 1964 ਵਿਚ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਮਿਲ ਗਈ, ਭਾਵ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲ ਗਈ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ 'ਚ ਜਾਣ ਲਈ ਇਸ਼ਕ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਅਤੀਅੰਤ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਸਿਖਲਾਈ ਨੇ ਜੋ ਮੈਂ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਉਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਹਰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵਿਆ ਨਾਲ ਟੋਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤੌਰਪਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਚਰਚਿਲ ਦੇ ਇਲਹਾਮੀ ਕਬਨ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ।

ਇਕ ਸਰਗਰਮ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦਾ ਇਕ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਹੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਚੋਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੂਟਾਲ ਦਾ ਬੜਾ ਸਫਲ ਗੋਲ-ਕੀਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੋਲ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਵੀ ਲੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਦੋ ਮਾਰੂ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਹਰ ਜੀਵ ਦੀ ਮੂਲ ਪਰਿਵਰਤੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਮਾਨਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਤੇ ਟੋਚਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾ ਦੌਰਾਨ, ਪੁਲਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੁਵੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਬਚਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਹਰ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨਿਯਮ ਜੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਬਾਲਕ ਵਜੋਂ ਵਧਿਆ-ਫੁਲਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੇਘਨਾ ਤੇ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੀ ਦਿਆਲੂ ਪਰਿਕਰਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ "ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ" ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਯਾ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਤੁਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਉਦਾਲ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸੀਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ

ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਰਦੀ ਧਾਰੀ ਪੁਲਸੀਏ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਮਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਤੇ ਲਗੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਕੌਰਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭੇਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਤੇ ਸਗੋਂ ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਜਦ ਮੈਂ ਤਿਬੱਤ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਮਾ ਚੌਕੀ, ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਦਤਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਚੀਨੀ ਵਪਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਸਤਾ ਸੀ। ਥੀਏ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ ਗੋਰਵਾਮਈ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਹੋਟਕ ਰਸ ਭਰਨ ਲਈ ਭੂਟਾਨ ਦੀ ਰਾਜ ਮਾਰਗ, ਅਫਗਾਨ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜਲਾਵਤਨੀਆਂ ਤੇ ਖੇੜੇ ਜਿਹੇ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਕੰਦਾਵਾਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੇ ਵਰੋਸਾਇਆ। ਇਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ, ਜਸਟਿਸ ਸੁਧੀ ਰੰਜਨ ਦਾਸ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੀਸਰਾ ਰੋਡ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਮੀਲ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਰੁਆਰਟਰ ਉਪਰ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋ ਮੀਲ ਉਪਰ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਲੰਬੇ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨੇਤਾ ਕਾਜੀ ਲੱਥੁਪ ਦੋਰਜੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਯੂਰਪੀਨ ਪਤਨੀ ਕਿਜਿਨੀ ਐਲਿਜ਼ਾ ਮੇਰੀ ਖਾੜਾਥਾਰਪਾ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰਾ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਵੇਰਵਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਖ਼ਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੋਸਲਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਕਦੇ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਦੇ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਭਾਕੂਆ, ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਜੋ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲ, ਭੂਟਾਨ ਤੇ ਤਿਬੱਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਪਾਰਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਭਾਕੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਭਾਕੂ ਬਿਹਾਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਭੂਟਾਨ ਤੋਂ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੌਤ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਹਾਥੀ, ਚੀਤੇ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬੰਬਰ ਸ਼ੇਰ ਵੀ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਖਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਰਸਬਜ਼ ਪਹਾੜੀ ਪੱਥੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਸਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਮਾਲ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਤੀਸਰਾ ਵਰਗ, ਜੋ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਹੜਪ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰਸਾਹਾਂ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਇਕ ਮਨਮੋਹਕ ਯਾਤਰੀ ਸਥਾਨ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਭਾਕੂਆਂ, ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰ ਲੈਣੀ ਔਖੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੁਰਗਮ ਕਾਰਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਅਲਪ-ਕਾਲੀਨ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਵਾਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆ।

ਭੂਟਾਨ ਤੇ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ੀ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਚਾਕੂਆ ਵਲੋਂ ਭਾਕੀਆਂ ਤੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਤਾਕਤਵਰ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਧੜੇ ਨੇ ਰਾਜ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚਾਹ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਮੰਦਵਾੜੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਦਾਰਸੀਲਿੰਗ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਐਸ. ਪੀ ਵਲੋਂ ਤੇ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ ਵਲੋਂ ਜੋਸ਼ੀਲੇ

ਦੰਗ ਨਾਲ ਡਕੱਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਮ ਜ਼ੋਜੀਲੇ ਦੰਗ ਨਾਲ ਫਿਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਦੁੱਟ ਪਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਤਿਬੱਤੀ ਮੁਲ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਦਾਵਾ ਨੌਰਬੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੋਮਪੂ ਹੈਸਟੇਰੀਟ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਸੁਆਪਾਏ ਚੀਨੀ ਫੋਜਨ ਖਾਣਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਆ ਘੱਰਿਆ।

“ਜਨਾਬ, ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ। ਖੇਤਾ ਵਿਚ ਕਿੱਲ, ਮੱਖਾ, ਨੱਜੇ ਹੀ ਨੱਜੇ ਹਨ।”

ਨੌਰਬੂ ਟੁੱਟੀ ਟੁੱਟੀ ਪਰ ਲੈਫ਼ੇਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ।

“ਕੀ ਮੁਸਕਿਲ ਹੈ ਨੌਰਬੂ,”

ਅਸੀਂ ਖਾਣਾ ਖਾਏ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਡਿਗੂੰ ਡਿਗੂੰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਯਕੀਨਨ ਹਾਰ ਜਾਵੇਗੀ। ਸੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਗਠਬੰਧਨ ਨਾਲ ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣਗੇ।”

“ਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।”

ਨੌਰਬੂ ਖਾਸ ਤਿਬੱਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ ‘ਚ ਬੋਲਿਆ, “ਜਨਾਬ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨ ਖੋਬ ਧੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਚੀਨ ਪੱਖੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ-ਬੂਟਾਨ ‘ਚ ਆਪਣਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਫੈਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਲਦਾਕਾ ਹਾਈਡਲ ਪ੍ਰਜੈਕਟ ਵਿਚਲੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਯੂਨੀਅਨ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਦੇ ਚੱਲਿਆ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਹੈ।”

ਨੌਰਬੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਉਹ ਗੱਲ ਦੱਸ ਜਿਸ ਵਲ ਤੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਧੀਮੇ ਚਲੋ। ਹੁਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਅਣਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸਕਿਲ ‘ਚ ਨ ਫਸ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਬੰਦੇ ਬੜੇ ਰੋਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

“ਧੰਨਵਾਦ ਨੌਰਬੂ।” ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਲਕੇ ਦੇ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵਧ ਗਈ। ਉਹ ਫਿੱਲਡ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪੁਲਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੁਚੀ ਵੀ ਪੱਤਲੀ ਸੀ। ਇਕ ਖਚਰਾ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ‘ਚ ਘੱਟਾ ਪਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਭਾਵ ਉਸਨੂੰ ਬਵਕੂਫ਼ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਨੌਰਬੂ ਇਕ ਹੀਰਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਉਪਅੰਡਲ ਦਾ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਜਲਪਾਇਗੁਤੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਸਿਕੰਮ ਤੇ ਬੂਟਾਨ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਗੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਤਲਾਂ ਤੇ ਡਾਕਿਆਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅਧੀਨ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਤੇ ਗੋਰੂਬਥਾਨ ਦੇ ਦੋ ਪੂਰੇ ਥਾਣੇ ਸਨ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਚੋਕੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਪਰ ਉਥੇ ਨਵਰੀ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੀ ਸੀ। ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਹਾਸੇਹੀਣੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਨੌਰਬੂ ਦੀ ਨਜ਼ੀਹਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਜੀਪ ਮੇਰਾ ਆਰਜ਼ੀ ਨਿਵਾਸ ਬਣ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਨਬੀਰ ਮਾਗਰ ਆਪਣਾ ਫਿਰਤੂ ਰਸੈਦੀ ਘਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਦੋ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਰਾਖੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਨ ਕਿ ਸੰਗਲੀ ਹਾਥੀ ਮੈਨੂੰ ਚਰਫ਼ ਨ ਜਾਣ ਜਾਂ ਛਾਕੂ ਮੈਨੂੰ ਗੱਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਨ ਦੇਣ। ਜੀਪ ਫਰਾਈਵਰ ਨੀਮਾ ਤਾਂ ਅੱਵੇ ਵਿਖਾਵੇ ਮਾਤਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਝਕਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਂ 60 ਤੋਂ 70 ਮੀਲ ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟੇ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੀਪ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਸਦੇ ਤੇ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਧਨਬੀਰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹਿਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਵਿਅਕਤੀ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਤਕ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹੇ।

"ਤੋਰਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?"

ਉਹ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦਾ, "ਹਜ਼ੂਰ, ਤੇਜ਼ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਛੱਡੀ ਮਰਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ੁੱਕ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।"

"ਕੀ ਤੋਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।"

"ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਜਨਾਬ। ਬੜਾ ਹੌਲੀ ਚਲਾਓ (ਅਲਿਕ ਬਿਲਕ ਜਾਨ ਹੋਸ। ਤੁਸੀਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣਾ ਲਈ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੋਗੇ।"

ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੇਜ਼ ਦੌੜਨਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ। ਧਨਬੀਰ ਮੇਰੀ ਵਿਕਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਨਸੀਹਤ ਟਾਲ ਛੱਡਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਚੌਕੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਕਰਦਾ, ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਪਾਣੂ ਪਹਿਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਾਬੰਦੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਪੁਲੀਸ ਸੂਹੀਆ ਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲਜੋਲ ਵਧਾਉਂਦਾ ਜੋ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਪਲ ਉਦੋਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਗੋਰੂਬਾਨ ਦੇ ਆਰਾਮ ਘਰ 'ਚ ਠੰਡੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਜਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਧਨਬੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਛਾਗ ਪੀਣ (ਬਾਜਰੇ ਤੋਂ ਬਣੀ ਬੀਅਰ) ਨਾਲ ਆਈ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਗਾਇਆ। ਧਨਬੀਰ ਆਇਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ,

"ਸਾਹਬ, ਉੱਠੋ।"

"ਕੀ ਗਤਬਤ ਹੈ?"

"ਜਨਾਬ, ਕੋਈ ਗਤਬਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਖਸਿਆਣੀ ਹਾਸੀ ਹੋਸਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, "ਮੇਰਾ ਦੱਸਤ ਜਿਬਰਾਜ ਪੇਰੋਲ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ।"

"ਇਤਨੇ ਤੜਕੇ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਹੈ? ਉਸਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 7 ਵਜੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦੇ।"

"ਹਜ਼ੂਰ, ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ। ਉਹ ਆਦਮੀ 4 ਮੀਲ ਦੂਰ ਸਿੰਗੀਦਰਾ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਚਲਕੇ ਇਥੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਲਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਨੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ 'ਚ ਉੱਛਲ ਕੇ ਉੱਠਿਆ। ਧਨਬੀਰ ਨੂੰ ਚਾਹ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਜਿਬਰਾਜ ਪੇਰੋਲ ਨਾਲ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਧਨਬੀਰ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਲਈ ਰੋਮ ਦਾ ਗਲਾਸ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੰਗੀਦਰਾ ਭੂਟਾਨ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸਮਸਿੰਗ ਚਾਹ-ਬਾਗ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਰਤੀ ਮਾਗਾਰ, ਸਮਸਿੰਗ "ਚਾਹ-ਬਾਗ" ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਆਸਥਾ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. (ਐਮ) ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਨੇਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਭੂਟਾਨ ਤੇ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਬਰਾਜ ਬੜਾ ਚਾਲਾਕ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਤੀ ਮਾਗਾਰ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀਆਂ 20 ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਚਾਹ ਦੀ ਸਿਆਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਵਿਚ ਭਰਵੀਂ ਫਸਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦਿਹਾੜੀ ਤੇ ਚਾਹ-ਪੱਤੀ ਤੋੜਨ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰਤੀ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲਿਆ ਕੇ ਰਖਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੇ 3500 ਰੁਪਏ ਲੈ ਲਏ ਸਨ। ਹਟਾਏ ਗਏ ਚਾਹ-ਪੱਤੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਸਿੰਗੀਦਰਾ ਜਿਬਰਾਜ ਦੀਆਂ

ਲਡਕੀਆਂ ਵੀ ਸਨ।

ਰਤੀ ਮਾਗਰ ਗੁਆਂਢ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਫੁਲਬਾੜੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਰਤੀ ਨੂੰ ਬਾਗ ਬਾਰਾ ਦੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਖਾਤਰ ਉਸਦੇ ਉਦਾਲ ਰਹਿਣ ਸਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਚੰਡੇ ਝੁੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਦਰ ਮੋਰਚਾ ਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਤੰਗ ਪਹਾੜੀ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਫੁਲਬਾੜੀ ਜਾਕੇ ਉਸਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਅੱਖਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਉਹ ਰਾਹ ਸੇਘਣੇ ਜੰਗਲ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਹੋਰਨਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਂਗ ਫੁਲਬਾੜੀ ਵਿਚ ਭੁੱਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਲਕੂ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਕਾਰ ਤੇ ਗੱਦਮੇਦ ਤੇ ਪਲਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਸਦੇ ਚਿਤਰਾ ਤੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਜਣ ਜੋਗਾ ਨ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਫੁਲਬਾੜੀ ਮੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਦਲਾਬਾੜੀ ਥਾਣੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਗੁਆਂਢੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਐਫ. ਆਈ. ਆਰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਦਲਾਬਾੜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਇਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਪਰ ਮੈਂ ਰਤੀ ਮਾਗਰ ਦੇ ਘੁਰਨੇ ਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਨ ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਦਲਾਬਾੜੀ ਥਾਣੇ ਦੇ ਐਸ. ਐਚ. ਦੇ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਛਾਪੇ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਣ ਸਮੇਂ ਪੁਆਣਾ ਸਮੇਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬੇਨੁਕਸ ਮੁਕੱਦਮਾ ਤਿਆਰ ਕਰੇ।

ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਐਸ. ਪੀ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਐਸ. ਪੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਅਟਗੋਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਕੇ ਮੈਂ ਛੇ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਦੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਜਾਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਬੜੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਨਾਲ ਦੱਸੀ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਬੇਨੁਕਸ ਐਫ. ਆਈ. ਆਰ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਕੇਸ ਗੋਰੁਬਾਬਾਨ ਥਾਣਾ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਵੇ। ਮੇਰਾ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਬਦਮਿਜ਼ਾਨ ਤੇ ਕਾਹਲੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਹ ਘਟਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਛਾਈ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਰਤੀ ਮਾਗਰ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮੁਰਸ਼ਦ 1967 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਾਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬਣੇ ਗਠਬੰਧਨ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਗੂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਤੋਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਨੌਜੁਆਨ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਨ ਗਏ ਪੁਲੀਸ ਦਲ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸਾਊ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਇਵਾਨ ਸੁਰੀਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਐਸ. ਜੀ. ਬਨਰਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਕੱਤਰੇਤ (ਲੇਖਕ ਭਵਨ) ਤੋਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਆ ਗਏ। ਮਿਸਟਰ ਬਨਰਜੀ

ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਇਕ ਸਮਝ ਅਫ਼ਸਰ ਵੱਖ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਉਹ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਹੜੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਕੇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂਬੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਸਦਮੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪੁਰਵ-ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਗੰਗੂਬਾਨ ਬਾਟੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਟੇ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਥਾਣਾ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਜਾਕੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਬਾਟੇ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਨੂੰ ਹੌਸਲੇ ਭਰੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਕੇ ਨਿਕਲਾਂਗੇ।"

ਅਸੀਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਬਾਟੀ ਦੇ ਬੇਥੇ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ, ਜਾਇਦ 16 ਫਰਵਰੀ 1968 ਦੇ ਨੇੜੇ-ਭੇੜੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਾਕ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਲਿਫਾਫ਼ਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਲਪਾਇਗੁਡੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਐਸ. ਜੀ. ਬਨਰਜੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਮੁਕਤ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਲੰਬੇ ਪੱਥੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬਦਨਾਮ ਫ਼ਾਰੂ ਨੂੰ ਵਫ਼ਨ ਲਈ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਅਣਥੱਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਕੀਰੀਆ 70% ਘੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਜਲਪਾਇਗੁਡੀ ਖੇਤਰ ਤੇ ਐਸ. ਪੀ. ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਭੂਟਾਨ ਤੇ ਸਿਕੰਮ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਅਸਚਰਜ ਗੱਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਬਹੁਤ ਸੰਰੱਖਜਨਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਨਿਯਮਵਲੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪੁਚੰਡ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਅਰਬਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ।

ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਤੇ ਜਲਪਾਇਗੁਡੀ ਦੀ ਪੱਥੀ ਦੇ ਜੰਗਲ ਅਦਭੁਤ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਜੰਗੂਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਕਾਈ ਵਰਗੇ ਪੌਦਿਆਂ ਉੱਪਰ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਡੱਬ-ਖੜੱਬੇ ਚੀਤੇ, ਧਾਰੀਦਾਰ ਸ਼ੇਰ, ਡੱਬੇ ਹਿਰਨ ਤੇ ਵੱਡੇ ਆਥਾਰ ਦੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਜੰਗਲ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਜੀਵ ਜੰਗੂ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਧਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਫੁੱਲੇ ਭਟਕੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਭਰਮਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਮਈ ਦੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਭੁੰਡ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਬੜਾ ਅਸਚਰਜਤਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਲਈ ਇਕ ਵੰਗਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ, ਆਦਮੀ ਤੇ ਜਾਨਵਰ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਦੀ ਟੱਕਰ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਸਟਿਸ ਐਸ. ਆਰ ਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਰਾਤੀ ਭੋਜਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕੁਮਈ ਜਾਕੇ ਜੰਗਲੀ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਭੁੰਡ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਚਾਹ-ਬਾਗਾਂ ਵਿਚਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਸਨ।

ਹਰ ਸਾਲ ਜੰਗਲੀ ਹਾਥੀ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

1967 ਤਕ ਕੁਮਈ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚਲਸਾ ਤੇ ਕੁਮਈ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਨੂੰ

ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਨਦੀ ਤੇ ਕੋਈ ਪੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਰਾਤ ਭਰਾਈਵਰ ਨੀਮਾ ਨੂੰ ਹੰਗਾਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰੇਕਾ ਲਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਤੇ ਜੀਪ ਅਖਾਨਕ ਆ ਗਈ।

“ਤੂੰ ਗੱਡੀ ਕਿਉਂ ਰੋਕ ਲਈ?”

ਮੈਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਭਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਚੋਰ ਦੀ ਦਬਕਿਆ।

ਉਸਨੇ ਨਦੀ ਦੇ ਬਰੇਕੇ ਤੇ ਕੰਕਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਲ ਹੱਥ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਡੱਬੇ ਹਿਰਨਾਂ ਵਲ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਪਿਆਰੇ ਖੁਭਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਟੱਟੇ ਨੇੜੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ।

“ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?” ਮੈਂ ਧਨਬੀਰ ਤੇ ਨੀਮਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਰਤ ਭਰੀ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੀ।

ਨੀਮਾ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਹੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, “ਆਓ, ਮੁੜ ਚਲੀਓ। ਇਹ ਭੁਰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਝੁੰਡ ਸੀ ਅਸੀਂ ਚਲਸਾ ਝਾਕ ਬੰਗਲੇ ਚਲੇ ਜਾਈਏ। ਅਸੀਂ ਕੋਲ ਸਵੇਰੇ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।” “ਸਾਹਬ ਨਿਯੰਤਰੇ ਠੀਕ ਹੈ।” ਧਨਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਹੁਕਮ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੂੰ ਡਰਾ ਕੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਮਜਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਸਨ। ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਝੁੰਡ ਭੂਟਾਨ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਦੋ ਆਦਮੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੰਨਾਂ ਛੱਪਰੀਆਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੂੰ ਡਰਾ ਧਮਕਾ ਦੇ ਭੂਟਾਨ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਲਧਾਕਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰ ਤੱਕ ਭਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਖਬਰ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੀਪ ਮੋੜਕੇ ਚਲਸਾ ਨਦੀ ਵਲ ਭੀੜ ਸਮੇਂ ਭੱਜ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਪਿਛੇ ਜੀਪ 'ਚੋਂ ਉਤਰਿਆ, ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ 303 ਬਰ ਦੀ ਗਾਈਡਲ ਲੈਕੇ ਹਵਾ 'ਚ ਗੱਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਿਰਨਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੇ ਤਾਂ ਚੁੰਗੀਆਂ ਡਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਝਾਡੀਆਂ ਵਿਚ ਵਫ਼ਾ ਗਏ। ਹਾਥੀਆਂ ਨੇ ਗੱਲੀ ਦੀ ਗੂੰਜ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਹਾਥੀ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘੱਟ ਝੁੰਘ ਪਾਣੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਰਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਢ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਸਰੋਤ ਵਲ ਕਰ ਲਈ। ਜਾਨਵਰ ਜੋ ਧਨਬੀਰ ਦੇ ਸਬਦਾ ਵਿਚ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਹਾਜ਼ਾ ਸੀ, ਨੇ ਦੋ ਕੁ ਵਾਰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਆਖਰ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਸੀਪ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾਲ ਬੱਤਰੀ ਤੇ ਟਿਕਾ ਲਈ। ਉਸਦੇ ਸੰਘ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਡਰੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਝੁੰਡ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਸਟੋ ਦੇ ਬਚਿਆ ਦੇ ਕੰਕਰੀਲੀ ਰੇਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਜੁੱਧ-ਪੰਗਤੀ ਬਣਾਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ।

“ਜਨਾਬ, ਜੀਪ ਵਿਚ ਬੈਠੋ।”

ਧਨਬੀਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸੀਟ ਵਲ ਪੋਕਿਆ ਪਰ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਕਾਲੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਢੇਰ ਤੋਂ ਡਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਖੜਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਚਲਾਈ ਜੋ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘੀ। ਗੁੱਸੇ ਡਰੀਆਂ ਕਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਹਵਾ ਨੂੰ ਚੀਰ ਗਈਆਂ। ਧਨਬੀਰ ਛਾਲ ਮਾਰਕੇ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਨੀਮਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਵੜਕੇ ਅਗਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਪੈਂਕ ਕੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜੀਪ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮਾਰਗੀ ਦੌੜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਵੇਖਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਮੇਰੇ ਧਿਆਨ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਵਾਲਵਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪਰੇਰਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਦੋ ਗੱਲੀਆਂ ਉਸ ਕਾਲੇ ਬੰਦਲ ਵਰਗੇ ਝੁੰਡ ਵਲ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਜੀਪ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੀ ਲਾਲ ਬੱਤਰੀ ਵਲ ਦੌੜਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਬਾਲਿਓਂ ਜ਼ਮੀਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੋਲ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਭੁਚਾਲ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਚਲਸਾ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ

ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਸੀਪ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ।

ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਬੜ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਜੀਪ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ।
ਹੁਸ਼ਿ ਵਿਚ ਆਏ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੇ ਚਾਹ ਵੀਆਂ
ਥਾੜੀਆਂ ਚੁਪਾਭ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਝੁੰਗੀਆਂ ਵੀ ਚਾਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਗੱਲੀਆਂ
ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਹਲਚਲ ਨੇ ਚਾਹ ਬਾਗ ਦੇ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਚੌਕਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੋਲ 12
ਬਰ ਵੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ। ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਬੈਠ ਗਏ, ਡੀਰ ਕਮਾਨ ਤੇ ਨੱਥੇ ਲੈ ਕੇ
ਆ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਬੈਠੀ ਦੇ ਦਾਨਣ ਵਿਚ ਸਾਪਿਆ ਕਿ ਲਗਭਗ 70 ਕੁ ਆਦਮੀ ਮਗਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ
ਸਨ। ਉਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਕੁਮਈ ਖਾਨ 'ਚ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ
ਜੰਗਲ ਦੇ ਰਾਖਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ
ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ। ਉਹ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਆ ਗਏ।

ਕਾਹਲੀ 'ਚ ਚਲਸਾ ਵਣ ਹੋਂਦ ਤੇ ਚਾਹ-ਭਾਗਾ ਦੇ ਮੇਨੇਜਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਡਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਅਸੀਂ ਚਲਸਾ ਵਾਲੀ ਟਲੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਮਲਾਵਰ ਟਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕੁਮਟੀ ਟਲੀ ਨੂੰ ਪੰਚ ਪਾਸੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਰਿਆ ਝੁੰਡ ਅਚਾਨਕ ਖਲ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਤੇ ਦਰਜਨ ਬੰਦੂਕਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਝੁੰਡ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਦੀ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਆਦਿਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਅੱਗ ਵਰਾਉਂਦੇ ਨੁਕੀਲੇ ਤੌਰ ਸਿੱਧੇ ਝੁੰਡ ਤੇ ਚਲਾਏ। ਕੁਝ ਹਿੰਮਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਢੇਲ ਤੇ ਨਰਸਿੰਗੋ ਵਜਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਭਾਰੀ ਸ਼ਰ ਨੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਦੇ ਆਗੂ ਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਚ ਉਪਰ ਉਠਾਈ ਤੇ ਤਿੰਨ ਛੋਟੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਝੁੰਡ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵੇਸੀਆਂ ਹੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੱਚਾਂ ਜਲਧਾਰਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਤਲ ਵਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਿਹੜਾ ਪਟ-ਬਿਜਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮਗਰ ਦੀ ਮੰਡ ਖਾਦਾ ਲੰਘਦਾ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਕੂਟਾਨ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਲ ਖਿਸਕ ਗਏ।

ਅਸੀਂ ਜਿੰਨੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੀਵਾਲਵਰ 'ਚੋਂ ਹਵਾਈ ਫਾਇਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਚਲਸਾ ਤੇ ਕੁਮਈ ਵਲੋਂ ਦਲ ਮੇਰੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਆਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗਤੀ ਧੀਮੀ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਝੁੰਡ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਦੌੜਨ ਲਗਾ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਤੀਰਾਂ, ਨੱਜਿਆਂ ਤੇ ਢੇਲਾਂ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਮੇਰੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ 'ਚੋਂ ਗੱਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਜਿੰਨੇ ਸਾਡੇ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਭੁਟਾਨ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਪਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭੁਟਾਨੀ ਜੰਗਲ-ਰਾਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਮੌਕੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਲ ਵਾਝ ਦੇਣਗੇ। ਭੁਟਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰੀ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਰਾਰਤੀ ਝੁੰਡ ਨੇ ਸਾਮਰੀ ਵਿਖੇ ਭੁਟਾਨ ਦੇ ਸਾਹੀ ਸਰਾਬਖਾਨੇ ਦੇ ਅਮਲੇ ਦੇ ਕੁਆਰਟਰ ਤਹਿਸ ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਜੰਗ ਹੁਣ ਦੀ ਘੱਤੀ ਜਿੰਨੇ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸ ਦੂਤਾਵਾਸੀ ਝਗੜੇ ਦੇ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪਾਪਤੀ ਸੀ।

ਰਹਿੰਦੀ ਰਾਤ ਮੇਂ ਰਾਗੇ ਵਿਚ ਦੁਆਈਆਂ ਲਈ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਦੇ ਬਾਗ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਲੱਘਾਈ। ਇਸ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸਿਨਕੋਨਾ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਾਤ ਖੰਡ ਵਿਚ ਮਲਰੀਏ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਕੁਨੀਨ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਗੋਰੂਬਾਬਾਨ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਫੋਨ ਅਚਾਨਕ ਆਏ। ਪਹਿਲਾ ਫੋਨ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੁਰੀਤਾ ਵਲੋਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੁਝ ਚਿਣਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਦਮਾਸ਼ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੂੰ ਭੁਟਾਨ ਵਲ ਨਠਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰਾ ਪੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਐਸ. ਪੀ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਪ ਵਣ-ਰਖਿਅਕ ਨੇ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕਿਤਨੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ

ਚਲਾਈਆਂ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਰਹੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਤਨੀਆਂ ਗੱਲੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਉਹ ਉੱਤਰ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਮਗਰੋਂ ਲਿਖਤੀ ਉੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਉਹਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾਉ ਗਈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਗੱਲੀਆਂ ਹੀ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਤਨੇ ਪੁੰਜ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਫੈਨ ਦਸ ਵਜੇ ਆਇਆ। "ਜਨਾਬ ਭੀ. ਆਈ. ਜੀ ਫੈਨ ਤੇ ਆਈ ਹਨ। ਫ਼ਿਰਾ ਕਰਕੇ ਫੈਨ ਸੁਣੋ।"

ਇਕ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਬ-ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਦੌੜਕੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨੌਕਰ ਪਿੱਛਾ ਦੇ ਇਕ ਵਡਦ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੌੜਕੇ ਫੈਨ ਤੇ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਅੱਗੋਂ ਫੈਨ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜਨਾਬ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਪੀਮਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਰ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮੰਗੋਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇਨਾਮ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਗਰਾਂ ਦਾ ਸਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਬਲਕੇ ਪਤਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਹੇੜਾਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਝੂਠਾ ਇਕਰਾਰ ਹੈ ਮੇਰੀ ਤੇ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਦਾਮਨ ਚੋਲੀ ਦਾ ਸਾਥ ਹੈ।

ਤਕਦੀਰ ਪੂਰਵ-ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਹੀ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਗਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਭਾਰਤੀਆਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ, ਅਰਧ-ਹਿੰਦੂ ਚੇਤਨਾ ਵਾਦੀਆਂ, ਧਰਮ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਇਸਾਈਆਂ, ਗੱਲ ਕੀ ਹਰ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ, ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਧਰਾ ਬਣੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਮੇਰੀ ਖਿੱਲੀ ਉਠਾਉਂਦੇ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਰੱਖਣ ਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆ ਗਈ।

ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਾਕੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੈਸਨਵ ਸਾਧੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤਰਕਵਾਦ ਦੇ ਉਲਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਹਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਚਾਈ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੱਚ ਕੋਈ ਸਥਿਰ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸਾਪੇਖਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਿਆਜ਼ ਦੇ ਛਿਲਕੇ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਖਰੀ ਸੱਚ ਮਾਇਆ ਹੈ (ਸਦੀਵੀ ਖਲਾ) ਜਿਸਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਅਣਦਿੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਈ।

ਚੰਦਨ ਸਨਿਆਲ (ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਮ) ਜੋ ਮੇਰਾ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਇਕ ਵਲਦਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਜਾਕੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਗੱਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲਿਆਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ, ਕਨੂੰ ਸਨਿਆਲ ਤੇ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਦੀਆਂ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ (ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਲੈਨਿਨਵਾਦੀ) ਦਾ ਉੱਘਾ

ਮੇਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੇਮੇ ਵਿਚਰੇਹ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ 1966 ਵਿਚ ਕਾਲਜ ਸ਼ਾਹਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰਹੇ ਭੂਮਿਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਨ ਦੀ ਮਨਭਾਉਦੀ ਥਾਂ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਹੀ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਤੇ ਝਾਤੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਆਈ. ਜੀ. (ਰਾਜ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਖਾ) ਵਲੋਂ ਸਵੇਰੇ ਫੋਨ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਗੰਭੀਰ ਪੁੱਛ-ਪਤਾਲ ਕੀਤੀ।

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਚੰਦਨ ਸਨਿਯਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ।”

“ਹਾਂ ਜਨਾਬ, ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਵੀ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਵੀ ਰਹੇ ਹਾਂ।”

“ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਵਿਚ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਵੋ।”

“ਜਨਾਬ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

“ਰੁਹਾਨੂੰ ‘‘ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ.’’ ਵਲੋਂ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

“ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਿੱਥੇ ਕਰਨੀ ਚਾਹਦੀ ਹੈ।”

“ਭੀ ਆਈ. ਜੀ. ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਿਧਾਨ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪਤਾ ਠਿਕਾਣਾ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਖੇਤਰ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

ਸਚਾਈ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਲ੍ਹਕੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਜਾਂਕੇ ਕਾਰਗਜ਼ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਭਾਈਬੰਦੀ ਬਣੀ। ਬੰਗਾਲੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਨ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਚੀਨੀ ਭਾਤ ਦੀ ਹਿੰਸਕ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਰੋਧ ਸਾਡੀ ਦੇਸ਼ਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਕਾਰ ਲੈਕੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਜੀਪ ਵੀ ਨਾ ਲਈ। 1967 ਵਿਚ ਬਿਧਾਨ ਨਗਰ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਤਾ ਠਿਕਾਣਾ ਸਹੀ ਸੀ ਪਰ ਚੰਦਨ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤੀ ਵੱਡੀ ਮਾਯੂਸੀ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੱਖੋਂ ਪੱਖੀ ਅੰਤਰਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਦਾ ਟੁੱਟਾ-ਫੁੱਟਾ ਘਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ 1968 ਵਿਚ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬੀ. ਡੀ. ਸੀ ਲਈ ਖਬਰਾਂ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਚਾਹੂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੈਰੇਨ ਬੈਨਰਜੀ ਕਨੂੰ ਸਨਿਆਲ ਦਾ ਕਰੀਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚਾਹੂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਦੀ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਜੋਂ ਮਿਲਕੇ ਉਹਦਾ ਮਨ ਤੇ ਸੋਚ ਜਾਣਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਰਨ ਦੇ ਮਨਰਥ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚਾਹੂ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਚੀ. ਗਵੇਰਾ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਬਦਲਣ ਲਈ ਅਜੇ ਸਹੀ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਚੀਨੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬੰਦੂਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਚਾਹੂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਤੇ ਚੁੰਬਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਰਕੇ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਬੰਟੀ ਨੇ, ਜਿਸਨੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮਗਰੋਂ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਭਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਘੁੰਡੀ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੇ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੰਘਣ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਚਾਹੂ ਅਜੇ ਗੁਪਤ ਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ‘ਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਤੇ ਮਾਹਿਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਪਰ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਉੱਚੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣੇ ਤੇ

ਕਿਰਤੀ ਸੁਣੀ ਦੀ ਅਟੱਲ ਜਿੰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਉਸਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਵਿਚ ਸੀ।

ਉਹ ਲਕੜੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਦਾਸ ਤੇ ਚਿੰਤਾਕੁਤ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰਾ ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ।

“ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਹੋ?”

“ਐਵੇਂ ਹੀ। ਮੈਂ ਸਚਿਆ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਰਿਹ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਵਾ।”

“ਰੁਹਾਣੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸੁਣੀ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਤਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਸਿੰਦਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਾਓ, ਜਾਕੇ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ।”

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਹਿੰਸਕ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ? ਕੁਝੀ ਵਾਰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੰਗ ਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ।”

“ਬੰਦੂਕ ਨਾ ਬਣੇ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

“ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਹਿੰਸਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।”

“ਤੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀਵਾਲੀਆ ਨਾ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੰਬਾਈ ਹੇਠ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲ ਲਈ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਹਿਟਲਰ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰੋ ਜਿਸਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਮਾਰਗ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ‘ਚੋਂ ਨੌਂਠ ਗਏ।”

ਚਾਰੂ ਐਸਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਰਾਜਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਜਗਨੇਦਾ ਰਾਏ ਵਾਂਗ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੰਬੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਦਿਸ਼ੇ ਦੇ ਭਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਮਨ ਵਿਚ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਸ ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਜ਼ਾਤੀਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਿੰਸਕ ਭੂਮੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਗਰਜ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਹਿੰਸਕ ਗਰਜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਗਾਲੀ ਫੈਲਟਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬਖਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਿਆਨਕ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਖੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਸੋਪੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚਾਰੂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ ਵਰਗੇ ਕਥਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਮਾਤਰੂ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਹਿੰਸਕ ਤੁਫ਼ਾਨ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਾਚੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਘੁਮੰਡੀ ਪੇਂਗੁਇਨ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖਣ ਲਈ ਜਿੰਦਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਪਲੀਤਾ ਦਾਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਰਾਜਸੀ-ਸਮਾਜਿਕ ਜਰਜਰੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਚਾਰੂ ਦੀ ਲਾਈਂ ਅਗਨੀ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਦੇਵੇਗੀ।

ਪਰੰਤੂ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਅਚੰਭਾ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤੀਸਰਾ ਮਾਰਗ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਸਿਹਨ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਧਨਬੀਰ ਦੇੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਇਆ ਕਿ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਮੇਰਾ ਚੰਦਰਾ ਭਰਾ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਹੋਰਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸੀ। ਚੰਦਨ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰਕੇ ਬਰਾਡੇ ਵਿਚ ਚੋਰਾ ਦੇ ਚੋਰ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਰਾਖਦਾਨੀ ਵਿਚ ਪਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੁਲਗ ਰਹੀ ਸਿਗਰਟ ਉੱਗਲੇ ਵਿਚ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ।

“ਉਏ, ਤੂੰ ਇਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ?”

“ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਭੇਰੀ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਵਿਚ ਮੋਢੀਆਂ ਫੜਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਕੇਸੀ ਰਹੀ?”

“ਮੈਂ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਵਿਚ ਮੋਢੀਆਂ ਨਹੀਂ ਫੜਦਾ। ਨੇੜੇ ਤੀਸਤਾ ਵਿਚ ਸੱਤ ਰੰਗੀ ਟਕਾਉਣ ਮੋਢੀ ਬਹੁਤ ਸੀ।”

“ਫਾਸਟ ਨੂੰ ਮਾਰ ਗੱਲੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਇਥੇ ਹਾਂ। ਤੇਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ?”

ਧਨਬੀਰ ਨੇ ਦੋ ਪਿਆਲੀਆਂ ਚਾਹ ਲਿਆਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੈਕੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭੀਸਕੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਛਾਪੇ। ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਸੋਚੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸੀ।

ਮੈਂ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਜੋ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਅਮੀਰ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਹੇ ਸੀ, “ਕੀ ਤੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਚੁਣਿਆ ਹੈ?”

“ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗਲਤ ਹਾਂ ਜਾਂ ਸਹੀ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਮੈਂ ਸੁਪਨਾ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਿਗਾੜੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੋਧ ਦੇਵੇਗਾ।”

“ਪਰੰਤੂ ਪੁਲੀਸ ਤੇਰੀ ਫਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੇਨੂੰ ਗੱਲੀ ਮਾਤਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਰੂਪਿਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਬਿਹਾਰ ਕਿਉਂ?”

“ਮੈਂ ਉਥੇ ਕੁਝ ਮਜਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਝ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਕੀ ਤੇਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਤੱਥ ਛੱਡਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਨਾਲ ਜਾਵਾਂਗਾ?”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ, ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਚਲ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਦਾ, ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਸੰਗਰਾਮ ਲੜਿਆ। ਚੰਦਨ ਲੋਕਤਾ ਦੀ ਗੱਲੀ ਵਾਗ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬੇਇਕਰਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਨਾਲ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਘੋਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਸੇ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਤਹਕਰਨ ਬੜੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚੰਦਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਜ਼ੋਰਾਨ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗਲਹਿਰੀ ਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ।

ਮੈਂ ਚੰਦਨ ਨੂੰ 4 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਜਗਾਇਆ ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਬਿਠਾਕੇ ਪੁਲੀਸ ਜੀਪ ਸਿੱਧੀ ਬਾਗਡੋਰਗਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਸ਼ਨਗੰਜ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੁਸਤ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇ ਘੱਟ ਦੂਰੀ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਆਇਆ।

ਅਸੀਂ ਕਿਸੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਤੇ ਇਕੋ ਸਿਗਰਟ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਕੋਇਲੋ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਰੰਦੇ ਪਲੱਟਫਾਰਮ ਤੇ “ਛੱਕ ਛੱਕ” ਕਰਦੀ ਕੁਰ ਪਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਧਨਬੀਰ ਵਲੋਂ ਨਾਸਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

“ਐਸ. ਪੀ. ਸਾਹਿਬ ਫੋਨ ਗਰਨੂ ਫਾਕਾਬਿਆ” (ਐਸ. ਪੀ. ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਸੀ।)

ਮੈਂ ਸੜਿਆ ਹੋਇਆ ਆਮਲੇਟ ਚਬਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ।

“ਜਨਾਬ, ਰੁਸੀ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।”

“ਤੂੰ ਤੜਕੇ-ਤੜਕੇ ਕਿੱਧਰ ਗਿਆ ਸੀ?”

“ਮੈਂ ਮੌਲ ਤੇ ਓਡਲਬਾੜੀ ਵਲ ਕਿਸੇ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਸੀ।”

“ਤੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫਸਰ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਸੀ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਢੰਗ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਉੱਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। “ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਚੰਦਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਟੈਕਸ ਵਿਚ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਲ ਜਾਇਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।”

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਹੈ ਜਨਾਬ।”

“ਉਹ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਜ਼ਰੂਰ ਆਏਗਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੋਗਪੂ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਚਾਹ ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਹੋਵੇ।”

“ਸੰਭਵ ਹੈ। ਚੌਕਸ ਰਹਿਣਾ। ਸਾਰੇ ਨਾਕਿਆਂ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਉ ਤੇ ਜਦੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੇ, ਮੈਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਕਰਨੀ।”

“ਠੀਕ ਹੈ, ਜਨਾਬ।”

ਮੈਂ ਨਾਸ਼ਤਾ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਚੌਰੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਰੈਮਿੰਗਟਨ ਟਾਈਪ ਮਸ਼ੀਨ ਤੇ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਐਸ. ਪੀ. ਓ ਨੂੰ ਟਾਈਪਿਸਟ ਜਾਂ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਟਾਈਪ ਜਾਣਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਮੈਨੂੰ ਘੱਟ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ। ਗੁਪਤ ਪੱਤਰ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਟਾਈਪ ਕਰਦਾ।

ਮੈਂ ਚੰਦਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੰਦਨ ਇਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਖੁਨੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਤੇ ਹਕੀਕੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀ ਬੈਵਫ਼ਾਈ ਦਾ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਰ ਅੱਗੇ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਸਾਡੀ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਨ 1970-71 ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਕਲਕੱਤਾ, ਬੜਾ ਨਗਰ ਤੇ ਹੋਰ ਉਪਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਨਕਸਲ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚ' ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਕਸਲ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਅਸੀਂ 1974 ਵਿਚ ਫਿਰ ਨੀਮਤਲਾ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵਿਚ ਮਿਲੇ। ਚੰਦਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਚੰਦਨ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੀਰਕੁਮ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਆ ਘੇਰਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਨਕਸਲੀ ਜੱਥੇ ਸਮੇਤ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਾਸ ਫੂਸ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ।

ਨਕਸਲਬਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀਆਂ

“ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਪੂਰਨ ਚੱਕਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਨਸਲਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

— ਐਫ. ਡੀ. ਰੁਜਵੈਲਟ

ਆ ਰਿਹਾ ਸਮਾਂ ਤੁਫ਼ਾਨਾਂ ਤੇ ਗੜਗੜਾਹਟ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਗੋਲੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤੇ ਸਨ। ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮਦਾਰ, ਕਨੂੰ ਸਨਿਆਲ ਤੇ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਦੇ ਧੜੇ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਭੂਮੀ ਖੋਹਣ ਅਤੇ ਚਾਹ-ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰਾਉ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਜੁੱਟ ਪਏ ਸਨ। ਕਲਕੱਤਾ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਾਧਾਪੀ ਤੇ ਬਕਾਨੂੰਨੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਸਲੇ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਏ ਸਨ।

1960 ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਦੀ ਖ਼ੁਫ਼, ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾਤੇ ਨੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੋਬੇ ਪੱਖੀ ਸਾਥੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਤੀ ਭਰਮ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬੈਠੇ ਨੇਤਾ ਆਦਰਸ਼ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਬੰਗਾਲ, ਜ਼ਖੀਰਾ-ਖੋਰਾ, ਚੇਰਬਜ਼ਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਉੱਤਰ-ਨਹਿਰੂ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨੇਤਾ ਬੰਗਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। 1964 ਵਿਚ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਜਨੂੰਨ, ਕੱਛ ਯੁੱਧ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਯੁੱਧ ਨੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸਿਆਸੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ, ਐਡ ਦੇ ਮੰਦ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅੰਨ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਅਸਤ ਸੀ।

ਕਲਕੱਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਾਰਜ ਸੂਚੀ ਵਿਚੋਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਭਮੇਲਿਆ ਵਲ ਗਿਆ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਆ ਕੇ ਖੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਉਸ ਵਿਧਾਨਕ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਆਤਮ-ਘਾਤੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਸੀ।

ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। “ਚਾਰੂ-ਕਨੂੰ-ਜੰਗਲ” ਤ੍ਰਿਕੋਣੀ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਧੁਰੀ ਤੇ ਭੁੱਖੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਤੰਕ ਦਾ ਰਾਜ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਤੀਰ-ਕਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਨ। ਉਹ ਅਸੀਬੋਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਏ. ਕੇ. 47 ਰਾਈਫਲਾਂ ਵਾਲੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਸਾਹਸ ਭਰਪੂਰ ਡਾਕੇ ਮਾਰਕੇ ਉਹ ਢਲਾਣਾ ਦੀਆਂ ਪੁਲੀਸ ਚੋਕੀਆਂ 'ਚੋਂ 303 ਬੋਰ ਦੀਆਂ ਰਾਈਫਲਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੁੱਟਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਸੰਗਲ ਸੰਗਲ ਦੇ ਧੜੇ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਡ ਜਿਤ ਨੇੜੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਲੂ ਕੇਸ਼ਨਾ ਕਰ
ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਸਿਨਮ ਵਾਗਦੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਪਾਰਟੀ ਉਪਰ ਘਾਤ ਲਾਕੇ ਨਕਸਲਾ
ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ (ਇਹ ਨਕਸਲਾਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਹੈ) ਤੇ ਮਾਰੂ ਤੀਕਾ ਨਾਲ ਇਕ
ਸਹਾਦਰ ਪਰ ਹੁਜ਼ੂਮੈਂਟ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਗਦੀ ਇਕ ਸੁਚੱਜਾ ਤਵਰੀਕੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ ਪਰੰਤੂ
ਉਸ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਰੋਧੀ ਹਜ਼ੂਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ
ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋਏ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਹਿੰਸਕ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਗੋਤੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪੁਲੀਸ
ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਸੀ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹਜ਼ੂਮਾਂ ਤੇ ਫੀੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਲੁਕ ਕੇ ਵਾਰ ਕਰਨ
ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਜੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ
ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਮੁਜਰਿਮਾਂ ਤੇ ਚੁਰਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨਾ ਅਜੇ
ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਮੁੱਖ ਚੁਲ ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਾਨੂੰਨ
ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ।

ਵਾਗਦੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਇਸ ਤੁਫ਼ਾਨ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ
ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੁਰਬੀ ਫਰੰਟੀਅਰ ਰਾਈਫਲਜ਼ ਤੇ ਸਟੇਟ ਆਰਮਡ
ਪੁਲੀਸ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਪਰੰਤੂ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਕਸਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੁਲੀਸ ਕਾਰਵਾਈ
ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ। ਹਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕੰਨਾਰ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਪਰ ਜਿਹੇ ਸੀਨੀਅਰ
ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਲੀਸ ਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਆਕੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ
ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਡੇਰੇ ਆ ਲਾਏ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ
ਉਂਚ ਮਾਲ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਦਰਤ ਹੋਏ। ਮੰਤਰੀਆਂ
ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਦਿੱਤੇ, ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ 'ਵੇਖੋ ਤੇ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰੋ' ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਪੇਸ਼
ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿੰਡਰ ਹੋਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਨਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਲੁੱਟਣ ਵਾਲਿਆਂ
ਨਕਸਲੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ
ਹੀ ਉਮੇਦਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜਿੱਠੀ ਜਾਵੇ।
ਪਰੰਤੂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜਤੰਤਰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ
ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਖੋਖਲਾ ਕਰਕੇ ਨਵਾਂ ਆਯਾਮ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਜਮਾਤੀ
ਘੋਲ, ਅਰਾਜਕਤਾ ਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਲਪਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ
ਸਨ।

ਨਕਸਲਾਬਾਜ਼ੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੋਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਉਚਿਤ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਜਿਲ੍ਹਾ ਪੁਲੀਸ ਦੀ
ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਟੇਟ ਆਰਮਡ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਪੁਲੀਸ ਦੀ
ਕਾਨੂੰਨੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਮੋਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਜਿਲ੍ਹਾ
ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਅਵਸਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ
ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਸਾਂ ਤੇ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਬਾਰੇ
ਸੋਚਣਾ, ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਔਖਾ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਦੋਹਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ
ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਕਤੀ ਬਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ
ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਵੀ ਸੀ ਜੋ
ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀ ਵੇਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲਾਗੂ
ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੰਨਾਰ ਜੋ ਇਕ

ਉੱਪਾ ਮਾਰਕਸੀ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਨੀਤੀ ਸਾਬਕਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦੇ ਸੁਧੀਲ ਪਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਸੁਧੀਲ ਪਰ ਸਖਤ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਾਫ ਜਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਭੰਡਾ ਲਾਕੇ ਬੈਠੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਕਿਥੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਸੀ?

“ਵੇਖੋ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ” ਇਹ ਸਾਫ ਹਿਦਾਇਤ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਸਕੂਲ ਦਾ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਰਾਇ ਸੀ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰੀ ਪੁਨਰ-ਮਿਲਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਸੋਧਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ-ਹਿੱਤ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਦੇ ਧੜੇ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਈ ਜਾ ਰਹੇ ਮਾਓਵਾਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੰਗ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਆਦਿਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ, ਬੇਜ਼ਮੀਨੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਰਾਹਕਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਾਥੀ ਤੇ ਨਕਸਲ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬਾਧੂਬਲ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਇਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਠੀਕ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਵੰਗ ਗਲਤ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮਾਓ ਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਭਾਰਤੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਪਿੱਛੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਧਰਤੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਪਰ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ। ਉਸਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਅਖੌਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਭੂਤ ਚੁੰਬਤ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕੱਚ-ਕਾਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਜਾਂ ਚਾਰੂ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਪਤ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਣਥੇੜਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਕਤ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਉਲਟੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਹ ਮੇਰੀ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ। ਨਕਸਲੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਾਰਨ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਹਿੰਸਕ ਰਾਹ ਤੇ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਮੋਢੀ ਮੋਢੀ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਬੜਾ ਨੇੜਿਓਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਦੇ ਗੱਲੀ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਆ ਸਲਾਮ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਐਸ. ਏ. ਪੀ. ਦੀ ਟੁੱਕਤੀ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਕੇ ਜਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਚਾਹ ਬਾਗ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਡ ਜੰਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਝੋਰੂ ਜੋਤ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੇ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਤੇ ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਇਕ ਟਾਪੂ ਸੀ। ਸਭਕ ਤੇ ਮਿਟਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ

ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਦਲ ਨਦੀ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਤਲ ਤੇ ਡਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਜੋ ਥਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਏ ਮੋਨਸੂਨ ਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੀਮਾ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਬਰੇਕਾਂ ਲਾਈਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਉਥੋਂ ਲਗਭਗ 150 ਨਕਸਲੀਆਂ ਦਾ ਹਜ਼ੂਮ ਜੰਗਲ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਇਬ ਭਾਰਤ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਰਵਾਇਤੀ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਭਾਲਿਆਂ, ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੰਜਲਾ ਘਰ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਦੂਰਬੀਨ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਤੇ ਰਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਤੇ ਘਾਸ-ਫੂਸ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਛੱਜਿਆਂ ਵਿਚ ਉੱਗੜ-ਦੁੱਗੜ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਲ ਚੀਰਵੀਆਂ ਥੀਕਾਂ ਤਾਂ ਬੇਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਐਸ. ਏ. ਪੀ ਦੀ ਪਲਟਨ ਤੇ ਚਾਰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੌਕੇ ਤੇ ਦੌੜ ਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਵਧ ਰਹੇ ਨਕਸਲੀ ਹਜ਼ੂਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਕੇ ਡਟ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਦੇ ਐਸ. ਏ. ਪੀ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਾਮਸਨ ਕਾਰਬਾਈਨਾਂ ਸਨ, ਕੱਚੀ ਕੱਪ ਤੇ, ਜੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਘਰਾਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੀ, ਮੌਰਚਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

ਜੰਗਲ ਸੰਭਾਲ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਟੋਲੀ ਦੀ ਪੂਰਵ ਉਪਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜਨੂੰਨੀ ਭ੍ਰਾਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅੱਬਾਂ ਤੇ ਬਿੱਲ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਉਹਲੇ ਲੁਕਣ ਦਿੱਤਾ। ਜੰਗਲ ਸੰਭਾਲ ਗਰਜਿਆ, “ਸਰਕਾਰੀ ਭੋਲੀ ਚੁੱਕੇ ਦਫਾ ਹੋ ਜਾਓ। ਸਾਡੇ ਤੇ ਸਾਡਾ ਲਹੂ ਪੀਣੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦਖਲ ਨਾ ਦਿਉ।”

ਮੈਂ ਜੀਪ ਦੇ ਬੈਨਟ ਤੇ ਖਲੋਕੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਰਜਿਆ “ਮੈਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਬਚਾਉਣ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਓ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਖਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਾ ਕਰੋ।”

ਜੰਗਲ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਕਿੰਟਾਂ ਲਈ ਭੁਕਿਆ, ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ‘ਚ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਸਾਹਿਬ, ਵਾਪਸ ਜਾਓ। ਇਹ ਰਣਥੰਬਰ ਹੈ। ਰੁਸੀਂ ਇਥੋਂ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?”

“ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਜੀਵਨ ਬਚਾਉਣ ਆਇਆ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੁਸੀਂ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ।”

ਜੰਗਲ ਨੇ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬਿੱਲ ਤੇ ਦਰਖਤ ਪਿੱਛੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਦੋ “ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਏ” ਚੋਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਏ। ਦੋ ਢਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਦੀ ਨੱਕ ਵਾਲੇ ਤੀਰ ਬਰਸਾਉਣ ਲਗੇ। ਘਾਸ-ਫੂਸ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਝਟਪਟ ਅੱਗ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਲਾਚਾਰ ਮੱਥਾਂ ਗਾਵਾਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢਦੀਆਂ ਡਰਾਦੜ ਮਚਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਬਾਸ ਦੇ ਪੰਥਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਬੇ ਕੁਝ ਪਸ਼ੂ ਅੱਗ ਤੋਂ ਨਾ ਬਚ ਸਕੇ। ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਹੀ ਸੜ ਗਏ।

ਬੇਸ਼ਕਾਰਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਉਪਰ ਬੰਦੂਕ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜੰਗਲ ਟਲਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੰਗਲ ਭਾਰੀ ਪਿੱਛੇ ਵਾਲੇ ਗਿੰਦੜ ਵਾਂਗ ਪੈਂਥਾਂ ਭਾਰ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਘਰ ਵਲ ਵਧਕੇ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਐਸ. ਏ. ਪੀ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਮੇਰੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਫਿਰ ਜੀਪ ਦੇ ਬੈਨਟ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਲੈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹ ਮਾਸੂਮਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰਨ। ਉਸਨੇ ਲਾਲ ਸੂਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੀ ਨੱਕਾਂ ਵਾਲੇ ਤੀਰ ਘਰਾਂ ਉਪਰ

ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਜੁਕੀਆਂ ਜੁਗੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੇਰ ਨ ਲਗੀ ਤੇ ਪਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਢੀਕਦੇ ਚਿਲਾਉਂਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਸਫਾ ਤੋਂ ਮੀਟਰ ਕੁ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਆ ਗਏ।

ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਐਸ. ਏ. ਪੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਮ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਲਾਕੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਫਾਇਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਦੇ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲੜੀਆਂ। ਹਜ਼ੂਮ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਉਹਲੇ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ 303 ਬੋਰ ਦੀਆਂ ਰਾਈਫਲਾਂ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਜਾਨੇ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਤਾਂ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਆਖਰੀ ਬੁਝਾੜ ਨਾਲ ਸੰਥਾਲ ਦਾ ਨਾਇਬ ਭਿੱਰਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਖਾਈ ਵਲ ਦੌੜਿਆ ਜੋ ਨੇੜੇ ਨਦੀ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਫੌਜ ਬੱਟ-ਪੱਟ ਤਿੱਤਰ ਖਿੱਤਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਜਵਾਨ ਅੱਗੇ ਵਧੇ, ਜਖਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਕੁਝ ਘਾਹਕ ਹਥਿਆਰ ਕਬਜ਼ੇ 'ਚ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਲੀ ਵੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਖ਼ਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਐਸ. ਐਚ. ਓ ਨੂੰ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਡੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਭੇਜੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਤਗੜੇ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦਸ ਆਦਮੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਦੀ ਕੁਾਤੀਕਾਰੀ ਵੇਸ ਦੇ ਜਖਮੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਥਾਣੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਐਸ. ਡੀ. ਪੀ. ਓ, ਦੀਪਕ ਘੋਸ਼ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ।

“ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ।”

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੰਤਰੀ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ।”

“ਹਾਂ। ਉਹ ਐਸ. ਪੀ ਤੇ ਚਿੱਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੇਨਾਰ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕਾਰਨ ਤੁਹਾਡੀ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

“ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਕੰਗਰੇਜ਼ ਚਕ ਕੰਬਣੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਪਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜਖਮੀਆਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਲਈ ਥਾਣੇ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾ ਕੇ ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰਖਤ ਥੱਲੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬਰਾਡੇ ਵਿਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਤੱਥ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਜਨਰਲ ਰੋਜਨਾਮਚੇ ਦਾ ਇੰਦਰਾਜ ਵੀ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਫੇੜਫਾੜ ਕਰਨ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਮਰੋੜਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਮੌਕਾ ਨ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਮੈਂ ਹਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੁਨਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਭਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਕੁਝ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਪਦਵੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹੋ ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾਏ ਜੋ ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਗਰਜਿਆ, “ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।”

“ਨਹੀਂ ਜਨਾਬ, ਤੁਸੀਂ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆਬੰਧ ਅਫਸਰ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਬਾਹਿਆ

ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਉਸਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਸਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ੱਕੀ ਕਿੰਨੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਸਰ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਉੱਤਰ ਸੁਣਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਪੈ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਹੁਕਮਦਾਰੀ ਤੋਂ ਫੁਸਤੀ ਨਾਲ ਸਲਾਮੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਕਾਂਕਿਮਪੋਰਾ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਮੈਂ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕਹੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰਕਸੀ ਮੰਤਰੀ ਮੇਰਾ ਲਿਖਤੀ ਉੱਤਰ ਪੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਇਹ ਹਮਲਾ ਰੱਤੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਵੇਗਾ।

ਮੇਰੀ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਲੁੱਟ-ਖੋਹ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਏ ਗਏ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਹੌਲੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੀ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਲਹਿਰ ਹੁਣ ਅਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨਵੇਂ ਜਨੂੰਨੀ ਮਾਰਕਸੀਆ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬੀਜੀਆ ਹੱਥੋਂ 1962 ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਭਰੀ ਹਾਰ ਤੋਂ 1965 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਰੋਸ ਭਾਵਨਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਝੁੱਟ ਪਈ।

ਜਿਹੜੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਚਿੰਘਾੜੀ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੈਂ 1967 ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਸੀ ਹੁਣ ਉਹ ਨੇੜੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਤੁਫ਼ਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖ ਸਕਣ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਕਮ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਅੰਗ-ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਅਨੁਵਾਹ ਵਰਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਹੀ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਮੀਰੀ-ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਪਾੜਾ ਕੁਝ ਹੋਂਦ ਤਕ ਘਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਚਾਰੇ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ-ਜੀਵਰ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।

ਮਾਊਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹੁਣ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵੀ ਅਜੇ ਤਕ ਹਾਕਮ ਪਿਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਕਿ 'ਨਕਸਲਵਾਦ' ਕੋਈ ਅਪਰਾਧਸ਼ੀਲ ਫਲਸਫਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਐਸਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਤੇ ਸਾਧਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਤੀ ਵਿਧਾਨਕ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਨਕਸਲਵਾਦ' ਹੁਣ ਹਿੰਸਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਹਰਾਂ ਵਲੋਂ ਮੁਜਰਮਾਨਾਂ ਹੋਂਦ ਤਕ ਗਫਲਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਵਾਦ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਵੀ ਵਿਚਰੇਹ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜੋ 'ਵੰਧਵਾਦ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਲਾਮਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਖੇੜੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਤੋਂ

ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਵੀਖਿਤ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੇਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਕ ਧੁਰਵੀ ਸੰਸਾਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ "ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਧੁਰੀ" ਉਪਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਹਿਸਦੀ ਮਿੱਤ ਉਸ ਅੰਗ ਨੂੰ ਭੁਭਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਜੋ ਫੁੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੇ ਚਾਰੂ ਮਹੁਮਦਾਰ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਗਦਾਨਦਾ ਭਾਇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਮੁਲ ਤੌਰਾਂ ਦੀ ਸੋਧ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਘੁੰਮਦੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਅੰਗ ਦੇ ਗਲੇ ਭਾਵ ਸੂਰਜ ਉਦਾਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ।

ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਕੋਈਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਇਕ ਅਮੀਰ ਮਾਰਵਾੜੀ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਸੇਨਾਥ ਦਾ ਕਤਲ ਸੀ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੈ)। ਇਹ ਘਟਨਾ ਫਰਵਰੀ 1968 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਵਾਪਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਹਰੇ ਫ਼ਰੇ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨ ਮੋਗਾਪੁ ਗਏ ਜੋ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਆਕੇ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਇਕ ਗੰਭੀਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਮੌਤ ਦਾ ਇੰਦਰਾਜ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਥਾਣੇ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਨੇ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਉਹ ਰਾਹ ਸੀ ਜੋ ਸੇਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਕਾਰੀ ਮੌਤ ਦੇ ਅੱਧੇਰੇ ਰਾਹ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਸੀ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਛੱਜੇ ਉਪਰ ਚਾਹ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਿਮਟੇ ਹੋਏ ਥੋਏ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਟੀ ਉੱਨ ਵਰਗੇ ਬਦਲਣ ਨੂੰ ਤੀਸਤਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਿੱਘੇ ਭਲੇ 'ਚ ਉੱਠਦਿਆਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸੀ। ਦੂਰ ਕੰਚਨਜੰਗਾ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਘ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕਾਂ ਮਾੜ ਰਹੀ ਸੀ।

ਧਨਬੀਰ ਆਪਣੇ ਸੈਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦੋਝਕੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤੇ ਪੂਰੀ ਰੋਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਾਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੰਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਉਪਰ ਮੁਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਚੀਕਿਆ। ਉਸਦੇ ਤਨ ਤੇ ਕੋਈ ਗਰਮ ਕਪੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚੇ ਤੇ ਤੋਲੀਆਂ ਵੇਖਕੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਕਿ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਧਨਬੀਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਧਨਬੀਰ ਮੇਰੀ ਇਸ ਸ਼ਖ਼ਾਵਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। "ਹਜ਼ੂਰ ਇਸ ਤੋਂ ਨਾ ਮਰਨ੍ਹੋਸ਼। ਤਪਸ਼ੀ ਰੁਲੇ ਆਵੀਸਰ ਹੇਠ ਹੁੰਦੇ— ਜਨਾਥ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨ ਕਰੇ। ਰਸੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੁਬਕੀ-ਹੁਬਕੀ ਰੋ ਪਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣੀ ਤੇ ਧੀਰਜ ਬਨਾਉਣਾ ਸੋਧਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਠੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮਨਾਥ ਸੀ। (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ)।

ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖਿੰਚ ਲਿਆ। ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਸੇਨਾਥ ਹਰਸ਼ਦ ਝੁਟਝੁਟ ਵਾਲਾ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਦੇ ਘਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਾਲ ਰੋਡ ਤੇ ਦੇ ਕੁ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਰਾਮਨਾਥ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰਸ਼ਦ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਕੇ ਡਿਆਨਕ ਜੁਰਮ ਰਵਾ-ਦਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਨਾਥ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਥਾਣੇ ਗਿਆ ਤੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਤੇ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੁਬਾਰਾ ਵੇਖੀ। ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਪੇਟ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਤੇ ਦੋ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਜਖ਼ਮ ਸੀ। ਇਹ ਫੁੱਟ ਸਪਰਸ਼ੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਘੋਡੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਥਾਵੀ ਰੋੜਾ ਸੀ।

ਜਥਾਭੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਖਮ ਘੱਟ ਡੂੰਘਾ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਭੱਜ ਦੌਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਮੇਲ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜੋ ਹਰਸਦ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਮੰਜਲ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਸਮਾ ਪੁਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਛਾਡ ਪਿਆ ਸੀ। (ਜੇ ਤੇ ਬਣੀ ਤੇ ਬਾਸ ਦੇ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਸਰਾਬ)। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਨਿਪਾਲੀ ਕੌਮੀ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਣ ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਛਾਡ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ।

ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਮਨ-ਮੁਗਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਜੰਨਾਬ ਸੁਹਣਾ ਗੱਭਰੂ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜ ਕਰੋੜ 'ਤੇ ਹਰਸਦ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਬਹਿਕਾਕੇ ਸੜ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਬੁਝੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪੁੰਮ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਨੇ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੈ) ਹਰਸਦ ਦੀ 20 ਸਾਲਾ ਲੜਕੀ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਐਸਾ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਬਿਹਾਰੀ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਬਹਿਲਾ-ਫੁਸਲਾ ਕੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਛਾਗ ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੰਡਿਉਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜੁਆਨ ਰੂਹਾਂ ਲਈ ਪੁੰਮ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰ ਕਈ ਸ਼ੇਅ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਬੰਦ ਦੌੜ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਲਗੋਏ ਦੇ ਬੁਝਾਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮਗਰ ਵਧੇਰੇ ਉਤਰਮ ਹੋ।

“ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ?”

“ਹਾਂ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਮਾਰਿਆ?”

“ਹਰਸਦ ਨੇ, ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਮੁਸਕਪੂਰ ਵਾਂਗ ਬਲਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਮਹਿਕ ਤੇ ਮੁਸਕਪੂਰ ਛੂਪਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਹਰਸਦ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਜੰਨਾਬ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੇ ਬਰਾਭੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਖੁਧਰੀ ਉਹਦੀ ਧੌਣ ਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨੌਜਵਾਨ ਮਰ ਗਿਆ।”

“ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤੀ?”

“ਉਹ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।”

“ਕੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ?”

“ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਹਰਸਦ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।”

“ਪਰ ਤੂੰ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ?”

“ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਦੱਸਦੀ? ਅਹਿਮਦ ਦਰਗੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੌਣ ਬਚਾਉਂਦਾ?”

“ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ 'ਚ ਗੁਆਹੀ ਦੇਵੇਗੀ ਜੇ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਰਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਵਾਂ ਤੇ ਰੋਂਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਦਿਨਾਮ ਦੁਆਵਾਂ?”

“ਇਨਾਮ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਗੁਆਚੇ ਪੁੰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਕਦੇ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੁੰਮ ਕੀ ਸ਼ੇਅ ਹੈ।”

ਉਸਨੇ ਉਦਾਸ ਮੁਸਕਾਣ ਨਾਲ ਅੱਖ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਨਿੰਡਰ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਕੋਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ 164 ਆਈ. ਪੀ. ਸੀ. ਆਈਨ ਉਸਦੇ ਬਿਆਨ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਾਰੇ ਐਸ. ਪੀ. ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਐਸ. ਐਚ. ਓ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਕਾਂਦਰੀ ਫੈਰੇਨਸਿਕ ਸਾਇੰਸ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਤੇ ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ। ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਪਸ ਆਕੇ ਮੈਂ ਦਾਵਾ ਨਾਰਾਜ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਦਾਰੀ

ਦਫ਼ਾ 302 ਅਧੀਨ ਹਰਸਦ ਝੁਟਕਣ ਵਾਲਾ ਉਪਰ ਕਰਲ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੁਕੰਦਮਾ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਹਰਸਦ ਨੂੰ ਤਰੱਕ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਲਈ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਾਂਤ ਕਾਲਮਪੱਗ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਉਤਰੁਕਤਾ ਦੇ ਖਲਬਲੀ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਕੋਸ ਬਾਰੇ ਰਿਟਾਇਰਡ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਸੁਧੀ ਰੰਜਨ ਦਾਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪਰਵੇਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਖੀ ਜਾਪੇ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਬਿਸਤਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਛੱਜੇ ਤੇ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਥੋੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਵੇਰ ਸੀ। ਕੰਚਨਜੰਗਾ ਦੀ ਮਟਮੋਲੀ ਬਰਫ਼ ਉਪਰ ਸੂਰਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਖਬਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਭਾਤ ਭਾਤ ਦੇ ਰੰਗ ਚਮਕਾ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਰ ਦੁਰਲੱਭ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਦੇ ਤੇ ਬਹਿਸਤੀ ਹੂਰਾਂ ਦੇ ਨੱਚਣ ਦਾ ਫੁਲੱਪਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਸੂਰਜ ਰਾਹੀਂ ਐਸ਼ਾ ਸੁਪ-ਡਾ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੇ ਬੇਹੁੱਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਲੋਕ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ।

ਸਾਡੀ ਅੰਤਰਲੀਨਤਾ ਧਨਬੀਰ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਭੇੜੀ। ਉਹ ਦੌੜਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਇਕ ਗਲਹਿਰੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਦੌੜ ਗਿਆ।

“ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਆਏ ਹਨ।”

ਸੁਨੰਦਾ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜੋ ਬਿਨਾ ਦੱਸਿਆ ਇਸ ਅਜੁਬ ਸਮੇਂ ਮੇਰਾ ਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਡਰਪੂਡ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਚੌੜੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ।

“ਜਨਾਬ, ਕੀ ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਆ ਸਕਦੇ ਹਾਂ?”

“ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ, ਆ ਜਾਓ।”

ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿੱਲਜਤਾ ਪੀ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਧਨਬੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਦੌੜਕੇ ਚਾਹ ਲੈਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਜਨਾਬ, ਇਸ ਹਰਸਦ ਦੇ ਕੋਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਵਿੱਚਤ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਉ।”

“ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਰੁਧ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਵਾਹੇ ਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਨੇ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋ। ਰੁਹਾਣੇ ਲਈ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਹੈ।”

ਉਸਨੇ ਇਕ ਬੈਲਾ ਖਿਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਨੌਟਾਂ ਦੀਆਂ ਦੰਬੀਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਦਿਖਾਏ।

“ਇਹ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਕਬੂਲ ਕਰੋ ਤੇ ਕੋਸ ਨੂੰ ਰਵਾ-ਦਫ਼ਾ ਕਰੋ।”

ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੈਲਾ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ।

ਹੁਣ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਕੇ ਕੰਬ ਉੱਠਿਆ ਕਿ ਕਾਲਮਪੱਗ ਦੇ ਐਸ. ਡੀ. ਪੀ. ਓ ਦੀ ਕੀਮਤ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਤਨਖਾਹ ਸਿਰਫ਼ 490/- ਰੁਪੇ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ 1500/- ਰੁਪੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨ ਲਾਈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਲੈਣ ਲਈ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਨਬੀਰ ਵਲੋਂ ਬਣਾਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਚਾਹ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ੁਕਰੀਆ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪੀਵੋ ਤੇ ਇਹ ਰੁਪਿਆ ਦਾ ਬੈਲਾ ਲੈ ਜਾਓ। ਹਰਸਦ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਧੀ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ

ਸਕਦਾ।"

ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚਾਹ ਪੀ ਲੈਣ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਦਫਤਰ 'ਚੋਂ ਪੱਤਰਾਂ ਵਾਚ ਜਾਣ। ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਅਫਸਰ ਜਿਸਨੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਉਸ ਅਧੀਨ ਹਵਾਲਾਤ 'ਚ ਬੰਦ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ, "ਜਨਾਬ ਕਾਹਲੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਾਨੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰੁਹਾਣਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਜੁਆਈ ਮੇਰੇ ਬੇਚ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਰੁਹਾਣੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ।" ਉਸਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਝੁਲਾਕੇ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਆਮਦ ਗੁਪਤ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਜੁਆਈ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਾਂਗਾ।

ਉਹ ਉਪਚਾਪ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੋਂ ਫੁੱਫਾ ਦਾਗ ਛੱਡ ਗਏ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਰੋੜੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਰ ਜਾਂਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਚੱਤਕਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਭੇਜ ਦਾ ਫੰਬਾ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪੁਲੀਸ ਸਿਪਾਹੀ ਮੁਰਗੀਆ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਦੇ ਖਾਚਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਟੋਪੀ ਅੱਗੇ ਫੈਲਾ ਕੇ ਮੁਫਤ ਫੋਟਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤਕ ਨੀਵਾਂ ਡਿੱਗ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹੋਡਮਾਸਟਰ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਤਨਜ਼ੀਆ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਚਮਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਲੱਸਣ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਹੀ ਵਧਦੇ ਫੁਲਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਦੇ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਰੇਲ ਦਾ ਸਹੂਲਤ ਤਰੱਕੀ ਕਰਕੇ ਆਈ। ਬੀ. 'ਚੋਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਤੇ ਉਹਦਾ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਧਨਾਢ ਸਾਥੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਾਨੀ ਸਨ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਕਈ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ਿਰਾ ਪਾਤਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਰ ਤੋਂ ਫੜਕੇ ਗਰ ਗਰ ਕਰਦੇ ਛੱਡ ਦੇ ਤੀਸਤਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ 'ਚੋਂ ਬਦਲੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਐਂਡੀਸ਼ਨਲ ਐਸ. ਪੀ. ਵਜੋਂ ਤਰੱਕੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਐਸ. ਪੀ. ਅਧੀਨ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਰਥਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸੁਆਮੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਧੀਮੀ ਸੁਰ 'ਚ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲਵਾਂ। ਇਹ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਗੱਦ 'ਚ ਲਿਖਣੇ ਫੁੱਟਿਆ 'ਚ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਉਹਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਸਹੀ ਨਿਕਲੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾ ਸਿੱਖ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਦੇ ਨਾ ਸਿੱਖ ਸਕਿਆ।

ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਰੋਗਪੇ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਪਾਸੇ ਨਿਯੁਕਤ ਇਕ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਲੋਂ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਬਦਮਗਜ਼ੀ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਰਫ਼ਾਨੀ ਤੁਫ਼ਾਨ ਬਰਪਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੋਗਪੇ ਸਿੱਕਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਆਵਾਸੀ ਨਾਕਾ-ਚੌਕੀ ਸੀ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ

ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉੱਥੇ ਨਿਯੁਕਤ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ-ਸਿੱਕਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਚੋਰ-ਮਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਥੀਨੀਂ ਵਪਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਕਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਨਿਰਣਾਜਨਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੰਦਰਕਾਂਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਮ ਦਾ ਚੁਲ੍ਹਲਾ ਖਸਲਾਤ ਦਾ ਸਬ-ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਡਿਊਟੀ ਵਜੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਤੀਬਤੀ ਥਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਐਡੀਸਨਲ ਐਸ. ਪੀ. ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਨਿਪਾਲ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੋਨੇ ਦੇ ਹਾਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਮੰਗਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਦੇ ਹਿਮਾਲਾ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਫਿਲਮੀ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਆਇ ਭਗਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਰਤਾਰੂ ਨਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਫੌਨ ਤੇ ਗੂੰਜਣ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀ ਦੇਰੀ ਬਣ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਮਾਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਲ ਤਸਕਰੀ ਕਰਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਡੱਬੇ ਹੋਏ ਟਰੱਕ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲੈਣ ਦੇ ਸਾਹਸ ਤਰੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ 7 ਟਨ ਦਾ ਟਰੱਕ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਸੈਨਿਕ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਸੀ।

"ਇਹ ਚਰੂਰ ਹੀ ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇ।"

ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

"ਨਹੀਂ ਜਨਾਬ" ਕਹਿਕੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। "ਡਰਾਈਵਰ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਯਾਤ ਦੀ ਆਗਿਆ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।" ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਬਦਮਾਸ਼ ਸੈਨਿਕ ਅਫ਼ਸਰ ਸਿੱਕਮ ਅਤੇ ਭੂਟਾਨ 'ਚ ਸਸਤੀ ਸਰਾਬ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਚੋਰੀ ਫੂਪੇ ਵੇਚਿਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬੜਾ ਕਮਾਈ ਵਾਲਾ ਪੌਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਫੌਜ ਦੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਆਯਾਤ ਤੇ ਆਬਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਝ ਕਰਨਾ ਸਾਡੇ ਕਰਤੱਵ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਪੁਰਚਾ ਦਰਜ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਜਨਰਲ ਆਵੀਸਰ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦਾ ਨਿਬੰਧਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੀ. ਓ. ਸੀ. ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਾਧੂ ਧੰਦੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਪੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਖੂਬ ਨਾਮਣਾ ਖੌਟਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਫੌਜੀ ਸੁਰਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਲਾਲਚ ਨੇ ਦਾਗੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਆਰਟਰ ਮਾਸਟਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਵਿਧਿਆ ਦੱਸਕੇ ਬਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਟਰੱਕ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ ਮੌਕਾ ਵੇਖਣ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ 'ਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦਾਵਾ ਨੰਬਰ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੇ ਸਮਝੇ ਤੇ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਰੰਗਪੋਂ ਤੋਂ ਨੰਗਬੂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਘੰਟੀ ਨੇ ਝੰਜੜਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। 10 ਫੌਜੀ ਚੁਆਨਾ ਦੀ ਟੁੱਕੜੀ ਨੇ ਇਕ ਜੇ. ਸੀ. ਓ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਨਾਕਾ ਚੋਕੀ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਕੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਟਰੱਕ ਛੁਡਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅਹੁਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਪੀਡਜ਼ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਤੀਸਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚਲੀ ਚੋਕੀ ਨੂੰ ਟਰੱਕ ਰੋਕ ਲੈਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਹੁੰਚਣ

ਭਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਭਿੱਗਾ। ਮੈਂ ਕੁਆਰਟਰ ਮਾਸਟਰ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਮਾਸਟਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਤੀਸਤਾ ਵਿਖੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫੌਜੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਟਰੱਕ ਵਾਪਸ ਰੋਗਪ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਦਾਵਾ ਨੌਕਰੂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਉਪਰ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਹੋਇਆ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ। ਚੋਕੀ ਉਪਰ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਰਜ ਕਰ।

ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਭੁੱਲ ਪਿਆ। ਟਰੱਕ ਨੂੰ ਰੋਕ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅਸਲ ਪੀ. ਐਸ. ਐਸ. ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਂ ਪੱਕਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਤੋਂ ਰਤਾ ਵੀ ਨਾ ਬਿਤਾਇਆ।

ਸੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਗੋਬੀ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਮਾਮੂਲੀ ਸਿੱਧੇ ਦਾੜ੍ਹਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਨਾਮ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ। ਅੰਤ ਉਸਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਟਰੱਕ ਛੱਡ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਮਨਸੂਬ ਕਰਨ ਤੇ ਏਸੀ ਜੇ. ਸੀ. ਓ. ਤੋਂ ਮਾਫੀ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਸਮਝੇਂ ਤੇ ਫਾਰਮੂਲੇ ਵਜੋਂ ਗਲਤ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਮਾਰਸ਼ਲ ਉਪਰ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਸਕਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਚੋਕੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਆਖਰ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਖਲ ਤੇ ਮੇਰਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਰ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਵਾਜ਼ਰੀ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਥਾਨਿਕ ਫੌਜੀ ਯੂਨਿਟ ਲਈ ਅਣਚਾਹਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਰਾਬਾਂ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਤਕ ਮੈਂ ਉਥੇ ਨਿਯੁਕਤ ਰਿਹਾ ਤੱਦ ਤਕ ਸਿਰਫ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਾਬ ਦੀ ਫੌਜੀ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤਸਕਰੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ।

ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਉਸ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਫਿਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਉਹ ਉਸ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਬਾਕਿਆ ਵੀ ਨਾ ਜਿਹੜਾ 57 ਵੀਂ ਮਾਊਂਟੇਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੇ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਅਫਸਰ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਕੁਇਨ ਨੇ ਚੁਰਾਚਾਦਪੁਰ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੈਂਡਰੀਪੁਰਨ ਗੋਪਸ਼ੀਪ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ ਹੀ ਕੁਝ ਉੱਟ-ਬੁਟਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਵਿਚ ਏ. ਐਸ. ਪੀ. ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਕੁਣ ਜਾਂ ਨਹਿਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੇਰਾ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਜੀਵਨ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਵੇਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੇਦਾ ਤੀਸਤਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਭਲ 'ਚੋਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਠਦੇ ਬੰਦਲਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਤੇ ਕੰਚਨਜੰਗਾ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਤੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੀ ਮਹਿਰਾਂ ਵੱਡੀ ਚਾਹ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸੀ।

ਧਨਭੀਰ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਆਇਆ ਤੇ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਸਲੂਟ ਮਾਰਿਆ। “ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਾਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਹਜ਼ੂਰ।” ਉਸਨੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਤਾਰ ਪਕੜਾ ਦਿੱਤੀ।

ਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ "ਮਾਲੋਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਰ ਆਈ ਪੀ. ਐਸ 1964 (ਆਰ. ਆਰ.) ਦੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਗੁਪਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਆਈ. ਥੀ. ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਭੀਜੀਆ ਜਾਈਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਅਗਲੀ ਤਰੱਕੀ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਵੇਗਾ।"

ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਸ਼ਚਰਜ਼ ਭਿੰਨੀ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਸੀ।

ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਬਾਰੇ ਪਤਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਤੇ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਇਕਛਾਵਨ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫਸਰ ਪੀ. ਐਸ. ਬੈਨਰਜੀ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਵੀ ਨੌਜਵਾਨ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਛੱਡਣ ਦੀ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਇੰਡਾ ਤੇ ਅਕਾਊਂਟਸ ਵਿਭਾਗ ਛੱਡ ਕੇ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸਕਾਂ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੇ ਤਬਾਹ ਹੋਏ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸਾਰ ਸਕਾਂ। ਉਹ ਘਰ ਜੋ ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ ਦੀ ਜਾਦੂਗਿਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਬਿਆਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ।

ਪਰੰਤੂ ਆਈ. ਜੀ. ਉਪਰ ਮੰਗਿਆ ਤਰਲਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਜੀ. ਉਪਾਨੰਦ ਮੁਖਰਜੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਤਾਨਹੀਣ ਦੰਪਤੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਗੰਦ ਲੈਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਮੈਨੂੰ ਰੁੱਝੇ ਆਈ. ਥੀ. 'ਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸੀਨੀਅਰ ਮਾਰਕਸੀ ਮੰਤਰੀ ਨਰਸਲਬਾਡੀ ਪੁਲੀਸ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਦਿੱਤੇ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੁਲੀਸ 'ਚ ਰਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਨੇ ਤੇ ਹਾਂ।

ਦਿੱਲੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਪਛਾਟਿਆ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੇਨ ਤੇ ਪੰਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਵ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਬੰਧਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਨਰਕ ਮਾਰਕਸੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰਿਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਜਾਪਿਆ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼-ਮਰੜੇ ਮਾਰਕਸੀ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਰੋਗੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਵੀਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਵਾਂ ਸੰਸਾਰ

ਇਹ ਬੇਧਿਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਿਆਣਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ
ਬੁਝੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

— ਬਰਟਰਾਂਡ ਰਸਲ

ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1 ਜੁਲਾਈ 1968 ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦੌਖਣ ਬਲਾਕ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਇਤ
ਤਾ ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਮੇਰਾ ਨਵਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਮ ਵਿਚ ਜਾਦੂਮਈ ਇੱਕ ਸ਼ੀ ਤੇ
ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਜੋ ਮੈਂ ਜਾਣਕਾਰ ਤੇ ਅਣਜਾਨ ਹਲਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
ਭਰਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜਗਿਆਸਾ ਵੀ ਵਧਾਈ। ਇਸਨੂੰ ਸੁਹੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ
ਗਿਆਨਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰ ਘੱਟ ਸਜੇ ਕਮਰੇ, ਕੁਝ ਹੁਣ
ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ ਤੇ ਬੋਧਜੀਆਂ ਵਰਗੇ ਦਲਾਨ ਜਿਹੇ ਵੇਖਕੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ
ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵਹੀਣ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਤੇ
ਭਾਵਹੀਣ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ ਕਾਡਰ ਦੇ ਇਕ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ, ਜੋ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ
ਮੈਨੂੰ ਨੀਰਸ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਡੇਢ ਕੁ ਵਾਕ ਬੋਲ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਨਾਮਿ
ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕ
ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਝੁਕਾ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ
ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਹਾਂ
ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੋਰ ਡੰਗਰ ਹੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਵਾਂ ਤੇ
ਅਨਾੜੀ ਸਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਝੁਕਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ
ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਟਿੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਂ, ਜਿਸਨੂੰ “ਮਾਰਾਮਾਰੀ” ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ “ਬੁੱਝ
ਵਿਦਿਆ” ਦੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕੋ-ਇਕ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ
ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਿਆਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਗਊਆਂ ਸਮਝਦਾ
ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਤੇ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ
ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਹਿਖਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਉਚਿਤ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੀ
ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਵੀ ਕੇ ਜੀ. ਬੀ.
ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਮੁੱਸਾਦ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਵੇਗਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੇਗਾ ਜੇ ਮੈਂ
ਦੋਸ਼-ਰਹਿਤ ਤੇ ਦਰੁਸਤ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਇਕ ਅਨਾੜੀ ਬਣਿਆ ਭਟਕ ਰਿਹਾ
ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਧੰਦੇ ਬਾਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ
ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਹਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਘੋਖਵੀਆਂ ਐਥਾਂ ਤੇ ਝਾੜੀਨੂਮਾ ਮਰੀਅਲ
ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਵੇਂ ਪੁਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਅਜਿਹਾ
ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਹ

ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਲੁਆਮੀ ਹੀ ਐਸਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਮੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਾਬੀਆਂ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਦੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਮਦਨ ਸਿੰਹ ਨਾਲ ਹੁਜਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹੋਵਤਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਚਾਲਕ ਸੀ। ਐਨ ਮਾਲਿਕ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਬੇਨਾ ਸੀ।

ਦੂਸਰੇ ਦੋ ਹੋਰ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਡੀਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸੀ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੱਤ ਦੇ ਇਕ ਕੰਨੇ 'ਚ ਅਣਅਧਿਕਾਰਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਅਕਾਰਨ ਹੀ ਗੋਲੀ ਫੜਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਜੋ ਸੁਣਨ ਲਈ ਯੰਤਰ ਨਾਲ ਲੱਸ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਲ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਦਰਾ ਨਾਲੋਂ ਜੋ ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਦੇ ਲਾਘਿਆ ਤੇ ਪੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਾਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਔਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕਨੱਟਤਾ ਡਰਪੁਰ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਤੇ ਅਕਾਊ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਸਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਨਵੇਂ ਆਏ ਨੂੰ ਗੁੱਟ ਲਾਉਣਾ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸਕਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਿਵਾਇਤ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਗਰਮਜ਼ੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਲੁਆਗਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਸਖ਼ਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਵਿਨੋਦਮਈ ਵੀ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਟੈਕਨੋਕਰੈਟਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਢਲੇ ਹੋਏ ਅਸਪਾਤ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਲਗਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਦੁਖੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸ ਸਨ। ਅਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਜਮ੍ਹਦ ਵਾਲੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਮਾਰਕਸੀ ਬਾਸ ਦੰਪਤੀ ਬਲਾਕ ਦੇ ਲਿੰਸ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੰਗੂਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਸਨ।

ਪਰੰਤੂ ਦੋ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੇ. ਐਨ. ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਸੀ ਜੋ ਅਖੌਤ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਪੂਰੀ ਚਿੱਟੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਝੂਮਦਾ ਹੋਇਆ ਕੋਰਲਾ ਤੇ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਸੀ। ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ, ਜੋ ਸਖ਼ਤ ਕੰਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਥਾਨ ਦਰਾਜ ਅਫਸਰ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਵਿਦਿਆ, ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਕਿਤਾਬੀ ਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਦਇਆ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਲਦ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਤੋਂ ਵੜਨ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਬੜੀ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿੱਤਰਪਟ ਤੇ ਉਹ ਫ਼ੋਨ ਕੁਇਕਸਾਏ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਾ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਵਾਰ ਨਾ ਕਰੇ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂ ਤੇ ਬੜੀ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਲ ਵਧਾਂ। ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਸ ਅਣਤਰਾਸੇ ਪਰ ਚੁਸਤ ਅਫਸਰ ਦਾ ਰਿਟੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਚਰੂਰ ਕਹਾਗਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗ ਤੋਂ ਟੱਪਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਤੇ ਬਚਾਓ ਦੇ ਦਾਅ ਪੇਚ ਵੀ ਸਿਖਾਏ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਮਾਹਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਹੀਰੋ ਨੂੰ ਕਈ ਲੋਕ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਚਿੱਟੀ ਪੈਂਟ ਤੇ ਅਧੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਹਿਣਨੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਦੇ ਲਾਘੇ ਦੀ ਛੱਪਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮੂਲ ਅੰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੀਣ ਪੁਲਸੀਏ ਨੂੰ ਇਕ ਵਧੀਆ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਿੰਦਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਮਾਹਿਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਉਸਨੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫਸਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਯੋਗਤਾ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਚਘੜ

ਭਲੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਸੇ ਦੀ ਭਲੀ ਭਾਵ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਰਜ ਮਾਨਸਿਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਨਿਪੁਨਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਰਜ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕੁ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਪਿਆ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਫੀਕੜੇ ਪਾਏ।

ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਸਰਵੋਤਮ ਪੁਲੀਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੇ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਿਅੰਤਰਣ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕੇਵਲ ਵਰਦੀ ਪਹਿਨਣ ਤੇ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਤਕ ਹੀ ਪਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਨਿਅੰਤਰਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤੱਤ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਤੇ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਛਤ ਵਰਦਾਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਨਿਅੰਤਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਹਨੇਰੀ ਸੁਰੰਗ ਵਿਚ ਜਿਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸਟ ਅਤੇ ਨੀਚ ਬਣਾ ਕੇ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਅਵਧੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬੰਦੂਕਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾੜੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੇ ਉਭਰ ਰਹੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਮਿਤੱਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਰਦਾਸੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਲਾਘਿਆ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਚਿਕਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਰਲੇ-ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਉਦੋਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਸੰਸਥਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਪੁਲਸੀਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਲਾਘਿਆ ਵਿਚਲੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਕਿ ਪੁਲੀਸੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਵਰਦੀ ਧਾਰੀ ਆਦਮੀ ਦੀ ਦੂਰਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਕੇ ਨਿਅੰਤਰਣ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਅਬੀਲ ਜਾਪਾਨੀ ਪ੍ਰਣਾਮ, ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਔਂਡੀਆ ਦੀ ਕਤਿੱਕ ਤੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲਾਜ਼ਮੀ "ਹਾ ਜਨਾਬ" ਪੁਲੀਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚ ਭੁੰਘੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਕੜੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਜਿਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਬਾਰੇ ਫਿੰਨ ਭਾਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਘੱਟ ਰਸਮੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋਵੇ, ਮੁਲਾਪਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਹੌਲ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਵੇ। ਇਥੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਭੇਦ ਨਸਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ, ਕੇ. ਪੀ. ਮਘੰਕਾਰ ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਖਾਡੇਲਵਾਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਮ ਪੋਪਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਫਸਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਜਾਕੇ 1987-88 ਵਿਚ ਨਾਰਾਇਣਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ।

ਮੈਂ ਕੇ. ਐਨ. ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਸਾਭ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਭਰੋਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਗੁਪਤ ਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ, ਲੁਤਰ-ਲੁਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ।

ਸਤਵੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕਲਰਕ ਨੇ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ

ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕਰੋਲ ਬਾਗ ਨੇੜੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਚਾਰੇ ਭਾਏ ਦੱਸਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਵੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਵਸਤੂ ਵਲੋਂ ਤੇ ਜਥਾਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਗੱਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਭਵਨ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਭਵਨ ਵਿਚ ਜਾਵਾਂ, ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ ਤੇ ਜੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸੁਣਾਂ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਜਿਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਉਹ ਸੀ ਗੰਪਾਲ ਦੱਤਾ। 1946 ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਮੇਘਣਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਐਸ. ਪੀ. ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸੰਪਰਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਆਈ. ਪੀ. ਅਫਸਰ, ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਸਹਿਕਰਮੀ ਸੀ। ਦੌਰੇ ਨੇ ਹੀ 1949 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਵੱਟ ਪੈਂਟ ਹੀ ਬੜੇ ਭਾਵ ਭਰੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਵਤੀਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਮੁਲ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਤੇ ਕੁਝ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਸਪੇਸ਼ਤ ਬਣਤਰ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਕੇਂਦਰਵਰ ਅਫਸਰ ਪੀ. ਐਸ. ਬੈਨਰਜੀ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਰਾਮ ਦਾ ਅਫਸਰ ਬਣਿਆ, ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸੀ ਪਛਾਣ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਨਵੇਂ ਗੁਪਤਚਾਰ ਕਾਰਿੰਦੇ ਵਜੋਂ, ਇਕ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਫਸਰ 'ਪਿਛੇਰ' ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਗੁਪਤਚਾਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ 'ਕਰਮਕਾਰੀ' ਪਿਛੇਰਤ ਵਧੇਰੇ ਸਨਮਾਨ ਪੂਰਵਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਾਰੀਲ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਗੋਰੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਾਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਨ ਆਪਣੇ ਨਾਲ 'ਅਫਸਰੀ' ਦਾ ਖਿੱਲਾ ਨਾਹੁਣ ਦੀ ਕਦੇ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਕਰੋਲ ਬਾਗ, ਰੋਹਤਕ ਰੋਡ ਤੇ ਨਜ਼ਫ਼ਗੜ੍ਹ ਦੀ ਤਿਕੋਨੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਅਨੰਦ ਪਰਬਤ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਜਰਾਸਿਕ ਰਹਿੰਦੇ ਖੁੰਹਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਐਸੇ ਭੁੱਖਣ ਤੇ ਅਣਅਧਿਕਾਰਿਤ ਆਬਾਦੀਆਂ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਝੁੰਗੀ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਵੀ ਇਸ ਚਟਾਨੀ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਹਾਸ-ਵਿਨੋਦੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਵਿਚ 'ਆਨੰਦ' ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਅਨੰਦ ਰਹਿਤ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿੱਠਾ ਕੇਂਡਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਿਖਾਦਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਭਾਗ ਡਿਗੂ-ਡਿਗੂ ਕਰਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਰਾਮਜਸ ਟਰਸਟ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਖੁੰਧ ਸਮੇਂ ਇਤਹਾਦੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਆਨੰਦ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਪਰੀ ਥਾਂ ਬਦਨਾਮ ਕਮਲ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕੰਬਰੇ ਨਾਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਪਤ ਚੋਰ 'ਤੇ ਦੋਹ-ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਬਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਤੇ ਧੜੇਲੇ ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਚਕਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸਕਲ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਇਕਦਮ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਹਾਸਹੀਣਾ ਵੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕੁਝ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੰਛਤ ਭਿਆਨਕ ਸਮਾਜਿਕ ਚੁਗਮਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਹੀ ਸੁਪੀ ਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹੇ ਜਾਣੇ ਅਨੰਦ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨਾਲ

ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪੱਤਲੇ ਜਿਹੇ ਥਾਂ ਤੇ ਨਾ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਛੱਪੀ ਵਾਲੀ ਗਲਾ ਜਿਹੜੀ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਕੂੜੇ ਵਾਂਗ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵਾਲਮੀਕੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਥਾ-ਥਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਮੁੜਰ, ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿੱਠਾਂ ਤੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਗੰਦ ਸੀ ਉਹ "ਖੁਲ੍ਹ ਜਾ ਸਿਮਸਿਮ" ਵਾਲੀ ਸੁਰੰਗ ਦੀ ਲੋਕੀ ਹੋਈ ਦੌਲਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਰੁਮਾਚਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਨੰਦ ਪਰਬਤ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸੁਵਿਧਾ ਵਿਚ ਪਰੰਤੂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੌਲਤ ਸੀ- ਇੱਥੇ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਤੇ ਛੁਪੇਣ ਦੇ ਯੰਤਰਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਜੇ ਸ਼ਿਲੀ ਤੇ ਕਾਹੀ ਉੱਡੀ ਇਮਾਰਤ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਸ ਲਈ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੁਰੱਖਿਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਸੀ।

ਸਿਖਲਾਈ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੁਮਣੇ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਆਈ. ਬੀ. ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਦਾ 1987 ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਲ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ਰਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਚਾਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਮੁੱਢ 1987 ਵਿਚ ਭੰਡਾ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ, (ਮਹਾਰਾਣੀ ਅਧਿਰਾਜ ਮਲਕਾ ਮੁਅੱਜਜ਼ਾ) ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਦਲ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਰਨਲ ਸਲੀਮਾਨ ਦੇ ਠੰਗੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਦਾੜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸੁਚਨਾਵਾ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਹੁਲਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਗੁਪਤਚਰ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਮੁਲਕ ਜਿੱਤਣ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਘੱਟ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੀ ਕੌਮਲ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਘੜਿਆ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਖੰਡਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿਧਾਏ ਹੋਏ, ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਬਣੇ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡੇ-ਪਾਟੀ ਕਰਨ ਤੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਚੁੱਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦੀ ਰਸੋਈ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਪੱਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਮਾਹਿਰ ਨਸਲੀ ਭਗਤਿਆਂ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ, ਆਤੰਕਵਾਦ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਉਪਕਰਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਪਕਰਨ ਦਿੱਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹਾਕਮ ਚੁੰਡਲੀ ਨੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁਲੀਨ ਗੁੱਟ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉਚਿਤ ਨ ਸਮਝੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਇਸਦੀ ਭਰਾਤਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਮ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸੰਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਹਾਇਕ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਹੀ ਹਨ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਸ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਪਰ ਬਹਿਸ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁੱਧੀਜੀਵੀ,

ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਤਰਤਾ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਣ।

ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਕੋਈ ਖਰੂਰੀ ਵੱਡੀ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। 1988 ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਮਲ ਦੇ ਸਭ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਗਿਣਤੀ 8000 ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਐਸ 4000 ਤੇ ਵੀ ਘੱਟ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਸਮਰਥਕ ਤੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਮਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੇ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਧੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸੁਧਰੇ ਹੋਏ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਗਰ ਤੇ ਉਪਾਅ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਨਵੀ ਅਸਾਜ਼ਾ ਵੀ ਸੀ ਆਈ. ਏ. ਸਾਬਕਾ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮਿਨਾਰ-ਆਕਾਸ਼ੀ ਦਰਜਾ ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਮਵਾਦ, ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਭੂਗੋਲਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਦਫਤਰਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਫਤਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮੁਲ ਟੋਲੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਰੋਧੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਲੋੜਦੀ, ਪਛਾਣਦੀ ਤੇ ਕੋਅਸਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਟੀ. ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਏ. ਆਈ. ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਕਾਈਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਪਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਕੋਰੀਆ ਤੇ ਇਸਰਾਈਲ ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਹੈ।

ਆਤੰਕਵਿਰੋਧੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਲ ਉਦੇ ਤਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਦ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਜਨਮਦਾਇਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਹੀ ਨਾ ਝੁਲਸ ਦਿੱਤੇ। ਕਿਸ਼ਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੱਠ ਜੋ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1986 ਵਿਚ ਐਮ ਕੇ ਨਾਰਾਇਣਨ ਨੇ "ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ" ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੇ ਵਰਤੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਸਹੀ ਲੀਹਾ ਤੇ ਰੋਕਿਆ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਿਮਾਇਤ ਨਾਲ ਫੈਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ 1993 ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਦੇ ਲੜੀਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਹੋਏ ਵਿਚ ਆਏ। ਨਵੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਤਾਣਾ-ਝਾਣਾ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈਆਂ ਝਰਨੇ ਵਾਂਗ ਜਿਲਿਆਂ ਤਕ ਤੇ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪ-ਮੰਡਲਾਂ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹਨ। ਐਸ. ਆਈ. ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਪੰਜਾਹਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਚੀਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਮਿਆਂਮਾਰ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਉਪਰ ਚੋਕੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਗਰੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਕਤਰੇਤ ਦੇ ਰਾਅ ਨੇ ਸ਼ਾਫ਼ ਲਈਆਂ। ਪਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਉਪਸਥਿਤੀ ਆਤੰਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਰਿਵਾਇਤੀ ਡੋਰ 'ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਭਰਤੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਧਰਾਤਲਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ- ਇਕ ਹੋ ਏ ਆਈ. ਉ ਦਰਜਾ ਦੇ ਜੋ ਪੁਲੀਸ ਸਬ-ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮਗਰੋਂ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਏ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ. ਦੇ ਦਾ ਪਦ ਅੱਗੇ ਕਨਕਲ ਜੁੜਨੀਕੀ ਦੇ ਡਾਕਾ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਨਰਲ ਪਦ ਦੇ ਲੜਕਿਆ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਵਜੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਨ ਸਹਾਇਕ ਤੋਂ ਵੱਖ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਦੇ ਹਨ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਚਪੜਾਸੀਆਂ, ਨਿੱਜੀ ਅਰਦਰੀਆਂ, ਰਸੋਈਆਂ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ. ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਕਿੱਤੇ ਬਾਰੇ ਖ਼ਾਸੀ ਘੱਟ ਜਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਹਵਾਲਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਾਫ਼ ਲਈ ਮਗਜ਼-ਪੱਚੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਲਾਭ-ਹੀਣ ਬਲ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਚਾਰਸ਼ਾ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁਲੀਸ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰ ਗਰੇਡ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਿੱਧੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਵੀ ਚਰਚੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਬਲਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੈਰਾ-ਮਿਲਟਰੀ ਬਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਈ. ਥੀ. ਦੀਆਂ ਸੀਨੀਅਰ ਪਦਵੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਿੱਧੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਏ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ. ਦੇ ਦਾ ਪਦ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਆਈ. ਥੀ. ਦਾ ਢਾਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੇਟਾ ਪਹਿਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਪੁਲੀਸ ਵਰਗੇ ਨਿਵੇਕਲਪਨ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਰੁੜੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦਾ ਰਹੱਸਮਈ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਰਚੇ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਉਤਸਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਆਈ. ਥੀ. ਦਾ ਪੁਲੀਸ ਖਾਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚੁੱਗੇ ਉਪਰਲੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਰਦਾਇਤਵ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਦੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮੌਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1968 ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਥੀ. ਦੀ ਦੋ ਸਾਖਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਰਾਮ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ. ਥੀ. ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਜੂਝਨਾਵਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਜ਼ਕ ਕਾਰਜ ਵੀ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਅਫ਼ਸਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੂਤ-ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੂਤ-ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਭਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋਵੀਅਤ ਬਲਾਕ, ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਲਟਨ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕਾਈਆਂ ਬੜੀਆਂ ਲੁਭਾਉਣੀਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਗੱਡੀਆਂ ਦਾ ਬੋਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੋਰ ਇਕਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਡਾਕ ਦੀ ਖਬਰ ਦੇਣ, ਟੈਲੀਫੋਨ ਚਾਲੂ ਰੱਖਣ ਤੇ ਹੋਰ ਬਿਜਲਾਈ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

1968 ਵਿਚ ਆਈ. ਥੀ. ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੰਡਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਮੀਨੀ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੰਤਰ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਰੱਖਿਆ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਘਟੀਆ ਅਧੀਨਗੀ ਜਾ ਤਾਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਕਰਦੇ, ਇਹ ਇਕ ਯੋਜਾ ਖਾਸਾ ਸੀ ਜੋ ਘੱਟ ਪਰਮਿ
ਲਿਖੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੁਲੀਸ 'ਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ
ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਾਮੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਉਦਮ ਤੇ ਮਿਟੀ ਤੁਲੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ
ਵੱਧਿਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਵੇਖਿਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਵੱਖਰੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਉਦਮ
ਆਈਸੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਘੜਤਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਪਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ
ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਅਜੀਬ ਦੋਗਲੀ ਨਸਲ ਦੇ ਸੱਚੇ ਖਿੱਚ
ਵਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਦੇ ਸੱਚੇ ਖਿੱਚ
ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਰੇਖ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਨੌਕਰੀ ਪਿੱਛੇ ਦੋਰਨ ਵਾਲ ਸ਼ਰਧਾ
ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ
ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਪਹਿੰਦੇ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ, ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਜੋ ਨਿਰਬੰਧੀ
ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਪੁਲੀਸੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕਦੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਭਾਤ ਦੀ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਤੇ
ਘੱਟੀ ਰਹਾਈ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪਿਉਂਦ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕੇਵਲ
ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਬਣਕੇ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ, ਸਗੋਂ ਪੁਲੀਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ
ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਇਸ
ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਹੋਰ ਟਿਪਣੀਆਂ ਵੀ ਸਾਖੀਆਂ ਕਰਾਂਗਾ।

ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਭਾਤ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗ ਸਨ।
ਸਭ ਤੋਂ ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਖਾ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਦਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਗਰੋਂ
ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉੱਪਰ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।
ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ
ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ
ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਜਨਸੰਘ, ਹਿੰਦੂ ਮਹਾ ਸਭਾ, ਆਨੰਦ ਮਾਰਗ, ਜਮਾਤ-
ਇ-ਇਸਲਾਮੀ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਤੇ ਹੋਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਭਾਵ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਾਠਕਰਮ ਦਾ ਅਖਿਲ
ਇਸਲਾਮਵਾਦ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਖਿਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ
ਗੈਰ-ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਈਸਾਈਆਂ, ਯਹੂਦੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਤਰ ਕੇ
ਟਕਰਾਉ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਕ
ਅਦੁੱਤੀ ਸਭਿਅਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਜੋਂ ਜੋ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾ ਪਰਨ
ਵਲ ਝੁਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਹੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਸਿਖਲਾਈ ਕੋਰਸ ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ
ਮਾਨਸਿਕ ਸਦਮੇ ਦੀ ਸੈਂਟ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਣ ਮੁਲਕ ਵਿਚ
ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਹਾਂ ਦੀਪੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ
ਦੀਆਂ ਅੱਖਿਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਵਲ ਸੋਧਿਤ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਣ
ਹਲਕੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਅਥੇਧ ਵੀ।

ਇਸ ਸਮਾਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਵਲੋਂ ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ
ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰਨ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦ
ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਉੱਤਰੀ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮੁਲਕ
ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗੁਪਤ ਰੋੜ-ਵੋੜ ਤੇ ਚੰਕ ਥੱਲ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਵੇ।

ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੀਜ਼ੋ ਵਿਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸਲੀ ਵਿਦੇਹ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਈਸਾਈ

ਚਰਚ ਦੀ ਮਿਲੀਕਾਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਸਮਝੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਗਰੇਜ਼ਾ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਤਿਆਵਾ ਨਾਲ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਖਾਗੀਆ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਗਾਂਢ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਵੱਸਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਤੇ ਵਿਦੋਹ ਦਾ ਸ਼ਹੂਰ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੇ ਈਸਾਈ ਚਰਚ ਦੀਆਂ ਸਾਜਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਭਾਵ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਮਤਿਕਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਆਦਿਵਾਸੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਛਾਏ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਘੱਟ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਵਾਲੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਹਿੰਦੂ ਵਿਰਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਸੋਧਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸੀਵਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਗਰੋਂ ਜਾਕੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸੂਝ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵੇਖਕੇ ਮੈਂ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਆਦਿਵਾਸੀ ਫੁੱਟਾਂ ਦੀ ਹਰ ਖਿਮਾਤੀ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਚਰਚ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਨਾ, ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਬਹੁਦਾ ਤੇ ਤਰਕਹੀਣ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਕਾ ਦੀ ਉਭਾਰੀ ਦਾ ਅਤੇ ਪੇਂਡੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਟੁੱਟਕੇ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਸੌ ਰਹੇ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਵੱਜਣ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਵਿਰੋਧ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਈਸਾਈ ਰਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਕੌਮ ਖਤਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਚਤੁਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਿਖਰ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਫੁੱਟਾਂ ਲੋੜੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇ ਤੇ ਗਲਤ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਬਲ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਘੜ ਲਏ। 1990 ਪਿੱਛੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਰਗਾਂ ਵਲੋਂ ਕਲਪਿਤ ਭੇਡੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

ਸਾਡੇ ਸਿਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਜਨ ਆਰੰਭਕ ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਤਾਅਵਾਨ ਪਾਠਕ ਝਟ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੇ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਬਰਾਦਰੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਲਈ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬੜੇ ਖਤਰਨਾਕ ਰੂਪ-ਪਰੇਤ ਸਨ। ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੀਜ਼ਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਚੀਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਭਾਵ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਲਹਿਰ ਜੋ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਨਕਸਲ ਲਹਿਰ ਵਜੋਂ ਉੱਘੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਸਿਖਿਅਕਾਂ ਕੋਲ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤਿਲੰਗਾਨਾ ਲਹਿਰ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਆਮ ਭੰਨਤੋੜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਗੋਲਮੇਲ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕੋਲ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਨਕਸਲ ਲਹਿਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸਾਨੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਚੀਨ ਵਲੋਂ ਇਕ ਸੰਯੋਜਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਧੜੇ ਦੀ ਭੰਨ ਤੋੜ ਤੇ ਹਮਲਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ, ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਦਭੁਤ ਸਮਾਜਿਕ ਜੰਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆਏ ਨਵੇਂ ਖੁਕਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਨ ਭਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲੇ।

ਮੈਂ ਉਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਤੀ ਚੀਨਤਾ ਡਰਪੂਰ ਬਣੀਰ ਤੇ ਭੀੜੀਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੂਪਰੇਖਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਹਿੱਸੇਕ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਭਾਸ਼ਣੀ ਪਾਠ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਚਰੋਹ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1968 ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਈ. ਥੀ. ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਿਆ ਬਾਰੇ ਉੱਚਾ ਹੀ ਰਾਜ ਕਹਿਣ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ੀਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਨ ਤੇ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਮੱਲ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਤੀਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪੜਾ ਜਾ ਘਾਟ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੂੰ ਸੰਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਲ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰ ਯੋਗ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਜਿਕਰ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਅਜੀਬ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਖੁੱਕਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਾਫੀ ਲੰਬੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਹਿੰਸਾ ਲੋਕਰਾਜ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਰਾਜ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਰੋਗ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਚੁੰਬਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਜਾਤੀਆਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਸੁਥਾਈ ਤੇ ਇਲਾਕਾਈ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੇ ਨੁਕੀਲੇ ਸੁਆਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਮਿੰਨਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅਸਾਂਵਾਧਣਾ ਤੁਚਾਲ ਵਰਗੇ ਪਾਠ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸ਼ਰੇਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਲਪਤ ਵਰਨਾਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਤੇ ਓਪਰੇਪਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਵੇਟਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜਾਤ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਵਧਾਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਬਣਤਰ ਦੇ ਭਖਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਸਮੇਰਗੀ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਗਈ, ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਸਿਆਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਮੁਆਫ਼ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਜੁਰਮ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਸੀ ਪਰ ਸੀਮਾ ਰਹਿਤ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰਕੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤਰਨ ਤੇ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ, ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਉੱਠ ਰਹੀਆਂ ਲੋਕ-ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਵਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਸੀ। ਕੁਮੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸਿਖਲਾਈ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਵਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨੀ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਹੇਰਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੀ ਆਈ. ਏ. ਵਲੋਂ ਕਮਾਂਡੋਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫੁੱਧੀ ਤੇ ਵਿਸਤਰਤ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਜੀ ਪੱਧਰ ਤੇ

ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਆਸ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਪਰ ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਰਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਨਖਾਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸੈਕਰਟਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਅਕੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਹਟਾਏ ਬਾਸ਼ਤ ਨੂੰ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਸਿੱਧੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਲੇ ਨਿੱਜੀ ਦਸਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਚਮਨ ਨਾਲ ਚੀਕਦਾ। ਜੋ ਪਾਹਿਸ਼ਮਦ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦਸਤਰ ਬਣੇ ਰਹੇ।

ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਮਲੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਟੋਕਿਆ। ਸਿੱਖਿਅਕ, ਬੰਨ੍ਹੇ ਆਏ ਪਦ-ਉਨਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਧਾਰਨ ਸਾਧਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਪੈਸ਼ਰ ਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਦਲ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ, ਗੁਪਤ ਲਿਖਾਈ, ਪਰਦਾ ਪਿਰੀ, ਯਾਦ ਸਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ, ਦਲਾਲ ਫ਼ਰਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਜਾਦੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਚੁਗਤਾਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਯੂ. ਕੇ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬਰਾਨਾ ਸਿਖਲਾਈ ਬਾਰੇ ਨਵੀਆਂ ਗੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਗੁਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਵਾਂ ਦਿਲਕਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਪੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਫੋਸਟਰ, ਮੈਸਰ ਤੇ ਰੇਜ਼ਰ (ਪਿਆਦਾ, ਗਰੀਸੀਲ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ) ਨਿਗਰਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੇਨਾਮ ਤੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਹੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਸਹੀ ਲੀਹ ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਓਗਰਾ ਨੇ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਏਜੰਟਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹਰ ਏਜੰਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਗੁਰ ਬਤਾ ਸਧਾਰਨ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਏਜੰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚਿਤ ਤੇ ਸਹੀ ਕੀਮਤ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਅਸਤਰ ਬਣਾਉਣ, ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖਣ, ਤੇ ਘੁਸ਼ੜਨ ਦੇ ਦੁਰਬੋਧ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਪਰ੍ਹੇ ਹੀ ਰੱਖਾਗਾ। ਇਹ ਤਕਨੀਕੀ ਗੱਲਾਂ ਦਲਦਲ ਦੇ ਗਿੱਦੜਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਫਰੇਬੀ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਨੀਤੀ ਮੰਤਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਭਾਵ ਜਾਂ ਫਲਸਫਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਮੁਖਬਰ ਦੀ ਇੱਛਤ ਕੀਮਤ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸਨ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਓਗਰਾ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚੇਪੂਰਕ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਚਾਲੀ ਦੇ ਪਲਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਬੋਧ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕੀਮਤ ਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬਰਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਜਾਕੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਟੀਚੇ ਵਾਲੇ ਮੁਖਬਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬਰ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਲਿਆਕਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਲਿਜਾਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮੁਖਬਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਓਗਰਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਚਾਲਕ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਜਿਲੂਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ

ਵੱਖ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਖਬਰ ਕੇਸਵਾ ਕਰਗਾ ਤੇ ਜੇ ਆਪਣੇ ਉਪ
ਖਾਤਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਹੱਦੇ ਵਿਚ ਜਸਬਾਤ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਭਾਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਮੁਖਬਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਰ ਨਿਰਦਈ, ਪਛਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਤੇ ਦਲਿਖਤ
ਨੇਤੀ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ
ਮੇਨੂੰ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਗੁਲਦਸਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮ ਬਾਰੇ ਨੀਝ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ
ਦੇ ਫੁੱਲ ਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੰਢ ਨਹੀਂ ਸਨ।
ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਸਿਆਦਤੀਆਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਰਾਬਰ
ਸਾਬਤ ਮਨੋਰਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਾਰਕਾਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਅਸਲ ਮਾਤਰੂਮੀ ਤੇ ਉਲਟ
ਕਰਕੇ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਤਹਿਜੀਬਾ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ
ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ।
ਢੀਗਰੇ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਜਗਤ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਕੇ ਤਾਜੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ
ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਆਕਰਸ਼ਕ ਪੰਥ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ
ਬਹੁ-ਧਰਮੀ, ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ, ਬਹੁ- ਜਾਤੀ, ਤੇ ਅਨੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ
ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਾਜਸੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀਆਂ ਸਮਝਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਾਂ ਦਾਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ
ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਿਸਟਰ ਢੀਗਰਾ ਦਾ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼
ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਤੇ ਉਪ-ਮਹਾਦੀਪ ਦੇ
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮੌਤਭੇਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ
ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਧਰਮ ਨਿਰਮਲ
ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਯਤਨਾਂ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼
ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਵੀ
ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ (ਜੋ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਹੈ ਤਾਂ) ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ
ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਦੱਖਣ ਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ
ਰਾਜਸੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀਆਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆ, ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਫਰੀਕਾ, ਫਾਰਸ ਦੇ ਖਾੜੇ
ਖੇਤਰ ਤੇ ਅਰਬ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਤੇ
ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ 800 ਸਾਲ ਲਈ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ
ਜੋ ਕਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਭਾਵ
ਹੇਠ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਨਾ ਸਕੇ। ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਪਾੜੇ ਨੇ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀ
ਟੱਕਰ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਹਾਬੀ ਤੇ ਦੇਵਬੰਦ ਸੁੰਨੀਆਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ
ਨੇ ਹੋਰ ਮਘਾਇਆ ਤੇ ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟਕਰਾਓ ਉੱਪਰ
ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦਾ
ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ 'ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤਨਾਓ' ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ
ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹੀ ਇਲਾਜ ਲਈ ਦੁਆਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ
ਗਲਤ ਸਨ।

ਪਰੰਤੂ ਸਰਵੋਤਮ ਗੁਪਤਚਰ ਤਕਨੀਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਸੂਹੀਏ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ

ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਸਾਰਕਾਲਾ ਸੀ। ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨਾਮੁਕੰਮਲ ਵਾਇਰਲੈਸ ਸੈਟ, ਗੁਪਤ ਕੋਡਰ, ਸੰਚਾਰਨ ਲਈ ਛੋਟਾ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਕੁਝ ਖੁਫ਼ੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦੇ ਉਪਕਰਨ ਜੋ ਤਕਨੀਕੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਸਨ, ਵੇਖਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਥੜਾ ਪਰਚਿਆ। ਇਹ ਜੰਤਰ ਮਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਜਾਦੂਗਰ ਆਪਣੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖਰਗੋਲ ਬਾਹਰ ਕੱਢਕੇ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਜਲਈ ਜੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁਝਾਵਨ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਾਡਾ ਟੈਕਨੀਕਲ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਨੂੰ ਨਿਰੀਖਣ ਲਈ ਸੰਚਾਲਿਤ ਰਣਨ ਵੀ ਉਤਰਨਾ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਰਿਹਾ। ਆਈ. ਬੀ. ਉਂਕਾ ਹੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਖਮ ਉਪਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਅਣਜਾਨ ਸੀ। ਕਾਰਜ ਦੀ ਇਹ ਸੁਸਤ ਰਵਾਨੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿੱਛੇ ਜਾਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ। ਟੀ. ਵੀ. ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਇਸ ਸੁਸਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਨੇ ਕੁਝ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਸੂਖਮ ਬਿਜਲਈ ਉਪਕਰਨਾਂ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ, ਅਜੀਬ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਨ ਦਾ ਦੁਰਲੱਭ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਆਖਰੀ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਆਕੁਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵ ਮੁਖੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਿੱਛੇ ਜਾਕੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਆਮ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਡਰੇ ਕਰਕੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਜਾਕੇ ਮਾਨਵੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੀਮਾ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਛੱਤ ਹੇਠ ਗੰਭੀਰ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਆਮ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜਵਾਨ ਆਪਣੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਦਲਬੰਦੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਗਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਭਰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਜਾਂ ਮੂਰਖਤਾ ਉਪਰ ਸੀ।

ਇਹ ਵਿਗਾੜ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਆਮ ਸ਼ਾਖਾ ਵਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਮਕ ਦਮਕ ਵਾਲੀ ਮਾਨਵੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਹੁ ਉਦਮੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਜੋ ਰੋਕ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਸਕੇ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਗ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਬਣਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਟੁੱਭੀ ਲਾਉਣ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਅਜੇ ਵੀ ਟੈਕਨੀਕਲ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪਥਰਾਟ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਖਲਾਈ ਰਲਵੀਂ ਮਿਲਵੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਪੱਧਰ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਖਲਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪੁਲਸੀਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਬਣਾਕੇ ਸੁਧਰੇ ਹੋਏ ਗੁਪਤਚਰ

ਭਾਰਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ, ਮਿਥ ਹੋਰ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ, ਕੁਟਨੀਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਲਤਾ ਵਰਤਾ, ਇਸ਼ਵਰ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ, ਭੋਜ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ, ਇਸ਼ਵਰ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਾ ਦਾ, ਧਰਮਤਾ ਦਾ, ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਖਾਨਿਆ ਦੀ ਸਹੂਰਤ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕ ਗੁਪਤ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਨੀਹੀ ਅਸਲ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤਾ ਗਲਤ ਜਾਪੀ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵਿਚ ਬਿਭਾ ਜਿਹਾ ਮਗਰੋਂ ਜਾਕੇ ਹੋਇਆ।

ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਟੋਚੇ ਤੇ ਰੱਖ ਹੋਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਪਾਸ-ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮੁਹਿੰਮ ਸਿਖਲਾਈ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਮੁਖੀ ਬਣਾਕੇ ਮਨੀਪੁਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੇ. ਐਨ. ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਸਿੱਲ ਪੱਥਰ ਚਿਹਰਾ ਮੇਰੇ ਸਾਖਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ। ਕੇ. ਕੋਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਲ ਦੀ ਬੁਝਬੁਝਾਟ ਜਾਂ ਥਕਵਾਸ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਉਮੀਦ ਸੀ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਸੁੰਦਰ ਪਰਨੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭਿਸ਼ਕ ਨਾ ਵਿਖਾਈ।

ਮੈਂ ਬੜੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਟਿੱਕਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਰ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਥਰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਦਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਗੁਲਲੇ ਵਾਂਗ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਵੈ-ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜਾ ਤਾਂ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਤੌਰੇ ਵਿਚ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਪਕਰਨ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਤੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਾਹਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਤੇ ਮੇਰੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਧੜਕਦੇ ਤੇ ਧੱਕੇ ਮਾਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਦਭੂਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕੋਲ ਉਸ ਸਾਖਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵਾਂ ਜਿਹੜੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਨਾਲ ਨਿਪਟਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਮੈਂ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਮਹਿਲ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਵਿਚ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਮੈਥੋਂ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੂਚਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬੰਦੇ-ਖਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੋ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਤਹਿਸ ਨਹਿਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰੁੱਖੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਅਸਿਸਟ ਡਾਕਸਾ ਤੇ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਨ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਭਲੇ ਦਿਨ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸੂਈ ਦੇ ਨੱਕੇ ਵਿਚ ਲੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਆਰਾਮ ਦੇ ਸਕੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬਾਜ਼ ਭੋਲੇ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਮੋੜਾਂ ਤੇ ਵੱਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ।

ਉਸਦੇ ਭੋਲਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰਿਆ ਤੇ ਸੱਜੇ ਵੱਲੋਂ ਹੋਏ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੈਠ ਜਾਣ ਦਾ

ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

"ਅੱਛਾ, ਰੁਸੀ ਹੀ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਹੈ।"

"ਸਨਾਥ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਹ ਧਮਾਕਾ ਹੋ ਗਿਆ" ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

"ਤੇ ਉਸ ਧਮਾਕੇ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੁਣਿਆ। ਠੀਕ ਹੋ ਨਾ?"

"ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ।"

"ਅੱਛਾ ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ।" ਉਸਨੇ ਘੱਟੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਕੋਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਇਤਲਾਹ ਦੇਵੇ।"

ਕੋਲ ਭਾਵ ਵਿਨੋਦ ਕੁਮਾਰ ਕੋਲ ਜੋ ਇਕ ਗੋਲ ਮਟਲ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸੀ, ਕੰਕਰੀਟ ਪੱਥਰ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਵਾਵਰੇਲੇ ਵਾਗ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਟਕ ਰਹੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕਾਗਜ਼ ਲੋਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਨ ਰੁੱਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਅਰਰ ਲੋਕੇ ਤੰਬਾਕੂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਹਾਂ, ਮਿਸਟਰ ਕੋਲ ਅਹਿ ਨਕਲੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਧਰ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਬੰਗਾਲੀ।"

"ਰੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ।"

ਕੋਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਇਹ ਖੋਬਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਹੱਥ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਗਰਮ ਜੋੜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

"ਹੁਣ ਇਸਨੂੰ ਕਬਾਇਲੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿਉ। ਉਸਨੂੰ ਝਾੜਖੰਡੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।"

"ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।" ਕੋਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ (ਅਧਿਆਪਕ) ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਭ ਇਕ ਬੈਂਤ ਦੀ ਸੋਟੀ ਹੋਵੇ।

ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਮਿਲਣੀ ਪੰਜਾ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਲ ਦੇ ਮਗਰ ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸ਼ਾਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਲ ਨੇ ਝਾੜਖੰਡ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸੁਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਤਰੱਥਲੀ ਮਚਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੰਥਾਲ, ਮੁੰਡਾ, ਉਰਾਉਂ ਤੇ ਹੋਮ ਦੇ ਅੰਤਿ ਪਛੜੇ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਕੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਘੱਖਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਆਦਿਵਾਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਚਰਚ ਵਲੋਂ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ।

ਕੋਲ ਕੋਲ ਮੈਨੂੰ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵੇਰਵੇ ਦੱਸਣ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮਨਸੂਨ ਦੀ ਝੜੀ ਵਾਂਗ ਲਗਾਤਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਕੇ ਮਨਪਸੰਦ ਗਾਲ਼ਾਂ, ਬੋਲ-ਕੁਬੋਲਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿਮਈ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਚ ਦੇ ਇਕ ਚੌਥੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਨਾਗਲੈਂਡ, ਮੀਜੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਬਰਮਾ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਕੇ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਉਸਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਤੇ ਕੰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਰਲਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਰੰਗਦਾਰ ਪੈਨਸਿਲਾਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਹ ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਮਿੱਥੇ ਬਾਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤਾਜ਼ਾ ਹਿੱਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪੂਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ

ਕੋਈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਹੋਸ਼ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਖਾਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੋਚ ਸੀ। ਨਾਮ
ਤੇ ਮਿਲੇ ਸਮੇਸ਼ਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਦੇ ਦੋ ਸੁਰਕਣਾਂ ਹੱਥਿਓਂ ਸੀ।

ਫੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਆਇਵਾਸੀਆ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਉਲਝਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ
ਗਾਲੀ ਗਲੋਚ ਨਾਲ ਫਰਪੂਰ ਕੋਈ ਦੀ ਬੰਨਤੀ ਨਾਲ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਅੱਗੇ ਵਿਚ-ਵਿਚ
ਕਾਫੀ ਪੀਣ ਲਈ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਉੱਤਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨਾ ਕਿਸ
ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਸ਼ਰ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਰਕਪੂਰ ਦੁਪਹਿਰੀ ਖਾਣੇ ਲਈ ਵੀ ਰੁਕਦੇ ਤੇ ਕਿਸੇ
ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਨੇ ਸਨੀਵਾਰ ਦੇ ਦੁਪਹਿਰੀ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੁਭਾ ਵੀ ਵਧਾਈ। ਉਸ ਮਿਲਣੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ
ਜਾਣਨ, ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਕੇਂਦਰ ਕਰਨ
ਦਾ ਮੋਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮਾਝੇ ਅਫਸਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੁਰਲੱਭ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਭਾਰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਮੋਕਾ
ਮਿਲਿਆ।

ਕੋਲ ਤੇ ਪਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਧਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ।
ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ
ਉਹ ਸੁਆਰਥੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਅਨਾਢੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ
ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੌਕਰੀ ਸੰਬੰਧੀ
ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਨਵੇਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਭਰੀ ਹੋਈ ਪੂਰੀ ਮੋਢੀ ਸੰਬੰਧੀ
ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਫੌਂਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੁਰਗਮ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਦੇ ਉਪਾ
ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਂਦ ਤਕ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਲਈ ਰਾਹ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤੇ
ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਦਲਾਲੀ ਕਰਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਅਨਿਸ਼ਚਤਤਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ
ਦੀ ਮਿਹਨ ਤੇ ਫੌਂਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ
ਤੇ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਜਾਂ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਵੇ
ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰੇ ਤੇ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧੀਨ
ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਆਏ ਜਨਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਬਰ ਅਨੁਸਾਰ
ਚਲੇ ਜਿਹੜੇ ਕੌਮੇ, ਅਰਧਕੌਮੇ, ਬਿੰਦੂ ਲਾਉਣ ਜਾਂ ਕੱਟ ਦੇਣ ਤੇ ਹੀ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ
ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਖਰੜਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸੋਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਤਕ ਸਰੋਸ਼ਣ
ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਉਪਭੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ
ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੇਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਉਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ
ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਰਾਅ ਦੇ ਮੁਖੀ ਆਰ. ਐਨ. ਕਾਓ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਹ ਨਿਰੀਖਣ
ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਰਵਾਨ ਹੋ ਕਿ ਮੈਂ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ
ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਆਈ.ਬੀ. ਦੇ ਅਫਸਰ ਪੀ. ਐਨ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
ਤਾੜਵੀਂ ਔਖਾਂ ਤੇ ਉਸਤਰੇ ਵਰਗੇ ਤੇਜ਼ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਇਕ ਘੰਟੇ
ਤੇ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੰਗਲੀ ਵਿਚ
ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਈ ਢਾਂਚੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ।

ਅਜਿਹੀ ਉਤੋਂਜਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਖ਼ਬਰ ਦਬਾਉਣੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ
ਮੁਖੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ।
ਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਰਾਅ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾ ਲਈ

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾ ਵਾਲ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਦੇ ਜਵਾਨ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਆਈ. ਪੀ. ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਨੇ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਦੌੜ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਉੱਚੇ ਸੰਬੰਧ ਵਾਲੇ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ-ਇਕ ਅਗਿਆਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਫੌਜ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਬਾਲੀ 'ਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਨਾਜੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਜਾਪੂਰੀ ਕਾਰਜ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਐਮਾਂ ਟੇਬਾ ਵੇਖਣ ਲਗਿਆ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਤਿਲਮਿਲਾਹਟ ਆਈ ਤੇ ਵੱਟ ਖਾਣ ਲੱਗੇ।

ਇਸਨੇ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਵਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਕ ਨਹਿਸ਼ ਜ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਸਮੇਂ ਪਰਸਾਦ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੇਟਾ ਸਾਬਕਾ ਸ਼ਾਹੀ ਹਿਸਾਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਇਮਵਾਲ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬਜੇ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਵਸਤ-ਵਾਲੇਵਾ ਸਾਫ਼ਟ ਤੇ ਇਮਵਾਲ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਸੌਂਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਯਾਦਗਾਰ ਵੇਖਣ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ 1969 ਦੀ ਸਨਵਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਦੂਰ-ਦੂਰਾਡੀ ਚੋਰੀ ਵਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸਾਫ਼ਟ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਘਟਨਾ ਦੇ ਇਸ ਸੇਧ ਬਾਰੇ ਕੀ ਮੈਂ ਪਤੀਫ਼ਿਆ ਵਿਖਾਵਾ? ਮੈਂ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੰਭਾਵੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਿਸਟਰ ਐਮ. ਆਈ. ਐਸ. ਆਇਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਮਵਾਲ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਮੁਖੀ ਕਾਉ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਇਕ 'ਅਣਹੋਈ' ਘਟਨਾ ਸਮਝਕੇ ਭੁਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਨਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗੜਬੜ ਵਾਲੀ ਦੂਰ-ਦੂਰਾਡੀ ਚੋਰੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਚਾਰਜ ਦੇਣ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇਮਵਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਚਾਦਾ ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਸੇਨ ਰਾਹੀਂ, ਤੇ ਅਸ਼ਿਕ ਸੇਨ ਰਾਹੀਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸਹੁਰੇ ਐਸ. ਆਰ ਵਾਸ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਸੁਨੇਦਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਕੀ ਲੁਕਾਇਆ ਹੈ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਖਿਝਦਾ ਤੇ ਤਿਲਮਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਆਖਰ ਮੈਂ ਕੋਲ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮਨੀਪੁਰ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਬਾਕੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਮੂਲ ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਲੋਂ ਨਜ਼ਰ ਹਟਾਕੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਵਲ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲਈ। ਕਾਰਜ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਉਸ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਕਸਟਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵੱਟ ਗਈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ-ਮਿਲਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮਝਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਰ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ, ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੁੱਖ-ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੁੜਕੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਮੁੜ ਕਦੇ ਕਾਓ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਹੋਸ਼ੀਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ।

ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਲ

ਤੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ,
 ਤੇਰੀ ਖੋਜ ਦਾ ਸਾਹਸ ਤਾਂ ਬਹਾਦਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਨੇ,
 ਤੂੰ ਨੌਕੀ ਤੇ ਨਿਰਦਇਤਾ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੈ
 ਤੂੰ ਮਰਦ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕ੍ਰਮਿਤ ਵੀ
 ਤੂੰ ਅਸਹਿ ਸੰਗਰਾਮ ਲਈ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਰਪਟ ਦੌੜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ
 ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਵਾਹਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ
 ਭਰ ਰਹੇ ਪਿਆਲੇ ਨੂੰ ਫੰਨ ਰਹੇ ਹੋ,
 ਤੇਰੇ ਇਸ ਖੰਡ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਹਨ,
 ਤੂੰ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ 'ਵਰ' ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਜਿੱਤ ਘੋਲ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ
 ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਹੌਕਦਾਰ ਨੇ।

ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਵਾਰ (ਪਰਗਾਪੁਰ)
 ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ

ਅਸੀਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ 19 ਦਸੰਬਰ 1968 ਨੂੰ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਸੁਨੰਦਾ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲ ਰਹਿ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਮਫਾਲ ਲਈ ਸਫ਼ਰ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਵਲਵਿੰਗ ਵਾਲੇ ਡੀ. ਸੀ ਰਿੰਨ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਉਡਾਣ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਗਰਤਲਾ ਤੇ ਸਿਲਚਰ, ਦੇ ਥਾਈਂ ਰੁਕਿਆ।

ਤੁਲੀਹਲ ਹਵਾਈ ਐਂਡ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਵੈਸੀ ਹੀ ਆਰ. ਐਨ ਸਨਿਆਲ ਵਲੋਂ ਉਸ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਭਾਰ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਨਾ ਤਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਅਸਾਸੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਈ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਡਿਪਟੀ ਕੰਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੇ. ਐਨ. ਟੋਪਾ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਰੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਚੀ ਤੇ ਟੀਨ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ, ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ, ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਢਾਹੁਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਖਣ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਦੌਰਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਕਾਰਜ ਇੱਥੇ ਨੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਰੋਸ਼ਟਤਾ ਪਤਲੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਬੰਬੀ ਫਰਜ਼ੀ ਕਚਾ ਜਾਂ ਮਿੱਥ ਵਾਂਗ ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਸੀ।

27 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤ ਆਉਣ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਭਾਰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ 7 ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਮਾਂ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਆਖਰ 3 ਜਨਵਰੀ 1969 ਨੂੰ ਸਨਿਆਲ ਤੋਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਆਪੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ

ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਾਲ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਸਹਾਇ ਉਤਰਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਨਿਆਲ ਇਮਫਾਲ ਤੋਂ ਕਲਕੱਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਕਾਰਜਭਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਨ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਬਚਾਓ ਸੈਕਟ ਦੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੀ ਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਮਫਾਲ ਮੇਰੀ ਚਚੇਰੀ ਭੈਣ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਘੱਟ-ਘੱਟ ਮੇਰੇ ਅਭਾਤ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਸਾਂਝ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀ ਹੀਰਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਮਨੀਪੁਰ ਨੂੰ ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਮੀਂਸੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਹੋਰਨਾਕੁਨ ਹਿੰਸਾ ਕਾਰਨ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਧਰਤੀ ਦੀ ਠੋਸ ਸਤਹ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਥਲਦੇ ਰਹਲ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਬਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਲੋਕਟੋਕ ਝੀਲ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਯੋਗ ਸਾਡੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਦੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਲੋਕਟੋਕ ਝੀਲ ਇਕ ਤਾਜ਼ਾ ਪਾਣੀ ਦੀ ਐਸੀ ਝੀਲ ਸੀ ਜੋ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਧਾਨ ਦੇ ਹਰੇ ਖੇਤਾਂ ਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰੇਡੀਆਂ ਖੁਸ਼ਕ ਬਦਾਮੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਚਮੁੰਦਰ (ਪੰਨਾ) ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਰਕਦਾ ਹੋਰਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਡਵ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ ਇਸਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ 1972 ਵਿਚ ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਛੱਡਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਮਟੀ ਭਾਵ ਇਸ ਦੀ ਆਰਮਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਵਜੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਮੇਰਾ ਪੰਝੂੜਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਕੇ. ਐਨ. ਪਰਬਾਤ ਤੇ ਵੀ. ਕੇ. ਕੋਲ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾਉਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਸੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕੱਚੀ ਪਾਤ ਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਲਾਟਾ ਛੱਡਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਕਟ ਦੀ ਔਂਗ ਇਕੱਲੀ ਮੈਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਗਨੀ ਦੀ ਉਸ ਕਨੱਕਤਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਖਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿਉਂਕ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਵੀ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇ ਯੋਗ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਲਿਆ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸੋਨਾ ਲਿਆ ਕੇ ਟਕਸਾਲ 'ਚ ਢਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ 1968-69 ਵਿਚ ਮਨੀਪੁਰ ਸੰਖਣੀ ਖਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਮੀਂਸੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਕੁਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਭਾ, ਹਮਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਾਲੰਟੀਅਰ ਤੇ ਪੈਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮੁਹਾਸ ਗੈਰ-ਨਾਗ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਚੁਰਾਚੰਦਪੁਰ, ਤੈਰਾਂ ਨੱਪਲ, ਕਾਰੋਂਗ, ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇ ਸੁਗਨੂੰ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਆਪ੍ਰੀ ਥਣੀਂ ਨਾਗਾਂ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ (ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ.) ਤੇ ਗੁਪਤ ਨਾਗਾਂ ਸੈਨਾ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਖਰੂਲ, ਮਾਊ, ਤਾਮੋਗਲੋਂਗ ਅਤੇ ਤੇਗਨੋਪਾਲ ਤੇ ਕਾਰੋਂਗ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਹਿੰਸਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਨਾਗਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਮੀਂਸੇ ਗੈਰ-ਨਾਗ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨਤਰ ਸਰਕਾਰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਮਫਾਲ ਘਾਟੀ ਜੋ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੈਤਈ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ (ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਮੱਤ) ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਵੀ ਲੋਕ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਸਨ। ਮੁੱਢਲੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ

ਹਾਸਿਮ ਇਕਾਬਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨੀਪੁਰ ਰੋਡ ਗਾਰਡ ਵਲੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਸਕ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਾਲ ਸੀ। ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂਤੀ ਸਟੇਟ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅਖਿਲ ਮੋਗਲ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਆਰਾਮਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਨਸੂਬਾ-ਬੰਦੀ ਅਧੀਨ ਯੂਨਾਈਟਡ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਬੰਦ ਨੂੰ ਸ਼ਰਫ਼ਤਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਦਿਨਮ ਸੁਧੀਰ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਤਾਲਮੇਲ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਫ਼ਾਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੇਨ ਬਿਸੇਸ ਸਿੰਘ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. (ਫ਼ਾਤੀਕਾਰੀ ਮਨੀਪੁਰੀ ਸਰਕਾਰ) ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਕਰੀਕਾਲੀ ਨਾਮ ਬਣਕੇ ਉਭਰਿਆ ਤੇ ਲਗਭਗ 200 ਹਿੰਦੂ ਮੈਂਬਰੀ ਜਵਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੰਗਠਨ ਆਈ. ਮੇਨ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਤਿਭਕੋ ਕੇਂਦਰ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ਵਨ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰੀਆਂ ਵਿਚ ਭੁਲਾਵ ਲਹਿਰ ਨੇ ਹੋਰ ਤਿਭਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰਾਜ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਾਲੇਸਵਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਅਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਈ. ਏ. ਐਸ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਹਿ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਚੰਟੀ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਦੇ ਹਰ ਹਜ਼ੂਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਖੇਤਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹਾਦੀਪ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਬੰਬੂ ਕੁ ਗਿਟਾਏ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਸਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਛੱਤੀ ਦੇ ਦੇਣਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਜਿਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜਤੰਤਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਜੇ ਲਈ ਆਮ ਵਿਦੇਹੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਪੂਰਬੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਤਰਬੱਲੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਤਬਾਹਕੁਨ ਵਿਸਫੋਟ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਪੁਲੀਸ, ਅਰਧ-ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਤੇ ਸੈਨਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹੀ।

ਮੈਨੂੰ, ਜਿਸਦੀ ਕੁਲ ਨੰਕਰੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਵੱਧ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸਹਾਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਪਦਵੀ ਉਪਰ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ, ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ, ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲਾਂ, ਥਿਰੀਡੀਅਰਾਂ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਾਂ ਤੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਕਰਾਂ।

ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਜੋ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਉਹ ਉਸ ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲ ਅਸਥਾਬ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਸੀ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬੁਨੇਦੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਧੀਨ ਅਮਲੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ "ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੰਨ" ਸਮਝ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜੋ ਰਿਪਟੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੈਂਬਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਜਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਨਵੀ ਅਸਾਸ ਤਿਆਰ ਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ "ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਦੇ ਫੰਡ" ਵਿਚੋਂ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਲੈ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਕਰ ਲੈਣਾ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨਹਿਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਕ ਚੁਸਤ ਸਹਾਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਰਜਾ। (ਏ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ-1) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮੈਂਬਰੀ ਮੁਖਬਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮੈਂਬਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹਥਿਆ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

‘ਚ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਘੱਟ-ਘੱਟ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਥਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੇਨਿਕ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਤਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਅਡਰਸਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂਬਰੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਾਬਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਵਾਦੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਦੀਪ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਬਾਹਰਲੇ ਕਹਿ ਕੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਐਨ. ਕੇ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਮਦ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਯੋਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰਪਿਆ ਮਨੀਪੁਰੀ ਸੀ। (ਵੈਸ਼ਨਵਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮੰਤਰ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂਬਰੀ, ਆਸਾਮੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਸ਼ੈਲੀ ਸਨ) ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਜੈਲੀਐਂਗਾਂ ਅਤੇ ਰੋਗਮਈ ਨਾਗਾਂ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਆਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸ਼ਾਤਕਾਰੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਿਪਾਹੀ ਦੇਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਮਾ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸੰਤ ਵਜੋਂ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਸੀ। ਉਤਪਾਦਵਾਦੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰੀ ਬਾਹਮਣ ਭੀ ਸੀ, ਆਈ. ਓ. ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕੋ-ਇਕ ਹੀਰ ਰਸਮੀ ਕੀਮਤ ਜੋ ‘ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ’ ਤੇ ਖਿਨਾ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਉਹ ਸੀ ਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਤਲਾਂ ਦੀ ਬਰੇਕ ਰਸਦ, ਜੋ ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਕਨਟੀਨ ਤੋਂ ਸਸਤੇ ਮੁੱਲ ਤੇ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੁਖਬਰ ਵਜੋਂ ਹੀ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਬਾਦੀ ਦਿਸਦਾ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੋਇਸ਼ਮ ਕੈਮਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੈਂਬਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਪ੍ਰਿਯਾਬੂਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਮਹਾਰਾਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਲੈਸਰਮ ਲੋਕੰਦਰ ਤੇ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੇ ਬਿਸ਼ਨਪੁਰ, ਬੰਬਾਲ ਤੇ ਮੋਹਿਰਗ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ।

ਮੇਰਾ ਭਰਾਈਵਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੜਾ ਖਰਾ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਅਰਾਮਬਾਮ ਸਿਮਰੰਦਰ ਤੇ ਕੋਨਸਕੋਮ ਦੇ ਉਰੀਨਾਮ ਸੁਧੀਰ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਬਰ ਬਣਾਕੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇਵੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੇ ਦੌਰ ਨਾਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਇਕੋ-ਇਕ ਦੀਧਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂਬਰੀ ਬਾਹਮਣ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਤੇ ਕੰਮ ਕਵਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਐਲ. ਭੀ. ਸੀ. ਨਵਰੰਗ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਗੁਪਤ ਮੈਂਬਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਸੁਚੇਤ ਮੁਖਬਰ ਬਣਾਕੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਰਦਲੀ ਸਿਪਾਹੀ, ਇਬੰਮਚਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਕਾਜ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਮੁਖਬਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਫੜ ਮਾਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪੂਰਵ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਖਾਲੀ ਰਜਿਸਟਰ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਨਵਾਂ ‘‘ਅਸਾਸਾ ਰਜਿਸਟਰ’’ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕੰਗੀਆ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਲੋਂ ਇਕ ਹਾਸੇਹੀਣੀ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਤਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁਖਬਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਗੁਪਤ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕਵਾਕੇ ਕੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਲੰਬਾ ਪੱਤਰ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਉਭਰ ਰਹੀ ਮੈਂਬਰੀ ਵਿਦ੍ਯੇਹੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਣਗੋਲੇ ਖੇਤਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਸਿਲਾਗ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਖੇਤਰੀ ਅਫਸਰ ਵੀ, ਵੀ. ਚੰਬਾਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।
ਲਗਭਗ 7000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਚੰਬਾਲੀ-ਲੰਬਾਲੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ
ਇਮਫਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਤੇ ਕੁਝ ਸੀਮਾ ਚੋਖੀਆਂ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਪਤਤਾ ਬੰਨ੍ਹ
ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਛਾ ਗਏ।

ਸਭਕਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਸਨ ਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮੇਂ
ਐਸ. ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਦੇ ਹੀ ਇਮਫਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ
ਕਬਜ਼ੇਰੀ ਡੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ. ਵੀ. ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਸੀ। ਮੈਂ
ਜਿਹੀ ਦੀਮਕ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾਕੇ ਸੈਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਸ
ਦਿੱਲੀ ਬਦਲੀ ਕਰਵਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਅੱਗੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ 'ਚ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ
ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਦੁੱਭਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੰਪਰਕ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ
ਵਿਹਲੜ ਪੁਰਜੇ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ-ਕਰਨ ਲਈ ਨਵਾਂ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲ
ਗਈ। ਮੈਂ ਅੱਠ ਮੌਜੂਦ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ
ਭੂਮੀ 'ਚੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਕੁਝ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਜਾਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਤੋਖਨਾਂ ਜਾਹਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਦੋ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ
ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘਰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ
ਮਜ਼ਬੂਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਨੇੜਲੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪੱਕਾ ਘਰ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ
ਵਿਚ ਪੰਜ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਮਿਲ ਗਈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਾਗ
ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਬਾਹਰਲੇ (ਮਾਯਾਂਗ) ਅਫਸਰ ਕਦੇ ਨ ਡੋਲੇ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ
ਵਾਦੀ ਦੇ ਦੁਰਗਮ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਸੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ।

ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਕਲ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਪਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ
ਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ,
ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਲੈਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ
ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੇਕਾਰ ਦਸਤੂਰ ਸੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ
ਬਰਬਾਦੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਵੇਂ ਆਦਮੀਆਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਣ
ਨਹੀਂ ਸੀ; ਕਈਆਂ ਨੇ ਮਿਸਾਲ ਯੋਗ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦਿਖਾਈ।

ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਆਸਾਮੀਆਂ, ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ
ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ
ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਹਿਧਰਮੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਥਾਈ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਉਹ
ਸੁਘੜਤਾ ਭਰਪੂਰ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸਭ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ੰਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਮੀ ਲੋਕਾਂ
ਨਾਲ ਮਾੜੇ ਸੰਬੰਧ, ਤੇ ਨਾਗਾਂ, ਕੂਕੀ, ਚਿਨ੍ਹ ਅਤੇ ਕਾਬੇ ਘਾਟੀ ਤੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ
ਨਿਰੰਤਰ ਆਉਂਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁਮਵਾਰ ਸਭ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਸਾਮ
ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੰਕੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਨਮਾਹੀ ਤੇ ਕਾਂਗਲਾ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵੈਸ਼ਨਵਮੱਤ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਦੇ
ਥਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੂਤ-ਪੂਰਵ ਥਾਈ ਨਸਲ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਤੀਸਰੇ ਪਾਛੜ
ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਮਨਮੋਹਕ ਸੁੰਦਰੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਚਿਤਰਾਂਗਦਾ ਦੀ ਲੋਕ-

ਗਾਥਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੀ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਬੰਬੇਪਟ ਵੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਢੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੀਕਾਂ ਤੇ ਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਅਭਿਸ਼ਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਢਲ ਨੇ ਹੋਰ ਡੀਖਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਾਂਗ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਂਝ 1949 ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਮੈਂਬਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਐਕਸ਼ਨ ਸਨ। 1969 ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕਾਲਜ ਤੇ ਰੁਸਗਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਬਾਇਲੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਖਵੇਂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਵੱਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਗੋਰ-ਨਾਗਾਂ ਲੋਕ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ-ਭਾਰਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਖਵੇਂ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਮੈਂਬਰੀ ਲੜਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼੍ਰੇਣ ਸਸਤਰਬੰਧ ਯੁਵਕਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਭੂਮੀ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਵਾਦੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਵਧ ਰਹੇ ਦਬਾ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰਾਮਤਾ ਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਝੂ ਜੁਆਨਾਂ ਵਿਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਿੰਦੂ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਤੇ ਵੱਚਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਿੰਦ ਕਪੜੀਏ ਬਾਬੂਆਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤਾਂ ਵਧ ਬੋਲੀ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਲਾਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਖੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹ ਤੇ ਟੈਕਨੋਕਰੈਟ ਮਨੀਪੁਰ ਖਾਲੀ ਜੇਬਾਂ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਮੀਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੋ ਮਣੀ ਜਾ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸੀ।

ਉਥੇ ਕੋਈ ਭਾਰੀ ਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗ ਕੇਵਲ ਹੱਥ ਖੋਡੀਆਂ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਖੋਡੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ। ਕੁਝ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਰਹਿਤ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ "ਹਿੰਦੂ ਪਾਈਪ ਫੈਕਟਰੀ" ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਲੋਂ "ਪਦਮ" ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ।

ਬਰਮਾ ਤੇ ਬਾਈਲੈਂਡ ਵਿਚਲੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਮੈਂਬਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਵਰਗ ਵਾਦੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮਾਰਵਾੜੀ ਵਪਾਰਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਖੋਡੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਮੰਡੀ ਦਾ ਦਿਸ਼ ਕਾਫੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸ਼ੁਣਕਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗਾਊਂ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ, ਪਾਗੇ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਤੇ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੇਚਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ।

ਮੈਂਬਰੀ ਲੋਕ ਜੋ ਰੂਤਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਮਨਘੜਤ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਭੂਲੇਖੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਲੀਨਤਾ ਕਾਰਨ ਛਲੇ ਹੋਏ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਲਈ ਦੱਸ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਮੀਜ਼ੇ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਹ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਨਿਰਾਸ਼ ਮੈਂਬਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਲੁਆਉਣ ਲਈ ਅਹਿੰਸਾ

ਹੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਜੋ ਗਾਧੀ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਕੀਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਹੁਣ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾ ਹੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਧ ਲੋਕਤਾਮੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਵਾਦੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਰਾਜ਼ੀ ਵਿਚਾਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ "ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ" ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੋਕਤਾਮੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕੇਵਲ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਨਾਗਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਏ। ਪਾਸਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਜ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਤਰਸਾਹਿਤ ਸ਼ਕਤੀਵਾਦ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ, ਉਤਰਕਾਲੀਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ, ਸਰਾਤਾਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹਿੰਸਾ ਵਲ ਝੁਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੀਥੇ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਤੋਂ ਬੇਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੁੱਸਾ ਦੁਆਉਣ ਵਾਲਾ ਕਾਰਨ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹਾਕਮਨਾ ਢੰਗ ਸੀ। ਉਹ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ "ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ" ਸਮਝਦਾ ਤੇ ਵੀ ਹਿਚਕਚਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਭੇਡਾ ਵਰਤਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਗਤੀ-ਫਿਸ਼ਲੀ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਚੁਟੀ ਹੋਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸਰਾਹਿਬ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ (ਅਖਬਾਰਾਂ) ਨਾਲ ਵਾਦੀ ਦੇ ਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜੁੜਲੀ ਤੇ ਚਾਪਲੂਸ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਉੱਚੇ ਪਦ ਤੇ ਬੈਠੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਦਾ ਤਾਰਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਹੁੰਤਾ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਭਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੇ ਢੰਗ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਮੇਰੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਡਿਪਟੀ ਭਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਬੜੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਖੇਤਰੀ ਸੁਆਮੀ ਨੇ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਸ਼ਟ ਆਦਮੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਢੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇਹ ਘੱਧ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਉਸਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਮਿਸਟਰ ਕੇ. ਐਨ ਪਰਸਾਦ ਨਾਲ ਮਾੜੇ ਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀ, ਜੋ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਰਾਰਾ ਮੈਂਤਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਅਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਅਗਸਤ 1969 ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਘਿਰ ਰਹੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਘੇਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

ਵਿਦੇਹ ਗੱਜੇ ਹੋਏ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੜਕ ਤੇ ਵਾਇਰਲੈਂਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁਝ ਚੋਕੀਆਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ, ਉਹ ਸਨ ਬਰਮਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਉਖਰਲੂ, ਚੰਸੜ, ਚੁਰਾਚੰਦਰਪੁਰ ਤੇ ਮੋਰੇਹ ਅਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸੀਮਾ ਤੇ ਮਾਓ। ਆਸਾਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਜੀਰੀਬਾਮ ਦੀ ਚੋਕੀ, ਮੀਜੋਰਾਮ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਬਾਨਲੋਨ ਦੀ ਅਤੇ ਐਨ. ਸੀ. ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਮੋਗਲੋਂਗ ਦੀਆਂ ਚੋਕੀਆਂ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਨਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਮਫਾਲ ਨਾਲ ਐਚ. ਐਫ. ਵਾਇਰਲੈਂਸ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਵਿਦੇਹ ਪੀੜਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੁਨਾ ਚੋਕੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਫਸਰ ਹੀ ਸੰਭਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਜਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਏ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ.

ਦਰਜਾ ਦੇ ਸਾ ਉਪ-ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਰਜਾ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਲ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਸਿਪਾਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਏ ਸੀ ਆਈ. ਓ. ਦਰਜਾ ਦੇ ਜੋ ਵਾਇਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਤਿਨਚਾਰਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਅਫਸਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੋੜ-ਚੌੜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਘੋੜ-ਮੈਦਾਨ ਉਹ ਦੁਰੇਡੀ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ।

ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਵਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਕਾਟੀ ਛਾਟੀ ਟੋਲੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਬੰਧਕ ਸੰਚਾਰ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਸੀਮਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ, ਬਿਜਲਈ, ਫੋਨ ਲੈਣ ਵੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਖਾਲੀ ਕੈਲਿਆਂ ਨਾਲ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫੋਕਸ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਫੋਨ ਉਤਾਰੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਗੁਹਿ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਾਵ ਅਸੰਭਵ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਟੈਲੀਫੋਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦੀ ਕਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਵੇਂਛਕ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਬੰਧਿਕਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਟੈਲੀਕਸ ਸੰਪਰਕ ਕਰੀਮਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਲੰਬੇ ਬਰਸਾਤੀ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਪਰਕ ਨਿਰਜਿੰਦ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਸਾਮਿਆਂ, ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮਿਜ਼ੋ ਵਿਦ੍ਵੇਰੀਆਂ ਤੇ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸਫੋਟਕ ਲਾਵੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਤੇ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖੇ।

ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮਿਜ਼ੋ ਖਟਮਲਾ ਤੋਂ ਸੀ। ਉਹ ਤੇ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇਈ ਲੋਕ ਵੀ ਜਾਗ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਚਿਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਰੋਸ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇਈਆਂ ਨੂੰ ਆਸਾਮੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਦੁਆਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉੱਪਰਲੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਦਿੱਸਦੀ ਥਾਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾ ਅਟੱਲ ਭਾਬਤਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਨ।

ਇਕ ਲਿਤਾੜੇ, ਝੁਲਸੇ ਤੇ ਡਰਾਏ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਤੇ ਕਲਪਿਤ ਬਿਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜਾ ਬਾਰੀਕ ਪਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਰਦਾ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਲੋਂ ਸਹੀ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਅਣਗਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਰਤ ਅਮਲ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇਈਆਂ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਦਸਖਤ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮਿਜ਼ੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦ੍ਵੇਰ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੇਡੀਤ ਸਨ। ਉਹ ਮਹਾਂ-ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਨਵੇਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਾਕਮਾਂ, ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਦਲ ਮੀਜ਼ੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੈਂਤੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਿਆਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚੋਂ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਅਣਗਹਿਲੀ ਮੁੱਠ ਭੋੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਟਕਰਾ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੌਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮਨੀਪੁਰ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਬਿਹਾਰ ਵਾਂਗ ਹਿੰਸਾ ਰਾਹੀਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਪਟਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਲਦੇ ਨਾਗਾ, ਮੀਜ਼ੋ, ਖਾਸੀ ਤੇ ਗਾਰੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਰਾਹ

ਤੇ ਚਲ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੇਜੀ ਉੱਠੇਭੇਡਾਂ ਦੀ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਬਚਾਅ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਮਨੀਪੁਰ ਭਾਰਤੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੱਲ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਮਾਰਗ ਵਲ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਆਸਾਮ ਵੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਝੁਰ ਪਿਆ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਰਧ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਲਈ ਆਦਰਯੋਗ ਥਾਂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਉੱਤਰ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਲੈਣ ਦੀ ਨਜ਼ਿੱਠ ਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਥੇ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਤਾਈਨਾਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਮਿਸ਼ਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਚਿਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਤੇ ਕਲਾਪਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਵਿਧਾਨਕ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਸਕ ਚੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਸੇ ਖਾਤਰ ਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾ ਕੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਲਈ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਾਲਾ ਵਰਗੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਿਸਤਰਤ ਵਿਧਾਨ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਗਾਰੰਟੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਸੀ।

ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹੀਰੇ ਦੀ ਗਾਥਾ

ਜਦੋਂ ਆਦਮੀ ਖੋਰ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਆਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵਹਿਸੀਪੁਣਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।
—ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਮੇਰੀ ਹਿੰਦੂ ਮੈਤੋਈ ਸਮਝ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਕੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੁਖਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਬੰਗਾਲੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਗੋਰੰਗ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਰਿਵਾਇਤੀ ਭਜਨ ਬੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗੋਤ-ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਤੋਈਆਂ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦਾ ਗੋਤ ਮੱਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਹਿਲ ਦੇ ਮੰਦਰ ਤਕ ਖੁਲ੍ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੇਟ ਮਾਰ ਕੇ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਢੋਲ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਨਾਚ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਹੋਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਪਿਆਬਰਤ, ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਮਹੁਰਿਆਜੀਤ, ਲੈਸਰਾਮ ਜੋਇਚੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਵੇਸ਼ ਦੇਵ ਸਰਮਾ ਜਿਹੇ ਮੈਤੋਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਦਾਵਾਰ ਵਭੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਖੂਬ ਵਰਤਿਆ।

ਯੁਵਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਇਕ ਦਿਲ-ਲਗੀ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਭੈਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਲੁਸਾਈ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਲਾਗ ਲਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਚਿਨ੍ਹ, ਸ਼ਾਨ, ਕਾਚਿਨ ਤੇ ਮਿਆਮਾਰ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਤੇ ਲਾਲ ਝੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰਕਸੀ-ਲੈਨਿਨਵਾਦੀ ਬੰਗਾਲੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਬੀਰ ਟਿਕੋਂਦਰਜੀਤ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਐਂਚ ਇਰਾਬਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਮਈ ਕਾਰਨਾਮੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਤੋਈ ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਤੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਨਾਮਾਹੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਾਂਗਲਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਜੋ ਮੈਤੋਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਸੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੈਤੋਈ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਤੋਈ ਯੁਵਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ 'ਬਾਹਰਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ' ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਗਿਲਾ ਸੀ ਕਿ ਆਸਾਮ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਤੇ ਗੁਹਾਟੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਛਾਰ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੈਤੋਈਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਨੂਪਿਆ ਮਨੀਪੁਰੀਆ ਮੈਤੋਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੋਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟਕਰਾਓ ਭੈੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵਧਿਆ 1968 ਵਿਚ

ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਸਾਖਰਤਾ ਦੀ ਦਰ ਸਹੁੰ ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਉੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਿਤ ਧੰਡਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਭੇਜਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਨੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਲਾਹ, ਗੁਪਾਟੀ ਜਾਂ ਕਲਕੱਤੇ ਉੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਸੀਮਿਤ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਰਜਾ ਦੇ ਡਿਪੂਟੀ ਜਾਂ ਕਲੀਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਖਮ ਤੇ ਉੱਤਮ ਸਰੋਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇਈਆ ਵਿਚਲੀ ਜਾਤ-ਵੰਸ਼ਕਤਾ ਦੀ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫਾਜ਼ਲੁਮਾਰਾ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਕੁਝ ਹੱਠਧਰਮੀ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਈ ਕੁਲ ਦੀ ਮੂਲ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਾਹਮਣ ਸਨ ਉਹ ਆਰੀਆ-ਬਾਈ ਨਸਲ ਦੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਮੇਰੇਈ ਯੁਵਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਯੂਨਾਈਟਡ ਸਿਬਰੇਨ ਫਰੰਟ ਤੇ ਰੇਡੂਲਸ਼ਨਰੀ ਗੈਰਮਿੰਟ ਆਫ਼ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਧੜੇ ਨਾਗਿਆਂ, ਮੀਜ਼ੇ ਵਿਦੁਹੀਆਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਗੁਪਤਚਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਟਿਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜੀਰੀਬਾਮ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਚੌਕੀ ਤੇ ਜ਼ਲੀਆਗਰੰਗ ਨਾਗਾ ਪੇਇਤੀ ਤੇ ਹਮਾਰ ਆਦਿਵਾਸੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਲ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਸਿਲਹੇਟ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਮੇਰੇਈ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਕੰਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇਈ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਲਮੇਲ ਨੂੰ ਇਕ ਤੰਗਭੁਲ ਵਿਦੁਹੀ ਨਾਗਾਲੀਡਰ ਰਾਮਿੰਚਿ ਤੇ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਜਲਾਵਤਨ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਆਪ੍ਰੋ ਬਣੇ ਕ੍ਰਿਗੰਡੀਅਰ ਨੇ ਹੋਰ ਪੱਕਿਆ ਕੀਤਾ। ਉਇਨਮ ਸੁਧੀਰ, ਆਰਾਥਾਮ ਸੋਮੋਰਦਰ ਤੇ ਐਨ ਬਿਸੇਸਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ 150 ਮੇਰੇਈ ਯੁਵਕ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਲਈ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ।

ਮੇਰੀਆ ਦਿੱਲੀ ਫੌਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਐਲੂਡ ਦਾ ਬੱਲੇਤਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ, ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਛਲੋਂਗ ਮੇਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ 'ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ' ਦਾ ਗਠਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋ ਹੇਠਲੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀਵੇਂਬਾਜ਼ੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਡੀ. ਜੀ. ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਕ ਆਈ. ਏ. ਅਫਸਰ ਸੀ, ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲਾ ਅਨਾੜੀ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਚੁਸਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਘਬਰਾਹਟ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਖਿਚਾਈ ਕੀਤੀ।

ਮੇਰਾ ਤਤਕਾਲੀ ਉਪਰਲਾ ਅਫਸਰ ਮਿਸਟਰ ਐਮ. ਐਨ. ਗੈਡਗਿਲ ਇਕ ਸਾਧੂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਤਕਨੀਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਲਈ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੋਹੀਮਾ ਵਰਗੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਥਾਂ ਲਈ ਚੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸੁਯੋਗ ਸਹਿਕਾਰੀ ਜੇ. ਐਨ. ਰਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਇਕ ਸਮਰਪਿਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕੁਸਲ ਵਿਵਸਥਾ ਗੈਡਗਿਲ ਅਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਨੁੰਗਨੀ ਵਿਚਕਾਰ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਬੈਂਕ ਡਕੈਤੀਆਂ ਤੇ

ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਖਰਚਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਜਦ ਮੈਂ ਸਿਲਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਖਾਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. (ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਭ੍ਰਾਤੀਵਾਦੀ ਸੰਗਠਨ) ਦੇ ਯੁਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਫਿਰ ਬੜੀ ਨਿਰੰਕਰਤਾ ਨਾਲ ਭਾਵਨਾ ਮਾਰਿਆ। ਸਿਲਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬਤ ਹਿੱਸੀ ਭਾਇਰੇਕਟਰ ਮਿਸਟਰ ਕੀ. ਕੀ. ਚੇਬਾਲ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀਆ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. (ਸਹਾਇਕ ਗੁਪਤਕਰ ਵਿਭਾਗ) ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਖਤਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦਾ ਆਈ. ਬੀ. ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਮਿਲਣ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਕੇ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਤੇ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਵੀ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਜਲਾਵਤਨ ਮੇਰੇ ਦੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਤੇ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ। ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ, ਮੁਲ ਗੁਪਤ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਹੈ। ਇਕ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜੋ ਭਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਫੜ ਸਕੇ ਤਾਂ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੀ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਇਦ ਤੇਰੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਵੇ।

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮੈਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ‘ਚੋਂ ਭਾਰ ਕੱਢ ਦੇਣ ਲਈ ਉਤਾਰਵਲਾ ਹੈ।”

“ਕਿਉਂ?”

“ਇਹ ਇਕ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਗਲੀ ਤਾਰੀਖ ਤਕ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਣ ਲਈ ਜਿੰਦਾ ਰਹੇਗਾ।”

ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਘੁਸ਼ੜ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਦੁੱਖਦੀਆਂ ਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਮੈਂ ਗੈਰ ਰਵਾਇਤੀ ਰਾਹ ਇਖਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਰਿਸ਼ਿੰਗ ਕੇਸਿੰਗ, ਕੇ ਇਨਵੀ, ਦੋਵੇਂ ਤੰਗਪੁਲ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ, ਤੇ ਚੇਲਾਨਗਰੰਗ ਨਾਗਾ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਕੇ ਕਾਕੂਬਨ ਬਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹਮਦਰਦ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿਰਫਲ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਾਦਾਲੋਹ ਕਥਾਇਲੀ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਮੁੱਖੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਾਲਤ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਰੀ ਭਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕੋਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਤਰੰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿਗੂਣੀ ਰਕਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਨਕਾਰਾ ਤੇ ਦੰਡਤ ਤੰਗਪੁਲ ਨਾਗਾ ਅਫ਼ਸਰ ਐਲ ਹੰਗਿਉ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਹਮਾਰ ਕਥਾਇਲੀ ਯੁਵਕ ਡਿੰਗਲੀਨ ਸੇਨੇਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤਗਯੋਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ-ਹੁਣੇ ਕਾਲਜ ਵਿਦਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਨੇ ਹਮਾਰ ਕੋਮੀ ਸੂ-ਇੱਛਕ ਸੈਨਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਹਮਾਰ ਤੇ ਥਾਗਕਾਲਿੰਗ ਪੰਤ ਜਿਹੇ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਡਿੰਗਲੀਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਗੂਣਾ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬੜੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਤੇ

ਯੂ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ. ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਾਦ ਵਲੋਂ ਤਨਾਹਾ ਤੇ ਮੁਖਬਰ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਿਲਹਟ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਈ ਸੰਸਥਾ ਆਈ ਕੇਜੀ ਮੰਗਲ ਤੇ ਕੁਲੰਗ ਵਿਚ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਜਿਖਲਾਈ ਕੰਪਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੈਲੂਲਾਇਡ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਆਇਆ।

ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਹਾਸਿਮ ਚੌਧਰੀ ਸੀ (ਹੋਰਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਭਾਰਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੰਧਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਹੀ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ) ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਟੇਪ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ, ਜੋ ਬੜਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਯੁਵਕ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਆਪੋ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਉਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਵੈਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਲਿਆਂ ਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਭਾਵਜ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਸਾਡੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਮਫਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੁਪਤ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੇਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਰਮਾ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਬ ਵਲ ਦੂਰੇਡੀ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ, ਲੋਕਤਾਕ ਝੀਲ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਚਲਦਲ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਕਾਕਚਿੰਗ, ਬੋਬਲ ਤੇ ਬਿਸ਼ਨਪੁਰ ਉਦਾਲੇ ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਮਾਰਗ ਭੌਖਿਅਕ ਬਣਕੇ ਲਿਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਮੇਰਾ ਲਾਜਵਾਬ ਮੁਖਬਰ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੰਜੀਲਾ, ਜੰਜੀ ਤੇ ਲੜਾਕੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਪੀਣ ਦਾ ਲੰਮਾ ਦੌਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਦੇ ਮੈਖਾਨੇ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸਾਥੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਦੇਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਤੇ ਮੁਖਬਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪੀਣ ਦੇ ਭੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਏ ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਯੁਵਕ ਸਰਾਬ ਤੇ ਹੋਰ ਭੰਗ ਮੂਲ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਲਪਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਲਾਇਨ ਲਈ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕੋਈ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਸੰਘ ਭਾਰਤ 'ਚ ਬਣੀ ਬਣੀ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਾਬ (ਆਈ. ਐਮ. ਐਫ. ਐਲ.) ਨਾਲ ਤਰ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਵਜੋਂ, ਜੋ ਰਾਹ ਮੈਂ ਚੁਣਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਪਛਤਾਵਾ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਮਜਬੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕਿੱਤੇ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਕਦੇ ਨਾ ਅਪਣਾਉਂਦਾ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਨ ਗੁਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੱਗ ਹੋਣ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਵਿਦੇਹੀ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਚ ਦੀ ਭਿੱਲੀ ਵਿਚ ਛੇਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਕਦੀ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰ ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੰਤਰ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਦੇ ਦੇਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਰਮਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਲ ਮੁੜਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਹ

ਸਭਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਯਕੀਨਨ ਮੈਨੂੰ ਲਾਭ
ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਅਜਮਾਏ ਹੋਏ ਫਾਅ-ਪੱਖ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇ ਗਏ।
ਇਹ 13 ਜੁਲਾਈ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੀ। ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ
ਆਪਣੇ ਵੈਲ ਹੋਏ ਰਾਜਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਸਟਮਚਾਰ ਦੀਆਂ
ਸੁਖਮਤਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ, ਉੱਕਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ
ਸੀ।

"ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਤੂੰ ਆਰੰਭਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।" ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵਾਗ
ਮੇਰੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ।

"ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿਉਂ ਬਣਿਆ?"

"ਵਿਰ ਤੁਸੀਂ ਹੋਕੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ
ਲੈਂਦੇ ਹੋ?"

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਫਖਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਧੀਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ
ਤੁਹਾਡੀ ਮਜ਼ੀਨਗੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

"ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਕੁਝ ਨੂੰ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਮਹੰਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉ।" ਮਗਰਲਾ ਆਦਮੀ,
ਜਿਸਦੀ ਉਸਨੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਜੂਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ.
ਵਿਲੇਜ਼ ਵਲੰਟੀਅਰ ਫੋਰਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵੀ. ਵੀ.
ਐਫ. ਨਾਗਾ ਰਜ਼ਾਕਾਰ ਸੈਨਾ ਸੀ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਐਸ. ਐਸ. ਬੀ. ਨੇ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀਆਂ ਨਾਲ
ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ।

"ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।"

"ਕਿਉਂ?"

"ਗੁਪਤਚਰ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।"

"ਉਹ ਖੋਹੇ ਤਾਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ, ਖੋਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ?"

ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਵਡੀ ਸਾਰੀ ਘੂਰੀ ਪਾ ਕੇ ਚਲਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਉਸ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਦੋ ਵੇਨਕਾਲ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ।
ਇਕ ਵੇਨ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮਿਸਟਰ ਐਨ. ਕੇ. ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ
ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅਫ਼ੀਸਲ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਝਾੜ
ਪਾਈ।

ਦੂਸਰਾ ਵੇਨ ਮਨੀਪੁਰ ਕੇਂਦਰੀ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਐਸ. ਸੀ. ਵੈਸ਼ ਵਲੋਂ ਸੀ।

"ਧਰ ਤੂੰ ਮੁਸਕਿਲ 'ਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ?"

"ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਨਾਬ?"

ਤੋਰੇ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਗੈਰਮਾਫ਼ ਲੈਣ ਲਈ
ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ।"

ਵੈਸ਼ ਜੋ ਮੈਥੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਸੀਨੀਅਰ ਸੀ, ਬੜਾ ਸਾਧੂ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੇਸਤੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੋਹਾਂ
ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੁਆਂਢ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵੈਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਤੁਰ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ
ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਦੇਵਕਿਸ਼ੋਰ ਤੇ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਡੋਰ-ਡੋਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਵੈਸ਼ ਨੇ
ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਐਸ ਸਕਾਚ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੋਫੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ
ਪੁਲੀਸ ਦਲ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਗਰੇਟ ਪੇਸ਼
ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਨੇ ਦੇਵਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ

ਚੰਕਸੀ ਨਾਲ ਘਰ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ, ਉਸਨੂੰ ਪੁਰਖੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇ ਇੰਛਕ 50 ਮੈਂਬਰੀ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਨੇ ਵੈਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?"

"ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ।"

ਉਸਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਰਦੇ ਉਹਲੇ ਲੋਕ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਦੇਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸਕਮਈ (ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਰਾਬ) ਦੀ ਫਿਕਾਨਕਤ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਰਗੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਧੜਕਣ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਮੁਖਬਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਿਸ ਮੁਖਬਰ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਿਛਤਕ ਮੇਰੇ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕਿੱਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੋਪਾਲ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲਾਉਣ ਤੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਯੂ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ਼ ਤੇ ਅੱਖਲ ਮਗੀਲ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੈਂਬਰੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਕਰਕੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਹਸਾਤਲ ਤਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਨੰਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਕਾਰਜਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੈਸ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਦੇਵਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕਰੇ ਕਿ ਉਸ ਤੇ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਲਾਉਣ। ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਮੁਖਬਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਮੀ ਵਰਤੋਂ। ਉਸਨੇ ਮੁਖਬਰ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਲਈ ਰੁਪੈ ਪੇਸ਼ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੰਡ ਤੋਂ ਰੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਮਦਾਦ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਚੋਰੀ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਤੇ ਪੀ. ਐਮ. ਐਮ. ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਨਜ਼ੀਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਭ ਡਰ ਤੱਖਲੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉੱਚਤਰਾ ਪੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਬੜੇ ਮਦਦਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਮੈਂਬਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਨਾ ਰਹੇ ਤੇ ਸਾਡਾ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੈਂਬਰੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਕੋਹੀਮਾ ਨੂੰ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਇਕ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਇਕ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਤਰਾਈ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਹ ਨੌਕ ਸਲਾਹ ਤਾਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਖਰ੍ਹੇ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੁਚੱਜੀ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਾਂ।

ਗੁਪਤਚਰ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪੂਰਨਤਾ ਇਕ ਨਿਰਮੂਲ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜਾਸੂਸ ਤੇ ਚਾਲਬਾਜ਼

ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਕਈ ਨਿਯਮਨ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਖਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਈ ਦੋਸ਼-ਗਹਿਤ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਮੁਖਰੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਚ ਆਮ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੁਖਰੀ ਨਾਲ ਨਿਜੀ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਚੁੱਕਲਾ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਰੂਹਾਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਵਸੋਂ ਦੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂਵਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਭਾਲਾਬਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਝਗੜਾ ਹੋਰ ਨਾ ਵਧਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਫਰੇਸ਼ਮੇਂਗ ਦੇਸਤਾ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕੇ. ਐਨ. ਪਰਸਾਦ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ। ਸੁਨੇਦਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਪੀ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇੰਤਰਕਾਪੂਰਨ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਗਰਮੋਘ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਡੀ. ਜੀ. ਭਾਵੇ, ਐਸ. ਸੀ. ਵੈਸ, ਤੇ ਇਕ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕੇ. ਐਸ. ਬੰਦਵਾਨ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇ ਨੇ ਦੋ ਕੁ ਭੀਅਰ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਹੜੀਪ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੜ੍ਹਰ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਕ ਗੁੰਗੀ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਤੇ ਇਕ ਹਾਕਮਾਨਾ ਤੇ ਰੋਹਕ ਵਾਲੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ। "ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਸਲਾਹ ਹੈ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਕੌਂਸਲੀ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਲੜ ਸਕਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ?"

"ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ" ਭਾਵੇ ਨੇ, ਪੰਜਵੀਂ ਭੀਅਰ ਦੀ ਬੋਤਲ ਪਾਲੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਜੁਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਣਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਅਮਲਾ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਦੇਵੇ।"

ਵੈਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਖ ਮਾਰਦਿਆਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਵੇ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਭੀਅਰ ਨੇ ਜਾਂ ਕੇ ਉਸਦੀ ਨਿਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਦ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੰਦਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਭਾਵੇ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਤਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, "ਕੌਲੂ ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਆਉਣਾ। ਮੈਂ ਰਾਜਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚਕਾਰ ਚੰਗੇ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਸੁਝਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾ ਮੰਨੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਰਾਤ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਿਆਬਾਨੇ ਜਾਂ ਕੇ ਮੂਰਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਵਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੀਪੁਰ ਪੁਲੀਸ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦਾ ਐਗਲ ਇੰਡੀਅਨ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਟੀ. ਜੀ. ਕਵਿਨ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਧੱਖੇਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਵੀ ਕਈ ਹੋਰ ਬਿਖੜੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਵਿਧੀ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਾਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਤੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਵਾਂ। ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਦੇਹੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹੋ ਝੁੰਜਲਾਹਟ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੌਂਸਲ ਦੀਆਂ ਐਫਾ ਤੇ ਕੌਨ ਸਮਝ ਕੇ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸਨ।

1968-69 ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫੀ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੋਸ਼ 'ਚੋਂ ਲੁੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਅਲੀਬਾਬਾ ਤੇ ਚਾਲੀ

ਚੰਗਾ ਵਾਂਗੂੰ ਖੰਭਾਨ ਦੀ ਗੁਫਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੋਗ ਅਧੀਨ
ਥੀ ਦੇ ਤਿਕੋ-ਨਿਕੋ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਤੇ ਆਰਥਕ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਉਕਤੀਪੂਰਨ ਸਮਰਥਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ
ਥੋਂ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ
ਅਵਸਥਾ ਬਦਲ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਥਾਨਕ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਇੰਨੀ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ
ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਆਗੂਆਂ ਵਾਂਗ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਰੱਖਿਆ ਉਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁਣ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਲੈਂਪਖਤੀ ਸੁਆਮੀ ਬਿਜਲੀ ਰੱਖਿਆ ਉਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਐਸ. ਆਈ. ਥੀ. ਦਫਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਦੀ ਪੁਚ-ਪੁਚ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਉਹ ਵੀ ਇੰਨੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਖੋਂ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਟੋਹਰ ਵਾਲੇ ਨੌਕਰਦਾਰਾਂ ਤੱਕ ਸਾਰੇ
ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਰੁਪਿਆ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਖਰਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੰਨੀ ਰੁਪਿਆ ਵੀ
ਥੋਲੇ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਤੇ ਵਾਪਸ ਰਾਜਸੀ ਸਮਰਥਨ ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸਨ।
ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਕਮ ਸਿੱਧੀ ਤਿਕਲਮਬਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਹਨ ਬਟਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸੇ ਚੰਗੇ ਨਾਲ ਰਾਹਤ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ
ਸਭ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ
ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਆਰਥਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਡਿਫਟ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਬਾਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ
ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਘੁਸ਼ਿਤ ਦੀ ਚਾਲ ਕਾਧੀਆਂ ਤੇ ਸਵਲ ਰਹੀ। ਅਜੇ ਸਭ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਗਿਣਵੇਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾਬ ਤੇ ਖਾਟਿਆਂ ਤੇ ਸੋਢਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੈਰੋਕਸ਼ਾਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਮਿਲੀ। ਉਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖਬਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂਨਾ ਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਖਰਚਾ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਰਾਬ ਵੇਜੀ ਕਨਟੇਨਰ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ 1968-69 ਵਿਚ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਸਤੀ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ 'ਚੋਂ ਮੁਖਬਰ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਭਰਤੀ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕੇ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਮਨੋਰਥ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਵਾਦੀ ਦੇ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਮੰਗਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਦੀ ਭਰਤੀ ਅਜੇਕੋ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗਠਜੋੜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਝਟਪੱਟ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਭੀੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਘੱਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਸਿਆਸੀ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਗੁੱਟ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕੁਣ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਦੀਵੇ ਬੱਲੇ ਹਨੂੰਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਏਥੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਥਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਤਾਨਮੇਲ ਦੀ ਕਾਮਾ ਉਪਰ ਬਣੀ ਉਥਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਥਾ ਹੁਣ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਏ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੇ ਵੱਧਿਤ ਹੋ। ਇਹ ਢਾਂਚਾ ਕੇਮੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੇਸਲ ਦੇ ਤਹਿਤ ਤੇ ਖੁਸ਼-ਖੁਸ਼ੀ ਸੁਚਨਾ ਸਾਥੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜਿਹੀ ਚੁੰਨੀ ਘਾਟਾ ਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੀਡਤ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਹਿਰਾਂ, ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਸਰੁੱਪ ਜਿਆਦੀ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ-ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ-ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਸੁਚਨਾਵਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਆਪਸੀ ਤਾਨਮੇਲ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਣੇ ਫੌਜੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸੇ ਕਿ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਗਠਨ ਆਪਣੇ ਕੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁਕਾਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਾਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਧਨ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚਲਾ ਆਚਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਤੇ ਤਾਨਮੇਲ ਢਿਧੀ ਵੀ ਬਾਹੂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕੇਵਲ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹਲਕਾਈ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇ ਹੋਣ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਲੀਆਂ, ਕਾਰਗਿਲ ਤੇ ਕਾਕਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਕ੍ਰਿਸਟ ਤੇ ਫੋਰੀਰ ਹੋਏ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੇਰੀ ਚੁੰਨੀ ਨੂੰ ਭਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਭੈ ਆਪਣੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਜੋ ਉੱਥੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਵੇਰੀਆਂ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪੰਗਾ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਟਕਰਾਓ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਲਪਿਤ ਵੇਰੀਆਂ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫੜਕਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. (ਪੇਂਡੂ ਰੂ-ਇੰਫਕ ਬਲ) ਜੋ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਐਸ. ਐਸ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਜਰ ਹੋਏ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੇਠ ਸਭ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਚੈਕ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਚੈਕ ਮੈਂ ਤੁੜਵਾ ਕੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਰਾਬ ਰੱਖਦਾ ਤੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਉਪਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਜੋ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ।

ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਦੇ ਕੰਪਾ ਨੂੰ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀਆਂ ਵਲੋਂ ਲੁੱਟਣ ਦੀਆਂ ਉਬਕੂਲ, ਤਾਮੇਨਲੋਂਗ ਤੇ ਮਾਓ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੋਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ. ਐਫ. ਐਫ. ਵਾਲੇਟੀਅਰਾਂ ਦੇ ਡਰੀਂਡੇ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਹਰ ਪਾਸੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵੱਜ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਸਿੱਧੀ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਸੋਪਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਗ੍ਰੇਸਿ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਨਾਗਾ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਰਿਸਾਗਕੇਸਿੰਗ (ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ) ਕੇ ਇਨਵੀ, ਪੀਟਰ ਤੰਗ ਖੁਲ, ਅਸਿਲੀ ਮਾਓ, ਕੇ ਕਾਕੂਬੇਨ, ਮੇਨੇ ਮੋਇਲ (ਜੋ ਨਾਗਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਸਨ), ਵਲੋਂ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੱਖੀਆਂ (ਖੁਲਾਕਸ਼ਾਵਾਂ) ਨੂੰ ਰੰਮ ਦੀਆਂ ਪੋਟੀਆਂ ਭੇਟ ਕਰਦੇ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਰਚ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਨਾਚ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜਸ਼ਨਾਂ, ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ। ਇਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ

ਮਿਲੀ।

ਸਿਰਫ਼ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਨੇ ਮੇਰਾ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦਾ ਅਨੁਰਾ ਮਾਨ-ਸੰਤਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਚਿਵਾਇਤੀ ਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਨਿਗਾਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨੂੰ-ਪੁੱਤ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਚਿਵਾਇਤੀ ਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਨਿਗਾਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਖੀਏ ਦੇ ਪਿਆਲੇ 'ਚ ਚੋਲਾ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਬੀਅਰ (ਮੱਧੂ) ਦੀਆਂ ਗੁਲੀਆਂ ਵਜੋਂ ਵੇਖੀਆਂ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਪਿਆਲੇ ਇਕ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਬੂਟੇ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਬਾਸ ਦੇ ਮੋਟੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਕੋਕ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦਾ ਮਾਨ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ-ਬਾਹ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕੀਤੇ। ਇੰਝ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ, ਵੀ. ਐਫ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਕੇ ਅਸਰ ਦਿਕੌਂ ਕਰ ਲਏ। ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਥ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਚੀਫ਼-ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਵੀ. ਐਫ. ਐਫ. ਨਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਰ. ਕੇ. ਮਨੋਹਰ ਦਾ ਬੜਾ ਮਨਰੂਸ ਤੇ ਫ਼ੀੜਾ ਗਠਜੋੜ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਕੋਪਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਤਿਜੋਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੇ ਮਿਲੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਆਸਾਮੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਵੀ. ਐਫ. ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਫ਼ੂਡ ਪੁਰਵ ਰੇਵਿਲ ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਦਾ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਿਆ। ਰਾਮਨੀ ਬੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸੁਭਵਾਨ ਸੈਨਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਤੇ ਗਬਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਨੌਸ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ।

ਮੇਰੀ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਕਿਹੜੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬਰਮਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਚੁਗਾਚਾਦਪੁਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਾ ਸਤੰਭਾਂ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਰੇਪ ਨਿਰਾਧਾਰ ਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੀਂ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ (ਭੂਮ) ਬਦਲਵੀਂ ਖੇਤੀ ਦੇ ਆਸਰ ਸਨ। ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਉੱਥੇ ਧਾਨ, ਬਾਜਰਾ ਤੇ ਮੱਕੀ ਬੀਜਦੇ। ਪੇਂਡੂ ਮੁਖੀਏ ਜਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ 'ਭੂਮ' ਖੇਤੀ ਲਈ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਰਦਿਆਂ ਉਹ ਸੀਮਾ ਸਤੰਭਾਂ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਫੁਰਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਨੌਵੀਂ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਮਾਨ ਤੇ ਅਲਮ ਦੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜੋ ਉਪਰਾਲਾ ਰੋਗਨਪਾਲ ਤੇ ਚੁਗਚੇਦਪੁਰ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸੀ।

ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਬੜੇ ਅੱਖੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਗਾ ਸੁਆਣੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ਇਕ ਕਮਾਂਡਰ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਸੋਮੀ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਮ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੀ ਬੈਠਕ ਤੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੜੇ ਆਰਾਮ

ਨਾਲ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਹਿਥਕਚਾਹਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਚਿੱਠੀ ਦੁਪੱਠੀ ਪਿਛੇ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਸਮਝਣਾ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਜਾਕਾਹਮਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਐਂਟਰੀ ਪਹਾੜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਜੀ. ਓ. ਜੀ. ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਹੁੰਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਜੋਰਾਵਰ ਬਖਸ਼ੀ ਨੂੰ ਚੰਜ ਪਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਅੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਸਮਰਪਣ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੱਗੇ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਮੁੱਖੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਰਸਮ ਸੁਰੱਤਰਤਾ ਇਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 14 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਪੱਥਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚਾਪਕੀਕਾਰੋਗ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਯੋਜਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

13 ਅਗਸਤ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਜਗਾਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸੋਮੀ ਨਾਲ ਸਾਦੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਜੀਬ ਫੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਤੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਰਾਈਫਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਦਲ ਨੇ 9ਵੀਂ ਤੇ 10ਵੀਂ ਨਾਗਾ ਪਲਟਨਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਤ ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਦੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਦੀ ਸੂਚੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ 5 ਐਲ. ਐਮ. ਜੀ. 6 ਰਾਕਟ ਲਾਚਰ, 20 ਕਾਰਬਾਈਨਾਂ ਤੇ 25 ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਫਲਾਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?" ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਦਖਲ ਦੇਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਾ ਸੁਣੀ ਤੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਨੰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਇਸ ਕਰਵਟ ਉੱਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਲਗਾ ਜਦੋਂ ਕੇ. ਐਨ. ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਏ ਗਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਤਕਦੀਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭੋਲਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕਾਫ਼ਰ ਵਿਚ ਪਰਤਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬੜੀ ਜਿਹੀ ਵੱਧ ਨੌਕਰੀ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਮਾਰਕਸੀ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨਾ ਹੁਕਮੇਤ ਭਰਪੂਰ ਗੁਸਤਾਖੀ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਆਤਮਘਾਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਆਮ ਵਿਭਾਗੀ ਪੜਤਾਲ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਿੱਖੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਤਾਂ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਪਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨ ਮੁਹਾਰਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਠਹਿਰਨ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਚੀਫ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਨੀਪੁਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਜਿੱਧੇ ਆਏ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ।

ਕੇ. ਐਨ. ਪਰਸ਼ਾਦ ਮੇਰੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੇਰੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਚੀਫ-ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਲੋਂ ਲਾਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ।

ਸੁਨੰਦਾ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਉਸੇ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਭਾਈਚਾਰਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਖਾਵੀਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੇ ਮਾਨ

ਬਖਸ਼ਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਦੁੱਭ ਮਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਨੌਜਵਾਨ ਲੁਸਾਈ ਮੇਂ ਘਰ ਘਾਟੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰਤਾਲ ਤੇ ਆਤਿਸ਼ਾ ਹਿੱਸਾ ਹਾਂ।"

ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਮ ਜ਼ਮੀਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਤੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਘਰ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣਕੇ ਠਹਿਰੇ ਹੋਵੋ ਹੋ ਜੋ ਇਸ ਵਰਗੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਹੈ?" ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਬੋਝ ਤੇ ਉੱਤਰ ਤੇ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ।

"ਕੀ ਤੂੰ ਸਤੋਯਨ ਦੀ ਬੇਟੀ ਹੈ?" ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਹਾਂ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰੋ।"

ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ, ਆਨ-ਘੁਮਾਏ ਤੇ ਬੜੀ ਗਰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੱਥਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਆਖਰੀ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਤਨਾ ਉੱਚੀ ਹੱਸਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ।

"ਚੰਗਾ, ਥੀਥਾ, ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਪਿਛੋਂ ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕੰਨ ਵਿਚ ਲਿਖਾ ਕੇ ਸੰਰੁਲਤ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

"ਦੇਖ, ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵਧੀਆ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਪਲ-ਪਲ ਵਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰਬ ਉੱਤਰ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉੱਪਚਾਪ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਓ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਥੰਮ੍ਹ ਜਾਵੇਗਾ।"

"ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਘਰੇਲੂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਜੇਕਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਜਾਪੇ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੈ।"

"ਉੱਪ ਰਹਿ। ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਜਾਰੀ ਰੱਖ।"

ਪਰਸ਼ਾਦ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਅਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਵਾਲੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਅਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਾਲਾ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਿਜਮ ਰਾਹੀਂ ਪੁਣ-ਛਾਣਕੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਢੰਗ ਸਿੱਖੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਰੰਗ ਬਾਕਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦਿੱਸਦੇ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰੰਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲ ਲੱਗੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੀਪੁਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪਦਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਲ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਵਸਰਸਾਹੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਇਕ ਮੁੱਖੀ ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵਿਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਅਨੋਖੀ ਪਰਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਬੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਮਾਓ ਦੇ ਡਾਕ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਡਾਕ ਬੰਗਲਾ ਜਾਡੂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਾਮੀ ਜਾਡੂ ਮੀਜ਼ ਨਾਗਾਂ ਨੇਤਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਤੇ ਸੀ।

ਮਾਓ ਨੇ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲਿਆ। ਸੁਨੰਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਡੂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ

ਫਲ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਰੂਡਨਮੇਈ ਕਾਲੀਨਾਮੇਈ ਪਿੰਡਾ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਾਲ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੋਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਤੇ ਮਾਓ ਸਰਸੋਗ ਚਰਚ (ਸਿਰਜਾ ਘਰ) ਹੋਣ ਬੈਠਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਭਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਅਸੀਂ ਨਾਗਾ ਬਾਗੀਆ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਵਿਦੇਹੀ ਤੇ ਮੋਰੇਈ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਵੀ ਜੰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਿਸ਼ਤਰੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਘੱਟ ਹੀ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਯਾਤਰੀ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਗਲੀ ਬਜਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸਾਥਣ ਨਾਲੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਅਸ਼ਾਂਤ ਨਾਗਾ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਨ ਅਡੋਲੀ ਜੋ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਸਕੂਲ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਭੈਦਰਪੁਰਜ ਸੋ ਰੂਡਨਮੇਈ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਾਗਾ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਭਵਨਰਨ ਸੀ, ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਮਾਓ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਦੇਸਤੀ ਸਾਡੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਲੱਖ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੇ ਕਿ ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਧੂ ਤੇ ਸਿਸਟਾਈਜ਼ ਹਨ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨਾਲ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਦਸੀ ਗਈ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੋ ਦਿਨ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਨਾਚ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਤੀਰ ਕੀਤੇ। ਦਿਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲੀਨਾਮੇਈ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੇ ਭੋਜਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਾ ਆਰਾਮ ਦੇ ਕੇ ਤਨਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਢੰਗ ਦੀ ਮੱਛੀ-ਕੜੀ (ਸੋਰਬਾ) ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਆਦੀ ਕੜੀ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕੁਲੀ ਵਜੋਂ ਸੁ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਖਾਧੀ ਸੀ। ਮੁੱਖੀ ਨਵਰੂਮੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁਕਤੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਅਜੇ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਸੰਤਰੰਗੀ ਟਰਾਉਟ ਮੱਛੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲਿਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਅਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਸੁਆਦੀ ਚਟਣੀ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਮੱਛੀ-ਕੜੀ ਪਰੋਸੀ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਇਕ ਹੋਰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰੂਹਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਆਪੂੰ ਬਣੀ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੀ ਤੇਰਵੀ ਪਲਟਨ ਦੇ ਕਰਨਲ ਨਗੋਪੋਰੀਮੀ ਨੇ ਡਾਕ ਬੰਗਲੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਲਿਵਾਡਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਕਰਨਲ ਨੇ 'ਮਛਲੀ ਕੜੀ' ਲਈ ਸਾਡਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇੱਛਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਨਾਗਾ ਸਮੇਂਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ 'ਕੜੀ' ਵਾਲਾ ਵਧੀਆ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਬਰਾਹਟ ਜਿਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਨਾਗਾ ਸੈਨਾ ਦਾ ਕਰਨਲ ਉਸ ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਮੁਕਤ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਜੰਗਲੀ, ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਜਾਣੂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਹੀ ਲਹਿ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕੋਹੀਮਾ ਤੇ ਇਕ ਦੋਲਦੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੇਰਵੇ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਕਾ 23 ਸਤੰਬਰ 1969 ਨੂੰ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਤ ਦੌਰੇ ਬਾਰੇ ਸੀ।

ਚਿਤਰਾਂਗਦਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ

ਪੱਖੰਡੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਲਾਰੇ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਇਹ ਕਦੇ ਇਕਰਾਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

— ਐਡਮੰਡ ਬਰਕ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਫਾਲੀ ਵਾਦੀ ਤੇ ਉਦਮ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗਤਬਤ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂਬੇਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੱਖਲ ਮੰਗਲ ਲਹਿਰ, ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਯੂ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ. ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਵਿਦੇਹ ਦਾ ਝੰਡਾ ਹੀ ਝੁਲਾਵੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਜੇ ਲਈ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਸਾਰਮਤੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। 1949 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਈ ਸਾਬਕਾ ਸਾਹੀ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਜੇ ਵੀ ਤੀਹਵਿਆਂ ਤੇ ਚਾਲਵਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਾਗ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰਾਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂਬੇਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਅਜੇ ਇਸ ਵਿਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਵਿਚ ਦਬਾ ਪਾ ਕੇ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀ ਇਕ ਵਿਧਾਨਕ ਮੁੱਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਦਾ ਹੱਕ ਸੋਧ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੇ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਲੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਪਰਜਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਬੜੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨਾਲ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਮਜ਼੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਹਿੰਦ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਰਟ 'ਸੀ' ਸਟੇਟ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸਦਾ ਦਰਜਾ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਆਂਗੀ ਨਾਗਿਆਂ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਭਾਤ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦਸੰਬਰ 1, 1963 ਨੂੰ ਨਾਗਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਤਏਨਸੰਗ ਖੇਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੀ 16 ਵੀਂ ਰਿਆਸਤ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੋਂ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਖਾਸੀ, ਜੈਂਤੀਆਂ ਤੇ ਗਾਰੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ, ਆਸਾਮ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਦਰਜਾ ਇਸ ਨੂੰ 1972 ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵੀ ਸਾਝੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ 1965 ਦੀ ਜੰਗ ਪਿੱਛੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਟੁੰਡ-ਮੁੰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਵੀ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕੂਧ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕੁੜਦੇ ਰਹੇ।

ਮੈਂਬੇਈਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰੀ ਸੈਂਟ ਵੱਜੀ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਲਈ ਬਣਾਏ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਮੱਤੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦਾ ਪਾਇਦਾਨ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਈ।

ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਖਤ ਅੰਦੋਲਨ ਜਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਮੋੜੇਈ ਚੁਣੌਤੀ ਆਈ। ਗੁਆਂਢੀ ਨਾਜ਼ੀਆਂ, ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਮੀਜ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਜ਼ਾਖ਼ਤਰਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਭ੍ਰਾਤੀਕਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਭਾਧਾ ਬਰ ਕਿੱਤਾ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਚਰਚਾ 'ਸੋ' ਰਾਜ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 1950 ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਮਨੀਪੁਰ 'ਉ' ਨੂੰ ਨਾਲ਼ ਖ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਕੇਥੇ ਵਾਦੀ ਸੋਧਣ ਲਈ ਇਕ ਸਮਝੌਤੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਖ਼ਰਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ 'ਉ' ਨੂੰ ਨਾਲ਼ ਖ਼ਰਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਪਰ ਮਨੀਪੁਰ ਉਸ ਤੋਂ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਤਾਂ ਖ਼ਰਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਪਰ ਮਨੀਪੁਰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਕ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੋੜੇਈਆਂ ਦਾ ਵਾਦੀ ਨਾਲ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਭਾਵਕ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਮੰਗ ਸੀ ਜੋ ਖ਼ਰਮਾ ਦੀਆਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਟਰ ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਮੁਅਕਿਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਹਾਕਮ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਦੁੰਡਲੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜਾ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਥੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੌਰਾਂ ਤੇ ਪੰਡਰੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਬਿਧਾਨ ਚੰਦ ਰਾਏ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਨਦਸਾ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ। "ਆਲ ਮਨੀਪੁਰ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਯੂਨੀਅਨ" ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਧਾਨਕਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਹ ਤਬਦੀਲੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ, ਮਨੀਪੁਰ ਖੇਤਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਹਰਿਆਣਾ ਨੇ "ਆਇਆ ਰਾਮ ਤੇ ਗਿਆ ਰਾਮ" ਸੰਦੇਹ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਖੰਟ ਲਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਮਨੀਪੁਰ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁੱਖੇ ਸਿਆਸੀ ਗਿੱਦੜਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਟਕਿਆਂ ਦੀ ਖਣਕਾਰ ਨਾਲ਼ ਤੇ ਪਦਵੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਪੁਸ਼ੇਬ ਨਾਲ਼ ਇਕ ਬਿਸਰਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਜਾ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਭਾਵ ਉਹ ਫ਼ਰੰਤ ਪਾਸਾ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਮਿਸਟਰ ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਈ ਵੇਰ ਦੀ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣੀ ਬੜ੍ਹੀ ਜਿਹੇ ਬਹੁਮੋੜ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੰਦਾਈ ਦੇ ਤਰੀਕ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਖੇਤਰਾ ਸੀ। ਦਲਬਦਲੀ ਦੇ ਇਕ ਹੀ ਝਟਕੇ ਨਾਲ਼ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾ ਘਈ ਯੋਮਾ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਮਤੇ ਨਾਲ਼ ਹਿੱਲ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਮਤਾ 24 ਸਤੰਬਰ 1969 ਨੂੰ ਬਹਿਸ ਲਈ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਦਸਾ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਜੇ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਜ਼ਕ ਪੜਾ ਤੇ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਘ (ਆਮਸੂ) ਆਲਪਾਰਟੀ ਸਟੇਟਟੈਂਡ ਡੀਮਾਂਡ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾ ਵਿਚ ਮੋੜੇਈ ਸਟੇਟ ਕਮੇਟੀ, ਕੋਨਸੋਕੋਮ, ਯੂ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ. ਤੇ ਅੱਖਲ ਮੰਗੋਲ ਲਹਿਰ ਤੇ ਅੱਖਲ ਮੰਗੋਲ ਯੁਵਕ ਲੀਗ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਦਲਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਘੁੱਸ ਗਏ ਸਨ।

ਵਾਦੀ ਦੇ ਭ੍ਰਾਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਗੁਪਤਚਰਾ ਨੂੰ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਜਿਸ਼ ਸੀ ਪਰ 23 ਸਤੰਬਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਜਿਹੇ ਮਨ-ਘੜਤ ਦਾਅਵੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਾਝਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ

ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਆਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦ ਤਕ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਫੌਜੀ ਤੇ ਅਰਥ ਫੌਜੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁਨਾ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸਨ। ਵਿਦੇਹ ਤੇ ਗੜਬੜ ਦੇ ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਨਾਗਾਂ ਵਜੋਂ ਦੋ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਾਂ ਨੇ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗਰੇਟਰ ਨਾਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾਲ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਿਹਾ। ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ. ਐਨ. ਜੇ. ਤੇ ਨਾਗਾਂ ਫੈਡਰਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਉਪਰਾਲਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਤ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾਂ ਨੇ ਦੋ ਜੇਡ ਭੀੜਾਂ ਹਿਮਾਇਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੜ੍ਹ ਸਨ।

ਆਈ. ਬੀ. ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸੁਪੀਰ ਗੁਪਤਾ ਜੋ ਇਕ ਸੇਸਟ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ, ਵਿਚਾਰਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਮਕਾਲ ਤੇ ਅਖਰੂਲ ਦੇ ਦੌਰ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਲਮੇਲ ਯਾਤਰਾ ਛੱਡਕੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ। ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਾਤਰਾਵਰਨ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰਲਪਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਉੱਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਦੌਰੇ ਬਾਰੇ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਗੁੱਬਲਦਾਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸਲ ਹੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਯੋਗ ਜਾਪਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਰਸਮੀ ਡਾਲਮੇਲ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕੌਮੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਦੂਰ ਮੁਦਰਕ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ (ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਰਾਹੀਂ) ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਿਪਹੀ ਪੌਰਤਾ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਰਾਪੋਨੀ, ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਟੀ. ਜੇ. ਰਵਿੰਨ ਤੇ 57ਵੀਂ ਤੇ 59ਵੀਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਪਾਸ ਚੁਰਾਚੇਦਰਪੁਰ ਤੇ ਸੈਮਾਓਰਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਮੇਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮੈਨੂੰ ਸਖਤ ਤੇ ਸੰਖਿਪਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 15 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਮੀਟਿੰਗ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਫੋਨ ਕਾਲ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਵਾਦੀ ਵਿਚਲੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਗਾਂ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀਆਂ ਤੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਜਿਆਸੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਵਿਸਤਰਤ ਸਮੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸੀ। ਸਰਵ-ਉੱਚ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਉੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ 59ਵੀਂ ਪਹਾੜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਐਸ. ਕੇ. ਸਿਨਹਾ (ਜੋ ਹੁਣ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਹੈ) ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਲਸ ਅਰਥ-ਸੈਨਿਕ, ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਤਿਆਰੀਆਂ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਤੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਦੌਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਚੁਰਾਚੇਦਰਪੁਰ ਤੇ ਉਖਰੂਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਫਿਰ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਸਹੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਖੁਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਹੀ ਨ ਕਰਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਉਪਰਲੀ ਪਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੌਜੂ ਉਡਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਰੀਆਂ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਾਨਨ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਤੇ ਭੀੜ ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੀ ਮੰਡੀ ਨੇੜੇ ਪੈਲੇ ਪੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਕਿ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਰਾਹ ਤੰਗ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਕ ਸਮਾਗਮ ਵੀਰਾਨ ਤੇ ਅਣਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕੋਇਰੰਗੀ ਹਵਾਈ ਪਟੜੀ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ:—

“ਹੁਸੀਂ ਗਿਆਸਤ ਦੇ ਮਨਮੋਹਿਆ ਵਿਚ ਦਬਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।”
 “ਇਹ ਦਬਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕਰੋ।”
 “ਤੁਸੀਂ ਕੇ ਵੇਸਾਉਂਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਡਰਮ-ਫੁਲੇਪ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।”
 “ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਹੋਰ ਇਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।”
 “ਹੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੰਗੂਣੀ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰੋ।”
 “ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਆਪ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਲੰਬੇ ਸੰਵਾਕਾਲ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਨਾਪਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।”

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਭੇਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਚਲਾ ਆਇਆ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਵਾਲੀ ਹੋਈ ਭਾਰਵਾਈ ਦੀ ਅੰਬਰ-ਅੰਬਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਥਾਨੀ ਹੀ ਕੀ, ਐਨ. ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਧੁ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ।

23 ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੇ ਇਮਫਾਲ ਦੀ ਹਰੀ ਭਰੀ ਵਾਦੀ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਿਰਨਾਂ ਨਾਲ ਚਮਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਮਿੱਛਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਭਵਨ ਉਦਾਲੇ ਗੇੜੇ ਕੱਢਦੀ ਹੋਈ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਨੇ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਨੌਵਜੇ ਸਵੇਰ ਤੱਥ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਸੜਕ ਉੱਪਰ ਤੇ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੇੜੇ ਸਮਾਗਮ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਕਾ ਪਾਉਣੀਆਂ ਤੇ ਅਤਿੱਕੇ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਜਲੂਸ ਦਾ ਰਿਵਾਇਤੀ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਮੋਰੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਚਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਹਰ ਸੂਚਨਾ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕਰੜੀ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਉਹ ਮਨੀਪੁਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਗੁਪਤਤਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਤੇ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਅਨੁਭਵੀ ਗੁਪਤਤਰ ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਜੋ ਸੁਨੰਦਾ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਇਹ ਉੱਤਰ ਦੇ ਸਕਿਆ, “ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਿੱਧ ਕਰਨਗੀਆਂ।”

ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਜਲਦੀ ਹੀ ਕੁਲੀਹਾਲ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਗੱਲਿਆਂ ਦੀ ਬੁਝਾਰਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਈ। ਗੇੜੇ ਕੱਢਦੀ ਭੀੜ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਯੁਵਕਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੀ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦਲ ਦੰਡਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸਖਤੀ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ।

“ਹਾਲਤ ਭੈਰੀ ਜਾਪ ਰਹੀ ਹੈ।” ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ।

“ਮੇਰਾ ਸੁਝਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਸਮਾਗਮ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰ ਲਉ।”

ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੈਦਲ ਹੀ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਸਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਨਾਕਾਅੰਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹਜ਼ੂਮ ਦੇ ਦਬਾ ਅੱਗੇ ਠਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ। ਉਹ ਰਸਤਾ ਜਿਸ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਰਾਜ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵੇਖਣ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਮੱਚ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ ਉਹ ਮੁਜਾਹਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਭੀੜ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮਾਗਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਤੇ

ਇਕ ਵਪਾਰਕ ਅਦਾਰਾ ਸੀ। ਸਿੱਕਟ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਥੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਕੇ ਜਿਹਾਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲਾਘਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਥ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰਾਜ ਉਤਲ ਵਲ ਰਾਜ-ਮੰਤਰੀਆਂ ਇਮਾਨਤਾ ਸਨ।

“ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਹੋ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।”
ਦੌਤਾ ਪੈਦਲ ਚਲ ਕੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਮੰਗੀਆਂ ਕੋਜੀਆਂ ਸੁਝਨਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਗਿਆ।

“ਉਥਰੂਲ ਦੇ ਦੌਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ?”

“ਉਸਨੂੰ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਰਾਜਾ ਰੁਪਤ ਸੁਝਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਨਾ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੰਗਖੁਲ੍ਹੇ ਵਸੇ ਵਾਲੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਨਾਮੀਆਂ ਪਲਟਨਾਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।”

“ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ?”

ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਕੌਲੂ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਖਾਵੇ ਵਿਚ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।”

“ਪਰ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ।”

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡੋਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਦੌਰੇ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਸਿਆਸੀ ਕੋਰਾ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਣਸ਼ੀਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਚੁਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਪੜੇ ਦਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਡਾ. ਸੰਜੀਵ ਰੈਡੀ ਇੰਦਰਾ ਵਲੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਵੀ. ਵੀ. ਗਿਰੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੇੜੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਹਾਰਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਹਦੀ ਲੜਾਈ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਨਾਲ ਅਜੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਜੇ ਮੇਰਾਰ ਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ, ਬੰਕ ਦਾ ਕੌਮੀਕਰਨ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੋਧ ਵਾਲੇ ਆਰਥਿਕ ਉਪਾ ਕਰਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਨੂੰ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਮਦਦਗਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਅਜੇ ਲੈਣੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਆਧਾਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਚੰਡਲੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸਦੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਹਰਮਪਾਰਟੀ ਭਾਵ ਰਸੋਈ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ (ਕਿਚਨ ਕੈਬੀਨਟ) ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹੁਣ ਮਨੀਪੁਰ ਵਲ ਮੁੜਦੇ ਹਾਂ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਿਦੇਹੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਘਿਰ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਜਲੰਗਆਪਾ, ਮੇਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਤੇ ਅਤੁੱਲ ਘੋਸ਼ ਤੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਬਾਗੀ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਵਲੋਂ ਲਗਾਏ ਗਏ “ਜਮੀਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ” ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦੇਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ।

ਗੋਪਾਲ ਦੌਤ ਮੇਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਦੋ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਲੇ ਮੈਦਾਨ ਤਕ ਬਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ

ਕਿਸਾਇਆ ਤਾਂ ਜਾ ਕਰੇਗਾ ਪਰ ਕੋਈਲਾ ਤੇ ਕੜਕੀ ਹੋਈ ਕੀਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਜਾਣਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਪ ਮੋੜਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਕਾਂਗਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੁਲੀਸ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਰਲ-ਮਿਲਕੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਪਲ ਮੇਦਾਨ ਨੂੰ ਜੇਕਰੇ ਫੌਰ ਜਿਹੇ ਤੰਗ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਡਿੱਡੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਡੀਫ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਕੋਸਰੀ ਸਾਖੀ ਪਹਿਣ ਕੇ ਉਹ ਮੱਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਤੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਧਾਰਨ ਤਿੱਖੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੱਬਰਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਤ ਛੱਡੀ ਡੀਫ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਠਾਠਾ ਮਾਰਦੀ ਅੱਗ ਵਧ ਗਈ। ਚਾਸਾ ਦੀ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਈ. ਜੀ. ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਲੋਕਤ ਦੀ ਗੱਡੀ ਹੋਈ ਤੇ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਗੱਲੀ ਵਾਗ ਗੁੰਮ-ਸ਼ੰਮ ਖੜ ਗਏ। ਪੁਲੀਸ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਲੱਗੀ।

ਗੋਪਾਲ ਦੱਸ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚਿੱਥ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਤੇ ਐਸ. ਪੀ. ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰਨ ਤਾ ਜੋ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਮੱਥ ਵਲ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮਨੀਪੁਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਾ ਹੋਸ ਉੱਡ ਗਏ। ਗੋਪਾਲ ਦੱਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਤੇ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਨੂੰ ਡਿੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਟੁਕੜੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਸਫ਼ਰਦੀ ਕਰਨ ਤੇ ਵਧ ਹੋ ਹਜ਼ੂਮ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬਲ ਦੇਣ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਮੱਥ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਰ. ਡੀ. ਕਪੂਰ ਵਲ ਵਿਰੋਧੀ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਡਿੱਡੇ ਮਾਰ ਕੇ ਖਿੱਚਾਉਣ ਪਿੱਛੇ, ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ 'ਚੋਂ ਗੱਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਤੇ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਦੀ ਜੀਪ ਸਾਝ ਕੇ ਤੇ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਦੇ ਇਕ ਜਿਪਾਰੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਲਿਆ। ਇਹ ਗੜਬੜ ਕਈ ਘੰਟੇ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਕਰਵਿਓ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਫੌਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਫੌਜ ਨੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ 10 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤੇ ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਮੈਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਗੜਬੜ ਬਾਰੇ ਦਿੱਲੀ, ਕੋਹੀਮਾ ਤੇ ਸ਼ਿਲਾਗ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਣ ਆਈ ਕਿ ਗੋਪਾਲ ਦੱਸ ਨੇ ਰੁਰੰਗ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੜਕ ਦਾ ਮੋੜ ਕੱਟਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਜੀਪ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਗਲਪ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਖੁੱਕੀ ਨੇਤਾ ਹੇਲਖੋਮਾਰਾ ਹਾਉਕਿਪ, ਤੇ ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਤਾਂਗਖੁਲ ਆਰਥਰ ਜੋ ਨਾਰਾਇਣ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਰਿਸਿੰਗ ਕੇਸਿੰਗ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਤਰੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ। ਯੂ. ਐਫ. ਵਿਧਾਨਕਾਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ (ਬਾਰੀਆਂ ਨੇ) ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀਮ ਉਦੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਚੁਣ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 32 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸਦਨ ਵਿਚ 20 ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਆਰਥਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸੀ। ਨਾਗਾ ਫੈਡਰਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਉਖਰੂਲ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਹਲਕੀਆਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ (ਲਾਗ: ਐਲ. ਏ. ਏ. ਜੀ) ਨਾਲ ਲੈਸ ਹਨ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਉੱਖਰੂਲ ਜਾਣਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ੰਪ ਵਾਂਗ ਵਲਖਾਦੀ ਇਮਫਾਲ-ਉੱਖਰੂਲ ਸੜਕ ਤੇ ਭਾਰੀ ਭਾਰੀ ਡਾਪਮਾਰ ਘਾਟ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਗੋਪਾਲ ਦੌਰ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮੂੰਹ ਤੇ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਮੁੱਠੀ ਵੱਟੀ ਬੈਠੀ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਉੱਪਰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਉਹੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਔਕੜ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਥਾਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ?”

“ਹਾਂ, ਮੈਂਡਰਮ।”

“ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੋਗੇ?”

ਮੈਂ ਗੋਪਾਲ ਦੌਰ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ-ਤਾਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹੋਲਮਗਾਂਗਾ ਹਾਉਕਿਪ ਤੇ ਆਰਥਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਵਰਣਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੇਰਵੇ ਇਕ ਫਾਲਤੂ ਜਿਹੀ ਕਾਪੀ ਤੇ ਨੋਟ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਆਹਿਸਤਾ ਬੋਲ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣਾ। ਮੈਂ ਰੁਹਾਣੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗੀ। ਧਵਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲੈਣਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇਗਾ।”

ਦੌਰਾ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲਿਆ, “ਬੇਟਾ ਬਹੁਤ ਸੁਕਰੀਆ। ਤੁਸੀਂ ਔਸ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਰੱਖ ਵਿਖਾਈ ਹੈ।”

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਖਰੂਲ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?”

“ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਖਿਆਲ ਕਿ ਜੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਹਾਣੇ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗੀ?”

“ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਂ?”

“ਆ ਜਾਣਾ। ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂਗਾ।”

ਮੈਂ ਦੋ ਵਜੇ ਤੜਕੇ ਘਰ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦੀਆਂ ਉਡੀਕ ਰਾਹੀਆਂ ਔਖਾ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਮੇਰੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਪਛਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਕ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਜਿੱਤ ਦੀ ਘੜੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਮਿਲੀ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਬਾਰੇ, ਹੋਰ ਬਲ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ।

ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਸਦਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸੁਪਨਾ ਰਹੀ, ਇਹੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ। ਮੇਰੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਖਬਰ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਉੱਤਰ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਦਮੀ ਲਈ ਤਰਾਸ਼ੇ ਹੋਏ ਪੱਥਰ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਤੀਰ ਵਰਗੀ ਨੋਕ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਉੱਤਮ ਹਥਿਆਰ ਸੀ। ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਰਮੇਨਿਯੂਕਲੀਅਰ ਬੰਬ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹਨ। ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਸਮੇਂ, ਪਾਸਾਰ ਮਨ ਤੇ ਵਸਤੂ ਸਭ ਦੇ ਸੰਗਮ ਦਾ ਫੂਲ-ਫਲੈਟੀਆ ਹੈ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਆ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਮਿਲ ਗਈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਰੁਝ ਹੋਏ ਤੁਕ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਮੋਹ ਨੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਸੇ ਵਿਚ ਆਵਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਨਹੁੰ-ਨਹੁੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਥੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਕ ਕਾਮਯਾਬ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਬਣਨਾ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤਸੱਲੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਕੌਮੀਆਂ ਤੇ ਸਿਲਾਗ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾ ਭਰਪੂਰ ਸੰਦੇਹਾਂ ਤੇ ਘਿਨਾ ਹੋਈ ਅਜੀਬ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਕੇਜਰੀ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਵਾਇਰਲੈਸ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਖਰੂਲ ਦਾ ਪੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ। ਉੱਖਰੂਲ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਰਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ੍ਰੂ ਬਣੇ ਕਰਨਲ ਪੀਟਰ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ) ਨੇ ਨਾਗਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੌੜਕੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਗਿਆ ਤੇ ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਨੂੰ ਖੁਲਾਸਾ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉੱਖਰੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਕੋਹੀਮਾ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤੇ ਖੜੇ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਖਬਰ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਫੌਜੀ ਕਾਫ਼ਲਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਸਟਰ ਰਾਮੁਨੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਤੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਟੀ. ਜੇ. ਕਵਿਨ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਇਮਫਾਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀਆਂ ਨੇ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਛੇਤੀ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਆਸਾਮ ਰਾਈਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਅਹਾਤੇ ਹੋਲੀਕੋਪਟਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹੋਲੀਕੋਪਟਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਉਂਤਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਉਸ ਦਿਨ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਸਲਾਮ ਗੰਭੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਤੇ ਤੇ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਕੇਂਦਰ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਵਿਚ 16 ਅਕਤੂਬਰ, 1969 ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹਾਉਮੈ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਬਰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਰਵਿਵਾਦਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੌਮ ਨੂੰ ਨਾ ਪੂਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਘਾਟੇ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਤੇ ਕਾਤਲ ਸੂਫੀ ਦੇ ਨੱਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਲੰਘ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉਦਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੱਥਰ ਚਿਲ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੇਮਾਂ ਤੇ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ
ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਚੁੰਫਲੀ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਬਦਨਾਮਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ
ਬੇਦਾਗ਼ ਤੇ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਦਸਤਖਤਾ ਦੇ ਮੈਂ
ਸਮੇਂ ਆਈ ਸੀ। ਨਾਲ ਆਈਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਗਿੱਧਿਆ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਪੰਜੂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ
ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹਸਰਾਖਰਿਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਅਫ਼ਸਿਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।
ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਸ ਦੇ ਉਸ ਹੱਥੇ ਵਰਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ
ਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਤਵਿਹਾਰ ਤੇ ਸਿਸਟਮਾਚਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਸਰੰਬਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ
ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਲਈ। ਸਾਡੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਫੈਲੀਆਂ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ।

ਰਹੱਸ-ਰਹਿਤ ਸੋਸਟ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਤਨਾਅ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਵਿਗਾੜ
ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਰਮਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਮੋਹਾੜ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਸਿਹਤ
ਤਸਕਰਾਂ ਦਾ ਔਡਾ ਸੀ। ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਤੇ ਆਰਾਮ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਤਿਰਧ
ਯਾਤਰਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਰਮਾ ਦੀ "ਨੋ ਵਿਨ" ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ
ਨਾਗਾ ਜਰਨੈਲਾਂ ਕੋਤੇ ਸੀਮਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮੇਵਾ ਅੰਗਰਾਮੀ ਜਿਹੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਧੜਿਆਂ
ਬਰਮਾ ਦੇ ਨਾਗਾ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਡੇ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਤਸਾਵਲਾ, ਹਕਾਮਤੀ, ਲਕਸ਼ਮੀਕਾ
ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਚੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਐਕਸਿਆਗ ਵਾਂਗ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਚੀਨ
ਵਧੀਆਂ ਸਿਟਵਲ ਸੜਕ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਹਕਾਮਤੀ, ਸਦੂਬਪ, ਅੰਗੀ
ਉੱਪਰੇ ਮਾਈਤਕੀਨਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵਰਤ ਕੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਐਕਸਿਆਗ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ
ਇਕਾਈ ਬਾਓਸਨ ਵਿਚ ਸਿਥੇਈ ਰਾਹੀਂ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ। ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰੁਣਾਚਲ
ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੰਕਟੀ ਤੇ ਵਾਚੂ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚਲੇ ਹੋਰੀ ਨਾਗਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ
ਦੇ ਯੂਨਾਨ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਸੰਘੇ ਰਾਹ ਬਣਾ ਲਏ। ਬਰਮਾ ਦੀ ਸੈਨਾ ਕੋਲ ਜਾ ਤਾਂ ਸਾਧਨਾਂ
ਘਾਟ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਗਾ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਚੀਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ
ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਨਾਗਾ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਕਾਚਿਨ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ
ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਮਾ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ-ਲਾਲ ਤੇ ਸਫੈਦ ਝੱਡੇ ਵਾਲੀਆਂ
ਗੁਪਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਕੌਮਿਨਤਾਗ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਦੇ ਤੱਤ ਵੀ ਪੰਜੇ ਖਾਤਰ
ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਿਆ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਵੇਚਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ, ਕੌਮਿਨਤਾਗੀ ਜੋ ਚੀਨੀ ਕਬਾਇਲੀ ਖੇਤਰ
ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਅਫੀਮ ਤੇ ਅਫੀਮ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ
ਵੇਚਦੇ ਸਨ।

ਬਰਮਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗੇ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੀਜੋ ਬਾਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਚਿਟਾਗਾਓ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੀ ਆਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ
ਬਰਮਾ ਦੀ ਮੋਨੀਵਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਭਾਰਲਿੰਗ, ਵਾਲਾਮ ਤੇ ਕੂਕੀ ਤੇ ਚਿਨ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ
ਵਿਚ ਫੇਰੇ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਲੋਵਾ, ਚਾਟਕਿਆ, ਸਿਕਾਵ, ਮੋਗਯੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਜੋ ਚਿੰਦਵਿਨ ਤੇ ਇਰਾਵਦੀ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸਨ, ਚੀਨ ਦੇ ਐਕ ਜ਼ਿਆਗੁਆਗ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ
ਉਪ-ਮੇਡਲ ਲਕਸੀ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਰਮਾ ਦੇ ਸਿੰਗੋਲ, ਸੇਕਸੀ, ਪਾਨਥਾ, ਕੁਜੇਤ ਤੇ ਥਾਈਗਾਓ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮੇਡਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ

ਕੁਛੀ ਤੇ ਚਿਨ ਵਸੇ ਅਮ ਹੀ ਮੀਜੇ ਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਰਮਾ ਦੇ ਕੁਛੀ ਤੇ ਚਿਨ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਹ ਖੇਤਰਨਾਕ ਹਰਕਤ ਸੀ। ਕੁਛੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਬੀਲੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਮਾ ਤੇ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਮਨੀਪੁਰ ਗਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਚੋਧਰ ਚਿੰਤਾਵਿਨ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਕਾਬੇ ਵਾਦੀ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਬੇ ਵਾਦੀ ਬਰਮਾ ਨੂੰ ਸੰਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਮੋਰੇਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਭਾਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਮੇਰਾ ਚੀਨ ਵਲ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਮੀਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਿੱਧੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੀਪੁਰ ਪਧਾਤੀਆਂ ਤੇ ਮੀਜੇ ਵਿਦੁੱਹੀਆਂ ਉਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਛਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਅਤੇ ਨੌਕ 'ਚ ਦਮ ਕਰ ਰਹੀ ਨਾਗਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬਰਮਾ ਦੇ ਕੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਚਿਨ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਆਰਜ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਦੋਕੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਪੂਰੇ ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਮੂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ, ਕਰਨਲ ਐਂਗ ਬਾਨ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਤੇ ਨਿਕਲਿਆ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸੂਯੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਲਗਾਓ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਇਹ ਅਚਾਨਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੱਕੀ ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਮੇਰਾਹ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੀ ਯਾਤਰਾ ਵੇਲੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਦੋ ਬਨਾਰਸੀ ਸਾਡੀਆਂ ਤੇ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਰੀਕਾਰਡ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਲਏ ਤੇ ਮੈਂ 'ਡਨਹਿੱਲ' ਦਾ ਛੱਬਾ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਅਮਰੀਕੀ ਛਾਪ ਦੀਆਂ ਸਿਗਰਟਾਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਦੀ ਰਾਤ ਖਨਬਕ ਖੁਲਣ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਜਿੱਥੇ ਦਸਵੀਂ ਨਾਗਾਂ ਪਲਟਨ ਦੇ ਪਹਿਲਾ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਕਮਾਂਡਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸੁਆਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਜਸ਼ਨ ਰੰਗਾਂ ਰੰਗ ਨਾਗਾਂ ਨਾਚਾਂ ਤੇ ਸਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਕਾਏ ਨਾਗਾਂ ਭੋਜਨ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਅਨਾਲ, ਮਾਰਿੰਗ, ਮੁਯਾਲ ਤੇ ਤੰਗਪੁਲ ਨਾਗਾਂ ਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਂਦ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਬਦਲੇ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੱਖੀਆਂ ਨੂੰ 3 ਐਕਸ ਰੰਮ ਦੀ ਪੇਟੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਲਈ 300 ਰੁਪਏ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਹ ਤੁਹਫ਼ੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਖਰਚੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਲਈ ਤੁਹਫ਼ਿਆਂ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕੀਮਤ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਤਾਮੂ ਗਏ ਤੇ ਬਰਮੀ ਅਫਸਰ ਤੇ ਉਹਦੀ ਪੱਤਨੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮੇਰਾਹ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਨਾਗਿਆਂ ਤੇ ਮੀਜੇ ਵਿਦੁੱਹੀ ਦਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਤੇ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਕੁੱਕੀ ਤੇ ਚਿਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅੰਕੜੇ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਰਨਲ ਐਂਗ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਆਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬਰਮਾ ਦੀ ਫੌਜੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾਹ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਉਹ ਨਾਮਥਿਆਰ। ਨਾਮ

ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੇ ਚੌਕੀ ਇਨਚਾਰਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਈਆਂ ਤਸਕਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਹੀਰਾ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦੋਟ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਸਕਰੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕਲਕੱਤਾ ਲਿਜਾਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨੜਦ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕੋਹੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਟੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਪੌਰਨੀ ਤਾਮੂ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਮਚੀ ਰੰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਹੀਰੇ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਨਮਬੀਅਰ ਹੀ ਗੁੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਗਰ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ “ਅਗਰ” ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੁਗੰਧੀ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿੰਗੀ ਵਸਤੂ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਹੁਣ ਨਮਬੀਅਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪੁਰਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸਦੀਆਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਸਰ੍ਹੋਅਮ ਤਸਕਰੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਖਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਮਤਾਹਿਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਤੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਨਮਬੀਅਰ ਦੀਆਂ ਬੇਰੋਕ ਟੱਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦਲ ਨੂੰ ਤਸਕਰੀ ਦਾ ਔਡਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨੂੰ ਰਾਅ ਦੀ ਸਾਖਾ ਦੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਖੀ ਪੀ. ਐਨ. ਬੈਨਰਜੀ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨਾਲ ਹੋਰ ਬਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਰਾਅ ਤੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਨਿਗਰਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਮਬੀਅਰ ਦੀਆਂ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭੇਜੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਖਾਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਪੁਲੀਸ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਬੰਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਇਮਫਾਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਥੈਲੇ ‘ਚੋਂ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਖੋਪ ਬਰਾਮਦ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਬਦਨਾਮ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਕਮਾਨਾ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨਾਲ ਲੰਬਪਥ ਭੀੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਠੱਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਨਮਬੀਅਰ ਆਪਣੇ ਮਗਰਲੇ ਨੌਕਰੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਅਮੀਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਆਗਤਯੋਗ ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪਰਸਾਦ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਮਿਠ-ਬੋਲਭਾ, ਸਭੱਯ ਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਉਪ ਰਾਜਪਾਲ ਡੀ. ਆਰ. ਕੋਹਲੀ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਈ. ਬੀ. ਐਸ. ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਆਏ।

ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਸਨ। ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਲੈਣ ਲਈ ਚਲ ਰਿਹਾ ਅੰਦੋਲਨ ਪੂਰੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ। ਹਿਮਾਚਲ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ਮਨੀਪੁਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨੂੰ

ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਲਾਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਦੱਸ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਉਚਿਤ ਮੰਗ ਨੂੰ ਨਾਹ ਕਰਕੇ ਬਲਦੀ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1968-69 ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਪਰਸਤਾਵ ਮੈਂ ਤੇਲੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਲੀ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖੇਡੀ, ਬਿਜਲੀ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਖਾਫ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਠੋਸ ਕਾਰਨ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਪਾਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੱਕ-ਨੀਤੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਣੁਕ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ ਮਨੀਪੁਰ ਲਈ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸੀਮਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵਿਗੜਨ ਲਗੀ। ਮੈਂ ਤੇਲੀ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰਬੀ ਪਾਰਿਸ਼ਤਾਨ ਜਾਂ ਬੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਨਾਗਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਲ ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਐਨ. ਸੀ. ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿਲੋਹਟ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪਾਰਿਸ਼ਤਾਨ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਾਗਾਂ, ਮੀਚੇ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਲੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ, ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਬਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਸਤਰ-ਬੰਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 5 ਸਤੰਬਰ 1971 ਨੂੰ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦੇ ਅੰਨ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਚੱਜੀ ਚਾਲ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ 1972 ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਫਿਰ 21 ਜਨਵਰੀ 1972 ਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਮਫਾਲ ਪਹੁੰਚੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵਰਵਰੀ 1970 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਸਿਆਣਪ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੱਤ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਮੁਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਧਵਨ ਦੇ ਪੁੱਛੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਧਵਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਚਿੰਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸਫ਼ਾਰੀ ਸੂਟ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਗਰਟ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਧਰ ਵੇਖਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ।

"ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ?"

"ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਬੰਗਾਲੀ ਹਾਂ।"

"ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ? ਧਰ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਨ।"

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਧਰ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਜਾਤੀ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਕਈ ਫੋਨ ਕਰ ਜਾਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਆ ਰਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਵੀ ਕਰ

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਅੰਦਰਲੇ ਭਵਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਆਖਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਡਮ ਤੇਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅੰਦਰਲੇ ਭਵਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਬਚਿਆ ਖੁਦਿਆ ਭਾਗ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹੀ ਬਣਕੇ ਨਾਲ ਉੱਠ ਖੜੀ ਹੋਈ। ਨੰਬੂ ਕਮਲੇ ਵਿਚ ਚਾਹ ਤੇ ਫੁਰਕੂਰੇ ਸਮੇਸੇ (ਜੋ ਲੂਣੇ ਸੁਆਦ ਵਾਲੇ ਸਨ) ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨੀਪੁਰ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਕੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਸੁਝਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੂਰਾ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੀਪੁਰ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਪਰਸਤਾਵ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉੱਠਕੇ ਜਾਣ ਦਾ, ਪਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਧਵਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਰਤਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ।

"ਕੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ", ਧਵਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੌਰਫੱਟ ਹੀ ਧਵਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਦਿੰਦਰਾ ਗਾਥੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਕ੍ਰਿਪਾਪੂਰਵਕ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਲਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਮਫਾਲ ਇਸ ਜਾਦੂਮਈ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਪਰਤਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਸ ਪੂਰਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੂਤਕਾਲ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਅਸਲਾਖਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਨਾਮਾਤਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਭੂਮਾਨਿਕ ਚੰਗਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਇਮਫਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੋਤੋਈ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਤੋੜ ਫੋੜ ਦੀਆਂ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਇਕੋ-ਇਕ ਗੁਪਤ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਮੀਜ਼ੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਦਲ ਦੀ 10ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ਆਪ੍ਰੰ ਬਣੇ ਕਰਨਲ ਲਾਲਜਿਕਾ ਸੈਲ ਰਾਹੀਂ ਕ੍ਰਿਸਮਾ ਭਰਪੂਰ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ।

ਕੁਕੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ, ਪਾਉਕੀ, ਸਾਡਾ ਵਿਚੋਲਾ ਬਣਿਆ। ਮੀਜ਼ੇ ਆਰਮੀ ਦੀ 10ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸ਼ਕਤੀ 80 ਜੁਆਨਾਂ 4 ਅਫਸਰਾਂ 8 ਐਲ. ਐਲ. ਜੀ, 40 ਰਫਲਾਂ ਤੇ ਇਤਨੇ ਹੀ ਛੋਟੇ ਹੱਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਹਥਿਆਰ ਆਰ. ਪੀ. ਜੀ. ਰਫਲਾਂ (ਰਾਕਟ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਗਰਨੇਡ ਦਾ ਫਾਇਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਰਫਲਾਂ) ਤੇ ਤਿੰਨ ਦੋ ਇੰਚੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ।

ਲਾਲਜਿਕਾ ਐਮ. ਐਨ. ਏ. ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਗੂਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸੰਦੇਸ਼ਾਜ਼ੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਲਾਲਜਿਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਕਾਛਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੈਰ-ਨਾਗਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਲਾਕੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਨੀਪੁਰ-ਮਿਜ਼ੋਰਾਮ ਦੇ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਆਸਾਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਛਾਰ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਉਹ-ਪੱਧਰੀ ਗੁਪਤ ਪੱਤਰ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਪਹਿਲ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਫੇਜ਼ਿਆ ਤੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ਬੰਦੀ ਵੀ ਕਰ ਲਈ ਕਿ ਮਨੀਪੁਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁੱਦਲੇ ਪੁਸ਼ਤਾ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਇਕ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਤਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਾ ਤੇ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਰਹਾ। ਡੀ. ਆਰ. ਕੋਹਲੀ ਮੇਰੀ ਜੁਰਅਤ ਭਰੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਯੋਗਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਟੀ. ਐਸ. ਮੂਰਤੀ, ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਟੀ. ਜੀ. ਕਵਿਨ, ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਮੂਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਸਨਿਮੁ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਵੀ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਮਾਹਿਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰੀ ਸੁਰਤ ਨਾਲ ਸੁਖਾਵਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਇਕ ਸਰਥਾਵਾਨ ਦੀਸਾਈ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਵਜੋਂ ਅਨਮੋਲ ਹੀਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਬੇਅੋਲਾਦ ਜੋੜੇ ਦਾ ਘਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਲਤੂ ਜਾਵਨਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਬੇਅੋਲਾਦ ਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਇਹ ਸਾਊਪੁਰਖਾ ਵਾਂਗ ਰਜਾਮੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਰਸਮੀ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਰਸਮ ਨਿਰਾਉਣਗੇ ਤੇ ਕਵਿਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਦਾ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਥਾਰੇ ਵਾਇਰਲੈਸ ਉਪਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂ।

ਮੀਜੇਆ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸਭਯ ਨਾਗਿਆ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇਈ ਨੋਚੁਆਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮੀਜੇਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਘੱਟ ਬੇਰਹਿਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪਾਉਕਈ ਨੇ ਇਮਫਾਲ-ਕੋਹੀਆ ਸੜਕ ਤੇ ਸਕੋਮਾਈ ਨੇੜੇ ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੇਡਾ ਇੰਜਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ 8 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਗੱਡੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਕਾਂਗਪੋਕਪੀ ਚੋਕੀ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਟਹਾਰ ਸਹਾਇਕ ਗੁਪਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕੋਢੀ ਦਾ ਕੱਪ ਪੀਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜੀਪ ਦੀ ਮਗਰਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਡਰਾਈਵਰ ਮਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀਪ ਨੂੰ ਅਣਜਾਣੀ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਤੇ ਇਕ ਘੱਟਾ ਭਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਥਾਂਗਲੋਗ ਕੁਕੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚੀੜ ਵਰਗੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਹੇਠ ਖੜੇ ਹਾਓਕਿਪ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਕਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸੀਂ ਜੀਪ ਤੋਂ ਉਤਰੇ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਮੀਜੇ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਦਸਤੇ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੇ ਦੋ ਮੋਢੇ ਤੇ ਕਪਤਾਨ ਦਾ ਬਿੱਲਾ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਮਧੂ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਚਾਬੀਆਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦਰਖਤ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਕਪਤਾਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਦੂਰ ਦੀ ਭੁੱਗੀ ਵਲ ਆਪਣੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਜਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਕ ਛੋਟੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਦੋ ਐਲ, ਐਮ. ਜੀ. ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕੁਦਰਤੀ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟੋਲੀ ਝਾੜੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਾਓਕਾਈ ਸੀ। ਲਾਲਜ਼ਿਕਾ ਸੈਲੋ ਬਲ ਰਹੀ ਅੱਗ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਉੱਚੇ ਥੜੇ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮੁਰਗੇ ਤੇ ਹੋਰ ਪੰਤੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਐਲਮੀਨੀਅਮ ਦੇ ਪਤੀਲੇ ਵਿਚ ਰਿੰਨੂਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ।"

ਮੈਂ 9 ਮਿਲੀਮੀਟਰ ਦੀ ਸੁੰ-ਚਾਲਕ ਬੈਲਜੀਅਨ ਆਪਣੇ ਕਮਰਬੰਦ ਨਾਲੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਦੇ ਵਾਧੂ ਬਹੁਦਭੰਡਾਰ ਕਮਰ ਦੀ ਪੇਟੀ 'ਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਫੱਟੇ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ।

"ਆਹ ਹੈ ਖਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਖੋਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਫੌਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਉ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਖਾ ਦਿਉ।"

"ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਲਈ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸਹੇਤ ਸਕਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਡਰਾਈਵਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਿਹੜੇ ਵਲੋਂ ਵੀ ਧਿਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।"

"ਪ੍ਰਭੂ ਤੁਹਾਡਾ ਰਾਖਾ ਹੈ। ਯਸੂ ਤੁਹਾਡੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਹੈ।" ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਧਰਮ ਪੁਸ਼ਤਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਈਬਲ 'ਚੋਂ ਇਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਚਾਰਿਆ।

"ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਡਰੇ ਹੋ?"

"ਬਹੁਤ ਔਛਾ ਕਹਾ ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂ" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਪਰ ਫਿਰ ਲਾਲਜਿਕਾ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਪੇਂਟਿਆਂ ਵਿਚ ਤਨਾਅ ਆ ਗਿਆ।

"ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਅਸੀਂ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਤੇ ਡਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।" "ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਾਚਿਕਾਈ, ਸਾਨੂੰ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਮੈਂ ਕੁੱਕੀ ਨੇੜਾ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਪਾਚਿਕਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਿਠਾਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਗਰਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪੀੜੇ ਤੇ ਬਿਠਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਕੋ।" ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਔਛਾ ਲਾਲਜਿਕਾ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ੇਸਟ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਕੀ ਆਇਆ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝੋ ਤੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂ ਬਹੁਤ ਡਰੋਸੇਯੋਗ ਹੈ।"

ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਈ। ਉਸਨੇ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਭਾਵ ਛੱਡਦਾ ਚਿਕਨ ਦੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੇਰਬਾ ਲਕੜੀ ਦੇ ਪਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਾਇਆ ਤੇ ਸਾਡੀ ਸੋਧ ਲਈ ਕੁਝ ਲਕੜੀ ਦੇ ਚਮਚੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ।

ਅਸੀਂ ਸੁਆਦੀ ਪਰ ਕੌੜੀ ਕਰਾਰੀ ਤਰੀ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਖਾਧੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿਗਰਟਾਂ ਪੀੜੀਆਂ। ਗਰਮ ਤਰੀ ਨੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਰਮੀ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਲਾਲਜਿਕਾ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਡਾਢੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੀ ਉਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਜੀਪ ਵਿਚ ਸੁਆਰ ਹੋਏ ਤਾਂ 31 ਮਾਹਾਰ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਅਸੀਂ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਹੋਠਾ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਭਾਪੜੀ ਵਲ ਦੇੜ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਲਾਲਜਿਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮਲਬੰਗ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਲ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੇ ਫੁੱਪ ਜਾਣ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਕਦਮ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਖੱਡ ਵਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਫੁੱਪੀ ਘਾਟੀ ਵਲ ਦੇੜ ਗਿਆ ਜੋ ਜਾਪਤੂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਵਹਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡਾ ਮੇਲ ਮਾਹਾਰ ਦਸਤੇ ਨਾਲ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਦੋ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੇਠਾਂ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰ ਲੈਫਟੈਂਟ ਅੰਗਦ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਉਸ ਮੀਂਹ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਨਟੀਨ 'ਚੋਂ ਵਿਸਕੀ ਪਿਲਾਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸੁਭਵਿੱਛਾਵਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ। ਅੰਗਦ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ। ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੀਂਹ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੂਝ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ਤਾਕਿਕ ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਵਰ ਸੀ। ਉਹ ਰਹੱਸਮਈ ਜਗਤ ਦਾ ਜਾਦੂਗਰ ਗੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀਆਂ

ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਕਾਸਿਤੀਆਂ ਭਾਰੇ ਜਿਥੀ ਦੇ ਚਿੰਦੀ ਸੀ। ਅੰਗਦ ਦਾ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਉਸ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੀ ਦਿੱਬਦਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਲਾਲਜਿਕਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਣੀ ਲੰਬੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਵਲੋਂ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਸੂਝ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਰਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਕ ਉਦਾਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੀਪੁਰ ਹਾਈਡਲ ਵਿਚ ਯੋਗ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਨਾ ਤੇ ਲਾਲਜਿਕਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸਦਾ ਪੁਨਰ ਵਿਸੇਥਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਉਸਨੇ 20 ਜੁਲਾਈ 1970 ਨੂੰ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਲਾਲਜਿਕਾ ਦੇ ਰਸਮੀ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ। ਟੀ. ਜੀ. ਕਾਵਿਨ ਨੇ ਅੰਗੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੱਛੇ ਰਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਦੁੱਤੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਵਧਾਈ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀਰਤਾ ਲਈ ਪੁਲਸ ਤਮਗੇ ਤੋਂ ਹੋਠਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਾਖਾ ਦਾ ਮੁੱਖੀ, ਮੇਰੇ ਬਾਲਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨਾਲ ਟਕਰਾਓ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦੇਹ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸੁਆਦ ਹੋਰ ਵੀ ਰਸਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ 9 ਸਤੰਬਰ 1970 ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਪੁੱਰਤ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਇਸ ਮੋੜ ਤੇ ਦੌਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗਰਭ 1969 ਵਿਚ ਖਰਾਬ ਸਿਹਤ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਗਿਰਾਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਿਹਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪੜਾ ਸੀ। ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸੰਤਾਪ

ਜਦੋਂ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਛੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਵੇਂ ਦੂਸਰਾ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੈ।

—ਵਿਲੀਅਮ ਜੇਮਜ਼

ਸੁਖ-ਸੁਰਗ ਦੇ ਬੋਝੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਡੇਰੀ ਹੀ ਵਿਘਨ ਪੈ ਗਿਆ। ਜਿਊਤਿਸ਼ ਗੋਗੋਈ, ਇਕ ਲਾਇਕ ਅਹੋਮ ਯੁਵਕ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸਤਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਊਤਿਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬੜਾ ਹੱਸਮੁੱਖ ਸਾਥੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ।

ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਬੋਝੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਨੀਪੁਰ ਰਾਈਫਲਜ਼ ਵਿਚ ਬਟਾਲੀਅਨ ਕਮਾਡੈਂਟ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਉਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਕੋਹੀਮਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਗੰਭੀਰ ਹੋਂਦਾ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਇੰਦੂ ਸ਼ਖਰ ਸ਼ਰਮਾ ਜੋ 1962 ਦੇ ਵਰਗ ਦਾ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਫਸਰ ਸੀ, ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਵਿਜਾ ਮਨੀ ਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਅਨੰਦ-ਮੰਗਲ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਵਿਜਾਮਨੀ ਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ ਮਨੀਪੁਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਬੋਬੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਸੁੱਧ ਭਾਰਤੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਦਵਿਜਾਮਨੀ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੀ ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਜਿਊਤਿਸ਼ ਗੋਗੋਈ ਮੇਰੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਰ ਗੱਲ ਸਾਥੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਈਸਾਈ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਆਹ ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ।

ਇੰਦੂ ਸ਼ਰਮਾ ਤੇ ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਲੜਕੀ ਤੋਂ ਬਲੈਕਮੇਲ (ਭੇਤ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਯੋਗ ਲਾਭ ਲੈਣ) ਦੇ ਭਰਾਵੇ ਕਾਰਨ ਜਿਊਤਿਸ਼ ਗੋਗੋਈ ਨੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਮੀਜ਼ੋਰਾਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਇਕ ਦੁਰਾਡੀ ਚੌਕੀ ਥਾਨਲੋਕ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਇਰਲੈਸ ਤੇ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਗੋਗੋਈ ਨੂੰ ਇਕ ਆਪ੍ਰੰ ਬਣੇ ਨਾਗਾ ਵੰਜ ਦੇ ਇਕ ਤੰਗਖੁਲ ਕਰਨਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਤਰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਛੇੜਛਾੜ ਕਰਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਡੀ. ਆਈ. ਕਵਿਨ ਨੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸੀ। ਗੋਗੋਈ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਵਿੱਛਰਿੱਤਰਾ ਸਥਾਨ ਕੰਗੀਮਾ ਸੜਕ ਤੇ ਚੁਣਿਆ ਤੇ ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਆਪ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਇੰਦੂ ਸ਼ੇਖਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਪੁੱਛੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰੀ ਮੈਂਤੌਲੀ ਕੁਝੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਕਿ ਗੋਗੋਈ ਇਕ ਚੁਆਨ ਐਨ. ਸੀ. ਸੀ. ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਗਰਭ ਨਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕਮੀਨੀ ਭਰਤੂਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।

ਗੋਗੋਈ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸਥਾਨਿਕ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਛਾਲੀ ਗਈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜਿਆ ਗਿਆ। ਸੁਨੇਦਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਖੈਰ, ਮੈਨੂੰ ਉਂਕਾ ਹੀ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗ ਦੇਣ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨਾਲ ਸੱਚਾਈ ਲੁਕਾਈ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਇਸ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੰਦੂ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਐਲ ਗੁੰਗਿਚਿ ਰਾਹੀਂ ਆਪ੍ਰੂ ਬਣੇ ਕਰਨਲ ਸਟੀਫਨ ਫੁੰਚਾਂਗ ਦਾ ਇਕ ਸੂਝ ਭਰਿਆ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਾਗਾ ਗੋਗੋਈ ਦੀ ਮੌਤ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਰੁਸਮ-ਖੁੱਲਨ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਗੰਡੀਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਗਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਗੁਪਤ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਮਨੀਪੁਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਨਾਗਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੇ।

ਰੁਸਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਲਈ ਤੇ ਛੋਟੇ ਐਂਡਰੋ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਇਰਿੰਗ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਲੈ ਲਈ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਉਣ ਲਈ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਗੁੰਗਿਚਿ ਵੀ ਛੱਤੀ-ਛੱਤੀ ਕੁਝ ਸੂਟੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਝਾੜੀ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜਮਾਨੇ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਸਾਡੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਰਸਮੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਤੋਂ ਵੀ ਝਿਜਕ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਤਾਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਿਖਾਏ ਹੋਏ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਉਂ ਇਕ ਸਖਤ ਤਿੜਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਕੰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਗਰਮ ਹਵਾ ਦਾ ਝੋਂਕਾ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਪੱਥਰ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪਿਸਤੌਲ ਕੱਢਿਆ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਗੁੰਗਿਚਿ ਵੀ ਕੂਹਟੀ ਭਾਰ ਗੰਗਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਦੰਦੇਦਾਰ ਚਟਾਨ ਓਹਲੇ ਮੋਰਚਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਡਟ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਗੋਲੀ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਗਾ।

ਗੁੰਗਿਚਿ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਲੀ ਮੌਲੀ ਹੋਈ ਹੈ।”

“ਕੀ ਉਹ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹਨ?”

ਗੁੰਗਿਚਿ ਨੇ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪੱਥਰ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਗੰਗਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਮੋਰਚਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਭਰੀ ਹੋਈ ਬੰਦੂਕ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਪਕੜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

"ਹਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਤੰਗਖੁਲ ਨਹੀਂ ਹਨ।"

"ਕੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹੈ?"

"ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਅੰਗਾਮੀ ਹਨ।"

"ਇਹ ਅੰਗਾਮੀ ਪਲਟਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੂੰ ਬਕਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ।"

"ਨਹੀਂ, ਜਨਾਬ ਮੈਂ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਆਉ। ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉਥੇ ਚੁੱਠਾਉ।"

ਹੁੰਗਿਓ ਉਸ ਫੀਟੀ ਜਿਹੀ ਪਹਾੜੀ ਚੋਟੀ ਵਲ ਗੰਗਦਾ ਗਿਆ ਜੋ ਇਰਿਗ ਦਰਿਆ ਦੇ ਤਲ ਵਾਲੇ ਢਲਵੀ ਤੇ ਪਤਲੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੀ ਇਲਜ਼ਮ ਨਾਜ਼ ਐਲ. ਐਮ. ਜੀ. 'ਚੋ' ਇਕ ਹੋਰ ਗੋਲੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੱਲੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਅਸੀਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਤਲ ਤੇ ਇਕ ਥਰੇਡ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕ ਗਏ ਜੋ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਬੰਨੀ ਟੋਲੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਵਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਬਕੇਵੇਂ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਤੁਰਦਾ ਖੱਬੇ 'ਚ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਜੀਪ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਉਸਨੇ ਨਾਗਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਂਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ (ਇਹ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਸਾਮੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਮਿਲਗੋਬਾ ਹੈ)।

"ਉਹ ਤੰਗਖੁਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਨਾਗਾਮੀ 'ਚ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਤਾਂ ਤੰਗਖੁਲ ਜਾਂ ਮੈਤੋਈ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।"

ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਉਪਰਲੀ ਖੱਬੇ 'ਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਟੋਲੀ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਆਈ ਹੈ। ਤੰਗਖੁਲ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਤੇ ਉਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਟੋਲਾ ਲੰਘ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਥਰੇਡ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀ ਖੱਬੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਹੱਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਟੀਫਨ ਫੁਨਚਾਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ 18 ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡਾ ਆਪਸੀ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦਗਾਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

"ਰੁਸਮ ਕਿਤਨੀ ਦੂਰ ਹੈ?"

"ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅੱਗੇ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਉਸ ਖੱਬੇ ਵਿਚੇ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ।"

ਅਸੀਂ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਖਦਾਈ ਘੰਟਾ ਲੰਘਾਇਆ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਪੱਛ੍ਹੇ ਸ਼੍ਰੋ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਦੇ 20 ਲੜਕਿਆਂ ਦਾ ਦਲ ਘਾਤ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵਲ ਤੇਜ਼-ਤੇਜ਼ ਜਾਂਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 2 ਇੰਚ ਮੋਰਟਰ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਈ ਤੇ ਰਾਈਫਲ 'ਚੋਂ ਗਰਨੇਡ ਤੇ ਐਲ. ਐਮ. ਜੀ. 'ਚੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਨਾਗਾ ਦਲ ਬੰਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਦਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਨੇ ਸਾਡੀ ਜੀਪ ਤੇ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੱਛ੍ਹੇ ਸ਼੍ਰੋ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਦੀ ਪਲਟਨ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਜੋ ਇਕ ਤੰਗਖੁਲ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਾ।

"ਹੁੰਗਿਓ ਨੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ, "ਓਇ ਗਲਿੰਗ। ਮੈਂ ਹੁੰਗਿਓ ਚਾਚਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਬ

ਜੇਕਰ ਨਾਕ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰੁਸਮ ਉਲਟਾ ਰੱਖ ਚਲੇ।"
 ਲੜਕੇ ਨੇ ਹੁਰਦਿ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਛਾਣ ਲਈ ਤੇ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵਲ ਆਇਆ।
 ਉਸਦਾ ਵੀ ਵੀ. ਐਫ. ਵਲ ਹਾ ਨੋਡਲੀ ਆਸਾਮ ਰਾਈਵਲਜ਼ ਦੀ ਚੌਕੀ ਵਲੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨ ਤੇ
 ਸਹਿ ਲਾ ਤੇ ਘਾਤ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਵਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਾਲਿੰਗ ਜੇ ਸੋਹਾਡੰਗ ਪਿੰਡ ਦਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ
 ਲੜਕਾ ਸੀ ਸਾਨੂੰ ਰੁਸਮ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤੱਕ ਛੱਡ ਆਇਆ ਤੇ ਥਿਰ ਆਪਣੇ ਰੋਪ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ
 ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਮੈਰਿਓ ਕਾਰਕੋਲ ਨਾਮ ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ। ਮਗਰਲਾ
 ਆਦਮੀ ਇਕ ਮਲਿਆਲੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਸਿਲੁਵੇਂ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਕੋਰਲਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ
 ਹਾਏ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਪਾਦਰੀ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਬਣਾ
 ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੀ ਥਾਰ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਭਾਨਜ ਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਦੂਰ ਦੇ ਪਿੰਡ
 ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਅਜੀ ਕਾਫੀ ਰਾਤ ਲਈ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਵਿਚ ਸਟੀਫਨ ਭੁਨਚਾਂਗ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਸਨੇ
 ਬੜੀ ਵਿਲਖਿਬਵੀਂ ਬਹਾਣੀ ਦੱਸੀ। ਉਕਿੰਗ, ਨਾਗਾ ਵੈਡਰਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ
 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਦੋ ਏਲਚੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਮਚੁੰਗਰ ਖੇਤਰ
 ਵਿਚ ਐਨ. ਐਫ. ਸੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਿਸਟਰ ਜਾਸੀ ਹੁਇਰ, ਤੇ ਮਹੰਤਵਪੂਰਨ ਮੰਤਰੀ, ਤਾਰਾਰ ਮੈਂਬਰ
 ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਤੇ ਫੌਜੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਜੋਰ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਐਮ. ਐਫ. ਸੀ. ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ
 ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਦਲ ਭੇਜੇ ਤੇ ਚੀਨ ਤੋਂ ਆਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ
 ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇ। ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਬਿਰੋਡੀਅਰ ਬਿਨੇਜ਼ਿਲ ਅੰਗਾਮੀ ਤੇ ਕਰਨਲ ਸੁਰੇਜ਼ੋਲੀ ਦੇ ਵੱਖ-
 ਵੱਖ ਦਲਾਂ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ
 ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਈ ਅੰਗਾਮੀ, ਜੋਲਿਆਂਗ, ਉਤਰੀ ਕੋਂਡਾਰ ਪਹਾਡੀਆਂ ਤੇ ਸਿਲਚਰ ਦਾ ਰਸਤਾ
 ਵਰਤਣਗੇ। ਵਸਾਲੂ ਤੇ ਵੇਦਾਈ ਚਾਕੇਸੰਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਦੋ ਹੋਰ ਦਲ ਚੀਨ ਦੀ ਲੰਬੀ ਯਾਤਰਾ
 ਲਈ ਗਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਐਨ. ਐਫ. ਸੀ. ਨੇ ਖੇਤਰੀ ਗਵਰਨਰਾਂ ਤੇ ਉਪ-ਖੇਤਰੀ ਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੌਂਸਲ ਦੇ
 ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਰ ਉਗ੍ਰਾਹੁਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ
 ਹੋਏ ਸਨ।

"ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਤਬਾਹੀ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਪਿੰਡ ਕੀ ਮਨਸਾ ਹੈ?"

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉਤਰ ਪੂਰਬ 'ਚ
 ਲੜਾਈ ਭੜਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੇ ਚੀਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ
 ਉਲਥੀ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ
 ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੜਕਾਉ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।"

"ਰੂਸੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੰਗਾਮੀ ਕਿਉਂ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜੀਪ ਤੇ
 ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਹਨ।"

"ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ। ਉਹ ਭਰਤੀ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ। ਜੈਡ ਰਾਮਿਓ
 ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਸਭਾਪਤੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰ
 ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਨ ਰਜਾਨੇ ਅੰਗਾਮੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ
 ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਰਜਾਨੇ ਉਪਰ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਸਟੀਫਨ ਨੇ
 ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਵਚਨ ਯਾਦ

ਕਰਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਚੰਪਣੀ ਪਨਾਹ ਦੇ ਪਿਛੇਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀਟ ਲੈ ਲਿਆਂਗਾ ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਥੇ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਫਰਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸੀਂ ਰੁਕ, ਰਹਿ, ਖਰੀਦੇ ਤੇ ਹਿਫ਼ਤ ਦੇ ਮਾਸ ਦਾ ਰਾਗ ਸਮੇਂ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ। ਰੰਮ ਦੀ ਪਤੀ ਕੇ ਮੈਂ ਸੀਪ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਉਸ ਰਾਗ ਦਾ ਤੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਇਮਕਾਨ ਸਹਿਰ ਦੇ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਐਡਰੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਆਉਣ ਤੇ ਸਟੀਫਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਚਨ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਏਡ ਰਾਮਿੰਗ ਦੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਇਲਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਾਂਗਾ ਜਿਸਨੂੰ ਜੇਕਰ ਡੋਰਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਭੀਮਾਰੀ ਦਾ ਸਿਫਾਰ ਵੀ ਸੀ।

ਸਟੀਫਨ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਢੰਗ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਢੰਗਾਂ ਮਹਿੰਗ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਮਲੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੇ ਪੈਸੇ ਘੱਟੋ ਇਕ ਸਮੇਂ ਲਾਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਮਾਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵਾਪਸ ਵੀ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ "1/4" ਇੰਚ ਦੇ ਨਕਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਰਸਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਛਾਏ ਹੋਏ ਜਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।"

ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਟਾਵੀ-ਟਾਵੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਤਾਮਨਲੋਗ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਦੋ ਹੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੀ ਚੋਕੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੋਹੀਮਾ ਦੀ ਮੰਗਲੀ ਕੋਲ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਜੋਲਿਆਂਗ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਸਰਹੱਦੀ ਚੋਕੀਆਂ ਸਨ। ਆਸਾਮ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਕਾਛਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਘੱਟ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਣਾ-ਭਾਣਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਚਲੇਤਰ ਐਚ. ਐਫ. ਸੰਚਾਰ ਸੈਟਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਬੜੇ ਘੱਟ ਉਪਕਰਨ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਪਰਾਰਥ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਤੇ ਵੈਰੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ (ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਗਤੀ) ਵਾਲੇ ਸੈਟਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਚਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਪੁਨੀ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਲੈਸ ਤਿੰਨ ਹੀ ਉੱਚੀ ਗਤੀ ਦੇ ਸੈਟ ਰੇਜ ਸਕੀ। ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਦੋ ਹੋਰ ਅਤਿ ਉੱਚੀ ਗਤੀ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਸੈਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਦਲਾਂ ਦੀ ਰੇਡੀਓ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਣਗੇ।

ਸਾਡੀ ਮਾਨਵੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਹੱਦ ਤਕ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੋਲਿਆਂਗ, ਰੰਗਮਾਈ ਤੇ ਤੰਗਪੁਲ ਵਿਚਲੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਮੀਜ਼ਰਮ ਤੇ ਐਨ. ਸੀ. ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਜਿਰੀਬਾਮ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕੁਝ ਫਰੇਸ਼ੇਯੋਗ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੀਘਰ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ।

ਮੁੰਬਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਕੋਹੀਮਾ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਨੂੰ ਰੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਦੋ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਉੱਥੇ-ਨੀਰਕ ਮਹਿੰਗ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਸਹਿਕਰਮੀ ਜੇ. ਐਨ. ਰਾਇ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਕਦਮ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਏ. ਜੇਡ ਵੀਐ ਵਲੋਂ ਹਾਈ ਪ੍ਰੋਇਅਰ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਅੱਜੇ ਪੱਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਐਨ. ਐਫ. ਸੀ. ਤੇ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ. ਨੂੰ ਫਰੀਵਿਥ ਵਿਚ ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਿਰਪੇਖ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਇ ਦੇ ਇਸ ਰਹੱਸ ਉਦਘਾਟਨ ਨਾਲ ਮੈਂ ਫਰੀਵਿਥ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ 'ਚ ਚਿੱਲ ਕਰਨ ਨਾਹ

ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਹੁਤ ਅਗਲੇ ਸਦੀ ਮੇਂ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਹਾਇ ਦਾ ਉਤਰਾਅਚਿਤਕਾਰੀ ਬਣਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਂ ਵੀਰੇ ਤੇ ਹੁਇਰ ਤੇ ਹੋਰ ਫੁੱਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਭੇਤ ਨੂੰ ਲੋਕ ਲਿਆ।

ਮੇਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ਅਰਾਦੀਪ ਕਿਸੇ ਬਿਆਨਕ ਟਕਰਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। 25 ਮਾਰਚ 1971 ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੁਲੀਸ, ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫਾਈਵਲ, ਅਨਾਰਾ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਰਾਜਮੋਟਾ ਦੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਦਾ ਝੰਡਾ ਉਠਾਉਣ ਤਾਰਕ ਫੌਜ ਨੇ ਛਾਪਾਮਾਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕੁਝ ਐਸ ਤੇ ਕੁਝ ਅਰਧ-ਸੈਨਕ ਬਲ ਬੰਗਾਲੀ ਫ਼ਾਤੀਕਾਰੀ ਬਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। 11 ਅਪ੍ਰੈਲ 1971 ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਬਹਿਣੀ ਨਾ ਹੋਣ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਨਲ ਐਮ. ਏ. ਸੀ. ਉਸਮਾਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਮੇਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਰਵਾ ਪਹਾੜੀ ਸੈਨਾ ਦਲ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਸਾਹਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦਲ ਦਾ ਸਾਖਮਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਅਫਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਸੀ, ਨੂੰ ਮੇਂ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਬੜਾ ਸਾਹਸੀ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਹੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਘਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਉਸਨੇ ਬਾਗੀ ਬਣੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਕੇ ਬਦਨਾਮੀ ਖੰਟ ਲਈ।

ਇਕ ਸੇਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਮੇਨੂੰ ਕਾਫ਼ਾਰ-ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੀਮਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਕੋਪਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁਕਤੀ ਬਹਿਣੀ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਠਾਹਰ ਦੌਰਾਨ ਮੇਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵਰਤ ਕੇ ਵੇਖ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤਾ ਪੇਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸਿੰਧੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਲਈ ਸੰਚਮੁੱਚ ਦਾ ਤੁਹਫਾ ਸੀ। ਪੇਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਾਭ ਸਾਂਝ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਏ-ਕੋਮਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਹੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ 1905-06 ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡਣ ਲਈ ਘੜਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਟੁੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਥ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ। ਮੇਂ ਆਪਣੇ ਕੋਹੀਮਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਫੀਜੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਮ ਵਤੀਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਂ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਜਾਂਚੀ ਰੱਖੀ। ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਨਾਗਾ ਦਲਾਂ ਦਾ ਹਰ ਚੋਟੀ ਤੇ ਹਰ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਪਿਛਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜੀਪਾ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੱਚਰਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਾਇਰਲੈਂਸ ਸੈਟ ਤੇ ਵੇਰੀ ਹਾਰੀ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ (ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੁਰ) ਵਾਲੇ ਵਿਘਨਕਾਰਕ ਜੰਤਰ ਲੈ ਕੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਆ ਰਹੇ ਤੇ ਜਾਂ ਰਹੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਲਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 500 ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਸ਼ੁੱਧ ਜੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਨ), ਦੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਉੱਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਕੁਝ ਦਲ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਬਿਨੋਸਿਲੇ ਅੰਗਾਮੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ (ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਜਰਨੈਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ) ਢਾਕਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਗਾ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜੇਤੂ ਭਾਰਤੀ ਬਣਕੇ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ।

ਮੇਰਾ ਨਾਗਾ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਇਜ਼ਾ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਜਿਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਐਮ. ਐਨ. ਗੋਡਗਿਲ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਥਲ ਇਲਾਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸੀ। ਮੁੜ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਕਦਰ ਭਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਸੀ। ਮੁੜ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਅਫਸਰ ਐਲ ਹੰਗਿਰ, ਨਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਰਤੀ ਹੋਈ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸਨ। ਭੀ. ਐਚ. ਐਚ. ਆਵਾਜ਼ ਰੇਲੂ ਯੰਤਰ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਗਾ ਦਲਾਂ ਦੇ ਰੋਡੀਓ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਪਕਰਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸੰਗਠਿਤ ਪੁਲਾੜ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਕ ਸੁਹਾਵਣੀ ਢਲੀ ਦੁਪਹਿਰ ਪਿੱਛੇ ਇਮਵਾਲ ਤੇ ਤਾਮਨਲੋਂਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਐਮ. ਐਸ. 44 ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਅਫਸਰ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਦੋ ਸੁਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਟੇਪ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਚਾਨਕ 31 ਮਾਰਚ ਦੇ ਮੁਖ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸੁਣਾ ਗਸ਼ਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਲੰਮਾਖੋਗ ਉਪਰ ਤਾਈਨਾਤ 59 ਵੇਂ ਪਹਾੜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ, ਭੀ. ਐਚ. ਐਚ. ਗੱਲਬਾਤ ਰੋਕ ਕੇ ਸੁਣ ਲਈ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਹੁਣੇ ਵਿਚ ਜੁਆਨ ਅਫਸਰ ਅੰਗਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਸਦੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗਸ਼ਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜਿੰਨਾ-ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਲਪਿਤ ਸਮਾਧੀ ਲਗਾ ਕੇ ਮਾਈਕਰੋਟੋਨ (ਪੁਨੀ ਵਿਸਤਾਰਨ ਬਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਤਰ) ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ। ਉਹ ਭੀ. ਐਚ. ਐਚ. ਸੰਚਾਰ ਯੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਮਾਹਾਰ ਪਲਟਨ ਦੀਆਂ ਗਸ਼ਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਾਗੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ।

ਇਕ ਖਾਸ ਦਿਨ ਅੰਗਦ ਆਪਣਾ ਗਸ਼ਤੀ ਦਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਇਕ ਕੰਢੀ ਅੰਤਰਵਾਦੀ ਦੇ ਘਰ ਵਲ ਜਾਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੁਜਾਰੀ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਅੰਤਰਵਾਦੀ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਖੋਪ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸੰਚਮੁੱਚ ਹੀ ਇਕ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਅੰਗਦ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾ ਕੇ ਜਿਆਦਾ ਹੀ ਜਿਆਦਤੀ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਸਖਤੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਗਦ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। 31 ਮਾਰਚ ਦੇ ਮੁਖ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਨੂੰ ਸਾਝ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਟੇਪਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਭਰ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਛਿੜ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੇ ਅੰਗਦ ਲਈ ਤਰਸ ਭਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਕੋਲ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭੇਜੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਠੰਡੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਐਸ. ਕੇ. ਸਿਨਹਾ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਸੋਚ ਮੈਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਂਦੀ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਤੇ ਉਪ ਰਾਜਪਾਲ ਡੀ. ਆਰ. ਕੋਹਲੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ। ਟੀ. ਐਸ. ਮੂਰਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਬੁਲਾਇਆ। ਮੇਰੀ ਕਿੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸੀ ਤੇ

ਇਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਟੋਪਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੋਢੇ ਕੋਲ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਕੰਪਨਿ
 ਤੇ ਡੀ. ਐਸ. ਮੁਰਤੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਟੋਪਾਂ ਸੁਟਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੂਬਹੂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਕਰਨ
 ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
 ਹਟਾਵਾਈ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਾਊ ਸਾਬਰ ਹੋਏ।

ਥਿਰੋਡੀਅਰ ਸਿਨਹਾ ਆਪ ਗੱਡੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਟੋਪ ਦੇ ਉਡਾਰਿਆ
 ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਟੋਪ ਦੇ ਉਡਾਰੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।
 ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਕਮਾਨ ਅਫਸਰ, ਉਪਕਮਾਨ ਅਫਸਰ ਤੇ ਅੰਗਦ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ
 ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਦ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦ ਵੀ ਕੱਟਣੀ ਪਈ। 31 ਮਾਰਚ ਰਜਮੈਂਟ ਤੋੜ
 ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਥਿਰੋਡੀਅਰ ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਬੂਤ ਨੂੰ ਤੋੜਣ-ਅੰਗਣ
 ਲਈ ਦਬਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਲਿਆ ਤੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਵੀ
 ਪ੍ਰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਦੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਉਸ
 ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨੀਪੁਰੀ ਨਾਗਾ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦੋ ਕੁ ਉੱਘੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖਿਪ
 ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ
 ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨਾਲ ਡੁਲਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਿਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
 ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਲਗਾਓ ਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਮੁਲਕ ਦੀ
 ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ।

ਤੈਗਨਪਾਲ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ (ਹੁਣ ਚੰਡੋਲ) ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਨਾਗਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀ
 ਇਬਰਾਹੀਮ ਨਾਲ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਧੂ ਸਿੰਘ ਦਫਤਰ
 ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਪਟਾਰਾ ਗੱਡੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਜਨਵਰੀ 1970 ਦੀ ਠੰਡੀ ਰਾਤ ਨੂੰ
 ਕਰੋਂਗ ਤੋਂ ਇਮਫਾਲ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ 18 ਕਿਲੋਮੀਟਰ
 ਚਲ ਕੇ ਉੱਤਰੀ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਗਵਰਨਰਾਂ (ਮਿਦਾਨ ਪੇਯੂ) ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਜੋ ਮਾਉ, ਮਾਰਾਮ,
 ਜੱਲੀਆਂਗ ਤੇ ਤਾਂਗਖੁਲ ਵਸੋਂ ਤੇ ਕੁੱਕੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਕੇ ਆਏ
 ਸਨ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬੌਧਿਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁੰਗਿਚਿ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ
 ਮੈਂ ਨੀਂਦ ਦੀ ਝਪਕੀ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁੰਗਿਚਿ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਹਲੂਣਿਆ ਤੇ
 ਕਿਹਾ, "ਜਨਾਬ, ਉਠੋ। ਸੜਕ ਤੇ ਲੋਕ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਾਗਾ ਵੇਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।"

ਮੈਂ ਜੱਕੋ ਤਕ ਵਿਚ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵੇਖਿਆ। ਤਿੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਚੌਥ ਹਿਲਾਏ
 ਤੇ ਗੱਡੀ ਰੋਕਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਨਾਗਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਸਟਾਚਾਰ ਵਾਲੀ ਗਡਬਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾਗੇ ਸਿਵਲ ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ
 ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟਦੇ ਸਨ। ਅਜੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਵਾਂ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧੀ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ
 ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਖੇਤਰ ਜੁਰਮ-ਰਹਿਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਸੈਂ-ਚਾਲਕ ਪਸਤੌਲ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ
 ਤੇ ਮਧੂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੇ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਇਕ ਬੱਕਾ ਟੁੱਟਾ ਚਿਹਰਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ।
 ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਚਾਚਾ ਡਥਾਂ ਵਾਲੇ ਹਿਰਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਅਚਾਨਕ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ
 ਕਾਰਨ ਨੇੜਲੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਜਖ਼ਮੀ ਆਦਮੀ
 ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਘਰੇ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?

ਅਗੋਂ ਹੁੰਗਿਚਿ ਨੇ ਗੋਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰੀ ਵਿਚ ਗੋਲਬਾਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ

ਇਬਰਾਹੀਮ ਇਕ ਛੋਟੇ ਨਾਗਾ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਵਿੱਚਰਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੰਛੀ ਨਾਲ ਜੋ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਨਰਸ ਹੈ, ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਲੋਕਤ ਦੇ ਬਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਛੱਡ ਆਏ ਤੇ ਉਥੇ ਸ਼ੀਮਤੀ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਸਾਡੀ ਗਰਮ ਚਾਹ ਤੇ ਕੋਕ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਭਰਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਗੁਪਤ ਨਾਗਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ (ਤਾਤਾਰ ਹੋ ਹੈ) ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਜਾਂ ਜੋ ਕਿ ਉਕਿੰਗ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਕਿੰਗ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਮ ਗੁਪਤ ਨਾਗਿਆ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੇਰੀ ਆਈ. ਥੀ. ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਤਾਤਾਰ ਹੋ ਹੈ (ਨਾਗਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ) ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਖੇਤਰੀ ਗਵਰਨਰ ਤਕ ਰਸਾਈ ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਹੋ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਦੇ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਏਲਚੀ ਰਾਹੀਂ ਉੱਤਰ ਤਾਂ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਸਨੇ 4 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਰੂਢਨਾਮਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਅਜੀਬ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜਿਹੜਾ ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਮੇਰੇ ਸੰਗਸੰਗ ਦੀ ਸਿੱਖਲਾਈ ਪਿਆਦਾ ਟੁਕੜੀ ਦੀ ਚਾਂਦਮਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਨੀਅਤ ਸਮਾਂ ਲੁਕਵੀਂ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ ਸੰਤ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੇ ਆਉਣ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਇਕ ਅਫਸਰ ਸੀ. ਕੇ. ਪੀ. ਸਿਨਹਾ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਨਪਫਰੂਮੇ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ), ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ (ਨਾਗਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ), ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਸਾਰਕ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਆਮ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਤ ਜਾਂ ਦਿਨ ਭਾਵ ਹਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਬੋਤਲ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਤਾਤਾਰ ਹੋ ਹੋ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਵੱਢਾ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਮੈਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਾਂ। ਉਹ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਹੋ ਹੋ ਦੇ ਦੱਸ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈਂ? ਉਹ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

“ਉਹ ਵਧੀਆ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕੇਗਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ। ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਕਰੋ। ਉਹ ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਫੌਜੀ ਹੈ।”

“ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ?”

“ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਮਾਡਲੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਲਟਨਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋਈ ਸੀ।” ਉਹ ਫੁੱਲੇ ਹੋਏ ਮਾਸ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਚਿੱਬਦਾ ਹੋਇਆ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਪੰਜ ਵਜੇ ਸਵੇਰ ਤਕ ਨਪਫਰੂਮੇ ਨੇ ਬੋਤਲ ਮੁਕਾ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਫੁਪ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਘੰਟਾ ਕਸ਼ਟ ਭਰਪੂਰ ਸਫਰ ਕਰਕੇ ਡਾਕ ਬੰਗਲੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਮਵਾਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਹੁੰਗਿਓਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ। ਬੁੱਢੇ ਜੋੜੇ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਕੋਕ ਤੇ ਸੁਆਦਲੀ ਚਾਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵਿਤਰਾਜ ਨਾ ਕੀਤਾ ਸਦੇ ਮੇਂ ਉਸਦੇ ਬੰਨ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਂ ਗੁਪਤ ਨਾਗਾ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਮੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਾ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਾਲੇ ਨਿਰਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਾਦ ਕਰਨ ਲਗਾ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਬੰਗਾਲੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਧਿਆਰ ਦਾ ਰੋਸ ਚੱਕਰ ਚਲਿਆ ਸੀ। ਅਗੋਂ ਖਲੂ ਕੇ ਹੋਮੇ ਤੋਂ ਵਿਰ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬਸ ਦੇ ਇਕ ਚਿੱਤਰ ਹੇਠਾ ਖੜੇ ਗਏ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਕਿ ਅਗੋਂ ਆਪਣੀ ਦੇਸ਼ੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਰ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿ ਕੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਾਰੇ। ਉਹ ਅੰਗਰਾਮੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕੇਵਲ ਵਿਚ ਕੋਹੀਆ ਜਾ ਕੇ ਤਾਤਾਰ ਹੋ ਹੋ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਕਾਬਵਾਦੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ 300 ਰੁਪੇ ਖਰਚੇ ਵਜੋਂ ਦੇਣ ਦੀ ਬੰਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਕੋਹੀਆ ਦੇ ਸੁਥਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪੱਸਕਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਕਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਂ ਉਸ ਹੋ ਹੋ ਮੇਬਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਵੱਜਾ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਸ਼ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ 'ਪਛਾਣ' ਦੇਸ਼ਟਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਹੀਆ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੀਮਾਪੁਰ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਰੋਤ ਦੇ ਨਸ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਮੇਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੰਬ ਵਿਚੋਂ ਬਰਬ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਨਾਗਾ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਿਰਨੀ ਕੁ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਸਾਰ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ, ਐਮ. ਐਫ. ਸੀ, ਤੇ ਨਾਗਾ ਰੋਜ ਬਾਰੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤਾਂ ਸਮੇਤ ਭਾਰੀ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਪਹਿਰਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸਮੇਗਰੀ ਦੀ ਫਾਣਬੀਨ ਕਰਨ ਤੇ ਤੀਹ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕੋਹੀਆ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇ ਲਈ ਜਿੰਨ ਦਿਨ ਲਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦਸਾ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਹੋ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਖੂਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਬਰਾਹੀਮ ਪਹਿਲਾ ਨਾਗਾ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ 700/- ਰੁਪੇ ਦੀ ਰਕਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪੱਤਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਪੱਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਥ ਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ 'ਚੋਂ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਮੈਨੂੰ 1974 ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਲਈ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫਿਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਡੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਦਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰੈਜੀਡੈਂਸੀ ਜਨਰਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ 15 ਦਿਨ ਨਹਿਰਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕੀਲੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਉਸ ਬਿਰਧ ਸੈਨਕ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ।

ਮੇਂ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਾਰਾ ਕਿ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਕਾਦੁਨਾਗ ਜ਼ਿਲੀਅੰਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਜੋ ਗੁਪਤ ਨਾਗਾ ਸੈਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਲੀਆਂਗਰੋਂਗ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ, ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਤਾਮਲਲੋਂਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਂਦ ਤਕ ਐਨ. ਸੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਸ਼ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਇਕ ਪੱਕਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਵਾਂਗ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਨ ਮੱਤੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਚੀਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ, ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਚਰਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਅਮਰੀਕਨ ਬੈਪਟਿਸਟ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹਨ, ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਬਿਲੀ ਗਰਾਹਮ ਹੈ, ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਮੇਂ ਕੁਝ ਨਾਗਾ ਤੇ ਗੋਰ-ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੇਵਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਕੇ

ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨੀ ਬਾਹਰਮਾ।
ਰਿਸ਼ਾਬਾ ਕੇਸਿੰਗ ਸਮਾਂਦਰੁ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਭਾਂਗਰਸੀ ਸੀ, ਕੇ. ਐਨ. ਐਸ. ਸਟੀਫਨ ਆਗਫਾਰਾ ਤੇ ਆਰਥਕ ਲੂਣੀ ਖਾਮ, ਜੋ ਸਭ ਤਾਰਾਖੁਲ ਨਾਗਾਂ ਨੇੜਾ ਸਨ ਨੇ ਤਾਰਾਖੁਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਲੈਗੇਂਡਰੀ ਪਸੰਦ ਨਾਗਾਂ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਗੋਰ ਨਾਗਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਐਨ. ਗੋਜਾਗਿਨ, ਹੋਲਖਿਆਗ ਹਾਉਕਿਪ, ਡਿੰਗਲਮਿਨ ਸਾਨੇਕ, ਪਾਉਕਾਈ ਹਾਪਕਿਨ, ਜਿੰਨੇ ਮੁਯਾਲ ਤੇ ਕੇ. ਕਾਫੂਬੇਨ ਜਿਹੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਚੁਰਾਚੰਦਪੁਰ ਦੇ ਅਣਵੰਡੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਰਾਮਨਲੋਂਗ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਜੀਰੀਬਾਸ ਵਿਚ ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਐਨ. ਐਸ. ਐਫ. ਦਸਲ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂ ਕਾਬੂ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਥੀ. ਵਲੋਂ ਨਿਗੂਣੀ ਕਰਮ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸਨ। ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਗੋਰ-ਨਾਗਾਂ ਕਥਾਇਲੀਆ ਤੇ ਨਾਗਾਂ ਅਤੇ ਜਿਹੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦੀਵਾਰ ਖੜੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੁਰਾਚੰਦਪੁਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਮੁੰਬਈ ਦੇ ਚੋਪਾਟੀ ਬੀਚ (ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰੇ) ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ।

ਪਰ ਅਫਸੋਸ, ਮਗਰੋਂ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁਣੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ. ਐਨ. ਆਈ. ਐਮ. ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਸਗਨੂ, ਚੰਡੋਲ ਤੇ ਚੁਰਾਚੰਦਪੁਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤਕ ਵਧਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਰੇਈ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਡੇ ਵਾਦੀ ਉਦਾਲੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਬਹਾਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਾਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜਸੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਜੰਗੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਤਾਂ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਸੇ ਡਲਾਈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਆਂ ਕਿ ਮੈਰੇਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰਨਾਏ ਤੇ ਚੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਨ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਹੀ ਮੈਰੇਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਦਵਿਜਾਮਨੀ ਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮੇਇਰੰਗ ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ, ਐਚ. ਨਲਿੰਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਆਰ. ਕੇ. ਰਾਨਾਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਆਰ. ਕੇ. ਬੀਰਚੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਦੇ ਕੁ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਘਚੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੇ ਪੱਕੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪਰਸਾਦ ਵਲੋਂ ਅਪਮਾਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਚੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਐਲ. ਜੇ. ਚੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਕ ਅਫਸਰ, ਮਧੂਰਯਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਯੋਧੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੇ ਲੜਕੇ ਆਰ. ਕੇ. ਰੋਨੇਨ ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਮੇਘਨ ਮੈਰੇਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਲ ਵਲ ਵਿਚਲਤ ਹੋ ਗਏ। ਆਰ. ਕੇ. ਮੇਘਨ (ਸਾਨਾ ਯੋਮਾ) ਮਗਰੋਂ ਯੂਨਾਈਟਡ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਬਰਮਾ ਵੀ ਗਿਆ। ਮਧੂਰਯਜੀਤ ਨੇ ਮੇਘਨ ਤੇ ਰੋਨੇਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਚੀਨੀ ਰਾਜ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜ-

ਭਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਮੁਈਵਾਹ ਦਾ ਜਾਣੂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਚਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਉਤਰਪੂਰਬੀ ਕਬਾਇਲੀ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗਣਤੰਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਬਣ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੁਈਵਾਹ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਪੁ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਫੀਜ਼ ਸੀ ਤੁਰੰਤ ਵਿਚ ਮੋੜੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਭਰੋਰੇ ਨਾਗਲੈਂਡ ਦੇ ਫੋਰਾ ਦਾਅਵੇ ਨੇ ਮੰਦ-ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਬੰਟਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਭਰਮਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਕਿਹਾ ਪ੍ਰਤਾਪਰ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਮੋੜੀ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਲ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਫਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮਗਰੋਂ ਸਰਗਰਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਦਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੀਪਲਜ਼ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ, ਪੀਪਲਜ਼ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ ਆਫ ਕਾਗਲੈਪਕ (ਪਰੀਪਾਕ) ਕਾਗਲੈਪਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ, ਪ੍ਰਮਾਇਰਈ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫਰੰਟ, ਕੰਗਲਈਪਾਰ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਆਰਮੀ, ਲਾਲ ਫੌਜ, ਯੂਨੀਓਨੀ ਲੋਕ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਇੰਡੋਬਰਮਾ ਯੂਨੀਓਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੀਪੁਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਉਭਾਰ ਨੂੰ 'ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਨਿਆਂ' ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਫੌਜ ਵਧੇਰੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਘੋਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਸਰਾਏ ਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਮੋੜੀ ਜਵਾਨ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾ 'ਚ ਚਲ ਗਏ। ਉਹ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ. ਐਨ. (ਆਈ. ਐਮ.) ਦੀ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਚਲ ਰਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਦੌਰਿਆ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਿਆ ਕਿ ਮੋੜੀ ਯੁਵਕ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਠੋਰ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭਰਮ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੜਨ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਮਨੀਪੁਰ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਉਸਤੂ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਬੜੀ ਦੀ ਵਧੀਆਂ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦੀ ਆਸ ਦੀ ਢਿੱਗ ਨਾਲ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਰਹੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਨੌਕਨੀਤੀ ਨਾਲ ਮਰ੍ਹਮ ਲਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਵਡੇਰੇ ਨਾਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮੰਗ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਭਾਜਨ ਦੇ ਭਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਮਰ੍ਹਮ ਲਾਉਣ ਦੀ ਫਿਹ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ, ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਲਈ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਤਕ ਸੁਖਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਬਿਲੀਟਰਾ ਦੇ ਠੋਸ ਉਪਾਵਾਂ ਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਸਬੂਤ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਹੋਰ ਨਸਲੀ ਭੜਕਾਹਟ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਹੁਣ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਵਿਧਾਨ, ਕਾਨੂੰਨ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾਵਾਂ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਸਮਝੌਤਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਭਾਰਤ ਕੌਮੀਅਤ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇਸ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਸਚਾਈ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਿਆ ਹੈ?

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜੋ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹਿ

ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਜਿ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਫੀਲ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਵਰਣਨ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਾਹਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਖੁਸ਼-ਮ-ਖੁਸ਼ ਦਰਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼-ਮ-ਖੁਸ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਾਂਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾ ਅੰਤ ਜਵਾਬ ਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ-ਠੱਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਸੋਈ ਦੀਆਂ ਨੱਕਰਾਣੀਆਂ ਭਾਵ ਆਈ. ਬੀ. ਰਾਮ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਰਾਹੀਂ ਪੈਸੇ ਖਰਚਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਖੇਤਰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਨਿਸ਼ਿਚਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਲਹਿਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਅਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਧਾਨਕ ਪਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲੋਂ ਅਹਿੰਸਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਪਿੱਚ ਲੈਂਦਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਆ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ 3 ਸਤੰਬਰ 1971 ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂਰੇ 22 ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਚੁਕਿਆ ਹਾਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਭਾਰਤ ਦੀ 21ਵੀਂ ਰਿਆਸਤ ਵਜੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 21 ਜਨਵਰੀ 1972 ਨੂੰ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ। ਬੀ. ਕੇ. ਨਹਿਰੂ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਭੀ. ਆਰ. ਕੋਹਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉੱਥੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਪਰੰਤੂ, ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਲਈ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਇਹ ਖੇਡ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਇਹ ਖੇਡ ਕੋਰਲ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਵਿਰਧੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਦਬਦਬੇ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਲਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਛਤ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲੱਗੀ।

ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖਿਡਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ੀ ਖੇਡ ਖੇਡਣਗੇ। ਮਨੀਪੁਰ ਨਾਗਾਂ ਵਿਦੇਹ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਾਦੀ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ 'ਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਮੋਹਰਲਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸੀ ਚਾਲਾਕੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਡਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਰੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਛੋਟੇ ਪਾਰਟੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਦਲ ਬਦਲਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚੱਕਰ ਲਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਗਾਊਂ ਖੇਡਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਤਾਕਤ ਮਿਲੀ।

ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਪ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਜੀਬ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੋ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਓਮ ਮਹਿਤਾ ਅਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਮੈਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ

ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਡੋਗਟ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।
ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਡੀਰ-
ਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜਸੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਨਾ ਪਾਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਕਈ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਯਤਨ ਤੇ
ਕਾਰਜ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਉਲੰਘਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ
ਉਪਰ ਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬੰਦਾਬਾਦੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਚਿਨ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ
ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸ਼ੇਖਰਤਾ ਤੇ ਨੌਤਕ ਸਿਖਰ ਦਾ ਸੁਖ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਿਆਸੀ
ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡੀਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ
ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼
ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਨਾਲ "ਚੁਪਚਾਪ ਸਹਿਯੋਗ" ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਬਸਤਰ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ 'ਗਲਹਿਰੀਆਂ' ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੀਆਂ ਤੇ ਤਕਰਾਰ
ਸਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਜੇਂਦੀ ਧਿਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਯਜਨਾ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਕਰਨ
ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਰਗ ਵਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ,
ਕਲਕੱਤੇ ਦਾ ਚੌਕਰ ਲਾਇਆ, ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਰਣਜੀਤ ਗੁਪਤਾ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ
ਨੂੰ "ਰਾਜ ਵਰਗ" ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ
ਦੇ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਰਣਜੀਤ
ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਕੋਲ ਉਠਾਇਆ ਪਰੰਤੂ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ
ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮਾਮਲਾ ਅਪਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਟਿੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਵਸਿਸਟ
ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ।

8 ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ, ਮੇਰੇ ਇਮਫਾਲ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਏਲਚੀ
(ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ) ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ
ਦੇ ਘਟਿਆ ਲਈ, ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਡਿੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਹਾਕਮ 'ਚੁੱਟ' ਦੇ
ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।
ਪੁਰਾਣਾ ਰਾਜਸੀ ਕਿਰਦਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਝੁਕਾ ਵੇਖਕੇ ਉਸ ਪਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁਲਾਕਾਤ
ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਸਰਕਾਰ ਡੋਗਟ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ
ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਉਹ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ
ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਦੀ ਨਿਗੂਣੇ ਰਾਜਸੀ ਲਾਭ ਲਈ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ
ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਮੌਕੇ
ਦੇ ਹਾਕਮ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਧਾਨਕ ਪਦ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਜੁੰਡਲੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਖਾਤਰ
ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ "ਅਚਨਚੇਤ ਖਰਚੇ" ਤੇ ਰੱਖੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰਾਂ
ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਰਗੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਰੀ ਭਰੁੱਨੇ ਬੈਲੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਇਕ ਰਾਜਸੀ
ਕਾਰੰਦਾ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੀਰਘ ਵਾਰਤਾ ਹੋਈ। ਇਹ "ਬੈਲਾ ਸਭਿਆਚਾਰ" ਨਾਲ
ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਹ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਦੀ ਕੌਮਤ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੇਖਾ ਲਾ ਕੇ ਹਰ ਇਕ
ਦਾ ਮੁੱਲ ਮਿਥ ਲਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਮਿੱਤਰਾਂ
ਨੇ ਇਹ ਮੁੱਲ ਮਿਥਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਰੁਪਿਆ ਦੇ ਬੈਲੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ
ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੰਕੇਤ
ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਚੋਰਾਨ ਆਈ ਸੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਥਾਨ ਬਦਲ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਣਾ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਗਾਨੋਵ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਰ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਜੇ ਐਨ. ਰਾਇ ਨੂੰ ਭਾਰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਓ ਜਿਸਦੀ ਕਿਸੇ ਵਧੀਆ ਸਥਾਨ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਅਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਸੰਸਥਾਪਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਕੇ ਘਰ ਹੋ ਜੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕੋਹੀਮਾ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਹਸਤੀ ਇਮਵਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤੇ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਹਾਈ ਕਮਾਂਡ ਨੇ ਹਰਮਤ ਫੇਰ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੋਹੀਮਾ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ 'ਕੋਹੀਮਾ' ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਮਵਾਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਉਤਰਾਅਚਿਤਾਈ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਤੇ ਆਪ ਕੋਹੀਮਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਪੁਰਜਿਆਂ ਦੀ ਹਰਮਤ ਉਲਟਾਉਣ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ਾਸੀ ਚਾਹੁ ਰਵਾਈ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਅਸਰਸ਼ਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿਜੀ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦੂਤਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਪਈ।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨ ਬਚਾ ਸਕਿਆ ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵੀ ਲੜੀਦਾ ਰਹਿ ਮੌਤ ਨਾ ਜੁਟਾ ਸਕੀ। ਇਸ ਭੇੜੀ ਅਸਫਲਤਾ ਪਿੱਛੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਵਚਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪੂਰੀ ਰਕਮ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਥੈਲੇ ਆਪਣੇ ਮਾੜੇ ਦਿਨਾ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਰੱਖ ਲਏ ਸਨ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਉੱਪਰ ਮੋਤੋਈ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹਮਲਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਪਲਟਾਉਣਾ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਜੈਡ ਫੀਜ਼ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਯੰਗਮਾਸੋ ਸੋਜਾ ਉੱਘੀ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਰਿਸ਼ੇਰ ਕੇਸਿੰਗ ਜੋ ਇਕ ਉੱਘਾ ਤਾਗਪੁਲ ਨਾਗਾ ਨੌਤਾ ਸੀ ਤੇ ਫੀਜ਼ ਸੋਜਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਦਾ ਪੌਕਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਇਕ ਜਨਤਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਠੀਕ। ਹੱਥ-ਬਜਾਨਬ। ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਭੋਗਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਡਲ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਉਮੀਦ ਸੀ ਇਹ ਲੋਕ ਜ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਰੁੱਖੀਆਂ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਵਿਚ ਦੱਬ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ।

ਕੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਉੱਪਰ ਪਛਤਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਸੁਆਦ ਮਾਣਿਆ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਮਹਿਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁਖਦਾਈ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਰ ਖਲਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਝੁਰਦੀ। ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਉਸ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਅਰੂਪ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸਥੂਲ ਸਥਿਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕ ਤੇ ਉਹ ਬੰਧਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਹਾਂ, ਇਥੋਂ ਖਲੋ ਕੇ ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਰਵ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਵਿਕਾਰ ਵੇਖਿਆ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਫਲ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਰੁੱਖ ਕੁਹ ਅਣ-ਸੁਝੀ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ ਵਰਗੀ ਰਾਜਨੀਤੀ

ਨਾਕ ਸੁਭਿਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋਸ ਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਜਾਮ ਅਜੇ ਹਰੇ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਹਿੰਦੂ ਵਜੋਂ ਪਹਿਚਾਣ
ਰਾਜਨੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੀ।
ਪਰੰਤੂ ਆਰ. ਕੇ. ਫਕਨ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਕ ਦੇ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ
ਲਗਾਵਾਤ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫੌਜ ਦੀ
ਹਾਰ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਬਾਇਮ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ
ਦੀਆਂ ਬੰਗਲਾ ਯਾਦਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਘੜੀ ਸਤਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ
ਨਾਲ ਇਸ ਪੱਖ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 'ਦੁਰਗਾ ਮਾਤਾ' ਬਣਕੇ ਉਭਰੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ
ਰਾਜਸੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਦੂੱਧ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਰਾਜ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ
ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਇਹ
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ
ਹਨ।

ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਭੇਗ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ
ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਾਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਵਾਦੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਇਸਨੇ ਮੇਰੀ ਹਉਮੈ 'ਚ ਘੁਮੰਡ ਦੀਆਂ
ਕੁਝ ਪਰਤਾਂ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਅੰਤਰ ਆਰਾਮ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਰਗੜਾ ਲੱਗੀਆਂ
ਤੇ ਇਹ ਜਖਮੀ ਹੋਈ। ਕਾਗਰਸ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਵ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ
ਨਰਸਲਥਾਣੀ ਮੁਖ ਅਧਿਆਪਕ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਭਾਏ ਵਲੋਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਕੀਤੀ
ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਝੁਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੇ ਆਈ.ਬੀ. ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ
ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤਕ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ
ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਖਾਨੇ ਬਣਾ ਲਏ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਾ ਦਿੰਦਾ,
ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦਾ, ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਤੇ ਜਮੀਰ ਨੂੰ ਸਾਂਤ ਕਰਕੇ ਸੁਲਾ ਦਿੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ
ਅਸੰਭਵ ਸਮਝਲ ਦੀ ਖੇਡ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਜਾਦੂਗਰੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ
ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜਮੀਰ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਤਹਿ ਨੂੰ
ਘੇਰ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਲਹੂ ਦੇ ਹੱਥੂ ਸੁੱਟਦਾ ਭਾਵ ਰੋਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ
ਉਹ ਆਖਰੀ ਕੌਮਤ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਕ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ ਜੋ ਅਜੇ ਬਦਲ ਕੇ
ਨਿਰਜਿੰਦ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਮਿਲੇਜੁਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਛੱਡਿਆ। ਸਾਡਾ ਬੇਟਾ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ
ਵਿਆਹ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੂਹਾਨੀ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ
ਸਭ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੀ। ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਪੱਖ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ।
ਮਨੀਪੁਰ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਪੱਖੋਂ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਅਦੁੱਤੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਖਲਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾ, ਮੀਜੋ ਤੇ ਮੈਡੋਈ
ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਘੁਸੇਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ
ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਲਈ ਉਹ ਲੜਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ
ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਨਕਲੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਧਰਾਤਲ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਅੱਧੀ ਅਧੂਰੀ
ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਤਕ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਸੰਭਵ ਬਣਾਈ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਵਚਨ
ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ

ਵਿਭਾਗ ਕੇਵਲ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਤਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਨਵਿਗਿਆਨਕ ਪਸਚਾਤਾਪ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਕਰਣਾਂ ਤੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ, ਭਾਵ ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਗੁਆਚਾ ਬੈਲਾ ਸਮਝਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਖਤਰਿਆ ਦੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਪੁੱਥੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸਹੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨੀਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਐਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਸਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਸੰਸਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ, ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦੇਹੀ ਅਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜ-ਰੋਏ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਨ ਚੰਗੀ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੱਕੇ ਪਸ਼ਾਵਰ ਮੁਖਬਰ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੀਜ਼ੇ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਤੇ ਮੈਂਤੋਈ ਲਾਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਫੰਟੇ-ਮੰਟੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਸੀ। ਮੀਜ਼ੇਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਲਾਗੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਹਿਤ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਲੂਸਾਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਮੂਰਖਤਾ ਤੇ ਚੰਗੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਕੇ ਵਿਦੇਹ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਗੜਬੜ ਦੇ ਇਸ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਨੇ ਲੂਸਾਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦੋਬੰਦੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੀ ਮੀਜ਼ੇਰਮ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦੋਬੰਦੀ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਲਾਜ ਲੈਣ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂਤੋਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਲ ਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਵੇਸ਼ਨਵ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਪਰਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਵੇਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨਾਲ ਸਾਨਾਮਾਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਤ ਵਿਹਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਨਵੀਂ ਲਿਪੀ ਲਿਖ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਦੁੱਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂਤੋਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਮਾ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਸ਼ਾਝ ਵੇਲੇ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਸੁਖਚੇਨ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂਤੋਈ ਆਪਣੇ ਲੜਾਕੇ ਸੁਭਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਲਬਾਜ਼, ਚੁਸਤ, ਕੋਟਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੇ।

ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਇਮਫ਼ਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਨੇ ਵਾਦੀ ਦੀਆਂ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤਕ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਕਾਇਆਕਲਪ ਕਰਨ ਦੀ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹ ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੇ ਦੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਆਪਕ ਸੀ।

ਮੈਂਤੋਈ ਵਿਦੇਹ ਦਾ ਕਾਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਨਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਨਵਾਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭੂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ ਉਭਾਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਲਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਤਾਪ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਸੀ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ 'ਚੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।

ਜਿਹੀ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਲਈ ਸਹੀ ਦੁਆਈ ਲੈਡਟ ਵਿਚ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂ ਇਹਨੇ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਹਿਮਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੇਰੀ ਕੀਤੀ।

ਮੋਰੇਈਆ ਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਉਠੇ ਜਾਂਦੀ ਜਦ ਤਕ ਨਾਗਿਆ ਤੇ ਮੀਸੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦੇ। ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਵਿਦੇਹ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇੰਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮੋਰੇਈਆ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਲੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਮਜਬੂਤੀ ਲਈ ਤੰਜੀ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮੋਰੇਈਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਦੇਹ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਖੋਜ-ਪੌਖੀ ਅੰਤਰਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ ਨੇ ਨੇਦਾਨ ਮੋਰੇਈਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਰੁਮਾਬਰ ਤੋਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਵਿਦੇਹੀ ਲਹਿਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾਵਾਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲ ਸ਼ੋਨਕ ਹੱਲ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਨਫਾਲ 'ਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਤਬਭ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਨਸਲੀ ਗਤਬਭ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਸਦਾ ਕਈ ਸੈਨਿਕ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਮੁਲਕ ਦਾ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਏ ਕਿ ਉਸ ਮੁਲਕ 'ਚ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਮਰਨਾ ਸਫ਼ਰਗ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੀਪੁਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਅਸੰਕੁਲਤ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਆਸਾਮ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਤਬਭ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਹੈ।

1970-71 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜੁੱਬਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦਾ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਕੂਟਲ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਰੁੱਧੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਦੇ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 'ਚ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਆਈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿਛੇ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਘਿਰਣਾ ਦੇ ਤੌਰ ਹੋਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਈਸਾਈ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਗੁਲਾਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋਰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਮਾੜਾ ਚੰਗਾ ਦੇਖਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਹੋਰ ਮਜਬੂਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਹਿੰਦੂ-ਪੱਖੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦਲ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੀਜੋ ਵਿਦੇਹੀਆ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਗਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ, ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੋਗ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ "ਰਾਬਿਤਾ-ਅਲ-ਆਲਮ-ਅਲ ਇਸਲਾਮੀ" ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ "ਤਬਲੀਗੀ ਜਮਾਤ" ਜਿਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸੀ।

ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੁਖਾਵਾਪਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ

ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘੁਲਮਿਲ ਨਾ ਸਕੀਆਂ। ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਕੁਰਕਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਭਰਾ ਅਕੇਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵਿਖਿਆਤ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਮਾ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਿਨਾਈ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਅਤੇ ਅਰਬ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਮ ਪਰੀਵਰਤਨ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟਕਰਾਓ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

ਪਰੰਤੂ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਜਿਹਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਜਈਆਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਦੇ ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਪਰਾਜਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੀਵਰਤਨ ਤੇ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਮੌਕੇ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਤੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਰਲਾ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

ਇਸਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਕਈ ਫਿਰਕੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਅਕੇਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਫਿਰਕੇ ਖਾਲਿਸ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਉਸ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਾਮੀਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਨੁਸਰਨ ਤੇ ਚੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਅਰਬ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਪਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕੋਮ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨ ਵਿਚ ਤੋੜਾਂ ਪੈਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਤੇ ਅੱਡੋਪਾਟੀ ਰਹਿਣਗੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਭ ਬਣੀ ਚੁਸਤੀ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਖੋਭੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਢਹਿਢੇਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸੁਆਹ 'ਚੋਂ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਇਸਲਾਮੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ 1970-71 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ-ਕੌਮ ਦਾ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਦੂਗਰਾਂ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਸੀ ਉਹ ਪੜਮ ਕਰਕੇ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਇਕ ਭੂਗੋਲਕ-ਰਾਜਸੀ ਹਕੀਕਤ ਬਣ ਗਿਆ।

ਉਪਰ ਵਿਅਕਤ ਵਿਚਾਰ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ, ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ, ਮੇਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਈਸਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੀ ਸਚਾਈ ਮੈਂ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਰਤ-ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੇ ਅਣਗੌਲੀ ਕਬਾਇਲੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਨਵੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ। ਮੈਂ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਗਾ ਘਰ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਿਸ਼ਕੇ-ਪੁਸ਼ਕੇ, ਸਭਿਅਤਾ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਚਰਚ ਆਮ ਹੀ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਬਰਬਰਤਾ, ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹੋ ਜਿਹੇਵਾਰੀ ਨਿਬਾਹੀ ਜੋ ਅੱਜ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਾਨਵੀ

ਹੱਥ ਲਈ ਲਗ ਰਹਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹਨ। ਚਰਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਗ ਰਹੀ ਕਾਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲਿਖਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਮਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕਾਦਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਸਭੇ ਅਫ਼ਤਾ, ਦਬ-ਕੁਸ਼ਲ ਨੀਤੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ, ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਸਕੇ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਵੀ ਅਸਫਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਗੇਂ ਲੂਈਪਾਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਰਣਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਉਹ ਖਰਾਸ਼ਮ (ਉਪਰਾਲ) ਤੋਂ ਅਤਿ ਸੋਹਣੀ ਇਸਤਰੀ। ਉੱਦਰਤਾ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ। ਸੀ। ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਈਸਾਈ ਇਸਤਰੀ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਔਰਤਵਾਰ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜੁਲਾਈ 1971 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਉਪਰਾਲ, ਕੋਰੀਲੀ, ਖਰਾਸ਼ਮ ਤੇ ਜੈਸਾਮੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਫੋਕ ਇਲਾਕੇ ਵਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤੇ ਉੱਥੇ ਭਾਰ ਨਹਿਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ, ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ। ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਪਤਾਅ ਕੋਇਰੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੀਮਾ ਚੌਕੀ ਸੀ। ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ ਪਾਣੀ ਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਦਾ ਜਖੀਰਾ ਲੋਕ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਖਰਾਸ਼ਮ ਤੇ ਜੈਸਾਮੀ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ। ਸਭਕੋ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਭਾਰ ਸੰਘਣੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਖਰਾਸ਼ਮ ਤੱਕ ਗਏ।

ਸਾਡੀ ਜੀਪ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਇਹ ਚਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਡਰਾਈਵਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸਦੇ ਕਾਰਬੂਰੇਟਰ (ਪੈਟਰੋਲ ਵਾਲਾ ਇੰਜਣ) ਵਿਚ ਖਰਾਬੀ ਆ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਪੈਟਰੋਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਜੇ ਬੈਥਰ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਕੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਚੌਕੀ ਵਲ ਦੁਬਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸੈਨਕ ਟੁਕੜੀ ਪਾਸੋਂ ਵਾਧੂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪੁਰਜੇ ਲੈ ਆਵੇ। ਐਲ ਹੁੰਗਿਉ ਜੋ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋ ਸੀ, ਹੋਰ ਵੀ ਕੋਝੀ ਖਬਰ ਲੋਕੋਂ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਨੀਪੁਰ-ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਤੱਲ ਵਿਚ ਚਾਕੋਸਾਂਗ ਨਾਗਾ ਬਾਗੀਆਂ ਦਾ ਦਲ ਭੇਰਾ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਾਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਖਬਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਤਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਜਿੰਦਗੀਆਂ ਲਈ ਚਾਕੋਸਾਂਗ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਝੱਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਹੇਠ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜੈਸਾਮੀ ਭੇਜਿਆ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਨਾਗਾ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਤੇ ਆਸਾਮ ਰਾਈਫਲਜ਼ ਦੇ ਕੈਪਤਨ ਪਹੁੰਚਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਬਦਮਾਸ਼ ਨਾਗਾ ਭੌਤਾਂ ਵਲੋਂ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਭਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਫਿਕਰ ਸੁਨੰਦਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੁੰਗਿਉ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਇਕ ਨਾਗਾ ਇਸਤਰੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਰਚ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਹ ਕੁਝ ਕੁ ਪਲ ਹੁੰਗਿਉ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹ 30 ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਅੰਗੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਟੈਟੀ ਡੈਂਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਈਸਾਈ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗਾ ਘਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਅੰਗੀਠੀ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਲੋਕੜੀ ਦੇ ਪਟੜਿਆਂ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਧੂ (ਚੌਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਬੀਅਰ)

ਤੇ ਸੁਨਦਾ ਨੂੰ ਚਾਹ ਦਾ ਕੰਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅੱਗੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਅਤੇ ਵੀਹ ਰਵਾਇਤੀ ਘੋੜੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕੇ ਆ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਤੰਗਪੁਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਪਰਕਸ਼ਣਾਤ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਨਸੀਹਤ ਥਾਰੇ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ ਪਰ ਹੁੰਗਿਉ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅੱਗੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਇਸ਼ਰਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੋਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਖੇਡਿਕਤਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਖਰਾਸਮ ਯੁਵਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਸਾਨੂੰ ਜੋਸ਼ਮੀ ਲਈ ਵਿਦਾ ਕਰਕੇ ਆਵੇਗਾ।

ਅਸੀਂ ਅੱਗੀ ਦਾ ਹੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਘਿਰਕੇ ਆਪਣੇ ਚਿਲ ਤੇ ਸਲੀਬ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਈਸਾਈ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ।

ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਖਰਾਸਮ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਅੱਗੀ ਦੇ ਉਹਦੇ ਪਾਦਰੀ ਪਤੀ ਜਸੇਨ ਲੁਈਖਮ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਖਾਧਾ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਜੋਸ਼ਮੀ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ ਤੇ ਸਾਡੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚਲ ਰਹੀ ਜੀਪ ਨਾਲ ਦੌਰਾ ਬਾਹੀਆ ਤੇ ਛੇ ਖਰਾਸਮ ਜਵਾਨ ਸਾਡੇ ਸਨ। ਅੱਗੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪਤੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਸਾਡੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਠਾਹਰ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਅੱਗੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਬੇਟੀ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਆਈ। ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣੇ।

ਸੁਨਦਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਚਰਚ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਥਾਰੇ ਬੈਠੇ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਉਹ ਧਰਮ ਬਦਲ ਕੇ ਈਸਾਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਈਸਾ ਦੇ ਪੈਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲਾਗ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਖਰਾਸਮ ਦੇ ਲੁਈਖਮ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਈਸਾਈਆਂ ਤੇ ਚਰਚ ਥਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਦੇਣ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਕੈਂਟਰਤਾ ਦੀ ਛੱਲੀ ਅਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਸੀ. ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਭਾਵ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਚੰਗੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਜਾਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ।

ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ 1946 ਵਿਚ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਲਈ ਅਗਰਤਲਾ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਨਫ਼ਰਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਵਿਚ ਤੇ ਬੋਰੀ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ “ਦੂਸਰੇ ਭਾਰਤ” ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਕੁਸ਼ਮ ਮੀਆਂ ਪਹਿਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕੌਮਲਤਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਪਿਆਰ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੈਠੀਆਂ ਇਕ ਦੇ ਤਹਿਯਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਰਚ ਕੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਆਮ ਕਰਕੇ ਗੁਹਾਟੀ ਤੇ ਸ਼ਿਲਾਗ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਗਲਾਘਾਟ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀਰੰਗਾ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਹਰਾਹ ਤੋਂ ਪਾਸੇ-ਪਾਸੇ ਹੀ ਲੰਘਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੱਚੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਸੜਕ ਨੂੰ

ਸ਼ਾਇਦ ਮਿੱਥਾ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੇ, ਹੋਜਦੀ, ਕਾਬਿਆ ਤੇਲੀ ਤੇ ਜੰਗੀ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਨੰਗਾਓ ਲੈ ਜਾਦੀ
ਹੀ ਸੜਕ ਪੱਥਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਧਰਾਤਲ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਹਿਤੋਸੀ ਲੱਕਾ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਜੀਵ ਜੰਗਲਾਂ, ਬਣਾ ਪੈਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ।
1972 ਸਾਲਾਈ ਦੇ ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਖੇਤਰੀ ਅਫਸਰ ਤੇ ਫਾਜਪਾਲ ਨੇ ਬੁਲਾ ਕੇਜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ
ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਪਿਛਲੇ "ਭਾਡਾਰ ਹੋ ਹ" ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ
ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਦੱਸਾ।

ਦੱਸੇ ਕੁਝ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਮਾਰਣਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਹੋਜਦੀ ਕੁਝ
ਭਾਰਤ ਵਿਚ "ਹਿਮਾਲੀ ਅਧਿਐਨ" ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨਾ ਸੀ। ਕਾਬਿਆਤੋਲੀ
ਬੰਗਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਸ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ।
ਦੁਬੀਤ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਰਣੇ ਨੇ ਕਾਬਿਆਤੋਲੀ ਨੇੜਲੀ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਰੋਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਦੇ

ਮੇਜਰ ਵਿਦੁਹੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਤੌਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ
ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨਾਲ
ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਮੇਮਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰਕੇ,
ਆਸਾਮ ਆਕੇ ਵੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਮੇਮਨ ਸਿੰਘੀਏ ਵੱਖਰੇ ਹੀ ਬੰਗਾਲੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਸੀ।
ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਮੇਮਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜਾ ਜਿਹਾ ਫਰਕ ਸੀ।
ਪਰੰਤੂ ਮੇਮਨਾਂ ਬੰਟ ਦੀ ਜਾਨ ਦੀ ਕੱਚੀ ਸੁਗੰਧ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਪਿੱਛ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ "ਮੇਮਨ ਸਿੰਘ ਦੀ
ਭੀਰਤਾ" (ਗਾਥਾ ਕਾਵਿ) ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਜੋ ਬੰਗਾਲੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਇਹ
ਮਜ਼ਹਬ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਗਵਾਈਏ ਐਥਾਸ ਉਦਦੀਨ ਤੇ ਕਵੀ ਜਾਸੀਮ ਉਦਦੀਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ
ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਬੰਗਾਲੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਮੋਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਗਡਮਡ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹ
ਨਜ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਚਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਫਾਟਕ ਰੋਕ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

"ਕੀ ਤੂੰ ਅਹਿਮੀ ਹੈ? (ਆਸਾਮੀ ਹੈ)" ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਮਨ ਸਿੰਘੀ ਹਿੰਦੂ ਹੈ?"

"ਹਾਂ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਕੇ ਕਿਉਂ ਖੜੇ ਹੋ?" ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਇਥੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਹਿਮੀ ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼
ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਸਾਡੇ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਮਾਰ
ਦਿੱਤੇ।"

ਇਕ ਆਦਮੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਚਿੱਲਾਇਆ, "ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਉ, ਇਹ ਸਾਲਾ ਵੀ ਹਿੰਦੂ
ਹੈ।"

12 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਫਲ ਚੀਰਨ ਵਾਲਾ
ਚਾਕੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 9 ਮਿਲੀਮੀਟਰ ਦਾ ਸਵੈ-
ਚਾਲਕ ਬੇਲਜੀਅਮ ਪਿਸਤੌਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੈਂ ਆਮ ਹੀ ਸਦਾ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਡਰਾਈਵਰ ਜੋ ਇਕ ਲੰਬਾ ਨਾਗਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਦਗਾ ਦੇ ਕੇ ਪਟਸਨ ਦੀ ਖੜੀ ਫ਼ਸਲ ਵਿਚ
ਨੁਕ ਗਿਆ।

ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਇਕ ਅੱਧਖੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਪਈ ਜੋ ਦਾਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਮੇਰੇ
ਵਲ ਦੌੜ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਟਸਨ ਦੇ ਖੇਤ ਵਲ ਦੌੜ ਜਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਚਿੱਕੜ ਤੇ ਜਿਲੂਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘੜਿਆ
ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰਾ ਰੱਖਿਅਕ ਸੁੱਧ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਿੱਲਾਉਂਦਾ, "ਉਹ ਕੁਝ
ਦਿਉ ਪੁੱਤਰੇ, ਇਹ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬੰਗਾਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਓ"
ਜਾਦੂ ਕੰਮ ਕਰ ਗਿਆ। ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਵਹਿਲੀ ਮੇਰੀ ਧੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿੰਦਾ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ
ਭੁਕ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਰਾਖੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਕੁਸਮ ਮੀਆ
ਹੈ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਕਲਾਮਲਪੁਰ ਦੇ ਨੌਕਲੇ ਪਿੰਡ ਕੁਲਾਮਾਚਰ ਵਿਚ
ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁਸਮ ਮੀਆ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਉਸਦੇ ਘਰ
ਗਿਆ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸਿਉਲੀ ਖਾਤੂਨ ਨੇ ਸਾਡੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਉ
ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਚੀਰ 'ਚ ਲੋਹਾ
ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਚਾਹ ਤੇ ਉਬਾਲੇ ਹੋਏ ਚੌਲ, ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਕੁਸਮ ਮੀਆ ਨੇ
ਆਦਮੀ ਲੱਥਾ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਟਸਨ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਇਕ ਘੰਟਾ ਮੈਂ
ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਿਲਾਪਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਨੌਰਾਓਂ ਵਲ ਚਲ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਕਾਬਿਆਤੋਲੀ ਨੇਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ
ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਥੇ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਭਿਆਨਕ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਕਤਲਾਮ ਹੋਇਆ
ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲੰਬੀ ਅਹੁਮੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
ਕੁਸਮ ਤੇ ਸਿਉਲੀ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਆਸਾਮ ਦੇ ਹੇਨਲੇ ਭਾਗ
ਬਾਰਪੇਟਾ ਜਾ ਵਸੇ ਸਨ। 1994 ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।

ਕੁਸਮ ਤੇ ਸਿਉਲੀ ਖਾਸ ਹਿੰਦੂ ਨਾਮ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਨਾਮ ਦਿਤਨੇ ਹੀ ਘਿਰਣਾ ਯੋਗ ਲਗਣਗੇ ਜਿਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਰਜਿਤ
ਮਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਵੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਿਨਾਂ ਭਿਜਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥੀ ਤੇ
ਉਰਦੂ ਨਾਮ ਚੁਣਨ ਦੀ ਬਿਜਾਏ ਬੰਗਾਲੀ ਭੰਡਾਰ 'ਚੋਂ ਨਾਮ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਠੰਡੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਸਿਲਾਂਗ ਵਿਚ ਪਾਸੇ ਮਾਰਦਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਲੋਂ
ਸੌਂਪੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਰਤਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਦੀ ਜਾਂ ਰਫਕਾਪੀ ਵਲ ਵੀ ਨਜ਼ਰ
ਨਾ ਮਾਰੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕੁਝ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ
ਕੁਸਮ ਮੀਆ ਤੇ ਸਿਉਲੀ ਖਾਤੂਨ ਬਾਰੇ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਚਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ,
ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਯਾਦ ਭਾਸ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨੌਕਰ
(ਸੀਰੀ) ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਕ ਖਰੂਦੀ ਹਜ਼ੂਮ ਤੋਂ 1950 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਈਆਂ
ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁੱਸਾ ਨਰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ
ਘਟਾਈ। ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਜਦੋਂ ਧੂਮਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਛਾਪ
ਨਹੀਂ ਲਗੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵੈਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ
ਝੁੰਝਾ ਸ਼ੱਕ ਪੈਣ ਲਗਾ। ਇਹ ਵੈਰ ਹੋਰ ਢਿੱਕਾ ਪੈ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ 1980 ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਡਮ
ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਫਲੇਵੇਂਦਾਰ ਤੰਗ ਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਦਾ
ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਲੋਕ

ਮੈਂ ਸਭ ਵਲ ਸੰਕੋਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰਾ ਖਾਣਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਾਏਗਾ ਉਹੋ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠੇਗਾ।"

—ਜੋਨ (ਆਖਰੀ ਭੋਜ)

ਹੋਸ਼ ਮਸੀਹ ਸਹੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਤੇ ਉਤਮ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਾਂ ਕਲਪਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੂਲੀ ਤੇ ਲਟਕਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਬੇਗ਼ਮੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਨ ਮਸ਼ਰੂਕਾ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਨਜ਼ਿੰਨਟ ਤੇ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਬਜ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਗਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੰਗੀਨਾਂ, ਸ਼ਕੰਜੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਲੈ ਕੇ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕਰਕੇ, ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁਚ-ਪੁਚ ਕਰਕੇ ਭਾਵ ਚੰਬਲਾ ਕੇ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਸਖਤੀ ਵਰਤ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਜ਼ਿੰਨਟ, ਜੋ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਮੀਦ ਵਿਚ ਉਛਲਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁਖ ਭੂਮੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹੋ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੱਖਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਯੋਗ ਪ੍ਰਵਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੂੰਹ ਤੇ ਸਲਾਘਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗਲਬੇ ਤੇ ਬੇਲਕੀਨੀ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਤਨੇ ਹੀ ਓਪਰੇ ਸਨ ਜਿਤਨੇ ਮੰਗਲ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਜੀਵ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਘਰ 'ਚੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਇਕ ਪਰਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਆਕੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਗਿਆਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਰੇ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਧਰਮ ਪੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇਪਨ, ਅਸੰਗਤੀ ਤੇ ਅਢੁੱਕਵੇਂਪਨ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਰ ਤੇ ਤੋਝਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਇਕ ਗੈਰ ਤੇ ਪਰਾਇਆ ਦੇਸ਼ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਇਹ ਜ਼ਖਮ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਲੰਘ ਜਾਣ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਸੇ ਰਹਿੰਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਅੰਡੀ ਖੜੀਆਂ ਭੁੱਲਾ ਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਲਗੇ। ਅਜੇ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ

ਤੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਧਰਾਤਲ ਪੱਧੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿੰਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਜੇ ਵਜੋਂ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਤੇਜ਼ੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਪਾਤਰਤਾ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲੋਕੀ ਸੀ, ਤੇ ਭਰਮ ਸੀ ਜੇ ਅੰਡਰੀ ਰਾਤ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਭੂਗੋਲਕ ਇਕਾਈ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੁਣ ਹੋਣਾ ਹੀ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਹਨ।

ਉਹ ਅਜੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਹਸਕ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਪੁਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚਲਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲੀ ਤਾਂ ਨਾ ਲਟਕਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਨਾ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਧਰਮ ਹੋਣਾ ਖਰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਤੇ ਕਾਰਨ ਕਾਫੀ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣੇ ਪਏ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ।

2 ਫਰਵਰੀ 1972 ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਮਾਡਲ ਦੀ ਫੀਅਟ ਕਾਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮਤਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਗਏ। ਸਫਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ ਪਰ ਸਮਾ ਬਹੁਤ ਲੰਗਾ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਚੀਜ਼ ਚਲਾ ਕੇ ਉਨ ਵਰਗੀ ਧੁੰਦ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਜਿਹੇ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਮਨ ਦਾ ਮੁਖੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ।

ਨਾਗਾ ਸਮੱਸਿਆ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕੋਈ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਨਾਗਾ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਪਰਾ ਤੇ ਪੱਤਲਾ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਪਥਰਾਹਟ ਵਿਚ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦਿਆਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜੀਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਨਾਗਾ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਕਠੌਰ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਜਾਣਾ ਇਤਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੇਸ਼ਟ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਗੁੰਝਲ ਹੋਣਾ ਸੌਖਾ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸੁਆਰਨ ਸਜਾਉਣ 'ਚ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਘਰ ਹੀ ਲੈ ਲਿਆ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੇਰੇ ਪੂਰਵਜ ਲਈ ਕਰਾਏ ਤੇ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਹੀਣ ਤੇ ਛੋਟਾ ਘਰ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਨਵਰਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਹੀਮਾ ਜਾਣ ਤੋਂ 5 ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਹੋਲ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਹਕਿਸੀ ਸੇਮਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ. ਡੀ. ਮੰਤਰੀ ਕੋਰਮੇਆ ਜਾਮੀਰ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਕੱਚ ਦਾ ਘਰ ਬਣਵਾਇਆ। ਇਹ ਉਸ ਟਿੱਬੀ ਉਪਰ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕੋਹੀਮਾ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਜੁਬਜ਼ਾ ਵਾਲੀ ਵਲ ਹੋਣਾ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਨਵੇਂ ਘਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਪਹਿਲੂ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਸੀ। ਕਿਸ ਨੇ ਇਹ ਘਰ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ? ਤੁਸੀਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਜਾਂ ਅਯੋਗ ਲਾਭ ਕਿਉਂ ਲਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਲਗੇ ਕਿ ਇਹ ਘਰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਤੁਹਫਾ ਸੀ।

ਜੇ, ਐਨ. ਰਾਇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਨਾਗਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ (ਐਨ. ਐਮ. ਓ) ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਕੁਝ ਕੁ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਮਦਦਗਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਾਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਲੁਕੇ

[illegible]

1971 ਦੀ ਸੰਗ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਨਾਲ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ
ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਵਧਾਈ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਨੇ ਵਿਭਾਜਤ ਰੂਪਤ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ
ਨਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਲਲ ਤੇ ਹਾਵੀ ਸੋਮਾ ਪੜਾ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਰੁਖਾਤੇ ਸੁਖਈ
ਪੜਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲੇ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ., ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਨਾਲ

ਫੌਜ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੋਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਥਾਮਸ ਮੁਈ ਵਾਹ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਕ ਸੁੰਘਤ ਨਾਗਰਿਕ ਨਾਗਾ ਸੀ, ਚੀਨ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ-ਸਹਿਤ ਰਾਜਦੂਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ 1966 ਵਿਚ ਬਿਨਸੇਲੀ ਅੰਗਰਾਮੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚੀਨ ਵਿਚ ਗਏ ਇਕ ਨਾਗਾ ਨਾਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ 1968 ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਚੀਨੀ ਲੜਾਕੇ ਅਮਲੇ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ 8ਵੀਂ ਪਹਾੜੀ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਜਨਰਲ ਨੇ ਸੀ. ਸੀ. ਹਥਿਰੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਜੋਤਸੁਮਾ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਈ ਮੁੱਠ-ਭੇਡ ਵੇਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੇ ਸੋਮਾ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਨੇ ਗੁਪਤਵਾਸ ਹੋਣ ਨਾਗਾ ਨਤਾਵਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਥਾਹੀ ਨੇੜਾ ਗੁਪਤ-ਵਾਸ ਤੰਗਪੁਲ ਗੁਪਤਵਾਸੀ ਨਾਗਿਆ ਉੱਪਰ ਚੌਧਰ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਇਹ ਕਸੀਲਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟੀਕ ਦੀ ਹੋਣੀ ਵਜੋਂ ਖੋਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਈਸਾ ਮਾਹਿਰ ਲਈ ਨਾਗਾਲੈਂਡ" ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ "ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ" ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਚੀਨ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸੁਭਾਵ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਵੀ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਨਾਸਤਕ ਚੀਨ ਦੇ ਐਂਗ ਆਰਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਡੋਰ-ਡੋਰੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਚੀਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਿਸ਼ਨ (ਪੈਪਟਿਸਟ ਮਿਸ਼ਨ) ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੁਈਵਾਧ ਈਸਾਈ ਨਾਗਿਆ ਨੂੰ ਨਾਸਤਕ ਚੀਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਤੁ ਗੁਪਤਵਾਸ ਨਾਗਿਆ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾ-ਵਾਧਾ ਚੰਗੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਦੁਖੀ ਕਰਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਹੱਲ ਕਰ ਲੈਣ। ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੋਕਿਸੀ ਸੋਮਾ ਵੱਖ ਹੋਏ ਸੋਮਾ ਧੜੇ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਰਾਜ ਕੁਝ ਹਰੀ ਪਾਥਟੀ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਐਸ. ਸੀ. ਜਾਮੀਰ ਨੇ, ਜੋ ਉੱਘਾ ਨੇੜਾ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਚੁਕਿਆ ਉਪ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੋਕਿਸੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਚੂਬਾ ਤੇਸੀ ਜਾਮੀਰ ਜਿਹੜਾ 'ਆਉ' ਨੇੜਾ ਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ., ਐਨ. ਐਫ. ਦੀ ਪੱਖੀ ਤੌਰ ਵੀ ਕਰਨ ਲਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਫੀਜ਼ੇ ਪੱਖੀ ਯੂ. ਡੀ. ਫਰੰਟ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧ ਗਈ।

ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਿ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ. ਤੇ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਜਨਰਲ ਏ. ਆਰ. ਦੱਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਟਿਕਾਣੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦਬਾ ਪਵੇਗਾ, ਬਰ ਨਾ ਆਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਚੀਨ ਵਲੋਂ ਮੁੜ ਰਹੇ ਨਾਗਾ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਤੇ ਆਰ. ਜੀ. ਐਨ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰੋਕ ਕੇ ਢਿੱਲੜ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਕੱਢਦੀ ਰਹੀ।

ਚੀਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਗੁਪਤਵਾਸ ਨਾਗਿਆ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਭਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਦੇ ਵੱਖ ਹੋਏ ਨੇੜਾਵਾ ਤੇ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਪਏ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਬਰਮੀ ਨਾਗਿਆਂ ਤੇ ਕਾਚਿਨ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀਆਂ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸੰਪਰਕ ਤੇ ਸਾਂਝ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਰਮਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਸ਼ਰਨਗਾਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਫੀਜ਼ੇ ਧੜੇ ਨੇ 8 ਅਗਸਤ 1972 ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੋਕਿਸੀ ਸੋਮਾ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਤੇ ਰਾਸਟਰੀ ਸ਼ਾਹਰਾਹ 39 ਉਪਰ ਕੋਹੀਮਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਪਹਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਨੇ ਜਮੀਨ-ਦੋਜ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਗਾ ਗੁਪਤਵਾਸ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਪਾਲ ਬੀ. ਕੇ. ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਇਕ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਕੋਹੀਮਾ ਦੇ ਪਰਸਾਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਣਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਥਰਕੇ ਨਾਲ ਢੁੱਪ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੰਗ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਫੈਲਾਉਣ 'ਚ ਰੋਕੀ ਝੋਲੂ ਨਾ ਪਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਦੁਆਬ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾਵਾ ਭਰਵੀਂ ਭਰਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਗਾਂ ਦੇ ਜੰਗ ਭਖਾਉਣ ਦੀ ਇਝੌਤ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਖਰੀ ਥਰਕੇ ਦੇ, ਇੰਜੀਲ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਯੋਗਕ ਬਿਲੀ ਗ੍ਰਾਹਮ ਦੇ, ਇੰਜੀਲੀ ਜਹਾਜ਼ ਸਮੇਂ ਘਾਤ ਬਾਰੇ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀਵਾਦ ਤੇ ਗਿਆਕ ਬਿਸੀ ਸਭ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਨਾਗਾਂ ਫ਼ਾਤੀਕਾਰੀ ਕੌਂਸਲ ਨਾਲ ਚੀਨੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਾਚਿਨ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਫੌਜ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀਵਾਦ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਨੂੰ ਬਰਨ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੀਨ ਵਿਚ ਦੇ ਭੀਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀਵਾਦ, ਇਸ਼ਾਕ ਤੇ ਚੀਨੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਉਂਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੁਹਾਵਣੇ ਮੇਲ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬੀਜੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਦੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈ।

ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬੀ. ਜਾਸਕੀ, ਚਿੰਗਵਾਗ ਕੋਨਾਇਕ, ਕੋਰਮੋਮ ਜ਼ਮੀਰ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਐਚ. ਐਲ. ਜੀ. ਜ਼ਮੀਰ ਨੇ ਜੰਗ ਤੇ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਚਿੰਗਵਾਗ ਤੇ ਜਾਸਕੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਉਹ ਪੱਕੇ ਨਮੂਨੇ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ। ਜਾਸਕੀ ਜੀ, ਜ਼ਮੀਰ ਜੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਮੱਤ ਵਾਲੇ ਨਾਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬੈਪਟਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਗੱਲਾਂ ਸੀ। ਜਾਸਕੀ ਜੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਮੱਤ ਵਾਲੇ ਨਾਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬੈਪਟਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਗੱਲਾਂ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਰ ਜੀ, ਜ਼ਮੀਰ ਜੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਮੱਤ ਵਾਲੇ ਨਾਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬੈਪਟਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਗੱਲਾਂ ਸੀ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਇੰਜੀਲ ਦੇ ਵਿਉਂਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁੱਠੀ ਸੋਚ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਵਰਤਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਹ ਬੈਪਟਿਸਟ ਗੱਲਾਂ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਰ ਜੀ, ਜ਼ਮੀਰ ਜੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਮੱਤ ਵਾਲੇ ਨਾਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬੈਪਟਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਗੱਲਾਂ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਰ ਜੀ, ਜ਼ਮੀਰ ਜੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਮੱਤ ਵਾਲੇ ਨਾਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬੈਪਟਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਗੱਲਾਂ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਰ ਜੀ, ਜ਼ਮੀਰ ਜੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਮੱਤ ਵਾਲੇ ਨਾਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬੈਪਟਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਗੱਲਾਂ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਰ ਜੀ, ਜ਼ਮੀਰ ਜੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਮੱਤ ਵਾਲੇ ਨਾਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬੈਪਟਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਗੱਲਾਂ ਸੀ।

ਹੁਣ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਰਲਾ ਦੇ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਉਣ ਦਾ ਮੈਂ ਦੁਆਬ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਨਾਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਚਰਚ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਨਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਨਾਗਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਦੇ ਸਨ।

ਕੋਰਲਾ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਹੋਕਿਸੀ ਸੋਮਾ ਦਾ ਚੰਡਾ ਸੰਤੋਖ ਕਰਦਾ ਸੀ। 1969 ਦੇ ਸਤੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਤੇ ਕੋਰਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੜਬੜ

ਫੇਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੇਕਿਸੀ ਨੇ ਲੁਕਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰੱਜੀ ਨਾਲ ਦੌਰੇ ਤੇ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅਚੁੱਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਤੰਬਲ ਪਾਇਆ ਕਿਹਾ, "ਕਿਉਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਨਾਲ ਚਲਕੇ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੋਗੇ?"

"ਹਾਂ ਯਕੀਨਨ।"

"ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਰ ਦਿਆਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਘਬਰਾਏ ਆਮ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਖੇਡਮਿਠਨ ਦੇ ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਮਨ-ਪਰਚਾਏ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਵੀ ਇਮਫਾਲ ਜਾਂ ਦੀਮਾਪੁਰ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਰਾਈਡਲਜ਼ ਤੇ 8ਵੀਂ ਪਹਾੜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਖੇਡਣ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ। ਹੇਕਿਸੀ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਵਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਫਸਰਾਂ ਲਈ ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਹੇਕਿਸੀ ਨੇ ਤੰਬਲ ਪੱਸ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਚਬਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਨਵੇਂ ਰਸਿਕ ਲਈ ਮਾਰੂ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੁਪਾਰੀ ਦਾ ਉਥਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰਸ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਜਹਿਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਗਰਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਹ ਰੁਕਣ ਨਾਲ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਿੱਛੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿੱਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹੇਕਿਸੀ ਦੌੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰਕੇ ਖੇਡ ਲਿਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਖੰਡ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਇਆ। ਘਬਰਾਹਟ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਦਸ ਮਿੰਟਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਘਰ-ਮੁਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਉਧਰ ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਉਥਲੇ ਹੋਏ ਰਸ ਤੇ ਕੱਢ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਤੰਬਲ ਨੂੰ ਖਾਣ ਦੇ ਆਦੀ ਹਨ। ਇਹ ਘੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਗਰਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਲੋਕ ਡਰਪੂਰ ਠੰਢ ਵਿਚ ਵੀ ਗਰਮ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਬੜੇ ਘੱਟ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਘੱਟ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਧੂ ਤੇ ਰੂਹੀ (ਚੋਲਾ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਲਕੋਹਲ ਵਾਲੇ ਅਨਾਜ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸ਼ਰਾਬ) ਛਿਆਦਾ ਪੀਣ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਗਲਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਫਿਰ ਤੰਬਲ ਖਾਕੇ ਗਰਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸਿਰਫ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਸ਼ੇਰਦਿਲ ਲੋਕ ਹੀ ਉਸ ਘਾਤਕ ਅਫੰਬਰ ਨੂੰ ਖਾ ਪੀ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਬਨਾਰਸੀ ਪਾਨ ਹੀ ਖਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਗੜਬੜ ਤੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਦਮੀ ਬਿਹਾਰੀ ਵੇਚਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਰੱਜੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਘੁੰਮਣ-ਘੰਗੀ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁਨੰਦਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਖਤਰੇ-ਭਰੇ ਦੌਰਿਆ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਿਖਾਉਣ ਲਗੀ। ਕੰਮ ਦਾ ਬੁਝ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਰਭਾਵੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮਨੀਪੁਰ, ਦੀਮਾਪੁਰ, ਮਕਾਕਚੁੰਗ ਤੇ ਤਿਉਨਸਾਂਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਫੁਗਤਾਨ ਲਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸਰਦਾਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਦਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮੋਹਤ

ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭੰਗੀਆ ਦੀ ਪਦਾਵੀ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਸਾਣ ਤੇ ਲਾਉਣ ਦੇ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਅੱਸੀ ਮਛਲੀ ਵਾਂਗ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂਗੀਆਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਅਰਧ-ਸੈਨਕ ਬਲਾਂ ਲਈ ਪੂਰਾ ਲਾਜ਼ ਲੈਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਅਭਿਆਸੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਜਨਰਲ ਏ. ਆਰ. ਦੌਰ ਕੁਝ ਸਹੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਲਈ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਸੁਆਦੀ ਬੰਗਾਲੀ ਖਾਣੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਉਤਪਲ ਦੌਰ ਦਾ ਇਹ ਜਨਰਲ ਭਰਾ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਹੂਰ ਭਰਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਕਰੀ ਰੱਖਦਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰੀ ਪੌਖਾ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਫ਼੍ਰੀਘਾਈ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਤੰਗਖੁਲ, ਚਾਕੋਸੰਗੀ ਵਿਦੇਹੀ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਿਸ਼ਫਲ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਬੀਨ ਤੋਂ ਮੁੱਢ ਰਹੇ ਦੋ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਬਰਮਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੇੜੇ ਖੇਮੁੰਗਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਸਤੇ 'ਚ ਹੀ ਰੋਕ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦੋ ਸੌ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਭਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅੱਗੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਉੱਪਰ ਗੁਪਤਚਰੀ ਰਾਹੀਂ ਦਬਾ ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਹੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸੂਝਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਨਾਗਾਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗੁੱਝਲਾਂ ਸਮਝਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏ. ਜੇਡ. ਵੀਜੇ ਲਹਿਰ ਨੂੰ 'ਅਖੱਲ ਨਾਗਾਂ' ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋਝੀ ਕਬੀਲਾਵਾਦੀ ਸੋਚ ਉਦੋਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਬੀਲਾਵਾਦ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨਾਲ ਰਲਗੱਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ, ਉਪਭਾਸ਼ਾ, ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਨੇ 15 ਵੱਡੇ ਨਾਗਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਡੇ-ਪਾਟੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭੁਲਾਂ ਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਟਾ ਸਕੀ। ਆਸਾਮੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਤੇ ਨਿਪਾਲੀ ਦਾ ਮਿਲਗੱਭਾ ਨਾਗਾਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਥੀ (ਰਾਸ਼ਟਰੀ) ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਉਪਰਲੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨਾਗਾਂ ਨਾਗਾਮੀਜ ਵਿਚ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਵੀਜੇ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਵੱਖਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਤੇ ਪਾਟੇ-ਧਾੜ ਨੂੰ ਮਿਟਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਅਜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਇਕ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਪਛਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨੇ ਨਾਗਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਸਲੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਮਹਾਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੀਪੁਰ, ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਆਸਾਮ ਤੇ ਸਾਇੰਦ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਨਾਗਾਂ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ।

ਮਹਾਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਬੜਾ ਚਰਚੀ ਹੈ। ਮੁਈਵਾਹ ਪੜੇ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਤੇ ਅਤੀ ਵਾਲੀ ਮੰਗ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਨੁਕਤਾ ਹੈ। ਤੰਗਖੁਲ, ਜ਼ੋਲਿਆਂਗ ਤੇ ਰੋਂਗਮੇਈ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਮਾਓ-ਮਾਰਗ ਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਨਾਗਾਂ ਕਬੀਲੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਾਂ ਸਮਾਜਿਕ- ਭੂਗੋਲ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਸਪੈਸਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਉਤਰ-ਸ਼ਾਤ ਮਹਾਸਾਗਰੀ ਦੇ
ਜਾਂ ਚੀਨ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਇਕੋ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸੀ। ਉਹ ਵੱਖ ਵੱਖ
ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ
ਵੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਗਿਆਂ ਨਾਲੋਂ
ਏਕਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀਜੇ ਤੇ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਚਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਨਾਗਿਆਂ ਨਾਲੋਂ
ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਨਾਗਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਲੀ ਸਲਾਹ
ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਂਬਰੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਭਲੀ ਸਲਾਹ
ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਝੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝ ਗਏ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਖ
ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੋਝ ਨੂੰ ਲਿਖ
ਕਰਕੇ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕੋ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਘਾਤੀਆਂ
ਦੀ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਝ ਤੇ ਉਮਰ ਦੀ ਸਾਝ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਕੌਮ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਾਵ ਉਮਾਹ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਸੋਚੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਗਾਲੈਂਡ
ਦੇ ਨਾਗੋ, ਮਨੀਪੁਰੀ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਗੇ। ਤੰਗਖੁਲ ਨਾਗਾ ਉਤਨੇ ਹੀ ਧੌਸ ਜਮਾਉਣ
ਵਾਲੇ ਤੇ ਰੁਹਬ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਅੰਓ, ਅੰਗਾਮੀ ਤੇ ਸੋਮਾ ਨਾਗੋ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਅੰਗੀ ਤੇ
ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੰਗਾਲੀ ਇਕ ਨਸਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ
ਮੁੜ ਇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ। ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ
ਆਰ ਪਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਨਸਲੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਾਅਦਾ
ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਡਰਾਵਣਾ ਸੁਪਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ
ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚਲੇ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ, ਅਹੋਮੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ
ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਸਾਧਾਰਨੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਨਾਗਾ ਸੰਟਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਵੀ
ਛਲਾਵਾ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਸੰਟਿਆ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਲੋਕ
ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ "ਐਸ" (ਸ) (ਸੋਸਾ) ਦਾ ਸਹੀ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ
ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਥਾਂ (ਹ) ਹਾਹਾ (ਐਚ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਚ ਰਹਿਣ
ਵਾਲਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਐਚ. (ਐਸ) ਇੰਦੂ (ਬਿੰਦੂ) ਦੀ ਸੀਮਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ
ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੱਕ
ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਮੂਲਕ ਸਿੰਧੂਜਾ ਭਾਵ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ
ਲੋਕ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਹਨ। ਕੀ ਇਹ ਸਾਡੀ ਨਾਡੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ।
ਸ਼ਬਦ ਹਿੰਦੂ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਨਿਰੂਪਣ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਅੰਕ।

ਨਾਗਾ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾਮ ਦੇ ਸੰਭਯ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ
ਘਟੀਆਂ ਦੌਸਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਕਪੜੇ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।
ਨਾਗਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਰੋਤ 'ਨਗਟਾ' ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਗੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਲਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ
ਲਈ "ਨੰਗਾ ਸਾਧੂ" ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਿਗੰਥਰ ਮੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ
ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੱਤ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਹੈ।

ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਨਾਗਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।
ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲੋਂ ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਔਡ-ਔਡ ਸਨ। ਰਾਣੀ ਗੰਡੀਨਲੀਉ ਦੇ ਅਧੀਨ
ਜੇਲੀਅੰਗ ਤੇ ਰੰਗਮਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ

ਗਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਨਾਗਾਂ ਅਖਵਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੀਖਣੀ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਵਰਗਾ ਯਹੂਦੀ ਨਾਗ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕਹਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮਿਸ਼ਨ ਸਿਰੀਆ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਈਸਾਈ ਬਣੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾਂ ਪਰਬਲਤਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦੇ ਭਰੇ ਦਾਖਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੋਇਮ ਸੰਘ ਵੀ ਦੀਮਾਪੁਰ, ਹਾਥਲੋਗ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਚੀਨੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਗੱਲੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਫ਼ੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਨਾਗਿਆਂ ਦਾ ਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਨਾਮ ਤੇ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਵੀਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਮਨੀਪੁਰ, ਆਸਾਮ ਤੇ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਲੋਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਾਗਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇਸ਼ੀ ਬੰਗਾਲੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਇੰਨੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਵਿਚ “ਨਾਗਾਂ ਇਕਾਈ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ” ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਹਿਏ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗੋੜਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏਗਾ। ਇਹ ਆਸਾਮ, ਅਰੁਣਾਚਲ, ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਹੋਰ ਨਸਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਨਸਲੀ ਭੂਗੋਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਗਤਬਭ ਮੰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਧਮਾਕਾ-ਖੇਚ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਨਾਗਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ। ਨਾਗਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਦਲੇਰੀ ਭਰੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੇਸਾਲਹੋ ਚਾਕੋਸੰਗ ਵਰਗੇ ਇਕ ਜਵਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿੱਤਰ ਜੋੜਿੱਤੇ ਸੇਮਾ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਪਾਸੋਂ ਨਾਗਮੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੁਨੰਦਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਹੀਮਾ ਦੀ ਬੜਾ ਬਸਤੀ ਤੇ ਚੇਚੇਮਾ, ਵੇਸਮਾ, ਵੇਕ ਤੇ ਜੈਸਮੀ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਭੇਤ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਖਤਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ।

ਸੁਨੰਦਾ ਨਾਗਾਂ ਦੇ ਢੰਗ ਦੇ ਬਣੇ ਭੋਜਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੂਅਰ ਦਾ ਮਾਸ, ਗਊ ਮਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਸ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਦਰਕ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਉਥਾਲ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਮੁਰਗੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ਰਬੇ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੇ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਖਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੋਲਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਦਰਿਆਵਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢੀ ਤੇ ਫੁੱਲ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਟਰਾਊਟ ਮੱਛੀ ਖਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਘੱਟ ਸੁਗੰਧਤ ਮੱਧੂ ਤੇ ਨਾਗਾਂ ਚਾਹ ਦੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਮਹੰਤਵਪੂਰਨ ਨਾਗਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੰਮ ਦੀਆਂ ਪੋਟੀਆਂ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਜੋ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਪਰਵਾਣਿਤ ਸਹੀ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਛੋਟਾ ਸੀ।

ਖੇਨੋਮਾ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਾਚਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੁਪਤ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਨਾਗਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆ ਦੁਆ ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਬਾਰੇ ਸੁਆਲ ਕੀਤੇ। ਮੇਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਡੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਗਾਂ

ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਨਿਭਰਤਾ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਉਤਰ ਤੋਂ ਸੰਰੁਸਟ ਹੋਏ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਨਾਚ ਗਾਣੇ ਪਿੰਡ ਬਗਾਵਤੀਆਂ ਰਾਤੀਂ ਕੇਜ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਅੰਗਾਮੀ ਸਾਲ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਲਈ 500 ਰੁਪਏ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿੱਥਾਂ ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਘਟਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਰੰਥਲ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਨਾਲ ਉਹ ਸਰਮਿੰਦਾ ਹੋਏ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹੌਸਣ ਲਗੇ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਸਿਖਰ ਜੇਸਾਮੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਸੀ ਜੋ ਵਿਰੋਧੀ ਚਾਕੇਸੰਗ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਉਥੇ ਸਾਡੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਮਿਥਨ। ਚਰਚਾ ਨਸਲ ਦਾ ਖੈਲ। ਭਟਕਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਨਾਗਾ ਇਸਤਰੀ ਸਭਾ ਨੇ ਜੋ ਨਾਗਾ ਫੈਡਰਲ ਕੋਰਡੀਨੇਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਾ ਨੌਕਟਾਈ, ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਚਾਕੇਸੰਗ ਸਾਲ ਤੇ ਸਾਡੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਹੁਮਾਲ ਕੇਟ ਕੀਤਾ। ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਦੇ ਨਾਗਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਮੇਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੇਰੀ ਯਾਤਰਾ ਨੇ ਨਾਗਾ ਦਿਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਗਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸੱਦੇ ਗਏ ਨਾਗਾ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੱਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਇਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਸਮੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿਲਣੀ ਵਿਚ ਨਾਗਿਆਂ ਤੇ “ਘਿਰਣਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਕੁੱਤਿਆ” ਵਿਚਕਾਰ ਰੋਕਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਚਾਲ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਪਰ ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦੇ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਬੇਫਿਕਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪਿਆਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠੰਡੇ ਮਨ ਨਾਲ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

—ਜਾਰਜ ਵਰਿੰਗਟਨ

ਨਾਗਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀ ਥੇਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਲਾ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਸੀਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਕਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਲਾਈ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਘਿਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੁਈਵਾਹ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਕੋਲੀਲਿਆਂ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਚੀਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਫੀਜ਼ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਨਾਗਾ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਪੁਨਰ ਬਹਾਲੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਿਰਮੂਲ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦ ਤਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਫੀਜ਼ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਐਮ. ਆਈ. ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਫੀਜ਼ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਰਾਣੀ ਸ਼ੇਖਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਤੰਗਪੁਲ ਨਾਗਾ ਬੰਸ ਦੇ ਪਤੀ ਲੁੰਗਸਿਮ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੋਲੀਲਿਆਂ ਅੰਗਾਮੀ ਤੇ ਤੰਗਪੁਲ ਵਿਚਕਾਰ ਕੂਟਨੀਤਕ ਪੁਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਕਲਕੱਤਾ ਸਥਿਤ ਕੋਲੀਨੈਟ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਰਾਅ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਨਯੋਗ ਲੋਗਰੀ ਆਉਂਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਐਸ. ਸੀ. ਦੇਵ, ਮਿਸਟਰ ਰਾਮੁਨੀ, ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਨੇਤਾ ਐਮ. ਐਲ. ਕੰਪਾਨੀ ਜੋ ਹੁਣ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਉੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਕ ਰੁੱਛ ਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾ ਖੋਨਾਮਾ ਸਥਿਤ ਮਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। 1972 ਦੀ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏ. ਜੈਡ. ਫੀਜ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਕੇਵੀ ਯਾਲੇ ਨਾਲ ਛੋਦੇਮਾ ਨੇੜੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਤੋਂ ਇਕ ਖੋਨੇਮਾ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਲਈ ਕਦੇ ਉਪਰ ਕਦੇ ਥੱਲੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਪਹਾੜ ਵਲ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਜੋ ਛੋਦੇਮਾ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਉੱਚੇ ਮੰਡ ਤੇ ਇਕ ਜੀਪ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਲਈ ਜੀਪ ਤੇ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਨ ਲਈ

ਆਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਉੱਪਰ ਫੈਲ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਮੱਥਿਆਂ ਤੇ ਰਾਈਫਲ ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਮੌਕੇ ਕਿਸਾਨ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸਰੀਰਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੱਠਿਆਂ ਦੇ ਕਮਾਕਾਰਨ ਇਹ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਫੈਲਦੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੀਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਅਸੀਂ ਸੂਈ ਦੇ ਨੌਕੇ ਵਰਗੇ ਪਤਲੇ ਰਾਹ ਤੇ ਹੋਰ ਦੋ ਮੀਲ ਤੁਰੇ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਟੀਨ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਲੀ ਕੱਥ ਕਾਟ ਦੀ ਖੁੱਗੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ, ਜਿਸਨੇ ਚੰਗੇ ਵਰਗੇ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੱਥਿਆਂ ਤੇ ਅੰਗਾਮੀ ਸ਼ਾਲ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਉਸਨੂੰ ਕਾਲੇ 'ਮੂਸਾ' ਦੀ ਦਿੱਖ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਿਆਂ ਚੀਰ ਕੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਮੇਜ਼ ਉਦਾਲੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੰਗ ਦੀ ਚਾਹ ਤੇ ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਕਰਦੇ ਬਿਸਕੁਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਦੇ ਪੈਕਟਾਂ ਉੱਪਰ ਚੀਨੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ।

ਕੋਵੀ ਯੋਲਾਇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਅੰਦਾਜ਼ੇ 'ਚ ਕਿਹਾ, "ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਚਾਹ ਤੇ ਜਿੰਗਾਈ ਬਿਸਕੁਟ ਲਈ ਸੁਆਗਤ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ, "ਬਿਸਕੁਟ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹਨ।"

"ਵਧੀਆ ਹੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕੋਝੇ ਲੋਗਣ। ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ 'ਮੁਈਵਾਹ' ਭੀ 'ਚੋ' ਲਿਆਇਆ ਸੀ।"

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਹਾਂ।"

"ਕੀ ਸੱਚਮੁਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰ ਹੋ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"

"ਨਾਗਾ ਚੋਲਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਹਲਕਾ ਭੋਜਨ ਹੁੰਦਾ।" ਇਹ ਹਾਸ-ਠੱਠਾ ਰੁਖ਼ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੋਵੀ ਯੋਲਾਇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਵਲ ਮੋੜਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਦਾ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਕੋਵੀ ਨੂੰ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਜੰਜੀਰੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਸਲੀਬ ਤੇ ਲਟਕਦੇ ਈਸਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਤੁਸੀਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਨੀ ਤੇ ਕੋਝੇ ਨਾਲ ਵੀ ਆਉਂਦੇ।"

"ਹਾਂ, ਮੈਂ ਐਸਾ ਵੀ ਕਰਾਂਗਾ।"

"ਪੱਕੇ ਰਹਿਣਾ। ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਉਤਨੀ ਹੀ ਵਿੰਬ ਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਜਿਤਨੀ ਦੂਰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਐਸਕੀਮੋ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਉ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨਾਗਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵੀ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਕੋਵੀ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਤੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਝੋਂਤੇ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੌਕੀ ਤੇ ਘੱਖੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ 1947 ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਬਦਲ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਧਾਵਾ ਜਾ ਬੋਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲੋਗੇਗਾ। ਕੋਹੀਮਾ ਵਾਪਸ ਆਕੇ ਮੈਂ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਦੋ

ਹਿਨ ਲਾਏ। 'ਸਰਕਾਰੀ ਭੋਜ' ਨਸ਼ਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਵੇਰਵੇ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇੰਨੀ ਮੋਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਹੀ ਗੈਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕੌਲੂ ਦਾ ਛੋਕਰਾ ਕਿਵੇਂ ਕੋਵੀ ਜਿਹੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਮੋੜਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੋਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਤੌਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਕੋਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੇਨੇ ਜਾਂਦੇ ਆਰ. ਡੀ. ਪਾਰੇ ਵਲੋਂ ਵਧਾਈ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੋਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦਾ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਧਾਈ ਨਾਲ ਲੁਕਵੀਂ ਤਾਤਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਥਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਰਹਾਂ।

ਮੋਰੀ ਕੋਵੀ ਵੇਲਾਇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਤੌਰਾਂ ਨੇ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 1974-75 ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਤਾ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਕੋਵੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਮੁਲਾਕਾਤ ਜੇਡ ਰਾਮਿਚ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਈ। ਰਾਮਿਚ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੰਗਖੁਲ ਨੇਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹੀ 1967-68 ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਰਕ ਨਾਗਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਸ਼ਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸੰਪਰਕ ਰਾਮਿਚ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ. ਤੇ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਅੰਗਾਮੀ ਤੇ ਚਕਸੇਂਗ ਦੇ ਸ਼ੋਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੰਗਖੁਲ ਨੇਤਾ ਯੂਇੰਗਲੇਂਗ ਮੁਈਵਾਹ ਰਾਮਿਚ ਨੂੰ ਰੁੱਝ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੰਗਖੁਲ ਦੀਖਾਲੂ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਥੀ ਤੰਗਖੁਲ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹੇ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਤੰਗਖੁਲ ਰਿਸੇਂਗ ਕੇਸਿੰਗ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਦਾਵਰ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਾਮਿਚ ਵਰਗਾ ਸੰਤੁਲਤ ਸੋਚ ਵਾਲਾ ਜਮੀਨ-ਦੋਜ ਨੇਤਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਗਿਆਨਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਇਹੇ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਮੁਈਵਾਹ ਕੋਲ ਹੈ। ਮੁਈਵਾਹ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸਦਾ ਤੰਗਖੁਲ ਹਾਵੀ ਸਸਤਰਬੰਧ ਧੜਾ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਾਗਾ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਹ ਚੀਨੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੱਥ-ਨੋਕਾ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਤੰਗਖੁਲ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਫੀਜ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮਨੀਪੁਰ, ਆਸਾਮ, ਅਰੁਣਾਚਲ ਤੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਨਾਗਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਖਲ-ਨਾਗਾ ਪਛਾਣ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਹੁਕਮ, ਬਿਨਾਂ ਕਾਲਾਸਨੀਕੋਵ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੀਹਿੰਗ (ਉਖਰੂਲ) ਚੰਡੇਲ (ਦੱਖਣੀ ਮਨੀਪੁਰ) ਮਾਰਾਮ-ਖੁਲੇਟ (ਉੱਤਰੀ ਮਨੀਪੁਰ) ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਬੇਸਮਝ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਪਾਲਦੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਵੰਗ ਹੀ ਨਿਰਾਲੇ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਕਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੇਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੁਈਵਾਹ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਨੂੰ ਕਲਪਿਤ ਅੰਤਿਮ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਸਮਝ ਕੇ ਮੁੱਲ ਵੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਗਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਧੁਰੀ ਨੂੰ ਫੀਜ਼ੇ ਪੱਖੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਕੇ ਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਾਡੇ ਰੱਖਕੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਚੀਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਅਰਧਗੋਲੇ ਦੇ ਰਣਨੀਤੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਰਾਮਿਚ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਐਲ ਹੰਗਯੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਵਾਰ ਨਾਗਾ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਰਾਮਿਚ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੁਆਈਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹੰਗਿਉ ਨੂੰ ਉਹ ਦੁਆਈਆਂ ਇਮਫਾਲ ਤੋਂ

ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਦੁਆਰਾ
ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਗੁਪਤੀ ਦੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਹੰਗਿਰ ਨੇ ਬੜੀ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ੀਮੀ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਲਿਆ। ਰਾਸ਼ੀਮੀ ਪਰਕਸ਼ੀ
ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਲਈ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਕ ਨਾਗਾ ਲੜਕੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਮਿੰਦ ਲਈ ਦੁਆਈਆ
ਲਿਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਮਫਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੋਤਰੀ ਪੋਖਰੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਹੰਗਿਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ
ਆਇਆ ਕਰਦੀ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਨਾਗਾ ਨੌੜਾ ਲਈ ਦੁਆਈਆ ਤੇ ਹੋਰ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਲੈਕੇ ਜਾਇਆ
ਕਰਦੀ। ਮੈਂ ਰਾਸ਼ੀਮੀ ਤੇ ਹੰਗਿਰ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਜੋਪ ਤੇ ਕੋਲਈ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਗਿਆ ਤੇ ਵੱਡੀ
ਗਸਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਰਾਤ ਪੈ ਜਾਣ ਤਕ ਉਭੀਕ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਤ ਪੈਣੇ ਪਿੰਡ ਉਹ ਬਣਾਵਟ
ਲੜਕੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਰਥ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਪੱਥ ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਬਣੀ। ਹੰਗਿਰ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਪਥਾ
ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਦੇ ਘੱਟੇ ਲਈ ਆਪਸੀ ਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ
ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵਡਿਆਇਆ ਤੇ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਨਾਗਾ ਨੌੜਾ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਸਰਸਰਤਾ
ਤੇ ਮਾਸਮ ਸੀ ਤੇ ਦੀਸਾਈ ਮੱਝ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਫੁੱਘੀ ਆਸਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੀਸਾਈ ਮੱਝ ਦੇ ਰਹਿਸਮਈ
ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ 'ਰਹਿਸਮਈ' ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਲੋਂ "ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂਆ" ਦੀ ਨਾਗਾ
ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਬਿਜਕ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਰਤਾ ਕੁ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੋਹੀਮਾ ਤੇ ਦੀਮਾਤ
ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦੀ ਚੋਕੀ ਘਾਸਪਾਨੀ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜੈਤ ਰਾਮਿੰਦ ਜ਼ਾਤੀ
ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਸਾਡੀ
ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਚੀਨ ਵਲੋਂ 1971 ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਤੋਂ ਚੀਨ
ਵਿਚ ਈਸਾਈਆ ਉਪਰ ਸਖਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ
ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭੂ-
ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਸਹਾਰੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆ
ਸਰਹੱਦਾਂ ਕਲਪਿਤ "ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੇਖਾ" ਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਚੀਨ ਤੇ ਬਰਮਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤਕ
ਵੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਚੀਨ ਨਾਗਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਫੂਗਲ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ
ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਲੜੇਗਾ।

ਰਾਮਿੰਦ ਕੋਈ ਸੂਝਵਾਨ ਸੁਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਤੇ
ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮਿਲੇ। ਮੇਰੀ ਰਾਮਿੰਦ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਖਬਰ ਨੇ ਫੀਜ਼ੋ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਲੋਕ ਹੋਏ
ਨਾਗਿਆਂ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਮਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਫੁੱਘੀ ਸੂਝ ਬਖਸ਼ੀ।
ਰਾਮਿੰਦ ਦੀ ਮਗਰੋਂ ਵੈਜੀ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਨੇ ਹੋਛੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸੋਸਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਪੂਰੀ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜਾ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਹੰਗਿਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਰਥਿਕ ਤੇ
ਭਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉਸਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈਕੇ ਆਇਆ। ਜੇ ਕੁਝ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਭਵ ਸੀ, ਮੈਂ
ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਾਂਗਾ ਕਿ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਜਿਹੇ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ
ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜਮਾਤ ਆਦਤਨ ਹੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਈਰਖਾ ਕਾਰਨ ਇਕ
ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿੱਕਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਏਜੰਸੀਆਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ
ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਖੇਡਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਦਮ ਜ਼ਿਆਦਾ
ਕਰਕੇ ਡੀ ਐਮ ਆਈ. ਦੇ ਐਫ ਆਈ. ਯੂ. ਸੰਗਠਨ ਵਲੋਂ ਤੇ ਮੰਡਲ ਮੁਖ ਦਫਤਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ
ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਗਿਰ ਅਣਉਚਿਤ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੇ ਦਾਅ-ਪੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਰਾਮਿਚ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਨੇਮ ਨਾਲ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਲਾਸ਼ੁਪ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਵਿਦਾਈ ਮਗਰੋਂ ਜਿਲਾਗ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਨਾਗਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਰਾਮਿਚ ਤੇ ਆਖੇ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਕੇਸੰਗ ਆਗੂ, ਜੋ 1992-93 ਵਿਚ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਮੇਰੀ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਦੇ ਆਪ੍ਰ ਬਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ, ਸ਼ਿਰੋ ਮੇਲਮ ਕੋਰੋ, ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਫੂਨਿਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਸਦੇ ਵੇਟੀ ਇਰਾਲੂ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਜੋ ਦੀਮਾਪੁਰ ਤੋਂ ਅੰਗੇ ਪੱਖੀ ਵਿਚਲੇ ਗ੍ਰਹਿ ਚੁਕੀਆ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇ ਡਰਮਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬੰਨਤੀ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਕੋਪਮਾ ਵਾਲੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਵੇਟੀ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਭਰਾ ਸੋਲਿਓ ਇਰਾਲੂ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਸ਼ਾਇਦ ਪਿਛਲੇ ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕ ਡਰਤੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜੋਸੀ ਕਹਿਕੇ ਸੁਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਅੰਗਾਮੀ ਲਗਭਗ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਵਸਤੂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਭਿਮਾਨੀ ਲੋਕ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਗਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨੰਬਰ ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰਬ ਉਚਤਾ ਦੇ ਘੁਮੰਡ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਉ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਗਾਮੀ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਬੀਲੇ ਵੀ ਏ. ਜੈਡ. ਫੀਜ਼ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਸਰਵਚੱਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਤਾਂਗਪੁਲ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਅੰਗਾਮੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੱਠਧਰਮੀ ਸਨ।

ਜੈਸੀ ਨੇ ਕਾਫੀ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਗਾਮੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਵੱਈਆ ਰੋਗ-ਡਰਪੂਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜੱਖਮ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨਿੰਡਰ ਯੁਵਕ ਹੱਠਧਰਮ ਅੰਗਾਮੀ ਕਬੀਲੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਲੋਕ ਹੋਏ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਯਾਲਾਇ ਤੇ ਜੈਡ ਰਾਮਿਚ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਅਗਾਊਂ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਲਈ ਸੀ। ਬਿਸਤਰੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਆਗੂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਡਰਸਾ ਹੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਦੇ ਆਪ ਬਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਆਲਨਾਮਾ ਵੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਬਾਗੀ ਨਾਗਾਂ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਾਮੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਾਡੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀਫੂਪਾਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਗਾਮੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਝੋਪੜੀ ਵਿਚ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਜੈਸੀ ਨੇ ਕੱਚੀ ਸਫ਼ਕ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਮੇਰੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚਾਕੇਸੰਗ ਨੇਤਾ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਲਈ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਕੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਅੱਗੇ ਦੇ ਸਾਲ ਲਪੇਟੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਸਾਡੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਰਹਿ ਕੇ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੁੱਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਾਲਾ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੁ-ਚਾਲਕ ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਮੂੰਹ ਨੰਗੇ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਵੇਟੀ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਨਿਬਚਿਤ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲੇਗੀ।

ਪਿੰਡ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜੈਸੀ ਤੇ ਵੇਟੀ ਬਿਸੇਤੋ ਗੋਦਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਨੌਤਾ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਦੀਵਾਪਾਰ ਪਿੰਡ ਆਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੌਤਾ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਪੈ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਚਮੜੀ ਰੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਿਸੇਤੋ ਸਾਨੂੰ ਗਰਮਜ਼ੋਬੀ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਉਸਨੇ ਯੂ. ਡੀ. ਆਈ. ਨੌਤਾ ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾਨੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਵੇਟੀ ਵਲੋਂ ਚਾਹ ਤੇ ਹਲਕਾ ਭੋਜਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਪਿੰਡ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਬਿਸੇਤੋ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਅਮਨ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਪੁਨਰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ, ਪਿੰਡ ਪੁਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ, ਸਮੇਤ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਲੋਗਰੀ ਦੇ, ਨਾਰਾਇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਗਾ ਵਿਦਰੋਹੀਆ ਤੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸੰਪਰਕ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੀਦੇਵਾਦੀ ਨੌਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੁੱਟ ਤੇ ਚਰਚ ਤੇ ਨੌਤਾ ਮੁਈਵਾਹ ਦੀ ਚੀਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਮਿੱਥਰਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਰਿਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਮੈਂ ਬਿਸੇਤੋ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਗਾ। ਕੁਝ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਗਾ ਈਸਾਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵੀ ਚੀਨੀ ਖਤਰੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਕੁਝ ਫੁਪੀ ਹੋਈ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਵਿਚ ਘਟ ਰਹੀ ਕਰਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਢਿੱਲੇ ਪੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੀ। ਜੇ ਗੱਲ ਮੈਂ ਦਿਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਿਸੇਤੋ ਸੰਕੀਰਨ ਸੋਚ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਗਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਾ, ਸੱਚਾ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮੁਈਵਾਹ ਜਾਂ ਇਸ਼ਾਕ ਵਾਗ ਸੋਝੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਲਚਕੀਲੇ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਅੱਗੇ ਜਾਕੇ ਅਮਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬਿਲਾਗ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੇਟੀ ਤੇ ਜੈਸੀ ਨੇ ਬਿਸੇਤੋ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਰਤਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਨਾਗਾ ਹਸਪਤਾਲ ਕੋਹੀਮਾ ਦੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਡਾਕਟਰ ਏ. ਕੇ. ਘੋਸ਼ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੀ. ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਇਸ ਵਧੀਆ ਨਾਗਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਰਹੇ। ਬਿਸੇਤੋ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦੀ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਗੌਰਵਮਈ ਚਾਲਚਲਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦਇਆ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਸੁਮੇਲ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਈਸਾਈ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸੀ।

ਚਾਕੋਸੰਗ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਫੋਕ ਵਲ ਮੇਰਾ ਦੌਰਾ ਪਿੰਡ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਉਪਨੇਤਾ ਵਲੋਂ ਚੰਗੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਬੰਗਲਾ ਭਾਸ਼ੀ ਜੁਆਨ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਪਕੜ ਬੜੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਸੀ। ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਵਲ ਉਸਦੀ ਕਥਿਤ ਖਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਖੇਡਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੀ ਉਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁੜੀ ਦੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੌਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁੜੀ ਕੌਣ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਜੁਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਚਾਕੋਸੰਗ ਯੁਵਤੀ ਵਲ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ। ਚਾਕੋਸੰਗ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਮੰਗੋਲ ਨਸਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਰੀ ਚਮੜੀ ਲਾਲ ਸੂਹੀ ਭਾਗ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮਹਾਂਦਰਾ ਵੇਖਕੇ ਇਕ ਘੋਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਂਝ ਮਹਾਸਾਗਰੀ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਾਕੋਸੰਗ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸਰੀਰਕ ਨੁਹਾਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸੁਕ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਸੁਨੰਦਾ ਤੇ ਸਾਡਾ ਬੇਟਾ ਵੀ ਨਾਲ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀ ਲਈ ਰੰਮ ਦੀ ਪੱਟੀ, ਸੁੱਕੇ ਵੱਧ ਦੇ ਡੱਬੇ, ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਪੁਡੀਆਂ, ਸੁਰੰਧਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਰਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਤਰ ਲਈ ਨਸ਼ਾ-ਰਹਿਤ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ।

ਫੇਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਰਚ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਵਪਾਰਿਕ ਦਾ ਮਾਣਾ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਸਾਮ ਰਾਈਫਲ ਦੇ ਸਥਾਨਿਕ ਕਮਾਂਡਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਆਰਾਮ-ਘਰ ਵਿਚ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰੀਏ। ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਆਰਾਮ-ਘਰ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਗਾਵੇਂ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਲਈ ਸਹੀ ਅਰਥਾ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਲੈਸ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਲੜਕੀ "ਮੇਰੀ" (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਦੇ ਘਰ ਗਏ ਜਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਦੇ ਆਪ੍ਰੀ ਬਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਸੀ ਹੂਇਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਘਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੇ "ਮੇਰੀ" ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਬੇਟੀ ਸੀ।

ਜਾਸੀ ਦਾ ਘਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰ ਟੀਨ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਤੇ ਬਾਂਸ ਦੇ ਬਣੇ ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਗਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੰਖਣਾ ਘਰ ਸੀ। ਨਾਗਾ ਘਰ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਅੰਗੀਠੀ ਸੀ ਜੋ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਤੇ ਕਮਰਾ ਫਰਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਘਰ ਦੀ ਸੁਆਟੀ ਅਤੇ ਹੋਰੇ ਵਰਗੀ ਨਾਗਾ ਆਗੂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨੇ ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਅੰਗੀਠੀ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਨੇ ਚਾਹ ਬਣਾਈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਲੜਾਈ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੱਡ-ਬੰਨਵੀਂ ਵਗਾਰ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸਨੇ ਗੁਸਤ ਕਰਦੀ ਸੈਨਾ ਵਲੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਆਸਾਮ ਰਾਈਫਲ ਕੰਪ ਵਲੋਂ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਕੈਪ 'ਚ ਜਾਣ ਤੇ ਤਾਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਨਸ਼ਾ-ਰਹਿਤ ਸੁਗਾਤਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਸੁੱਕੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹੋਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੇ ਘੱਟੋ ਉੱਥੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਮੈਂ ਸੁਨੰਦਾ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀ ਸੁਆਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਐਮ. ਐਫ. ਜੀ. ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨਾਲ ਮੇਲਜੋਲ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਚਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਕੇ ਆ ਗਏ।

ਇਸ ਭੇਟ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਏ ਤੇ ਅੰਤ 1973 ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਜੈਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਹੀ ਨੇਤਾ ਦੀ ਜੰਗਲੀ ਲੁਕਣ-ਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦਰਮਿਆਨੇ ਵਰਗ ਦਾ ਇਕ ਭਲਾ ਚਾਕੇਸੰਗ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਚੋਲਾ ਵੀ ਬਣਦਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਜੈਸ਼ੀ ਹੂਇਰ ਨਾਲ ਪੰਜ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਾ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਸਾਡੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਫੀਜ਼ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਆਪੇ ਬਣਵਾਸੀ ਬਣਿਆ ਨੇਤਾ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਫੁਪੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖੁਕਾਅ ਵਧ

ਕਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਚੀਨ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮੁਈਵਾਹ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਢੀਲੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਵੀਜ਼ੇ ਦੀ ਰਸਮ ਤੋਰ 'ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸੈਨਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਚੀਨ ਨਾਲ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਈਵਾਹ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮੁਹਰੇ ਸਨ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਜਮੀਨ-ਦੋਜ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਹੋਰ ਫੁੱਟ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਨਾਸਤਕ ਚੀਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜੈਸੀ ਮੈਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਪਿਆ ਜੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦੀਵਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਕੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਸਰਧਾਲੂ ਈਸਾਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਖੂਨੀ ਝੜਪਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੇਵਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਬੰਗਾਲੀ ਬੋਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰਾ ਨਾਗਾ ਤੇ ਆਸਾਮੀ ਵਲੋਂ ਬਣਾ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਜੋਂ ਰਾਮੁੱਨੀ ਤੇ ਐਸ. ਸੀ. ਦੇਵ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸੈਨਾ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਪਰਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨੇ ਹਟ ਗਈ ਸੀ।

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਉਪਰ ਧਾਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਸੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਆਂ ਕਿ ਜਿਸ ਵੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਚੇਤ ਹੀ ਸਾਡੇ ਮੁਖਬਰ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਜਿਹੀ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ "ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ" ਭਾਵ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਰੁਝੇਵਾਂ ਜਾਂ ਬੰਧਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰਨਾ

ਪ੍ਰਗਮਾਤਮਾ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਉਸਨੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ।

— ਇਬਰਾਹਿਮ ਲਿੰਕਨ

ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਪਿੰ 1973 ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਅਰਬਭਰਪੂਰ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ., ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਤੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਢਾਂਚੇ ਉਪਰ ਧਾਵੇ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਨਾਗਾ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੰਮੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪਰੇਖਾ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਸਰੋਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਸਪਰ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜੰਮੇ ਹੋਏ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਲਈ ਹਰ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਏ. ਜੇਡ. ਫੀਜ਼ੋ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀ ਹੈ।

ਬੁਦਰਤੀ ਮੇਰੇ ਯਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਲ ਮੁੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾਈ ਸੀ। ਫੀਜ਼ੋ ਧੜੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਖਾਤੋਂ, ਕੈਤੋਂ, ਸਕੈਤੋਂ ਤੇ ਜੁਹੇਤੋਂ ਸੀਮਾ ਧੜੇ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਫ਼ਾਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ (ਆਰ. ਜੀ. ਐਨ.) ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਅਕਤੂਬਰ 1967 ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਕੇ ਪਰਤੇ ਨਾਗਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਤੋਂ ਸੰਘੀ ਪੜਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਤਾਤਾਰ ਹੋਹੇ ਨੇ ਕੁਖਾਤੋਂ ਸੁਖਈ ਉਪਰ ਨਾਗਾ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ। ਇਸਨੇ ਸੋਮਾ ਨੇਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁੱਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਕੈਤੋਂ ਸੋਮਾ ਨੂੰ ਲਾਹਕੇ ਗਰਮ ਬੁਲਾਰੇ ਅੰਗਾਮੀ ਮੇਵੂ ਲਈ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਹਾਸਿੰਧੂ ਅੰਗਾਮੀ ਨੂੰ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਸਕੈਤੋਂ ਸਵੂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ, ਮੇਵੂ ਤੇ ਮਹਾਸਿੰਧੂ, ਫੀਜ਼ੋ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖੋਨੇਮਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮਹਾਸਿੰਧੂ ਨੇ ਜੈਡ ਰਾਮਿਓ ਜੋ ਤਾਂਗਖੁਲ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਮਿਓ, ਲਾਅ ਗਰੈਜੂਏਟ ਤੇ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਫੁੱਟਬਾਲ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ ਤੇ 1957 ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਫੀਜ਼ੋ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਈ ਸੀ। ਤਾਂਗਖੁਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਧੁਇੰਗਲੇਂਗ ਮੁਈਵਾਹ ਦੀ ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ. ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਿਆ। ਮੁਈਵਾਹ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਐਮ. ਏ. ਸੀ. ਰਾਮਿਓ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ, ਚੰਚਲ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਰਾਣੀ ਤੇ ਲੁੰਗਸ਼ਿਮ ਸੈਜ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਮਿਓ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪਿਛਾੜਨ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਮੁਈਵਾਹ ਸਦਾ ਇਸ ਨਿਜੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਪਾਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਵੋਤਮ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਅਕਸ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਵੀ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹਦੇ ਚੀਨੀ ਗਣਤੰਤਰ ਵਿਚ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਦੇ ਦੂਤ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਸਨੂੰ ਫੀਜ਼ੋ ਗੁਪਤਚਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਲਿਆ

ਨੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ 1966 ਵਿਚ ਢਾਕੇ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲੰਬੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਚੀਨੀ ਕੌਂਸਲਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਗ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਮੁਈਵਾਹ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਈ।

1968 ਵਿਚ ਕੋਟ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੋ ਗਏ। ਸੋਮਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੰਗਾ ਤੇ ਮੋਹਾਸਿਉ ਤੇ ਰਾਮਚਿ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਕੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੋਮਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗਠਨ, "ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ" ਦੇ ਗਠਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰੁਝਾਨ ਸੁਖਈ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਸਕੈਂਡੇ ਸਭ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੋਕਸੀ ਸੋਮਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਨਾਗਾਨੀਕ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿਚਨ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ।

ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪੜੇ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਕਸੀ ਜੋ ਆਪ ਵੀ ਸੋਮਾ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੋਮਾ ਪੜੇ ਨਾਲ ਸਾਥ-ਪੇਸ਼ ਵਧਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਫੈਡਰਲ ਪੜੇ ਨੂੰ ਲਾਭੇ ਕਰਕੇ, ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਚੋਰ ਦੇਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਚੀਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੋਮਾ ਪੜੇ ਦੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਨੇ ਅਗਸਤ 1973 ਵਿਚ ਜਨੇਹ ਬੰਟੇ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਕਸੀ ਪੜੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਐਨ. ਐਮ. ਓ. ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਤੇ ਫੈਡਰਲ ਪੜੇ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੀਅਰ ਸਭ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਜੁਹੇਤ ਨੇ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ ਵਿਚ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਕੈਂਡੇ ਤੇ ਜੁਹੇਤ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮੈਨੂੰ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਤਰੱਤ ਪਿੱਛੇ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਕੈਂਡੇ ਇਕ ਵਧੀਆ ਪੁਰਖ ਸੀ ਜੋ ਨਾਗਾਂ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ, ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਸੀ ਤੇ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਸਕੈਂਡੇ ਇਕ ਅਭਿਆਨੀ ਸੋਮਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨਾਗਾਂ ਲਹਿਰ ਉਪਰ ਅੰਗਾਮੀ, ਚਾਕੋਸੰਗ ਤੇ ਤੰਗਪੁਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਰਾਮੁੱਨੀ, ਐਸ. ਸੀ. ਦੇਵ ਨਾਲ ਬੜੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸਨ ਤੇ ਫੌਜੀ ਪੱਖ ਉਹ ਅਠਵੀਂ ਪਹਾੜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਾਂਡਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਿਮਾਨ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਮਹਿਮਾਨਖਾਨੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਠਹਿਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਨਾਗਾ ਢੰਗ ਦੇ ਬੜੇ ਘੱਟ ਮਿਰਚ ਮਸਾਲੇ ਵਾਲਾ ਮੁਰਗਾ ਤੇ ਸੂਅਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਬਣਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਉਹ ਸਕੈਂਡੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਰਿਵਾਇਤੀ ਸੋਮਾ ਵਸਤਰ ਵੀ ਭੇਟ ਕੀਤੇ।

ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਰੁਝਾਈ ਰੱਖਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰਤਾ ਸਮੇਂ ਇਕਸੁਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕੰਜੂਸਾਂ ਵਾਲਾ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਵਸੇਬੇ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ, ਰਾਮੁੱਨੀ ਤੇ ਦੇਵ, ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਤੇ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਪਏ ਸੋਮਾ ਪੜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਸਤਰਧਾਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜੀ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦੇ ਕਥਿਤ ਦੇਬ ਕਾਰਨ

ਅਸਥੀਆਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਚ-ਸਥਾਨਕਾਰ ਸੇਮਾ ਨਾਗਿਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪਲਟੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਫੌਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਗਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਵਿਰੋਧ ਸੀ।

ਇਕ ਸਮੇਂ ਸਕੈਂਟ ਨੇ ਦੂਖੀ ਤੇ ਉਦਾਸ ਦੇ ਰੋਤੇ ਪੁਛਾਵ ਹੇਠ ਫੈਡਰਲ ਪੜੇ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਮੋਹਾਸਿਰਿ ਤੇ ਰਾਮਿਰਿ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਟਹਿਏ ਜਾਂ ਸੁਹੀਏ ਰੱਜੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅ ਰਾਮਿਰਿ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਦੋਸਦਿਆਂ ਤੇ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸਕੈਂਟ ਦੇ ਨਿਜੀ ਪੁਨਰ-ਵਾਸ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਕੋਲ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰੇ। ਉਸਦੀ ਰਾਜਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਭਾਵੀ ਭੈੜੀ ਅਵਾਸਥਾ ਟਲ ਗਈ।

ਸਕੈਂਟ ਕੋਈ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਵੀ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਅੰਗਾਮੀ ਨਾਗਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਕੈਂਟੋਂ ਦਾ ਵਿਦੇਹ ਭਾਵ ਸੁਆਰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਹਿੱਤ ਪੂਰੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਨਾਗਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸ਼ੇਖ਼ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਮੁੱਖ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਾਪਸੀ, ਸਿੱਕਮ ਦਾ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ, ਪੱਖਰਨ ਵਿਚ ਐਟਮੀ ਧਮਾਕਾ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਐਲਾਨੀ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮਨ ਕਾਰਤਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਦੌਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ। ਸੇਮਾ ਗੁੱਟ ਨੇ ਗੁਪਤ ਨਾਗਿਆਂ ਦੇ ਭਵਨ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਨੌਕ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੇਮਾ ਪੜੇ ਦੀ ਅਲਹਿਦਗੀ ਨਾਲ ਫੀਜ਼ੇ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਚੀਨੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜੋ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੁਭਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਨੱਕੇ ਹੋ ਗਏ।

ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁਲੇੜਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਚਿਤ ਖਾਹਿਸ਼ ਉੱਠ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨਦੋਜ਼ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਥਈ ਐਮ. ਐਨ. ਓ. ਨੇਤਾ ਤੇ ਚਰਚ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਐਲ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਕੱਦਾਵਰ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਹੁਣ ਗਵਰਨਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਹੱਥਲੇ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ, ਐਮ. ਐਲ. ਕੰਪਾਨੀ, ਐਮ. ਰਾਮੁੱਨੀ, ਐਚ. ਜੈਪੀਅੰਗਾ ਤੇ ਐਸ. ਸੀ. ਦੇਵ ਜਿਹੇ ਸਥਾਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਸੁਯੋਗ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿਲਾਗ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਪਾਏ ਉੱਘੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਉਲੱਖ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਚੁੱਪ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਵੀ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਵੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਗਾ ਪਛਾਤਲ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋ ਰਾਮਿਰਿ, ਬਿਸੇਡੋ, ਜੋਸ਼ੀ ਤੇ ਕੁਝ ਦੇ ਕੁ ਹੋਰ ਫੁੱਪੇ ਹੋਏ ਉੱਘੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਨ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਬੜੇ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰਲੇ ਤੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੁੰਗਾਰਾ ਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸਾਦੀ ਤੇ ਸੌਂਦਿਆ ਤੇ ਨਿਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਵੱਖਰੇ ਸਿਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ

ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਜੋ ਸਿਲਾਹ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

1974 ਦਾ ਫਰਵਰੀ ਮਹੀਨਾ ਨਾਲ ਵੰਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈਆਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ।

ਜੁਲਾਈ 1972 ਵਿਚ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਲੈਕਟਰਰੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਦੇ ਬਣਨ ਨਾਲ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਬਦਲਵੀਂ ਉਲਝਣ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਟੀ. ਐਨ. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਦੇ ਹੋਰ ਕੰਦਾਵਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਲੈਕਟਰਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਪਾਸ ਤੇ ਖੰਡੇ ਨਾਰਿਗਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਪਰਵਾਨ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਹੋਕਸੀ ਨੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨਾਰਿਗਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ 'ਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉੱਘੀ ਫੂਮਿਕਾ ਨਿਕਾਈ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਕਸੀ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਰਿਗਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਵਲ ਬੇਧਿਆਨ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਲੋਕ ਅਮਨ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਭਤਾਸ ਮਾਰਦੇ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਖਾਤਮਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੋਚਮੁੱਚ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਆਰਥਿਕ ਅਹੁਰਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਇਲਾਜ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਹਤਰੀ ਆ ਜਾਵੇ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕੌੜੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਜੋ ਧਨ ਭੇਜਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਕੇਵਲ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਆਏ ਧਨ ਦਾ ਸੁਆਦ ਅਜੇ ਚੁੱਪਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਰਾਜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਉਚਿਤ ਵਕਫ਼ੇ ਮਗਰੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਧਨ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਵਰਗ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਫਰਵਰੀ 1974 ਵਿਚ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਰਿਗਾਂ ਦੇ ਪੱਖੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮਾਨਤਰ ਸਿਆਸੀ ਵਰਗ ਦਾ ਉਭਾਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਧਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਟਵਾਰੇ ਦੀ ਆਸ ਦੀ ਝਲਕ ਵਿਖਾਈ। ਆਮ ਨਾਰਿਗਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਸ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮੱਤਰੀਪਦ ਸੰਭਾਲਣ ਨਾਲ ਬਹਿਦ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ (ਤਵਾਸ਼ੀਰ) ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਹਿਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਵੇਰ' ਵਲ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ।

ਵਿਅੰਗ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸਹੀ, ਪਰ ਬੜੇ ਕਰੜੇ ਚੋਟ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਨੇ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਦੀਆਂ 25 ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ 23 ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਭੂਮੀਗਤ ਨਾਗਾ-ਪੱਖੀ ਉਦਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਜੇਲ ਨੇ 7 ਆਜ਼ਾਦ ਉਮੀਦਾਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਲੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ 26 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮੱਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਰਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦੇਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਦੂਰ 21 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਹੋਈ ਇਕ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਾਡਾ ਘਰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡਾ ਦੂਸਰਾ ਬੇਟਾ ਮੈਨਕ ਨਾਗਾ ਹਸਪਤਾਲ, ਕੰਪੋਮਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਨਾਗਾ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਐਸ. ਪੀ. ਘੋਸ਼ ਤੇ ਮੇਰੇ

ਅਸਲ ਆਰ. ਪੀ. ਜੇਥੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤਾਰਾ ਦੀਦੀ ਦਾ ਰਿਟੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹੀ ਘਾਟ ਤੇ ਭੰਗ-ਭੁਸਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਜਨਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਸਾਡੇ ਨਾਗਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਵੱਖਰਾ ਆਏ ਉਹ ਆਸਾਮ ਹਾਈਬਲਜ ਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਜਾਪਾ ਦੇ ਫੌਜੀ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਿਸਮਤ ਨਾਗਾ ਹਸਪਤਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਘੋਸ਼ ਤੇ ਤਾਰਾ ਦੀਦੀ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਅੰਬੇਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਤੇ ਨਾਗਾ ਵਿਦੇਹੀਆ ਨਾਲ਼ ਰੁੱਝਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸੁਨੰਦਾ ਵਲ ਸ਼ੁਰੂ ਸਮਾਂ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸਹਾਇਕ ਇਸਤਰੀ ਵਿਚ ਘਰ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਗਾ ਵਿਚ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਫੌਜੀ ਹਸਪਤਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਇਦ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ 21 ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਮਿੱਤਰ ਨਾਗਾ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਨਵ-ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ "ਜੀ ਆਇਆ" ਕਹਿਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹਿਬਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਘ ਲੋਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇ ਪਰਸੂਤੀ ਬਿਸਤਰੇ ਉਪਰ ਕਾਨਾਂ ਦੇ ਢੰਗ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਪਿਆਰ-ਫਰਪੂਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦਿੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਬੇਟਾ ਨਾਰਿਆ ਵਾਂਗ ਸਖ਼ਤ, ਹੌਸਲੇ ਵਾਲਾ, ਫੀਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਐਸੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਹੀਮਾ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਹੋਟਲ ਤੇ ਰੈਸਟੋਰਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਡੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇਣ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਸੁਆਣੀ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੇਜੋੜ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਟੀਚਿਆਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਜੇ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਨਫਾਸਤ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਨੰਦਾ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਸੁਆਦਲਾ ਪਰ ਜਟਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਰੁਝੇਰੇ ਹਿਸਾਬ ਲਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪਤਨੀਆਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਲਈ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਦੀ ਸਰਾਬ ਤੇ ਭੋਜਨ ਪਰਿਸ਼ਟ 'ਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨਾਗਾ ਦੀਸਾਈਆ ਲਈ ਦੇਣ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਸਮੇਂ ਦੁੱਕਵੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ।

ਸਾਡੇ ਦੂਸਰੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਬਦਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਨਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਬੰਗਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਵਾਸਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਸਹਿਰਾ ਹੀ ਵਧੀਆ ਥਾਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਤਕਦੀਰ ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਰਾਕਾਰ ਇਕਾਈ ਹੋ ਤਾਂ ਚਰਚ ਹੀ ਉਸਨੇ ਤਿਲਮਿਲਾ ਕੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਜਾਣਾ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਬੰਗਾਲ ਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਰਤੀ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਮੈਂ ਕਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।

ਫਰਵਰੀ 1974 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਭੌਤੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਫੰਡ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਕਰੜੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਉਲਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ

ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਬਜ਼ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਨਵਰੀ 74 ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸ਼ਿਰ ਫੜ ਲਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਚਮਨ ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸਰਕਾਰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਧ ਰਹੀ ਰਾਜਬਰ ਪਿੱਛੇ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੱਥਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਖ਼ਾਤੀ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਰਾਇਣ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੂਰਵਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜੁੜਦੇ ਗਏ। ਉਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਸਸ ਰਚਨਾਭੇਦ ਜਿਹੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨੌਤਾ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਗਏ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸੰਵੀਅਰ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਸੂਸ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਕਸ ਹੋ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਖਤੀ ਨਾਲ 'ਮੀਸਾ' (ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ) ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ, ਨੁਕਲੀਅਰ ਧਮਾਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨੁਕਲੀਅਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰੀਕਰਨ ਲਈ ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਫਰੇਲਟ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਹੀ ਅਪਣਾਈ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਨੁਕਲੀਅਰ ਧਮਾਕਾ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਚੀਨ ਦੀ ਐਟਮੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤੇ ਪੀਕਿੰਗ, ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਤੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਨੇੜਤਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਐਟਮੀ ਤਾਕਤ ਬਣਨਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਧਮਾਕੇ ਨੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਹ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹਟੇ। ਪੱਖਰਨ ਦਾ ਧਮਾਕਾ ਸੱਜੇ ਦੀ ਮੋਨਕਾ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਰੂਤੀ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਰੌਲੇ-ਰੋਪੇ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ ਛਤਰੀ ਹੇਠ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਚੰਗਿਆਲ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅਮਰੀਕਨ ਪਰਨੀ ਹੋਪ ਕੁੱਕ ਵੱਖਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਰਾਹੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਹਿਮਾਲੇ ਦੇ ਪਰਬਤੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚੰਗਿਆਲ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਹਡਪ ਦੌਰਜੀ ਪਾਗਸਰਾਪਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਟੈਂਕਰ ਨੇ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਨਿਪਾਲ, ਚੀਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤੀ ਹਲਕਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਆਖਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਤੇ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਲੋਕ-ਮੋੜ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਤੇ ਮੁਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਿਰਚਿੱਤਰ ਹੀ ਰਹੇ। ਫੂਟੀਆ ਲੱਪਚਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ 333 ਸਾਲ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਗਿਆ।

ਅਜਿਹਾ ਘਰੇਲੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੀ ਜਦ ਮੁੜ-ਸੁਰਜੀਤ ਨਾਗਾ ਵਾਰਤਾ ਇਸ ਬੰਬ ਕਾਰਨ ਫੋਲਦੀ ਜਾਪੀ। ਨਾਗਿਆ ਤੇ ਮੀਜਿਆ ਦੀ ਚੀਨ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਅਮਨ ਲਈ ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਬੈਪਟਿਸਟ ਚਰਚ ਨੇ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲਈ ਮੱਜ ਉਦਾਲੇ ਲਿਆ ਕੇ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ। ਮਈ 1974 ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਜੂਨ 1974 ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵਿਰ ਰਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣ ਦੀ ਤੇ ਮਨ

ਨਹਾ ਦੀ ਹਿਣਾਇਕ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆ ਉਪਰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਬਾਹਰ ਨਾਗਾ ਲੋਭਾ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਰੋਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੋਵੀ ਯੋਲਾਇ, ਗੋਲੀ, ਸਿਰੀਤ, ਭਾਮਿਨੀ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੇਲ ਦੇ ਗੁਪਤ ਨਾਗਾ ਫੋਜ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਮੁੱਖ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੁਜਨ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲੀ ਲੜਾਕੂਆਂ ਦੇ ਵਾਹਨੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਰਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤਚਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਐਲ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ 4 ਨੁਕਾਤੀ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਗਾ ਜਨਤਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਨੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਕਰਨ, ਭਾਰਤੀ ਰੋਕਥਾ ਤੇ ਟੈਕਸ ਉਗ੍ਰਾਹਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵੈਸਲੇ ਤੇ ਮੁਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚੋਲਗੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਉਪਰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਔਰੰਗਾਤ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਰਾਮੁਨੀ ਤੇ ਐਸ. ਸੀ. ਦੇਵ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ 'ਸੋਮਾ' ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਅੰਗਮੀ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਸਨ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢਲਬਦਲੀ ਕਰਕੇ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਅਨਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੂਸਰੀ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹਲਕਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੇ ਨੰਗੇ ਧੜ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਿਰਫ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਹੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਦੇ ਸੋਫੇ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤੁਪਏ ਦੇ ਭਰੇ ਥੈਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਖੁਫ਼ਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਜਭਵਨ ਵਲੋਂ ਕੁਝ "ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ" ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਮਿਲੇ। ਮੈਨੂੰ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ-ਜਨਕ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਲਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਚਾਹ ਜਾਂ ਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਸੀਮਤ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸਥਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜਾਂ ਆਖਰੀ ਡਿਪਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਲਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਕੁਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਸੀ ਨਕਾਬਪੇਸ਼ੀ ਦੀ ਖੋਭ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕੇ। ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਮੁਹਰ ਜੁਆਬਦੇਹ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋੜ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਾਨਾ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉ-ਜਿਉ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਰਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਗੁਪਤਚਰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ। ਇਉਂ-ਇਉਂ ਤਾਕਤ ਦੇ ਖੁੰਭੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮ ਇਸ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵਰਤ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰੇ ਸ਼ਰ-ਸ਼ਰਾਫੇ ਨਾਲ ਵਰਤ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਕਦਰਾ ਤੇ ਫਟਕ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਪਾਤਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕਾਫ਼ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੁੱਟਮਾਰ ਤੇ ਕੜਲਾਮ ਦੇ ਨੇੜੀ ਨਾਜ਼ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤ ਕੀਤੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੰਗਾ ਬਣਕੇ ਦੱਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੀ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਉਂਦੇ ਤਕ ਹੁਸਕਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਹਿਚਕੀਆ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਨਿਆਪਾਲਕਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅੱਗੇ ਨਾ ਆਈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਦਿਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਚਤੁਰ ਨੇਤਾ ਦੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਚੰਡਲੀ ਤੇ ਅਭਿਲਾਸੀ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਵਿਧੀ ਪਲਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਘੁਲਾਟੀਏ ਨੌਕ ਤਕ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਫੁੱਥ ਪਏ ਹੋਣ। ਖਿਚਾਅ ਤੇ ਲਾਲਚ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਅਸੀਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਸਲ ਨੂੰ ਇਹ ਖੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਤੂ ਆਈ. ਥੀ., ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਤੇ ਰਾਮ ਜਿਹੇ ਪਿਛੇਤੀ ਨਿਕਮੇ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪਛਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਮੁੜ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਮਿਸਟਰ ਰਾਮੁੰਨੀ ਤੇ ਐਸ. ਸੀ. ਦੇਵ ਦਿਆਂ ਯਤਨਾਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹ ਗੈਰ-ਵਿਧਾਨਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਚੋਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਕੇਬਲਿਕ ਅੰਗਾਮੀ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਜੇਨ ਬੋਸਕੋ ਜਸਕੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਵਲੋਂ ਹਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਾਰਚ 1974 ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਨਾਗਾ ਦਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਣੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵੇਦਈ ਚਾਕੇਸੇਂਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਚੀਨ ਭੇਜਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਾਕੇਸੇਂਗ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਇਕ ਤਾਗਮੁਲ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਹੋਂਦ ਤਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਵੇਦਈ ਦੇ ਦਲ ਵਿਚ ਘੁਸੋੜਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਪਰਾਲਾ ਜਿਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਰਾਫੁੰਗ ਦੇ ਇਸ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਆਈ. ਥੀ. ਵਿਚ "ਗੁਪਤ ਨਿਯੁਕਤੀ" ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਹੱਦੇ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਤ ਸਫਰ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਵਰਤਣ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਕਈ ਗਲਤੀ ਦਲ ਉਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵਤ ਮਾਰਗ ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਉਪਰ ਨਾਗਾ ਦਲ ਨੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵੀ ਇਸ ਦਲ ਨੂੰ ਇਕ ਦੇ ਵਾਰ ਆਈ. ਥੀ. ਵਲੋਂ ਭੇਜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ

ਹਿੰਦਾ ਲੋਹਾ ਵਿਚ ਲਗਣ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਦਲ ਸਾਡੇ ਵਿਛਾਏ ਹੋਏ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਾਜ ਖਾਤਨ ਵੱਲੋਂ ਚੀਨ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗੁੱਟ 10 ਨਵੰਬਰ 1975 ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਸਦਾ ਹਿੰਦਾ ਲਾਹੌਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਬਰਮਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੇਰੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਮਿੱਠਾ ਜਾਲ ਹੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਸਾਡੀ ਸੀ-ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੇ ਵਿਕਸ ਸੇਮਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਦੋਵੇਂ ਤਾਰਾਰ ਹੋਰੇ ਜਮੀਨਦੇਸ਼। ਗੁਪਤ ਤੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ। ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਚਲੇ ਸੇਮਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਰਾਨੁਮੀ ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਮੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ 14 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹੋਰੇ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਪਹੋਰੇ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਹੋਰ ਪੱਖ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਗਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੋਏ ਨਾਗਾ ਨੌਤਾਵਾਂ ਦੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਸੌਂਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਨਾਗਾ ਨੌਤਾ ਉਪਰੋਂ ਬੋਲੇ ਗਏ ਵੀ ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਰੱਖਾ ਵਲ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤਾਵਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਪੂਰਨ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੁਆਲ ਤੇ ਫੀਜ਼ੇ ਦਲ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਸਮਝੋਤੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਪਟਾਰੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਜਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਸੀ।

ਇਰਾਨੁਮੀ-ਲਾਸ਼ਾਮੀ ਤਾਰਾਰ ਹੋਰੇ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾ ਨੌਤਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਯੋਟੜ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਨੌਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਵਿਦੇਹੀ ਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਰਕੇ ਰਾਜਸੀ ਲਾਭਾਂ ਖਾਤਰ ਲਮਕਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਸਾਡੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੇ ਵਿਕਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਬਾਮਸ ਮੂਦੀਵਾਹ ਨੂੰ "ਫੈਡਰਲ ਗੋਰਮਿੰਟ ਆਫ ਨਾਗਾਲੈਂਡ" ਵਲੋਂ "ਪੀਪਲਜ਼ ਰੀਪਬਲਿਕ ਆਫ ਚਾਇਨਾ" ਵਿਚ ਸਰਬ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜਦੂਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਚਿਸੀ ਸਵੂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਮੁਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਪਾਰਿਸਤਾਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਕੇ. ਆਈ. ਏ. ਮਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੀਨੀਆਂ ਏਲਚੀਆ (ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗੁਪਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਨ।) ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹ ਫੀਜ਼ੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀੜਿਆ ਖਾਧਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੰਨਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਾਗਾ ਨਿਰੀਖਕ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਫੀਜ਼ੇ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਨੌਤਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਹਰਿਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਇਕ ਸੰਕਟ ਵਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਤਾਰਾਰ ਹੋਰੇ ਸਮਾਗਮ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸਨ। ਮੁਰਕਟ ਰਾਮੁਨੀ ਜੋ ਨਾਗਿਆ ਬਾਰੇ ਸਦਾ-ਬਹਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਐਲ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਤਾਰਾਰ ਹੋਰੇ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਨਵੇਂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਚੀਨ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ।

1974 ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਿਆ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਇਕ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਾਧਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਏ. ਜੇ. ਫੀਜ਼ੇ ਤੇ ਉੱਘੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾ ਨੌਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਸਣ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਨਾਗਾ ਨੌਤਾਵਾਂ ਦੇ

ਥੋਟੀ ਦੇ ਵਰਗ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਜ਼ਿਆਨ ਸਮਾ ਸ਼ਕਿਅਤਾ ਵਿਆਪਕ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਸਾਧਨ ਬਾਰੇ ਸੰਕੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੋਹਾਜ਼ਿਓ, ਰਾਨਿੰਗ, ਬਿਨ੍ਹਾ ਤੇ ਜੈਸੀ ਵਲੋਂ ਫੀਜ਼ੇ ਨੂੰ ਤੇ ਕੁਝ ਫੀਜ਼ੇ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਸੰਗਤ ਤੇ ਭੜਕ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਜੋ ਆਦਮੀ ਲੈਕੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸਨ ਉਸ ਵਿਚਾਲੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸੰਪੇਧ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੈਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਾ-ਮੌਲ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਅਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਚਤੁਰ ਦਿਮਾਗ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕਰਕੇ ਆਈ ਥੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਰਕਮ ਬਟੋਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਰ. ਪੀ. ਜੈਸੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵੇਦਾਈ ਚਾਖੇਸ਼ਾਹ ਆਪਣਾ ਟੋਲਾ ਲੈਕੇ ਚੀਨ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਆਈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਥੋਟੀ ਦੇ ਨਾਗਾ ਨੰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਰੋਜੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਬੋਮਸ ਮੁਈਵਾਹ ਵਲੋਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਜਾਣ ਦੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਫੀਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਝੂਠੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਘੋਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਖਾਤਰ ਸਾਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੀਜ਼ੇ ਤੇ ਮੁਈਵਾਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਤਾਜ਼ਾ ਅਮਨ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ. ਤੇ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਨੰਤਾ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਮੁਈਵਾਹ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੀਨ ਵਿਚ ਖੁਦ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਕੁਝ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਚੀਨ ਪੱਖੀ ਮਾਧਿਅਮ ਜਿਹੜਾ ਕਲਕੱਤਾ, ਢਾਕਾ ਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਗੱਲ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੀਜਿੰਗ ਤੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਨੂੰ ਬੱਕੇ ਹਾਰੇ ਘੋੜੇ ਭਾਵ ਫੀਜ਼ੇ ਉਪਰ ਸ਼ਰਤ ਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਈਵਾਹ ਇਸ਼ਾਕ ਦੇ ਸਾਨੂੰ-ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਉਸ ਸਹਿਕਰਮੀ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਕੁਝ ਰੁਪਿਆਂ ਖਾਤਰ ਇਹ ਜਾਅਲੀ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਭੇਜਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਇਸ ਘੁਟਾਲੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦਲੀਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਾਰ ਦਾ ਚਾਰਟ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੁਲਨਾਤਮਕ ਸਾਰਨੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਝੂਠੀ ਇਤਲਾਹ ਵਲ ਵੀ ਦੁਆਇਆ। ਜੈਸੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਨਘੜਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਪਰੋਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕੁਝ ਥੋਟੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਪੇਚਾਂ ਤੇ ਸੁਰਾਖਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਆ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਮਹਿੰਗੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਨਹਿਰ ਵੀ ਸੁੱਕ ਗਈ। ਅੱਜ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਜਬਰੀ ਸੰਬੰਧ ਸੀ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਚਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਫੈਕਸ, ਇੰਟਰਨੈਟ ਤੇ ਸੈਲ ਫੋਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਉਚੇਰੀ ਗਤੀ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਸੰਚਾਰ ਤਕ

ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੌਰਬ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਢਾਕਾ, ਬੰਗਾਲ, ਕਾਨਮੰਡੂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਕਲਕੱਤਾ, ਕੁਆਲੀ ਤੇ ਮੁਬਈ ਵੀ ਖੁਬ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਢਾਕੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਲਾਵੇਂ ਬਾਹਰ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਸਗੋਂ ਹਰ ਸੱਕੀ ਛਾਕ ਕੋਹੀਮਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਕ ਲੈਂਦੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਸਬੂਤ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲੇ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਾਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਚਰਚ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਡੀਆਂ ਤੇ ਚੋਕ ਸਨ। ਕੁਝ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਡੀਆਂ ਦਾ ਖਾਦੀ ਥੀ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਗਬਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਤੇ ਖਾਦੀ ਥੀ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਗਬਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਐਚ. ਸੀ. ਪਿਆਰਾ ਵਲੋਂ ਸਿਕਾਇਤਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਹੋਕੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਪਾਅ ਵੀ ਕਰਨੇ ਪਏ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਡਾਲਰ ਹੁੰਡੀਆਂ ਠੀਕ ਪਤੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਹਾਸਿਹੀਟੀ ਘਟਨਾ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਫਸਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਰੋਮ, ਵਿਸਕੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾਉਣ ਤੇ ਭੁਗਏ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਦ ਅਦਾਇਗੀ ਵਾਲੀ ਰਕਮ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਲਝਾਇਆ। ਸਾਡੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 30 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 50 ਰੁਪਏ ਰਕਮ ਦੀ ਨਿਗੂਣੀ ਰਕਮ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਕੀਤਾ। ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਕਦ ਰਕਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਟੇ 'ਚ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਰੋਮ ਲੈਣ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਨਤੀਜੇ ਬੜੇ ਝਟਕੇ ਜਾ ਸਦਮਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਏਧਰੋਂ ਓਧਰੋਂ ਲੈ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਜਾ ਘੁਸੇੜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਕਦੇ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ।

ਮੈਂ "ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ" ਦੀ ਰਕਮ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਲਈ ਰਕਮ ਵਿਚ ਹੱਕਦਾਰ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਲਈ ਵਾਧੇ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਖੇਤਰੀ ਜ਼ਮੀਨਦੇਸ਼ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਸਕਣ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਈ. ਥੀ. ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਖਰਚਾ ਘਟਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ "ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਕੋਸ਼" ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਖਰਚੇ ਬਾਰੇ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਉਪਰ ਖਰਚੇ ਬਾਰੇ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। "ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਕੋਸ਼" ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰੋਮ ਤੇ ਵਿਸਕੀ ਤਾਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦੀ ਜਾਇਜ਼ ਭੇਟਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਉਤਨਾ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਈਸਾ ਨੂੰ। ਉਸਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ "ਹਾਫ਼ੇ" ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਹਿਸਾਬ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਤਨੇ "ਹਾਫ਼ੇ" ਪੀਤੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ, ਜੇਬੀ ਜੇ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਹੀ ਸੀ। ਸੂਰ ਵਰਗਾ ਦਿਮਾਗ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਬੇਕਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਖਰਚੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਾਗਾ ਪੈਸੇ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਫੀ ਅਮੀਰ ਹਨ ਤੇ ਵੀਹ ਤੀਹ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ

ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਰਕਮ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਆਈ, ਬੀ. ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਸੋਧ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਅਫਸਰ ਦੀ ਦਲੀਲ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਆਇਆ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸ ਨਿਰਮਾਣ ਖੇਤਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਰਗੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਈ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਘਰੁਆ ਸਮਾਂ ਦਿੱਲੀ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਉਚਿਤ ਘਰਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਨਾਗਾਲ ਅਜੇ ਵੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਗੇਟੀ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਉੱਚੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਉੱਚੇ ਹੋਣਾ ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਲਦੇਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਕੇ ਗਿਣਨ ਤੇ ਸਰਾਬ ਦੇ 'ਹਾਥੇ' ਗਿਣਨ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਕੱਚ ਝਾੜੇ ਪਾ ਤੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੰਢੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬੰਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਪਰਦਾਪਸੀ ਕਰੇ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

ਸੂਖਮ ਤਕਨੀਕੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿੱਤ ਔਕੜਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੀਰੰਕਸ ਜਿਹੀ ਸਾਦਾ ਮਸ਼ੀਨ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵੀ ਆਏ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਤਕਨੀਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲੈਬਪੱਥ ਫੋਟੋ-ਉਤਾਰਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਕਰ ਕਰਨਾ ਪੈਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਹੱਥ ਦੁਆਰਾ ਸਟੈਨਸਿਲ ਕੱਢਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਸਹਾਰੇ ਕੰਮ ਸਾਰਨਾ ਪੈਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਨਿਰਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਲਿਆਏ ਕਈ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 'ਚ ਹੀ ਮੰਡਨ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੇਂਜਿਆ ਦਾ ਹੋਣ ਅਜਿਹੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਲੈਕੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੈਗੇਟਿਵ ਮੈਂਕੇ ਤੇ ਬਣਾਏ 'ਫਾਰਕਸ਼ੂਮ' ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਚੁਆਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਛੋੱਥੇ ਵਰਗਾ ਗੁਪਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਲਬ ਲਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਰਮਲ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਲੈ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੈਮੀਕਲ ਘੋਲ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਨੈਗੇਟਿਵ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸੌਂਪ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਿਆ, ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕੁਝ ਸੂਖਮ ਇਲੈਕਟਰਾਨਿਕ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਲੈਕੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਕਾਪੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁੱਝਲਾਂ ਵਾਲੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਛੁਪਾ ਸਕਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤੀਬਰ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਆਵਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਕੁਝ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲਘੂ ਰੇਡੀਓ ਮਾਈਕਰੋ ਫੋਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਉਪਕਰਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਥੇ ਕੋਈ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆ ਦੀਆਂ ਮੇਲ-ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਚੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਲ ਭੇਜਣ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਬੜੀ ਆਵੇਸ਼ਕ ਸੀ

ਕਿ ਮੁੱਖ ਵਿਚ ਅਮਲ ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਪਹਿਲ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਹਿਅ
 ਹੀ ਸਰੋਤ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਿੰਗ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।
 ਮੈਂ ਮਿਲੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗਿਆਤ ਬੈਠਣ ਸਾਰ ਹੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਸੂਖਮ
 ਉਪਰਾਲੇ ਦੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਲਾਲਚ ਛੱਡ ਦਿਆਂ। ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਤਕਨੀਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੇ
 ਸਿਰਦਾਰ ਨਾਲ ਉਲਝਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਰੋਧ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ
 ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਝੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਬੜੀ ਦੁਖਦਾਈ ਟਾਲਮਟੋਲ ਪਿਛੇ ਆਪਣੇ
 ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਵੀਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਲਾਈਨ ਦੇ ਚਿਰਾਗ ਤਕ ਰਸਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ
 ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਗੁਪਤ ਵਾਰਤਾ ਵੱਖਰੇ ਦਰਜੇ ਲਈ ਛੱਟੇ ਰਹੇ। ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਜਾਕੇ 1986-87 ਨੇੜੇ, ਆਈ
 ਕੀ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਭੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਤੇ
 ਕਿਹਾ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।
 ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਗੁਪਤਚਰ ਦੀਆਂ
 ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
 ਨਾਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਅਵਧੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਮੈਂ ਐਸ. ਆਈ. ਈ. (ਵੈਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਾ
 ਅਨੁਮਾਨ) ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ। ਐਸ. ਆਈ. ਈ. ਇਕ ਐਸੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁਲਕ ਨੂੰ
 ਤਕਨੀਕੀ ਉਦਮ, ਰੱਖਿਆ ਤਿਆਰੀ, ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਨ, ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ
 ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰੱਖਿਆ ਬਲ ਅਮ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸੂਚਨਾ
 ਅਨੁਮਾਨ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਦੇ ਤੇ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਮਲ 'ਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ
 ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀਆਂ ਇਹ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵੀ ਐਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹਨ
 ਜੋ ਰਾਜਦੂਤਕ ਪਹਿਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ
 ਹਨ।

ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਵਲੋਂ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ
 ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ
 ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ 1980 ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ
 ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਕਾਰਜਾਤਮਕ
 ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਅਨੁਮਾਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ, ਉਹ
 ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਕਟ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸੰਯੁਕਤ
 ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਲੋਂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦਿਮਾਗ
 ਭਾਵ ਸੋਚ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਚੂਲ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ,
 ਸਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ
 ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਹੁਰੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ,
 ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਸੋਧੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਧਾਰਨ
 ਪੜਤਾਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੜਤਾਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਾਕਮ
 ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਬਚਾਓ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ 14 ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਖਾ ਵਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ
 ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੜਤਾਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ
 ਇਕ ਨੇ ਜਿਸ ਕਲ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਸੀ, ਕਥਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਕੂਲ ਲਈ ਟੀ. ਵੀ. ਸੈਟ ਖਰੀਦਣ

ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਤ ਲਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਕਿ ਮੌਤਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਪੜਤਾਲ ਸੀ ਥੀ ਅਦਾਸੀ, ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਚੋਕਸੀ ਵਿਭਾਗ ਕਰੇ, ਇਕੋ ਹੀ ਵਾਕ ਨਾਲ ਨੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਵਿਕਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਮੁੱਚ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਵਿਕਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਮੌਤਰੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਮਨੋਰੰਜਕ ਮੋੜ ਕੇਵਲ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਹੀ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ 'ਹਾ' ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਜੀਵ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਘਾਟਾਂ ਬਾਰੇ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਨੁਮਾਨ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਕਟ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਮੁੱਖ-ਅੱਛੀ ਖ਼ਬਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਗਲਤੀਆਂ ਵਲ ਕਦੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਿਰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਘੱਟ ਹੀ ਕਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਗਤਬਤ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਮਾਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ।

1970 ਤੇ 1974 ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਕਟ-ਗੁਸਤ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਆਈ। ਥੀ. ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਠੰਡੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਾਨਦਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਮੁਖਬਰ ਬਰਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਖਾਮੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਆਈ. ਥੀ. ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਨੀ ਦੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚੀ।

ਪਰੰਤੂ ਦੀਰਘ ਪੱਖ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸਥਿਤੀ, ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ ਕਿ ਚੀਨ-ਪੱਖੀ ਉੱਤਰ ਫੀਜ਼ੋ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਗਾ ਨੱਤਾ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਤੇ ਗਤਬਤ ਦੀ ਚੂਲ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਨਗੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚੀਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਕ ਹਿਮਾਇਤੀ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਸਾਮ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਘਾਟਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਗੇ। ਸਦਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਨੀਰਸ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਰਿਪੋਰਟ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਮਗਜ਼-ਪੱਚੀ ਦਾ ਇਕ ਅਭਿਆਸ ਮਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਚਰੂਰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਕੋਰੀਆ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੈਨਿਕ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਸਗੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਸਾਂਝੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਆਪਣੀ ਕਲਪਿਤ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਚਿਹਨ-ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ।

ਮੈਂ ਸਤੰਬਰ 1974 ਵਿਚ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਭਰੇ ਮਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਭਾਰੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਰੰਗ-ਮੱਚ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਦੋ ਬੇਟਿਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਮੈਰੇਈ ਨੱਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ

ਸਿਪਹੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਹੀ ਨਫਰਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਫਲ
 ਹੋਵੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤੇ
 ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੁਰਖਿਆ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਬੜੀ ਖਿੱਚ ਵਾਲੀ ਸੀ।
 ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਠਾਹਰ ਦਾ ਸਿਲਾ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ
 ਜਦੋਂ ਗੁਹਾਟੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਫੋਕ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ
 ਆ ਪਹੁੰਚਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਆਪੋ ਬਣੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਫੈਡਰਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੈਸੀ ਹੂਇਰ ਵਲੋਂ
 ਕੌਮੀ ਹੋਈ ਸੁੰਦਰ ਚਾਕੋਸੰਗ ਸ਼ਾਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਦਾਰ ਨਾਗਾਂ, ਮੈਰੇਈ ਤੇ
 ਗੈਰ-ਨਾਗਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਕਥਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ
 ਮੁਸੀਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।
 ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਵਾਰ ਲੜਾਈ ਵੀ ਲੜੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਸ਼ਟਰੀ
 ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਲੜਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ
 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਕਥਾਇਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਨਾਸ਼, ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ
 ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਅਵਧੀ ਹੀ
 ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਸਵੈ-ਸਥਾਪਿਤ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੁੜ ਸੰਗਰੀ-ਲਾ ਆਏ

ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਅਗਲੀ ਚੋਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਨੀਤੀਵਾਨ ਅਗਲੀ ਫੰਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ।

— ਜੇਮਜ਼ ਫਰੀਮੈਨ ਕਲਾਰਕ

ਸਾਡੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਜਿਹੇ ਕਿਆਮ ਸਮੇਂ 1974 ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਮਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਇਕ ਗੁਪਤ ਤੇ ਗੁੱਬੀ ਰੋਦਭਰੀ ਤਕਦੀਰ ਸਾਡਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਨਿਰਾਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਸਕੀਏ। ਅਸੀਂ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੁੱਫ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸਨੇ ਸਾਡੀ ਰੂਹ ਤੇ ਤਲਖ ਯਾਦ ਉੱਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਵਰਗ ਤੇ ਵਰਣ-ਰਹਿਤ ਬੰਗਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਨਗਰ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਪੁਨਰ-ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਮੁਖੀਏ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਤੀ ਤੰਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਘਿਰਣਤ 'ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਸੂਕਤ' ਚੋਤੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕਾਈ ਕੁਨਬਾ-ਪਰਵਰੀ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਬਦਬੂ ਦਾ ਭਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਚੰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ 100% ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰੰਡੀਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਦੀ ਨਿਰਬੰਧਨ ਖੁਲ੍ਹ-ਫੁਲ ਕਾਰਨ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਹਾਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਭਾਈ ਭਤੀਜਾਵਾਦ ਦੇ ਖੱਪ ਵਾਲੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਲਪ ਕਾਲੀਨ ਠਾਹਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਛੱਡਣੇ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਕਮ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦਾ ਰਾਜਤੰਤਰ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਾਤ ਅਭਿਮਾਨੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ, ਬੇਸੁਆਦੀ ਭਗਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਜਿਹੜੇ ਬੜੀ ਸੰਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੁਨੇਦਾ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਣ 'ਚ ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਅਨੁਭਵ ਹੋਈ। ਉਸਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਬੜੇ ਭਾਵਕ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਉਹ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਸਦਮੇ ਨਾਲ ਕੰਥ ਉੱਠਿਆ। ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਹੀ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੋਣੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ, ਮਨਮੋਹਕ ਤੇ ਸਾਊਪੁਣੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚੋਂ ਉਡਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸੀ।

ਅਗੋਂ ੩ ਜੂਨ 1975 ਨੂੰ ਕਾਰ ਗਾਰੀਂ ਗੰਗਟੋਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨਤਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਈ. ਥੀ. ਨੇ ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਮਈ 1975 ਵਿਚ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਰਾਸਰ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਇਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਕੰਬਲਕੁਸ਼ ਦੇ ਭਾਨਮਤੀ ਦੇ ਪਟਾਰੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਾ ਜਿਸਨੇ 333 ਸਾਲ ਦੇ ਰਹਮ-ਤੋੜ ਦੇ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤ, ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਲਈ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਇਕ ਇਕਾਈ ਤੇ ਟੈਰੀਟਰੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਮੁਲਕ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਕਰ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਕੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਮਲ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਤਾਤਰਿਕ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਜੋ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਘੱਧ ਕੀਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਲੀਨਤਾ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਹੈ।

ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਰਾਅ ਦੇ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਲੋਂ ਚੀਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਤੇ ਪਰਦੇਦਾਰੀ ਖਾਰਜ ਮੈਨੂੰ ਆਮ ਵਾਗ ਸਹਾਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਿਊਟੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਿਕ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ, ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਥਾਨਿਕ ਉੱਚ-ਪਦਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਬੰਧਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਸਦੱਸਵੀਂ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੇ ਦਫਤਰ ਨਾਲ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਸਨ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਦੱਸਵੀਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਿਆਸੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਪੁਲੀਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਿਊਟੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਹਿਥ ਬਲਾਕ ਦਫਤਰ 'ਚ ਸਥਿਤ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਨਜ਼ਿਹਤਾ ਸੀ। ਰਾਅ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਹੀ ਮਾਇਕ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਯ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਮਾ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਾਇਕ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਾਤਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਹੈ, ਨਵੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ, ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਹੋਲੇ ਬੈਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਨਸਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਦੂਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਰਮ ਲਗਭਗ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਹੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੀ, ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਬ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦੀ ਘੁਮਣ-ਘੇਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਦਲਬਦਲੀ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸ ਗਏ। ਭਾਰਤੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਗਰੀਬ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਬੈਲੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੋਹਾਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖਰਾ ਉੱਤਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਸਿੱਧ ਲਏ ਸਨ ਜੋ ਚਾਲਾ ਰਾਜਦੂਤ ਚਲਦੇ

ਹਨ। ਮੇਰੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਭਾਗ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਦੋਹ ਭਾਗ ਪੀਣ ਪਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਕੌਲਮੇਲ ਵਿਹਾਰ ਦੀ 'ਹਾ' ਤੇ 'ਨਾਹ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਗਿਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਟਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬਾਏ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਚੰਗੇ ਫਾਪ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਢੋਕੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੀ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਰਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਉਹ ਰਬਦੀਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵਰਗ ਤੇ ਵਰਗ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਰਸੇਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੇ ਅਣਕਮਾਏ ਹਨ ਕਾਮਨ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਨੇ ਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਮਹਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੁਰਗੰਧ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਸ ਦਾ ਫੈਲ ਜਾਣਾ ਖੋਲ੍ਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਸਿੱਕਮ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਊ ਨੇਪਚਿਆਂ ਤੇ ਚਾਲਾਕ ਰੂਟੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਪਿਛਲਾ ਵਰਗ ਸੂਬ ਤੇ ਚਤੁਰਾਈ ਵਿਚ ਤਿੱਬਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਰੂਟੀਆਂ ਕਬੀਲਾ ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨੇੜਿਉਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਤੇ ਮੱਠਾ ਉਪਰ ਚੌਧਰ ਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਗੁੱਝਲਦਾਰ ਤੇ ਸੂਬ-ਭਰਪੂਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹਿਮਾਲਾ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਇਸ ਰਖਿਅਤ ਸਾਬਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸੁਪਨਸਾਜ਼ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਵਧਾਏ ਹੋਏ ਦਰਜੇ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਭੂਟਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਤੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਨਿਪਾਲ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਤੇ ਸਰਬ-ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਘ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵੱਧੀ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਅੰਦਰ ਨਿਪਾਲ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ੀਏ ਤੇ ਮੰਡਲਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਪਰਜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਿਪਾਲ, ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਬੰਗਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਾਂਗੂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫਾਲਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਰਯਾਤਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਲਘੂ ਹਿਮਾਲਯ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਆ ਕੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਸੰਕਟਪੂਰਨ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ। ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲੀ ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਪੂਰੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਹੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ। ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲੀ ਰਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨਗੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਾਂਤ ਨਿਰਮਲ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਮਲਕਾ (ਭਾਵ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ) ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ "ਟੀਆਂ" (ਟੀ. ਟਿੰਬਰ ਅਤੇ ਟੂਰਇਜ਼ਮ), ਚਾਹ, ਲਕੜੀ ਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਸੋਸਟ ਤੇ ਲਾਭ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕ ਹੀ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਿੱਸਾ ਇੱਥੇ ਮੁੜ ਕੇ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਬਾਬੂ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਮੌਜ ਮਸਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉੱਤਮਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੰਗਾਲੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗੰਗਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਨ 'ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ' ਤੇ ਦੁਆਰ ਦੇ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਪਰਾਬਤਰੀ ਜਾਤੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਮਾਦਰੂ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ

ਜਿਹੜੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਨਿਪਾਣੀ, ਸਿੱਕਮ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਸਲੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਜਾਂ ਕਬਜ਼ੇ ਬਾਰੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੋਹਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ 1963 ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਵਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤਾਂ ਪਾਲਦੇਨ ਬੰਡਪ ਨਾਮਗਿਆਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤਾਸ਼ੀ ਨਾਮਗਿਆਲ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਅਗਸ਼ਾਫ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਉਸਦੀ ਅਮਰੀਕਨ ਪਰਨੀ ਹੋਪ ਕੁੱਕ ਨੇ ਹੋਰ ਵਧਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਲਈ ਸੁਰੱਤਰ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸੰਪੰਨ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਚਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਉਪਰ ਉਸਦੇ ਪੱਛਮੀ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਖੋਖਲੇ ਸ਼ਿਰ-ਸਰਾਬੇ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹੋਪ ਕੁੱਕ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਫੜਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਅਮਰੀਕਨ ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਹਾਣੀ ਬਣੀ ਉਹ ਅਮਰੀਕਨ ਸੀ, ਆਈ. ਏ. ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਸੀ। ਚੋਗਿਆਲ ਨੇ ਸੰਧੀ ਦੀ ਸੋਧ ਲਈ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਦਰਜਾ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੋਣ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਪੁਜਾ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਕ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਚੋਗਿਆਲ ਨੇ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੀਨ ਨਾਲ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਾਰਤ ਸਿੱਕਮ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਬਾਰੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਡਿੱਗ ਰਹੀ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਾਖ ਤੇ ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੇਰਨੀ, ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਫਰਜ਼ੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਹੋਪ ਕੁੱਕ ਨਾਮਗਿਆਲ ਤੇ ਘਾਤ ਲਾਕੇ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨੌਤਾ ਕਾਜ਼ੀ ਲੇਂਹਡਪ ਦੇਰਜ਼ੀ ਖਾਗਸਾਰਪਾ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਕਾਜਿਨੀ ਇਲੀਜ਼ਾ ਮੋਰੀਆ ਖਾਗਸਾਰਪਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸਰੋਸ਼ਣ ਸੀ। ਚੋਗਿਆਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਅਟੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਵਲ ਵਧ ਰਹੇ ਬਰਫਾਨੀ ਝੱਖੜ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਣ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ।

ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਭਾਰਤ ਲਈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ। ਠੰਡੀ ਜੰਗ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਭਾਰਤ, ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੂਸ ਦਾ ਬਦਮਾਸ਼ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਸਾਬੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਜੰਗ ਨੇ ਵਾਸਿੰਗਟਨ, ਬੀਜਿੰਗ ਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਘਬਰਾਹਟ ਪਾਈ ਸੀ ਜਿਤਨੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ। ਸਿੱਕਮ ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਲਈ ਇਕ ਮੋਤਰੀਪੂਰਨ ਸਿੱਕਮ, ਚਿਕਨ ਨੈੱਕ ਜਾਂ ਪਤਲੀ ਧੋਣ ਵਰਗੇ ਲਾਘੇ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ, ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜੋ ਚੀਨੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਚੁੰਬੀ ਵਾਦੀ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਹੱਦ ਤਕ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ।

ਜੁਲਫਿਕਾਰ ਅਲੀ ਭੂਟੋ ਜੋ ਦਾਕੇ ਵਿਚਲੀ ਹਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉਭਰਨ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਚੋਗਿਆਲ ਵਲੋਂ ਪਾਏ ਰੋਲੇ-ਰੋਪੇ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਬਲਦਾ ਸੀ। ਚੋਗਿਆਲ ਵੀ ਇਹ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉਪਰ ਨਿਰਣਾਇਕ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ

ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਹਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਘੀ ਸੀ। 1971 ਦੀ ਬਹਾਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਔੜ, ਬੁਝਾ ਤੇ ਉੱਤਰ ਯੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਮੁਦਰਾ ਫੈਲਾ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਫ਼ਿਸ਼ਟਾਬਾਦ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਜਿਸ ਦੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਭਵ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੱਖਰਨ ਦਾ ਔਨਮੀ ਧਮਾਕਾ ਸੀ ਜਾਂ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਲੋਲਬਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗਿਆਲ ਤੇ ਉਸਦੀ ਅਮਰੀਕਣ ਰਾਣੀ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਨਾਲ ਮਜ਼ੇਗ (ਇਕ ਚੀਨੀ ਖੇਡ) ਖੇਡਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਹੀ ਪੜਾਅ ਦੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਸਨ। 1971 ਤੋਂ 1975 ਵਿਚਕਾਰ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਬੜੀ ਸਰਲਤਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਮੋਦਵਾੜੇ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਡਿੱਕੇ-ਡਿੱਲੂ ਪਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਉਪਰ ਮੁਨਸੂਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਿਰ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਔੜ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦਾ ਬੜਾ ਰੋੜਾ ਆਸ਼ ਪਿਆ। ਤੋਲ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਮੁਦਰਾ ਫੈਲਾ ਨੂੰ 20% ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੋਜਨ ਲਈ ਦੰਗੇ ਹੋਏ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਉਦਯੋਗਿਕ ਹੜਤਾਲਾਂ ਹੋਈਆਂ।

ਇੰਦਰਾ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਗਾਧੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਰੂਭੀ ਕਾਰ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ 1971 ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵਿਧਾਨਕ ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਮਗਰੋਂ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ ਸੋਨੀਅਰ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਆਦਮੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਏ. ਐਨ. ਰੇਅ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਝਟਕਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਗਾ ਜਦੋਂ ਭੰਮੁਹਾਰੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ 1971 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਾਇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਨਵਰੀ 1974 ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਲਹਿਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਉਸਦੇ ਚਮਚੇ ਚਿਮਨਭਾਈ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੇ. ਪੀ. ਲਹਿਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਘੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਰ. ਆਰ. ਐਸ. ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ। ਜੇਪੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਆਪੀ ਰੋਲਵੇ ਹੜਤਾਲ ਨਾਲ ਵੀ ਥਲ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਭੜਕਾਉਂਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਡੀਜ਼ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸੱਚ ਤੇ ਉੱਦਮ ਮੁੱਕ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ 18 ਮਈ 1974 ਦੇ ਪੱਖਰਨ ਧਮਾਕੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇਤਾ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦਾ ਅਮਲ ਆਖਿਆ ਜਿਸ ਕੋਲ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਬਿੰਬ ਤੇ ਹੌਲੇ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਸਥਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਟਡ ਪੋਰੇਕਾਰ ਫਖਰਦਿਉਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਫਿਰ ਰਾਜਸੀ ਹਮਲੇ ਲਈ ਉਭਰੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਮੁਹਾਜ਼ੇ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਧੀ ਦਾ ਮੋਨਕਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਕਾਰਨ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੇ ਬੰਦਲ ਛਾ ਗਏ ਜਿਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਨਹਿਰੂ ਗਾਧੀ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸਿੱਕਮ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ

ਸ਼ਕ-ਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹਿਮਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਚੋਗਿਆਲ ਦਿੰਦਰਾ ਦੇ ਇਸ ਉਪਰਾਲੇ ਦੀ ਸ਼ਾਹ ਲੋਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਕਮ ਦਾ ਪੱਤਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਰੂਪਰਾਜ ਲਈ ਵਰਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭਾਰਨ ਜ਼ਖਮੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਖਮੀ ਸ਼ਰਨੀ ਵਾਂਗ ਹੋਰ ਵਰਗਣਾ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਵਾਰੰਗਾ ਧਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰ ਅਲਾਪਣਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਭ੍ਰੰਘੀ ਸਿਆਸੀ ਖੇਤ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਅਗਸਤ 1974 ਦੀ ਸੋਧ ਨੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਧਾਨਕ ਮੁਖੀ ਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਲਕਾ ਕੁੱਝ ਟੁੱਟੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਪਰਤ ਗਈ ਤੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਲਕਾ ਕੁੱਝ ਟੁੱਟੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਪਰਤ ਗਈ ਤੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਲਕਾ ਕੁੱਝ ਟੁੱਟੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਪਰਤ ਗਈ ਤੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਦਿੰਦਰਾ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਹਿਤ ਤੋਂ ਸ਼ਕ-ਤੰਤਰੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਸਕ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਪੱਤਰਾਂ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਦਲ ਗੰਗਟੋਕ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਗਏ ਤੇ 8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1975 ਨੂੰ ਮਹਿਲਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਬੜੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ 14 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਸ਼ਕ-ਮੋਤ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨਤਾ ਤੇ ਮੁਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਕਮ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਕ-ਮੋਤ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਫਲਾਵਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਜਾਂ ਇਲਹਾਕ ਦੀ ਸਹੀ ਕਹਾਣੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਰਪੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੀ ਲਿਖੇਗਾ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮਈ 1975 ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਭਾਰਤ ਦਾ 22ਵਾਂ ਰਾਜ ਬਣਕੇ ਉਭਰਿਆ ਤੇ ਕੁਮਵਾਰ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਇਸਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਹਰੂਪ ਦੇਰਜੀ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਲੋਕ-ਮੋਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਧੀ-ਪੁਰਵਕ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਗੰਗਟੋਕ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੀ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਸਾਸਨ ਵਲੋਂ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕ-ਮੋਤ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਪਿਛਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਗੰਗਟੋਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰ-ਵਿਲੀਨਤਾ ਸਮੇਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਸੀ ਤੇ ਵਿਲੀਨਤਾ ਜਾਂ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਬੇਵੱਧ ਰੋਡੀਓ ਰਾਹੀਂ ਕਸ਼ਟ ਸਮੇਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜੇ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੰਗਟੋਕ ਫੌਜੀ ਨਕਲੇ-ਹਰਕਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਜੇ ਠੰਡੀ ਜੰਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੁੱਖ ਚਾਲਕ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਵੀ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੈਨਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਨਕਲੇ-ਹਰਕਤ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਦਿੰਦਰਾ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੇਅਸਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਪਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਜ ਮੌਖੀਆ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਾਰਨ ਉਪਕਰਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਚਾਰੋ ਫਿਰ ਗਲਤੀ ਕਰ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ 1971 ਵਾਲੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਮੌਤਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਉਪਰ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਦੀ ਦਰਖਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਚੰਗਿਆਲੂ ਨੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸੁਆਣੀ (ਗੋਰਨੀ) ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗੈਰ-ਮੁਲਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ੇਰ-ਸ਼ਰਾਥਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਰਾਹ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਲ ਤੇ ਕੱਟਿਆ।

1971 ਦੀ ਦੁਰਗਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਗਲਤੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਰਾਜੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਉੱਚ-ਅਭਿਲਾਸੀ ਪਤਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਸੰਭਾਵੀ ਵਿਜੇ ਦੇ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਗਰੋਂ ਜਿਹੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ, ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਤੇਗਧਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਦੀ ਲੜਾਕੂ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜਮਾਦਫੂ ਹੀ ਅੰਬਰੀ ਤੇ ਲੜਾਕੀ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਵਿਖੇ ਸੋਪਿਆ ਕਾਰਜ ਵਧੇਰੇ ਅੱਖਾ ਤੇ ਵੰਗਾਰਮਈ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਨਵੇਂ ਦਰਜੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਨਿਰਬਲਤਾ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈ। ਲੋਪਚਾ ਸਰਕਾਰ, ਕਾਜੀ ਲੋਹਡਪ ਦੋਰਜੀ ਖਾਂਗਸਾਰਪਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਨੇਤਾ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵਗੀਤ ਤੇ ਅਨਾੜੀ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਤਨਾਅ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹੀ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਦੱਸਵੀ ਬੀ. ਐਸ. ਦਾਸ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੂਟਾਨ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਉਣ ਦਾ ਲੰਬਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਮੁਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕਾਂਡਰ (ਅਮਲੇ) ਦੇ ਤਿੰਨ ਆਈ. ਏ. ਅਫਸਰਾਂ, ਕੇ. ਐਮ. ਲਾਲ, ਜਯੰਤਾ ਸਾਨਿਆਲ ਤੇ ਡੀ. ਕੇ. ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਹੋਈ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਕੋਟੜ ਸਮਰਾਟਵਾਦੀ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ 333 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਉਪਰ ਕਥਿਤ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ "ਦੇਸ਼ ਵੇਚਣ" ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਬਾਹੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮੰਡਲੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਉਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਅਨਾੜੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਦਾੜੇ ਦਾ ਨੀਹ-

ਮੇਰਾ ਰਹਿਣਾ: ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜੀ ਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਅਫਸਰ ਜੋ ਓਰੀਜਨਲ ਦੇ ਵਡਾਦਾਰ ਸਨ ਤੇ ਸਾਮੰਤ
ਮਿਥਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਢੰਗ
ਮਿਥਾਵੇਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬੀਯਾ ਤੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਲਾਇਆ ਜਿਸ
ਨਾਲ ਕਿਰਪਾਯੋਗ ਵਧਿਆ।
ਮੇਰੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਕਸ਼ੂਰੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਤੁਰੰਤ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਤੇ ਦਫਤਰ ਲਈ ਥਾਂ
ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੀ ਦੀ ਮੇਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮੁਖਬਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਸਨ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਤੀ ਗਈ ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ

ਮੇਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਕਸ਼ੂਰੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਤੁਰੰਤ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਤੇ ਦਫਤਰ ਲਈ ਥਾਂ ਹਿੱਸਾ ਨੇ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਆ। ਨਾਕਾ ਵਿਭਾਗ ਵਧਿਆ। ਮੇਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਕਸ਼ੂਰੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮੁਖਬਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਹਿਪਨੋਟਿਜ਼ਮ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ-ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ "ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ" ਗੁਪਤ ਚਾਰਜ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓ. ਐਸ. ਡੀ. (ਪੁਲੀਸ) ਤੇ ਡਾਕ ਰਾਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਜਿੱਠਦਾ ਸੀ। ਹਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੀਤੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੋਂਦ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਸ਼ੀ ਦੀ ਉਸ ਭਵਨ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ "ਸਿਆਸੀ ਅਧਿਕਾਰੀ" ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨੀਯਤ ਦਫਤਰ ਤੇ ਓ. ਐਸ. ਡੀ. ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਤਰਦੀਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਚੌਕੀਆਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਉੱਚੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਸ ਖੇਤਰ

ਸੀਮਾ ਚੋਕੀਆਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਉੱਚੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੱਖੜਾ ਤੇ ਫੁਟੀਆ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕਬਾਇਲੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਿਪਾਲ ਸੀਮਾ ਤੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਚੋਕੀ ਉਤਰੇ (jalley) ਵਿਚ ਸੀ, ਜੋ ਆਵਾਸ ਚੋਕੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਨਦਾਰਦ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲੀ ਤੇ ਲਿਬਸ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਚੋਗਿਆਲ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਕਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰੂਲੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਚੋਕੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੇ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਦੀਆਂ ਚੋਕੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ 1966-68 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਉਪਮੰਡਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਰਾਜ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਸਿੱਕਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਦਾ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਮ ਹੀ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਣੇ ਢੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਡਹਪ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਤਨੀ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਇਲੀਜ਼ਾ ਮੇਰੀਆ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਉਂਘੇ ਤੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਚਿਹਰੇ ਸਨ। ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਬੈਲਜੀਅਮ ਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਿੱਕਮ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੂਰਪੀਨ ਸਾਹਸੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨੇ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਉਂਘੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਸੀਆਂ ਤੇ ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰੰਗੀਨ ਸਫਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਂਘੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਲੋਪਚਾ ਨੇਤਾ, ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਡਹਪ ਅਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬੰਝ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।

ਸਾਬਕਾ ਚੇਰਿਗਆਲ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਖੜਾ ਸਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਮੌਕੇ ਦੀ ਜਾਲ ਵਿਚ ਉਲਝਾਉਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਇਸ਼ਤਰੀਆਂ— ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਹੋਪ ਕੁੱਕ ਤੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਇਲੀਜਾ ਮੋਰੀਆ ਖਾਰੰਗਸਾਰਪਾ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਕੋਈ

ਉਸ ਰਹਿਸ ਤੋਂ ਪਰਵਾ ਉਠਾਏਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਮਿਨੀ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੁਸਾਫਰੀ
ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਟੋਟਕਿਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਰਣਨ ਕਰਾਗਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਸੁਣਾਏ ਜੋ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਟਿਕਣ ਲਈ ਆਈ ਸੀ।
ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਜ਼ਿਰਨਾ ਸੇਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਲਕੱਤਾ
ਵਿਚ ਰੋਣਾ ਮੇਰਾ ਖੇਤਰੀ ਅਰਸਰ ਸੇਨਕ ਯਜਨਾਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ
ਸੀ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਸਿੱਕਮ ਇਕ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਸੀ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਨਜ਼ਰ
ਪਿੱਛੇ ਸੁਰਾਤ ਵਜੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣੀਆਂ ਨਾਲ
ਅਮਲਾ, ਸੰਚਾਰ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕਰਾਏ ਤੇ ਲੈਣ ਲਈ ਪਨ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ
ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਬੰਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਰੁਕੜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ
ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਮੈਂ ਰੋਹਨਾਕ, ਜੇਰਬੰਗ, ਰੋਗਪਿ, ਮੋਲੀ, ਮਥਜੰਗ, ਨਾਮਚੀ, ਤੇ ਮੰਗਨ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਅੰਦਰ
ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਚੰਕੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੰਗੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ
ਆਈ। ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਲੋਂ ਵੀ ਉਚਿਤ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ
ਵਾਇਰਲੈਸ ਸੈਟ ਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਮਕਾਰੀ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਵਲ ਸਰਹੱਦੀ ਚੰਕੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰ
ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਹੇਲੀਕਾਪਟਰ ਰਾਹੀਂ 20 ਉਡਾਣਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ
ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਆਂ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬੇਹਿਸਾਬ ਉਡਾਣਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ
ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦੀ 22ਵੀਂ ਪਰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਨੇ ਖੁਸ਼ਮਾਰ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ।
ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ

ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਚ. ਐਸ. ਡੀ. ਦਾ ਠੱਪ ਸਾਬਕਾ ਚੰਗਿਆਲ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਅਮਲੇ ਤੇ ਵਿਨੋਦ ਸਿਆਸੀ ਦਲਾਂ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਡੋਪਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਫਾਕੇ ਖੇਡਾਏ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। 1975 ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਸਪੈਸ਼ਟ ਰੋਗ 'ਤੇ ਚਿੰਟਾ ਤੇ ਰਾਜ ਚਿਤਰਪੇਟ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੈਸ਼ਟ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅਰਿਅੰਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ।

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਚੰਗਿਆਲ-ਪੱਖੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ-ਪੱਖੀ ਹੋਣਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੰਗਿਆਲ-ਪੱਖੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੇ ਛੇਕੇ ਜਾਣ ਅਫ਼ਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੀਨ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ, ਆਈ. ਏ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਨਿਜਾਮ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਗ ਤੇ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਵੇਂ ਮੁਲਕ, ਤੇ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਨੁਹਾਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ। ਉਹ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਰਹੱਸਪੂਰਨ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਜਿਸਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੰਗਿਆਲ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮਿੰਟਕਰੀਰਾ ਵਾਲੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਦੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚਾਕਾਰ ਸੀ। ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਤਾਸਿੰਦਿੰਗ ਮਹਿਲ ਸੀ ਜੋ ਸਾਬਕਾ ਰਾਜੇ ਪਾਲਦਨ ਬੰਦੂਪ ਨਾਮਗਿਆਲ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਸੀ।

ਕਾਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਲਈ ਵਰਨਬੋਰਡ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਦੇ ਮਕਬੂਜ਼ਾਜ ਵਿਚ ਫਸਟ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਕੋਲ ਇਸ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਰੱਖਰੱਖ ਪਛਾਣ ਖਤਮ

ਜਦੋਂ ਮਨੀ ਗਈ ਸੀ। ਵਿਲੀਨਤਾ ਪਿਛੇ ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਿਧਾਨਕਾਰ ਇਕੋ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸ ਪਾਸ ਲਾਭ ਹੈ, ਨਵੇਂ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧਾਵਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਔਰੀ ਹੋ ਕੇ ਚਲਣ ਲੱਗੇ। ਕਾਜੀ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਵਧਾਵਾ ਦੀ ਚਾਲਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਕੁਕਟ ਕਰਾ। ਉਧਨ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜ਼ਰ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦਾ ਫਲ, ਤਾਕਤ, ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਅੱਤ ਨਿਯੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਜੀ ਲੰਹੜਪ ਤੇ ਕਾਜਿਨੀ ਨਾਜੀ ਮੰਗਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਜੀ ਲੰਹੜਪ ਤੇ ਕਾਜਿਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨਤਾ ਬਾਰੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਭੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੱਸਿਆ ਨੂੰ ਗੈਰੀਏ ਲਾਭ ਕੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਕੇ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਨ।

ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਕਾਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਨਿਪਾਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਸਿੱਕਮੀ ਹੋ ਤੇ ਉਸਨੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਲੰਪਚਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ, ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਸਰਧਾਨ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਜਨਾਨੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਤਿੱਬਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਤੀਆਂ ਸਮਝਾ ਜੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਕਾਜੀ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਸੂਝ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਗਰੇ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਦਬਾਅ ਅੱਗੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨਤਾ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਜਿਨੀ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਾਜੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਸੂਝ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਜੀ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਉਸ ਦੇ ਰੁਝ ਨਿਪਾਲੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਵਿਚ ਰਹਿਣਗੇ ਜਿੱਥੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਕਾਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਜੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ।

ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਕਾਜੀ ਤੇ ਕਾਜਿਨੀ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਘਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪੰਕੇ ਫਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਝਲੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਹੋ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਜੇਤੂ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚੁਰੀ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੋਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੇ 1947 ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨੁਕਲੀਅਰ ਕਲੱਬ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਉਸ ਵਾਸਤੇ, ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਪੋਤੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਪੌਣਾ ਬਣਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਕਾਜੀ ਤੇ ਕਾਜਿਨੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦੀ ਬਾਹ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਬਿਜਕ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਹਥਿਆਰ ਬਣੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 300 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਾਣੀ ਵੰਞਰੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਲਈ। ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਨਿਆਣੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸਨ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਿਆਸੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਘਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਿਧਾਨਕਾਰ

ਕੋਲ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੰਗ ਲਾਭ ਭਰੇ ਸਮੇਂ ਸਨ। ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਵਿਲੀਨਤਾ ਕਾਰਨ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਰੋਗ-ਯੋਜਨਾ ਬਜਟ ਰਾਸ਼ੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਹੀ ਧਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੱਬਾ ਵਿਚ ਭਰਨ ਲਈ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਤੀ ਨਣਥਾਜੀ ਦੇ ਕਰਕੇ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਹੱਥਿਪ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਮੁਖ ਰੂਮੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂਈ ਢੰਗ ਦਾ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਛਾਉਣੇ ਹਨ ਭਾਵ ਹੱਥਿਪ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਮੁਖ ਰੂਮੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂਈ ਢੰਗ ਦਾ ਲੰਮਾ ਤਜਰਬਾ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਇਹ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਲੀਨਤਾ ਨੇ ਮਾਸੂਮ ਤੇ ਨਿਰਕਪਟ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਛੋੜ-ਛਾਡ ਕਰਕੇ ਦਾਗੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦੇ ਗੰਦੇ ਟੰਕੇ ਵਲ ਜੂਹੇ ਵਾਗ ਦੌੜਦਿਆਂ ਫੌਜਦਿਆਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਂਗ ਭਾਰਤਵਾਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਾਚਨ ਨਲੀ ਤੇ ਸੰਘ ਨੂੰ ਨੱਟਾਂ ਨਾਲ ਤੁਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਫਲਸਫੇ ਜਾਂ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਨਿਰਕਪਟ ਤੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਾਭ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਕੇ ਬਹੁਤ ਚੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਸੀ?

ਕੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਤੇ ਅਧਿਗਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਾਹਕ ਹੈ? ਖੈਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਕਦਰਾਂ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਆਕਸ਼ਮਕ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਨਿਰਣਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਸੁਰੰਤਰ ਚੋਣ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਤਾਂ ਸੁਰੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਭਰਾਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ-ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਕੁਝ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਅੰਧ ਦੇ ਲੋਕ ਜੋ ਚੇਰਿਆਲ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ, ਹਾਸੀਏ ਤੇ ਧੌਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਭਾਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲਗੇ। ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਰਗ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਕੇ. ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ, ਐਨ. ਥੀ. ਭੱਡਾਰੀ ਤੇ ਐਨ. ਥੀ. ਬਸਨੋਤ ਜਿਹੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲਗੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਪਲੇਗ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਨੱਠਦੇ ਤੇ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨੌਬਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜਿਗਦਲ ਦੇਨ ਸਾਪਾ, ਐਮ. ਐਮ. ਰਾਸੈਨੀ ਤੇ ਕਰਮ ਰੋਪਦੇਨ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੇ ਰੱਖੇ ਗਏ।

ਲੋਪਚਾ ਤੇ ਫੂਟੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੇਵੀ ਸਮਰਾਟ ਨਾਲ ਕੂੜੇ ਕਰਕਟ ਵਰਗਾ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਕੇ ਤੇ ਰਾਜਮਹਿਲ ਵਿਚ ਕੋਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸੀਮਾਬੰਧ ਰੱਖਣ ਤੇ ਵੀ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ। ਕਈ ਮੌਠਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਚੁੱਖੀ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਰਾਜੇ' ਤੇ 'ਧਰਮ' ਪ੍ਰਤੀ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਵਧੀਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਚਿਤਰਪਣਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਈ. ਥੀ. ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਪੜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜੋ ਭਾਰਤ 'ਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣੀ ਪਈ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਫੂਰਪੂਰਵ ਅੰਨਦਾਤਾ, ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਬਰਤ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਦਾ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਜਰੰਗ ਲਾਲ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਆਇਆ, ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਆਰ. ਖੁਰਾਣਾ

ਜਦ ਗੋਲੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਦਾ ਸੋਫ਼ਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਖੁਰਾਣਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਖੁਰਾਣਾ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਸਥਾਨੀ ਸੂਚਨਾ ਅਪਣੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਦਿਆਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸੰਜਿਆ ਪ੍ਰਸੰਧ ਆਈ, ਥੀ, ਲਈ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਖੁਰਾਣਾ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਦੇ ਡਾਢੇ ਨਾਲ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਨਾਲ ਤੁਰਨਾ ਤੇ ਵਹਿਣਾ ਸੋਧਾ ਹੈ। ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਅਫ਼ਸਰ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਮੰਤਰ ਸਨ ਤੇ ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਦਸਤੀ ਫੇਰੀ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ। ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਧੀਆਂ ਵਸਲੀ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਜਿਨੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਥ ਤੇ ਸਮੀਕਰਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝੱਟ ਹੀ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਛੋਟੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਗੰਗਟੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਧੀਨਗੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਇਹ ਬੜੀ ਹਾਸੇਪੀਟੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਅਜੇ ਵੀ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਅਣਲਿਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਣ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਵਲੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਚੋਗਿਆਲ, ਵਲੀ-ਅਹਿਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਕੁਲੀਨਾਂ ਤੇ ਵੰਦਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਰਹਾਂ। ਰਾਜਪਾਲ ਥੀ. ਥੀ. ਲਾਲ ਇਕ ਹੱਦਿਆ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪ੍ਰਸੰਧਕ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਸੂਚਨਾ ਸਿੱਕਰਤ ਕਰਨ ਤੇ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੇ ਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਐਸੀ ਰਾਜਸੀ ਕਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈਬੰਦੀ ਕਰਨ ਉਪਰ ਲੋਗੀ ਮਨਾਹੀ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਅਸੀਂ ਭੂਤਪੁਰਵ ਚੋਗਿਆਲ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਭੂਟੀਆਂ ਮੈਂਬਰ ਕਪਤਾਨ ਸ਼ੇਰਬ ਪਾਲਦੇਨ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈਕੇ ਖੁਦ ਚੋਗਿਆਲ ਨਾਲ ਮੇਲ ਲਈ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧਾਏ। ਸਾਡੇ ਗੰਗਟੋਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ 15 ਸਤੰਬਰ 1975 ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜਮਹਿਲ ਵਿਚ ਚਾਹ ਉਪਰ ਨਿਉਂਤਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੇਰਾ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦਾ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸੇਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਹੀ ਤਖ਼ਤ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਲਦੇਨ ਬੰਬਪ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਮਗਰੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਟੀਆਂ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਰਸਮੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਭੱਟਪਟ ਹੀ ਸਾਡੀ 1968 ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਿਆਂ ਦਿੱਪਟੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਕੋਲ ਇਤਨੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਮਹਿਲ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤੀ ਰੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕਰ ਸਕੇ।

ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਮ ਰਾਜਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸੰਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਧੀਨ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ

ਨਹਿਰੂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਮਈ ਸਬਦ ਕਹੇ, ਪਰੰਤੂ ਇੰਦਰਾ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਸਬਦਾਂ 'ਚ ਸੰਖਿਪਤਾ ਤੇ ਭੁੱਖਾਪਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਅਵਸੇਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਗਰ ਜਾਕੇ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਵੀ ਅਣਗਿਣਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵੱਲ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਗਣਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਧੀ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਇਕ ਅਰੰਭਿਅਤ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਕੜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ ਹਿਮਾਲਾ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਹੱਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ?

ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੱਦੀਓਂ ਲੋਥੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਾਤ ਸਭਿਅਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਉਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਘੱਟਾ ਲੰਮੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ, ਉਸਨੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪੱਨਾ (ਹੀਰਾ) ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਫ਼ੇ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਆਉਣ ਦੇ ਇਕਰਾਰ ਨਾਲ ਭੂਤਪੂਰਵ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲਈ। ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਆਈ. ਥੀ. ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਗਾਤ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁਣ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲੈਣ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਥੀ. ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਨਿੱਜੀ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਚੇਗਿਆਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮਿਲਦਾ ਰਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਹਿਦਾਇਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰ-ਤੱਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਰਹਾਂ।

ਗੰਗਟੋਕ ਛੋਟੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਸਥਾਨਿਕ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਬੜੀ ਵਡਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਥੀ. ਥੀ. ਲਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਕਾਜਿਨੀ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬੜਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਰੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਵਡਾਦਾਰ ਹਾਂ? ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪਏ ਕਿ ਚੇਗਿਆਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਡਾਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਣਾ ਕਿਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਕਾਜੀ ਲੋਹੰਗਪ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੇ ਜਾਣੂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਚੇਗਿਆਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਵਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਵਿਧੀ ਪਹਿਲੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦੁਖੀ ਤੇ ਰੁੱਸੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਡਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਹਾਲਾਂ ਤਕ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਉਤਮ ਹਨੇਰੇ ਦੀਆਂ ਰੁੱਝਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਪੀ. ਕੇ. ਖੁਰਾਣਾ ਇਕੋ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਸਭਨੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਵੀ ਮੈਂ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਪੂਰੇ ਸਾਰ-ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਦਾ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਥੀ. ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਚੇਗਿਆਲ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਜਿਗਦਲ ਦੇਨਸਾਖਾ, ਐਮ. ਐਮ. ਰਾਸੈਲੀ, ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਜਿਹਿਆਂ ਤੇ ਕਈ ਦੂਸਰੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਿਹਾ। ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਛੋਟੀ ਹੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਠਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਉਪਕਰਨਾਂ

ਜੇ ਕੋਈ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਨਰਸਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਹਾਂ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ।
 ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕੁਝ ਕੰਟਰ ਹਿਮਾਇਤੀ ਪੁੱਤਾਂਪਾਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਸੰਤਿਆ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਿਹੇ ਮਹੰਤਵਪੂਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਧਾਰਾ ਵਲ ਮੋੜਨ ਲਈ ਕਥਿਤ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਕਰ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੰਤਿਆ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈ ਕੋਲ ਸਭ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਸ ਇਕ ਵਾਪਸਾਨਾ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਇਹ ਇਕਾਈ ਤੇ ਸਾਜੇ-ਸਾਮਾਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸੀਮਾ ਚੋਕੀਆ ਦੇ ਸਟਾਫ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪਰਬਤ ਆਰੋਹਣ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੇ ਦੁਬ-ਦੁਬਾਈਆਂ ਨਿਰੀਖਣ ਚੋਕੀਆਂ ਤੇ ਬਚਾਓ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਸੇਨਮ ਪਰਬਤ ਆਰੋਹਣ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਲੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਕੁਝ ਵਡਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰਸੋਈ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀਮਾ ਚੋਕੀਆਂ ਲਈ ਰਾਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਸਤੂਆਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਲਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੰਤਵ-ਪੂਰਨ ਲਾਭ-ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਛਾਦਸਾਹਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਹਰ ਚਾਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੇ ਚੋਗਿਆਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਭੱਲੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬੇੜੀ ਜਿਹੀ ਆਮਦਨੀ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਲੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮੁਖਬਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਵੱਖਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਹਕੀਕਤ ਸਮਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣਾ ਜਨਤਕ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਰਾਸ਼ਟ "ਦੋਸ਼ ਵੇਚਣ" ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਡੇਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਪਲਿਆ ਤੇ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਸਿਆਸੀ ਮੌਤਭੇਦ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਐਨ. ਬੀ. ਭੰਡਾਰੀ ਉਪਰ ਡੀ. ਆਈ. ਆਰ. ਤੇ ਮੀਸਾ ਅਧੀਨ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਕਰਨ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭੰਡਾਰੀ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਹਰਪ ਦਰਜੀ ਦੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਕੇ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਹਥਿਆਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਭੰਡਾਰੀ ਦੀ ਨਿਜੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਕਾਲੇ ਧਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲਏ ਸਨ, ਦੀ ਪੇਂਡ ਕੱਢਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿਆਗਾ। ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਨਸਲ ਵੀ ਲਗਭਗ ਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਛੱਡਤੀ ਹੋਣ ਕੋਮੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਤੇ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਦੀ ਜੰਬ ਵਿਚੋਂ ਧਨ ਲੁਟਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਆਪਣੇ ਸਰਜਨ ਸਾਥੀਵਾਲਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਭੰਡਾਰੀ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਨੌਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਭੰਡਾਰੀ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿੱਕਮ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰ ਪੂਰੇ ਨਿਬੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ।

ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਡਾਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਧਾਉਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਭੁਟੀਆ ਤੇ

ਲੋਪਚਾ ਦੇ ਚਾਰੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਮੋਠਾ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਹੋਏ ਮੁਖੀਆ ਨਾਭ ਰਸਤੀ ਬਾਗਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਕੜ ਨਾ ਆਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਤਮ ਵਲ ਤਾਂ ਭਾਟਿਕ ਮੋਠ ਦੇ ਮੁਖ ਕਰਮੀਆ ਵਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਭਿੜਾਥ ਭੀੜਾ ਤੇ ਮਕਾਨੇ ਸੁਨੇਆ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਵਿਚ ਹਿਸਟੀਰੀਆ ਦੇ ਉਪਰੋਸ਼ਨ ਲਈ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੋਠ ਵਿਚ ਉੱਥੇ 'ਭਾਟਿਕ' ਪੁਰਾ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ 8 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੇਂ ਸਿੱਖਮ ਦੀ ਭਾਰੀ ਪਰਤੀ ਤੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ 22ਵੇਂ ਰਾਜੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਅਦੁੱਤੀ ਰਜਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਸੀਮਾ ਚਰਚ ਦੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਚੋਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸੁਨੇਦਾ ਤੇ ਬੰਦਿਆ ਨੂੰ ਚੁੰਗਲੇ, ਲਾਚਨ, ਲਾਚੁਕ, ਤੇ ਨਾਬੂਲਾ ਉਪਰ ਸੋਨਬੋਰਾ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਸੀਮਾ ਤੇ ਉੱਤਰ ਦੀਆਂ ਸੂਰ-ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਚੋਕੀਆਂ ਤੇ ਸਿਰਾਣ-ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸਾਡਾ ਪਿੰਡਾ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕਰਪੂਰ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨੱਚਣ ਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦਾ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਰਸੂ ਮੇਂ ਆਪਣੇ ਅਭਾਗ-ਦਾ ਸਹਾਇਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾ-ਪਾਰ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜੋ ਤਿੰਬਰ ਦੇ ਪੂਰ ਕਪੜੇ ਪੱਸ ਗਏ ਤੇ ਚੀਨੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਦਲਬੰਦੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੋਸਲ ਬਾਰੇ ਕੰਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਸੰਨਮ ਸਿਆਸਤਾਂ ਪਰਬਤ ਆਰੋਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਮੋਠਾ ਅਨੁਭਵ ਮੇਰੀ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਵਾ ਸੀ। ਮੇਂ ਪਹਾੜੀ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਹਾੜਾ ਨਾਭ ਸੋਰਪਾਂ ਦੇ ਦਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਬਤਾਂ ਤੇ ਬਸ਼ੁਨ ਤੇ ਕਰਾਨੀ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ 'ਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਜਾ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਵਲ ਗਸ਼ਤੀ ਦਲ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਚੀਨੀ ਚਰਵਾਹੇ ਜਾਂ ਗੁਪਤ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਮਈ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਤੀ ਦਲ ਤੇ ਜਾਨੂਰੀ ਦਲ ਭੇਜਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸੁਰੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਨਿਗਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਗੁਰੂ (ਰਹਿਬਰ) ਮਿਸਟਰ ਬੀ. ਐਨ. ਮੁਲਿਕ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਥਰਡ ਚੋਕੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦੇ ਸੁਣੇ ਸੁਣਾਏ ਸੰਕੇਤ ਵਿਕੱਤਰ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਚੀਨੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਦਲਬੰਦੀ ਵੀ ਵੇਖੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਚੀਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਵੀ ਲਈਆਂ।

ਚੀਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸ਼ਿੱਕਮ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਵਾਧਾਇਆ ਅੰਨ ਗਸ਼ਤੀ ਦਲ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਏਜੰਟਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਵਲੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਚੋਕੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਪਰੰਤੂ 1982 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਹ ਚੋਕੀਆਂ ਰਾਅ ਨੂੰ ਸੰਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰ ਹਲਕਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੌਸਮੀ ਗਸ਼ਤੀ ਦਲ ਭੇਜਣ ਦੀ ਹੁਣ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਰਾਅ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹਵਾਈ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ੀ ਤੇ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਜੋ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਰਾਅ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਵੇਸਤ ਤੇ ਢਿੱਲੜ ਸਨ ਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਤਾਅਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਵਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਜਾਨਮਾਫ਼ੀ ਕਰਨਾ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸੀਮਾ ਉਪਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਨ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਰੀ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦੀ ਉੱਪਰੀ ਮਿਸਾਲ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਰਿਆਨਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਬੂਤ 1999 ਵਿਚ ਕਾਗ਼ਜ਼ੀਲਾ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਨੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੇਖਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਖੰਭਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਰੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਪਰਖੇ ਹੋਏ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਦਾਂ ਤੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਦੇਣੀ ਪਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਬੜੀ ਚਰਚਾਈ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਸੰਸਥਾਈ ਈਰਖਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਕੇ ਸਬੂਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਐਸ. ਜੀ. ਐਮ. ਆਈ. ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਪਰ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੇਨਮ ਵਾਗਿਆਯਾਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਹਿਮਾਲੇ ਦੀਆਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਉਤਸਾਹ-ਭਰਪੂਰ ਮਹਿੰਮਾ ਭੇਜਿਆ। ਕੰਚਨਜੰਗਾ ਦੀ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਕੰਨੀ ਤੇ 22000 ਫੁੱਟ ਉੱਚੀ ਸਿਨੀਉਲਚੁ ਦੀ ਚੋਟੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ 'ਸਰ' ਕੀਤੀ। ਮੈਂ 14000 ਫੁੱਟ ਉੱਚੇ ਮੁੰਦਲ ਕੰਪ ਤਕ ਨਾਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਦੌਰਾਨ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਲਈ 5 ਵਾਰ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਲੜਕਾ ਰਿਨਜਿੰਗ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਦੋਮਬੰਗ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬਰਵਾਨੀ ਕੁਛਾਨ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਭੇਜੇ ਮੈਸਮ ਕਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੂੰ 5 ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਬੜੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਕੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਫੇਫੜਾ ਨਮੂਨੀਏ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੈਨਾ ਦੇ ਬਿਨਾਗੁੜੀ ਦੇ ਆਧਾਰ-ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਭੂਭੂਤੀ (ਰਾਖ) ਐਵਰੈਸਟ (ਚੋਮੋਲੋਗਮਾ) ਦੀ ਚੋਟੀ ਉੱਪਰ ਐਸ. ਜੀ. ਐਮ. ਆਈ. ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਫਰੁਬਾ ਤਸੇਰਿੰਗ ਵਲੋਂ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਕਾਲਚੱਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ

ਸਹੀ ਨਿਰੀਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨਕੀਪਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

—ਜਾਰਜ ਬਰਨਾਡ ਸ਼ਾਮ

ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਸੰਚਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਘੱਟ-ਘੱਟ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਪੀ. ਆਰ. ਖੁਰਾਣਾ ਦੇ ਮਿਜ਼ਾਜ ਵਿਚ ਨਰਮੀ ਨਾ ਆਈ। ਉਹ ਸਾਬਕਾ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਵਲੀ ਅਹਿਦ ਰੋਨਜ਼ਿੰਗ ਨਾਮਗਿਆਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਘਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਜਿਗਦਲ ਦੇਨਸਾਪਾ, ਐਮ. ਐਮ. ਰਾਸ਼ੇਲੀ ਤੇ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਤੂਫਾਨੀ ਪੰਛੀ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾਡਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਜਿਨੀ ਨੇ ਵੀ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮਿਨਤੋਕਸੰਗ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ 'ਮਤਬੰਨਾ ਪੁੱਤਰ' ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਕ ਸੂਝਵਾਨ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚਹਿਰੀ ਨਾਗ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁੰਮਣ ਜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾਡਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਤੇ ਲੜਾਕੇ ਦਲ ਨੇ ਕਾਜੀ ਲੱਹਡਪ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜੀਂਦਾ ਨਿਪਾਲੀ ਸਮਰਥਨ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਖਾਟੀਵਾਡਾ ਤੇ ਐਨ. ਕੇ. ਸੂਬੇਦੀ ਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨਿਪਾਲੀ ਨੌਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ, ਤਨੇ-ਮਨੇ ਕਾਜੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜ-ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੂਟੀਆਂ ਤੇ ਲੋਪਚਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਖਾਟੀਵਾਡਾ ਦੇ ਯੁਵਕ ਦਲ ਨੇ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਚੋਗਿਆਲ ਸਮਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਕ ਹੋਰ ਨਿਪਾਲੀ ਯੁਵਕ ਨੌਤਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਪੋਦਿਆਲ ਜੋ ਕਾਜੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ, ਖਾਟੀਵਾਡਾ ਜਿਤਨਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਜਿਨੀ ਦੀ ਦਇਆਲਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਖਾਟੀਵਾਡਾ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਪੱਕੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦਾ ਉਚਿਤਤਾ ਤੇ ਸਵਾਲ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ। ਕਾਜੀ ਲੱਹਡਪ ਵਿਚ ਕਰਤੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਚਲਾਕੀ ਕਰਕੇ, ਛਲਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਕਾਜੀ ਨੇ ਯੁਵਕ ਨੌਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਕੂਟਨੀਤਕ ਰੁੱਖਪਨ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਕਾਜਿਨੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੋਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਦਲਦੀ ਤੇ ਘਟਦੀ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮਿਨਤੋਕਸੰਗ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਖਾਟੀਵਾਡਾ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੱਕੇ ਮਿੱਤਰ ਰਹਨੌਕ ਦੇ ਮਿਹਨ ਗੁਰੰਗ ਜਿਸਦੇ

ਮਾਮੂਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਨ, ਦਾ ਮੁਖਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਕਾਜਿਨੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਦੀ ਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹੀ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੜੇ ਸਪੋਸਟ ਹੁਕਮ ਸਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਫਸਾਦੀ ਯੁਵਕ ਆਗੂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਨਿਕਟ ਲੈ ਆਵਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਕਿ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਨਿਪਾਲੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਭੜਕਾ ਕੇ ਕਾਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਨਿਪਾਲੀ ਯੁਵਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਸੋਮਾ ਹਸਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪੈਰ ਜਮਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਨਿਪਾਲੀਆ ਤੇ ਟੂਟੀਆ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਵਿਜਈ ਘੋੜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਸਰਲ ਸਟਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਵਲੋਂ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਨਵੇਂ ਪਰਿਮਾਪ ਜਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ।

ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਂ ਬਾਰੇ ਖੁਰਾਣਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਰੋੜ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤਿੜਕਿਆ ਭਾਂਡਾ ਸੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਭੁੱਬਦਿਆਂ ਵਿਸਕੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਸਭ ਹੋਂਦ-ਬੰਨ ਟੱਪ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 21 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਮ-ਪਿਆਲਾ ਹੋਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਹੋਰ ਦੂਰਗਿਆ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਸਰਾਬ ਦੇ ਨਿਉਂਦੇ ਨੂੰ ਜਾਨ ਦਾ ਖੋ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਦਿਨ ਢਲੇ ਸਰਾਬ ਜਾਂ ਵੇਰ 6.30 ਵਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਮੇਰੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਜੋਰ ਪਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗਲਾਸ ਫੜਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਆਪਾਤ ਕਾਲ ਸਥਿਤੀ ਹੈ?”
ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਹਾਂ ਜਨਾਬ। ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 325 ਅਧੀਨ 25 ਜੂਨ ਨੂੰ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੀ।”

“ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕਾਰਨ ਦੱਸ ਕਿ ਤੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ?”

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਧਮਾਕੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।
“ਤੁਹਾਡਾ ਸੰਕੇਤ ਕਿਸ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਲ ਹੈ?”

“ਤੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮਹਿਲ ‘ਚ ਫੇਰੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈਂ, ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਤੇਰੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਗੰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹੈਂ ਤੇ ਤੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਝੋਗਣ ਲਈ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਤੇ ਭੰਡਾਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਖੁਰਾਣਾ ਜੋ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸਕੀ ਚੜ੍ਹਾ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਗੰਭੀਰ ਦੱਸ ਲਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੱਸ ਲਿਖ ਕੇ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹੋ?”

“ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਸੀਖਾ ਪਿੱਛੇ ਡੱਕ ਦਿਆਂਗਾ।”

“ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਕਿਸ ਧਾਰਾ ਤੇ ਕਿਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ?”

“ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੂਚਨਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੇਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰਾ ਭੀ ਆਈ. ਬੀ. ਮੋਰਾ ਮਿੰਡਰ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਖਤਿਆਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਥੇ ਪੂਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂ।”

“ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਭੀ ਅਜੀ ਭੀ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਹੁਕਮ ਭੇਜ ਦੇਵੇ।”

ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ‘ਚ ਚੂਹ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਲੁਕ ਰਾਤ ਕਹਿ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਇਤਲਾਹ ਰੋਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਹਸਤਾਖਰਾਂ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਦੀ ਵਧੀਕੀ ਸਹਿਣ ਕਰਾਂ ਤੇ ਕੋਮੀ ਦਫਤਰ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਾਂ।

ਮੇਰਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੋੜਵੇਦ ਨਵੰਬਰ 1975 ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਸੁਲਾਇਆ ਤੇ ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਸੀ ਦੀ ਸਿੱਕਮ ਨੌਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੀ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੁੱਛੇ।

ਅੰਦਰੂਨੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਨ ਜੋ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਸਾਂਝੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਜੀ ਇਕ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੇਂ ‘ਚ ਜੀ ਰਹੇ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ‘ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਅਲੋਗ-ਬਲੋਗ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਉਸ ਦੇ ਫੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਤੇ ਬਵਰੂਥ ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਤਾਪਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਮੈਂ ਫਰੇਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਜਨਸੰਘ, ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ., ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਕਾਂਗੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਮੁਖੀਏ ਟਾਂਵਾਂ-ਟਾਂਵਾਂ ਇਤਫਾਕੀਆ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਜਗਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਮੁਤਬਾਦਲ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਮਾਊ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਕਰਤੱਵ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਾਂ।

ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਅਪਾਤਕਾਲ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਹਿਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਜੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਖਲਬਲੀ ਦੀ ਬਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ (ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ.) ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਨਤੀ ਤੇ ਨਾਮ ਗੁਪਤ ਰੱਖ ਗਏ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਾਰਾਨਸੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ, ਜੋ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿਲੀਗੁਤੀ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ 1953 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਆਪਾਤ ਕਾਲ ਵਿਰੁੱਧ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕਮੁੱਠ ਕਰਨ ਲਈ ਆਸਾਮ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਭੀ ਸੰਘ ਲਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੱਖੋਂ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਕ ਭੇਦ-ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਸੁਰੱਖੀ’ ਹਿੰਦੂ ਪਤਨੀ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਤਾਂ ਭੇਡੇ ਤੇ ਕੁਚੱਬੇ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਸੌ ਕੇ ਜਾਂ ਸੰਗੋਗ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਕੇ, ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਵੱਡੇ ਦਾਅਵੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਕਾਰਗਰਤਾ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ

ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211
 ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211
 ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211

ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211
 ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211
 ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211

ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211
 ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211
 ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211

ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211
 ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211
 ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211

ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211
 ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211
 ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211

ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211
 ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211
 ਕਾਲਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 211

ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਜੀ ਤੇ ਕਾਜਿਨੀ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਜਾ ਆਸ-ਪਾਸ ਕਾ ਲੋਟ-ਓ-ਮਾਲ ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਆਦਮੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਟੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਭਾਪ ਸਬਦ ਵਿਚ ਅਸਹਲ ਰਹੇ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਬਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀਆਂ ਏਕੀਕਰਨ ਸਮਾਜੀ-ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਕਾਜੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਭ ਔਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰੀਆਂ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਰੰਭੀਰ ਆਰੋਪ ਸਨ। ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਖਤਮ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਭਾਰਤੀ 'ਰਾਜ' ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰਾ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਨਸਲੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਕਾਜੀ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਝੋੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਵੇਗਾ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ਪਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰੇਗਾ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਭਰ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚਲੇ ਰਾਜ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਅਲੱਗ ਬਿੰਬ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤ ਲਵੇਗਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਅਮਲ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਵੱਡਾ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਜੇਹ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ, ਕਿ ਐਸ. ਐਨ. ਸੀ. ਤੇ ਆਈ. ਐਨ. ਸੀ. (ਆਈ.) ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਾਰ ਕਾਲ ਦੇ ਕਲੋਕਤ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰੇਗਾ, ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜਪਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਐਸ. ਐਨ. ਸੀ. ਤੇ ਆਈ. ਐਨ. ਸੀ. (ਆਈ.) ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ, ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿਆਸੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਧੂਰਨ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਸਰੋਸ਼ਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਸਹੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨੇੜ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਕੁੜ-ਕਬਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਸਿਆਸੀ ਠੱਗ ਬਣੇ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਮਗਰੋਂ ਸਾਝੇ ਕਰਾਰਾਂ ਜਦੋਂ ਉਸੇ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲੋਂ ਕਾਟਾ ਬਦਲ ਕੇ, ਕਲਾਬਾਜ਼ੀ ਮਾਰ ਕੇ, ਗਡਮਡ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਖੁਕਦੇ ਪੱਲੜੇ ਵਲ ਜਾਣ ਦੀ ("ਖੁਕਦੇ ਮੁਨਾਰੇ ਰੋਗ ਲੈਫਟ" ਦੀ) ਇਕ ਹੋਰ ਤਰਸਯੋਗ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਮਾਮੂਲੀ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਬਾਗਡੋਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਦਸੰਬਰ 1975 ਵਿਚ ਸਮਾਗਮ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਕਾਜੀ ਗੰਗਟੋਕ ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸ਼ੇਰ ਸੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਜੀ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪਰਾਸੰਗਕਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਚੇਰੰਨ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੀ ਕਲਪਿਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਲੋਕ-ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਵਿਕਣ-ਵਿਕਾਉਣ ਦੇ ਇਸ ਆਖਰੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕੰਦਾਵਾਰ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਆਖਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ

ਮਾਧੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦੋਰੀ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀਆਂ ਸੂਰਮਤਾ ਭਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ 'ਚ ਘਿਰ ਗਿਆ। ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਹੀ ਉਹ ਘਿਰਣਤੋਂ ਕੁਝੜਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਾ ਬਣ ਗਿਆ।
ਰੋਗਿਆਲ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਰਦਾਂ ਚਰਚਾਈ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਉਸਨੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਠੀ ਦੇ ਭਰੀ ਬੰਦਾਬ ਬਿਅਕਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੀ ਦੇ ਨੇੜਿਥ ਵਿਰੁੱਧ ਭਰਥਾਇਆ। ਸੰਘਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਤੇ ਕੁਝ ਮਹੰਤਕਪੂਰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਪੁਨੀਤ ਰਾਜੀ ਦੇ ਨੇੜਿਥ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭਰਥਾਇਆ। ਸੰਘਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਤੇ ਕੁਝ ਮਹੰਤਕਪੂਰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਪੁਨੀਤ ਰਾਜੀ ਦੇ ਨੇੜਿਥ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭਰਥਾਇਆ। ਸੰਘਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਤੇ ਕੁਝ ਮਹੰਤਕਪੂਰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਪੁਨੀਤ ਰਾਜੀ ਦੇ ਨੇੜਿਥ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭਰਥਾਇਆ।

ਬੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਘਰੇ ਨੂੰ ਯੂਥ ਕਾਗਰਸ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਉਹਦਾ ਰਾਜਸੀ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੀ ਛਾਹੜੀ ਯੂਥ ਕਾਗਰਸ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਸਾਂ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਾਸਤਵ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਦਾਹਰਣ ਲਾਹ ਕੇ ਨੇਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਬਦਲਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਣਗਿਣਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧਾਂ ਤੇ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਰਾ ਹੋਣ ਕੁਚਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਜੀਬ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀਆਂ ਠਾਲੀਆਂ ਕਰਕੂਤਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਖਾਣੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉਹੋ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਜਾਪਿਆ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰਾ ਜਾਂ ਦਾਅ ਲਗਣ ਦੀ ਵਿਰਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਤੀ।

ਜੁਲਾਈ 1975 ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ (ਭੀਪਰੈਜਨ) ਚੁਦਾਸੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਨਾਅ ਭਾਰਨ ਦੌਰ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਡਰੇਸੇਯੋਗ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਸੋਨੇ ਗਾਥੀ ਆਈ। ਥੀ. ਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਖੁਠੀਆ ਖਬਰਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਇਕ ਸਰੋਜਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਰੂਡਪੁਰਵ ਫਾਂਸਾ ਦੀਆਂ ਚੀਨ-ਪੇਸ਼ੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਕਾਨਮੋਊ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਚੀਨੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਭੇਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੈਰਟੇਕ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਿਧ ਨੇ ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਛਾਲਿਆ ਜਦੋਂ ਇਕ ਰੁਲ ਤੇ ਸਾਬੀਆ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜੇ ਜਾਪਾਨੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿੱਕਮ ਤੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਚੁੰਝੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚਕਾਰ ਨਾਮੁਲਾ ਦੌਰੇ ਨੇੜਿਥੇ ਵਿਵਰਜਤ ਖੇਤਰ 'ਚੋਂ ਵਧ ਲਿਆ। ਸਖਤ ਤੇ ਸਖਤ ਜਾਸੂਸ ਜਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਦਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ

ਅਜਿਹਾ ਬੇਲਗਾਮ ਯਾਤਰੀ ਸੀ ਜੋ ਗਲਤ ਮੌਕੇ ਉਮੀਦ ਦੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਚੰਗਿਆਲੂ ਵਿਰੁੱਧ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚਲੇ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਮਨਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਆਏ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਖਾਤ ਖਾਲੀ ਕਰਨ। ਇਸ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸੈਕਟ ਵੇਲੇ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਤੋਂ ਆਏ ਅਚਾਨਕ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਚਲਾ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਸ਼ੁਕਨਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚਲੀ ਝਪੜੀ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਪਿੱਛ ਪਾਈ। ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਵਾਹਾਨਸੀ, ਉਹਦੇ ਸ਼ੁਕਾਨੀ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜੇ. ਪੀ. ਲਹਿਰ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਦਾ ਤਰਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ, ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਸਰਹੰਦਾ ਤੇ ਲੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸੈਨਿਕ ਵਾਗ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਭੁਲਸੀ ਹੋਈ ਆਰਮਾ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤਕ ਛੱਡ ਆਇਆ ਤੇ ਕਾਹਰੀਬਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਨਾਕਰ ਰੱਜ ਜਾਣ ਲਈ ਟੱਕ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਆਇਆ।

ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਤੇ ਤਨਾਅ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਸੁਨੰਦਾ ਨਾਲ ਆਈ, ਪੀ. ਐਸ. ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਤੇ ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਕਾਵਤਾ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਘਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੇਰੀ ਪਹਿਲ ਮੇਰਾ ਤਨਾਅ ਹੈ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ? ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਪਾਤਕਾਲ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪੱਖ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਦਲੀਲ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਜੱਦੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਜਾਂ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਭਲਾਈ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਮੇਰਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੇ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਠਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਵਕਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਹੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਗੁਲਗਿਰੀਆਂ ਖੇਰੂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੇਰਾ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਪ੍ਰਿਆਦਰਸ਼ਨੀ ਗਾਧੀ (ਉਹਦੀ ਆਪਾਤ ਕਾਲ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭੁੱਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਭੰਤਰ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਉਭਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਿ ਸੀ, ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਲਾਉਣੀ ਪਈ) ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਕਲਾਧਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਆਚਰਨ ਦੀ ਮਾਲਕ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਉਹਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਵੇਖਕੇ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਜਾਂ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਤੇ ਉਸਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਅਫਸੋਸ! ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੈਸਾ ਸਮਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਖੁਰੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਿੰਦਰ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਲਈ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਗਿਠਮੁਠੀਆਂ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸਿਆਸੀ ਨਸਲ ਦੇ ਬੇਸ਼ਰਮ ਹੀਜੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਕੱਦਾਵਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ

ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਜਿਉਂ ਹੀ 1976 ਦੇ ਅਪਰੈਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਲੋਗੋਟੀਆ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਭੰਗਟੇਕ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਆਇਆ। ਇਹ ਸਾਦਮੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ੀ ਵਸਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ, ਆਪੁ ਬਣੇ ਭਿਖਸੂ ਨਾਲ ਆਮ ਹੀ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੱਤਰਕਾਰ ਚੇਗਿਆਲ ਦੇ ਅਖਿਲ ਵਿਚ ਥਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਪਿੱਛੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪਲੱਗ ਪਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜਦਾ ਹੋ। ਉਹ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਏਜੰਸੀ ਵੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਲਈ ਲੇਖ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨੌਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਜ਼ਿਪੂਸ ਵੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਗਲਿਆਰਾਂ ਦੀ ਪੋਤੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਗੌਰਵਮਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਨਬੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਭਾਵ ਆਮ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਚਤਰ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਚਮਕਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਹੁੰਪ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ ਕਿਉਂ ਹੋਵੇ?

ਇਹ ਅਖੌਤੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਪ੍ਰੈਲ 1976 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਦੋਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਸੰਘ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਾਬ ਕਰਨ ਅਤੇ ਢਾਹ-ਢੁਆਈ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਜਿਹੇ 20 ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰਗਰਮ ਵਿਚ ਗੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਪੀਂਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੈਗਾਮ ਸੀ। ਸੰਦੇਸ਼ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਗੁੱਝਲਦਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੋਲ ਇਹੋ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਕਾਈ ਬਾਇਮ ਕਰਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਚਿਰਾਗ ਸੰਘੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਤਪੁਰਵ ਚੇਗਿਆਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਖਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪਰਭਾਵਿਤ ਕਰਾ ਤੇ ਉਹ ਖਤ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਟੁੱਟ-ਪੁੱਜੀਏ (ਛੋਟੇ ਵਪਾਰੀ) ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਤ ਰਹਿਕੇ ਸੁਣੀਆਂ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ, ਹੁੱਸੇ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਤੇ ਪਰ-ਥਾਹਰੇ ਹੱਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਟੈਲੀਕਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆਏ ਸੁਨਹਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਗਲੇ ਹੁਕਮਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪ ਵੱਟੀ ਰੱਖੀ ਤੇ ਦੋ ਭੁ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵੇਦਸ਼ੀਲ ਸੰਦੇਸ਼ ਟੈਲੀਕਸ ਜਿਹੇ ਨਾਜ਼ਕ ਯੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਕ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਉਠਾਏ ਨੁਕਤਿਆਂ ਜਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਵੱਟੀ ਰੱਖੀ।

ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਾਜਿਨੀ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਆਰ. ਸੀ. ਪੈਂਡਿਆਲ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ-ਪੂਰਨ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਆਹਰੇ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿੱਕਮ ਦੀ

ਵਿਲੀਨਤਾ ਕਰਕੇ ਪਏ ਸਿਆਸੀ ਘਾਟੇ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਘਾਊ ਕਾਰਨ ਵੱਦਨਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਸੀ ਲੋਹਛਾਪ ਦਾ ਗੋਚਰ ਲਿਆ ਪੁੱਤਰ, ਉਭਾਰਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੋਰਚੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਾਸੀ ਨਿਪਾਲੀ ਗਰਮ ਮਿਜਾਜ ਨੌਰਾ ਨੂੰ ਤਰੋਕੀ ਦੇਣ ਕੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਧਾਰਹੀਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਰਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਖਾਣੀ-ਵਾੜਾ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਜੁਝੀਲ ਕੇ ਲਚਕਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਹ ਸੰਜੇ ਚਲ ਨਾਲ, ਭਾਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਲਈ ਹੀ ਸਹੀ, ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨਾਲ 19 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੱਰਟੇਲ ਪਹੁੰਚੀ।

ਪਰੰਤੂ ਚੋਗਿਆਲ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿੰਦੀ, ਅਖੇੜ ਤੇ ਸਖਤ ਜਾਨ ਸਿੰਧ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮੋਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ 'ਤਨਖਾ' (ਸਜਾਵਟੀ ਚਿੱਤਰ) ਵਾਲੇ ਅਵਾਲੀਕਿਰੇਸ਼ਵਰਾ ਬੁੱਧ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਤੇ ਬੇਹਿੰਸ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਲੈ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਏ? ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ।"

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਰੁਪਾਏ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਪਰ ਸੰਦੇਸ਼-ਵਾਹਕ ਦਾ ਨਹੀਂ।"

"ਤਾਂ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਉ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ", ਉਸਨੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਾਹਕ ਦੀ ਦਿੱਜਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।"

ਅਸੀਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਏ ਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਵਲੀ ਅਹਿਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਹੜੇ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਸਾਮ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਵਾਸਤੇ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਬਿਤਾਈ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਵਿਚਾਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅਪਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਫਿਰ ਨਾ ਸੁਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਚੁੱਪ ਧਾਰ ਰੱਖੀ।

ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉਹ ਬੇਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਹੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਭੂਤਪੂਰਵ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਰਸਮੀ ਪੱਤਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਉਪਰ ਸਾਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਬਿਨਾਂ, ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਇਕ ਛੋਟੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਉੱਚ-ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵੀ ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਵੀ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਭੂਚਾਲ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਘਰੇਲੂ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਤੁਫਾਨ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਬੰਬੇਦਾਨੀ 'ਚੋਂ' ਰਕਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਉਸਦੀ ਬੰਬੇਦਾਨੀ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦੇ 'ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨਾਜ਼ਕ ਮੌਕੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੇ ਪੇਮਾਯਨਗਸੀ ਦੇ ਮੋਠ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਵਿੱਤ ਮੁਖੀ ਵਲੋਂ ਵਰੋਸਾਇਆ ਹੋਇਆ 'ਖਦਾ' (ਰੋਸ਼ਮੀ ਰੁਮਾਲ) ਭੇਜਿਆ।

ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਮੋਰਚੀਪੂਰਨ ਵਿਹਾਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੂਝ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਕੂਟਨੀਤੀਆ ਅਤੇ ਖਿਲਵਰਖਾਨੇ ਦਾ ਜਾਦੂਗਰ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੁਈ ਦੇ ਨੌਕੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਮਰੀਕਨ ਪਤਨੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ 'ਚੋਂ' ਨਿਰਾਰਥਕ ਸੋਰ-ਸਰਾਬੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੋਰ

ਨਿਰਮਲਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਲ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਕਰਨ ਦੀ ਪੱਤਰਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਸੰਪਰਕ ਸੰਦਰ-ਰਿਸ਼ਤਾ ਵਾਲੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਰੁਝਨੇਸ਼ਵਰੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਬੰਗਾਲੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਜਨ-ਮੰਤਰ ਦਾ ਪੁਨਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨਗੇ ਜਿਸਨੂੰ ਮੁਖ ਪਰਬੰਧਕ, ਤੇ ਡੈਪੂਟੀਸਨ ਉਪਰ ਆਏ ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਮਚਾ ਕੇ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਸ 'ਜਨਮਤ ਵਿਧੀ' ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਤੇ ਉੱਚ ਕਲਾ ਜਿਹੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੌਰਫਾੜ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਏਕੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮੂਹਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਥੇ ਰਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਤਖ਼ਤੀ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿਆਸੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਧੌਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਮੁਖਬਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਗਿਆਲ ਦੇ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਖੇ ਹੋਏ ਸਿਆਸੀ ਹੱਥ-ਠੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਤਨਾਵਾਂ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਾਰੇ ਵਾਂਗ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਪਰ ਸਨੇਹਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇ. ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਨਵੇਂ ਦਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਐਨ. ਕੇ. ਸੁਬੇਦੀ, ਐਲ. ਬੀ. ਬਸਨੰਤ ਤੇ ਐਨ. ਬੀ. ਭੰਡਾਰੀ ਆ ਗਏ।

ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਿਆਸੀ ਹੀਰਿਆ ਅਤੇ ਸਤਾਰਿਆ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਮੰਤਰੀ ਤਾਂ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨਾਭੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਵਰਗੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਵਲੋਂ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਡੈਪੂਟੀਸਨ ਤੇ ਆਏ ਅਫਸਰਾਂ ਵਲੋਂ ਮਰੋੜ-ਤਰੋੜ ਪਰਬਲ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਮੰਤਰੀ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵੰਡਾ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮੌਕਾ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਝਾੜਝੜ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਜ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਆੜ ਲਈ। ਸਦਨ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਸਪੀਕਰ ਐਸ. ਰਾਏ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਪਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਆ ਰਹੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਰੰਗ ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਸਤ ਤੇ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਬਕਾ ਹਿਮਾਲਾ ਪਹਾੜ ਦੀ ਇਸ ਕੰਗਾਲ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਪਲੈਨ ਤੇ ਨਾਲ-ਪਲੈਨ ਬਜਟ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਪੈਸੇ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਦੀ ਹਰ ਨਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤਾਂ ਭਰ ਹੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਮਿਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਣਕਮਾਈ ਦੌਲਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੈਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਛੋਟੀ ਹੀ ਸਿੱਕਮ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਟੋਕਾ ਬਣ ਜਾਏਗਾ।

ਬੂਤਪੂਰਵ ਚੰਗਿਆਲ ਵੀ ਇਸ ਦੇਸ਼-ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਖਾਈ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਜੰਡਲੀ ਦੀ ਅਣਕਮਾਈ ਦੌਲਤ ਕਾਰਨ ਤੇ ਕੰਗਾਲ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਧੜਾਧੜ ਭੇਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਧਨ ਤੋਂ ਵੱਚਿਤ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਚਤਰਾਈ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇਸ਼-ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਦੇ

ਕੁਝ ਵਿਧਾਇਕ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਜਕੁੰਤਰ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ
 ਤੇ 'ਦੇਸ਼ ਵੇਚਣ' ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰੂਮਿਕਾ ਤੇ ਕਿੰਨ੍ਹੇ ਪਰੰਪਰੇ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਥਾਈਂ ਇਸ ਵਿਰੋਧੀ
 ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੀਸਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ
 ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਅਨੁਵਾਹ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਥਾਈਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ
 ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗਵਰਨਰ ਥੀ. ਥੀ. ਲਾਲ ਨੂੰ ਸਾਬਕਾ ਕੋਰਿਆਸ ਲੀ
 ਨਵੀਂ ਸਾਜਿਸ਼ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਘਾਟਾ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਕੁਝ
 ਸਫ਼ਮਈ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ। ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਨ ਦੇ ਬੈਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਤੇ
 ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅਸਰਦਾਰ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆਂ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਧਨ ਦੇ ਹੀ ਜੁਪਨੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ
 ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਠੱਕੇ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਆਸ ਜਗਾਈ। ਉਹ ਹੁਣ
 ਚੰਗਿਆਨ ਵਲੋਂ 'ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ' ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਰਾਜ
 ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ।

ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਭੂਚਾਲ ਵਰਗੀਆਂ
 ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਨੌਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਫਰਵਰੀ 1976 ਵਿਚ
 ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਲਾਗੂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।
 ਸਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਭੱਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸੰਜੇ ਨੇ ਹੀ ਲਗਭਗ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ
 ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਨਵੰਬਰ 1976 ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਜੇ ਦੇ ਦਬਾ ਹੋਣ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ
 ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਾਤ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਭਾ
 ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਉਹ 19 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 59ਵੇਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਜੀਵ, ਸੰਜੇ, ਮਨਕਾ, ਸਨੀਆ
 ਗਾਧੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਗੰਗਟੋਕ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ। ਗਵਰਨਰ ਥੀ. ਥੀ. ਲਾਲ
 ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ-ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਿੱਕਮ ਲਈ ਬੜਾ ਉੱਘਾ ਦਿਨ ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਰੋਸਠ ਤੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਾਜ ਭਵਨ ਦੇ
 ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਨਿਮੰਤਰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੁਨੰਦਾ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਰੋਸਠ
 ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਹਵਤ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਤੇ
 ਦੁਬਾਰਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਪਰਬਲ ਦੇਸ਼-
 ਭਗਤੀ ਤੇ ਮੁਲਕ ਲਈ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮੂੰਹਜ਼ੋਰ ਉਰੇਜਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ। ਮੈਂ
 ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ
 ਗਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਭਵਨ ਦੇ ਗਾਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨ ਸੂਰਜ ਲਿਸ਼ਕਾ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੀ
 ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਤੇ ਕੁਝ ਕਲਿੰਤਣ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸੀ। ਕੇਸਰੀ ਸਾੜੀ ਵਿਚ ਸਜੀ ਹੋਈ ਵੀ ਉਹ ਕੁਝ
 ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਨਹੀਂ
 ਕਰਦੀ ਸੀ।

8 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਭਵਨ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ
 ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੰਜੇ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ
 ਕਿ ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ ਭਵਨ ਲਿਆਵਾਂ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਜੇ
 ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਢਾਂਚਾ
 ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਇਕੱਲਾ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੰਜੇ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਗੁਪਤ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ? ਤੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ?”
 “ਹਾਂ ਜਨਾਬ। ਮੈਂ ਆਈ. ਐਸ. ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਾਂ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਹਾਂ।”

“ਕੀ ‘ਧਰ’ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?”
 “ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸੱਤ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਬੰਗਾਲ ‘ਚ ਹੀ ਪੈਂਕੇ ਤੇਰੇ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰ ਨਗਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਆਏ ਹਨ।”

ਸੱਜੇ ਮੇਰੇ ਉਤਰ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਬਾਇਦ ਉਹ ‘ਧਰ’ ਉਪਾਧੀ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾ-ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ, ਇਕ ਹੋਰ ‘ਧਰ’ ਨਾਲ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਉਹਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਮੋਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਮੋਤਰੀ ਸੀ, ਗੰਭੀਰ ਮੱਤਰੇਦ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ‘ਚੋਂ ਸ਼ੱਕ ਤੇ ਘਿਰਣਾ ਉਹਦੀਆਂ ਵਰਾਣਾਂ ‘ਚੋਂ ਅਨਾਦਰ ਟਪਕਦਾ ਵੇਖਕੇ ਹੋਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀ ਉਹਦਾ ਗੁੱਸਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਸੀ?

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ?”

“12 ਸਾਲ।”

“ਖੁਸ਼। ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ ਤੇ ਉਥੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸੋ।”

ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੱਸਣਾ ਮਿੱਟਾ ‘ਚ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸ਼ਿਭਕ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਿਆ ਕਿ ਰੂਟੀਆ ਤੇ ਲੰਪਚਾ ਜਾਤੀਆਂ ਜਨ ਅੰਕੜੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਹਨ ਤੇ ਨਿਪਾਲੀ ਵੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਹੋਏ।

“ਕੀ ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ?”

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸੁਝ-ਭਰਿਆ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿੱਕਮ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਜੇ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਭਾਵਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।”

“ਕੀ ਤੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਵਸੋਂ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਭੇੜੀ ਨੀਤੀ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ ਜਨਾਬ। ਪਰ ਸਿੱਕਮ ਅਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ ਤਿਆਰ ਤੇ ਪਰਪੇਕ ਨਹੀਂ।”

ਸੱਜੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਲਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ 10.30 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂ।

ਮੈਂ ਗੰਭੀ ਚਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਗਿਆ, ਦਿੱਲੀ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਸੱਜੇ ਨਾਲ ਪੰਗਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਣਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਰਾਤ ਦੀ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਾ ਪਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨਾ ਸਹੇਤਾ। ਉਸਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ: “ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਕ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।”

ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਸੰਕੇਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਤੇ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਦਿਉਰਾਲੀ ਵਾਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਰਿਆਇਤਾ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। 1976 ਦਾ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਪਾਲੇ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਸਿਆਸੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੇ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਧੋਖੇ ਨਾਲ

ਕੀਤੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਵਲੋਂ ਤਿਆਗਿਆ ਤੇ ਬੇਦਖਲ ਕੀਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਬੜਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਹਜ਼ੂਮ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਮੈਂ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਬਰਾਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸੰਜੇ ਤੋਂ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਫੌਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਉਗਲ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਅਸਿਸਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ।

“ਮੈਂ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਯਕੀਨ ਬਣਾਓ ਕਿ ਉਸਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾ ਖੜੀਆਂ ਨਾ ਕਰੇ।”

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੋਗੇ?”

“ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੋਇਆ, ਕਰਾਗਾ।”

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝੋਗੇ?”

ਸੰਜੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਪੂਰੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਅਦਨਾ ਆਈ. ਥੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਤਨੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਨੇੜਤਾ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇਗਾ।

“ਤੋਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕੀ ਹੈ?”

“ਜਨਾਬ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕਮ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਕੇਤ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਭੜਕਾਉ ਬੁਲਾਰਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਲਗੇਗਾ।”

“ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਹੁਣ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਰ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਰਾਤ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਧੌਕੇਬਾਜ਼ ਤੇ ਧੌਸ ਜਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਅੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਜਾਨ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਹੇੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਗਾਧੀ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਕਦੇ ਨਾ ਸਹੇੜੇ। ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਨਰਮ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ਼ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਸੰਜੇ ਨਾਲ ਮਗਰੋਂ ਇੱਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਮਗਰੋਂ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਛੱਡ ਆਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਚਲਣ ਤੇ ਅਗਲੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਕੀਤੀ।

ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਜ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਆਸੀ ਗੱਲਬਾਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਕਾਹਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਦੌਰਾਨ ਜੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਹੋਈ, ਚਾਰ ਨਿਪਾਲੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਨਰਬਹਾਦਰ ਫੰਡਾਰੀ ਚੋਗਿਆਲ ਦਾ ਵਡਾਦਾਰ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਜੇ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ

ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਾਹ ਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਝਗੜੇ, ਅਸਹਿਮਤੀ ਤੇ ਤਬਾਹਕੁਨ ਵਿਦ੍ਵੇਹ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਮਿਸਾਲ ਜਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੋਗਿਆਲ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਗੁਆਬੀ ਉਹਦਾ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਜੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਤੇ ਮਸੀਹਾ ਬਣਕੇ ਉਭਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਬਿੰਬ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ।

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ- ਮਸਖਰਿਆਂ ਦੀ ਹਾਰ

ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ, ਉਸਦਾ ਕਾਰਨ ਗਲਤ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਮੂਰਖਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੜਨ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਕਨਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਝ ਸਖਤ ਤੇ ਬਲਚਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਮ ਲੀਹ ਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਕਰੋਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

— ਜੇਮਜ਼ ਗਾਰਡਨਰ

ਮੈਂ 23 ਜਨਵਰੀ 1977 ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਪੰਠਾਰ ਵਿਚ ਬੰਜੂ ਜਿਹੀ ਛੋਟੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੰਗਟੋਕ ਮੁੜ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ 18 ਜਨਵਰੀ ਦਾ ਉਹ ਨਿਰਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ 17 ਮਾਰਚ 1977 ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਸੰਜੇ ਦੀ ਸਪੈਸ਼ਟ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇਕ ਦਲੇਰੀ-ਭਰਿਆ ਫੈਸਲਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਦਨਾਮ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਬੇਵਕੂਫੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਚਾਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਤਕ ਆਪਾਤ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖ ਕੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਨਿਜੀ ਸਲਾਮਤੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸਹੇੜ ਲਵੇਗੀ। ਉਸਨੂੰ ਸੱਜੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੋਂ ਭਰ ਆਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ ਕਥਾ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀ ਹੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੇਖਕੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ, ਇਕ ਸੂਝਵਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਗਿਆਨ ਜੇਤੀ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਇਸ ਸੁ-ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਦਲੇਰੀ-ਭਰੇ ਕਦਮ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕਈ ਸੰਦੇਹਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤ ਲਿਆ।

ਪਰੰਤੂ ਇੰਦਰਾ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਖਰਉਦਦੀਨ ਅਲੀ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਨਾਲ ਵਧ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਨੇ ਉਹਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ 'ਚੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਹੇਮਵਤੀ ਨੰਦਨ ਬਹੁਗੁਣਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਭੂਆ ਵਿਜੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਪਿੰਡਤ ਜਿਹੇ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਖਟਮਲ ਵੀ ਉਹਦੇ ਧੜੇ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਸੱਜੇ, ਜਿਸਨੇ ਰੋੜ ਦੇ ਆਧਾਰਹੀਣ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਅੇਵੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕਵਚ ਪਹਿਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਧੜਮ ਕਰਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾ, ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਇੰਦਰਾ

ਪੌਰੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਤੇ ਮਹਾਕਾਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪਰਿਕਾਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਬੰਨੀ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪਤੰਜਲੀਦਾਰ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਹਾਂ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਨੇ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾ' ਇੰਦਰਾ ਰਾਜਸੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦਾ ਨਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸਦੇ ਦਲੇਰੀ ਵਾਲੇ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਪੱਤਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ 1971 ਦੀ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਹੋਵੇ।

ਕੀ ਸੰਜੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਮਾ' ਨੂੰ ਭਰਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਭੇਡ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇੰਦਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਨਾਲ ਸੱਕੀ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਗੱਲ ਬਰਦਾਸ਼ੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਿਆਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣੇ। ਉਸ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੋਰੇ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾ' ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਤੇ ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਆਹੁਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਆਨੰਦ-ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੇਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਕੈਰੀਅਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਜੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਬੇਹੁਦਗੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਕੋਲ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕੁਕਰਮ ਦਾ ਭੇਦ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾ' ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਵਲ ਬੜਾ ਜਿਹਾ ਮਗਰੋਂ ਆਵਾਂਗਾ।

ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਸੁਆਲ ਨੇ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਗੁਪਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਤਲਖੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਭਾਰਿਆ ਜੋ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰੋਸ਼ਣ ਭੂਟੀਆਂ ਤੇ ਲੇਪਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਦਿਲੋਂ ਕਾਜ਼ੀ ਉੱਥੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਰ ਇਕ ਨਿਪਾਲੀ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ ਅਨੁਸਾਰ ਔਖਰ-ਔਖਰ ਚਲਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ।

ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਨੇ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਿਪਾਲੀ ਭੁਕਾਮ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਲੀਜ਼ਾ ਮੇਰੀਆ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਨੇ ਨਿਪਾਲੀ ਹਿੱਤ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਲਈ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਫੰਟੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਿਪਾਲੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਇਸ ਚਮਕਦੇ ਚਿੰਗਿਆੜੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸਨ।

ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਮੰਗੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਆਰ. ਸੀ. ਪੈਂਦਿਆਲ, ਬੀ. ਪੀ. ਦਾਹਲ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਐਸ. ਕੇ. ਰਾਇ ਲਈ 'ਹਰਾਮ' ਤੇ ਸਰਾਪ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਆਂ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਰੋਲਾ-ਰੋਪਾ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਭੁੱਟ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰੰਤੂ ਇਲੀਜ਼ਾ ਮੇਰੀਆ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੀ "ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਕਾਂਗਰਸ" ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦੋ ਥੁ ਦਿਨ ਪਿੱਛੇ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਮੇਰੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਛੱਡ ਕੇ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੇ ਪੱਤਰ ਸੁਰੇਸ਼ ਤੇ ਬੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦੇਹੀ ਕਾਂਗਰਸੀਆ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਰਾਜਸੀ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਕਰ ਉਸ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪਲਟੇਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਂਗਰਸਦਾਰੀ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਾਇਆ।

ਪਰੰਤੂ ਅੱਖੜ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਜੋਰ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਿਸਨੇ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਚੋਰ-ਚੋਰ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਉਸ ਤੁਝਾਨੀ ਪੱਛੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਮੰਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਗੁਸਤਾਖੀ-ਫੇਰ ਰਵੇਈਏ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਖੁਰਾਣਾ ਇਕ ਭੈੜਾ ਸਰਾਬੀ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸੂਝ ਸਿਆਣਪ ਵੀ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਰੁੱਖਾ ਜੁਆਬ ਦੇ ਕੇ ਮੁੜ ਆਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਉਹਦੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।

ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਆਪਣੇ ਦਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਿਆ। ਉਹ ਕਾਜੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਰਿੰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕੇ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ 32 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟਾ ਕੇ 28 ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੇ. ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ, ਜੋ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਅਸਥਿਰ ਸਿਆਸੀ ਸੂਈ ਭਾਵ ਸਖਸੀਅਤ ਸੀ, ਵਕਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਇਕੱਠ ਕਰਕੇ ਜਲਸਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਲਸਿਆ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ "ਇੰਦਰਾ ਮਾਤਾ" ਤੇ "ਇੰਦਰਾ ਰੱਣੀ" ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਕਾਜੀ ਦਾ ਕਥਿਤ ਕੁਸ਼ਾਸਨ, ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਮੁਦਾਖਲਤ, ਤੇ ਫ਼ਿਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ "ਮਾੜਾ ਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ" ਸੀ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ 'ਫਲਕਪਟ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਇਲਹਾਕ' ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੋਗਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਨਵੀਂ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੂਤਪੁਰਵ ਚੋਗਿਆਲ ਦੀ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਵਕੀਲ ਨੇ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਤੇ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹੀ ਕੀ ਹੋਏ ਜੋ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਛਾਲ ਲਗਾ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਾ ਜਾਣ ਜਾਂ ਉਲਟਬਾਜ਼ੀ ਨਾ ਲਾਉਣ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਪਲਸੇਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆ ਜਾਣ? ਉਹ ਦਲ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਦੋਂ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ, ਜੋ ਸਿੱਕਮ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਚੋਗਿਆਲ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ, 22 ਮਾਰਚ 1977 ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾ ਲਈ। ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ 'ਦੇਸ਼ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ' (ਦੇਸ਼ ਬੇਚੁਆਂ) ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਢਿੱਲ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। 17 ਮਾਰਚ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਸੰਜੇ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਾਰ ਵੀ ਹੋਈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮੇਂ ਗਲਤ ਸਲਾਹ ਤੇ ਸੰਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ

ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੱਭੀ ਭੁੱਚੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਜੋ ਪਰਥਾ ਨੇ ਸੁਪਨਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਟੋਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਭੁੱਖੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਟੋਲੀ ਆ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਇੰਦਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ" ਤੇ "ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰੋ" ਦਾ ਇਕ ਰੁਤਰੀ ਪ੍ਰਗਰਾਮ ਹੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਭਾਂਗ ਹੋ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਨੇ 1958 ਵਿਚ ਕਰਵਾ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਫ਼ੈਰ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨਿਆ ਤੇ ਹੀ ਚਲੇ।

ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਨੇ, ਜਿਸਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਸੀਟ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਤਕਦੀਰ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਜਾਨੂਰਾ ਸਿੱਕਮ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਤੇ ਚਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਾਜੀ ਲੱਗਭੱਗ ਕੋਲ ਦੇ ਰਾਹ ਸਨ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ "ਆਇਆ ਗਿਆ ਰਾਮ" ਦੀ ਖੋਡ ਖੋਡ ਕੇ (ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ) ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਨਾਇਕ ਭਜਨ ਲਾਲ ਦਾ ਪੂਰਵਰਤੀ ਸੀ। ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ।

ਕਾਜੀ ਲੱਗਭੱਗ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤੇ 11 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਪਾਲੀ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਕਾਜੀ 'ਛਾਗ' ਤੇ 'ਸਕਾਚ' ਦਾ ਸ਼ੋਕੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਦੋ ਚਾਰ ਪੰਗ ਲੈ ਕੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਰ ਤਕ ਜਾਗਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਅਲਕੋਹਲ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਰਸੀਆ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਮ ਹੀ ਉਸਦੀ 'ਛਾਗ' ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਘੁੰਡੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਾਜੀ ਜਿਹਾ ਲੋਪਚਾ ਸਰਦਾਰ ਅਥੋਪ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਥਾਂ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਵਰਤਾਈ ਜਾਂਦੀ ਛਾਗ ਸਮੇਂ ਹੀ ਦਿਲ ਦਾ ਭੇਤ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠਿਆਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ: "ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਰਲਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?"

"ਕੌਣ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?"

ਕਾਜੀ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਸਭ ਹੀ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਕਈ ਅਫਸਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਧੂ ਲਿਮੇ ਤੇ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਡੇਜ਼।"

"ਤੇਰੀ ਅੰਦਰਲੀ ਭਾਵਨਾ ਕੀ ਹੈ?"

"ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕਮ ਕੇਂਦਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਗਰਾਂਟਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਭੁੱਖੇ ਮਰ ਜਾਣਗੇ।"

ਮੈਂ ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਭੇਤ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪਾਸਾ ਨਹੀਂ ਪਲਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਰਲਣ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਘਟਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਹੋਰ ਦਲ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਉਸ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

"ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਬਹੁਗੁਣਾ ਤੇ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਫ਼ੇਰਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਦੇਣਗੇ।"

ਕਾਜੀ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸਿੱਧੀ ਸੀ।

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਗੇ। ਮੇਰਾ ਸੁਝਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵਾਪਸ ਸਿੱਖਮ ਨਿਰਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਖਤੀ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਚਲੋ ਜਾਓ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਉਣੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਰੇਰ ਸਕਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਹੀ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਂਗ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ (ਲਾਈਟਨਿੰਗ) ਕਾਲ ਆ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਲਈ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਲੰਬੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਾਜੀ ਮੌਤਦਾਤਾਵਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਰੁਆ ਲੈਣ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਦਲਬਦਲੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਇਹ ਚੋਗਿਆਲ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੜਤਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਸੁਝਨ ਸਹਿਕਰਮੀ ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਕਾਸ਼ੀ ਤੇ ਸੁਪ ਨਾਲ ਕਾਲਾ ਹੋਇਆ ਜਾਣ ਸੀ।

“ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।”

ਇਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਬਾਗ ਡੰਗਰਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਘਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਜੀ ਦੀ ਆਰਾਮਗਾਹ ਤੇ ਹੁਕਿਆ। ਉਹ ਮਨ-ਮਨਾਉਤੀਆਂ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਭਿਖਸੂ ਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇਗਾ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੱਸੀ। ਕਾਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ‘ਚੋਂ ਬਾਕਦਿਆ ਨਿਪਾਲੀ ‘ਚ ਇਕ ਹਰੱਸਮਈ ਵਾਕ ਬੋਲਿਆ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ “ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮੇਨ ਲਵੇਗਾ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਉਸਨੂੰ ਫੁੱਟਬਾਲ ਨੂੰ ਨੁੱਭੇ ਮਾਰਨ ਵਾਂਗ ਭਜਾਈ ਫਿਰਦੀ ਹੈ।” ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰਾਨੀ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਫੁੱਟਬਾਲ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਨੁੱਭੇ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਖੋਭ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਨੁੱਭੇ ਖਾਣ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਸ ਲਈ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਨੁੱਭੇ ਖਾਢੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਖੋਭ ਮੈਦਾਨ ‘ਚੋਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਅੰਤ ਕਾਜੀ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਿੱਖਮ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ ਨਾਲ ਰਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਕਛਨ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕਿੱਲ ਗੱਡਣ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੇਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਕਛਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਕਿੱਲ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਗੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਕਾਜੀ ਰਾਜਸੀ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਾਜੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ 1981 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਈ ਘੰਟੇ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਜੀ ਲੋਹਫਾਪ ਦੋਰਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਲੈ ਸਕਣ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਰਾਜਸੀ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪੇਖੇਬਾਜੀ ਤੇ ਗੰਦਾਰਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜੱਫੀ ‘ਚ ਲੈਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਵਡਾਦਾਰੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ।

ਕਾਜੀ ਦੇ ਪਲਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਤੀਵਾਤਾ

ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕੋਖੀ ਹਸਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਸਿੱਕਮ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਕਾਂਗਰਸ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਆਈ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਜਾਂ ਸੰਤੋਖ ਜੋੜਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਰੰਤੂ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ ਇਕਾਈ ਵੱਡਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿਦਾ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਸਨ। ਸਿੱਕਮ ਇਕਾਈ ਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਿਹਾਜ਼ ਦਰੁਸਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਦਾ ਜਨਤਕ ਇਕੱਠ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕ ਸੂਤਰੀ ਪ੍ਰਗਰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ, ਨਿਪਾਲ, ਭੂਟੀਆ ਤੇ ਲੱਪਚਾ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਨੁਰੂਪ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਧਾਰਨ ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਜੋ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕੋਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਾਂਗ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਜੀ ਅੰਦਰੋਂ ਭੂਟੀਆ, ਲੱਪਚਾ ਤੇ ਤਸੋਂਗ ਘੋਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਪਾਲੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਖਤਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਥਲ ਰਹੇ ਸਿਆਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੁਰਾਰਜੀ ਡਿਸਾਈ ਦੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੀ ਉਚਿੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਬਿਆਨ ਨੇ ਭੁੰਡਾ ਦੇ ਛੱਤੇ ਜਿਹੇ ਚਿਪਚਿਪੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਨੂੰ ਬਲ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਤੇ ਡੰਡਾਰੀ ਨੇ, ਕਾਜੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਨੋਰਥਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਬੰਡਾ ਉਠਾਉਣ ਵਿਚ ਰਤਾ ਦੇਰ ਨਾ ਲਾਈ। ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸੱਚ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀ ਟੁਰੰਤ ਹੀ ਇਸ ਹੰਗਾਮੇ ਵਿਚ ਆ ਕੁੱਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਬੈਠੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਆ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਖੂਬੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੀਖਣਤਾ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਜਾਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਚੀਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀਮਾ ਉਪਰ ਇਕ ਰੱਖਿਅਕ ਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹੀ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਜਿਸਨੇ ਸੰਜੇ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਮਨ-ਮਨਾਉਤੀ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਵਛਾਦਾਰੀ ਬਦਲ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋਟੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਅਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੱਚ ਦੇ ਘਰੇਦੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਤੋੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਰਕਮ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਖਬਰਾਂ ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਜੇਬ ਹੀ ਭਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕਾਜੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਸਮਰਥਾ ਵੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੁਚੀ ਤੇ ਰੋੜ੍ਹ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਧਨ ਤੇ ਮੁਖਬਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਭੂਤ ਵਿਰੁੱਧ

ਭਰਤਾ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਇਕ-ਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕਾਲਵਾਕਤੀ ਕੰਮ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੋਨਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਭਾਵ ਖੋਲ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ-ਹਰਕਤ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਮਿਤਰਾਂ ਤੇ ਵਾਕਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੀ ਉਸ ਫ਼ੋਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਏਮਾ ਜਾਤ-ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮਥਿਸਤਰ ਹੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਹਰਜਾਈਪੁਣੇ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਕੰਥ ਉੱਠਿਆ। ਉਹੀ ਅਭਿਸ਼ਟ ਕਿਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਫਾਂਹ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਬੈਠੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪੂਰ ਚੋਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੋਭਣਾ ਬਹੁਤਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿਯੰਤਰਤ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਭਾਗ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਨਿਜੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਬਿਸਤਰਾ ਫੰਡ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜਾ ਮੇਲਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ।

ਵਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕਾਜੀ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਉਸ ਮਨਹੂਸ ਨਕਲ-ਹਰਕਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੁਰਾਰਜੀ ਫ਼ਿਸਾਈ ਦੇ ਉਸ ਕੁਪੌਤੇ ਬਿਆਨ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਹੱਸਮਈ ਤਾਕਤ ਵਲੋਂ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਕਿਰੁੱਧ ਵੇਣਾ ਪ੍ਰਮਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ 1975 ਵਿਚ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਤਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਰੋਸ਼ਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਚੰਗਿਆਲ ਦੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪੈਰਫ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਚਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜੇ ਭਾਤ ਸਨ। “ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ” ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸੂਹ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਪੈਡ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮੈਂ ਇੰਨੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੋਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫੋਨ ਸੁਣਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਾਕ ਰੋਕਣ ਤੇ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੂਲਤ ਤੇ ਸਾਧਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਲਘੂ ਟੇਪ-ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਤੇ ਰੇਡੀਓ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਬੇਨਤੀਆਂ ਇਕ-ਵਾਢਿਓਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਬਿਜਲਈ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ।

ਜਦੋਂ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦਾ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਦੌਰ ‘ਤੇ ਮਾਹੌਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵਿਭਾਜਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਦਰਾਜ਼ਾਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਚ ਕੁਝ ਨੇ ਤਾਂ ਦਿਸ਼ਾ-ਹੀਣ ਤੇ ਧਰੁਵ-ਰਹਿਤ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਸਾਬਕਾ ਚੰਗਿਆਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਖੋਡਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰਾਏ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਨੇ 1974-75 ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਵੀਂ ਮਿਲਾਈ ਗਈ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਹੌਲ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸੂਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਜਾਸੂਸ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਜਾਂ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰੰਗ ਢੰਗ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਨਾਟਕ 1977 ਦੀ

ਦੀਵਾਲੀ ਨੇੜੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਮੁਖਬਰ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਰਾਈ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਪਾਤਲੀ ਦੇ 11 ਮੈਂਬਰ, ਚਾਰ ਮੈਂਬਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਭੀਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਗ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੈਜਨਾ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਸਨ: ਇਕ ਤਾਂ ਬਦਲਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਕਪਟ ਛਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਜਾਂ ਇਲਹਾਕ ਨੂੰ ਰਾਹ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨਾ। ਬੰਗਿਆਲ ਪੱਖੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਅਭਵਾਹ ਵੀ ਫੈਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਵਿਲੀਨਤਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਕਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ, ਅਜਿਹੀ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੇ ਚੁਰਾਹੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਫੇਸ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ।

7 ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਭਵਨ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਬੀ. ਬੀ. ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਨੇ ਹੋਏ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਬਰਾਜਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਛੇਵੀਂ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਸਥਾਨ ਤੇ 12 ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਕੈਂਪ ਹੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੋਚਨ ਲਈ ਤੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਅਤਿੱਕੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੇ ਰੂਪੇ ਪੈਸੇ ਦੀਆਂ ਬੈਲੀਆਂ ਵੰਡਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਜਾਂ ਸਿਰੇ ਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਕੈਂਪ ਵਿਚ "ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ" ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਸਲੇ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਰਾਣਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਵਾਂ ਤੇ ਅੰਤ ਮੈਨੂੰ ਮੌਨਣਾ ਪਿਆ।

ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਇੱਛਾ ਜਾਹਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ "ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ" ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਨ ਛੇਵੀਂ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਦਿਖਾ ਦੇਵਾਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਕੰਮ ਉਹ ਆਪ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਲਵੇ। ਇਹ ਸਮਝੋਤਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਛੇਵੀਂ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਫੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੰਪਰਕ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਸੀ। ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਇਕ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉੱਤਮ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਸਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਫੋਨ ਕੀਤਾ।

ਵਹਿਮੀ ਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁਆ ਖੇਡਣ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਤਸੁਕ ਜੁਆਰੀਏ ਕਈ ਕੁੱਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਫਿਰ ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਵਰਤਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੰਗਟੋਕ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਅਪਵਾਦ ਜਾਂ ਵਿਵਰਜਤ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਿਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਖਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਿਉਹਾਰ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ

ਭਾਗਦਾਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਦੀਵਾਲੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਲ ਨਾ ਵਧਾਕਨ ਦਿੱਤੀ। ਖੁਰਾਣੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਫੌਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਾਇਆ ਦੀ ਵਲ-ਬਦਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਆਮ ਭਾਵ ਹੀ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀ ਪੀੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਉਹ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ ਖੋਲਣ ਤੇ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਖੁਰਾਣਾ ਅਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖੁਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਉਹ ਹਰ ਦਸ ਮਿੰਟਾ ਪਿੱਛੇ ਮੈਨੂੰ ਫੌਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਗਾਪਲਾ ਦੇਣ ਤੇ ਉਤਰ ਆਇਆ।

ਖੁਰਾਣੇ ਨੇ ਬੜੀ ਗਤਬਤੀ ਮਚਾਉਣਿਆ ਮੇਰੇ ਘਰ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ ਚੂਨੀ ਚੜ੍ਹਾ ਪਾਕੇ ਤੇ ਪਿਸਤੌਲ ਨਾਲ ਲੈਸ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਮੁਹਰੇ ਆ ਧਮਕਿਆ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੇ ਸੀ ਆਰ. ਪੀ. ਐਫ. ਦੇ ਦੁਆਨੇ ਲਾਏ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਵੱਡਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਣ ਲੱਗਾ।

ਇਹ ਗਤਬਤ ਵੇਖਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਅਹਾਤੇ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਸੰਦ ਲਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਦੌੜ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਕੇ. ਐਮ. ਲਾਲ ਤੇ ਫੇਰੀ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਉਣ ਲਈ ਤੇ ਸਰਾਬੀ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਖੁਰਾਣਾ ਬਾਹਰਲੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਇਕ ਛੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਨਾਲ ਦਹਾੜਾ ਆ ਧਮਕਿਆ ਜਿਸਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਕੰਮ ਖੁਰਾਣੇ ਨਾਲ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਤਕ ਉਹਦੇ ਸੇ ਜਾਣ ਤਕ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨੌਜੁਆਨ ਭੂਟੀਆ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਖੁਰਾਣਾ ਨੂੰ ਬੰਨ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਜਿਆਦਾ ਸੁਖਾਰ ਸੀ।

ਪੁੱਤ੍ਰ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਜਿਆਦਾ ਸਰਾਬੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਸ਼ਰ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਮੇਰੇ ਕਥਿਤ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਕਾਰਨ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਡੀ ਪੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜ ਮਿੰਟਾ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਲਾਲ ਤੇ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਸਾਡੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਖੁਰਾਣਾ ਪਿੱਛੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਖਲੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਉਹ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵਲ ਦੌੜਿਆ ਤੇ ਪੋੜੀ ਵਿਚ ਵੱਜਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸਥਿਰ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਜਿਸ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਕੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ, ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਉੱਪਦਰੀ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਬੜੇ ਅਪਮਾਣਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਖੁਰਾਣੇ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਤੇ ਸਰਾਰਤੀ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਜਾਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਅਜਿਹੀ ਮੰਗ ਕਰਕੇ ਸੁੱਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਮਗਰੋਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਕ ਉਤਾਰਾ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜਿਆ। ਇਹ ਖੁਰਾਣੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਸੀ।

ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਖੁਰਾਣਾ ਦੀ ਬਦਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਖੁਰਾਣੇ ਅਫ਼ਸਰ ਐਮ. ਐਨ. ਗੈਡਗਿਲ ਦੇ ਨਵਾਂ ਪੁਲਸ ਮੁਖੀ ਆਉਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਲੀਹੋ ਹਟਕੇ ਉਸਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਕਾਡਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਉਚੇਰੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ

ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਮੰਗੀ ਗਿਰਦਿਕ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਮੰਗੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਅਹਿਸਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਇਕ ਸਾਧੂ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਇਕ ਕਰਤਾਰ ਮੇਰੇ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਾਚਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਦੇ ਉਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂਦਾਰ ਦੇ ਰੂਪੀ ਨਿਰਪ ਪੜਥੇਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਹਿੱਸਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜੋ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਥਾਨਕ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਮੈਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਅਯੋਗ ਆਈ. ਜੀ. ਨੇ ਮੰਗੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਈਸਟ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪਰਸਾਦ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਕਮ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਤਜਰਬਾਕਾਰੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਹੱਦਿਆ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਖੋਗ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ, ਤੇ ਖੁਰਾਣਾ ਚੰਗਾ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਉਸ ਸੀਮਾ ਜਾਂ ਖਾਈ ਨੂੰ ਉਲੰਘਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫ਼ਸਰ ਉੱਪਰ ਉਸਦੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਨੀਤਕਤਾ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਨ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਜਾਂ ਨਾ ਦੇਣੀ ਵੀ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਵੀ ਲੰਮੇ ਤਜਰਬੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਬਲਦ (ਬੇਲ) ਜਿਹਨਾਂ ਲਈ ਚੀਨੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਵਫ਼ਾ ਜਾਣਾ ਸਬਕੀ ਵੱਧਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਗੱਡੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ, ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਗਲਤ ਅਰਥ ਕੱਢ ਕੇ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਰਹਿਤ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਗੱਠਬੰਧਨ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਖਲਬਲੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਰਾਰਜੀ ਫ਼ੇਸਾਈ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਕੇਵਲ ਇੰਦਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਨਡਰਤ ਰੂਪੀ ਗੁੱਦ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਕਥਿਤ ਜਾਂ ਅਖੱਤੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਲੋਹਤੰਤਰੀ ਵੀ, ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਗਾੜਨ, ਨਿਆਪਾਲਕਾ ਵਿਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਲੋਹ-ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕਸੂਰਵਾਰ ਸੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮੇਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੇ ਉਸ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਫ਼ੈੜੇ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਏ ਸਨ ਜੋ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਤੇ ਨੇਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆਬੱਧ ਹੋਵੇ, ਜਿਸਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਫੂਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਨੇਤਾ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇੰਦਰਾ ਹੀ "ਹਾਈ ਕਮਾਨ" ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਕਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਇਹ ਤੱਥ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਉਸਨੇ ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਾਅਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਹੀ ਇੰਡੀਆ (ਭਾਰਤ) ਹੈ?

ਸੱਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਬੌਧਿਕ ਖਾਸੀਅਤ ਦੀ ਸੰਘੀ ਨੱਪ ਲਈ ਸੀ। ਪਿੱਛੇ ਬੈਠੇ ਚਾਲਕ ਵਾਂਗ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ

ਕਿ ਭਾਰਤ ਇਕ ਬੰਧੂਆ ਨੌਕਰਾਣੀ ਵਾਂਗ ਲੁੱਟਣ ਤੇ ਸੋਫਣ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸੋਫਤੋਂਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭਥਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬਲ, ਧਨ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਸਾਧਨ ਲਿਆਂ ਵਾੜੇ, ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੀ ਮੁਜਰਮਾਨਾ ਹੋਣ ਤਕ ਗਿਰਾਵਟ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭੀਰ-ਚਿੰਮਕਾਰ ਸਿਖਮਾਨੀ ਨੌਕਰਾ ਸੀ, (ਜੋ ਭਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਨੌਕਰਾ ਵੀ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ) ਜਿਸਨੇ "ਚਰਮ ਤੇ ਸਿਆਸਤ" ਨੂੰ ਸਮਝਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪੜਵਾਨਬੋਝਤਾ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਆਂ ਖੜਾ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁਰਾਰਜੀ ਭਿਸਾਈ ਦਾ ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੁੱਧ ਚਿਜ਼ੂਰਾ-ਭਰਪੂਰ ਖਬਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ੀ ਗੋਲਗੁਸ਼ਤ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤਬਾਹੀ 'ਚੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਅਨਾਢਲਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਕਸ਼ਕਸ਼ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਜਨਸੰਘ, ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਨਦੋਸ਼ ਦੇ ਰਹਮਾਊ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਪਰਨਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਖਾਇਦ-ਦੋਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀਆ ਸੋਚ ਦੇ ਸਮਰਾਜੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਪਰੋਤਰ ਇਕ ਸੂਤਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਰਰਕ ਸੰਗਤ ਹੁੰਦਾ। ਜਨ-ਸੰਘ ਦੇ ਮੋਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਮੰਨਬੱਧਾਂ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਈ ਖਿਸਮ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵਾਂ ਦੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਭਰਕੇ ਅਗਾਜ਼ਤਾ ਪੂਰਨ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ। ਮੁਰਾਰਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਗੰਢੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਘੜਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਉਤਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਹਾਸ-ਹੀਣੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦਾ ਤੈ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹਾਸਪੂਰਨ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੁਣ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਭਾਤੀ ਦੀ ਉਸਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਸਿਆਸਦਾਨਾਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਨੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੌਂਪੀ ਸੀ, ਨੇਮਬੰਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਧੀ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਧੌਂਸੀਆਂ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੰਭਾਵੀ ਤਬਾਦਲੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਨੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਖਾਵਾਂ ਲਈ ਮੁਖਬਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਫਿਰਿਆ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਥਾਂ ਤੇ ਵਧੀਆ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਕਿੱਤੇ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਅਲੋਗ-ਬਲੋਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਾ ਵਿਖਾਈ ਤੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਈ. ਬੀ., ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਰਾਅ ਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ

ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਦਾ ਹੱਥ-ਠੱਕਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਐਸਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮੇਟੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰਖਵਾਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਆਡਾਹੀ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹੋ ਰਿਵਾਜ ਉਥੋਂ ਹੀ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਤੇ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਮਨਸ਼ੀਲ ਬਾਹ ਦਾ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਹਾਕਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਅਸੀਂ 16 ਦਸੰਬਰ 1978 ਨੂੰ ਗੰਗਟੋਕ ਫੰਡ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਚੁੱਕੀਤਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਮਨਮੋਹਕ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹੋਣੀਆਂ-ਭਰਪੂਰ ਮੋੜ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਵਿਲੀਨਤਾ ਅਮਲ ਤੇ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਭਾਵਕ ਟੇਕੜਾ ਦੀ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰੁੱਖੇ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੁਯੋਗ ਦੇ ਔਖੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮਗਰਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸੰਭਵ ਸੀ, ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼ਾਖਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਸੂਸੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਤੇ ਸਿੱਕਮੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਈ ਨਿਗੂਣੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੁੜ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ

ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਕਬੈਥ ਰੁਹਾਨੋ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਐਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਪੇਸ਼ਟ ਆਪ ਹੀ ਮੈਕਬੈਥ ਹੁੰਦੇ ਹੋ।

— ਸਰ ਲਾਰੇਂਸ ਓਲੀਵੀਅਰ

ਦਿੱਲੀ ਇਕ ਨਿਰਦਈ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਧਨ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪੇਂਕੋ ਪੈਰੀ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਟਿਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਛੋਟੀ ਹੀ ਲੰਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਧਨ ਦੇ ਖੋਜੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਆਪਣੇ ਚਾਰ-ਟੰਗੇ ਵਿਕਾਸਗਤ ਸਾਥੀਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬੜੀ ਆਕੜ ਨਾਲ ਟਿਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦਿੱਲੀ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਜ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਾਜਸੀ ਇਕਾਈ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਤੇ ਚੁਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉਦਾਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਤਰੰਗਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧ ਤੇ ਦੁਰਗੰਧ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਦੁਰਗੰਧ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਲੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਸੁਗੰਧ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਦੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਟੁੰਡੀ ਮਾਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਨ ਸਕਿਆ, ਜੋ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਪਰਸਬ, ਸੂਰਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ (ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ) ਸੀ। ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕੁਝ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਹਾਗਾ ਮਾਰ ਕੇ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਟੀਸੀ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਮਵਾਰ ਤੇ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਵਰਗਾਂ 'ਚ ਜਨਮੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸੁਹਾਗਾ ਮੇਰੀਆਂ ਸਭ ਆਸਾਂ ਨੂੰ ਮਸਲ ਕੇ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।

ਪਹਿਲਾ ਝਟਕਾ ਤਾਂ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਾਲੇ ਲਾਂਘੇ ਵਾਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਮਿਲਣ ਤੇ ਲੱਗਾ ਜੋ ਬਦਨਾਮ ਭੂਰਨਮਾਨ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿੱਟੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਬਣ ਰਹੇ ਭਵਨ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਐਕਤ "ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂ ਸਿਮਸਿਮ" ਦਾ ਮੰਤਰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਸਨ।

ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਟਿਕਾ ਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਿਕਰ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਅਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਨਾਰਸ ਵਾਲੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਆਪਾ ਲੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਿਮਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸ਼ੱਕ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਨਸੰਘ ਦੀ ਐਸੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੀ

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੇ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਦੇ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਿੱਸੇ ਕਾਰਨ ਗਠਬੰਧਨ ਦੇ ਕਮੀਓਂ ਉੱਪਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੂਤਪੂਰਵ ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਦਰ ਖੇਤਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹੜਤਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ 'ਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਤੇ ਬਹੁ-ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਰਾਰ ਸੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਅਖਿਆਨਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭਤ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਉਹ ਕਰ ਸਕੇ ਉਹ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਦਾਗਦਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਇਸ ਅਸੀਬ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਲੰਥ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਦਲਣ 'ਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੱਤਾ ਦਾ ਝਰਲੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਵਧਾਉਣ। ਇੰਦਰਾ ਨਵਰਤ ਦੀ ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਜਾਦੂ ਜਾਂ ਮੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ਾਵ ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗਠਬੰਧਨ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਝੁੱਟ ਪਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਰੋਸਾਂ ਦਵਾਨੀਆਂ ਤਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ। ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਵੀ ਮੁਰਾਰਸੀ ਛਿਸਾਈ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ "ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ" ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੱਕਦਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਦਿਸ਼ ਕਾਫੀ ਅੰਧਕਾਰਪੂਰਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਵਾਲੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਗਲੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬੀ. ਆਰ. ਡੱਡਾਰਕਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਾਨਵੀ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਬਿਜਲਾਣੂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਕਰਤੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਲੰਬੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ।

ਕਲਿਆਣਪੁਰਕਾਰ ਤੱਟੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਹੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨਰਮ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਕੱਕਣੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਚੋੜ ਵਜੋਂ ਨਿੰਦ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਫਾਈਲਾਂ ਦੱਬ ਕੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਆਦਰ ਕਰਕੇ, ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਜੇਰੀ ਦੇ ਤਹਿਧਾਨੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪੁੰਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੁਰੰਤ ਨਿਰਵੇ ਲੈਣ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਭੱਟ-ਪੱਟ ਫੈਸਲੇ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਕਾਲੇ ਖੂਹ ਵਲ ਧੱਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤਰਤ ਲੰਬੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦੁੱਖੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਹੀ ਸਿਖਾਉਣੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਕੋਈ ਧਰਤੀ ਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਬੁਚਾਲ ਲਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰਵੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਢੰਗਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਵੇਗਾ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੈਂ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੱਸੇ ਪਿਟੇ ਤੇ ਜਰਜਰੇ ਸਿਖਲਾਈ ਨੇਮਾਵਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਤੇ ਅਪੂਰਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜਿੰਚ ਤੇ ਦੁਖੀ ਸੀ ਜੋ ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਥੋਪੀਆਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨੇਮਾਵਲੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਐਮ 15 ਤੇ ਐਮ 16, ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਹੀ

ਬਹੁਤ ਸਿਰਫ਼ ਤਾਂ ਬੀਨੀਆਂ ਤੇ ਰੂਸੀ ਗੁਪਤਚਰਾ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਢੰਗ ਦੀ ਸਾਡੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਥਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਭਾਰਤੀ ਸਰਜਨੀਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਕਾਰਡੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਰੋਧੀ ਦਿਕਾਈ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪਾਠਕਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਕਰਨ ਤੇ ਕਿੰਨੇ-ਕਿੰਨ ਉਪਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮੇਕਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਪੁੱਛ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ। ਮੈਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪਾਠਕਰਮ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਲਾਂਭੇ। ਪਾਠਕਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ 1968 ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਿੰਨੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਮੁਖਬਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਗੁਪਤ ਸੰਚਾਰ, ਡੇਂਡ ਬ੍ਰਾਉਣ, ਸੰਚਾਰ ਸੂਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸਿਖਲਾਈ, ਗੁਪਤ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਪਿਆਦਾ ਚੈਕਸੀ, ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਤੇ ਵਿਦੇਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਥਾਪ ਕੁਝ ਕੁ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੇਂਧਰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਆਤਮਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਣ ਲਈ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗਹਿਣਬੀਲ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਥਿਤ ਰੇਫਰੇਂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਤਨਖਾਹਾਂ ਸਣੇ ਛੁੱਟੀ ਸੀ ਜਾਂ ਜਬਰਦਸਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੰਨੇ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਵੀ ਤਾਂਜਾ ਸਿਖਲਾਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਤਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸਨ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਯਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਜਾਂ ਚੌਥੇ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ 'ਟਿੱਕ' ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨਗੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਣਗੇ ਤੇ ਚਾਲ ਲੈਣਗੇ। "ਟਿੱਕੇ" ਹੋਏ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ "ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ" ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੰਡਲ ਦੇ ਦਬਾ ਹੇਠ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਰੀਆ ਚੁਗਣ ਲਈ ਉਹ ਦਾਮ ਲਾ ਸਕਣ। ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਆਸਰੇ ਭਾਲਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਵਾਦ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਸੰਗਠਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਸ਼ਾਖਾ ਹੀ ਨਾ ਸੰਭਾਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਹ

ਆਈ. ਬੀ. ਈ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ੁਕ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਦਲ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਅਵਧੀ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਫੈਪ੍ਰੋਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ। ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਔਖੇ ਰਾਜ ਕਾਫ਼ਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਮਾਰਕਸੀ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਬੰਨ੍ਹੇ ਚਿਰ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਵਧੀਆ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪ ਆਪਣਿਆਂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਕੁਟੰਬਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਇਕ ਕਠਨ ਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। 1968 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇ 8 ਸਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਸਰੋਸ਼ਨ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸੇਵਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਬਣਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੁਖਦਾਈ ਟਿਕਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹੋਣ ਤੇ ਹਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਆਫ਼ਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾਂ 'ਚ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਜਾਂ ਅਵਧੀ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਪਨੀਰੀ ਜਾਂ ਪੂਰ ਵੇਖ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਜਾਂ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਤਾੱਘ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਐਸੀ ਘਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਲਈ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ "ਵਿਸ਼ੇ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ" ਵਿਚ ਸਜ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਜਦ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪੀਘ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲਦਾ।

ਮੈਂ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਵਲੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਣ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁਕਣ ਲਈ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸੁਝਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਲਈ ਅਗਲੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦੇਣਾ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ "ਅਫ਼ਸਰ ਟਿੱਕ ਜਾਂ ਮਿਥ" ਲੈਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਜਾਂ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਹੋਰ "ਬੇਬੇਵੇ" ਸੁਝਾ ਜੋ ਮੈਂ "ਨਿਯਮਵਲੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼" ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਆਰਥਿਕ, ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਸਰੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਸਮਲਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਸਲਾਮ ਪਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਇਕਾਈ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਤੇ ਸੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੂਸਰੀ ਇਕਾਈ ਜਿਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੈਂ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ "ਗੁਪਤਚਰ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਤਕਨੀਕ" ਦੇ "ਕਾਲੇ ਜਾਦੂ" ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ "ਵੈਰੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ" ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲਈ ਲੈਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮੇਰਾ ਬਿਆਲ ਹੈ ਮੇਰੇ ਦਿਨਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਪਕੀ ਅਮਲੇ ਤੇ ਕੁਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਰੁਕਰ ਚੁੱਕਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਅਗਸਤ 1979 ਵਿਚੋਂ ਬਦਲੀ ਕਰਕੇ "ਚੋਟ ਕੰਡਕੀ" ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਵਿਭਾਗ ਮਿਸਟਰ ਸੁਧੀਨ ਗੁਪਤਾ ਅਧੀਨ ਸੀ ਜੋ ਵਧੀਆ ਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਾਪਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਵਧੀਆ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਦਿਅਕ ਉਹ ਵੀ ਨਵਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਪੁੱਸੀ ਸੀ ਤੇ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ।

"ਚੋਟ ਸੈਲ" ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਨਾਲ 22 ਅਗਸਤ ਦੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਨਵਰੀ 1980 ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਛੋਟਾ ਲਈ ਕਾਰਜ ਅਨੁਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਰਾਰਜੀ ਡਿਸਾਈ, ਨਿਰਜੇਦੇਹ, ਇਕ ਐਸਾ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਆਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੋਲ-ਘੋਲੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਮਗਰ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਵਕ ਆਰਥਿਕ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਰਾਰਜੀ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਦਰਾਂਗ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਜੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਦੀਆਂ ਕਥਿਤ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਅਫਵਾਹਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੇੜਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਕਰਮ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਵਾਲੀ ਜਨਸੰਘ ਦੋਹਰੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਹੁੰਦਲੇ ਜਾਲ ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੇ ਕਥਿਤ ਧਰਮ-ਪੱਖੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਈ। ਉੱਥੇ ਬੇਲਗਾਮ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਾਟ ਪਿਤਾਮਾ ਚੋਧਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜੇ ਦੀ ਬਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮੁਰਾਰਜੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਡੇਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਦਲ ਬਦਲਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ, ਉਸ ਲਈ ਧੜੇ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਦੂਮਈ ਕਰਤਬ ਵਿਖਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਹਲਚਲ ਨਾਲ ਅਸਥਿਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤ ਇਕੱਲਾ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਸੇਹੀਣੇ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਚੁਲਾਫਕਾਰ ਅਲੀ ਕੁੱਟ ਦੇ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਜਾਣ ਤੇ ਜਨਤਲ ਜਿਆ ਹੱਕ ਦੇ ਤਾਕਤ ਹਥਿਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਮੂਲਵਾਦੀ ਜਰਨੈਲ ਜਿਆਉਲਹੱਕ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹੁਸੀ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਨਾਲ ਨਿਕਟ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਠੇਲ੍ਹੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ।

ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਾਤਾਵਿਰਤਾ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੁਰਾਰਜੀ ਡਿਸਾਈ ਨੇ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੀ

ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਲੋਭਨ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਵਿਦਰੋਹੀ ਨੇਤਾ ਏ. ਜੇਡ
 ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਨੇ 1975 ਵਿਚ ਸਿਲਾਗ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
 ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ 12 ਵੀਂ ਲਿਗਡਨ ਕਰੀਸ਼ਟ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ
 ਜਿਹੀ ਥਾਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹਦੇ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਲਈ ਵੰਡਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ,
 ਬਹੁਤਾ ਰੁਖ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਪਈ। ਜੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਇਨਕਲਾਬ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ
 ਹਜ਼ੂਮ ਦੀ ਰੁਖ ਤੇ ਯੁਕਤੀ-ਹੀਣਤਾ ਨੇ ਵਿਅਰਥ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਸਮਝ ਨ ਸਕੇ ਕਿ
 ਜਨਤਾ ਦੀ, ਹੁਣ ਇੰਦਰਾ ਦੀਆਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕਾਰਨ, ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ
 ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲੇ ਸਨ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ
 ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੰਨਾ ਦੇ ਗਏ। ਲੋਕ ਆਰਥਿਕ
 ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ, ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ, ਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਨਾਕਿ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ
 ਫਸਾਉਣਾ ਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣਾ।

ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਮੁਰਖਾਂ ਤੇ ਗੱਡਾਂ ਦੀ ਗੱਡਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੱਥ
 ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਜਿੱਤ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ
 ਇਕ ਹੋਰ ਝੁੱਟ ਪਾ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ
 ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ ਜੋ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਿਆਸੀ, ਆਰਥਕ ਤੇ
 ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ
 ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖਤਮ ਨਹੀਂ
 ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੰਜੇ ਦੇ ਯੂਥ ਦਲ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਾਰਨ
 ਸੱਟ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਲ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਚੋਣ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।
 ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਅੰਕੜੇ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਚੋਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ
 ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਿਜਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ।
 ਇਸ ਦੁਰਗਮ ਕਾਰਜ ਲਈ ਚਾਰ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣ
 ਪਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਬੜਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਉਪਰਲੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ
 ਦਿਲਚਸਪੀ, ਕੌਮਿਆਂ, ਅਰਥ-ਵਿਰਾਮਾਂ ਤੇ ਡੁੱਲ ਸਟਾਪ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਐਕਸਫੈਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਾਲੇ
 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸਿਆਸੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ,
 ਜਿਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਝੁਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਲ ਦੇਣੀ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਅਜੀਬ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਡੇ ਪੱਛਾਰਾ ਰੋਡ ਵਾਲੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ
 ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇ ਦਾਦੇ ਨੂੰ 11 ਸਾਲ ਦੇ
 ਵਕਫ਼ੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਡੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੇ ਸਾਡੇ
 ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 ਮੈਂ ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਗੰਗਟੈਕ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੁਖਾਵੀਂ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿਰ ਲਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਅਨਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ
 ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਇਮ ਮੁਕਾਮ
 (ਨਿਗਰਾਨ) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਾਂ। ਮੈਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੁਖ ਪਲਾ ਲਈ ਉਸ
 ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਜੀ ਲੋਹਡਪ ਦੋਰਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ
 ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿਆਂ।

ਮੈਂ ਵਰਤਮਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਚਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵੀਹ-ਵੀਹ
 ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਚੋਣ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ
 ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਹਰ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਦਾ
 ਚਿੰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਰਾਹੀਂ ਉਪਰ ਹੋਣਾ ਚੰਜਣੀ
 ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਾਭ ਬਲਾਕ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ
 ਰਹੀ ਤੇ ਇਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ
 ਹਰ ਥਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਕੇਸਟ ਲਈ ਕਰਾਂ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਈ.
 ਆਰ. ਡੀ. ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।
 ਮੈਂ ਭਾਰਮ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ
 ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਫੇਰਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਝੀ ਹੇਠਾਂ ਕਰ ਦੇਣ
 ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਸਪੋਸਟ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ
 ਜਿਸ 'ਤੇ ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰਾ ਕਾਗਰਸ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ 300 ਸੀਟਾਂ ਤੇ ਉਪਰ ਭਾਰੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ
 ਕਰਨੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ 4 ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਬੜੀ ਘੱਖਰੀ ਪੁੱਛ
 ਕੀਤੀ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਆਪਣੇ ਤੇ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ
 ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਰਤੂਤ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ
 ਨੇ ਕਰਤੂਤਾਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
 ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ (ਸੰਘ) ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ
 ਸ਼ਰਧਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਵਾਂ। ਦੀਵਾਲੀਆ
 ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਦਾ
 "ਆਦਮੀ" ਹਾਂ। ਮੈਂ ਚੋਣ ਦਿੱਤੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮੇਜ਼ ਦੇ
 ਦੂਰ ਪਾਸੇ ਬੈਠੇ ਭੁੱਧੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ
 ਜਿੱਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਾਣ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਲੋਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪਛੜੀਆਂ
 ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਹੁਬਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ
 ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਚੋਣ ਜਾਇਜ਼ਾ ਨਿਰਪੱਖ ਦਿਖਾਈ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ
 ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।
 ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਝਾੜ
 ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਗੀਆਂ ਬਿਸਤਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ
 ਰਿਸ਼ਾਬੀ ਭਾਈ (ਅਮਲ) ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਮੈਂ ਸੁਨਦਾ ਨੂੰ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੌ ਜਾਣ
 ਪਿੱਛੋਂ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ
 ਰਾਜ ਕਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨਾਲ
 ਲੱਗੇ-ਫੱਗੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮੇ ਵਿਚ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਕੋਫੀ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਪੱਛਮੀ
 ਰਾਜ ਦੇ ਅਣਅਧਿਕਾਰਿਤ ਤੇ ਨਵੇਂ ਅਣਜਾਣ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ
 ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

11. ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਖੜਕੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਵਾਦੀ ਪਕੌੜੀਆਂ ਬੰਗਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਇਸਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਰਾਤ ਹੋਣ ਤੇ ਆਉਣ ਲਈ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਚਾਹੀ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਇਕ ਉਘਾ ਕਾਗਰਸ ਆਈ ਦਾ ਨੌਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਅਤਿ ਨੇੜਤਾ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਸੰਖਪ ਕਿਹੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਗੱਲਬਾਤ 'ਪਿਛੋਂ' ਉਸ ਨੇ ਇੰਛਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਉਤਪਟਾਗ ਜਾਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਧਵਨ ਸਮੇਤ ਉਹਦੇ ਅੰਗ-ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਲੋਂ ਬਖਸ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਕੋਤ ਲੈਣ ਲਈ ਖੁੜੀਆਂ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਘਰ ਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ 12 ਵਲਿੰਗਡਨ ਕਰੀਸ਼ਟ ਕੋਲ ਸਾਵਧਾਨ ਨਿਗਰਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। 'ਅਤੁਲ ਗਰੀਵ ਲੇਨ' ਵਿਚ ਧਵਨ ਦਾ ਪਿਤਰੀ ਘਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੇਠ ਸੀ। ਉਸਦਾ "41 ਗੋਲਡ ਲਿੰਕਸ" ਵਿਚਲਾ ਘਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋ ਆਈ. ਬੀ. ਕਾਰਿੰਦੇ ਵੀ ਉਸ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਟਾਫ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਉਹ ਪਛਾਣਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਧਵਨ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਲਈ, ਕੁਝ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸੇ ਵਕਤ ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਲਈ ਫਿਰ ਆਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੇਦਾ ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ ਬਾਰੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸਾਡੀ ਨੀਂਦ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਗਹਿ ਚੁੱਕੇ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸੁਨੇਦਾ ਦੇ ਨਾਨੇ ਵਲੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਉਖੜ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ।

ਆਖਰਕਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਹੇੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਾਗੂ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਜਾਬਤੇ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਸਹੇੜਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੀ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਕਤੀ ਦਬਾਅ ਅਧੀਨ ਬੇਸਮਝੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਸੀ? ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਵੰਸ਼ਾਂ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਵਿਚਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਰੋਲਘਰੋਲੇ 'ਚ' ਕੱਢਣ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਰਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਜ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪਾਗਲਪਨ ਵਰਗਾ ਸੀ।

ਖ਼ੈਰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਦੋਚਿੱਤੀ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਭੰਡਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨਾਲ ਵਧਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਨਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਅਰਾਜਕਤਾ 'ਚੋਂ ਨਿਜਾਤ ਦਿਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਤੇ ਉਸਦੀ

ਲੱਗ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਫੈਲਾ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਲਤੀਆਂ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਹੁਣ
ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੁਝ ਸਿਆਣਪ ਵਾਪਸ
ਉਜਾਦੀ ਵਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਦੁਮਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੇ ਇਹ
ਮਹਾਂਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਡਾਦਾਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ
ਤਾਂ "ਗਾਂਥੀ ਮੁਤਬਾਦਲ" ਦੀ ਪੂਰਨ ਅਸਫਲਤਾ ਵਿਰੁਧ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਸੀ।

ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੂਰੇਥੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।
ਜਿਥੇ ਅੱਗੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਧਾ 12 ਵਲਿੰਗਟਨ ਕਰੀਏਟ ਸਾਹਮਣੇ ਛੇਟੇ ਘਾਹ
ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤਕ ਗੱਡੀ 'ਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਆਰ.
ਏ. ਧਵਨ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ 1969 ਵਿਚਲੇ ਇਮਫਾਲ ਦੌਰੇ ਦੇ
ਪਿੱਛੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲਵੇਗਾ। ਧਵਨ
ਮੱਥੇਝੀ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਣ ਦੀ ਫੁਰੀ ਮੁਠੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਹ
ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਲਈ ਬੈਠ ਗਏ। ਬੈਠ ਦਿਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਗੀ
ਘੇਟ ਰੋਡਨੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇੰਦਰਾ ਬੜੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਵਿਚ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ
ਬੈਠੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਹੱਥੂਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੇਖ ਲਏ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਰਿਉਤੀਆਂ ਸਨ
ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਹਾਰ ਝਲਕਦੀ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ
ਕੀ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਉਦਾਸੀ ਕਰੇ ਵਿਹਾਰ
ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਬੇਨਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਹੁੱਥ ਰਿਹਾ
ਆਦਮੀ ਤੀਲੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ
ਭਾਗ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਛੋਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬਿਹਬਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ
ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਅਦਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸਦੀ
ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਹੱਥੂ
ਵੇਖੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਹੱਥੂ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਘੋਂਚੀ ਵਾਂਗ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ
ਉਸਨੂੰ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ
ਬਿਪਤਾ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਸੱਖ ਚਿੰਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ
ਨਿਆਸਰੇ, ਨਿਰਬਲ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਚੁਕਤਾ
ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਾਟ ਹਾਕਮ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ
ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਡੇ ਤੇ ਉਲਝਣਾਂ ਭਰਪੂਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਯੋਗ ਹਾਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਝੁੱਜਲਾਹਟ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਾਖਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਗਾਂ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰੀ। ਆਈ. ਬੀ.
ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪੋ ਆਪਣਿਆਂ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਜਾਤ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਕੱਦਾਵਰ
ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਰੋਸ਼ਠ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭਾਗਾਂ ਵੇਲੇ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ
ਆਈ. ਬੀ. 'ਚ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਭਵਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰੈਜੀਸਟ੍ਰੇਟ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਾਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ
ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸੁਸਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਐਸ. ਐਨ. ਮਾਥਰ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਅਤੇ
ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਾਰਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਜਨਤਾ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ
ਸੰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ। ਕੇ. ਪੀ. ਮੋਪੇਕਰ, ਬੀ. ਆਰ. ਕਲਯਾਨ ਪੁਰਕਾਰ

ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਖਾਡੋਲਵਾਲ ਜਿਹੇ ਕੁਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਮੇਰਾ ਪੰਛਮਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨੌਤਾ ਨਾਲ ਸਮੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਛਮੀ ਸੰਗਰਾਮ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਸਾਲ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨੌਤਾ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁਆਨੀ ਸਮੇਂ ਇਕ ਜਨਸੰਘੀ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਟੱਕਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਰਚਜੀਹ ਜਨਸੰਘ (ਹੁਣ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ) ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਵਲ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫਰਤ ਤੇ ਕਾਬੂ ਵੀ ਨਾ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੇ ਜੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਬਾਰ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਡੱਬਲਯੂਸੇ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਨੈਤਿਕਤਾ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਸਵਰਨ ਸਿੱਧ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਬਚੀ-ਖੁਚੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਭਾਜਤ ਹੁੰਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਮਾਰਕਸ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਰਚਜੀਹ ਦੇਣਗੇ। ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ, ਜੋ ਮੁਹੱਫੱਟ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਕਾਬਜ ਹੋਣ ਦਾ ਉਚਿਤ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਤਕ ਉਡੀਕ ਕਰਨਗੇ।

ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਝੁਕਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਚੇਤਨ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਅਤੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਲੈ ਕੇ ਉਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਿਘਾਰ ਕਾਰਨ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰਫ ਮੁਲਕ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਰੇਰਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੇਤਰੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਜੋ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਹੁਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਉਚਿਤ ਤੇ ਸਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਚੇਤਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਦਮ ਉਠਾਇਆ ਕਿ ਸਜਾ ਭੁਗਤ ਚੁੱਕੀ ਇੰਦਰਾ ਵਧੇਰੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇਗੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਪਵਨ ਨਾਲ ਜੰਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੰਜੇ ਦੇ ਪਿਨ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਚਮਚਿਆਂ ਨੂੰ ਟਿਕਟ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਪਵਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕੋਲ ਇਸ ਅੰਡਰੇਪਨ ਤੇ ਇਕਲਾਪੇ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਜੰਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ, ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਫ਼ੰਬਰੀ ਤੇ ਸੋਧ ਮਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਜੋ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ-ਕਾਜਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ

ਅਮਰੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਵਨ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਸੰਜੇ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਹੱਲਬਾਦੀ ਤੇ ਗਤਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਅਲਾਹਬਾਦ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਮਗਰੋਂ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਾਰੂ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਉਸਦੇ ਅਨਿਆਪੂਰਨ ਤੇ ਰੋਅਸੁਲੇਪਨ ਤੇ ਉਦਾਸ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਬੇੜੀ ਦੇ ਚੌਪੁ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਦੇ ਕਾਲੇ ਜਾਦੂ ਦੀ ਪਟਾਰੀ 'ਚ ਸੁਕਰ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ? ਧਵਨ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਰਾਬਤ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਸੱਚਾਈ ਜਾਣ ਲਵਾਂਗਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਚੋਣ ਵਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ ਪਰਦਾਨ ਲਈ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਯੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਚੋਣ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਲਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਲੇਬਣਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਬੀਲਾ ਦੀ ਤੇ ਉਪਾਵਾਂ ਲਈ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਤਾਅਵਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਤੇ ਔਖਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ 12 ਵਿਲਿੰਗਡਨ ਕਰੀਸੈਂਟ ਵਾਲੇ ਘਰ ਮਿਲਣਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਧਵਨ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਗੱਲਬਤ ਨਿਕਾਸ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਵਿਨਸੈਂਟ ਜਾਰਜ ਜੋ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਟੈਨਗਰਾਫਰ ਸੀ ਤੇ ਧਵਨ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਸੀ ਅਤੇ ਰਘੂ ਜੋ ਏ. ਆਈ. ਸੀ. ਸੀ. ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਸੀ (ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਸੰਜੇ ਦਾ ਆਰਜੀ ਸਹਾਇਕ ਬਣਿਆ) ਮੇਰੇ ਘਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਇਆ ਕਰਨਗੇ, ਆਰਿਆਪੂਰਵਕ ਕਰਨ ਲਿਖ ਲਿਆ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰਾ ਕੋਲ ਟਾਈਪ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਆਂ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਨਿਯਮਨ ਵੇਰਾ ਪੈਣ ਦੇ ਦਿਨ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੇ ਪਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਚੋਣਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਤਿਮ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪਾਰਟੀ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਆਖਰੀ ਬਰਾਨ ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦਿੰਦਿਆਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਪੱਕਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁਸ਼ੱਸਾ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਹਾਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਭਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ੱਕੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੰਜੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਰੁਣ ਤੇ ਲੈਣ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਯਕੀਨ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਸੰਸ ਦੇ ਲਾਲਚੀ ਸੁਭਾ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਬੜੀ ਵਾਰ ਬਦਲਾ ਲਊ ਜਨਤਾ ਰਾਜ ਵਰਗੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਫਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅੰਪਕਾਰ ਭਰੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯੋਗੀ ਪਰੋਚਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਤੰਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮਾਹਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਉਹਦੇ ਲਈ ਭਾਰੂ ਹਨ, ਭਾਵ ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬਿਹਾਰ

“ਜੇ ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਾਰਕਿਕ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਲਕਾ ਸੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਬੰਬਰ ਕੋਟਰ ਲੋਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹੱਥਬਾਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਹੀ ਉਹ ਸੰਦਹਪੂਰਨ ਕਾਰਵਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਲੱਖਾ ਰੁਪਿ ਬਣਾ ਕੇ ਲੱਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਵਹਿਮੀ ਇਸ਼ਤਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਨ-ਅਪਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਸੰਘਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸਦੇ ਨਿਜੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ‘ਚ ਤੇ ਉਸਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਫਿਰੋਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਵਡਾਦਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਤਾਂ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਐਮ. ਐਲ. ਫੋਰਦਾਰ ਤੇ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬੰਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਭੋਧਿਕ ਦੇਵ-ਰੱਦ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਲ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੁਲਹ-ਸਫਾਈ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਧਨ ਦੇ ਲੋਭੀ ਸਨ। ਉਹ ਇਰਨ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਕ ਤੇ ਵਧੂਲ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫੇਰੀ ਵਾਲੇ। ਉਹ ਸੱਜੇ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਡਾਦਾਰ ਸਨ ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਚੀ ਸੂਚਨਾ ਬਣਾਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਟੀ. ਵੀ. ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਉਹਦੀ ਵਡਾਦਾਰੀ ਵਿਚ ਦਿੜ੍ਹ ਭਿਹਾ। ਉਹ ਰੋਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਬੰਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦੀ, ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਦੱਖਣੀ ਪਿਠਾਹ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੰਦਾ। ਰਾਮ ਮੁਖੀ ਆਰ. ਐਨ. ਕਾਓ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸੁਭ ਭਰਪੂਰ ਰਹੇ। ਉਸਦਾ ਨਿਜੀ ਅਨੁਮਾਨ, ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਬੜੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਸੰਦ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਨਾਮ ‘ਧਰ’ ਦੀ ਸ਼ਖੀ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਢੰਗ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਰਾਤ ਸ਼ਾਇਦ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣ ਤੋਂ ਦਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਨਸੈਂਟ ਜਾਰਜ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ ਤੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਡਮ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਣੇ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜੋ ਮੈਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਤੇ ਕਿਆਸਆਰਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਜਾਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਇੰਦਰਾ ਕਾਗਰਸ 320 ਤੋਂ 350 ਸੀਟਾਂ ਜਿਤੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਟਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਜਿੱਤ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਣਕਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ।

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਇਤਨਾ ਯਕੀਨ ਕਿਉਂ ਹੈ?”

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਡਮ, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚਾਤ ਤੇ ਫਿਰਕੇ ਵਰਗੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।”

“ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ 200 ਸੀਟਾਂ ਹੀ ਲਿਜਾ ਸਕਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੇਤਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪਵੇ।”

“ਮੇਰਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਲਕ ਪਰੀਵਰਤਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਦੁਬਾਰਾ ਤੁਹਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।”

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਪਤਲੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ। ਧਵਨ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਧਵਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਸੀਟ ਵਾਰ ਸਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਮੰਗੀ ਆਖਰੀ ਗਿਣਤੀ 335 ਤੋਂ ਇਕ ਸੀਟ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ

ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਆਸਵੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਬੜੀ ਮਾਧੁਰੀ ਦੇ
ਰੋ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਹਾਰ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਜਾਏਗਾ। ਉਹ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।
ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜੇ ਜਿੱਤ ਗਈ ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?"

"ਅਸੀਂ ਤੇਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਬਣਾ ਦਿਆਂਗੇ।"

"ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਕੋਈ ਉਪਕਾਰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਇਹ ਖਿਆਲ
ਬੈਠਣਾ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੁਬਾਰਾ ਗੜਬੜ ਕਰਕੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਲੀਹ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਨਾ ਲੈ ਜਾਵੇ।"

ਅਸੀਂ ਆਮ ਵਾਗ ਹੀ ਚਾਹ ਤੇ ਸਿਰਗਟ ਪੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਬਿਧਾ ਹੋਏ ਕਿ ਮੇਰੀ
ਰਿਪੋਰਟ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਏਗੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਮੁਹਿਮ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਾਮਵੇਂ ਜਾਂਦੇ ਤੇ
ਸਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਲਾਏਗੀ।

ਨਤੀਜਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 351
ਸੀਟਾਂ ਜਿਤੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸੰਜੇ ਨੇ ਵੀ ਅਮੇਠੀ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜ
ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਚੋਬੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਗਈ।

ਧਵਨ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਸੌਦਾ ਪੱਤਰ ਭੇਜ ਕੇ ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਭਾਵਭਭਾ
ਦੀ ਘੜੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਈ ਤੇ ਧਵਨ ਨੇ
ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ।

ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਮੌਤਦਾਤਾਵਾਂ ਵਾਗ ਮੇਰੀ ਵੀ ਇਹੋ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ
ਦੁਖਾਤ ਤੇ ਸਦਮੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਝਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਭਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਧੜੇਬਾਜ਼ ਤੇ ਘੁਮੰਡੀ ਜਨਤਾ
ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇੰਦਰਾ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਉਪਰ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਖੂਨੀ ਦੁਖਾਤ
ਨਾਲ ਭਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਂਡ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਸ਼ੋਕਮਈ ਬੰਦੇ ਵਜੋਂ ਜਨਮ
ਲਿਆ, ਦੁਖਦਾਈ ਤੇ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਯੂਨਾਨੀ
ਦੁਖਾਤ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਇਆ।

ਤਪਦੀ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕਦੇ ਕੋਈ ਸਾਨਦਾਰ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸੁਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

— ਬਰੂਕ ਬਰਟਨ

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਮਾਦਰੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਜਨਤਾ ਨੇਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ "ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੂੜੇ ਦੇ ਡੱਬੇ" ਵਿਚੋਂ ਕਮਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਤਾਕਤ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਲਿਆ ਬਿਠਾਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ, ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲਾ ਤੇ ਸਫ਼ੇਦ ਸੀ। ਕਾਲਾ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਬੇਪਰਤੀਤੀ ਤੇ ਰੋਂਦ ਕੀਤੇ 'ਬਦਲ' ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਸੋਪੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਦੁਰਗਾ ਤੋਂ ਦੌੜ ਬਣੀ ਇੰਦਰਾ ਲਈ ਸਫ਼ੇਦ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਂਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪਰਿਭੂ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਬਾਹੁਬਲ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੂਲ੍ਹੇ ਲੰਗੜੇ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਨਿਰਣਾਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੰਕਟ-ਗੱਸਿ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਰੂਰਤ ਪਈ।

ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਕੜੀ ਤੇ ਉਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਆਨੁਵੰਸ਼ਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸਾਨਦਾਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਸ ਆਸ-ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਸਰਵਤਮ ਵਾਰਿਸ ਸੀ, ਉਹ ਸੁਪਨਾ ਜੋ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ, ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ, ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਤੇ ਸਿਆਮਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮੁਕਰ ਜੀ ਨੇ ਲਿਆ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਇਸ ਨੇ 1971 ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦਿਵਾਈ। ਉਸਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਾਜਨ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਹੀ, ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰਾ ਮੁਲਕ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਨਾਬਾਲਗ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਉਮੀਦ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ, ਗਰੀਬੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਕਰਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰੇਗੀ। 1980 ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਤਿੜਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਮੰਚ ਤੇ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਪਾਲਾਂ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜ਼ਖਮਾਂ ਤੇ ਮਲੂਮ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਸੀਹੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਕੁਝ ਐਸੇ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਸੱਚੇ ਮਨੋਂ ਯਕੀਨ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਜੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਚਮਚਿਆਂ ਤੇ ਚਾਲਾਕ ਅਤੇ ਨਿਕੰਮੇ ਸਿਆਸੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ 'ਚੋਂ ਤੇ ਭੈੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇਗੀ ਜੋ ਉਹਦੇ ਉਦਾਲੇ ਉਲੀ ਵਾਂਗ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀ ਕਿਚਨ ਕੈਬੀਨਟ ਦੇ

ਮਿਥਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਪ੍ਰਵਾਨ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਵੇ ਕੁ ਹੋਰ ਮਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਦੇ ਇਕ ਬਣਤਰੀ ਬਣਕੇ ਉਥਰਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਤ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਵਿੰਗ ਟੱਚ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖ ਬੇਇਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਸ ਨਾਲ ਰਿਦਾਰੀ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਹੋਣ ਵਰਤੇ ਤੇ ਸਥਿਰ ਗਿਰਤ ਵਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਕੁਝ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰਾਜਸੀ ਭਵਿੱਖ ਸੰਯੋਗ ਕੋਲ ਗਿਰਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸੀ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹਿਤਵ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਘਰ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਮੇਨਕਾ ਨਾਲ ਸੰਨੀਆ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਬਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਬਹੁ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਸਨ।

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਈਆਂ ਵੀ। ਮੇਰੀ ਦਿੱਛਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ 'ਚ ਜਾਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਰੋਬੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਉਪਰੋਂ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤਕ ਵਾਪਰੀਆਂ।

ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਭਾਗ (ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ) ਉਪਰ ਵੀ ਕੁਹਾੜਾ ਚੱਲਿਆ। ਖੁਸ਼ਮਿਜਾਜ਼ ਤੇ ਸਦਾ ਹੱਸਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਐਸ. ਐਨ. ਮਾਥਰ ਦੀ ਥਾਂ 1948 ਦੀ ਭਰਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਡਰ ਦਾ ਆਈ. ਪੀ. ਅਫ਼ਸਰ ਟੀ. ਵੀ. ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਆਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਕੇ. ਪੀ. ਮੋਧਕਾਰ, ਆਰ. ਕੇ. ਖਾਡੇਲਵਾਲ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਗੋੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਸਨ, ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦੀ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 10 ਸਾਲ ਮਨੀਪੁਰ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਜਿਹੇ ਦੁਰਗਮ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਦੇ ਸਜਾਵਟੀ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਅਨਾੜੀ ਹੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਦੁਮਲ ਤੇ ਉਭਰ ਰਹੇ ਸੂਰਜਾ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮੀਕਰਣ ਲਈ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਭਾਗ ਤਾਰਾ ਮੰਡਲ ਦੀ ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ ਦਾ ਦਿਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਸਾਝ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਖੇਤਰੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੇੜਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਾਗ਼ ਤਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ ਜੋ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਤੇ ਫੁੱਝ ਰਹੇ ਤਾਰਿਆਂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੂਰੀ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ, ਦਿਸ਼ਾ-ਸੂਚਕ, ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੇ ਫਾਟਕ ਡੱਢੂ-ਵਾਂਗ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਟੱਪ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਗਿਰਗਿਟ ਨਾਲ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਲੈਣ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਸਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਤਾਰਾ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ 'ਪੌਠਾ' ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਅਫ਼ਸਰ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸੂਰਤ ਤੇ ਨਾਮ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮਾਥਰ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੰਗਟੋਕ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਤਬਾਦਲੇ ਪਿਛੋਂ ਆ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੋਫੀ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਤੇ ਘਰਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੰਗੀ।

ਮੇਰੀ ਆਮ ਜਿਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ

ਸਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਮੋਢਲਾ ਸਹਿ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਾ ਦੇ ਬਦਲਾ ਤੇ ਘਰਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਸੀ ਸਾਇਦ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਨਦਹੀ ਨਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਥੀਮ ਦੀਆਂ ਐਥਾ ਤੇ ਮਨਾ ਵਿਚ ਥਾ ਤਾ ਬਣਾਉਣ ਕਾਰਨ ਗਲਤੀ ਤੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਮਿਥ ਲੈਣ ਵਿਚ ਵੀ ਗਲਤ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੀ ਆਪੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਪਰੋਗਾ ਤੇ ਮੰਗੀ ਥਾਂ ਬੋਲੇਗਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸੰਗਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਥਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ-ਉਠਾ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਥਹੁਤ ਮਗਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਖੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਬੇਮਲ ਰਸਾਇਣਕ ਅਫ਼ੀਬਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀ ਉਤਕਰਿਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਉਤਮਤਾ ਕੋਈ ਜਰੂਰੀ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਹੀ ਮੋਡਲੀ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਤੇ ਸਹੀ ਚੁੰਡਲੀ ਦੀ ਰਾਹਦਾਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਕਰੀ ਜਾ ਖਾਣ ਹੈ।

ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਲਈ ਵੀ ਨਵਾ ਤੇ ਅਣਜਾਨ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਧਵਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾ ਨਾਲ ਸਹੀ ਸਿਆਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਪਣਾ ਭਵਨ ਦੇ ਨਿਗੂਣੇ ਜਿਹੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸਨੇ ਧਵਨ ਗਾਂਧੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਝੱਟਪੋਟ ਹੀ ਇਸਦਾ ਇਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਜਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਵਰਗਾ ਜੋੜ ਤੋੜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੀ ਅਫਸਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਸਹੀ ਸੋਧ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਕ ਆਗੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਵੀਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸਮੇਂਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ-ਵਿਸਥਾਰਾਂ ਉਪਰ ਬੜੀ ਜਾਨਦਾਰ ਪਕੜ ਸੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚੋਖੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ (ਚੋਖੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ) ਵੇਲੇ ਦੇ ਗੰਧਲ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬੋਝੀ ਠੱਲ੍ਹਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਸਰਵਦਰਸੀ ਯੰਤਰ ਵੀ ਸੀ। ਇਕ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਆਧੁਨਿਕ-ਸੋਚ ਦਾ ਮਾਲਕ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਸੀ। ਉਹ ਗੜਬੜ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਨੀਤੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਢਾਂਚਿਆਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਤੇ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾ ਸਮੇਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ।

ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਵਰਗੀ ਸੰਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਾਕਮ ਜੋ ਸਿਖਰ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਗਾਹਕੀ (ਵਿਕਣਯੋਗਤਾ) ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਜਿਹਾ ਵਿਚਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਦੀ ਬਦਲਵੀਂ ਐਥ ਤੇ ਕੰਨ ਬਣਕੇ ਉਭਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਔਕੜ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਧਵਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਾਂਝ ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਪਣੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਖਾਹਿਸ਼ਮੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬੇਟਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ 10 ਸਾਲਾਂ 'ਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਠਿਨ ਅਵਧੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪਿਛੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਸੁਨੇਦਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧਵਨ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਹ ਲੋੜ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਗਲੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਬੋਝੀ ਜਿਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ

ਮੇਰੀ ਸਦਾ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਮੇਰੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਧੁਕਮ ਆ ਗਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੀਆ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਸਦਾ ਪੁਲੀਸ ਤਮਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਥਾਂਵੇਂ ਇਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਸਨਾਟਨ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਚੁਕੰਨੇ ਕਿੱਲ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸੁਰਖ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਰਹੀ ਗੱਲ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਜੋਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਹਲ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀਆ ਸਵਾਗਤ ਵਿਚ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਕੇ ਸੋਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਗਵਰਨਰ ਕੋਂ ਆਰ. ਪੂਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਸਥਾਪਤ "ਗੋਲਡ ਆਕਸ਼ਨ ਇਨਕੁਆਰੀ ਕਮੇਟੀ" ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਨਵੀਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰਾ ਡਵਿੱਚ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਮਨਮੋਜ਼ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਰਹ ਸੀ ਕਿ ਡਾਕ ਪੂਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਰਾਜ ਕਾਫ਼ਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਉਚਿਤ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਾ ਪਈ। ਮੈਂ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਸਾਹਮਣੇ ਉਠ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ "ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ" ਤੇ ਬੁਟਿਆ "ਹੋਇਆ" ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖੇ ਦੀ ਠਾਹਰ ਤੇ ਸਹਾਰੇ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਗਡਬਡ, ਆਰਕਵਾਦ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹਾਂ।

ਅਜੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਆਪਣੀ ਸੁ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਧੀਆ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਚੰਗਾ ਨਾਲ ਵਾਧੂ ਹਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਪੱਖ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੂਰੀ ਕੋਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਧੜਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਮਲੇ ਤੇ ਹੀ ਗਹਿਣੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਹੋਰ ਭੱਤੇ ਇਸ ਦੇ ਤਨਖਾਹ ਰਜਿਸਟਰ 'ਚੋਂ ਹੀ ਕਢਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਸੰਮਤੀ ਬਣੀ ਜਾਂ ਅਜੇ ਤਕ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵਡਾਦਾਰ ਪਿਛਲਗ ਨਾ ਬਣਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਪੂਰੀ ਵਡਾਦਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰੀ ਧਵਨ ਨਾਲ 1 ਸਵਦਰਸ਼ਨ ਰੋਡ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੰਖਿਪਤ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬਣੀ "ਗੋਲਡ ਐਕਸ਼ਨ ਇਨਕੁਆਇਰੀ ਕਮੇਟੀ" ਤੋਂ ਬਣੀਆ ਉਮੀਦਾਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮੁਰਾਰ ਜੀ ਡਿਸਾਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਾਤੀ ਭਾਈ ਦਾ ਮੂੰਹ ਫਾਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਵ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿੱਟੀ ਘੋਟਿ (ਕਾਲੇ ਚਿੱਠੇ) ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਸਕੇਗੀ।

ਜਿਹਨਾਂ ਵੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇ. ਆਰ. ਪੂਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਅਧੀਨ ਬਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਥਾਪਤ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵੀ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। "ਰਾਇਕ" ਇਕ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸੰਸਥਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕਤਾ ਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਗਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਣ, ਛਾਪੇ ਮਾਰਨ, ਸਬੂਲ ਪਰਮਾਣ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲੈਣ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਾਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ

ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਪੁਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਬਦਲ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਹੱਲਿਆਰ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਡਿਸਾਈ ਦੀ ਸਫ਼ਕਾਰ ਸਮੇਂ ਸੇਨੇ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਨਣ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕਾਂਡੀ ਭਾਈ ਦੇ ਵਾਲਾ ਦੀ ਇਕ ਲਿਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਗ਼ੀ ਸਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਵੀ ਉਸਦੀ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚ ਮੁਰਦੇ ਉਥਾਸ਼ਨ ਤੇ ਖੋਜਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਸਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਕ-ਰੋਕ ਰਾਹੀਂ ਖੋਣ ਪਰਿਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਭਾਵਾਰੀ ਥਾਣੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਖਾ ਰਾਜ ਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਪੁਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਫਰੀਦਕੋਟ ਹਾਊਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਤਾ ਵੀ ਉਰਬਾਹਿਤ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸੇਨੇ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਭੰਡਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਲਾਮੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿੱਤੀ ਅਨਿਯਮਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ-ਸੰਪੰਨ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੁਰੀ ਦੀ ਸੁਖਾਵੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਸੁਨੀਲ ਖੰਡਰੀ ਤੇ ਅੱਜ ਕੇ ਮਿਸਰਾ ਦੇ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਨਚਿੱਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅਕੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਸੁਰਤ, ਬਰੋਚਾ ਵਿਚ ਸੇਨੇ ਦੀ ਅਧਿਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਖਰੀਦਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਰੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਸੇਨੇ ਦਾ ਅਧਿਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਐਂਮਿਤਸਰ, ਕਲਕੱਤਾ, ਪਰੋਦਾਰੂਰ ਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਰਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਨੇ 1500 ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ ਸੇਨੇ ਦੀ ਖੁਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਅਧਿਕ ਮਾਤਰਾ 'ਚ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਥਾਕੀ ਖਰੀਦਿਆ ਸਨਾ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੁਝੀਆਂ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਲਾਮ ਸੇਨਾ ਖਾਤੀ ਮੁਲਕਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਆਗਿਆ ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਬਾਵਰਦੀ ਅਫ਼ਸਰ, ਪੜਤਾਲ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਪੁਰੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸੰਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਦਦਗਾਰ ਨੂੰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰ ਨੂੰ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਤਜਰਬਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਭਿੰਡਰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਥੇਨਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਪੈਰ ਪਿਛਾਹ ਖਿੱਚ ਲਵੇਗਾ। ਉਹ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਮਿੱਤਰ ਸੰਜੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਪੱਤਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਖੋਜਲ ਖੁਆਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਲੰਬੇ ਤੇ ਹੱਟੇ-ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਪੁਲੀਸ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਪੁਲੀਸ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀ ਨਮਸਕਾਰ ਚੁਭਵੀਂ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਅਗਲਾ ਕੰਮ ਸਮਝਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਫੁਟਕਲ ਪ੍ਰਚੁਨ ਖਰੀਦਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੁਣਨ ਦਾ ਵੀ ਸਥਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਟੋਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਅੱਛਾ। ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਰੋਗੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਐੱਸ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ।” ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹੈ-ਕਿੰਨੇ ਜਾਣ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੇ ਅੰਧਿਆਰੀਆਂ ਦੀ ਪਟਾਲੀ ਕਲੂਣੀ ਚੁੱਕ ਕੇ
 ਚਿੰਤਾ। ਉਸਨੇ ਹੁਣੇ-ਪੁਣੇ ਹੀ ਕਮਾਈ ਕਾਲ ਕੇਦਰੀ ਚਿੰਤੀ ਦਾ ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਿਰੁਕਤੀ
 ਮੁਕਾਮ ਹੁਣੇ ਹੀ ਕੱਢੀ ਕੰਮ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਭਾਣਾ ਕਿਸ ਲਈ ਮਿਲ
 ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੇਲੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਆਮਦਨੀ ਉਸ ਬਾਣੇ ਤੋਂ ਉਥੇ ਹੀ
 ਖਰਚ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਭਾਵ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਦਿਆ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕੀਤੀ, "ਜਨਾਬ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ
 ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆਉਣਾ ਨਿਆਂ ਸੁਕਤ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਪੈਣ-ਪੈਣ ਹਰ 15 ਲੱਖ
 ਰੁਪਿਆ ਨਹੀਂ ਭਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ?"

"ਕਿਉਂ, ਭਾਈਦਾ ਲਈ?"

"ਕੁਝ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਖ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਜ਼ਰੋਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਤੇ ਚੰਗੀ
 ਥਾਂ ਨਿਰੁਕਤੀ ਲੈਣ ਲਈ ਖਰਚਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰੋ, ਜਨਾਬ, "ਉਹ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆ ਉਠ ਖੜਾ
 ਹੋਇਆ, "ਤੁਸੀਂ ਅਸਲੀ ਪੁਲੀਸੀਏ ਨਹੀਂ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਪਰ ਭਿੰਨ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ
 ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਉ।" ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਲੂਟ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ, ਚਿਹਰੇ ਤੇ
 ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਬਖੇਰੀ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਨਾਲ ਇਸ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕੇ
 ਨਿਸ਼ਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋਹਾ ਵਲੋਂ ਹੀ ਨਿਪਟਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਤਕ
 ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਖੋਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਮੁਰਾਬਕ ਨਹੀਂ ਸੀ
 ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੜਤਾਲ ਮੁੱਢ ਹੀ ਸਰਾਪੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੰਛਮੀ
 ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਕੈਬੀਨਟ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਬੰਬਈ ਵਾਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗ
 ਪਤੀ ਸਿੱਤਰਾ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਉਪਰ ਦਬਾ ਪੁਆਇਆ ਕਿ ਥੁਰੇ ਦੇ ਘਰ ਤਕ ਜਾਣ ਲਈ ਖੋਜ
 ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।
 ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਸੂਹ ਲੈਣ ਦਾ, ਮੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਜਾਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਬਾਨੂੰਨੀ ਰੋਕ 'ਤੇ
 ਇਸ ਘਿਨਾਉਣੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਫੁੱਘਿਆਈ ਨਾਲ ਰਹਿ ਤਕ ਜਾ ਕੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ
 ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਖਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸੋਪਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਐ. ਦੀ ਸੇਵਾ
 ਲਈ ਫਾਰਗ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਤੇ ਚਲਾਵੇ ਵਾਲੇ ਸੋਪੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਮਗਰੋਂ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਦੁਰ-
 ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਪੂਰੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਫਤਾ ਤੇ
 ਸ਼ਾਪੇਸਤਾ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ "ਚੇਅਰਮੈਨ ਪਬਲਿਕ ਐਂਟਰਪਰਾਈਜ਼ ਚੇਟ ਕਮੇਟੀ" ਦੇ
 ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ (ਭਾਵ ਮੈਂ) ਫਰੀਦਕੋਟ ਹਾਊਸ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ
 ਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਦਿਆਲਤਾ ਕਾਲ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਜਨਾ ਕਾਰਜ ਵਿਚ
 ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼
 ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਗਲੇ ਕੰਮ ਲਈ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਕੋਲ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਮੈਨੂੰ
 ਗ੍ਰਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਆਸਾਮੀ ਨਾਲ ਚੰਮੜੀ ਰੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ
 ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਨੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੇਖਣਾ
 ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ, ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ
 ਧਨ ਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਨੀਤੀ
 ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਉਹ ਸਮਾ ਐਸਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸੀ. ਆਈ. ਦੇ ਭੂਤ ਘਾਤ

ਲਾਈ ਬੇਠ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਠੰਡੀ ਜੰਗ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਤੇ ਹੁਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੋਹੀ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹੁਸੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸੀ. ਏ. ਏ. ਦੇ ਰੂਤ ਤੇ ਕੈਥੀਡ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦਾ ਭੁਕਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਬਣਾ ਦੀ ਘਿਰਨਤ ਵਿਉਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕਾਰਜ ਇਸ ਕਾਰਨ ਯਕੀਨਨ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਡੰਡਾ ਵਜ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਭ ਰਸਤੇ ਭਾਵ ਖਿਡਕੀਆਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੈਰਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਆ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਮੁਲਕ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਭੂਰੀਲਕ ਰਾਜਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ "ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਾਰ" ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗੁਪਤਚਰ ਟੇਜ਼ੀਆਂ ਵਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੇ ਸਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੱਧਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇ ਗਣਤੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਸੀ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨ ਜਹਾਦ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਏ ਉਛਾਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਸੰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਨਿਬੰਧ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਭਾਰਤ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਲਾਮੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸੈਨਾ, ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਗੈਰ-ਪਾਬੰਦ ਮੁਜਾਹਿਦਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣਾ ਯਕੀਨੀ ਸੀ। ਉਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਊਦੀ ਲੱਖਪਤੀ ਬਿਨ ਲਾਦੇਨ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਕਰਨਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ, ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਉਲੇਖ ਤਾਂ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ, ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਨੇਤਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਉੱਘੀਆਂ ਕੈਂਟਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਇਹ ਪਰਿਣਾਮ ਕੱਢਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇੜ ਕੱਢਣ, ਕਿਰਿਆਗੀਣ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਜ਼ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਲੈਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਬਚਗਾਨਾਂ ਸਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਸਰੇਸ਼ਟ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਆਪਣੀ ਨਿਕਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਸੋਝੀ ਸੂਝ ਕਾਰਨ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਤੇ ਆਸਾਮ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਯੋਗਤਾ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਦਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਚੇ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗਤੀਗੀਣ ਤੇ ਸਥਿਰ ਅਧਿਐਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਪਰ ਮੰਡਲਾਂ ਰਹੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦਲਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਪਸਾਰ ਖੇਤਰੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀਜ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਕੋਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਕੱਢਣ, ਖੋਜ ਕਰਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵਗੀਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਧਨ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਸਨ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਸੁਖਦਾਈ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਤਬਾਹਕੁਨ ਵਿਸਫੋਟਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ।

ਮਾਧਿਅਮ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨੀਤੀ 'ਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਈ ਸੀ।
ਉਸ ਵਕਤ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣਾ ਇਕ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ
ਉਪਰਾਲੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਣਸੋਚਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ
ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸਜੇ ਬਿਗਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ
ਲੜਾਈ ਲਾਸ਼ੀ ਸਨ।

.....

• • • • •

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਬੰਨ੍ਹਾ-ਖਿਰ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੰਨਣੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸੰਘੀਅਤ ਯੁਨੀਅਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਆਈਆ ਤੇ ਪਿੱਛਲਗ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੋੜਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈਆ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਅਚਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੰਡੋਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਹੋਂਦ ਤਕ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਘੇ ਤੇ ਘੱਟ ਉਘੇ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਤੰਗਾਂ ਤੇ ਝੀਪਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਭੈੜੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਾਹਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀਆ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਹੋਂਦਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਾਖਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਬੜੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਜਾਹਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪੱਕੀ ਰਾਏ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੈੜੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਦਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ, ਖੁਲ੍ਹੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਦਿਮਾਗ 'ਚੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਖਾ ਮੁੱਖੀ ਮੁੱਖ ਰਸੋਈਏ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਰਵਥ ਮੁੱਖੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਸੀ (ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਂ) ਜਦਕਿ ਇਹ ਅਜੇ ਬਦਸੂਰਤ ਜਾਰੀ ਹੈ) ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਤੇ ਵਹਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਿਖਰਲੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੀ ਮਹਾਰਥੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਤੁੰਗਿਆਂ ਤੇ ਕਲਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਸਵਾਰ ਤੇ ਤਮਗਿਆ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਏ। ਯੂ. ਐਸ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਕਾਫੀ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸੀਨੀਅਰਟੀ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਿਕ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਸਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਬੜਾ ਅਕੇਵੇਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ (ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ), ਦਾ ਖਰੜਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਈ ਤੇ ਬਿੰਦੀ ਕੌਮੇ ('i') ਜਾਂ (T) ਟੀ ਤੇ ਲਾਈਨਲਾਕੇ (I) ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿ ਚੁਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਦੀ ਮੋਡਵੀ ਜਾਸੂਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਕਈ ਹਲਕੇ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਸਰੋਸ਼ਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਵਾਦ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਡੀਗਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਰਤੀ

ਪ੍ਰੋਫ਼ ਗਿੰਡ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਸਮਰਥ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਠੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਤੇ ਜੀ. ਆਰ. ਯੂ. ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਅਨੁਆਈਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਸੂਝ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਜਾਂ ਨੁਕਸ ਨਾ ਲੱਭ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਮੈਂ ਸੰਕੇਤ ਬੀੜਾ ਕਿ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਵੀਤਨਾਮ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਦਬਾ ਹੇਠ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤਬਾਹੀ ਕਾਰਨ ਐਕਤਾ ਹੈ। ਵੀਤਨਾਮ ਦੀ ਭਾਜੜ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੂਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਈ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰੂਸ ਦੀ ਭਾਜੜ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀ ਚੜ੍ਹਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇਵੇਗੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲਹ-ਪਰਦੇ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਹ ਸੰਕੇਤ ਤੇ ਵੇਰ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਜ਼ੀਹਤ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੂਰਵਜ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਸਰਯੂਪੁਰੀ (ਦਰਿਆ ਸਰਯੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਨਮ ਭੂਮੀ) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੌਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਲਾਹ ਬੜੀ ਅਰਥਪੂਰਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਦਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮਾਨਵੀ ਅਸਾਸੇ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਨਿਗਰਾਨ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਮਾਲ ਅਸਥਾਬ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਟਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ ਜੋ ਮੇਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾ ਨੇ ਧੁਰਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਰਮਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਟੀਚੇ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਸਫਾਰਤੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਰਟੀਆਂ 'ਚ ਆਉਣ ਲਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਫ਼ਰਾਈਵਰ ਤੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਹੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਸਾਸਾ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕੇ. ਜੇ. ਬੀ., ਜੀ. ਆਰ. ਯੂ. ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਈਵਾਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਤਾਬੇਦਾਰ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਘਸੜਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹਾਸੇਹੀਣਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੇਵੀਅਤ ਪੜੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਜੀਵ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦਮਸ਼ੀਲ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ 'ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ' ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ, ਇਕ ਅਨੁਯਾਈ ਮੰਡਲ 'ਚੋਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ 'ਚੋਂ ਤਿੰਨ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਕੱਢਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਫਸਾਉਣ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਹਾਂ ਤੇ ਸੀਤ ਯੁੱਧ ਦੀ ਹਵਾਝ ਜਾਂ ਭਾਵ ਲੈ ਆਈ। ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਅਫ਼ਗਾਨ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਭੂਤ-ਪੂਰਵ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪਖਤੂਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੇ ਮੁਜਾਹਿਦਾਂ ਨਾਲ ਸਨ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਸੇਵੀਅਤ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨਰਥ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਨੂੰ ਪਿਛਾਤਨਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਾਜਦੂਤਕ ਪਹਿਲ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਹਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਮੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ਨੀਤੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗੰਭੀਰ ਸਮਰਥਿਤ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਘਾਟੇਵੰਦਾ ਕਾਰਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਫਗਾਨ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਅੱਖਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਨੂੰ ਕਲਮੀਤ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਿਮ ਵਸੋਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੜਕਾਓਟ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਅਫਗਾਨ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤੌਰ-ਫੌਟ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਵਰਜਿਤ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੂਝ ਨੂੰ ਨਾ ਟੁੰਢਿਆ। ਗਲਤ ਜਾ ਸਹੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਤੇ ਚੀਨੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬੇਲਸਵਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਜੋਸ਼ ਤੋਂ ਉਤੇਜਿਤ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਐਂਗਲਜ਼ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਚਾਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਅੱਲ੍ਹੇ ਅਲਪ-ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਤਨੇ ਥਾਇਰ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਸਤਰ-ਬੰਦ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੌਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਨੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਰੋਕਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਦੁਖੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰ੍ਹੇ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਬਾਂ ਭਰਨ ਲਈ ਹੀ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਪੁਨਰ ਜੀਵਤ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਬੀ ਟੀ ਮ (ਭਾਵ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਗੁੱਟ) ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਖੋਜ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੋਤਰੀਆਂ ਤੇ ਦੋ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਜੋ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਕਾਰਜਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਜੇ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੋ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੈ, ਬੰਬਈ ਆਧਾਰਿਤ ਇਕ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰੈਸੀਪਤੀ ਦਾ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਸਦਾਬਹਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਖੌਟਾ ਪਾਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮਾਹਰ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਪਰਤੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਗਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਈ ਇਕ ਚੁੱਪੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੀ ਗੱਲ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਮੋਤਰਾਲੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਫੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੈਨਿਕ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਰਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰਾਂ

ਨੂੰ ਕਈ ਖੁੱਧੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਕੁਝ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਰੱਖਾਂ। ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਵੇਕ ਨਾ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੇਵੀਅਤ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਰੂ-ਸੋਨਾਬ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੇਵੀਅਤ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਮ-ਮਾਰਗੀ ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੇਠ ਛਪਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾ ਲੇਰਾ ਕਿ ਮੁੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸੇਵੀਅਤ ਸਫਾਰਤਖ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਲੇਖਕ, ਕਵੀ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸੇਵੀਅਤ ਧੜੇ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੂਚੀ ਇਤਨੀ ਲੰਬੀ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨੀ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਚਿਲਚਸਪ ਮਾਮਲਾ ਤਾਂ ਉਸ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸੇਵੀਅਤ ਸਫਾਰਤਖ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤਨਖਾਹ ਦੀ ਰਕਮ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ "ਕਿਚਨ ਕੈਬੀਨਟ" ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਜਾਂ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਾਸਵਿਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੇਵੀਅਤ ਜਾਸੂਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ।

ਮੇਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੇ ਵਾਮ-ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖੁੱਧੀ ਜੀਵੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੂਟਨੀਤੀ ਹੁਨਰ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮਿੱਥਰ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇੰਛਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੇਵੀਅਤ ਸਫਾਰਤਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਪੜਕਤਾ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੜੀ ਪੀੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਖੁੱਧੀਜੀਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੰਡਾਲ ਚੌਕੜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਗੱਦਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੇਵੀਅਤ ਪੱਖੀ ਅਫ਼ਗਾਨ ਨੀਤੀ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਕੁਝ ਪੱਖਤੂਨ ਪਰਵਾਸੀ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਉਸ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਢੰਡੋਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਪੱਖਤੂਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਰਾਵਲ ਦਸਤਾ ਬਣਾਕੇ ਪਿੱਟਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫੇਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੋਰਕੇ ਮਾਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੂਬਲ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਤੇ ਇਕ ਕਦਾਵਰ ਪੱਖਤੂਨ ਨੱਤਾ ਵਲੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਖਤੂਨ ਬਹੁਤਾਰ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਮੋਢੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਲੋਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੇਵੀਅਤ ਮੋਡਰਨ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਇਹ ਚੈਰ-ਮਿਲਟੀ ਖੋੜ-ਚਿਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਤਾੜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਕਾਲੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਲਈ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਸੀ। ਸੇਵੀਅਤ ਧੜੇ ਦੀ ਵੱਸ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਈ ਗੈਰ-ਸੰਪਰਦਾਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਅਗਿਆਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ (ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ.) ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ

ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਰਚ
 ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਕ ਕੁਲ ਤੇ ਪਾਇਦਾਨ ਵਜੋਂ ਪਦ-ਉੱਨਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਵਾਂ ਕਿ ਨਾ। ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ
 ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਪਦ ਦੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ
 ਇੱਛਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ "ਸਕਤੀ ਕੇਂਦਰ" ਦੇ "ਗੰਦੇ ਕਾਰਜਾਂ" ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ
 ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬਲਦੀ ਔਗ ਵਿਚ ਭੁੱਲ ਗਏ

ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੋਸ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੋਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਗੁਣ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

— ਜੇ. ਡਬਲਯੂ ਵੇਨ ਗੇਇਟ

ਮੇਰੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੇ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਾ ਉਭਾਰਿਆ। ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਮੱਛਲੀ ਆਪਣੇ ਪੀਚੇ ਹੋਏ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਮੁਸਕਰਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰਸੋਈਆ ਉਸਨੂੰ ਜਲ ਜੀਵਸਾਲਾ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਲ ਰਹੀ ਔਗ ਤੇ ਭੁੰਨਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦੁੱਖਾਂ ਭਰਿਆ ਸਮਾਂ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਔਗ ਦੀ ਝਲਕ ਬਹੁਤੀ ਦੁਰੇਡੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕਾਈ ਨੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਤੇ ਦੋ ਅਰਬੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਜੋ ਅਜਿਹਾ ਹਥਿਆਰ ਜਾਂ ਹੱਥ-ਠੰਕਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਸਪੈਸ਼ਟ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਨਿਜੀ ਕਾਰਜ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਾਰਜ ਦੀ ਕਿਸਮ ਮੁੱਖ ਉਪਭੋਕਤਾ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਲੋੜ ਉਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਕਿਸੇ ਅਧੀਨ ਲਟਕਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਡਾਵਾਫਲ ਹੋ ਕੇ ਝੂਲਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹਦਾ ਕੰਮ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ, ਮੁਰਾਰ ਜੀ ਡਿਸਾਈ ਤੇ ਆਈ. ਕੇ. ਗੁਜਰਾਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਂ ਸਪੈਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਕਾਰਜ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਫੋਨ ਤੇ ਸੌਂਪੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਕੇ ਸਾਰ ਤੱਤ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵੀ ਬੜਾ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੀ ਕਾਹਲ, ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ, ਇਸ ਪਰਵ੍ਰਿਤੀ ਕਾਰਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾਯਾਬ ਤੇ ਨਾਦਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਸਾਗਰ 'ਚੋਂ ਝੀਕਾ ਮੱਛੀ ਭਾਲ ਕੇ ਉਹਦੀ ਚਟਣੀ ਖੁਆਈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਚੇਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝਲੀ 'ਚ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇਕ ਨੰਕਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਫਤਰ ਦੇ ਉਪਯੋਗੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਗੁਪਤਚਰ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਮਈ ਕੁਰਸੀ ਉਪਰ ਐਚ. ਐਨ. ਭਾਰਗਵਾ ਦਾ ਉਤਰਾਸ਼ਿਕਾਰੀ ਬਣਕੇ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦਲ ਕੁਝ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਕਥਿਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕਾਰਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਥਿਤ ਪੱਖਪਾਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਾਸ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਕੋ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਗਵ ਨੇ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਈ ਉਹ ਐਸ. ਕੇ. ਜੈਨ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ "ਜੈਨ ਹਵਾਲਾ ਘਪਲੇ" ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵਜੋਂ ਬਦਨਾਮੀ ਖੱਟ ਲਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਥਿਰ ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਦੋਸਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਬੜੇ ਨਾਜ਼ਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਇੱਛਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਕੋਲ ਰੁਪੈ-ਪੈਸੇ

ਜੇ ਕੁਝ ਖਰੀਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗੀ ਰਕਮ 10000 ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਥੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਥੋਕ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਵਾਤਾਵਾਨ ਨੂੰ ਇਸ 'ਪਰਿਵਾਰ' ਕਾਰਜ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦਸਤੀ ਦਾ ਭੇਗ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਹਿਰ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਵ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵਰਗੀ ਫ਼੍ਰੰਚਾਈਜ਼ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਮੱਛਲੀ ਮੇਰੇ ਵਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮੇਰੀ ਚੋਣ ਹੋਣੀ ਸੀ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਫਾਹੀ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਜਟਿਲ, ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਜਟਿਲ, ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਜਟਿਲ, ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਘਰ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕਾਰਜ, ਮੈਂ ਸਾਬਕਾ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਫ਼ਲ-ਕਪਟੀਆਂ ਤੇ ਧਨ ਦੇ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਰਜਨ ਵਰਗੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਸੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਕ ਅਦਾਨਾ ਗੁਪਤਕਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਨਿਰਦਈ ਸੁਆਰਥੀਆ, ਬਣਾਉਣੀ ਮੁਸਕਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਜਾਦੂਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੰਮ ਦਾ ਹੱਥਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਫਾਲੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਸੂਹ ਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਦਗੀ 'ਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੇ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਸੰਜੇ ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਝਾਵਾਂ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਕੁਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਤਹਿਯਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਤਹਿਯਾਨ ਤਹਿਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਧਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ, ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਅਮਰੇਸਵਰ ਤੇ ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਅੰਬਿਕਾ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਮਨੋਹਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਲ-ਬੁਤ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਉੱਘੇ ਤਾਰੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਤਾਰੇ ਉੱਥੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੈਵਾਨ-ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਕ ਆਕਰਸ਼ਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁੰਦਰੀ ਨਾਲ ਕਥਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਆਸ਼ਕੀ ਬਾਰੇ ਸਨ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਇਹ ਕਾਰਜ ਫਾਈਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲਏ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਮੁਹਰ-ਬੰਦ ਲਫਾਫੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਲ ਅਤੇ ਕਿਸਮਤ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਨਾਰੇ ਵੱਸੀ ਦਵਾਰਕਾ ਦੇ ਉੱਘੇ ਪੁੱਤਰ ਵਲੋਂ ਕਿਸਮਤ ਬਾਰੇ, ਪਾਛੂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਨਸੀਹਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਹੜਾ ਜਮਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਵੱਸੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਦਾ

ਸੀ, ਐਥਰ-ਐਥਰ ਮੈਨਟੇ ਤੇ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਖੋਹ ਆਸ ਨਾ ਰੱਖ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਟਾਮ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ, ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸੀ ਜੋ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮੈਨਕਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪੌਰਤ ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇੰਨੀ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਇਹ ਡਿਪਰਟਾ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਚੰਗਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਭੱਤ-ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਮੈਂ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਕਰਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਸਿੱਦਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕਣ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੀ ਪੌਤਨੀ ਨੇ ਸਾਇਦ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਉਪਰ ਸੰਮੇਦਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਪੈਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਯੁਕਤੀ ਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਕੋਣ ਸੀ ਜੋ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦੇ ਕਥਿਤ ਵਿਗੜਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਫੜਨਦਾ ਫਿਰਾ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਦਭਾਗਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ 18-18 ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਲਾਦੀਨ ਦੇ ਚਿਰਾਗ ਵਾਲੇ ਰੂਤ ਵਾਂਗ ਸਭ ਕੁਝ ਲੱਭ ਕੇ ਦੇਣ ਲਈ ਅਵੇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸਦੀ ਵੀ. ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਸਦਾ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਨੌਸ਼ੀ ਕਰ ਰਹੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕ ਆਰ. ਕੇ. ਪਵਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਨੇ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਫ਼ਤਰ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ., ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਾਂਗ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਡੀ. ਆਈ. ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਕਲਪਿਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਆਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਕਲਪਿਤ ਵਡੇਰੀ ਪਦਵੀ ਮੇਰੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਜਾਂ ਮੁਲੰਮੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਹੋਣ ਲਗੀ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹਾਕਮ ਦਲ ਦੇ ਨੌਤਾ ਭਾਲ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮਗਰ ਫਿਰਨ ਲਗੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਲਗੇ, ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਭਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਅਜੇ ਤਕ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਬੈਲਿਆਂ-ਬੈਲੀਆਂ ਲੈਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਇਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪੁਲੰਦੇ ਲੈਣ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਹ ਸਮਾਇਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਹ ਵਕਤ ਇਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੌਲੁ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸਰ ਉਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਸ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਜਜ਼ਨਾਂ, ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਗਲਾਸ ਠਣਕਾਉਣ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਨੰਦਾ ਉਹ ਉੱਚੇ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦੀਵਾਨਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਪੰਜ ਤਾਰਾ ਹੋਟਲਾਂ ਦੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਦੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਦੀ ਰੇਜ਼ ਰੇਸ਼ਨੀ ਦੇ ਮ੍ਰਿਗ-ਜਾਲ ਜਾਂ ਧੌਂਸੇ ਦੀ ਨਿੱਘ ਮਾਣਨ ਦੀ

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਈ ਭੁੱਖੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੇ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਵੀਆਂ ਰੱਖਣ ਨਾ ਚਾਹੀਆਂ। (ਧਮਕੀਆਂ) ਤੇ ਕੇਸਕਾ ਤਕ ਰਸਾਈ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਵਧਾ ਕੇ ਵੀਆਂ ਰੱਖਣ ਨਾ ਚਾਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ-ਹੀਣੀ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕ ਸਿਖਲਾਈ ਨੇ ਸਿਹਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮੇਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਬੈਠੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਠਰਮੇ ਵਾਲੀ ਤੇ ਧੀਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਾਹਰੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਗਲਤੀ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹਨਾ ਬੁਲੀਨ ਕਰਤੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਭਿਮਤ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਨਾਂ ਸਿਖਲਾਈਆਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਧਨ ਤੇ ਉੱਚੇਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਨਿਕ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੰਦਰਲੇ ਘਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਰ ਇਕ ਤਰਕ-ਭਰਕ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕੋਢੀ ਅਤੇ ਕੋਢ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਵਧਾ ਕੇ ਵੀਆਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸਰਿਕਾਰਯੋਗ ਮੇਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੈਂ ਮੇਰੀ ਤੇ ਨਾਵਾਕਿਫ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਪੇਂਡਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੀ ਅਗਨ-ਪ੍ਰੀਤਿਆ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕ ਵਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਲੁਆਗਤ ਬੜਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਸੀ ਤੇ ਸਨੇਹਤਰਪੂਰ ਸਿਕਾਇਤਾ ਤੇ ਗਿਲੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਡਾ. ਤਿਗੁਣਾ ਸੇਨ ਦੀ ਦੋਹਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਉੱਘੇ ਕਾਗਰਸੀ ਰਹਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਉਸਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਨਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਬੇਨਤੀ ਬੜੀ ਸਿੱਧੀ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਦੇ ਇਕ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਨੂੰ ਤਾਜ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਹੋਲ ਦੇ ਬਮਰੇ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਾਂ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਉਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਈ। ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦੀ ਉਦਾਸ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੇ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਨਮਾਨਸੂਚਕ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਵਰਨ ਪਰੀ ਜਾਂ ਲਾਲ ਪਰੀ (ਸ਼ਰਾਬ) ਦਾ ਰਸੀਆ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

“ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਥੋੜੀ ਕੁ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।”

“ਥੋੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਜੇਕਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕਰੱਤਵ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ।”

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪਾਡੇਕਰ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੈ) ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਿਕਟ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹੋ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।”

“ਇਹ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।”

“ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।”

“ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਫੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੰਗ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਾਡੇਕਰ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਪੂਰੀ ਥਮੇਟੀ ਦੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵੇਲੇ ਹੋਈ। ਉਸਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ ਨੇ

ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਸਾਰੇ ਮੋਰੀ ਉਸ ਰਾਏ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਫਿਲਮਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸੰਕੀਰਨ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਰ. ਕੇ. ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਇਕ ਫਿਲਮ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਨਾਲ ਪਾਛੇਕਰ ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਮਨਾਉਣਾ ਸਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਬਾਰੇ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਆਯਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੰਭੀਰ ਫ਼੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦਾ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ "ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ" ਦੀ ਮੁਦਾਖਲਿਤ ਨਾਲ 1980 ਵਿਚ ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਸੁਲਝਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਾਛੇਕਰ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਨਾ ਟੁੱਟੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਿੱਠਰਤਾ ਦਾ ਵੀ ਪਾਤਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਹਸਤੀਆਂ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਜੇਥਾਂ ਤੇ ਜਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਤੇ ਢਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਨਵਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਧੀਰੂਭਾਈ ਧੀਰੂਭਾਈ ਅੰਬਾਨੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੋਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਹਬਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ 1993 ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ 23 ਜੂਨ ਦੇ ਨਹਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲੇ। ਇਕ ਤਾਂ I ਅਕਬਰ ਰੋਡ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਨਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ/ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ I ਇਕ ਸਫ਼ਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚੋਂ ਧਵਨ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਵਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਧਵਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਤੇ ਸੱਜੇ ਗਾਧੀ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਚੁੰਡਲੀ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਉਸ ਚੁੰਡਲੀ ਵਿਚ ਐਮ. ਐਲ. ਫੋਰੇਦਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਧਵਨ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਧਵਨ ਨੇ "ਪਰਿਵਾਰ" ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਮਖੁਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕੇਤਾਹੀ ਜਾ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਪਰਿਵਾਰ' ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਵਨ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਸਹੀ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ "ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ" ਦਾ ਦਮਛੱਲਾ ਤੇ ਪਾਇਦਾਨ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਰਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਪਾਇਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਬੁਰੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਆਸਰਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ "ਦਰਬਾਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ" ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਜਦਾਰ ਹੋਵੇ। ਧਵਨ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਉਸ ਦੇ ਬੁਰੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਉਸ ਦੀ

ਸ਼ਨਦੀ ਅਭਿਨਾਸੀ ਸ਼ਨਦੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੂਰੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਹੀ ਉਸ
ਵਿਚ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਡਾਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਸੀ।
ਸ਼ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਕਸਰ ਰੋਡ ਦੇ ਭਵਨ ਦੇ ਇਕ ਉਪ-ਭਵਨ ਵਿਚ ਇਕ
ਮਾਨਸ਼ਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਚੁੰਡਲੀ ਦਾ
ਇਹ ਉਪ-ਭਵਨ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਮਲ ਨਾਥ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟਾ
ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਨਹਿਰੂ, ਪਾਇਲਟ ਤੇ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਵੀ ਉਕਰ ਕੰਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸੰਜੇ, ਮੰਟੇ
ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ, ਸੰਜੇ ਦੇ ਵਡਾਦਾਰ ਹੋਣੇ-ਕੱਟੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ
ਨਾਲ ਖਿੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਜਟਲ ਮੁਲਕ ਦੇ
ਭਾਰ ਘਿਰਾਉ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਘੱਟ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਕਨੌਰਜਾ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ
ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਾਹੂਬਲ, ਅਪਰਾਧ ਤੇ ਠੱਗੀ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਇੰਦਰਾ
ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿਆਣੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਠੱਗਾਂ ਉਪਰ
ਇਕਤਰ ਕੀਤੇ ਕੇ ਵੇਖ ਹੋਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਆਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਦੇ ਸਨ
ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਪਰ ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰੂਪ
ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਪਰ ਮੇਰੀ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਇਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।
ਫ਼ੋਰੇਦਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਉਪਨਾਮ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ
ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਕਾਲੇ ਬੰਗਾਲੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਉਪਨਾਮ 'ਧਰ' ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋਇਆ
ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਉਪਨਾਮ ਮੇਧ
ਦੁਸ਼ ਦੇ ਧਰ ਨਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ
ਮੇਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆ ਵੱਸ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਬੰਗਾਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਮੂਲ ਪਰਿਵਾਰਕ ਗੋਤ
ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆ ਵੱਸ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਬੰਗਾਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਮੂਲ ਪਰਿਵਾਰਕ ਗੋਤ
ਕੋਈ ਭੀਤ ਜਾਂ ਪਿਛੇ 'ਧਰ' ਬਣ ਗਈ। ਫ਼ੋਰੇਦਾਰ ਸਾਡੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸ
ਰੂਪ ਉਛਾਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿਗਰਟ ਉਗਲਾ ਵਿਚ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ
ਉਛਾਲਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ।

ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਹੁਣ ਧਵਨ ਨੂੰ ਰੂੜੀ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ ਤੇ
ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜੇ ਤੇ ਇਕ ਆਈ. ਏ. ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਐਸ.
ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਲੈਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੂੰ ਵਿਲਿੰਗਡਨ ਕਰੀਸ਼ਿਟ ਧਵਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ,
ਜਿਥੇ ਭਾਗਵਿਦਗੀ ਨਾਲ ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਖਾਸ ਫਾਈਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ
ਮੈਂ ਤੇ ਫ਼ੋਰੇਦਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਧਵਨ ਨੇ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ
ਧਰਤੀ ਪੂਰਨ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਚੋਣ ਗਲਤ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ
ਵਡੇਰਾ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਉਪਰਲੇ ਡੰਡੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਹੋਈ
ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਦੰਗੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੇ ਵੈਰ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ।

ਮੇਰਾ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਧਵਨ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਹੀ
ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹ ਸੰਜੇ ਖਾਤਰ ਨਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇਤਾ
ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਹਾਇਕਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਡਾਦਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਜੋ ਉਹ ਰਾਜ-ਕਾਲ

ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ। ਸੰਜੇ ਆਪਣੀ ਮਾ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਕਿਉਂ ਮਿਲੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਖੰਗ ਨਾਲ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ ਜੋ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ 160 ਲੱਖ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾ ਕਲੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਾਮਾਨਤਰ ਯੰਤਰ ਉਸਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਧਵਨ ਦੀ ਵਡਾਦਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਰਾਈ ਤੇ ਕੁਸਲਤਾ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ਾਹੀ ਨਹੀਂ। ਪੰਤੂ ਉਹ ਇਕੱਲਤਾ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦਾਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮਲਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਤਕਮੀਲ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਧਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪਿੱਠੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸੰਜੇ ਨਾਲ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਧਵਨ ਦੇ ਕਥਿਤ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸੰਜੇ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਥੁਰੀ ਖਬਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਦੇਸ਼ ਛਾਕੀਏ ਸਿਫ ਨਹੀਂ ਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਥੁਰੀ ਖਬਰ ਸੀ ਤੇ ਧਵਨ ਆਮ ਹੀ ਥੁਰੀ ਖਬਰ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਥੁਰੀ ਖਬਰ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕੈਪਟਨ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਨਾਲ ਪਿਟਸ ਐਸ. ਐਸ. ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 23 ਜੂਨ 1980 ਵਾਲੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਹੀ ਲੱਗੀ। ਇਕ ਮਾਂ ਤੋਂ ਉਹਦਾ ਪਿਆਰਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਾਰਿਸ ਖੁੱਸ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਤੇ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

8-10 ਜਾਂ 8-15 ਦੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਦਿਵਾਲੀਆ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਨੌਕਰਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਖਬਰ ਸੁਣੀ ਹੈ?”

“ਕਿਹੜੀ? ਕਿ ਕੌਣ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਕਿਸ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ?”

“ਹੱਸਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

“ਸਾਫ਼ ਦੱਸ, ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ?”

“ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਸੰਜੇ ਤੋਂ ਫੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਧਿਰੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਨਵੇਂ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਹਾਦਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਕ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।”

“ਪਿਆਰੇ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਹੈ”, ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਹਲਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਿਹਾ।

“ਦਰਬਾਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਉਹ ਉਹਦੀ ਧੋਣ ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ ਜਲ-ਕੁੱਕੜ ਵਾਂਗ ਘੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਬੇਵਕੂਫ਼ ਨਾ ਬਣ।”

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਪੋਸਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ

ਮੇਰਾ ਵਾ ਫੌਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵਲ ਤੋਰੀ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ 8-30 ਵਜੇ ਸਥਿਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮੇਰਾ ਰਾਹ, ਪਥਨ ਤੇ ਖੁਭ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਹਸਤੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਭਿਆੰਤਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਥੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਟਰੱਕ 'ਚ ਰੱਖੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮਿਤਕ ਦੇਹ ਨੂੰ ਵੇਖੀ। ਉਹ ਨਾਲ ਤਰਕਦਿਆ, ਬੋਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਚਿਹਰਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਡਲੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਉਸਦੀਆਂ ਕਲਿੰਤਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਡਿੱਗਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਕੋਢ ਐਫ. ਰਾਹੀਂ ਹਿਦਾਇਤ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮਿਤਕ ਦੇਹ ਤੇ ਦਿੰਦਾਰ ਗਾਧੀ ਦੇ ਮਗਰ-ਮੱਧੇ ਦੀ ਕੋਢ ਐਫ. ਰਾਹੀਂ ਹਿਦਾਇਤ ਜਾਵਾਂ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਖਾਸਤਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਮਗਰ ਬਹੀਆਂ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾਵਾਂ। ਤੇ ਲੋਹੀਆਂ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਹ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲੱਗਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਜਹਾਜ਼ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਉਤਾਰਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਢੇ ਖੜੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਖਰੀ ਉਡਾਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਜੇ ਗਾਧੀ ਦੀਆਂ ਕਲਿੰਤਣੀਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਵੇਰਵਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰੇ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੱਜੇ ਗਾਧੀ ਨੇ ਉਡਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਰਾਊਂਡ ਸਟਾਫ਼ ਨੂੰ ਆਮ ਨਿਰਧ-ਪਰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤੁਰਮਾਚਿਕ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਸੀ। ਖੇਡੀ ਅਮਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਪਵਨ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮਲਖੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸੱਜੇ ਦੀ ਮਿਤਕ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਗਏ। ਮੇਰਾ ਤੇ ਪਵਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਲਖੇ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਫੋਲਾ-ਫਾਲੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਉੱਥੇ 20 ਮਿੰਟ ਤਕ ਰਹੇ। ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਵਿਚਲੀ ਮਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਖੇਡੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਗ ਉਸ ਥਾਂ ਵਲ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੇ ਬੇਟੇ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਤਬਾਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਤੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮਿੱਤਰ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਸੱਜੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਗ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਚੋਣ ਮਿੱਤਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਜਨਾਬ, ਕਿਵੇਂ ਹੋ?”

ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਫਿਰ ਫੋਨ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ। “ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਮੈਂ ਗੰਗ-ਠਾਕ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਕੋਈ ਪੀਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ?”

“ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆਇਆ ਤੇ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਉਸਨੇ ਕੋਢੀ ਦੀਆਂ ਚੁਸਕੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਤੇ ਗਾਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਥਿਤ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰੰਸ ਦੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਧਰ, ਤੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਭੋਲਾ ਹੈਂ।” ਗਾਧੀ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਬੜੀ ਠਾਠ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। “ਸੱਜੇ ਕੋਈ ਭਾਰਤੀ ਉਡੀਪਿਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਐਮ. ਓ. ਮਿਥਾਈ ਦੀ ਅਣਛਪੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਵਿਵਾਦਗਸਤ ਕਾਂਡ ਪੜ੍ਹ ਲਏ ਸਨ।”

“ਪਰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਉਂ ਵਰਤੋਗਾ? ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਭੰਡੀ ਹੋਵੇ।”

“ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ। ਸੱਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਬੋਲੇ ਤੇ ਭੈੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।”

ਮੈਂ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਤੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੀਵਾਨਖਾਨਿਆਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਦੀ ਚੋਰਗੀ ਵਿਚ ਸੂਤ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦੀ।”

ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੱਚਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਵਾਂਗਾ।"

"ਗੋਪਸ਼ੰ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੰਗ ਨਾਲ ਪਤਾ ਨਾ ਚਲੇ। ਇਹ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਚੁੰਪ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸੱਚ ਭਾਵ ਸੂਰਜ ਵੇਖਣ ਲਈ ਇਸ ਵਲ ਭਾਕ ਨਹੀਂ ਸ਼ਬਦੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੰਧ ਜਾਂ ਅਣਵਾਹ ਭਾਵ ਕਰਮੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੂਰਜ ਹੈ।"

"ਇਹ ਜਟਲ ਗੱਲ ਨੂੰ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਇਹ ਉਨੈਰ ਨਾ ਰੱਖੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਦਿਆਂਗਾ।"

"ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੀ।" ਪਰ ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੇਨਕਾ ਪਾਸ ਹਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਘਟਨਾ ਭਾਵ ਗਾਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਵੇਂਗਾ ਕਿ ਸੂਰਜ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੈ।"

"ਤੁਰਾਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?"

"ਬਹੁਆ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਧਮਾਕਿਆ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਜਾਂ। ਸਿਰਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਾ ਵੇਖ।" ਉਂਚਾ ਲੈਮਾ ਤਾਮਲ ਥਾਹਮਣ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਕੇ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਲੱਗਾ।

"ਤੁਹਾਡੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਿਸਲੀ ਘਰ ਭਾਵ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮਗਰ ਹੀ ਫਿਰਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਮਹਿਕ ਸੁੰਘਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਗਾਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮੈਂ ਕਦੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਕਮਾਏ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹ ਗੁਆਏ ਹਨ।"

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਗੱਪਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੀ ਮੇਨਕਾ ਗਾਧੀ ਨਾਲ ਫੁੱਘੀ ਸਾਝ ਸੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਦੇ ਘਰ ਤੱਕ ਵੀ ਉਹਦੀ ਰਸਾਈ ਕਿਸੇ ਰੋਕ ਟੋਕ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਹੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਾਇਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਈ ਵਾਰ ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਸੂਝ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੋ ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਮ ਜਿਹੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, "ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਚਾਓ।" ਮੇਰੇ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਇੱਛਾ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਦੇ ਇਸ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣ ਤੇ ਜੀਰਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਸੱਜੇ ਗਾਧੀ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨਾਲ ਹੋਈ ਕਹਿਰਵਾਨ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿਖਾਈ। ਉਹਦਾ ਘਿਆਰਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਉਹਦਾ ਵਾਰਸ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ 26 ਜੂਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਫਾਈਲਾਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸੀ ਤੇ 27 ਜੂਨ ਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ੀ ਕਹਿਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲਈ ਅਸੀਮ ਸਾਹਸ ਦਿਖਾਇਆ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੜੀ ਦਇਆਲਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ੀੜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਲ ਆਈ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਵਾਦਾਰ ਨੰਬਰ ਕੋਲ, ਉਸਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਆਮ ਵਾਂਗ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਤੋਂ ਸੰਖਣਾ ਸੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਝਿਮਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਝੂ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਚੁੱਪਚਾਪ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੇ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਕੱਸ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆ ਘਾਟਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਮਾਂ ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਘਾਟੇ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਜੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਵੱਡੇਰੇ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ।
 ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਈ ਕੰਡੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਸੋਚਿਆ
 ਗਿਆ ਗਈ, ਗਾਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਈਮਾਨਦਾਰ ਮਾ ਤੇ
 ਹੋਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਫਿਕਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਲਕੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ
 ਕਿ ਉਹ ਸੋਚੇ ਤੇ ਮਨਕਾ ਦੇ ਤੌਰ ਰਹੀਆਂ ਨੂੰ ਘਿਰਨਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੋਨੀਆ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਘਰੇਲੂ
 ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ 1
 ਮੈਂ ਵਾਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ
 ਸ਼ਰਫ਼ਾਰੀਜ਼ ਤੇ ਵਾਲ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ
 ਸ਼ਰਫ਼ਾਰੀਜ਼ ਦੇ 12 ਵੇਲਿੰਗਡਨ ਕਰੀਮਟ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੋਨੀਆ ਆਪਣੇ
 ਕੋਈ ਵੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਧੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ
 ਰਾਜਕੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਸਿਖਰ ਸਮੇਂ ਦੀ
 ਮਾਤ ਤੇ ਸਹਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਇਤਾਲਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕਾਤ ਨੂੰ ਤੇ ਨਿੱਜੀ
 ਮਿਤਰਾਂ ਦੇ ਕੁੱਟ ਨੂੰ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸੋਨੀਆ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ
 ਨਤੀਜਾ ਨੂੰ ਸੋਨੀਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਭਰੀ ਹੋਂਦ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਟਾ ਕੇ
 ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਧੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਲਈ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਹਾਰਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ
 ਰੋਮਪਰ ਕਰਦੇ ਸਿਆਸੀ ਲੋਕਤ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਲੋਲੇ ਨੂੰ
 ਜਿਆਦੀ ਬੁੱਝਝਾਨੇ ਵਿਚ ਬੁੱਝਦਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਇੰਦਰਾ
 ਗਾਧੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਧਰੋਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇੰਦਰਾ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ
 ਗਰੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਫਜ਼ੂਲ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਗਲਤ ਜਾਣਕਾਰੀ
 ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਦਵੈਖ ਤੇ ਈਰਖਾ ਕਾਰਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਇਕ ਸਜੀਵ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ।
 ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਫਲ
 ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਜੋ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੇ ਕਮਲਾ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਮੇਲ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸਨੇ
 ਜਵਾਹਰ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ, ਲਹੂ ਮਾਸ ਦੀ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਆਤਮਾ
 ਦੀ ਵਾਰਿਸ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ
 ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਰਾਜ ਵੰਸ਼ੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ
 ਹੈ। ਜਦੋਂ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਹਿਰੂ ਭਾਰਤੀ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਸ਼
 ਉਤਰੀ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇੰਦਰਾ ਵੀ ਸਮਾਂਤੀ ਰਸ
 ਤੇ ਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸੱਚੇ ਦਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ
 ਹੁੰਦਾ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਜੋਨ ਆਫ਼ ਆਰਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਸੀ
 ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਾਰੇ ਦੇਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ।

ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਵਹਿਮ ਪ੍ਰਸਤੀ, ਤਾਂਤਰਿਕ ਗੀਤੀਆਂ ਤੇ
 ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਦੀ ਮੋਤ ਪਿੱਛੇ ਉਸ
 ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਰਲ-ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ।
 ਚੰਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਵਰਗੇ ਢੋਰੀ ਤੇ ਪਖੰਡੀ ਜੋ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ
 ਸਜਦੀਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਦੀ
 ਮਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ

ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹੋਣ ਲਿਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਮੰਤਰੀ "ਮਹਾਮਾਤਾ ਯੋਗ" (ਫੋਟੋ ਦੀ ਫਰਸ਼ਾਈ ਬਾਹੁਟ ਵਾਲੀ ਰੀਤ) ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਛ ਨਿਗਮ ਬੰਧ ਸਮਾਨ ਘਾਟ ਤੇ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿਸੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸੋਧੀ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੈ ਕੇ ਦੇ ਦਿਨਾ ਤਕ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਨ ਯੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਤਿਆਰ, ਪਰ ਯੋਗ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਅਪਵਿੱਤਰ ਦੁਰਗੰਧ, ਸਾਹ ਤੇ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸਾਹ ਬਿੰਦੂਆਂ ਹੋਇਆ ਘਰ ਆਇਆ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੁਝ ਕੀਤੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲਾਈਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰ ਭੂਤਾਂ ਜਿੰਨਾ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖੋਜ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਜਾ ਕੇ ਸੱਚ ਦੱਸ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਹੋਲਾ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਮੇਰੀ ਪੜਤਾਲ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਕ ਸਹਾਇਕ (ਉਹ ਧਵਨ ਨਹੀਂ ਸੀ) ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪੱਕੀ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਸਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ।

ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਬੱਧਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੋਗਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ 30 ਮਿੰਟ ਲਈ ਕਰੜੀ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਗਈ।

"ਕੀ ਉਹ ਉਸ ਦਿਨ ਘਾਟ ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ?"

"ਹਾਂ, ਉਹ ਗਿਆ।"

"ਕੀ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ?"

"ਨਹੀਂ। ਉਹ, ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੀ ਭਬੂਤੀ ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਵਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ।"

"ਕੀ ਤੇਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ?"

"ਹਾਂ।"

"ਬਹੁਤ ਔਛਾ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਘਰ ਜਾ।"

ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕਥਿਤ ਸਾਧੂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਛਤਰਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੰਦਰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਫਾਰਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਰਾਜੀਵ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਫਿਰੋਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਖਰੀਦੇ ਹੋਏ ਭੂਮੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਘਰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਧੂ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਗੁਪਤ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਧੂ ਸੱਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸੱਜੇ ਲਈ ਰੂਪੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁਣ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਮੇਤ ਉਸ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਜੋ ਧਵਨ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਝਾਰੀ ਰਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਾਧੂ, ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਵਰਗ ਭਾਸ਼ਾ ਬੰਗਾਲੀ ਵੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਲਈ

ਉਹ ਨਾਲ ਮਿਤਰਤਾ ਗੰਢਣੀ ਹਟ ਕੇਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਉਹ ਦਲੇਰੀ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਧੀ ਗਾਧੀ ਦੀ ਜ਼ੁਕਲੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਕਥਿਤ ਨਜ਼ਰੀਬੀ ਰਾਹਤ ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ "ਮਹਾਨਾਭਾ" ਦੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਉਤਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀਆਂ ਸਾਧੂ ਨਿਕਲਿਆ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇਕ ਉਦਮੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਵਾਲੀ ਖਿਤੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਇਕ ਅਜਾਨੀਆਂ ਮੰਦਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਸ ਸਾਬਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਬੀ ਘਰ ਤਕ ਰਸਾਈ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬੜੇ ਚਿੰਤਾ ਲਈ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਸੇਕਰ ਉਹ ਸਹੀ ਸੀਫੀਆਂ ਪੋੜੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਰੋਜ਼ ਜੇਨਾ ਭੂਤਾਂ ਤੇ ਸਹੀ ਜਾਪਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਭੰਡਾਰ ਹੋਵੇ। ਇੰਦਰਾ ਆਪਣੀ ਦਲੇਰੀ ਵਾਲੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਜਾਂ ਆਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਡਰੀ ਸਹਿਮੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਖ-ਫੇਲੇ ਵੇਲੇ ਕੋਂ ਹੀ ਡਰੀ ਤੇ ਫੈਰੀਤ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਮੁਖੇਟੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਗਲਬੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਪਖੰਡੀ ਲਾਭ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਹਾਦਰ ਇਸਤਰੀ ਸਦਾ ਹੀ ਬਾਦਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਤੇ ਆਨੰਦ ਭਵਨ ਨੂੰ ਗੰਢ ਦੀ ਹੱਥੀ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੰਖ ਵਿਚ ਵਰਤਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਜੇਨ ਆਫ਼ ਆਰਕ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਹੀਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਛਲ ਕਪਟ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਧਰੋਦਰ ਕ੍ਰਮਦਾਰੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਗਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ "ਪਾਕ ਸਾਧੂ" ਸਨ ਜੋ ਸਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਗੰਢੇ ਕੱਢਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਹਾਸੇਰੀਟੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗਪੋੜੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨੇੜਤਾ ਤੋਂ ਕੇਸ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗਲਤ ਜਾਂ ਠੀਕ, ਮੈਂ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਗਈ ਗਤ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਧਵਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਨੰਬੂ ਜਾਂ ਘਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੇਵਾਦਾਰ ਦੀ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ, ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਖਿੜੇ ਹੱਸਦੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਤੇ ਧਨਾਢ ਵਪਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਨਵਾਚ ਵਜੋਂ ਸੁਗਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪਾਇਦਾਨ (ਨੌਕਰ) ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਨ ਮੰਗ ਭੰਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਰੁਪੈ ਲੈਣ ਦੀ ਆਸ ਗੈਰ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਘੜਿਆਲ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਕੜ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੁੱਟੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਵਾਨਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸੌਂਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਾਯਾਬ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮਾਮਾ ਜੀ ਕੇ. ਐਨ. ਅਗਰਵਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿੱਥੇ ਸਕਾਚ, ਵਪਾਰਕ ਸੰਦੇ ਤੇ ਨਾਚ-ਗਾਣਿਆਂ ਤੇ ਗਜ਼ਲ-ਮਹਿਫ਼ਲ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ

ਰਾਤ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉੱਪਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾ ਮਾਮ ਹੀ ਹੋਈ।
 ਆਖਾਯ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।
 ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਨਵਰਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਆਲ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ।
 "ਤੂੰ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਫਸਰ ਹੈਂ? ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਕੀ ਵਾਲੀ
 ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।"

"ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸੁਕਰੀਆ।"

"ਮੇਰੇ ਤੇ ਇਕ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰੋ।"

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?"

"ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਚੰਦਰਾ ਸੁਆਮੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?"

"ਨਹੀਂ।"

"ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤਾਰਕਿਕ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਮਾਤਾਂ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ
 ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾ ਦਿਉ।"

"ਮੈਂ ਹੀ ਕਿਉਂ? ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ।"

"ਤੁਸੀਂ ਕੰਮ ਕਰ ਦਿਉ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।"

"ਖਿਮਾ ਕਰਨਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਾਧੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।"

ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ "ਮਾਮਾ ਜੀ" ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ
 ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਰਸਾਈ ਅਦਨਾਨ ਕਸੇਰੀ ਜਿਹੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ
 ਫੋਟੋ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਸੇਰੀ ਕਲੱਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੈਨਿਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਦੇ (ਐਮ. ਈ. ਏ.) ਇਕ
 ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੇਸ਼ ਪੱਖੀ ਧੀਮੀ ਚਾਲ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦ ਤਕ 'ਮਾਮਾ'
 ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਲੋਂ ਫੈਲਾਏ ਗਏ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੋਰ ਸਹਿਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇਯੋਗ
 ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾਣ ਦਾ
 ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਜਾ ਨਹੀਂ। ਧਵਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਤੋਂ ਕੋਈ
 ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸ 'ਸਾਧੂ' ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ
 ਵੀ ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਲੇ ਨਾਲ ਜੋ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ
 ਬਣਿਆ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ 1991 ਵਿਚ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਫਿਰ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ
 ਮਿਲਿਆ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਰਾਜੀਵ
 ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਖਾਸ ਸਹਾਇਕਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰ-
 ਫੋਰੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ
 ਰਾਸਪੂਤਿਨਾਂ ਵਲ ਭਾਰਤੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲਬਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਜਾਂ ਗਾਹਕ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਉੱਪਰੀ
 ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਕੁਝ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ
 ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਜਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ 'ਕੁਕਰਮ' ਤਾਂ ਵਡਿਆ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਲਈ
 'ਸੰਜੀਵਨੀ' ਬੂਟੀ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਸਪੂਤਿਨਾਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੀ
 ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਬੁੱਧ
 ਬਣਾਕੇ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਇਕੱਲਿਆਂ ਉਪਰ ਹੀ ਸ਼ੱਕ
 ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ "ਸੰਸਕਾਰਾਂ" ਕਰਕੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਉਗਲੀ
 ਉਠਾਉਣੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਦੂਗਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ
 ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਮਗਰੋਂ ਛੋਟੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ "ਲਕਸ਼ਮਣ ਰੇਖਾ" ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਦੇ ਨਾ ਆਇਆ।

ਵਿਚਲਾ ਆਪਣਾ ਸਿਸਟਮਬਾਰੀ ਆਦਰਸ਼ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ।

ਕੌਮ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀ ਸੁਤ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਿਨ ਵਿਚ 18 ਪੇਂਟ ਆਮ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਸਰਕੇ 'ਚ ਉੱਠਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਬੁੱਟੇਦਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅਭਰਦ ਦਵਿਆਲੂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਫੁੱਟੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਹ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਸਾਲ ਦੇ ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਵਾਲੀਆਂ ਫੁੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਲ ਖਾ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਨੀਕ ਬੈਠ ਗਈਆਂ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਫੁੱਟੀਆਂ ਲਈ ਰਾਜਸਥਾਨ ਖਰਚ ਪੱਖ ਸਸਤਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਜ਼ਿਉਰ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਸਤੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਗੰਗਨਗਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਿੱਖ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਯੁਵਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਰਾਜਸਥਾਨ ਨਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਸਸਤੀ ਵਾਹੀ ਕੰਡਾ ਕਮੀਨ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਸ਼ਰਮਾਕਲ ਯੁਵਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਭਾਘਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਰੋਡ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੇਠੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਜੀ ਬੇੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜੇਠੇ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਉੱਥੇ ਆਉਣ ਸਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਪੇਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਛੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੱਛੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੇੜੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨੇ ਉਸ ਯੁਵਕ ਦੇ ਚਾਚਾ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦੀ, ਜੋ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਜੋ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਕਰਕੇ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਬਾਰਗਸ ਪੱਖੀ ਫੂਮਿਕਾ ਦੀ ਯਾਦ ਮੁੜ ਜਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਸ ਮੂਲਵਾਦੀ ਤੇ ਕੱਟੜ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਗਾਧੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਗਿਆਨੀ ਬੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ) ਅਕਾਲੀ ਦਲ। ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਵਰਤਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਧਾਰਮਿਕ ਦਲ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ 1973 ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ 1980 ਤੋਂ 1983 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਫੁਟਾਰ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਹਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਗਾ।

ਮੇਰਾ ਇਹ ਬੇੜੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਰਾਮ ਕੁਝ ਦੁਰਗਮ ਕਾਰਜਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਖੁੱਲਦਾਰ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਗਾਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਕ ਆਮ ਲੜਕੀ ਮੇਨਕਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ਼ ਤੇ ਅਸੰਗਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਲਾਲ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਤਰਜਮੀਆਂ ਉਪਰ ਸਵਰੂਪ ਰਾਣੀ ਤੇ ਕਮਲਾ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦੇ, ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫਸੀਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੱਟੜ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੇ ਕੂਚੇ (ਮੁਹੱਲੇ) ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਭਵਨ, ਮੇਰੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਜੀਬ ਮਿਸ਼ਰਨ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਜਮਾਦਹੂ ਕੁਲੀਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ

ਸਾਨਦਾਰ ਮੁਗਲੀਆ ਯੁੱਗ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜਾ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਵਿਖੇ ਸਨ। ਸਿਨ੍ਹਾ ਨੂੰ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਜਾਗਰਤੀ ਨੇ ਚੇਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸੈਲੀ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਪਹਿਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਦੇਸੀ ਸੀ, ਉਸ ਉਦਾਲੇ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ।

ਕਰਨਲ ਟੀ. ਐਸ ਅਨੰਦ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਨੰਦ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਹਿਰੂ ਗਾਧੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜੰਤਸ਼ਾਸ਼ਤ ਵਿਚ ਵਾਧੀਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਰਨਲ ਨਰਮ ਹੁਕਮ ਦਾ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਟੇਕੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਨਾ ਸੁਣੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਹੱਦ ਤਕ ਧੀਮੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸਦੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਲਾਜ ਕੇਸ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤ ਵਿਚ ਇਕ ਲਿਖਿਆ ਪੱਤਰ ਤੇ ਕੋਲ ਪਿਆ ਪਿਸਤੌਲ ਵੇਖਿਆ। ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਨਕਾ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ, ਆਨੰਦ ਦੇ ਆਤਮਘਾਤੀ ਖੁਫ਼ਾ ਬਾਰੇ ਤੇ ਸੱਜੇ ਗਾਧੀ ਵਲੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੇ ਮੁਰਦੇ ਉਖਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਤੇ ਫੈਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਕਾਨਾਫੂਸੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਆਮ ਹੀ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੋਨੀਆ ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਦੀ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਚੁਆਨ ਥੁੜੀ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਉੱਤਰ ਅੰਮਰਜੋਨਸੀ ਕਾਲ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਲਗਮ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਪੂਰਵ-ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕਿੱਲ ਠੱਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਤਨਾਅ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਦੌਰਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਸੋਨੀਆ ਨੇ ਇਕ ਹਵਾਬਾਜ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਰਚਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਨਤੀ ਕਰਦੀ ਤੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਸੱਜੇ ਦੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਰੜ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਉਹਦੇ ਢਾਹੇ ਦੇ ਮੋਟਰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਬੱਸ ਪੈਚਾਂ ਤੇ ਨਟਾਂ ਤੇ ਝੜ ਨਾਲ ਕੱਸਣ ਦੀ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇ। ਸੋਨੀਆ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਪੱਛਮੀ ਤਰਜ਼ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਸੈਲੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅੰਕੜ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਘੁਲੀ ਜਿਹੜਾ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸੈਲੀ ਦੀ ਹੂਬਹੂ ਨਕਲ ਸੀ ਜੋ ਆਮ ਸਸਤੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਹੀ ਵਧੀਆ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਰਚ-ਮਿਚ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਗੋਲਫ ਲਿੰਕਸ ਵਾਲਾ ਤਾਮਿਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਗਾਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਹ ਆਲੋਚਕ ਜਿਸਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਆਲੋਚਕ ਜਦੋਂ ਦੋਹਾਂ ਬਹੁਆਂ ਦੀ ਅਣਬਣ ਤੇ ਵੈਰ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੋਧਦੇ ਸਨ। ਸੱਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਰਾਰਤੀ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਦੇ ਗਲਤ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਹਥਿਆਈ ਦੌਲਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸਨਾਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਅੜੇ ਦੀ ਜੜ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਸੱਜੇ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਧਨ ਤੇ ਸੱਜੇ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗਲਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਦੇ ਮੌਖ ਪਾਤਰ ਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਜੇ ਜਿੰਦਾ ਹਨ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਤੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਕਰ

ਕੰਟ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜੂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰਾਸਤ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸੋਮੇ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਉਹਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਿ ਉਹ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਸੁਆਗਤ ਸਹੀ ਰਾਹ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਹ ਨਿਰਮੂਲ ਕਲਪਨਾ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਵੇਰ ਇੰਗ ਪਰ ਉਹ ਹੀ ਇਕ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਾਸ ਵੱਧ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਭਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਬੱਝਦੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਨਵੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦੀ ਉਸ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਦੀ ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਬੇਸ਼ਰੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਕੀ ਪਿੱਛੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸਨ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਪਰੀਵਰਤਨ ਦਾ ਸੋਮੇ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਹੀ ਵਿਰਾਸਤ ਲਈ ਸਹੀ ਦਾਅਵਾ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਸੀ। ਪੰਜੂ ਸੋਨੀਆ ਟਿਊਰਨ ਦੀ ਇਹ ਲੜਕੀ ਗੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਪਾਇਡਮੈਂਟ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਪੈਰ ਮਾਰੇ ਸਨ। ਟਿਊਰਨ 1861 ਤੋਂ ਲੈਕੇ 1865 ਤਕ ਇਟਲੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਟਿਊਰਨ ਦੀ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀ ਨੇ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਬਹੁ ਵਾਗ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੋਨਕਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜਾਨਸ਼ੀਨੀ ਅਟੱਲ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਐਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਨਵੀਂ ਰਾਜਸੀ ਹੋਂਦ ਭਾਵ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪੇਰਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇੰਦਰਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗਲਤ ਜਾਂ ਸਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰਵ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇੱਥੇ ਤਕ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰਧੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਨਵੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਥੀਤੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਡਾ ਝਲਕਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੀ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਲਈ- ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਛੱਤੀ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਜੋ ਉਹਦੇ ਰਾਜਸੀ ਦਾਬੇ ਤੇ ਜਾਦੂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਵਾਰਿਸ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਦਬਾਅ ਨਾ ਟਾਲ ਸਕਿਆ ਤੇ ਮਈ 1981 ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਅਧੀਨ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨੇ 2 ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਮਾਰਗ ਵਾਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਿਖਿਆ ਵਿਜੇ ਪਰ, ਅਰੁਣ ਸਿੰਘ, ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਅਮਿਤਾਬ ਬਚਨ ਜਿਹੇ ਜਾਦੂਗਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜੋ ਸਾਰੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸੋਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਵਿਨਸੈਂਟ ਜਾਰਜ ਜੋ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਦਾ ਕਲਰਕ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਸੀ, ਪਦਊਨਤੀ ਕਰਕੇ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਸੋਨੀਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ-ਧਰਮੀ ਭਾਵ ਈਸਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਕੜੀ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧ ਉਹਦੇ ਬੜੀ ਰਾਸ ਆਈ। ਸਾਡੇ ਸੰਬੰਧ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਮੈਤਰੀਪੂਰਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਾਰਜ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਖਰੀਦ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਿਕਾਊ ਹੋਣ

ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਸਾਰੇ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕੜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਧਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਿੱਥੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਦੇਸ਼ਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹਨ। 1983 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਧਵਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਕਾਰੀ ਕੀਮਤ ਦਿੱਲੀ ਮਿਊਂਸਪਲ ਚੋਣਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਈ। ਧਵਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਬੁਣਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੋ ਉਸਦੇ ਸਰਿਆਸਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਸਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਤੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਅਮਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮਾਰ ਕੇ ਕੰਢ ਦੇਣ ਦੀ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਫੜਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉਣ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ।

ਮੇਨਕਾ, ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਚਰਚਾ ਸੌਂਪਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੀਵਨ-ਸਾਥੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਅਭਿਨੇਤਾ ਸੀ ਤੇ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾੱਘ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਉਹਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ ਜੋ ਬੜੀ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਮਾ ਨਿਰਾਰਥਕ ਗੁਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਖਾਲਵਾੜੀ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਰੁਹਨ ਲਈ ਲੋਸ ਸੀ। ਉਹ ਅਮੋਹੀ ਤੋਂ ਲੋਕਸਭਾ ਸੀਟ ਤੇ ਚੋਣ ਲੜਨੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨੌਜਵਾਨ ਬਹੂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਨਕਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਰੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੇ ਗੋਸ਼ੇ ਵਿਚ ਨਰਮੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਨੌਜੁਆਨ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਵੀ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੌਚਮੁੱਖ ਹੀ ਮੇਨਕਾ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸੋਨੀਆ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਆਸੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੇ। ਉਹ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਿਉਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਹੀ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਹੀ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਨੀਆ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਰਾਜੀਵ ਦੇ 5 ਮਈ 1981 ਨੂੰ ਲੋਕਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਅਧਿਐਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬਿਊਰੋ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਲੋਂ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਦੀਰਘ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਸੌਂਪਿਆ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਅਸਾਧਾਰਨ ਬੇਨਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਲੋਕਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਸਬਰ ਦੇ ਸਭ ਹੱਦਬੰਨੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਵੀ ਭਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗਪੌੜੀਆਂ ਨੇ ਅਮਿਤੋਸ਼ਵਰ ਅਨੰਦ ਤੇ ਉਸਦੀ ਛੋਟੀ ਬੇਟੀ ਅੰਬੀਕਾ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਮਜ਼ਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੁਝ ਬੇਮਜ਼ਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੁਆਨ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਨਹਿਰੂ-

ਗਾਧੀ ਵੱਲ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਰਸ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਬੇਦਾਗ਼ ਸਨਤਕ ਵਿੱਚ ਤੇ ਗੁਪਤਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ। ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਨਿਗਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਭਾਇਨਾ ਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਲਈ ਇਹ ਉਚਿਤ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਿਆਸੀ ਕੁਲੀਨਾ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਤੇ ਭਾਅ ਰਿਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਨਾਲ ਚੋਣ ਮਾਰਦੀ।

ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਪੇਸ਼ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੁਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਦੇ ਵੀ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਵੱਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਮਾਤਰ ਰਹੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਨਕਾ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤੀ ਸਾਥ ਅੱਜੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਕਿ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਧੀ ਕੁਲ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਲਕੂ ਬਾਹਰਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਅ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤੀ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਉਤੋਂਜਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਨਕਾ, ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਸੰਜੇ ਦੇ ਕੁਝ ਨੇੜਲੇ ਪਿਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਲਈ ਬਾਹਰਲੀ ਸਹਾਇਕਾ ਲਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਨਵੇਂ ਮਨੋਨੀਤ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵੇਗਾਰਨ ਲਈ ਚੁੱਕਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ। ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਉੱਚਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਿਉਰਾ ਨਹੀਂ; ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਹਾਇਕਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਸਰਮਨਾਕ ਤੇ ਡਰਾਉਣਾ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਪਟੀ ਕਾਰਜ ਤੇ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਨਿਰਣਾਕਾਰੀ ਤੇ ਨਾਜ਼ਕ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਵੇ ਜੋ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਦ ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਾਚ ਪੜਤਾਲਾ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕਾਰਜ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਟਾਲਮਟੋਲ ਤੇ ਭਿਜਕ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਲਣ ਲਈ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਤੇ ਅਮਿਤੋਬਾਹਰ ਆਨੰਦ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਿਵਾਏ ਰੋਸ ਕਰਨ ਤੇ ਕੋੜੀ ਆਤਮ ਚੋਖ ਸਹਾਰ ਕੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਸਵਦਰਸ਼ਨੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਦੇ ਅਕਬਰ ਰੋਡ ਦਫਤਰ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਦਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਗਤੀ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਾਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਹੋਰ ਬੱਝ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਕੰਮਲ

ਕਰਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਦੇ ਰੋਖਾ ਚਿਤਰਾ ਦੀ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਇਕਾਈ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਪਲਬਧ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਯੂਹਿ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਠਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਸੰਜੇ ਦੀ ਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਕੰਥ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਲੇਰ ਤੇ ਜੁਆਨ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਭੈਰੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਜੋ ਟੈਂਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਰੁਕਨ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਥੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀ ਤੇ ਰਹੱਸ ਆਇਆ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਦਾ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸੀ ਜਿਸ ਕੋਲ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਖੁਲ੍ਹੀ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਜਿੱਤਦਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਹੱਥ ਧਰਮੀ ਉਸਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਸੋਚੀ ਜੋਚ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ? ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ ਜਿੱਤ ਸਕਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਤਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਸੀ ਜੋ ਵੀਰੀਆ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਕ ਬੇਰਹਿਮ ਜ਼ੋਰਨੀ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

ਅਮਿਤੋਸ਼ਵਰ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਠਰ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਗੈਲਰੇ ਲਿਕਸ ਵਾਲਾ ਮਿੱਤਰ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਰਾਵ ਉਹ ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਭੋਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਬਾਰੇ ਆਮ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਰੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮਾਥੇ ਵਰਵਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਟੀ. ਐਸ. ਆਨੰਦ ਦੇ ਕੁਝ ਦੁੱਖੀ ਤੇ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤੇ। ਅਮਿਤੋਸ਼ਵਰ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੇ ਕਥਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ। ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੰਜੇ ਦਾ ਲੰਗਟੀਆ ਸੀ, ਆਮ ਹੀ ਆ ਧਾਕਦੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਧੀ ਦੀ ਗੁਪਤ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਲਈ ਖਾਸ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਖੁਰਚ ਖੁਰਚ ਕੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਵੇਰਵੇ ਬੜੇ ਘਿਨਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੇਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰਿਆਂ (ਖਵਾਬਗਾਹਾਂ) ਵਿਚ ਝਾਂਕਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਝੁੰਡਤਾ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਬਾਰੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਲਚਕ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁੜ ਉਭਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਉੱਚ ਪਧਰੀ ਸਿਆਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਖਵਾਬਗਾਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਈ ਵਾਰ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਬਾਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਜੇ ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹੋ ਵਰੋਧ ਤੇ ਚਾਲ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੇ ਉਜਾੜੂ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਖਰਚ ਪੁੱਤਰ ਸੁਰੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਾਰੂ ਸੁਨਿਸਚਤਤਾ ਨਾਲ ਚਲੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੇਨਕਾ ਵੀ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਦੇ ਗੁਣ ਮਿਲੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸਨੇ 1974 ਤੇ 77 ਵਿਚ ਤੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਚਿਰ 1980 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਕਤ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਚੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਹੁਣ ਦੇ ਨਾਇਬ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਦੇ ਲੰਗਟੀਏ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਮਿਤੋਸ਼ਵਰ ਅਨੰਦ ਦੇ ਜੋੜਬਾਤ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਗਾਧੀ ਦੀ ਅਸਲੀ ਵਾਰਿਸ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕਦੇ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਉਸਨੇ

ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬੇਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਨੂੰਹ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਬਾਹਰੇ ਸਾਸਥ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲੇ ਕਾਰਜ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਖੇਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੇਕਰ ਕੰਮ ਗ਼ੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਗੱਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੇਨਕਾ ਵਲੋਂ 1970 ਦੇ ਅੰਧ ਵਿਚ ਜਾਗੀ ਕੀਤੀ "ਸੂਰਯਾ" ਮੋਗਜ਼ੀਨ ਨੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਕੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਝਗੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਤਦ ਮੇਨਕਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਆਗਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸੂਰਯਾ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਹੱਕ ਵੇਚ ਦੇਣ ਦਾ ਸੌਦਾ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਜਨਸੰਘ ਦੇ ਉੱਘੇ ਮੈਂਬਰ ਜੇ. ਕੇ. ਜੈਨ ਨਾਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਮੁਹਾਜ਼ਰੇ ਤੇ ਜਾਗੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੀ ਮੁਸੀਬਤ ਸਤਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੇਣ ਖਾਧੀ ਮੇਨਕਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਝੇ ਤੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ "ਸੂਰਯਾ" ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਸੌਖਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੋਰੀਆ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਗੱਲੀ ਪਰੂਫ ਉਪ ਭੇਜਣਾ ਤਕ "ਉਚਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਪਰਵਾਹ" ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੁੱਤ੍ਰ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ "ਸੂਰਯਾ" ਬਾਰੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਜਨਸੰਘ ਦੇ ਇਕ ਗੁੱਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਫੁੱਟ ਰਹੇ ਅੰਕੁਰਾਂ ਬਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ। ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਦਾ ਫ਼ਗਵੇਂ ਵੇਸ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪੁੱਤ੍ਰ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਾਲਾ ਕਥਿਤ ਫੈਸਲਾ ਮੇਨਕਾ ਵਲੋਂ ਐਮ. ਓ. ਮਥਾਣੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਸੈਸਰ ਕੀਤੇ ਕਾਡ ਸੀ (SHE) ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਗ ਸੰਜੇ ਕੋਲ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗਰਮ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦਾ ਇਸ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸੋਫ਼ਾ ਨੂੰ ਵੱਟਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁੱਤ੍ਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਡਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਬਲੈਕਮੇਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਓ.ਪੀ. ਮਥਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੇਲੀ ਸੋਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਪੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਫਜ਼ੂਲ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਸੀ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨੀਚਤਾ ਡਰਪੂਰ "ਸ਼ੀ" (SHE) (ਉਹ ਡੀਵੀ) ਵਾਲੇ ਕਾਡ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਉਪਰ ਵੀ ਛੋਟਾ-ਕੁਝੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ 'ਸ਼ੀ' ਦੇ ਉਤਾਰਿਆ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ "ਮਾਸਟਰ ਕਾਪੀ" (ਸ਼ਾਹਕਾਰ) ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਜੋ "ਸੂਰਯਾ" ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਲੁਕੋਈ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਹੁਣ ਡਾਕਟਰ ਜੇ. ਕੇ. ਜੈਨ ਪਾਸ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਤਾਂ ਬੰਦਪੈਂਟ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਜੀ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਲਜਬ ਲਾਕੇ ਮੇਰੀ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਫਵਿਥ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸੀਕਣ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਲਕ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੈਂਕ ਤੇ ਭਾਰੀ ਕਰਜ਼ਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਮਰ ਦੀ ਹੱਦ ਵੀ ਲੰਘ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦਬਾ ਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬੰਦ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੌਣ ਝਕਟਈ ਦੇ ਫੁਰ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਨੂੰ 'ਸੀ' ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਕਿਆਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਸੀ' ਦੇ ਕੁਝ ਉਤਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗੁੱਟ ਕੋਲ ਹਨ ਤੇ ਉਹ "ਹੋਲੀ ਰੋਡ" ਦੇ ਇਕ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ "ਕਾਮ ਉਕਸਾਊ ਰਚਨਾ" ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਮਸੂਰੀ ਅਕਾਦਮੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਰਸ ਦੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸਨ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੋਲ ਗਿਆ ਜਿਸਦੀ ਉਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਾਣਾ ਖਾਏ ਸਮੇਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪੜਤਾਲ ਅਧੀਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਰਨੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਮਝ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਕੋਰਸਮੈਂਟ ਅਤੇ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤਾ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਕ ਹੋਰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਿਕਰਮ ਸਰਕਾਰ (ਸਰਦਾਰ) ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਗਾਲੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਿਕਰਮ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਾਲਾਕੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਪੈਗਾਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬੰਗਾਲ ਕਾਫ਼ਰ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ. ਜੀ. ਸਲਧਾਨਾ ਕੋਲ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਸਹਿਕਰਮੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕੇ. ਐਮ. ਸਿੰਘ (ਜੋ ਹੁਣ ਸੀ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਫ.) ਸਲਧਾਨਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਗੰਗੀ ਚਲਾ ਕੇ ਗਏ। ਉਹ ਕੁਵੇਲੇ ਸਾਡੀ ਦਸਤਕ ਤੇ ਹੋਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਬਿਕਰਮ ਕੋਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਿਆਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਪੂਤ ਦੀ ਇੰਦਰਾ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਵੈਰ-ਭਾਵ ਜਾਂ ਖੁਟਸ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮਾਰਕਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਹੱਥ ਦੇਣ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਪੈਰ, ਮੈਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਸੀ' ਦੇ ਚਾਰ ਉਤਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਏ. ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੇਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਤੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਲਿਖਤੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸੌਂਪਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਰਸਮੈਂਟ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲਗਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ

ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਿਕਰਮ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੁਹਿ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਥਿਤ ਹੋਰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ "ਜ਼ਿਆਦਤੀ" ਭਰੇ ਸਲੂਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਰੋਸ਼ਣ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਮੈਂ 'ਨਾਪਸੰਦ' ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੜਤਾਲ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਦਸਤੀ ਤੇ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪਏ ਤੇ ਬਿਕਰਮ ਨੇ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਕਤਲ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੁਸ਼ਣਾਚਾਰੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਮਗਰੋਂ ਅਮਰਾ ਬੇਨਰਜੀ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ।

'ਸੀ' ਲੈਡਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮਾਰ ਖਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਦੋਸਲਾ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਡਾ. ਜੇ. ਕੇ. ਜੈਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਗੀਨ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਆਖਰੀ ਰਾਖਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜੈਨ ਨੇ ਮਥਾਈ ਦੀ ਰੂ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਸਕਰਨ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਰਾਮਲੇਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਸਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਾਫ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਘੁਸਤਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਆਖੀਰ ਮੈਨੂੰ "ਕਾਟਰਗੇਟ" ਵਰਗੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੂਲ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਪਾਅ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਡਿਪਟੀ ਕੇ. ਐਮ. ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਫਰੇਸ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ 'ਸੂਰਯ' ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਰਾ ਤਾਂ ਘੱਟ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਾਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਉਪਰ ਇਸ ਜਿੱਤ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਜੈਨ ਤਕ ਆਈ. ਡੀ. 'ਬੀ' ਕਿਸੇ ਭੇਡੀ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿਮਾਇਤੀ ਤੌਰ ਅਜੇ ਵੀ ਆਈ. ਡੀ. 'ਬੀ' ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿੱਜੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਹੱਥੇ ਵਰਤੇ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਥੀ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਸੀ ਕਿ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਸਾਲ ਨੇ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ।

ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਇਕ ਜਨਰਲ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਲੋਕੇ ਮੇਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹਜਨਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸ਼ਖ਼ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਾਗਰਸ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਆਈ. ਡੀ. ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪਲਟਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ "ਸੂਰਯ ਗੇਟ" ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਸਿਆਸੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਾ ਬਣਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦੋਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਟਿੱਕਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਹੋਰਾਨੀ ਨਾ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਸੋਨੀਅਰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਚੁਭਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ। 'ਸੀ' ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਇਸ ਧੜੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪੱਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਲ ਝਾਰੀ ਮਾਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਮਥਾਈ ਦੇ ਇਕ ਅਤਿ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਅਸਲੀਲ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ

ਸਰਵਿਸ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਾ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਨੈਤਿਕ ਪਰਿਨਾਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਮਨਮਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਮਨਾਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਫਿਰਦੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਕਾਮ ਫੁੱਫੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਬਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਲੋਹ-ਢਾਚੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਦੀ ਸਿਖਰਲੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਦਵੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਆਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਿ ਮੋਨਕਾ ਨੂੰ। ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਅਭਿਭਰ ਸਮਾਜ ਕੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਠੀਕ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗਲਤ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮੋਨਕਾ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਖਿੰਮੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁਟਿਆਰ ਵਿਧਵਾ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਘਟਨਾਬਲਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲੰਦਨ ਵਾਪਸੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਪੱਥਰ “ਸੱਜੇ ਵਿਚਾਰ ਮੰਚ” ਬਣਾਕੇ ਨਾਜ਼ਕ ਮੰਡ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਸਥਿਰ ਨਿਗਰਾਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਖੁਫੀਆ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੇ ਮੋਨਕਾ ਤੇ ਅੰਥਿਕਾ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਥੋਲੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਕਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸਫਦਰਜੰਗ ਤੋਂ ਜ਼ਰਬਾਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗਮਗੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੜ ਜਿਕਰ ਕਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੋਨਕਾ ਨੂੰ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਜ਼ਲੂਮ ਨੂੰ ਹਰ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਕੇ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਰਾਜਕੁਲ ਦੇ ਜਾਨਸੀਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਖਬਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਚੋਣ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਲੜਾਕੇ ਤੇ ਧੌਕੜ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੇ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਰਣਾ ਤੇ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਮੋਨਕਾ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਹਿੱਤਾਂ ਤੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜਾਕੀ ਸੱਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਤੇ ਬੇਲੋੜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਖੀ ਤੇ ਪੀੜਤ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੋਨਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੋਨਕਾ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਨਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਅਮਿਤੋਸ਼ਵਰ ਆਨੰਦ ਤੇ ਮੋਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਫਿਰ ਸ਼ਿੰਦਤ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। “ਇਹ ਸੋਚ ਬੜੀ ਨਫਰਤ ਯੋਗ ਸੀ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਤੌਰ ਤੇ ਅਯੋਗ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਜਾ ਕੌਮ ਦੀ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਮ ਦੇ ਵੈਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਕੈਸੀ ਉਲਟੀ ਦਲੀਲ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮੋਨਕਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਥੇ ਮੈਂ ਇਕ ਸਹਾਇਤਾ

ਹਰਿਤ ਬੰਬਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਗੰਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮੇਲਕਾ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਤਾਵਲੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਸਲਾਘਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ।

ਭੁੱਜ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਮੇਲਕਾ ਦੇ ਇਕ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਫੋਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਰੀਖਕ ਡੌਰ ਨਾਲ ਅੜ੍ਹੰਗ ਨਾ ਸਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਲਈ ਸੇਪਿਤ ਫੋਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖੁਫੀਆ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਟਾਂ ਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਫੋਨ ਤੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਾਂ। ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਵਿਹਾਰਕ ਸੀ। ਪੁੱਤ੍ਰ ਯੋਜਨਾ ਬੰਦੀ ਪਿੱਛੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵਿਰਾ ਬਾਹਰੀ ਐਕਸ਼ਨ ਸਨ।

ਉਹ ਘਰ ਵੱਡੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਧੁਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮਹਾਬਲੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਕੰਮ ਬਣੇ ਇਕ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀਵਾਨ ਖਾਨੇ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਯੰਤਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਘਰ ਖਾਲੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸਾਟਕਾਰੀ ਏਂਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਕ ਸੁਹ ਏਂਟ ਤੇ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਲਕਣ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣੀ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖੇ ਘਰ ਵਿਚ ਖੁਫੀਆ ਮਾਈਕਰੋ ਫੋਨ ਲਾਉਣ ਦਾ ਮੇਕਾ ਉਪਲਬੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਘਰ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਐਕਸਚੇਂਜ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਅਮਲੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ "ਮੁਰਦਾ" ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮੁਰਦਾ ਫੋਨ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਗੇ।

ਲਘੂ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਮਾਈਕਰੋ ਫੋਨ ਦੀ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮਾਰ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦੇ ਖਬਰ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਮਰੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ 150 ਮੀਟਰ ਦੂਰ ਚੰਕੀ ਤੇ ਬੜੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦੇ ਦੋ ਯੰਤਰ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੇ 100 ਮੀਟਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਘਰ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਬਿਨਾ ਰੁਕਾਵਟ ਬਿਜਲੀ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਇਕ ਹੋਰ ਐਕਸ਼ਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕੰਮ ਮੁੱਖ ਖਵਾਬਗਾਹ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣਨ ਲਈ ਯੰਤਰ ਲਗਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਿਆਦਰਸ਼ਣੀ ਫੋਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੀ ਕਨਡੈਨਸਰ ਤਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਘੂ ਰੇਡੀਓ ਸੰਚਾਰ ਯੰਤਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਚੁੱਕਦਾ ਤਾਂ ਯੰਤਰ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰਵਰਤੀ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਯੰਤਰ ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬੁਲਾਏ ਗਏ ਦੋਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰ ਲੈਂਦਾ।

ਜਿਸ ਫੋਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਸੀ ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਲਾਈਨਮੈਨ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖੇ ਘਰ ਤਕ ਰਸਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਨਵਾਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨੁਕਸਦਾਰ ਫੋਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਸਰਾ ਯੰਤਰ ਮੇਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਜੇ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਖਾਲੀ ਪਾਸੇ ਫੁਲਾਦਰੇ ਲਈ ਢੱਕ ਕੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਫੁੱਲਦਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਯੰਤਰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਾਈਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਸਜੀਵ ਰਹੇ।

ਅਗਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੂਰਵਰਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਲਈ "ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਘਰ" ਲੱਭਣ ਦੀ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਸਾਮਾਨ 'ਚੋਂ ਤਾਂ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਸੈਟ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਜਗ੍ਹਾ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਕੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਨੇੜੇ ਦੇ ਹਰੇ-ਭਰੇ ਟੁਕੜੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਭਗਵੇਂ ਵਸਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਪੁਜਾਰੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਜਾਂ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਆਈ ਥੀ ਦੀ ਸਥਿਰ ਨਿਰਗੁਣ ਅਮ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਯਾਤਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਰੋਬ ਨਾਲ ਜੇਹੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਂਦੀ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਨਾਲ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੜੇ ਜਿਹੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੋਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਦੀ ਕੋਟਾਂ ਕਾਫੀ ਜਿਆਦਾ ਸੀ। ਪੁੰਡੂ ਇਸ ਨੇ ਜਾਗੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਜੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਉਹ ਅਜੀ ਉਪਭੋਗਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਬੜੀ ਸਫਲ ਰਹੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਅਸਲੀ ਤੇ ਕਲਪਿਤ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੁੱਝ ਮਿਹਨਤ ਅੰਦਰ ਬਲ ਰਹੀ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਕੇ ਕੀਤੀ ਸਫਲ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਇਕ ਸੰਭਵ ਰਿਪੋਰਟ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਰਾਜਿੰਦਰਾ ਪਲੇਸ ਵਾਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਲਿੰਕਸ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਸੂਚਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਲਈ, ਤੇ ਬਸੰਤਰ ਬਿੰਦੂ ਲੱਭਣ ਤੇ ਵਿਸਤਰਤ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ 15 ਦਿਨ ਲਗੇ। ਮੇਰਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਿੱਧਾ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਥੀ. ਨੂੰ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਯੰਤਰ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਲਈ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਵਲੋਂ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣ ਸਕਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਮੰਛੀ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਹੀ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦੇਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਮੁੱਖ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੇ ਅਣਪਰਖੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਜਿਹੇ ਪਰਖੇ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਵੇ। ਹੋਰ ਡੂੰਘੀ ਪੜਤਾਲ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਰਹੱਸਮਈ ਪਰਵਾਹ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ। ਧਵਨ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਸੀ ਪਰ ਨਵੇਂ ਵਾਰਿਸ, ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਆਪਣੀ ਨਵੇਂ ਰਾਜਸੀ ਟੋਹਣੀ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਲਈ ਧਵਨ ਇਕ ਸਟੈਨੋਗਰਾਫਰ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਕੰਮਪਿਊਟਰ ਮਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜੀਵ ਵਲੋਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਫ਼ਿਰਮਾਈ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਤੁਰੇ। ਫੋਤੋਦਾਰ, ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਰੋਟੀ ਸੇਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਰੋਸ਼ਨ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਚਕਦਾਰ ਵਤੀਰਾ ਅਪਣਾਵਾਂ ਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਿੱਖਾਂ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਘਿਰਣਤ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਉਦੋਂ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਤੇ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮਬਿਸਤਰਾਂ ਹੋਣਾ ਗੁਪਤਚਰ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪਾਤਰ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ 1 ਅਕਤੂਬਰ ਰੋਡ ਦੇ ਪੁੰਦਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ

ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰੂਕੀ ਬਹਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਯੋਸ਼ਨਾ ਦੇ ਖਾਕੇ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ। ਮੈਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਲੜੀਦਾ ਕਾਰਜ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਰਥ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਗਾਧੀ ਮੇਰੇ ਕਰਾਉਣ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਨਿਕਲਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਰੋਕਸ ਉਠਾਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰੂਕੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਹੈਡਸਟੇਚਰੇ ਉਪਰ ਗਧਿਆ ਮੇਰੇ ਵਲ ਜੇਰੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਰਿਹਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਤੂੰ ਕਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਕਰਕੇ ਰਿਪੋਰਟ ਮੇਰੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਂਗੇ।

ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲਹ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਤਕ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਲਮ੍ਹੂ ਟੋਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਬੰਦ ਲਿਆਇਆ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਵੇਖਿਆ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਇਹ ਆਜ਼ਾਤ ਕੀਤਾ ਟੋਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਹੈ। ਇਹ ਲੈ ਜਾਓ ਤੇ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰ ਲਿਆਓ।”

“ਉਹ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?”

“ਇਹ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਜੈਲ ਡਿਫ਼ਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਏਲਚੀ ਨੂੰ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇਗਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਬਹਾਨੇ ਘੜਨ ਲਈ।”

“ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ।”

ਉਸਨੇ ਠਾਠ ਨਾਲ ਫਿਰ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ, “ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਅਫਸਰ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਂ ਸਮਝਾ ਕਿ ਉਹ ਝੂਠ ਸੀ।”

“ਹੁਣ ਜਾਓ ਜਾਕੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰੋ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਓ। ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਇਤਲਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।”

ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸੰਤ ਤੋਂ ਬਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਲਵਾਦੀ ਜੁਝਾਰੂ ਨੇਤਾ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਡਿਫ਼ਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਏਲਚੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਊਨੀ ਗੱਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਗਾਧੀ ਤੇ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਆਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਹੁਣ ਦਿੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਦੀ ਕੰਠੜੀ ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਭਾਗ ਬਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਜਾਕੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਾਂਗਾ।

ਮੈਂ ਦਿੰਦਰਾ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਚਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਟੋਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਹਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਠੰਝ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸੰਤ ਦਾ ਏਲਚੀ ਮੇਰਾ ਨਿਜੀ ਮਿੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਲੋਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਯਤਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਲਈ ਨਾਲ ਗੱਦਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਅਤਿਸ਼ੁੱਧ ਵਨਗੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮੁਲਵਾਦੀ ਅਨੁਆਈ ਤੋਂ (ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਕਥਿਤ ਵਹਾਬੀ) ਸਮਰੱਥ ਹੂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਮੁਸੀਬਤ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੋਕ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਐਸ. ਆਈ. ਥੀ. ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ, ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ, ਆਈ. ਥੀ. ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਵੰਦਾ ਲਟਕਦਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਦੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਤੇ, ਉੱਤਰ ਆਪਾਤ ਕਾਲ ਦੇ

ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਜਾਪਿਆ। ਮੈਂ ਮੰਨਕਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਜੋਂ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਦੇ ਕਈ ਰੰਗ ਵੇਖੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਵਿਧਵਾ ਇੰਚਰਾ ਜਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਜਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦਮਲੇ ਲੋਕ ਵਹਿਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਯੂਸਨੂੰ ਖ਼ਰਮ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਫਿਰ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਲੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਨਵੀ ਗੁਪਤਚਰਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਖਿਚਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਇਕ ਸਫਲ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਤਰੇ ਸਹੇੜਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਪਰਕਤ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿਲਤ-ਆਮੇਜ਼ ਹਾਜ਼ਰੀ ਤੋਂ ਛੋਟ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇੰਚਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੀਠ ਤੇ ਭਾਵ-ਹੀਣ ਅਤੇ ਨਾ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧੀ ਤੇ ਦੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਰਿਆਇਤ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ ਕਿ ਜੇ ਯੋਜਨਾ ਨਸ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਜਾਂ ਭੇਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ।

ਮੰਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਰਾਂ ਲੱਭ ਲਈਆਂ ਜੋ ਉਹਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਫੋਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਚਿਤ ਲਘੂ ਰੇਡੀਓ ਸੰਚਾਲਕ 'ਨਿਸ਼ਾਨੇ' ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ "ਜੰਕਸ਼ ਡੱਬੀਆਂ" ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਟੋਪ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਸਿਰਫ ਟੋਪਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਘੰਟਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਖੁਦ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁੱਲ ਕੁੱਲ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਿਹਾ ਤੇ ਟੋਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਕਰ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਜੇਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਖ਼ਮੋਲੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਮੇਰੀ ਹੱਥ ਲਿਖੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਿੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰ ਰਹੇ ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੱਸੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਤੌਰ ਬਿਨਾਂ ਹਸਤਾਖਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਨੀਲੇ ਲਿਫਾਢੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਇੰਚਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਆਮ ਵਿਧੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੇਵਲ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਠਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ "ਕੰਮਪਿਊਟਰ ਦੇ ਗਊ ਜਾਏ" ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਹਾਇਕ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ, ਅਰੁਣ ਸਿੰਘ, ਵਿਜੇ ਧਰ, ਤੇ ਸੁਮਨ ਦੂਬੇ ਵਰਗੇ ਬਾਸੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਦਿਸ਼ ਵਿਚ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਨਤੀਸ਼ੀਲ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਸੰਕਲਪਾਂ, ਉਦਾਰ ਆਰਥਿਕ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਤਕਨੀਕੀ ਆਦਾਨ ਦੇ ਦਰ (ਥੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ)

ਖੰਝੂ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜੀਵ ਰਿਵਾਇਤੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਬਰਾਦਰੀ, ਧਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਤੇ ਜੋਗਾਣੀ ਆਰਥਿਕ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਰਿਵਾਇਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਹਟਣ ਲਈ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ।

1982 ਦੀਆਂ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਅਠਵੇਂ ਨਾਮ-ਬੋਗਮ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਧਾਰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ 1983 ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵਾਲੀ ਫੁੱਲ ਮਗਰੋਂ ਸਿਰ ਸਰਾਬੇ ਨਾਲ ਐਨ. ਟੀ. ਆਰ. ਨੂੰ ਗਵਾਹੀ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜੋੜ ਤੋੜ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਮੋਟਾ ਮੰਮੇਰਾ ਭਰਾ ਇਸ ਫੁੱਲ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।

ਅਗਸਤ 82 ਦੀਆਂ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਜੁੱਡਲੀ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਭਾਰੇ ਕੀਤੇ ਖੁਲਾਸੇ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਸਤਰ-ਧਾਰੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਵਲੋਂ ਧਮਕੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਰਾਜ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਕਲ-ਹਰਕਤ ਉਪਰ ਸਖ਼ਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ, ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥੇ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਕੌਂਟਡ ਪੋਰਕਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਅਪ੍ਰੈਲ 1978 ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਝੋਜਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਰਹਿਤ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਿਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪਣਾ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਨਾ ਰੁਕਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਦੇਸ਼ ਭਰਤ ਪੱਤਰਕਾਰ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ (ਇਕ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਿਆ), ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਮਨਚੰਦਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਂਟਡ ਪੰਥੀਆਂ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਇਓ ਹੀ ਰੋਹਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਰਮ ਖਿਆਲੀਏ ਸਿੱਖ ਵੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਬੁਕਲ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸਿੱਖ ਮਾਤਭੂਮੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਈ ਚਿੰਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਿੱਥੇ ਹੋਏ ਪਰਵੇਸ਼ ਦਵਾਰਾਂ ਉਪਰ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਾਡੀ ਪੁਲਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸ਼ੱਕੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਯੋਜਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿੱਧੀ ਤੇ ਮੇਰੀ 14 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਾਈ ਜੰਮ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਝਲਕ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਬੇਸਬਰੀ ਤੇ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਸੰਤੁਲਤ

ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਥਾਵੇ ਵਿਚ ਭਰਸਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਚਮਕਿਆ ਤੇ ਫੁਲ ਦੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਸਾਹਮਣੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਲੁਭਾਉ ਉਸਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਸੀ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨੱਕ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਸੀ।

ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਚੇਗਮ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹ ਡੂੰਘੀ ਸਿਆਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਵਲ ਧੱਸਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹਰਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਾਰਾ ਭਟਕਾ ਲਾਇਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਜਾਟ ਪਿਤਾਮਾ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਹੱਥ ਹਾਰ ਗਈ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਨੇ ਮੋਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਚੋਣ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਲਈ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਜ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਾਟ ਪਿਤਾਮਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਚੁੱਪ ਪਾਕੇ, ਲੋਂਗ ਲਾਚੀਆਂ ਵਾਲੀ ਚਾਹ ਬਣਵਾ ਕੇ ਪਿਲਾਈ। ਉਸਦੇ ਮੱਠੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਕੱਦਾਵਰ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਰਤਾ ਬਿੱਲਾ ਤੇ ਨਰਮ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਇੰਦਰਾ ਨਾਲ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਭਵਨ ਵਿਚ ਲਿਫਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਵਿਉਂਤੀ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਦੋ ਚਾਰ ਵਾਰ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਇਸ਼ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਲੇ।

ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਜ "ਹਰਿਤ ਮੁਹਿੰਮ" ਸੀ, ਜੋ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਧਾਨਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਤੀਸਰਾ ਮੋਕਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜੂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਕੋ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੁਪ-ਚੁਪ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਸੰਵਿਧਾਨਿਕ। ਇਸ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਲਾ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਭਾਵਕ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜੇ. ਪੀ. ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਛੋਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਇਆ।

ਇਹ ਭੇਡਾ ਕਾਰਜ ਬੜੀ ਸੰਖਿਆਈ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਅਹਿਮਦ, ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਸਭ ਹਰਿਆਣਵੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ) ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਹੱਥ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਕਿਤਨਾ ਪੈਸਾ ਗਿਆ, ਇਹਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੀਮਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜੋ 10 ਲੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਤਕ ਹੋਵੇ। ਮੁੱਖ ਪਰੇਰਕਾਂ ਨੂੰ 10 ਕਰੋੜ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਰਕਮ ਮਿਲੀ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਾਰ ਨੂੰ "ਆਇਆ ਰਾਮ ਗਯਾ ਰਾਮ" ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚੋਧਰੀ ਭਜਨ ਲਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਇਕ ਉਠਦੇ ਬੱਦਲ ਦੇ ਟੋਟੇ ਵਾਂਗ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਚਾਲਾਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਮੂੰਹ ਨਾ ਲਾਇਆ। ਮੇਰਾ ਕਾਰਜ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਭ ਗੱਲਬਾਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਜ਼ਮੀਰ ਚੋਭਾਂ ਨਾਲ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਆਮ ਹੀ ਵਾਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਅਨਾੜੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਆਈ. ਡੀ. ਦੇ ਜਾਨਵਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਸੁਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਕਰਕੂਟਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਤੀਜਾ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਫੌਜੀ ਮਨਨੀਤ ਉਪਰੋਕਤਾ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਨਨੀਤ ਉਪਰੋਕਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਸਾਖਵਾਂ ਜ਼ਗੀਰ ਦੀਆਂ ਗਲਪੀਆਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਨਿਕੰਮਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ।

ਆਖਰਾ ਵਿਚ ਨਾਭਾਵੀ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਐਮੀ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਬੜੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਜਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਰਾਜਸੀ ਤਿਲਕਟਾਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਹਿੰਦੂ ਮੰਤ-ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਚਾਹ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਤਲੇ ਦੇ ਘਪਲਾ ਕਾਫ਼ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ, ਕੁਝ ਤੋਲ ਸੋਦਾ, ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਅਨੁਕਰਨ ਦੇ ਕਾਫ਼, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਝਾਦਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਉਹ ਭਾਈ ਵਿਆਕੁਲ ਸੀ। "ਆਸੂ" ਨੇ ਲਗਭਗ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨੁਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨੇਲੀ ਕਤਲਾਮ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪੱਛਮੀ ਮੁਹਾਬ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਜਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਫਗਾਨ ਨੀਤੀ ਇਸ ਪਿੱਛ ਦੀ ਰੂਗੇਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਕਾਬਲ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਰੂਮੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਫੌਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਸ਼ਸਤਰਬੰਧ ਗੁਰੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਤੇ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਜੋ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਉਹ ਬਾਬਰਕ ਕਰਮਲ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਸੰਵੀਅਤ ਫੌਜ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁੱਖ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਜਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮੂਲਵਾਦੀ ਜੰਡਲੀ ਲਈ ਇਕ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਛੋਟੀ ਹੀ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੇੜ ਦੇਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਅਧੂਰੇ ਰਹਿ ਗਏ ਮਨਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਨੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਮੈਂ 'ਰਾਅ' ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾਤ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਘੁਸਪੇਠ ਦੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਈਆਂ। ਇਹ ਜਾਸੂਸ ਪਸ਼ਤੂ ਅਫਗਾਨ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗੁਲਬਦੀਨ ਹਿਕਮਤ ਯਾਰ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਧੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਮੁੜ ਆਇਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਅਫਗਾਨਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਰਬਾਂ, ਮਲਾਇਆ ਵਾਸੀਆਂ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਫਿਲਪੀਨਾਂ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀਆਂ ਸੂ-ਇੰਡੋਤ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਈਸਾ ਖੋਲ ਦੇ

ਨੇੜੇ ਇਕ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਂਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਜਾਸੂਸ ਜੋ ਉਸ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜੱਬੇ ਨਾਲ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆ ਕਿਸੇ 1982 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸਨੇ ਵੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਰੂਪ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੁਆਣੇ ਲਿਆਏ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਨਿਗਰਾਨ ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਆਦਤ ਸੀ ਕਿ ਕਦੇ ਕਦੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇਖਕੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਦੇ ਰੀਝ ਨਾਲ ਹੀ ਖਰਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਜਾਸੂਸੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਲ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰੀਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੁੱਜਿਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਰਜ਼ਾਨਾ, ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ 'ਆਈ' (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਰਨਮਾਲਾ ਦਾ ਨੌਵਾਂ ਅੱਖਰ) ਲਾਕੇ ਜਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣੀ ਇਕ ਅੱਖਾ ਕਾਰਜ ਜਾਪੀ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਢਾਚੇ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਆਖੜੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਦਲ ਖਾਲਸਾ, ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜੰਧਾ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਭਾਰੇ ਮੰਗੀਆਂ ਭੁੱਤ ਰਜਵੀਜ਼ਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਮੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ 'ਚ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਢੰਨੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਪਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀ ਹੁਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਇਹ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਜਿਹੇ ਕਾਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੜਨ ਤਰਾਸ਼ਣ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖੀਰ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਉਤਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਅਨਿੱਖਤ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕ੍ਰਮਵੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕ੍ਰਮਵੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਅਟੱਟ ਅੰਗ ਸੀ। ਬਰਤਾਨੀ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਧਰਮ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਹੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵੱਖਵਾਦ ਦੀ ਝਲਕ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਝਲਕ ਸੀ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਹੈ। ਵੱਖਵਾਦ ਦੇ ਬੀਜ 'ਪਛਾਣ ਸੰਕਟ' ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਥੱਲੇ ਦੱਬੇ ਪਏ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਰਾਜ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਫੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਲਈ ਆਲਸੀ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਕੇਵਲ ਖਾਲਸਾ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਰਾਹੋਂ ਭਟਕੇ ਮੱਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਦੀ ਟੱਕਰ ਕਾਰਨ ਭੜਕੀ ਚਿੰਗਾੜੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਵੀ

ਸਪੇਸਟ ਟ੍ਰਿਕਿਅ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਸੋਂ ਦੇ ਹਊਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨੇ ਵੀ ਉਲਝਾਇਆ। ਇਸ ਰਾਸ਼ੀ ਮਾਹੇਲ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਕਾਗਰਸੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹੱਥ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ 14 ਅਪ੍ਰੈਲ 1978 ਨੂੰ ਸਿਥਣਾ ਸਿਆਣਪ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕ ਬੇਲਖ ਤੇ ਸੋਚ ਰਹਿਤ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ "ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ" ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਾਲੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਨ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਹਾਕਮ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਥੜੀ ਸੈਖ ਨਾਲ ਹੀ ਬਚਨਾਮ ਤੇ ਸੁਭ ਰਹਿਤ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੌਤੋਂ ਵਿਚਲੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਛੱਡਿਆ ਸੀ।

ਸੰਜੇ ਗਾਧੀ 14 ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ੋਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੋਸ਼ਲਿਸ਼ ਤੇ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਲਵਾਦੀ ਰੋਡੀਆਈ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕੱਟੜ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਭਾਤ ਦੇ ਮੁਲਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖਰਮ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਗਰਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਣਗੇ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਮੁਲਵਾਦ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਖਿੱਗੋਡਾ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਦਲ ਖਾਲਸਾ, ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਾ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪਾਠੀ (ਜੋ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ), ਗ੍ਰੰਥੀ (ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਤਹਿਵੀਲਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ), ਢਾਡੀ, ਤੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥੇ ਜੋ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਵਛਾਦਾਰ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਰਧਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਸਭ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਜੇ ਦੇ ਲੰਗੀਟੀਏ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰ ਦੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਮਈ 1981 ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਕੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਇਤਬਾਰੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਲਿਆਵਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਦੂਲਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਭਾਰੀ ਥੋਲੇ ਲੈਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਠਿੰਡਾ ਕੋਲ ਮਾਨਸਾ ਛੱਡ ਆਵਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਇਕ ਥੋਲੇ, ਗੁੱਡੀ ਤੇ ਅੱਧੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

1980 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਗਰਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਜ਼ੋਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਗੱਠਜੋੜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਧੜਾ-ਧੜ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਲਾਇਸੈਂਸ ਦੇਣ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿਹੜੇ ਮਗਰੋਂ ਅਪਰਾਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਜ਼ੋਲ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਪਦ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਗਰਸੀ ਮੁੱਖਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਉਕਸਾਇਆ ਜਿਸਨੇ ਅਪਰਾਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਚੈੱਕ ਮਹਿਤਾ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਚੋਂ 20 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ 14 ਅਕਤੂਬਰ 1981 ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਰਿਹਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ, ਨੰਦੇੜ ਸਾਹਿਬ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ) ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਜ਼ੋਲ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕਤਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸਬੂਤ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਦੀ ਦਿੱਲੀ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਕਈ ਅਨੱਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਰਕਾਪੇਖੀ ਨਿਗਾਹਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਜਸੂਸ ਤੇ ਕਰਨੀਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਹਲਚਲ ਦੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਤੇ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਭਾਰਜ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਬੜੀ ਡਰਤੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਟੇਪਾ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਤੇ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਉਭੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੀ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਮੂੰਹ ਜੇਰ ਕੰਟਰੋਲ ਪੈਸੀ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਲੰਬੇ ਪੈਂਡਲਾਂ ਦਾਰ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਕੇ ਮੁਕਾ ਨਾ ਲੈਂਦਾ।

ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਹੱਟਾ ਕੰਟਾ ਸਿੰਘ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਢਾਂਚ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਮੰਜੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਤਲ ਮਲਕੇ ਮਾਲਸੀਏ ਤੇ ਮਾਲਸੇ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਮ ਹੀ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਵਿਸਕੀ ਦੇ ਗਲਾਸ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਨੀ ਭੈੜੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਯੂਨਾਨੀ ਲਈ ਸਵਾਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ 1983 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਉਚ ਆਯੁੱਕਤ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ 1980-82 ਵਿਚ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਅਦਾ ਪੌੜ੍ਹ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਅਨੱਖੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਹੋਰਾਨ ਸੀ ਜੋ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਰਸੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪੌੜ੍ਹ ਸਾਦਗੀ ਨੇ ਮੋਹ ਲਿਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਖੋਲਤੀ ਹੇਠ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਮਾਹਿਰ ਪੱਤਝੇਬਾਜ਼ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਪੱਖ ਉਸ ਰਾਤ ਕੰਮਰੇ ਨੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਾਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਮਰੇ 'ਚ ਬੈਠਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸੰਤ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਯੋਧੇ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇਸ ਨਾਦਾਨੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੋਤੀ ਦਾ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਨੰਗੇ ਚਿੱਟੇ ਭੜਕਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਕਾਰਨ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਸਨੂੰ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਅਮਿਤੋਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਜਾਣ, ਸਣੇ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਿਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ, ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੋਈ। ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਜੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਫੁੱਲਦਾ ਜਦੋਂ ਚਤੁਰ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ 1980 ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕਾ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਰਸਮ ਮਗਰੋਂ ਸੰਜੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੁਕਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਸਵੀਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣਗੇ। ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਕੋਈ ਸੁਖਾਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਪਦਵੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਗਤਬਤ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਅੱਡ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਕਪਤਾਨ ਤੋਂ ਬਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਕਦੇ ਸਨੇਹ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਮਵਰ ਸਿਆਸੀ ਹਸਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਜੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਸੁਆਲ ਜੋ ਉਸਨੇ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ਾਜ਼ੀ ਤੋਂ

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦਲੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਅੱਕ ਕੇ ਆਖੀਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਪੱਕੂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਪਿਤਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸੀ ਕਰੇ। ਉਸਦੀ ਫੰਡੀਗਜ਼ ਵਾਲੀ ਗਲਮ ਗੱਦੀ ਦੀ ਫੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਹ ਫੁੱਲ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵੱਖਵਾਦ ਦਾ ਜਿੰਨ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸੰਜੇ ਨੇ ਖੇਤਲ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਸੀ ਖੇਤਲ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਦੇਸ਼ਾ ਭਰੀ ਰੱਖਾ ਨੂੰ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਵਰਤਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਖਦਾਈ ਪਿੰਜਰਾ ਰਾਇਸਿਨਾ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਰਾਣਟਰਪਤੀ ਬਣਨ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਆਪਣੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਣੇ ਹੋਏ ਸਮਝੋਤੇ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਡੱਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪੰਕੂ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਔਰਤਵਾਦ ਦੇ ਉਸ ਨਰਕ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ ਸੀ ਜੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਰਕ ਅਗਨੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੀ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚੋਣ ਦਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਲਈ ਗਈ। ਦਿੱਲੀ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਮਈ 1983 ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਾਜੀਵ ਗਾਧੀ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਪਿਆ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਭੇੜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਸਰਲ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਉਸਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫੋਟੋਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੁੰਫਲੀ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸੰਜੇ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਸਿਰਤੋੜ ਤੇ ਨਿਧੜਕਤਾ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।

ਮੇਰੀ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮਾਯੂਸੀ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸੂਚੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੰਗਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ ਨੌਕਵੀ ਜਿੰਤ ਦੀ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਨੀਹਾਂ ਹਿਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਿੱਖ ਖਾਤਰਵਾਦ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਥਾਨਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਲਾਹਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਘੱਟ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬੜੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧੜਿਆਂ, ਜਾਤਾਂ, ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਆਮ ਹੀ ਸੂਚੀਆਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦ

ਕਾਰਜ ਸੋਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਹੀ ਵਿਵਾਸ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਰਾਜ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਤੇ ਸੀ ਆਈ. ਡੀ. ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੋਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤਿਆਗਣ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਰਾਖਿਆ ਨੇ ਵਿਵਸਥਾ ਉਪਰ ਰਾਜਸੀ ਅਜ਼ਾਦਦਾਰੀ ਬਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਏ ਹਨ।

ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇਤਰ ਦੀ ਝੋਟ ਹੀ ਮਹਿਕ ਸੁੰਘ ਲਈ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੋਟ ਪੇਟ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਲਈ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਨਤੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਹੀਰਾਂ ਘੋੜ ਲਈਆਂ। ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਇਲਰ, ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਸਤ, ਜਗਦੀਸ਼ ਆਨੰਦ, ਜਗਪਰਵੇਸ਼ ਚੰਦਰ, ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਭਾਗਵਤ ਬਾਮ ਆਜ਼ਾਦ ਬਰਗੇ ਨੇਤਾ ਭਾਰਤੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਚੌਕਰ ਕੰਢੇ ਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਮਾਇਕ ਤੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਕ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਗਰੀਬ ਰਹਿਣ ਦੇ ਤੇ ਇਕ ਸੰਘਰਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਉੱਦਮੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਠੌਰ ਵੇਸਲੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਿਸ ਨਾਜ਼ਕ ਪਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਲਿਆ ਪਤਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਸਿਆਸੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੋਨੇ ਦੀ ਫਸਲ ਵੱਢਣ ਭਾਵ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕਾਂਤ ਰੱਖਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਈ। ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇਤਾ ਮੇਰੇ ਘਰ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਜਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਦਾਅਵਤ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਪਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਿਊਸਪਲ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਜਿਤਾਉਣ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਧਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਫੇਸ਼ਰਮਾ ਵਾਗ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਰਜ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਐਮ. ਐਲ. ਫੋਰੇਦਾਰ ਦੀ ਸੁੰਭਲੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਧਵਨ-ਧਰ ਜਾਦੂ ਦੀਆਂ ਗੈਰ-ਜਿਮੇਵਾਰਨਾ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤ ਲਈਆਂ। ਇਹ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਐਸਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਦਰਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਅੰਦਰਲੇ ਘੋਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਕੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਸੀ? ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਗੂਣੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਸਭਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਵਰਦੀ ਪਾਕੇ ਮਾਰਕਸੀਆ ਦੇ ਭੂਤਵਾਸ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਦਾ।

ਰਾਜੀਵ ਮੰਡਲੀ ਦਾ ਇਕ ਧੜਾ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਫੋਰੇਦਾਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦਾ ਜੁੱਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੋਟਾਂ ਖਾਂਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਵਾਗ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਮਨਨੀਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਫੋਰੇਦਾਰ ਦੇ ਧੜੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਜੇ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਤੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਟਿਕਟਾਂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਤਰਜੀਹ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ ਸਿਆਸੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਚੋਣ ਲਈ ਟਿਕਟਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁੱਠੀ ਧਾਰਨਾਂ ਤੇ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਸੰਜੇ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਤਰਜੀਹ ਨੇ ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਥੀ. ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜੇਰੂਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਹਾਥੀ ਸੁਭਾਈ ਬਣ-ਨੀਤੀ ਅਸਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਆਫ਼ ਕੇ ਧਵਨ ਨੂੰ ਗੁੰਠੇ ਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਚਾਟੀਭਿਆ ਤੇ ਵੇਰੋਦਾਰ-ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਹੁਕੀ ਕੋਲ ਮੈਨੂੰ ਸਜਾ ਦੇਣ ਤੇ ਧਵਨ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਰਾਹ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਐਸ ਆਈ. ਬੀ. ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮਹਾਂਤਵਪੂਰਨ ਆਸਾਮੀ ਤੋਂ ਅਭਿਸ਼ਟਾਤਾ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਟਾਕੇ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵੀ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਉਸ ਗਿਰੋਦਾਰ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸ਼ਿਮੇਵਾਸ ਸਨ ਜਿਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਰੂਸੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸਾਖਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ, ਉਹਦਾ ਸਥਾਨ ਗੁਹਿਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖਰ ਅਭਾਸਗਾਧੀ ਹੈ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਜੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਗੁਪਤਭਰ ਅਮਲਾ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਕਮਾ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਤਾਂ ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਰੋਦਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਮੰਡਲ ਨੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਾਰਖੀਏ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਏ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਿੰਨ ਚਿਨਾ ਪਿਛੇ ਹੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤੇ ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਚੋਣ ਵੀ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਗਿਰੋਦਾਰ ਦੀ ਕਰ ਲਈ ਗਈ।

ਮੇਰੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਸਭ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਅਤਿ ਗੁਪਤ ਵਾਈਲਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਗਿਆ, ਉਹ ਉੱਥੇ ਠਾਠ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੌਂਪਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕੁਝ ਮਾਨਵੀ ਅਸਾਸ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀ ਨਾਇਬ ਕੇ. ਐਮ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਟੀ. ਵੀ. ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸਾਬਕਾ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉੱਘੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਰੱਖਕੇ ਕੀਤੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਪਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਣੀ ਸੀ। ਰਾਮ ਦੀ ਦਿੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਲੁਕੋਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੰਭਾਜਨਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਹਾਸ਼ੀਏ ਦੀ ਗੋਤੀ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਨੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਆਫ਼ ਕੇ ਧਵਨ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਤਕ ਅਣਗੰਨਿਆ ਹੀ ਕਥਾਬਾਨਾਂ 'ਚ ਰੁਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਖ਼ੁਪਾਲਤਾ ਵਿਖਾਈ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੁਖ-ਸਾਂਦ ਪੁੱਛੀ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਬਦਲੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲੈਣ ਲਈ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਧਵਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਹੋਏ ਅਪਮਾਨ ਪਿੱਛੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ

ਸਾਖਾ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਰਬ-ਨਿਯਮ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।
 ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮੰਗੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਿਹਤ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਸ਼ੁਭ
 ਇੱਛਾਵਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਭਾਗ
 ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਰੇਪ੍ਰੇਜੇਂਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ
 ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਧਵਨ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਤੇ ਸਥਾ
 ਲਈ ਪਹਿਲ ਤੇ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਨੌਰਜਸ ਨਾਲ ਤੇ ਬੜੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਦ
 ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਬੀ. ਐਲ. ਜ਼ੋਸ਼ੀ ਦੀ ਓਟਾਵਾ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮ ਬਣਾਕੇ, ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ
 ਕਰਵਾਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ ਫ਼ਲ ਨਿਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਕੇ ਮੰਗੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਿਹਤ
 ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪ ਉੱਚ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ
 ਮੁਹਾਜ਼ਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀ ਸੱਜੇ ਦੀ ਮੋੜ ਨੇ
 ਉਸਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸਮਝੋਂਬਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ? ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।
 ਇਹ ਮੇਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਦੀ
 ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵੀ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਵੀ ਤੇ ਬੰਬਕ ਅਤੇ
 ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਨਹਿਰੂਆਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਕੜੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ 22 ਅਕਤੂਬਰ, 1983 ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦੇ ਵਿਹਿਰ
 ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਇਕ ਜੁੱਡਲੀ ਵਲੋਂ ਅਤਿਚਿਣਾ ਪਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਓਟਾਵਾ
 ਲਈ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ
 ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਜਾਸੂਸੀ 'ਚ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਸ
 ਅਣਕਿਆਸੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ 'ਚ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ
 ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਮੈਨੂੰ ਉਂਕਾ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ
 ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾਕੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬੇਟੇ ਸੰਜੇ ਤੇ
 ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਯੋਧੇ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਇੰਦਰਾ
 ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜਦ ਮੈਂ 1987 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਚੁਸਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ
 ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪੱਥ ਤੇ ਧਕੇਲੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਹਾਣੀ
 ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਜਾਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਜੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
 ਕਬਾਇਲੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।
 ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਅਮਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
 ਸਿੱਖਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਸੀ।
 ਇਹ ਸਾਜਿਸਾ, ਨੰਗੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਹੀ ਵਧਦਾ ਫੁੱਲਦਾ ਤੇ ਪਲਦਾ
 ਸੀ। ਰਾਜ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਭਾਵੇਂ ਬਦਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ। ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ
 ਦੀ ਨਸਲੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਾਸ਼ਨੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ
 ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁਰਾਰ ਜੀ ਭਾਈ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ
 ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਨੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਘਾਪੇ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆ
 ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ

ਕਰਨ ਉਪਰ ਸੀ।

ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਬਾਰੀ ਬਿਸਟਾਖਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਗਲ ਵਿਚ ਫੂਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਤ ਨਮੂਨੇ ਸਨ। ਮੋਟਰਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਦਰਾਂ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧੀਆਂ, ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਤੇ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸਰਗੁਣਿਆਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜੇ ਨਾਜ਼ਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਪਰ ਹੋਣਾ ਸਭ ਪਾਸੇ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨੇੜਲੀ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸੁਤੰਤਰ ਖਿਧਾਰੀ ਜਾਂ ਅਦਾਕਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਕਲਪ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੇ ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਛੋੜ-ਛਾੜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਿਗਾਰਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਗਣਤੰਤਰ ਦੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਕੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਅਭੂਲਤਾ ਨੇ ਉਸਦੀ ਉਸ ਸੂਝ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਧੁੰਧਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤੇ ਸੰਜੇ ਨੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਛੋੜ-ਛਾੜ ਕੀਤੀ ਪਰ ਨਿਰਦੋਸ਼ੀ ਰੋੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਲਈ ਦਰਿਆ ਦੇ ਰੋੜ੍ਹ ਨਾਲ ਤਰਨ ਤੇ ਰੁਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰਦਿਲ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਖੁੱਟ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਢੱਕਣਾ ਲੁਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਟੈਲੇਨ ਦੀ ਪਰਤ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਆਪ ਲੁਕੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪਰਤ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਏਜੰਸੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਖਬਰਾਂ ਤੇ ਮਨ-ਮੌਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੰਗਾ ਜਾਓ ਤਾਂ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਬਣ ਜਾਓ ਤੇ ਯਮਨਾ ਜਾਓ ਤਾਂ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਬਣ ਜਾਓ। ਸੋਜਾ ਦੇਸ਼ ਵੈਸਾ ਭੇਸ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜਮੀਰ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨਾਲ ਮੈਲਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਤਦ ਤਕ ਪੈਰਾ ਹੋਣ ਲਿਤਾੜਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਜਦ ਤਕ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਨਿਗੀਖਕ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਅੱਗੇ ਉੱਤਰਦਾਈ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਧੁਨ ਤੇ ਨੱਚਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਜਦ ਤਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਾ ਆਈ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੋਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਫਤਵੇ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪਦਾਂ ਲਈ ਬਾਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਸੀ ਭਗਤਿਆਂ 'ਚ ਉਲਝ ਕੇ ਗੁਆ ਲਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਬੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਦੇਵ-ਕੱਦ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ, ਆਪਣੀ ਅਭੂਲਤਾ ਤੇ

ਸਾਜਿਸਾ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸਰਧਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਭਾਸ਼ਣ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਦੇਣ ਦਾ ਮੋਕਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗਿਰਾਵਟ ਤੇ ਪਤਨ ਵਲ ਜਾਣ ਤੇ ਠੱਠੇ ਖਾਣ ਤੋਂ ਨਾ ਰੋਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਉਪਰ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਰਾਵਟ ਵਲ ਲਿਜਾਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੇ ਸਥਿਰ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਚੋਣ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੁੰਦ ਪੈਂਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਇਕ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰਹੱਸਮਈ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਚਾਲਾਂ ਸਿਖਾਈਆਂ। ਮੈਂ ਬਿਜਲਈ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਵੈਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋ ਰਹੀ ਜਾਸੂਸੀ ਤਕਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਆਈ. ਥੀ. ਕੋਲ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਵੀਡੀਓ, ਆਡੀਓ, ਤੇ ਰੇਡੀਓ ਸਾਥੇ ਸ਼ਾਮਲ ਬੜੇ ਘੱਟ ਸਨ। ਇਸ ਕੋਲ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ, ਰੇਡ ਤੇ ਨਿਰੂਪਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਲਘੂ ਕੰਮੇਰੇ, ਜਾਬ ਕਰਨ ਤੇ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਤੇ ਖੁਫੀਆ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨ ਫੜ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰ ਵੀ ਲੈਣੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਯੰਤਰਾਂ ਉਪਰ ਪਾਬੰਧੀ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਲੋਗੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਬੂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਜਵੀਜਾਂ ਤਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰਾਂ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਇਕ ਖਰ੍ਹਾ ਤੇ ਦੌਤ ਪੈਪੇਬਾਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਵਿੱਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲਾਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਉੱਚ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਕਾਰਅਮਦ ਖਵਾਬਗਾਹ ਦੇ ਦੌਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਸਤੂ ਸੂਚੀ ਦੀ ਘਾਟਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਨਵੀਨਤਾ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ ਦੀ ਤਾਘ ਵਿਚ ਕਦੇ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਸੀ। ਸੋਪੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਲਈ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਢ ਵਿਚ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. ਐਮ. ਦਾ ਇਕ ਚੋਟੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਸੁਚੇਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਥਿਤ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਬੜੇ ਸਰਗਰਮ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਫੀਏਟ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਉਪਕਾਰੀ ਤੇ ਮਿਲਾਪੜੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਕਾਰ ਤਕ ਰਸਾਈ ਦੇ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਇਕ ਜਜੀਵ ਰੇਡੀਓ ਸੰਚਾਰਕ ਉਸ ਕਾਰ ਵਿਚ ਛੁਪਾਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਸੈਵੀਅਰ ਦੂਤ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣ ਸਕਣ ਦੀ ਰਸਾਈ ਬੇਰੋਕ ਟੋਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸੈਵੀਅਰ ਗੁਪਤ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਨੂੰ ਅਣ-ਇੱਛਤ ਵਿਅਕਤੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਉਸ ਮਾਰਕਸੀ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਮੈਤਰੀ ਡਰਪੂਰ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਭਾਵੀ ਰਾਜਦੂਤਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਭੈੜਾ ਝਗੜਾ ਟਲ ਗਿਆ।

1982 ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਇੰਦਰਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਾਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਭਾਵੀ ਰਾਜ ਪਲਟੇ ਲਈ ਜਾਸੂਸੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਣਗਿਣ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਜਟਿਲ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਟਾਫ਼ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਇਕ ਆਈ. ਥੀ. ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ 'ਟੀਚੇ' ਵਾਲੇ ਦਫਤਰ ਤਕ ਰਸਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਆਵਾਜ਼ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਉਚਿਤ ਯੰਤਰ ਨੇੜਲੇ "ਸੁਖਾਵੇਂ ਕਮਰੇ" ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਇੰਚਾਰ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਨਬਰਾਂ ਦੇ ਹਮਵਰਦਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਜਿਸ ਚਿੰਕੜ ਵਿਚ ਫਸਾਕੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਖੂਬ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਲਾ ਕੋਸ਼ਲ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਧਨ ਤੇ ਪਦਵੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਚ ਨਾਲ ਸੀ।

ਵੱਡੇ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਲ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਸ਼ਾਖਾ ਨਹੀਂ ਲਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸੰਘ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਦੋ ਜਨ ਸੰਘ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਬੇਪੜੀ ਅੰਦਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਭਿੱਲੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨੀਪੁਰ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਤਕ ਦੇ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਉਸ ਭਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਫਰਜ਼ ਇਸਲਾਮ ਕੌਟਫ਼ਤਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿੱਖੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਭਾਖ਼ਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਤੁਰਕਮਾਨ ਗੇਟ ਨੇੜੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬੇਪਛਾਣ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਸਾਈ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ, ਨਿਜ਼ਾਦ ਉਦਦੀਨ, ਉਖਲਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਭੁੱਗੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਨਿਤਾਏ ਤੇ ਗਰੀਬ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਯਾਤਰਾ 1993 ਵਿਚ "ਜਿੰਨਾ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ" ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੀਅਮ ਡਾਲਰਿੰਪਾਇਲ ਦੀ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੇ ਵੇਰਵੇ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾਇਆ।

ਫਸੀਲ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਜਮ੍ਹੂਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੂਲੀਅਤ ਅੰਸ਼ਕ ਸੀ। ਇਹ ਬਰਾਦਰੀ ਇਨਬਨ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਫਤਵੇ ਦੀ ਅਭੁੱਲਤਾ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤੇ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਉਚਿਤ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਨੌਕ ਬੁਲ੍ਹ ਜ਼ਰੂਰ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਗੀਤੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਕਈ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਵਾਲੇ ਮਿੱਤਰ "ਭਾਰਤੀਅਤਾ" ਨੂੰ "ਹਿੰਦੂਤਵ" ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ, ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ

ਤਕ ਫੈਲੀਆ ਤੇ ਫਿਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਮਿੱਥ ਵਿਚ ਰਚ ਮਿਚ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਰਤੀਤਵ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਿੰਨੀ ਵਿਚ ਤੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ। ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਡੀ ਸਕਿਸਮਤਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਠਨ ਹੀ ਉਤਾਵਲੇ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅਣੂਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕੱਟੜ ਦਲ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹਨ।

ਮੈਂ ਗਲੀ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਯਕਜਹਿਤੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਇਸਲਾਮੀ ਮੂਲਵਾਦ ਦੀ ਚੋਟੀ ਵਿਚਕਾਰ ਲਟਕਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤਕ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਿਣੀ ਹਾਂ।

ਉੱਤੇ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਉਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ

ਕੈਨੇਡਾ ਇਕ ਰੁਠਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਸੁੱਟੀ ਕੱਚੀ ਸਬਜ਼ੀ ਵਾਂਗ ਹੈ।

—ਆਰਨੋਲਡ ਟੀਡਨਬੋਰ

ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬੜੀ ਦਿਲਕਸ਼ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੇ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਤਾੜ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸਨ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਮੈਂ ਤੌਰ ਜਾਹਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਤੇ ਨਮਸ਼ੀ ਦਾ ਖੂਬ ਸੁਆਦ ਲਿਆ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਲਾਲ ਪੀਲੇ ਹੋਏ ਵਿਰੋਧੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਦੱਬੇ ਮੁਰਦੇ ਲੰਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਲੱਭਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੋਰਾ ਬੈਕ ਖਾਤਾ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 21000 ਰੁਪਏ ਸਨ, ਉਹ ਮਸਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਇਕ ਫੇਰੀ ਜੋਗਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਮਿੱਤਰ ਤੋਂ ਉਧਾਰੇ ਲੈਣੇ ਪਏ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਅਦਿੱਖ ਹੱਥ ਨੇ ਆਖਰੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਰੋਕਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਜਾ ਖੁਲਾਸਾ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਕਿਸ ਨਵੇਂ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਤ ਦੂਰਾਵਾਸੀ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੱਸ ਇਤਨਾ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੀ. ਐਸ. ਬਾਜਪਾਈ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ (ਅਮਲਾ) ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹਨ, ਕੌਂਸਲਰ ਵਜੋਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਆਮ ਫਰਜ਼ ਹੀ ਨਿਭਾਉਣੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਘੋੜਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਣਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਆਪ ਖਰੇ ਹੀ ਰਹਾਂ। ਰਾਅ ਦੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਮੰਡਲੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਸਾਮੀਆਂ ਤੇ ਓਟਾਵਾ, ਟੋਰੰਟੋ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਹੱਡਬੰਨਵਾਂ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਕਾਰਜ ਲਈ ਤਾਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ ਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਇਤਨਾ ਬੋਝ ਸੀ ਕਿ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ 18-18 ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਤਨਾਅ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ੱਕਰ ਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਨਾਅ-ਮੁਕਤ ਅਵਧੀ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਟੋਰੰਟੋ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਅੱਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਾਡੀ ਇਹ "ਏਅਰ

ਇੰਡੀਆ" ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾ ਹਵਾਈ ਸਫਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ 22 ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਨੂੰ ਓਟਾਵਾ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਆਰਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਭਵਨ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵਾ ਹੋਟਲ "ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਲਾਰੀਆ" ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਯਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਫਰ ਓਟਾਵਾ ਤੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਠੰਡੇ ਸਿਆਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸੀ।

ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਮਿਸਟਰ ਸ਼ਿਵਾ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ 'ਚ ਟੇਕੇ ਲਾਗੂ ਪੈਰਕਾਰਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ 'ਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਕੈਂਜਰ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਦ-ਹਰਵੀ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਿਲਿਆ। ਉਮਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਭਾਗ ਤੇ ਖੜੇ ਸ਼ਿਵਾ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਸਰਲ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ੀਰ ਕੀਤੀ। "ਕੁਸ਼ੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਾਜਕ ਤੇ ਸੰਕਟਮਈ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋ। ਸਿੱਖ ਖਾਤਕੁਵਾਦ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਾਮਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਲਭਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ।"

ਮੈਂ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਾਇਆ, "ਪਰ, ਜਨਾਬ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਮ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।"

"ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਸਾਖਾ ਸੌਂਪ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਪਰਦੇ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਉ।"

"ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦਿਉ।"

"ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਘੁਸ਼ਕ ਜਾਂਦੇ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਵੇ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਪਰਦਾਪੇਸ਼ੀ ਕਰੀ ਰੱਖੋ।"

ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਡਿਪਟੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੇ. ਪੀ. ਫੋਬੀਅਨ ਜੋ ਮੇਰਾ ਕੋਰਸ ਸਹਿਕਰਮੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ਤੀ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਰਾਮਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰ-ਪੂਰਨ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ "ਭਾਰਤੀ ਵਣ ਸੇਵਾ" 'ਚੋਂ ਆਏ ਸਨ।

ਰਾਜਦੂਤ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅਫਸਰ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸਕੈਂਟ ਮੁਖ ਮਾਰਗ ਤੇ "ਕਾਊਂਟੀ ਪਲੇਸ" ਤੇ ਸਾਫ਼ੇ ਲਈ ਘਰ ਲਿਆ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਕ ਘੋਨਮੇਨ ਸਿੱਖ ਦਾ ਘਰ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਿਟੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਅਸੁਵਿਧਾ ਤਾਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹੇ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਦੂਤਾਵਾਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁਨੀ ਖਾਤੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਹੋਗ ਬੈਂਕ' ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵੇ।

ਕੰਮ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੋਬੀਆ ਸਾਧਾਰਨ ਪਰ ਵਧੀਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਕੂਟਨੀਤੀ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੀ ਸੂਝ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਸਾਈ ਓਟਾਵਾ ਰਹਿੰਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨਮੋਹਕ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸਾਖਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਫ਼ਾਰਤਖਾਨੇ ਵਿਚ ਰਾਹਦਾਰੀ ਤੇ ਵੀਚਾ ਲੈਣ ਆਉਣ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਟੋਹਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ ਜੋ ਰਾਜਦੂਤੀ ਅਮਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਢੇ ਜੋੜੀ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤਕ ਵਿਸਕੀ ਦੀਆਂ ਚੁਸਕੀਆਂ ਭਰਕੇ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਕੇ

ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਰਤੀ, ਲੋਕ ਹਿਰਕਾਰੀ ਸਮੂਹ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਕੀਰਣ ਲੀਨਾ ਤੇ ਸੰਗਠਤ ਸਨ। ਤਾਮਲ, ਤੇਲਗੂ, ਮਲਿਆਲਮ, ਪੰਜਾਬੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ, ਕੋਚਰੀ ਤੇ ਪੋਂਡੀਚੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਭਾਣੇ-ਭਾਣੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। 1983 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਲੇਟਵੇਂ ਤੇ ਖੜਕੇਂ ਦੇਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਫੁੱਟ ਦਾ ਖਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਉਦਾਲੇ ਸੰਗਠਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਖਵਾਈ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਝੁਕਾਵਿਲੇ ਉੱਠੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਲ ਝੁਕਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਿੰਟਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਨੇਡਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦਾ ਪਾਤਾ ਉੱਤਰਨਾ ਹੀ ਫੁੱਝਾ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ।

ਭਾਰਤੀ-ਕੋਨੇਡੀਅਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਜੋ ਕਿ ਚਿੰਟਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੋਟੀ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਮੀਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਧਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਲਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ਾਹੀਆਂ ਜਨਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਪਣੇ ਬਿੱਬਾਂ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਦੇ ਮੋਤਕ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਆਪ ਵੀ ਖਰੀਤੇ ਚਮਕਦੇ-ਚਮਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕੋਨੇਡਾ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਫਾਇਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਵੈਨਕੂਵਰ, ਕਾਮਲੂਪਸ, ਵਿਲੀਅਮ ਲੋਕ, ਪ੍ਰਿੰਸ ਜਾਰਜ, ਬਰਨਬੀ, ਸਰੀ, ਰਿਚਮੰਡ ਤੇ ਐਡਮਸਟੋਰਥ ਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਐਡਮਨਟਨ, ਕਾਲਗਰੀ, ਰੇਡਡੀਅਰ (ਅਲਬਰਟਾ), ਰੇਜੀਨਾ, ਪਾਸਕੁਆ, ਲਮਰਡੈਨ (ਸਾਸਕਾਚੇਵਾਨ), ਵਿਨੀ ਪੇਮ, ਸੈਲਕਿਰਕ (ਮਨੀਟੋਬਾ) ਦੇ ਘਾਹ ਵਾਲੀਆਂ ਰੋੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੂਸਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਘਿਅਾਨ ਪਿੱਚਦੀ ਸੀ। ਉੱਟਾਰੀਓ ਦੇ ਉੱਟਾਵਾ, ਟੋਰੰਟੋ, ਮਹਾਂ ਟੋਰੰਟੋ, ਹੈਮਿਲਟਨ, ਲੰਡਨ, ਗੁਆਲਫ, ਤੇ ਕਿਨਚਨਰ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੇ ਟੋਰੰਟੋ ਦੇ "ਲਘੂ ਭਾਰਤ" ਵਿਚਲੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਾ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਪਰਤ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਾਈਏ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਟੈਕਸੀਆ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਤੇਲ, ਖੇਤੀ, ਜੰਗਲ, ਆਰਾ ਮਿੱਲਾਂ, ਲੋਹਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ੋਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦੇ, ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ, ਲੰਗਰ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਛਕਦੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਬਦ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਰਿਸਾਲੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਟੋਪਾਂ ਸੁਣਦੇ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ 1984 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਟੋਪਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਯੂ. ਕੇ. (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. (ਅਮਰੀਕਾ) ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਫੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਰਗ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਡਰੇਸ਼ਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।

ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੱਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਿਪਟੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਉਪਰ-ਉਪਰ ਹੀ ਵਿਖਾਏ ਮਾਤਰ, ਸਿੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਆਈ. ਐਫ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੀ ਨੂੰ ਲਾਭੇ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂ ਟਾਲ ਕੇ ਰਾਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਕੁਮਾਰ ਜੋ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਭੜਕਾਹਟ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਦਾ ਮੋਢਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ ਬੰਦੇ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਖ ਦੀਆਂ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਸਾਰੇ ਤੌਰ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਤੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸਾਣ ਤੇ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਗੱਤ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸੁੰਦਰ ਨੇ ਗੁਪਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਰਦਾਪਸੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਗੱਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ (ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਸ.) ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਊ ਪਰਦੇ ਦੇ ਬੰਬਾਪਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਘੁਸੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਲੱਗਾ।

ਸੁੰਦਰ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਓਟਾਵਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਗੀ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਕਾਰਜ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਪੁਰਦ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀ ਤੇ ਦੋ ਕੈਨੇਡਾ-ਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀ ਸਨ, ਜੋ ਭੜਪੂਰ ਭੰਗਾਰ ਵਾਲੀ ਪਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਭੈੜੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਚੀ ਵਾਲੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਵਾਚਨਾਲਯ ਤੇ "ਇੰਡੀਆ ਨਿਊਜ਼" ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਛਾਪਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਕੱਤਰੇਤ ਅਮਲੇ ਦੀ ਘਾਟ, ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਕਾਮੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਮੱਗੇ ਸਮਰਥਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਵਧੀ ਸਾਰਥਿਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਰ ਵਕਤ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਗਾਰਮ ਨੇ "ਇੰਡੀਆ ਨਿਊਜ਼" ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਸਿੰਗਾਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਪਾਹੀ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਬਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਇਹ ਅਮਿੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਵਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੰਧੂਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਰਗਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਵਰਗੇ ਸਭਯ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਆਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਲੀਅਤ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁਰਨਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਂ ਵਰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਤੇ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਰਚਾਰੀਆਂ ਦੀ "ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ" ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਅਵੈਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ, ਭਾਵ ਵਗਾਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ "ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ" ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।

ਹੁਣ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪੁੰਨੂ

ਹੋਰ ਚੁਰੇਰੇ ਦਮਲ ਉਦਲੇ ਤੇ ਫਿਰੂਪ ਸਨ। ਮਿਸਨ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ "ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧ" ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੀ ਕਤੀ ਦਾ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਸੀ।

ਟਰੰਟੋ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਭਾਰਤੀ ਕੌਸਲਪਾਨਿਆਂ ਤੇ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ, ਏਸ਼ੀਆਈ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੇ ਮਨਾਉਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆਈ ਮੂਲ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੰਡੇਪਾਣੀ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਨਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ। ਉਹ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਪੁਲ ਬਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਸੀ ਤਾਨਮੇਲ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਐਸ. ਕੇ. ਮਲਿਕ ਤੇ ਜੇ. ਸੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਟਰੰਟੋ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਕੁਮਰਾਰ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣੇ ਪਿੱਛੇ ਹਾਲਾਤ ਕਾਫੀ ਸੁਧਰ ਗਏ।

ਦਸ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ। ਯੂਕਾਤਾਨ ਖੰਡ, ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਖੰਡ, ਤੇ ਨੂਨਾਵਤ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਤੇ ਵਿਧਾਨੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆਈ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ ਜਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭਾ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾਈ, ਨਸਲੀ ਤੇ ਸਭਾਨਿਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਏਸ਼ੀਆਈ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਇਕ ਹੋਰ ਤੀਹਰੀ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਵੀ ਦੀਖੀ ਸਨ। ਭਿੰਡਰਾਵਾਲੇ ਦੇ ਖਾਤਰੂਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਗੂਜਾਂ ਉੱਚੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੇ ਅੰਤਰ ਮਹਾਦੀਪੀ ਪਰਸਾਰਨ ਦਾ ਦਾਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਮਹਾਦੀਪੀ ਯੂਰਪ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਆਮ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ-ਗੁੱਥ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਰਤਾ ਕੁ ਉਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਕਠੋਰ ਤੇ ਮੁਲਵਾਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਸੂ-ਭਰਮੀ ਬੁਕਾ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਝਾ, ਦੋਆਬਾ ਤੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਸ਼ੂ ਜੈਤ ਸਿੱਖ ਭਿੰਡਰਾਵਾਲੇ ਦੇ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸਭਾਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚੁੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਅਨਪੜ੍ਹ ਗੁੱਥੀਆਂ ਤੇ ਪਾਠੀਆਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਨਵੇਂ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਵਾਲੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਰੋਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਬਿਜਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਟਰੰਟੋ ਦੇ ਰੋਸ ਸਟਰੀਟ, ਮਾਹੋਨ ਰੋਡ, ਯਾਰਕ ਸਟਰੀਟ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਸਰੀ, ਰਿਚਮੋਂਡ, ਕਾਮਲੁਪਸ ਤੇ ਨਿਊ ਵੈਸਟਮਿਨਸਟਰ ਵਿਚ, ਵੱਖਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਧੇਰੇ ਪਰਤੱਖ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਕੋਇਲਾ ਕਪਾਰੀ ਰਹਿ ਚੁਕਿਆ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੰਹਲੀ, ਜੋ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਬੰਗਾਲੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਬਿਨੀ ਪੈਗ ਤੇ ਮਿਨੀਟੇਬਾ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ ਜੋ ਬਣਬਾਸ ਵਿਚ ਕਬਿਤ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀ (ਡਬਲਯੂ. ਐਸ. ਓ) ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਹਿਰ ਵਿਚ

ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇੰਨਾਂ ਬਾਹਾਂ ਸਨ।

ਕੁਝ ਤੁ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਨਾਕ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਨਾਹ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਰਮਾਣ, ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਿਆੜ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖ ਯੂਥ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਕਿੰਟਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਤੇ ਪ੍ਰਸਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੱਚਦੇਵਾ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵੱਖਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਬੜੇ ਸਹਾਈ ਜਾਪੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਗੜਬੜ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਫੇਬੀਅਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪਟਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਵਿਕੀਪੈਗ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਬੀਅਨ ਦੀ ਖਿੱਚ-ਹੂਹ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੋਡਨ, ਹੈਮਿਲਟਨ (ਉੱਟਾਰੀਓ) ਤੇ ਮੋਟਰੀਆਲ (ਕਿਊਬਕ) ਵਿਚ ਗੁਸੈਲੇ ਵਿਖਾਵਾਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ੍ਰ. ਜੇ. ਐਸ. ਫਤਵਾਲ ਜੋ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਰਾਜਦੂਤ ਸੀ ਉਸਦੇ ਚਿਟਾਵਾਂ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਆ ਗਿਆ। ਮਿਨੇ-ਘੋਨੇ ਇਸ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲ ਲੈਣ ਦਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਸਕਣ ਦਾ ਲਾਭ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰੱਤ-ਫੱਟ ਕੋਰਸ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖੀ। ਇਕ ਬਚੁਰਾ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਕਲਰਕੀ ਅਮਲੇ ਦੇ ਸੁ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਖਰਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੇਰੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਮਿੱਠੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਬਣਤਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੀਮਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੋਕ ਦੂਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਟੋਰੰਟੋ, ਵੈਨਕੂਵਰ, ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੇ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆਂ ਵਿਚ ਛਪ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਾਸਤੇ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਖੁਲ੍ਹੀ ਤੇ ਛਪੀ ਹੋਈ ਸਮੱਗਰੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਵਲੋਂ ਤੁਰ ਫਿਰ ਕੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ, ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਫਿਰ ਆਖਰੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾ ਦਾ 60% ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਅਸ਼ਕ ਅੱਤੀ ਜੋ ਇਕ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਫਤਵਾਲ ਨਾਲ ਆਯੁਕਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਫਤਵਾਲ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਹੰਦਿਆ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਜਦੂਤ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਆਪ ਵੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ :

- ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪਰਵੇਸ਼।
- ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਉੱਘੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪਦੇ ਤੇ ਬਿਜਲਈ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ 'ਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਛਪਦੇ ਤੇ ਬਿਜਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੰਤਰਨ।

- ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕਾਮੇ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਿੱਲਰ ਹਿੰਸੇ ਵਿਚ ਮੁਖਰ ਜਾਂ ਮਾਨਵੀ ਅਸਾਮੇ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ।
- ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਤਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਰਾਜ਼ਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ (ਆਈਓ) ਤੇ ਦਿਸ਼ਗਤ। ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ। ਵੀਡੀਓ ਟੇਪ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਤੇ ਫਿਡਬੈਕ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮੁੱਢਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਚੁਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਉਚੇਚੀਆਂ ਫਿਲਮਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਟੇਪਾਂ ਦੇਣਾ।
- "ਇੰਡੀਆ ਨਿਊਜ਼" ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ੀ ਨਾਲ ਛਾਪਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਲੈਕੇ ਵਧੀਆ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪਰਕਾਸ਼ਨਾ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਮੁਖ ਨਿਗਰਾਨ ਨੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਵਫ਼ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਜੋ ਖੁਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤਾਲਮੇਲ ਨਾਲ ਲੈਣ ਕੇ ਦੇਣਾ।
- ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਮੁਖਧਾਰਾ ਦੀ ਅਖਬਾਰੀ ਤੇ ਬਿਜਲਾਨ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪੱਖ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ।
- "ਲੋਹ-ਦੀਵਾਰ" ਵਾਂਗ ਗੁਪਤ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁਲੀਅਤ ਦਾ ਪਰਾ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦੇਣਾ।
- ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦੇ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੇ "ਟਿਕੇ ਹੋਏ" ਮੈਂਬਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ 'ਮਿੱਤਰ' ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣਾ।

ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ (ਅਮਲਾ ਸਾਖਾ) ਨਾਲ ਵੀਚਾਰੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਗੈਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਬਾਜਪਾਈ ਜੋ ਰਾਮ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਫ਼ੌਤਵਾਲ ਵਾਂਗ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਗਰਹਿਤ ਅਸਾਸ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਕਿ ਉਹ ਕੇਕ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮਲਾਈ ਲੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕੱਢੀ ਨਾਲ ਖਾ ਸਕੇ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਉੱਤਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦ ਤਕ ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਲੁਕੀ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੈਂ ਭੀ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਗੁਪਤਕਾਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂਵਾਂ ਆਯੁਕਤ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਅਸਥਾਈ ਸੁਖ ਬਦਲੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਸੋਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਲੱਖੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਸਵਾ-ਲੱਖ ਜਰਨੈਲ ਲਈ ਇਹ ਸੂਚੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਸੀ। ਫ਼ੌਤਵਾਲ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਦਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਹ-ਪੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੇਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੜੇ ਜਿਗਰੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਫ਼ੌਤਵਾਲ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯਮਤ ਸਕੱਤਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਕਫ਼ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਕਲਰਕ ਮੇਰੀਆਂ ਆਯੁਕਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਨਿੱਤਨੇਮੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਇਖਤਿਆਰੀ ਬਜਟ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣ ਦੀ ਫ਼ਿਰਪਾਲਤਾ ਕੀਤੀ; ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਰਾਜਦੂਤ ਵਲੋਂ ਇਹ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਅਨੋਖਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ। ਇਸ

ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ 'ਰਾਅ' ਵਾਲੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਵਾਂਗ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ "ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ" ਤਕ ਗਏ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸੋਢੀ ਪੜਨੀ ਲੈਣਦਾ ਨੇ ਵੀ ਬੜੀ ਲਗਨ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤੇ ਰੱਖੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪੜਨੀਆਂ, ਮੌਜੂਦਾ ਮੁਲਕ ਤੇ ਤੀਬਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਧਨਾਂ (ਮੀਡੀਆ) ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾਨੀ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਉਹ ਉਮੀਦਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਹ ਨਿਰੁਕਤੀ ਐਸ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਵ ਮਹੁਮਨੀ ਹੋ, ਕਾਫ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਇਕ ਰਲਪ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਏ। ਇਕ ਸੁੱਤ ਪਰ ਰੁਸਤ ਸਵਾਰਥਖਾਨੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਨਾ ਇਕ ਚੁਣੌਤੀ-ਭਰਿਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਏ "ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ" ਤੇ "ਵ੍ਹੱਡ ਰੋਜ਼ ਮੁਹਿੰਮ" ਪਿੱਛੇ ਚਿਮਾਦਾ ਖਰਚਨਾਕ ਬਣ ਗਿਆ।

ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਕੁਟਨੀਤਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਫਿਕਰ ਤੇ ਖਬਰ ਸੀ। ਅਜੇ ਉਹ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਖਤਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਰੁੱਖ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਤੇ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇਲ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪੀੜਤ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀ ਮਾਨਵ ਹਿੱਤਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਈ ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸਾਥੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਅਜੇ ਵੀ "ਸੀਤ ਯੁੱਧ" ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਅਗਲੀ ਸਫ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਰਿਸਦੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਗੱਟ ਉਪਜ ਹੈ ਤੇ "ਲਾਲ ਰਿੱਝ" (ਰੂਸ) ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਝੋਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਕੋਲ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੂਸ ਲਈ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀਤਨਾਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਰਾਹੀ ਵਰਤੀ। ਸੀ. ਆਈ. ਏ., ਐਮ. 16 ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਾ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਨੇ ਓਸਾਮਾ ਬਿਨ ਲਾਦੇਨ ਜਿਹੇ ਜਿਨ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਬਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਗੈਰਨ ਤੇ ਮੁਲਹੋਨੀ ਮਿਲਾਪ ਨੇ ਕੇਵਲ "ਸੁਰੰਤਰ ਵਪਾਰ ਤੇ ਆਰਥਕ ਸਹਿਯੋਗ" ਉਪਰ ਹੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ "ਸੀਤਯੁੱਧ" ਦੇ ਮੁਖੀ ਭਾਈਵਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲ ਤੇ ਉੱਦਮ ਦੀ ਅਨੁਵਾਹ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੈਰ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਧਰਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲੋਕ-ਤੰਤਰਿਕ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਰੋਸ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੇ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਬੇਇੰਗ 747 ਦੇ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਧਮਾਕੇ ਤੇ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਪਿੱਛੇ ਹਾਲਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਏ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ

ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਖੋਜੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅਣਜਾਤੇ ਰਾਹਾਂ 'ਚ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਜਾਦੂਗਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਸ. ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਨਕਲੇ-ਹਰਕਤ ਉੱਪਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੁਝਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮਰਥਾ ਤੇ ਸੁਝੇਰੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ "ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ" ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸੋਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਦੂਤ ਘਰ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਭਾਰੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮਚਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਫੋਨ ਵੀ ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਸ. ਤੇ ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ. (ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ) ਦੀ ਭਾਇਗੀ ਤੇ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਨਕਲੇ-ਹਰਕਤ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕਾਂ ਦੀ ਵੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੁਮੈਕਸ ਡਰਾਈਵ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਫਿਰ ਮਨਨੀਤ ਮਿਲਣੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਭੇਦ ਤੇ ਅਬੇਧ ਚਿਹਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਰੱਖਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਦ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਤੇ ਸੀਡਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਵੀ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪਰੈਸਕੋਟ ਬਾਹ ਰਾਹ ਤੇ ਉਸਰ ਰਹੇ ਦੁਟਾਵਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਚੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਸਕੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਵਾਦਕ ਤੇ ਆਖਾਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤਾ ਤਾਂ ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ, ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਫ਼ਕਟ ਦਾ ਨਿਯਮ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਅਰਦਾਸ ਇੰਦਰਾਂ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ "ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ" ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਕਾਫ਼ੀ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਢੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਉੱਪਰ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਨ ਦਾ ਢੋਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਟੋਪੇ ਮਗਰੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਐਤਵਾਰੀਆਂ (ਸ਼ਹੀਦਾਂ) ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਸੀ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਆਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰ ਕੈਨੇਡਾ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਅਪਲੈਂਡ ਨੇੜੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਇਹ ਚਾਲਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀਆਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਰਹੀਆਂ ਜਦੋਂ ਐਸ. ਜੇ. ਐਸ. ਫ਼ੌਤਵਾਲ ਨੇ ਉੱਚ-ਆਯੁਕਤ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੇ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਤਾਣੇ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ।

ਮੇਰੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਘਿਰਣਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਉਦਮ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣ ਦਿਆਂਗਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਾਚਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ

ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਅੰਤਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠਾਂ ਟੋਰੇ ਦੇ ਰੋਸ ਸਟਰੀਟ ਤੇ ਮਾਲਵਾ ਵਿਖੇ
 ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੇ ਸਰੀ ਤੇ ਵੈਸਟ ਮਿਨਸਟਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਖੇ
 ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਗੈਜੀਨਾ ਤੇ ਵਿਨੀਪੀਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਤ, ਟੈਕਸ਼ਨ
 ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ ਦਾ ਅਤਿ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗੀ
 ਵਿਨੀਪੀਗ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀ ਬਲਦੇ ਸਿੱਖ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ
 ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਾ ਵਿਖਾਈ। ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 ਗਿੱਲ, ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ (ਭਿੰਡਰਾਵਾਲ ਦਾ ਭਰਜੀਆ) ਤੇ ਕਈ ਕੋਝੀਆਂ ਹੋਰ ਕੋਟਣ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ
 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤਣਾ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਉੱਚ
 ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਜਮਾਜ ਤਕ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਨੇ ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ, ਬਿਭਰ
 ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖ ਯੂਥ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ
 ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ੀ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਿੱਖ ਜਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਹਸ਼ਿਏ
 ਤੇ ਬੈਠੇ ਪਾਗਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਖਾਤਰ ਭਾਰਤ
 ਵਿਚ ਅਪਰਾਧੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਯਾਤ ਕਰਕੇ ਲਿਆਉਣ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ
 ਭੇਟਪੇਟ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ. ਤੇ ਸੀ. ਐਮ.
 ਆਈ. ਐਸ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬੰਕ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਇਕ ਫਜ਼ੂਲ ਦਾਅਵਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਯੂਥ ਆਯੁਕਤ ਨੇ ਸਿੱਖ
 ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਕੋਟਣ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਸੜਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ
 ਸੀ। ਇਕ ਪਰਾਂਏ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਦੇਸ਼
 ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ
 ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਜ਼ੇ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ
 ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਜੋ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖ ਯੂਥ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ
 ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੇ ਇਕ ਲਘੂ ਟੇਪ ਰੀਕਾਰਡ ਲਾਉਣ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਚਿਟਾਵਾ ਤੇ ਟੋਰੋਂਟੋ
 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਅੰਤਰਵਾਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ
 ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮਾਣ
 ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ
 ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਆਕੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ।

ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀ, ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ
 ਮਲਿਕ, ਤੇ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਤਲਵਿੰਦਰ
 1982 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ 'ਚੋਂ ਦੌੜ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਕਈ ਘਿਨਾਉਣੇ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤੇ
 ਸਨ। ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਸਦਾ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।
 ਉਹ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਸੁੱਧਰਾਵਾਦੀ ਸਿੱਖ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ
 ਸਰੋਤ ਕੁਰਦ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਾਇਨ ਬਾਗੀ ਸਨ। ਤਲਵਿੰਦਰ 1979 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਿਆ
 ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ
 ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਬੰਬਰਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 1981 ਸਰੰਬਰ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰ
 ਲਾਈਨਜ਼ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਲਈ ਜੰਬੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਲ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਮਲਾਇਆ ਮੂਲ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ
 ਵਾਸੀ ਸਿੱਖ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ (ਲੰਡਨ), ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਚਿੱਲੋਂ ਤੇ ਡਾ. ਏ.
 ਐਸ. ਸੰਘੋ (ਯੂ. ਐਸ. ਏ.) ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਚਿਟਾਵਾ ਰਹਿੰਦੇ ਨਾਲ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਮਗਰੋਂ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲੀ ਤੇ ਰਹਮੇਮ ਸਿੰਘ ਬੰਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 1984 ਤੋਂ 1985 ਵਿਚ ਮਨਜ਼ੂਰ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋਣਾ ਪਾਠ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਈ. ਡੀ. ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖ਼ਲੀਅਤ ਨੇ ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ. ਦੇ ਜਾਸੂਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ 23 ਜੂਨ 1985 ਨੂੰ A1 ਬੇਇੰਗ 747 ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੂੰ ਡੇਰਾਣਾ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਨਾਹੀਤਾ ਵਿਚ ਬੰਦ ਧਮਾਕਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਿਟਾਰ ਅਪਰਾਧਾਂ ਵਿਚ ਤਲਵਿੰਦਰ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ, ਵਿਨੋਪੇਗ ਦੇ ਮਨਜ਼ੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਵੈਨਕੁਵਰ ਦੇ ਦਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਿਆਜ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉੱਘੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਪਿਛੋਂ ਹੈਮਿਲਟਨ ਸਾਇੰਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਤਰਬੰਧ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਬੰਬਰ ਕੈਨੇਡਾ ਯੂ. ਐਸ. ਤੇ ਯੂ. ਕੇ. ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਨਿਕਾਇਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਸਨ।

ਮੈਂ ਤਲਵਿੰਦਰ ਦੇ ਕਾਲਗਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸਭ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਕੇ ਅੰਸ਼ਕ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਉਹ ਆਯੁਕਤ ਨੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਨਾਡੀ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਲਗਰੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਰਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੈਨਕੁਵਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਰਨਾਬੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਉੱਘਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਤਲਵਿੰਦਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਤਲਵਿੰਦਰ ਨੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਉਡਾਕ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜੋ ਸੁਫ਼ਬਰੀ, ਓਟਾਵੀਓ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੀ ਦੇ। ਬੇਇੰਗ 747 ਨੂੰ ਡੇਰਾਣਾ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਤਲਵਿੰਦਰ ਦੇ ਇਕ ਨੇੜਲੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਅੰਤਰ ਮਹਾਦੀਪੀ ਪੇਂਡੀ ਦੀ ਉਡਾਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਭਾਵ ਦਿੰਨਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜੂਨ 85 ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਤਲਾਮ ਭਾਵ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਹੀ 1986 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਫਦਰਜੰਗ ਫਨਾਇੰਗ ਕਲੱਬ ਦੀ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਧਮਾਕਾਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੇੜੇ ਉਡਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਸੂਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦਰਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਆਦਾਨ ਪਰਦਾਨ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੇੜੇ ਇਸ ਗੈਰ-ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਹਵਾਈ ਕਲੱਬ ਦੀ ਹਵਾਈ ਪਟੜੀ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਕੜ ਨਾ ਆਈ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ, ਜੋ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਸੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਛਾਰ-ਸਲਹਟ ਸੀਮਾ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਵਾਹਿਣੀ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਧਾਵਿਆਂ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਬੰਗਾਲੀ ਫ਼ੌਲਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਲਿਪਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮਹਾਦੀਪੀ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਉਪਕਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮੁਲਵਾਦ ਜਾਂ ਕੱਟੜਤਾ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿੰਤਤ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਦੇਸ਼ਤਾਨਾ ਗੱਲਬਾਤ 'ਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਭਕਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਾਈ

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਦੂਤ ਬਾਰੇ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਉੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਜਾਨਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਆਸਾਮੀ ਮਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਬੰਗਾਲੀ ਤੋਂ ਆਸਾਮੀ ਵੀ ਰਵਾਨੀ ਨਾਲ ਖੋਲ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਢੰਗ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਲੱਬ ਵਿਚ ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਰਲ ਤੇ ਰਵਾਨੀ-ਫਰਪੂਰ ਆਸਾਮੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਗਵਾਹਾਟੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹਦੇ ਅਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਆਕਾਰ ਤੇ ਸਕਲ-ਸੂਰਤ ਜਿਤਨਾ ਹੀ ਉੱਚ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਅਸੀਂ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਘਰ ਰਾਹਤ ਆ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਲਈ ਤੁਹਫਾ ਕੇਜਲ ਤੋਂ ਰੜਾ ਵੀ ਤਿਸਕ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮਗਰੋਂ ਢਾਕਾ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਬਣੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਮਿਲੇ। ਉਸਦੇ ਅਚੇਤ ਪਰਗਟਾਵੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਓਟਾਵਾ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਟੋਰੰਟੋ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਦੋ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ।

ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰ ਮੁਕਤੀ ਵਾਹਿਣੀ ਦਾ ਸਾਬਕਾ ਫੌਜੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ 1971 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਿਲਚਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਾਈਵਲਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕਪਤਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਤਲਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੁਜੀਬ-ਉਲ-ਹਕਿਮਾਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ੀ ਲੀਗ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਪੁਰਾਣੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਤੇ ਸਾਡੀ ਮੱਛਲੀਆਂ ਪਕੜਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਬਾਊਜੈਂਡ ਆਈਲੈਂਡ, ਤੇ ਗੋਤੀਨੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਰਕ ਤੇ ਮੀਚ ਭੀਲ ਤੇ ਡੇਮ ਭੀਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੱਛਲੀ ਤੇ ਚਾਵਲ ਸਵਾਗਤੀ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ, ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਅੱਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਸਤੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਗੁਪਤਚਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨੂੰ ਭੁਰੇਦਣ ਲਈ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੱਛਲੀ ਪਕੜਨ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਉਹ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ ਬਣਿਆ।

ਅਸੀਂ ਅੱਧ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਉਡਾਣ ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਨੂੰ ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਫੜੀ ਕਿ ਸਰਦੀ ਦੀ ਬਰਫ਼, ਹਲਕੇ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਕੰਨੇਡਾ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਸਾਂਝ ਸੰਭਾਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੰਮ ਦੇ ਬੋਝ ਨੇ ਸਾਡੀ ਇਕਾਤ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਫਿਰ ਗੁਪਤਚਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਰਾਖ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਪਰਸ਼ਾਨੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦੱਪਤੀ, ਮਨੀ ਲਾਲ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਸੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਘਟ ਗਈ। ਮਨੀ ਲਾਲ ਉਡੀਕਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜੈਂਟ ਲੜਕੀ ਸ਼ਸੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜੋੜਾ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜੁੱਟ ਸੀ। ਮਨੀ ਨੇ, ਜੋ ਡਿਪਟੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਕਾਫੀ ਬੋਝ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਸੀ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦਾ ਗੁਪਤ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸ਼ਕ ਔਰਤੀ ਜੋ ਪੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜਦੂਤ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸਾਥੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ

ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਦੇਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਕਾਰਨ ਆਖ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਦੂਤਾਵਾਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਂਚ ਆਯੁਕਤ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹ ਨਾਜ਼ਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਭੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਨਿਰਧਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਜਾਨੂਸੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖ ਖ਼ਮੋਲੇ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਦੱਸ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਲੁਕਵੀਂ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ।

ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ, ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਭਾਵ ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੂਹਵੀਂ ਗਲੀ, ਹਨੇਰੀਆ ਤੇ ਔੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੂਨ 1984 ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਨਿਰਪੱਖ ਸਿਆਸੀ ਅਮਲ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਸਫਲਤਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ।

ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਆਪਣਾ ਚੁਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦੀ ਅਲੋਕਾਰ ਸੂਝ ਦੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲਹੂ-ਭਿੰਜੀ ਬੰਦ ਗਲੀ 'ਚ ਘਿਰ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਚਾਨਕ ਹੋਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਆਪਾਤਕਾਲੀਨ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਮੂਲਵਾਦ ਤੇ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ, ਜੇਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਮਾਰਕਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਘੋਲ ਦਾ ਅਭਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਭਿਨੇਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਜਨਰਲ ਜ਼ਿਆ ਉਲ ਹੱਕ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗੀਰਨ ਤੇ ਮੱਧਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਸੀਤ ਯੁੱਧ ਵਾਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਪਾਲੇ-ਪੇਸ਼ ਤੇ ਪਲੇਸੇ ਹੋਏ ਇਸਲਾਮੀ ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। 1978 ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਹਾਕਮ ਜੁੰਡਲੀ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਿੱਖ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹਵਾ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਰੂਗ਼ਲਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਧਮਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਪਰਵਾਹ ਹੋਕੇ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰਿਆ ਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਜੁੰਡਲੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਗੜਬੜ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸੰਪੂਰਨ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਦੋ ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਫੌਜ ਬੁਲਾ ਲਈ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ ਜੋ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਲ੍ਹਿਆਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਾਜਰ ਮੂਲੀ ਵਾਂਗ ਵੰਚ ਟੁੱਕ ਕੇ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਗਭਗ ਤੋਪਖਾਨਾ ਤੇ ਘੋੜਸਵਾਰ ਦਸਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰ੍ਹੇਬੰਦੀ ਤੇ ਤੋਪਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ

ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਫਿਕਰ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਵਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੈਨਾ ਅੰਨ੍ਹੀ ਤੇ ਜਖਮੀ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਹੋਵਾਨ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਅਮਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਫੋਬੀਅਨ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਸਫਾਰਤਖਾਨੇ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਹੇ। ਉਸਨੇ, ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਦਾ ਇਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾਤਮਕ ਪਾੜੇ ਤੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੀ ਦੰਦੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸੰਚਾਰ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਹਮਦਰਦ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਸੀ ਇਸ ਵਲੋਂ ਸੈਨਿਕ ਹੌਲ ਦੀ ਚੇਤਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਭਾਪਸ ਉਭਰਕੇ ਕੁਝ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਰੋਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਪੈਂਡਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਵਾਹਪ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ 31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਸਿੱਖ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਕ ਘੋਰ ਸੰਕਟ ਤੇ ਗਤਰਿਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਸਦਮੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੱਟ ਉਦੋਂ ਲੱਗੀ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਹਿੰਦੂ ਹਜੂਮ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ 30 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ 11:30 ਵਜੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਦੋ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਏ। ਪਹਿਲਾ ਫੋਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਦਫਤਰ ਸਕੱਤਰਜੀ ਰੋਡਾ (ਉਹ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨਹੀਂ ਸੀ) ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ 10 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮੇਂ ਦੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਦੱਸੀ। ਅਗਲਾ ਫੋਨ 7:30 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ (ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ) ਸਾਡੇ ਸਿੱਖ ਡਾਕਟਰ ਵਲੋਂ ਆਇਆ ਜੋ ਸਰਾਏ ਕਾਲੇ ਖਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਗੁਆਢ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਜੂਮ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਡਾਕਟਰ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿਕੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਝਾਕੀ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਖੋਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਮੈਂ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਡਾਕਟਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਕੱਢ ਕੇ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਉਪਕਰਨ ਦਾ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਢ ਇਕ ਕੈਨੇਡਾ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ 6 ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲ ਅਸਚਰਜ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸੁਝ ਤੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਇਸਦੇ ਦੁਖਾਤਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਪੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਏ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਭਰੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮੁਲਕ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਯਥਾਉੱਚਤ ਸਤਿਕਾਰ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਤਰ-ਨਹਿਰੂ ਯੁੱਗ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਰਵੋਤਮ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਸੀ ਜੋ ਮੁਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਰੋਂਦ ਕਰਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਲੋਕ ਵਾਪਸ ਚੁਣ ਕੇ ਲੈ ਆਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਆਸੀ

ਮਸਖਰਿਆਂ ਦੀ ਚੁੰਡਲੀ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਖੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਮਿਟੀ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਵੀ ਮਿਟੀ ਇੰਚਰਾ ਗਾਧੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਉਤਮ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਸਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ।

ਇੰਚਰਾ ਗਾਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਰਖਤਾ-ਭਰੇ ਕਤਲਾਮ ਨੇ ਓਟਾਵਾ ਵਿਚ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਆਯਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਦੂਤਕ ਤੇ ਗੈਰ-ਰਾਜਦੂਤਕ ਅਮਲੇ ਦੀ ਨਕਲ-ਹਰਕਤ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਾਫੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਖੂਬ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ. ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਗਰਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਰਾਖੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਇੰਚ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਗਈ ਪੱਕੀ ਵੰਡ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਪੂਰੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤੋਂ ਤੇ ਮਤਭੇਦ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਹੁਣ ਸਫਾਰਤਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਾਡੇ 'ਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ' ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਘਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਬਰਾਦਰੀ ਤੇ ਆਯੁਕਤ ਵਿਚਕਾਰ ਨਵੀਆਂ ਰੇਕਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੇ 3 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਨਿਚਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਫਾਰਤਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਵਾ ਭੇਜਿਆ। ਉੱਥੇ ਡਿਪਟੀ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਮਨੀ ਲਾਲ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਮੀ ਤੇ ਕੰਸਲਰ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਮੇਸਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਰੀ ਬਰਫਬਾਰੀ ਵਿਚ ਗੰਭੀ ਚਲਾ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਰਿੰਨ ਸੀਨੀਅਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ 3 ਘੰਟੇ ਰਿਹਾ। ਖੂਬ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਯੁਕਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਧਾਉਣਾ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੇ ਰੋਣਹਾਕੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਟਾਵਾ, ਟੋਰੰਟੋ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਰਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਹੀ ਚੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਬਾਰੇ ਘੜੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰਾਂ।

ਮੈਂ ਵਧੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਤੇ ਭਿਜਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਰੋਰ 'ਤੇ ਉੱਚ-ਆਯੁਕਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਮੇਰੇ ਸੁਝਾ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਨ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬੜੀ ਨੀਰਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਘਾਲਣਾ-ਭਰਪੂਰ ਜਾਸੂਸੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਰਾਅ ਦੇ ਓਟਾਵਾ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਥਮ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਵਿਰਤਕ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੇ ਪਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਟੋਰੰਟੋ ਵਿਚਲਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਕ ਰਿਟਾਇਰ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਖੰਦਕਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੱਸ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਰਾਜਦੂਤ ਕੌਸਲ ਜਨਰਲ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਸੀ, ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਤੌਰ

‘ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੈਨੇਡਾ ਨੂੰ ਉੱਚ-ਆਯੁਕਤ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਆਯੁਕਤ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਜੇ. ਸੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਜੋ ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਰਾਜਦੂਤ ਜੇ. ਸੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਰ ਗਏ।

ਰਾਜਦੂਤਕ ਸਿਸਟਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਖਮਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਗੁਪਤਤਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਮੈਂ, ਮਨੀ ਤੇ ਸ਼ਰੀ ਨੇ ਸਿਰੇ ਦਰਖਾਇਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਿਕਾਗੋ, ਨਿਊਯਾਰਕ, ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਤੇ ਸੀਆਟਲ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਗੰਢੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਯੂ. ਐਸ. ਦੇ ਮੂਲ ਦੇ ਪੌਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਵੀ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜਾਨਸ਼ੀਨੀ ਪਿਛੋਂ ਦਸੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਕਾਵੰਤ ਨੌਜਵਾਨ ਵਜੋਂ ਰੱਬੀ ਮਿਹਰ ਬਣਕੇ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪੌਛਮੀ ਅਰਧਗੋਲੇ ਵਿਚ ਜੇ. ਐਫ. ਕੈਨੇਡਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਹਾਇਕ ਧਵਨ ਦੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਵੇਖੀ। ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਅਗਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ‘ਚ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਸੂਈ ਘੁਮਾਈ ਗਈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੋੜ-ਰੋੜਾ ਵਿਚ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਜਸਟਿਸ ਠੱਕਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੁਝ ਦਰਬਾਰੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਐਮ. ਐਲ. ਫੋਰੇਦਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਉਮੀਦਾਂ ਤੇ ਖਰਾ ਉਤਰਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸਾਡੀ ਉਸ, ਸਿਆਪੇ ਦੀ ਨੈਣ, ਗੰਦੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸਦੇ ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਧਵਨ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀਓਂ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਧਵਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨਾ ਕਰਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੁਣ “ਅਛੂਤ” ਸੀ। ਸਪੈਂਸਟ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਿਨ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਵਾਈ. ਐਫ. (ਕੈਨੇਡਾ ਪਰਕਰਨ) ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਘਟਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਆਈ. ਐਸ. ਵਾਈ. ਐਫ. ਦੇ ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੁਨਰ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਰਗਾ ਤੇ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਰਿਪੂਦਮਨ ਸਿੰਘ ਮਲਿਕ, ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ ਤੇ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਹਲਕਿਆਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਪੜਤਾਲ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਦੇਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਉਪਰ ਟਰੱਕ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਰਤੀ ਸਿਵਲ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ।

ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਨਰਮ ਲਹਿਜ਼ੇ

ਵਾਲੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਵੇਂ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਆਯੁਕਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਸੰਭਾਵੀ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਾਪੇਖ ਸੀ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਹਿਰ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਉੱਪਰ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਸੰਭਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ "ਸਿੱਖ ਅੰਤਰਵਾਦ" ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਪਿਤ ਉਲੰਘਣਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫ੍ਰੈਂਚਾ ਹੱਕਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 23 ਜੂਨ 1985 ਵਿਚ ਏ-1-182 ਨੂੰ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਕੋਰਕ ਨਗਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਇਰਤਾ ਦੀ ਡਿਆਨਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਵਾਰ 329 ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਮੈਨੂੰ ਲੰਡਨ ਰਹਿੰਦੇ ਮਿੱਤਰ ਵਜੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ 23.6.86 ਦੇ 4.45 ਤੇ ਫੋਨ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਸਨੇ ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਤੋਂ ਏ-1-182 ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੰਟਪੋਟ ਬਿਸਤਰੇ 'ਚੋਂ ਉੱਠਿਆ, ਟੀ. ਵੀ. ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਲਗਾਏ ਤੇ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਹੀਥਰੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਲੱਗੇ ਰਾਡਾਰ (ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜੰਤਰ) ਦੇ ਪਰਦੇ ਤੇ ਓਥਲ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਮੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਤੇ ਉੱਪ-ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਤੇ ਮਿਲੀ ਖਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਡਰੰਤ ਹੀ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਮਾਟਰੀਅਲ, ਟਰੇਟੇ ਤੇ ਮਾਨਟਰੀਅਲ ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਸਦਮੇ ਵਿਚਲੀ ਇਸ ਸਥਾਈ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਬੁਜਦਿਲੀ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇਸ ਦੀ ਰਸਮੀ ਪੜਤਾਲ ਮਗਰੋਂ ਸੀ. ਬੀ. ਏ. ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਵੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਕਾਰਨ ਲੱਗੀ ਰੋਕ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ. ਨਾਲ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਬਾਰੇ ਉਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਜਿਹੜੀ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਯੁਕਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮਿਲੀ-ਭੁਗਤ ਤੇ ਸਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਇਹ ਬਰਬਾਦੀ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਪੂਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। 22 ਜੂਨ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਏਅਰਲਾਈਨਜ਼ ਨੇ ਵੇਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਐਮ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਟਿੱਕਟ ਕੱਟੀ। ਉਸਨੇ ਏ-1 ਉਡਾਣ ਤੇ ਟਰੇਟੇ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਨਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਾਂ ਬੁੱਕ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਨਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਦਾ ਸੂਟਕੇਸ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਏ-1-182 ਉਡਾਣ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਅਸਲੀ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਜਹਾਜ਼ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਐਮ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਮਾਟਰੀਅਲ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ 17.10 ਜੀ. ਐਮ. ਟੀ. ਤੇ ਉਡਾਣ ਭਰੀ। ਇਹ 18.13 ਜੀ. ਐਮ. ਟੀ. ਤੇ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਬਹਿਰ ਕੋਰਕ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਦਾ ਰਾਡਾਰ ਦੇ ਪਰਦੇ ਤੇ ਓਥਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਵੀ ਨਰੀਤਾ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਏ-1 ਨੂੰ ਬੰਬ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਨਰੀਤਾ ਜਾ ਰਹੇ ਕੈਨੇਡਾ ਏਅਰਲਾਈਨ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਉੱਕ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਬੜਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਮਾਨ ਮੇਲ ਖਾਦੇ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਬਰੇਸੀ ਮੁਸਾਵਰ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਸਫਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। 07.13 ਜੀ. ਐਮ. ਟੀ ਦੇ ਨਰੀਤਾ ਦੇ ਅੱਡ ਤੇ ਬੰਬ ਏ-1-182 ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਫਰਪੂਰ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਫਟ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਜਾਪਾਨੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਸਾਬਿਸ਼ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਬਾਰੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਮੈਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2000 ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਫਿਰ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮਾਹਿਰ ਵਜੋਂ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਿਆਤ ਜੇ ਯੂ. ਕੇ. ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਬਿਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੰਗੀ।

ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਰਿਪੂਦਮਨ ਸਿੰਘ ਮਲਿਕ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀ ਤੇ ਹਰਜਿਅਲ ਸਿੰਘ ਜੋਹਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਏ-1 ਜਹਾਜ਼ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਆਇਦ ਕਰਨ ਵਿਚ 15 ਸਾਲ ਲਗੇ। ਇਹ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਜੂਨ 2000 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ 15 ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਏ-1-182 ਜਹਾਜ਼ ਦੀਆਂ 329 ਵਿਛੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੇਅਰ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਸਰਧਾਜਲੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਸਿੰਘ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ 1988 ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਕੌਮ ਨਾਲ 'ਗੰਦਾਰੀ' ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਵੰਬਰ 1987 ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਚੋਗਮ ਦੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਮੌਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਬਹਾਦਰ ਭਾਰਤੀ ਨੇ ਉੱਥੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਸਮਝ ਪਾਗਲ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤਾਰਨੀ ਪਈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪਰੋਖ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ।

1985 ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੁੱਟੀ ਲੈਂਕੇ ਆਏ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੋਣ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਸਹੀ ਚੋਣ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਧਵਨ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ "ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੇਵਕ" ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਵਿਚ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਠੱਕਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਧਵਨ ਵਿਰੁਧ ਈਰਖਾ ਕਾਰਨ ਨਿਰਣਾ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਧਵਨ ਹੁਣ ਇਕੱਲਾ ਤੇ ਨਿਆਸਰਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਗੱਲਬ ਲਿੰਕਸ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਫੋਨ ਸੁਣੇ ਜਾਣ ਲਗੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਫਰੂਹੀ ਨਾਲ ਛੁਪਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਛਲਾਵੇ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਨਾ ਛਲੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਨਾਰਥ ਬਲਾਕ ਵਲੋਂ ਤਲਬ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ

ਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵੇਰੀ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਫੈਸਤੀ ਦਾ ਮੇਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ-ਭਾਜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਸਾਥ ਮੁਲਕ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧਾਵਾਦੀ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਲਾਹ ਬਿਨਸੈਟ ਜਾਰਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬੰਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਾਂ। ਤੁਸਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੇ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੀ ਜਾਨੂਸੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦਾ ਵਰਤੋਂ ਸੀ।

ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਜਮੁਲੀਅਤ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਬੇਤਿਆ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਬਹੁਤਿਆ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੰਨਤੀ ਤੇ 1986 ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਰਾਮ ਦੇ ਦਲ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਹਾਸ਼ੀਏ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਭਾਗੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਝੋਟੇ ਪੱਥ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਜੁਲਾਈ 1985 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਨਾ ਸਾਧੂ, ਸੁਧੀਲ, ਦਬੋਲ ਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਯਕੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਾਬੂਸਾਹੀ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਮਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸ਼ੇਕ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਰਾਮ ਵਲੋਂ ਸਾਜਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਇਹ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਜਿਸਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਨਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਟਕਰਾਉ ਲਈ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਗੱਲ 1985 ਦੇ ਅੰਧ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ। ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਭਾਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੌਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਮਿਸ਼ਨ ਸਟਾਫ ਨਾਲ ਭਾਈਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਇੱਛੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਏ-1 ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬੜਾ ਕੁ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵੀਜ਼ਾ ਲਈ ਬੰਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੰਸਲਖਾਨੇ ਦੇ ਅਫਸਰ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਵਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਰੁਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਪੁਕਾਰ ਉੱਠਿਆ। ਉਸਨੇ ਡੇਰਹਾਯੂਨ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਨਾਲ "ਭਾਰਤੀ ਵਣ ਸੇਵਾ" ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦੀ ਰਹੀ :

"ਕੀ ਤੂੰ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ? ਤੂੰ ਕਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਇਆ?"

"ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ?"

"ਕਿਉਂ ਮਾਧੋਲ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਹੋ ਜੋ ਡੇਰਹਾਯੂਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਜਮਾਤੀ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ 'ਰਾਮ' ਵਿਚ ਹੋ?"

"ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ 'ਵਣ ਸੇਵਾ' ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ 1968 ਦੀ ਆਈ. ਐਫ. ਐਸ. ਦਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਾਂ।"

ਕਰਨੈਲ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਲੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਗਲਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਊ ਪਰਦਾ ਲਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਾਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਟੈਰੇਟੋ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਰਨਲ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਖੋਪਬਾਜ਼ੀ ਵਾਲੀ

ਨਾਚਾਨੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਾਬਕਾ ਸੈਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗਰੇਵਾਲ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੇਠ ਇਕ ਅਰਧ ਸੈਨਕ ਬਲ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਰਾਮ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਐਨ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੈਕ ਕਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਨ ਤੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਸੀਖਪਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗਰੇਵਾਲ ਇਹ ਦੱਸੇ ਤੇ ਨਰਮ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਵੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮੁਖਬਰ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਪਤਾਹਿਕ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸੀ, ਸਥਿਤ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰੈਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਜੋ ਕੌਂਸਲਖਾਨੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੌਂਸਲ ਜਨਰਲ ਐਸ. ਕੇ. ਮਲਿਕ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੰਪਾਦਕ ਖਾਲਸਤਾਨ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪਰਬਲ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਚੋਰ ਸਮਰਥਕ ਸੀ ਤੇ ਟਰੰਟੋ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜਕਰਮ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਸ਼ਾਤਰ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਵੀ ਖਾਧਾ ਤੇ ਕਰਨਲ ਗਰੇਵਾਲ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰੀਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਰਚੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗਰੇਵਾਲ ਦਾ ਲਿਬਾਦਾ ਵੀ ਲਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਸਿੱਧੂਕਤ ਸਰਕਾਰ (ਅਮਲਾ ਸਾਖਾ) ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ 1986 ਦੇ ਫ਼ਰੂ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਵਿਚ ਫ਼ੋਟੀ ਤੇ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਕੋਲ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਕਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਫ਼ਸਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰਕੀਬ ਜਾਂ ਬਹਾਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੈਬੀਨਟ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹਿਤੈਸੀ ਸਲਾਹ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਘਬਰਾਹਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਭੋਜੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਸਲਾਹੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਸ ਸਫ਼ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਤ੍ਰਾਹ ਕੱਢ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 'ਰਾਮ' ਦੇ ਸਾਰ ਅਮਲੇ "ਨਾ ਪਸੰਦੀਦਾ" ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਵੀ "ਨਾ ਪਸੰਦੀਦਾ" ਸ਼ਬਦ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਰਾਮ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਅਧੀਨ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਵੱਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਨੂੰ 400 ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਡਾਲਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਦੇ ਕੇ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਵਡਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਜੋ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਲਿਖਾਉਂਦਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਫਾਲਤੂ ਕਾਪੀਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਉਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਾਮ ਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਅਨੋਖਾ ਢੰਗ ਸੀ।

ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ (ਪਿਤਰੀ) ਵਿਭਾਗ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਮੌਕਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਨਾਲ

ਅਸਾਵਰਾਨੀ ਨਾਲ ਮੁਖਰੀ ਲਈ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਰਦਾ ਵੱਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਭੱਟਪਟ ਮੰਨ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹਰਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਤੇ ਮੁਢਲੇ ਦੀ ਸ਼ਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੜਤਾਲ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ।

ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਮ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦਾ ਪਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਮੈਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਥੁਰਤ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਸੁੱਤਰਮੁਰਗ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਜੋ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਫੇਰ ਖੁਰਚਣ ਨੂੰ ਹੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਵੀ ਸਰੋਸ਼ਨ ਰਾਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ਾਜ਼ਲਤੋਂਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਅਸੀਂ ਜੁਲਾਈ 1987 ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਾਹਿਲ ਤੋਂ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਪਰ ਖਾਲੀ ਜੇਬ ਲੈਕੇ ਵਿਦਾ ਹੋਏ। ਇਹ ਆਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿਸ਼ਰੀਆਂ ਭਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਰੱਬੀ ਫੇਜ਼ਨ ਦੀ ਵਰਖਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਪੈਸਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੋਠੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖੀ ਪੈਸਾ ਇਕ ਰਾਜਦੂਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦਿਆਂ ਬੱਚੇ ਪਾਲਣ ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ। ਹਨ ਦੀ ਘਾਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੰਠਿਆ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ਤੀ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣਿਆ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਮੇਰਾ ਓਟਾਵਾ ਜਾ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਵਾਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਮਨਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। 1984 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸੁਚਿੱਤਰ ਕਾਰਡ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੇਰੀਆਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਉੱਚ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਵਰੀਤੀ ਤੇ ਮਿਲਣਸਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ਤੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੁਲਕ ਉਪਰ ਦਿਆਲੂ ਪਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਘੱਟ ਵਜੇ ਨੇ ਬੜੇ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਖੋਪਰੀ ਦੀ ਚਿੱਤਰਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਏ। ਮੈਨੂੰ 1987 ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੰਗਮ ਸੰਮੇਲਨ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੂਹ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਫਿਰ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਅਚਾਨਕ ਪਈ ਅੜਚਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦੀ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਦੂਤਕ ਸਿਸਟਮਾਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਗਈ। ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ. ਤੇ ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਨ. ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮੇਰੇ ਹਮਨਾਮ ਐਮ. ਕੇ. ਧਰ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਲਿਆ ਜੋ ਉਸੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕੌਂਸਲ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਉਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਹ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਸ. ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੋ ਮੇਰਾ ਫੋਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਊਕ ਡੱਬਿਆ ਨੂੰ ਲਗਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਇਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਝੁੰਜਲਾਹਟ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸੁਲਝਾ ਲਈ ਗਈ ਤੇ ਇਸਦੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵੈਨਕੂਵਰ

ਇਕੱਠ ਹੋਏ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਸੂਝ ਦੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਗੁੜਗੁੜਾਹਟ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਿਗਰਾਨ ਟੀ. ਐਨ. ਬੇਸਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕੰਨ ਵਿਚ ਚੁਲਾਇਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਪਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋ-ਪਾਰਸਾਈ ਦੇ ਗੁਮਾਨ ਨੇ ਉਸਦੀ ਅੰਤਰ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਪੁੱਜਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਧੱਕੇਸਾਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਉਦਾਲੇ ਨੱਚਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮਨਮਾਨਕ ਮੰਡਲ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਹਥੋਂ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਜੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਚਾਨਕ ਖਤਮ ਕਰ ਲਵਾਂ ਕਿ ਇਹ ਅਣਸਿੱਖਿਅਤ ਸੂਹੀਏ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸੁਗੰਧ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਤੇ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਉਤੋਜਨਾ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਦ ਕੱਢ ਕੇ ਵੱਢਣ ਲਈ ਰੱਚਿਤ ਸੀ। ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਐਸ. ਜੇ. ਐਸ. ਫਰਵਾਲ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਮੁਦਾਖਲਿਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਆਪੂ ਬਣੇ ਪਾਰਸਾ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਲ ਸਿੱਧਾ ਝਾਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਨਕਲੀ ਧੌਸਬਾਜ਼ ਸੀ, ਜੋ ਗਰਜਦਾ ਬਹੁਤ ਸੀ ਪਰ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਧਮਕੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਢ ਖਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੁੜ ਵਿਗੜੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਲ

ਸਭਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਲਣਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਕਿਨਾਰੇ ਸੱਜੇ ਜਾ ਪੱਥੇ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੁਰੀ ਤੇ ਤਾਂ ਗੱਦੇ ਨਾਲੇ ਹਨ।

— ਡੀ. ਡੀ. ਆਈਜਨ ਹਾਵਰ

ਆਈਜਨਹਾਵਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰੰਗ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਮੁਖ ਕਰਤਾ ਤੇ ਅਭਿਨੇਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਤ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਉਸਦਾ ਸਭਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਲਈ ਸਭਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੁਰਨਾ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੱਦੇ ਨਾਲੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮੇਰੇ ਵਰਗਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਰਾਨ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਨਾ ਹੋਣ। ਸ਼ਕੀਨ ਨਾਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੋਨੇਡਾ ਦੀ ਤਲਵੀਂ ਕਤਾਬੀ 'ਚੋਂ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਪੱਥੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ ਗੱਦੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਪੰਛੇ ਆਸਾਵਾਦੀ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪਰਾਤਲ ਤੇ ਰੰਗ ਮੰਚ ਦੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ 'ਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਬਦੀਲੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਟੀ. ਵੀ. ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਗੁਮਨਾਮੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਜੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪੂਰੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਚਾਲਕ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾਰਾਇਣ ਨਈਂ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਅਧੀਨ ਕਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਉਦਾਲੇ ਜੁੜਲੀ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਸੀ। ਖੋਲਕੀਨੀ ਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਜੁਲਾਈ 1987 ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਭਕਾ-ਬਲਦਾ ਮੌਸਮ ਤੇ ਬੜੀ ਬੜੀ ਵਰਖਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਸਿਆਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਨਰਕ ਕੁੰਡ, ਵਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਬਦਬੂ, ਨਸਲੀ ਖੋਚੇਨੀ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗਲਤ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਉੱਤੇ ਮਾਝਾ ਅਸਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੀ ਇਕ "ਸਾਵ ਸੁਬਰੋ" ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਤੇ ਸਦਭਾਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੇ ਹਮਦਰਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈ ਸੀ, ਉਹ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਖਿੱਭ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਾਲ ਗੁਆ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਵੰਸ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ (ਜੀਨਜ਼) ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧਾ ਭਾਸ਼ੀ ਰਸਾਇਣਕ ਸੰਜੋਗ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹਾਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਵਧਦੇ ਕਦਮ ਰੋਕਣੇ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਝੁਕਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੁਲਘਰਾਣੇ ਦੀ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰਤਾ ਤੇ

ਕਿੰਨ੍ਹ-ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਫ਼ੈਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ, ਇਕ ਐਸਾ ਨੇਤਾ ਬਣੇ।
 ਦਾ ਹੋਕ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ, ਸਕਤੀ ਦੇ ਮੁਦਾਨਾ ਤੇ ਪਦਵੀ ਦੇ ਸਾਭਾ ਦੀ ਭੇਜ
 ਕਰਕੇ ਪੁਸ਼ ਤੇ ਇਕੁੱਠ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਉਤਰ ਸੁਤਰਰਤਾ ਲੁਕ ਜਾ
 ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਰਲਗੱਭ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹੋ ਹੀ ਜਮਾ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵਿਚ ਉਸਦੇ
 ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪੁਰਾਣੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਨਕਲ ਜਾਂ ਕਲੋਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ
 ਸੀ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬੜੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ
 ਭਰੂਣੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਮਲਬੇ ਤੇ ਹੁਕ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ
 ਨੇਤਾ ਸ੍ਰ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਚੁਲਾਈ 1985 ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।
 ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਲੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉਸ
 ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਖੋਫਨਾਕ ਸੰਦ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ
 ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਮਝੌਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਮਿਲ
 ਕੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰ' ਨੂੰ ਮਰੋੜ ਤਰੋੜ ਕੇ "ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ" ਦਾ ਰੰਗ ਦਿੰਦੇ
 ਰਹੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਉਸ ਸੰਕਟ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿਕਰਮੰਦ ਨਹੀਂ
 ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਜਿਸ਼ੀ ਗੁਆਂਢੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ
 ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਾਜ਼ਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।
 ਇਸਦੀ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਦੇ ਸੀਤ ਯੁੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਦੋਸਤੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ
 ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ (ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਤਾ) ਦੇ ਕੇ ਇਹਦੇ ਹਾਕਮਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਿਚ
 ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੱਛਮ ਤੇ
 ਵਾਈਟ ਹਾਊਸ (ਯੂ. ਐਸ. ਏ.) ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਅਜੇ ਅੰਤਵਾਦ
 ਦੀ ਪੀੜਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਟਰ-ਪੈਂਥੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਸੈਂ
 ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਲੋਂ ਏਥਰ
 ਇੰਡੀਆ ਜਹਾਜ਼ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ੇ
 ਨਾਗਰਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਕਤਲ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਧੜੇ ਦੀ, ਆ ਰਹੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ
 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਲੌਗੋਵਾਲ
 ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜਖਮ ਪਲਮ
 ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਾਲ ਪਰੋਖ ਯੁੱਧ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਗ ਬੇਰੋਕ ਚਲਦਾ
 ਰਿਹਾ।

ਸਮਝੌਤਾ ਲਾਗੂ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲਤਾ ਕਾਰਨ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੇ
 ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਲਈ 'ਅਣ-ਇਛਿਤ' ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦੁਬਾਰਾ
 ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਢਾਹ
 ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਫਿਰ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਘੁਸ ਗਏ ਤੇ ਮਾਰਚ 1986
 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਵਨ ਸਮੂਹ ਤੇ ਮੁੜ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ
 ਆਪਣੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤਕ ਜਾ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਚੀਫ ਆਫ ਆਰਮੀ ਸਟਾਫ, ਜਰਨਲ ਵੈਦਿਆ ਨੂੰ ਮੋਤ ਦੇ ਘਾਟ
 ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਏ ਆਸਾਮ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਣ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਆ

ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨਾਲ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੱਲ੍ਹ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਆਲ-ਆਸਾਮ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਯੂਨੀਅਨ (ਆਸੂ) ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾ "ਆਸਾਮ ਗਣ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ" ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਨਵੇਂ ਅੰਦੋਲਨ ਉਭਰਨ ਲੱਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕੇਂਦਰ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਅਲਹਿਦਗੀ ਜਾਂ ਵੰਭ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਬੰਨੋ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵੰਭੇ ਬੰਨੋਲੈਂਡ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਤੇ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਗੋਰਖਾਲੈਂਡ ਦੀ ਮੰਗ ਨੇ ਨਵੇਂ ਭਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਭੂਗੋਲ ਨਾਲ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਜਾਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਜਾਤਾਂ ਨਸਲਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਸੰਰੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬੰਨੋ ਤੇ ਗੋਰਖਾ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਮ 'ਚ ਅਹਿਮੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸੀਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਬੰਨੋ ਹਾਰੇ ਪੂ ਲਾਲਭੰਗਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸਮਝੌਤਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨ੍ਰਸਾਈ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਸਲੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਰੁਸ਼ਟ ਹੋਈਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ 1986 ਵਿਚ ਭਾਰੂਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਮਝੌਤੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਭ-ਬੰਧ ਵਿਚ ਤੇ ਮਗਰੋਂ 1987 ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਚੈਕਰ ਚਲ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਤੇ ਵਿਹਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੁਜਾਹਦੀਨ ਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਰੁੱਖ ਪੱਛਮੀ ਬਾਹੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਬਾਹੀ ਵਲ ਮੋੜਨ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਵਿੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਲਾਲ ਰਿੰਡ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਵਿਖਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਸੀਤ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੇ "ਲਹ-ਪਰਦੇ" ਦੇ ਪਤਨ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੰਭ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਪੂਰੇ ਰਹਿ ਗਏ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ "ਆਪਗੋ ਹਲ" ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ। 1987 ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਹੱਥ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨੇ ਜੋ ਅੱਗ ਭੜਕਾਈ, ਉਸ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹਊਆ ਬਣ ਕੇ ਡਰਾਇਆ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਥਾਂ ਮੱਲ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਜਿਸਨੂੰ ਆਲਮੀ ਜਹਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਆਤੰਕਵਾਦ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਮੁਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਇਸਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਬਲਕਾਨ, ਰੂਸੀ ਸੰਘ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ, ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ, ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਭ ਦੇ ਭਾਈ ਤੇ ਵੈਰੀ ਭਾਰਤ ਵਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਰੂਹ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰੰਗ ਦੀ ਅਜੇ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੈਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਅਗਵਾ ਕਰ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਫ਼ਗਾਨ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਹਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਈ ਬਸਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਨੇ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਅਜੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦ, ਆਤੰਕ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਲਾਜ਼ਵਾਲ ਬਸਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਈ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਮਝੌਤੇ ਬੰਨੋ ਹੋਏ ਯੋਧਿਆਂ ਉਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਠੋਸੇ ਹੋਏ ਹੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੰਨੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਆਰਾਮ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੁਕਾ ਫਿਰ ਜੰਗ ਛੇੜਨ ਵਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਸਾਮ ਸਮਝੌਤੇ ਨੇ ਵੀ ਅਸ਼ਾਂਤ ਰਾਜ

ਵਿਚ ਅੱਗ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਆਸੂ ਦਾ ਇਕ ਧੜਾ ਦੇ ਜੀ. ਪੀ. ਤੇ ਸਮਝੋਤ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਪੁਲਲ ਸਿਹਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭੈੜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੇ ਅਲਹਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਬੰਬ-ਪੈਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਰਹੀ ਹੋਣ ਤੇ ਪੁਰਨਾ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਲਥਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਕ ਹਿੰਸਕ ਵੱਖਵਾਜ਼ੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਵੀਰ-ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਆਗੂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਅੱਗ ਉਗਲਦੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪਛਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਗੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮਿਜੋਰਮ, ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਤੇ ਪੁਲਲਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸਮਝੋਤੇ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਤੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਨੇਕ ਇਰਾਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੰਝੂ ਉਹ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰ ਰੋਗੀ ਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ ਰੋਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਲੱਛਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਹੋਏ। ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਮਨੀਪੁਰ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਹੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਖੂਨ ਖੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਰਾਜੀਵ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਘਪਲਿਆ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਨੇ ਵਧਾਇਆ। ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਘਪਲਿਆ ਨਾਲ ਹੋਈ ਨਿੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜੇਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜੇ ਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਗੜਦੇ ਹੀ ਗਏ। ਰਾਜੀਵ ਵਲੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਝੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸੇ 'ਚ ਨਾ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਕੁੱਝ ਵਿਚ ਆਏ ਚਾਲਾਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਚੁੱਟੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਲਗਭਗ ਤਖਤ ਹੀ ਪਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਹੱਥਬਾਜ਼ ਮਮੋਰੇ ਭਰਾ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ, ਵੀ. ਸੀ. ਸ਼ੁਕਲਾ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਮੰਡਲਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੁੱਝ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਸਭ ਨੇ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਚਿਰਤਾਤਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੀਰੂਭਾਈ ਅੰਬਾਨੀ ਦੇ ਰਿਲਾਇੰਸ ਉਦਯੋਗ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਪਲਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੇੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਪੀਰੂਭਾਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਫਲ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਦਿਆਲੂ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਬਰਾਸ ਟੈਕਸ ਦੇ ਠੱਸ ਹੋ ਜਾਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਹਟਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਇਕ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੀਰੂਭਾਈ ਦੇ ਰਿਲਾਇੰਸ ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਨੁਸਲੀ ਵਾਫੀਆਂ ਦੇ ਬੰਬ ਫਾਈਦਿੰਗ ਦਾ ਝਗੜਾ ਸੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਜੋ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸੀ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਲੂਕ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਰਿਲਾਇੰਸ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਚੰਡ ਲਾਈ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਨੁਸਲੀ ਵਾਫੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੁ ਫ਼ਿਸਟਾਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੱਕਾ, ਇੰਡੀਆ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਰਾਮਨਾਥ ਗੋਇਨਕਾ, ਅਰੁਣ ਸ਼ੇਰੀ ਤੇ ਐਸ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਤਵ ਪਾਰਟੀ, ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉਪਰ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਪੀਰੂਭਾਈ 1980 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਨਿਰਣਾਇਕ ਪੜਾਅ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਾਗਰਸ, ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਅੰਬਾਨੀ ਦੀ ਲੋਭ ਦੀ ਸਰੋਸ਼ ਵਲ ਪਿੱਛੇ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦੇ ਸਫਰ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ 500 ਕਰੋੜ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਖੜੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। 1986 ਵਿਚ ਅੰਬਾਨੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਸਨ

ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬੇਮਿਸਾਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਪਰਣਾਥ ਮੁਖਰਜੀ ਸਿੰਘ ਸਿਆਸੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਕਈ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਪੰਡਾਵਰਾਨਾ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਗੰਧੀ ਅਹਿਤਾ, ਨਿਰਜਿਤ ਸੋਨਗੁਪਤਾ ਤੇ ਐਨ. ਕੇ. ਸਿੰਘ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੌਰ ਜਮਾ ਲਏ ਤੇ ਆਸਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। 1986 ਤਕ ਧੀਰੂਭਾਈ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗਿਰਵਤ ਤੇ ਮਹੀਦ ਸਦਕਾ ਭਾਰਤ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਕਾਖਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨੇਅਬੋਧ ਰੋਤਲੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਭੁਕਾਵਟਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਖਾਸ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਘੁਟਾਲਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਉਹ ਫੋਅਰਫੈਕਸ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਕ ਯੂ. ਐਸ. ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਜਾਸੂਸ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਮਿਤਾਥ ਬਚਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਭਰਾ ਅਜੀਤਾਥ ਸਿਹੀਆ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖ਼ਤ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਅੰਥਾਨੀ ਦੇ ਜਾਸੂਸ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਾਲ ਨਾਲ ਅੰਥਾਨੀ ਲਈ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਵਾਡੀਆਂ ਅੰਤ "ਇਡੀਆ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ" ਸਮੂਹ ਦੇ ਸੱਚ ਦੇ ਮਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਲਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਜੇ ਬੇਦਾਗ਼ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਫੋਅਰਫੈਕਸ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਚਖਮ ਚੱਟ ਕੇ ਹੀ ਸੋਫ਼ਸਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐਚ. ਡੀ. ਡਬਲਯੂ. ਕੁਬਕਟੀ ਕਿਸਤੀਆਂ ਦਾ ਸੋਦਾ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ 1981 ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਘਪਲਾ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਘਪਲੇ ਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਨਿੰਦਿਆ ਦੀ ਅੱਗ ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਸਾਹਿਲ ਤੇ ਬੰਡਰਜ਼ ਹੋ ਵਿਟਸਰ ਸੰਦੇ ਤੋਂ ਚੁੱਠੀ। ਸ਼ਦਨਾਮ ਜਾਇੰਟ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਹੋਈ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੋਲਾ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੱਡੇ ਘਪਲੇ (ਸਕੈਂਡਲ) ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਹੀ ਨਾ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਧੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਨੀਹਾਂ ਵੀ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਅਲਾਹਬਾਦ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਜਿੱਤ ਨੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਪਤਨ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਪਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਬੇਫ਼ੋਰਜ਼ ਸੋਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਧੀ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਐਚ. ਡੀ. ਡਬਲਯੂ. ਦਾ ਸੋਦਾ ਆਪਣੇ ਰੱਖਿਆ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਗਿਰਵਤ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਫਿਰ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਤੇ ਗੁੱਝਲਦਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਧੀ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵਿਚਲੀ ਦਾਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਧੂਨੀ ਗੱਲੇ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਲਪੇਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਉਪਰ ਸੂਈ ਪਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਸੂਈ ਸਿੱਧੀ ਰਾਜੀਵ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਇਸਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਅਜੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। (ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ 2004 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਤੇ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ)।

ਪੁੱਤ੍ਰ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਮੇਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵੱਡੇ ਘਪਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਜਾ-ਭਰੇ ਸੋਚਿਆ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਧਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਗਰਦ-ਗੁਬਾਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਚਿੰਤਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਚਿਤ ਘਰ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਦੂਸਰੇ ਬੰਦੇ ਲਈ ਸਕੂਲ 'ਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੁਖ-ਸਾਂਤੀ ਵਾਲੀ ਸਾਖਾ ਲੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਾਲੇ ਇਨ ਫੁੱਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰਾ ਅਫਸਰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ (ਕਿਸਮਤ) ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਸਰਵੇ ਦਿਨ, ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਸਾਖਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਦੋ ਨਿਪੁੰਨ ਅਫਸਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੜੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੁਨੀ ਛੱਪੜਾਂ ਵਿਚ ਬੇਝੀਆਂ ਠੇਲ੍ਹਾਂ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਹੋਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਲਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਲਹੂ ਦਾ ਛੱਪੜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਟਿੱਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਬੈਲੀ ਤੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਅਸੰਗਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਇਸਰਾਰੀ ਦੀ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਸਾਈਂ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਸੀ ਜੋ ਕੇਵਲ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਸਰੋਸ਼ਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਾਖਾ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾ ਚੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਉੱਥੇ ਆ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕੋ ਕਮਾਨ ਨੂੰ ਦੋ ਜਰਨੈਲ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਇਹ ਬੜਾ ਬੇਹੁਦਾ ਤੇ ਵਜੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬੜੇ ਤਲਖੀ-ਭਰੇ ਨਿਕਲੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਹੂ-ਭਰੇ ਛੱਪੜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਹੋਣ ਲਈ ਭਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਇਜਾਜ਼ਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਾਰਧਾਤੂ ਵਾਨੇ ਬੰਦੇ ਅਨੇਪੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਲ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗਮਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹੋਣ।

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਉਤਰਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵੇਖਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਉਕਾਈਆਂ, ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸਟਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਐਮਰਸੋਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਫੁੱਝੇ ਦਾਗ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਤਨ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਾ ਕਰਦਾ ਜੋ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਾਪਰਵਾਹ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਨਿਰੀ ਭੰਡਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਰਾਹ ਨਾ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਉਸ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪਤਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਮੁੱਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਨੇਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਢਾਹ ਲਾ ਕੇ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਆਸ ਬੰਨ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਢਾਹ ਲਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ, ਨਹਿਰੂ, ਪਟੇਲ ਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਵਲੋਂ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਜੋ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਬੜੀ ਤਬਾਹਕੁਨ ਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਨਾ ਤਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੂਰ-ਦਿਲੀ ਵਾਲਾ ਸੁਪਨੇਸ਼ਾਜ਼। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਇਕੋਥੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਅਗਵਾਈ ਦੇਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਉਹ ਬੜੇ ਹੁਮ-ਧੜਕੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਕੁਝ ਦੁਆਰ ਤੇ ਸੁਰੇ ਬਾਣੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਗੋਤ ਦੀ ਹੋਭੀ ਖਾਣ ਦੀ ਲਾਗ ਲਾਈ ਸੀ। ਜੇ ਸੰਜੇ ਰਾਜਸੀ ਬਾਂਹ ਦੇ ਪਰਦੂਸ਼ਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਚਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਹਮਥਿਸਤਰ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਅਸਾਧ ਹੋਂਦ ਤਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ, ਤਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੌਮ ਦੀ ਸਮੀਰ ਉਦਯੋਗੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੇ ਚੋਰਾਂ ਦੇ ਲੁੱਟ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਰੈਲਾਇੰਸ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਸ਼ਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵੱਸਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸਰ ਕੇ ਫਿਰ ਕਦੇ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਭੇਖਿਆ। ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀ ਦੇ ਮਹਾਂਭਥੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਅਣਫੋਰ ਨਾ ਛੱਡਿਆ।

ਗੁਜਰਾਤ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੁੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਮੋਹਨ ਦਾਸ ਕਰਮ ਚੰਦ ਗਾਂਧੀ, ਸਰਦਾਰ ਵਲਭ ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਤੇ ਧੀਰੂਬਾਈ ਅੰਬਾਨੀ ਜਿਹੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਨਾਇਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਸ਼ਰੇਣਿਠਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਲੀਕੀ ਤੇ ਪਟੇਲ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਬਖਸ਼ੀ। ਧੀਰੂਬਾਈ ਅੰਬਾਨੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਲਈ ਵਰਤ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਨੋਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗੇ ਭੜਕਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਘੇ ਸਪੂਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧੀਰੂਬਾਈ ਨੂੰ ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚਾਣਕੀਯਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਨੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਧਾਨਕ ਉਚਿਤਤਾ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕੀਤਾ।

ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗਲਤੀ ਤੇ ਘਪਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਤੇ ਕਥਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਚਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਹਵਾਈ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਰੋਕਾਂ ਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਡਿੱਗਾ, ਜਿਸਨੇ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਬੜੇ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਜੇ ਦੀ "ਤੁਗਲਕ ਸ਼ਾਹੀ" ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਕ ਅਕਲਮੰਦ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਸੁਧਰਨ ਲਈ, ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਤਪ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਮੋਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਨਾ ਤਪ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸੁਧਰੀ। ਰਾਜੀਵ ਵੀ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਸਹੀ ਉਛਾਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਮਿਤ ਉਛਾਣ ਭਰਨ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ।

ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਉਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੈ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਥੇ ਹੁਣ ਜੈ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. (ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ) ਜੈ ਪਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਬਦਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਇਕ ਵਾਰ ਹਨੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਛਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭਾਵ ਨਵੇਂ ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ

ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਰਾਸਟਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਵੰਢ ਖਾਣ ਲਈ ਰੁੱਖ ਗਿਰਦ ਸਨ।
ਮੈਂ ਵੀ ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਜਿਹੜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ
ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੇ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਭੂ ਚਾਵਲਾ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ
ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ
ਅੰਕਸ਼ਪੰਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਘਾਪ ਤੇ ਘੱਪ ਇਕ ਵਕੀਲ ਰਾਏਨ ਕਰਮਚੰਦਰਾ
ਸ਼ਖਸ਼ਿਤੀ ਦਾ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਅਮਿਤ ਅਵਸਰਮਾਹ ਭੂਰ ਨਾਲ ਨੇ ਤਰੇ। ਮੇਰਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ
ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਇਕ ਯੋਧਾ ਸੀ ਜੋ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ, ਵੇਰੀਆਂ, ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਸਤਰਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ
ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਜੇ. ਪੀ. ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ
ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਜਟੋਲ ਰਾਸਟਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ
ਅਡੋਲ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਵੰਗਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ
ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭੱਖੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਫ਼ਿਸ਼ਟ ਹਕੂਮਤ 'ਤੇ ਇਕ "ਭੁੱਲ ਦੇ ਰਾਜ" ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਘਿਰਤਾ
ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਸਨ।

ਇਹ ਰਾਜ ਸੱਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਡੇ ਤੇ ਦੋਹਲ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ
ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਸਹਾਇਕਾ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਡੇਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਉੱਟ ਦਿੱਤੇ
ਸਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੁਨਾਮੀ ਦੇ ਬਹਿਰ ਤੇ ਗਰਜ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ
ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚਾਪਲੂਸੀ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ
ਜਿਹੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਮਾਤਾ ਵਾਂਗ ਤੀਖਣ ਭੁਧੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਉਹ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵਾਂਗ ਗੰਭੀਰ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਅਵਸਰਸਾਹੀ ਤੇ ਚਾਚੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਝ ਸਮਝ ਖਤਰਨਾਕ
ਹੋਂਦ ਤਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਹਾਰ ਰਹੇ ਨਾਇਕ ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ
ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਤੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ
ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਈਮਾਨਦਾਰ ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾਂ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕਰਨ
ਤੋਂ ਝਿਜਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸਿਆਸੀ ਰੂਹ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਆਦਰਸ਼ ਇੰਦਰਾ
ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਣੇ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਮੇ
ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਉਦਾਲੇ ਸਰੋਸਠ ਵਰਗੇ ਨੇ ਨਾਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸਭ ਪਾਸ ਵੇਖਕੇ ਅਨੁਭਵ
ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਾਗਰਸ ਆਪਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਤਾਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਉਸਦਾ
ਸਹੀ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਸਪੈਸ਼ਟ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਕੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਮੁਖੰਟਾ,
ਇਕ ਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਇਹ ਸੁਆਲ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ
ਇਸਦਾ ਲਿਖਤੀ ਢੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬਨਾਰਸੀ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ
ਨਾਲ ਫ਼ਿਸ਼ਟ ਅਡਵਾਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਕੇਂਸਵ ਰੁੱਜ ਵਿਚ
ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਸਾਦਗੀ-ਭਰਪੂਰ ਮੁਖਾਲਯ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਦੇ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ
ਪੱਛਿਤਾ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ
ਹਿੰਦੂਤਵ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ
ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ
ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗੈਰ-ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਹਿੰਦੂ ਹੋ
ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਤਵ ਤੇ ਭਾਰਤੀਅਤਾ ਸਮਅਰਥੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਜੋ ਅਫ਼ਵਾਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਹੋ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਮੇ (ਮੁਖਬਰ)। ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਮਰੀਅਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਪਤਕਾਰ ਵਿਗਤਾਂ ਤੋਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਿਗਤਾਂ ਦੀ ਉਸ ਨੇ 6 ਸਾਲ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਂ ਇਹ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸਹੇਲ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਪਿੱਛੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੇਖ ਪਰਿਵਾਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਧਰਤੀ ਲੈਕੇ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਾਥ, ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਜਿਹਾੜਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਆਰਜੀ ਮਿਲਣੀ ਨੇ ਇਸਦੀਆਂ ਵੇਟਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਥੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਸਾਥਾਂਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਨੇੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਰੰਗਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਹੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸੀ ਸਗੋਂ ਕਈ ਸੈਕਤੋਂ ਸਾਲ ਦੂਰ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 1980 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਉਠਾਇਆ ਸਦੇ ਥੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਕਈ ਹਲਕਾ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਅਪਮਾਨਤ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

ਥੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਕੋਲ ਕੋਈ ਠੋਸ ਆਰਥਿਕ ਮਨੋਰਥ-ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਅਜੇ ਤਾਂਥਾ ਯੁੱਗ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਰਥਿਕ ਪੁਨਰ ਉਥਾਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਫਲਸਫ਼ਾ ਵੀ ਇਕ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਇਕ ਜਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਨੇੜਾ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਖੰਡ ਭਾਰਤ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਏਕਤਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਦੱਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਆਮਦ ਤੇ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਕਿ "ਗਲੀ ਗਲੀ ਮਾਂ ਸ਼ੇਰ ਹੋ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਚੋਰ ਹੋ" ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨਸੂਬ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਅਸਲਾਖਾਨਾ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥਿਯ ਬਲਾਕ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਥੀ. ਪੀ. ਸਿੱਖ ਇਕ ਪਰਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਉਹ ਥੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਲੈਣ ਲਈ ਤਾਂ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਨੇੜਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਲ ਵੁਕਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਖਤਰਨਾਕ ਤੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਤਾਕਤ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇ। ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਇਹ ਮੁਕਤੀ-ਦਾਤਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕੀਸਤਾਨੀ ਤੇ ਬੁੱਧਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗਲਤ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਫੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੂਲ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਨਕਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਗਾਂਧੀ ਸਦਾ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੁਹਰਾ ਬਦਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੂਲ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਕਥਰ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਇਦ ਆਪਣੇ ਬੰਬੇ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖਚਿਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੋਂ ਤਿਲਮਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੇਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪੈਤਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਜਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸੀਮਾ ਤਕ ਉਭਾਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅਯੁਧਿਆ ਦੀ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਆਡਾ ਵਾਲਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਰਾਮ ਨੇ ਦਸਰਥ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਸੂਝ ਤੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ

ਸਲਾਹ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਰੀਝਿੰਦਾਰੀਆ ਤੇ ਹੋਰ ਆਪਾ-ਲੁਕਾਉ ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਜੀਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਐਸ. ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੋਹਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲ ਸਦਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਰਨ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਵਿਭਾਜਤ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਮਾਜਿਕ ਪੈਰਾਮਿਟਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜ ਕੇ ਬਦਲਾ 'ਚ ਪਰੇ ਸਕਦੀ ਸੀ।

1987-88 ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਛਾਣਬੀਨ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਉਦਾਸ਼ ਨੂੰ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ, ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸਰਵਲੇਖ ਤੇ ਵੋਟ-ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਲਘੂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਤ ਪੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਾਤ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ। 1988 ਦੇ ਅੰਤ ਲਾਗੇ, ਬੰਤਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ, ਉਮਾ ਭਾਰਤੀ, ਵੇਦ ਪਰਕਾਸ਼ ਗੋਇਲ ਤੇ ਉਸਦਾ ਬੇਟਾ ਪਿਯੂਸ ਮੁਕੇਲ ਨਿਰੰਤਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਮੇਰਾ ਘਰ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਰਾਜੀਵ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਮੇਰੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਮੇਰੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਵਲ ਝੁਕਾ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਉੱਚੀ ਤੇ ਉਚਿਤ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਰਾਜਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਰੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਆਸਤ ਮੇਰੀ ਹੁਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਸੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮੇਰੇ ਸਿਆਸੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਦੁਬਿਧਾ ਤੇ ਦੁਚਿੱਤੀ ਰਹਿਣ ਕਾਵਲ ਹਾਨੀ ਉਠਾਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਲੋਕੋਕਤੀ ਦੀਆਂ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਕਦੇ ਵੀ ਲੜਨ ਨਾ ਹਟ ਸਕੀਆਂ। ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੋ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਅਧਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਫ਼ਰਤ ਮੈਨੂੰ ਜਨ ਸੰਘ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਵਧਾਇਆ।

ਮੈਂ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਪਿਛੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕੋ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨੇਤਾ ਸੀ ਜੋ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਜਨ ਮੱਤ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਠੰਗਾਂ ਦੇ ਟੇਲੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਆਰ. ਆਰ. ਐਸ. ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਠੇ ਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੀ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਭਰ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਅੰਤਕਾਲ 5 ਸਾਲ ਲਈ ਚਲੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਸ਼ਕਤੀ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਪੱਕਾ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਲਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਵਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਾਜੀਵ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ “ਜੁੰਡਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ” ਤੇ “ਉਦਯੋਗਿਕ

ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀਕਤਾ" ਦੀ ਨਕਲ ਜਾਂ ਪੈਰਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਨਕੀਲੇ ਸਤੰਤ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ (ਜੋ ਉਪਰੋਂ ਨਕੀਲਾ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਵਿਸਤਾਰਮਈ ਸੀ) ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਉਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤਕ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਹ ਸਦਾ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਪਤਚਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁਲੀਸ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਸਾਧਨ ਵਿਗੂਣੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੋੜਵੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਸਾਧਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਐਮ. 15, ਐਮ. 16 ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਏਤਰ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਸੰਰਾਜਨਕ ਕਦਮ ਗੁਪਤਚਰ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਮੇ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਠਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸੰਰਾਜਨਕ ਅਭਿਆਸ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਲੈਣ, ਕੁਝ ਮੋਟਰਲਾਂ ਵੀ ਐਚ. ਐਫ. ਹੋਂਡ ਸੇਟ ਤੇ ਐਲਵਾਨੂਮੈਰਿਕ ਪੇਜਰਾਂ ਲੈਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਅਜੇ ਤਕ ਸਿਆਸੀ ਨਸਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬੈਰੂਨੀ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਜੰਗ ਵਰਗੀ ਅਸਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਦਿੱਛਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਨਸਲ ਦੀਆਂ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਰਾਜਨਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਸੂਸੀ ਅਸਾਮੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਰਕ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ "ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਹੁੰਚ" ਦੇ ਕੁਝ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਰੀਤ ਜਾਂ ਕਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਕਤ "ਅਮਲੀ ਸਾਖਾ" ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਸਾਖਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਵਾਇਤੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਰਵਾਇਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਸਕਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਖਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਸੋਧ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਸੂਝ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਨ ਤੇ ਸਿਹਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਾਗ, ਨਾਰਾਇਣ ਵੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਛਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਸਰੋਸ਼ਨ ਸਹਿਕਰਮੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਾਟੇ ਸਨ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਕਮਾਨਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਰਿਵਾਇਤੀ ਬੰਧੋਜਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਾਸਾਰ ਨਾਲ ਬੰਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਵਰਗ ਅਜੇ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤਨਖਾਹ ਖੜੋਤ ਤੇ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗੁੜ੍ਹ ਪਹਿਪਾਟੀ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਅਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਸਤਰ ਉਪਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਭਾਗ ਵੱਡੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਮਾਨਵੀ ਅਸਾਮੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡਿਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸਵਾਈ ਲਈ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਮਾਨਵੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਝਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਢਣਾ ਤੇ ਜ਼ਾਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ

ਨਿਆਉਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮੰਡਲੀ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਵਡਾਦਾਰੀ ਦਾ ਦਮ ਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਵਡਾਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਜੁੰਡਲੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਦਪ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਨਾਰਾਇਣ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਘ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਜੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕਿਸੇ ਜੁੰਡਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਸੁਆਨ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਆਦਤ ਕਾਰਨ ਤੇ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਜਿਧੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜਾਂ ਕਾਰਨ, ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਦਿਆਲੂ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਤੋਂ ਸਾਇਦ ਵੀਚਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਪ੍ਰਿਯਤਮ ਤੇ ਨਕਲਜੂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਇਦ, ਉਸ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਜੁੰਡਲੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਵੀਚਿਤ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਭੂਤਾ, ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਲੰਬੇ ਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਸਮਰਥਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਭੇਡਾ ਵਾਂਗ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਸ ਉਦਮਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋਈ ਜੁੰਡਲੀ ਦਾ ਕਿਰਪਾ ਪਾਤਰ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ "ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਕੂਮਤ" ਦੀ ਉਸ ਵਲੋਂ ਅਚੇਤ ਹਮਾਇਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿ ਅਮਲਿਆਂ ਤੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਅਧੀਨ ਵਿਭਾਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਕਾਰਜਾਤਮਕਤਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਸੀ। ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤਲ ਦੀ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਬੜੇ ਜਿਸ਼ਣ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਸੰਘੇਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਅੱਗੇ ਸੁ-ਇਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਡੇ ਟੋਕ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਜੁੰਡਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਮੈਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਸਸ਼ਯਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਅਜੇ ਇੰਦਰਾ ਵੱਲੋਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਡਾਦਾਰ ਸੀ। ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਨੌਹ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਧੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਡਾਦਾਰੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੇ ਲਗਨ ਸਹਿਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਾ ਪਾਈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਯੋਗ ਦਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਲਿਆਨ ਰੁਦਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਸ ਦਲ ਨੂੰ ਵਿਦਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਨਾ ਤਾਂ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਖਾ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੰਕ, ਤਲਖ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਾਖਾ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਤੀਰਾ ਤੇ ਵਰਤਾਰਾ ਅਨਿਆਪੂਰਨ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨ ਜਲਾਲਤ ਅਧੀਨ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਵੱਖਰੇ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕੋ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਅਭਚਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਆਈ ਸੀ। ਵੀ ਵੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀਆਈ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ। ਕਈ ਵਾਰ ਦੋਵੇਂ ਭਾਖਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਰਸਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਤੜਕ-ਮਰੌਕ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਹਿਤ ਲੈਂਦੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋਣ ਲੈ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਾਈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਿੱਛੀ "ਲਕਸ਼ਮਣ ਰੋਖਾ" ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਸ਼ਰੂਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਅਸੀਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਤੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਤਿਆਨਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਘਮਾਕਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਕੌਮੀ ਦਰਾਜ਼ ਤੇ ਗਲਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸਾਖਾ ਦਾ ਮੇਰਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੂਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਨਾਲ ਯਕੀਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਰਾਜ਼ਾਂ ਜੋ ਜਾ ਤਾਂ ਵਿਰਸੇ 'ਚ ਮਿਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਉੱਥੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਜੁਆਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰਿਆਂ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਸਧ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੋਰ 'ਤੇ ਲੰਬਾ ਨਾਲ ਭਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਜਰਬੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਧਾਰੀ ਸਿਆਸੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਉਪਾਵਾਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਜੁਮਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਝ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਦਗੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਤੇ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭਾਂ ਵਾਲੇ ਝਾਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ "ਕਾਰਵਾਈ" ਦਾ ਭਾਵ "ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਇਤਲਾਹ" ਮਿਲਣ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਬਕਸ਼ੂਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਤੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅਲੋਪ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਇਕਵਾਂਝੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਦੱਬਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਲਵੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਾਹ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰੇ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਰਣਨੀਤੀ ਪੱਖ ਅਜਿਹੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਸੋਚੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦਰਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਠੀਕ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੋਤਭੇਦ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੂੰਹ-ਅੱਡੀ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਦਹਾ ਸਿਰਿਆ ਦੀ ਰੋਸ਼ੀ ਮੇਰੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਹਾਏ ਮਰ ਗਏ' ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕੂ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ 'ਚ ਜਾਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਭਾਂਬੜ ਵਿਚ ਬਲ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਵਾਲੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਜਿਹਾ ਸਮਝ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਯੋਗ ਦਖਲ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

—ਜਸਟਿਸ ਲੂਈ ਡੀ. ਬਰਨਾਲਾ

ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਤੇ ਲੋਗਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਪਿਛੇ ਪੁਲਾੜ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਸਿਆਸੀ ਗਤਕਰਮਾਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਇਹ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। “ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ” ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਿਕਟ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੂਸੀ ਤੇ ਝੁਲਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਦਮਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਘੱਟ ਮਹਿੰਗੀ ਤੇ ਘੱਟ ਉਰੇਜਨਾ ਵਾਲੀ ਪਰਿਥਾ ਲੜਾਈ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਲ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਮਗਰੋਂ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸੈਨਾ ਤੇ ਅਧਿਕ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਸਫਾਏ ਲਈ “ਮੰਡ ਕਾਰਵਾਈ” ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜੂ ਨਿਰਪ੍ਰਯੋਗ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ 'ਚ ਜਾਕੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਰਨਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਜਾ ਨਿਰਪਾਉਣ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। 1986 ਤਕ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਈ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਰਲੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਾਤਮਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਸਥਿਰ ਨੌਕਦਾਰ ਸਤੰਭ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਤੇ ਅੱਡ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰਯੋਜ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਭੂਮੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਦਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੱਸਵਾਲ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਖੀਰਾ ਤੇ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ ਸੰਗਠਨ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ (ਚਹੇਤੂ); ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ (ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲਾ) ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਬਲਾ ਦੀ ਟੋਲੀ (ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਦਲ), ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਦਲ (ਲਲਿਤ ਮਾਕਨ ਤੇ ਜਨਰਲ ਵੈਦਯਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਜੁੰਡਲੀ), ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਬੈਰਾਗੀ ਗੁੱਟ ਦਲ (ਲਲਿਤ ਮਾਕਨ ਤੇ ਜਨਰਲ ਵੈਦਯਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਜੁੰਡਲੀ), ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਬੈਰਾਗੀ ਗੁੱਟ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਆਰਮਡ ਪੁਲੀਸ; ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ (ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੁਹਮਾ) ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਟਾਈਗਰ ਫੋਰਸ ਆਫ ਖਾਲਿਸਤਾਨ (ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਦਲ); ਮਾਈ ਡਾ

ਰੋਜ਼ੀਮੈਰ, ਗੋਸ਼ੀ ਭਾਗ ਹੋਣ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਕਮਾਏ ਕੇਰਸ (ਹਰਬਰਨ ਕੌਰ) ਆਦਿ ਦਲਾ ਦਾ
 ਉਮਰ ਭੀਤਾ ਸਾਧਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੂਚੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਐਨਮੀ ਅਨੁਆ ਵਾਗ ਵੱਖ ਹੋਣ
 ਦੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਕੇ. ਜੀ. ਐਫ. ਬੀ. ਟੀ. ਐਫ. ਕੇ ਤੇ ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ
 ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਸਾਥ ਸਿਆਸੀ ਮੁਹਾਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਰੂਰਤ ਉਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ
 ਆਧਾਰਿਤ ਵਰਲਡ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ੀ, ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸਿੱਖ ਯੂਥ ਵੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵਪਾਰਕਰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ
 ਦਾਸ਼ਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੀਤੀ ਕਦਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। 5-9
 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਾਇਮਕਾਮ
 ਸੰਬੰਧਾਰ ਬਾਬਾ ਨਾਥਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿਚ ਚੋਟੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਉਥੇ
 ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਥੀ ਸਿਆਸੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ 'ਸਿੱਖ ਪੰਥ' ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ
 ਲਈ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ
 ਨਿਰਣੈ ਨੂੰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ "ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ" ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ
 ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚੋਂ ਰਿਟਾਇਰ) ਨੂੰ
 ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਮੁਖੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੇ ਇਕ ਰਿਟਾਇਰਡ ਪੌਰਬਕਾਰ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਮਤੇ
 ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ
 ਭਤੀਜੇ ਭਾਈ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ
 ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਭਾਤ ਭਾਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ
 ਜਟਲ ਪਹਿਲੂਆਂ, ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ
 ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਮਝ-ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਵੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ
 ਨੇਤਾ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈਕੇ ਮੁੜਿਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਦੀ
 ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਉਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਉਸਟੇਡ ਬਾਜ਼ਾ ਨੇ
 ਇਹ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਤਰ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ।
 ਇਹ ਅਤਿ ਨਾਜ਼ਕ ਫੈਸਲਾ ਆਖਰ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ 1986 ਨੂੰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ
 ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੰਦਰਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਮੰਤਰੀ
 ਸਰਦਾਰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਰਿਸ਼ਰੇਦਾਰ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਡਾ.
 ਜੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਰਸਮੀ ਐਲਾਨ 29 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1986 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ
 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਤੇ ਲਾਗਲੇ ਭਵਨਾਂ ਤੇ
 ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਗੜਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿਚ
 ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਫਿਰ ਕਤਲਾਂ ਤੇ ਤਸੀਹਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ
 ਭੈ-ਭੀਤ ਲੋਕ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਜਿਉਣ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹ ਪ੍ਰਾਪਤ
 ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਵਲ ਮੁੜਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
 ਦੋਹਰਾ ਡਰ ਸੀ; ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਰਧ-ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਧਾ-ਧੁੰਦ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ
 ਲੱਗੇ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤਸੀਹੇ ਤੇ ਫਿਰੋਤੀ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੀ
 ਮਾਰ ਝੱਲਣੀ ਪਈ।

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ

ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਵੀ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮਾਨਿਫੈਸਟੋ ਤੇ ਐਲਾਨ ਪਿੱਛੇ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਹਾਸਟੇਜ਼ੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰੰਟੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਚੁਕਵਾ ਕਦਮ ਉਠਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਦਬਾਏ "ਮੋਢ ਕਾਡਵਾਈ" ਨੂੰ ਆਵੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਮੰਡ ਖਤਰਾ ਨੂੰ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖਦੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਇਕ ਕੋਨ ਸਾਹੂ ਸੁਰਿੰਘ ਮੁਨੀ ਰਾਹੀਂ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਲਈ ਤਰੁੱਪ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਪੱਟ ਤੇ ਸ਼ਿਰ-ਕਤਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਪੰਛੂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨੌਤਾ, ਗੁਰਿ ਮੰਡਰੀ ਸ੍ਰ: ਸੁਟਾ ਸਿੰਘ ਨ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸੁਟਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉੱਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵਗਾਮੀ ਗਿਆਨੀ ਕੇਸ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵਸਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਖੰਡਰੀ ਸਿੱਖ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਹੀ ਜਾ ਗਲਤ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਇਸ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ।

ਜਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਢਾਚਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ ਨੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਵੇਂ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਜੇ ਐਫ ਰਿਬੇਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। 1986 ਵਿਚ ਲਗਭਗ 80 ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਇਕ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ 1525 ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਨਿਰਭੇ ਤੇ ਹਿੰਮਤੀ ਬੁੱਢਾਪੇ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਕਾਤਲਾਨਾ ਹਮਲੇ ਦੇ ਇਕ ਯਤਨ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸਨੇ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨੀ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਰਿਬੇਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਖਤ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸੁਭਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸੁਮੇਲ ਸੀ।

ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਗਤਬਤਾ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਹਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੌਤਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵਛਾਦਾਰੀ ਦੀ ਬਾਹ ਪਾ ਲੈਣਾ ਇਕ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਜਾਸੂਸ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਗੱਲੀ ਤੇ ਬਾਂਗੀ ਦੇ ਅਮਲ ਲਈ ਜੁਬਣ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲੰਡਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਦੂਰਰਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਭਾਡਾ ਭੰਨਣਾ, ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਥਾਂਵਾਂ ਵਿਚ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਸੀ।

ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਦੇਹੀ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਖੰਡਰ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬਹਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਗਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਮੂਹਰੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਥਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦੂਸਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਤੱਥ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਸੰਚਾਲਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ, ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸਮੂਹਕ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਉਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ।

ਜਦੋਂ ਦੂਸਰੇ ਵਾਰੀਲ, ਉਪਾਅ ਜਾਂ ਖੰਡ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤ ਨਹੀਂ ਲਏ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹਮਫ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰੰਭਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਮਾਫ਼ਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮੈਂ ਸਮਰਥਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੈਨਿਕ ਕਲਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਮਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਅਜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਦਨੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੇਖਕੇ ਮੁਲੋਂ ਅਮ ਗਲਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਜਾਂ ਕੱਢਾ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰੰਭਵਾਦ ਨੇ ਰਾਤ-ਰਾਤ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤਰਸ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰੋੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਵੇਸ਼ ਤੇ ਮੁਲਵਾਦੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਉਲਝਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਫ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਸੁਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੋਧੇ ਗਾਧੀ ਜਿਹੇ ਮਹਾਰਾਜੀ ਹੀ, ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੋਗਮੰਚ ਤੇ ਉਭਾਰਨ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੇਖ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੋੜ ਤੇ ਅੰਗਿਆਰਾ ਨਾਲ ਖੜ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਸੀਤਲਪੁਰ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਬੀਮਾਰ ਰੂਸੀ ਰਿੱਫ਼ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰੁੱਖ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੀਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਭੇਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਉਪਰ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਸਵੈਦ ਲਿਖਾਸ ਪੁਆਕੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੱਗੇ ਲਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ। ਕੁਝ ਕੁ ਛੋਟੇ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕੁਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਬਰਖ਼ਰਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦਾ ਗੁੰਘਾਈ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਰਹੇ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਰਲ ਜੀਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਦੋਸਤਪੂਰਨ ਰੇਖਾ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਅਸਲਾਹਪਾਨਾ ਤਿਆਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਰੰਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਲਪਿਤ ਉਦਯੋਗਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਜਲੰਧਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਕੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ?

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਅਨਾਭੀ ਫੇਕਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਿਆਰਾ ਨਾਲ ਖੜੇ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦਲ ਦੇ ਚੰਟ ਪੱਠੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਹਾਂਜਿਰ ਫੌਜੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਲਗਨ ਤੇ ਖ਼ਬਰਤ ਦੀ ਹਾਥ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਜੀਆ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜਲੰਧਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅਰਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਭਰੋਸਾ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਾਬੀ ਮਹਾਂਜਰ ਜਟ ਨਸਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਆਰਿਫ਼ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਉਪ ਸੈਨਾਪਤੀ (ਵਾਈਸ ਚੀਫ਼ ਆਫ਼ ਸਟਾਫ਼) ਸੀ ਤੇ ਜਨਰਲ ਰਹਿਮਾਨ, ਜਲੰਧਰੀ ਸਾਬੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਰਾਈ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਫੌਜ ਅਲੀ ਚਿਸ਼ਤੀ ਜੀਆ ਦੀ "ਫੋਅਰਪਲੇ" ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਵਹਿਮੀ ਪਰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਦੁਲਵਿਕਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਭੰਗ ਪਾਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝਾ ਤੇ ਦੁਆਬਾ ਖੇਤਰ ਵਲ ਰਿਹਾ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ।

1982 ਵਿਚ ਮੈਂ ਜੀਆ ਤੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਆਏ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਨਿਰੀਖਕ ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰਿਪੋਰਟ ਆਪਣੇ ਸਰਦਖਾਨੇ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਉਹਦੀ ਪੂਰ ਨਾ ਕੱਢੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਮੈਂ ਇਸ ਅਨੰਖੇ ਜਲੰਧਰੀ ਪੱਖ ਵਲ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਵੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਹੱਕ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ

ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਨੀਤੀ ਫੈਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੋਹਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਨੀਤੀਕਾਰ ਨਿਰਣੈ ਲੈਦਿਆ, ਸਾਰੇ ਉਪਲਬਧ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ। ਕਾਰਵਾਈ ਭਾਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਵੰਬਰ 1987 ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਂਸਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸ਼ਾਬਤ ਕਰਨੀ ਹੋਣੀ ਗਿੱਫ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਤੇ ਰੋਕਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਅੱਗੇ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਤੇ ਨੀਰਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਾਂ ਜਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ 1981 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਉਪਰ ਇਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਫੇਡ ਛਾੜ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਸੱਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸੀ ਸੀ।

ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਛੱਕਰ ਹੇਠ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜਮੀਨ ਤੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ। ਕੱਚੀ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ, ਮੁਨੀ ਨੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਸਪੈਸਟ ਵਿਚਾਰ ਬਣਿਆ ਕਿ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਵਡਾਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦਾ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤੀ ਹੀ ਵਡਾਦਾਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨਾਂ- ਮਾਇਆ (ਰੁਪਿਆ ਪੈਸਾ), ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਤੇ ਪਦਮ ਸਨਮਾਨ ਵਾਸਤੇ ਕੁੱਝੀ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਭਮੇਲੇ ਨਾਲ ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਾਹ ਪੈਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਤੇ ਚੰਗੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਰਿਆਸਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਕੰਡਿਆਂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁਲ੍ਹੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਹੀ 1982 ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਖਤਰਨਾਕ ਨਿਵਾਸ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੌਂਕ ਮਹਿਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੇ ਰਿਆਸਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਨਵੇਂ ਉਦਮ ਬਾਰੇ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ; ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਇਕੱਲੇ ਅਨੁਭਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਨੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਨਿੱਜੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗੁੱਟ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਰਿਆਸਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ। ਧੌਸੇ ਤੇ ਚੋਟ ਲਗ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਲਗੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸੰਬੰਧ

ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨਾਲ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਬਹੁਤ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਯਕੂਨੀ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਮਾੜਾ ਤੇ ਅਫ਼ੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਾਇਰਕਟਰ ਆਈ. ਥੀ. ਰਿਆਸਤੀ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਮੁਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਫ਼ ਸਬਦਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਡਾ ਕਾਰਜ ਮੇਰੇ ਜਿੰਮੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਦੂਸਰਾ ਸਹਿਕਰਮੀ ਐਨ ਆਪਰੀ ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਸਿਆ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਥਾਪਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅਗਿਆਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਬਠਿੰਡਾ ਤੜਕੇ 1.00 ਵਜੇ, ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਦੋ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਇਕ ਪੰਜਾਵਾਰ ਮਿੰਤਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮੇਰੀ ਰਿਆਸਤੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ 4.30 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਇਕ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਨਿਯਤ ਹੋਈ ਜਿੱਥੇ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਦੁੜਕੀ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਦੁੜਕੀ ਵਾਲੇ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲੀ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਜਾ ਵੜਿਆ ਜਿੱਥੇ ਰਿਆਸਤੀ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸੇਰ-ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਦੁੜਕੀ ਲਾਉਣ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਬਿਹਰਾ ਜੇਗਿੰਗ ਸੁਟ ਦੇ ਕੰਨ ਟੋਪ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੁੜਕੀ ਲਾਉਂਦੇ-ਲਾਉਂਦੇ ਇਕ ਕਾਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿਸਦਾ ਇੰਝਨ ਚਾਲੂ ਸੀ। ਰਿਆਸਤੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਫ਼ਰਾਈਵਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਗੱਡੀ ਚਲਾਕੇ ਦੋ ਕੁ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾਨਕਸਰ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਲ ਚਿੱਟੇ ਤੇ ਕੇਸਰੀ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਖਵੀਂ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇਕ ਨਿਪਾਲੀ ਮੂਲ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਿਸਟਰ ਬਾਪਾ ਵਜੋਂ ਕਰਾਈ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੋ, ਸ਼ਾਇਦ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਠਿੰਡਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਨਿਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਵਿਚ ਖਰਾ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਲੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਈ ਨਕਲੀ ਪਛਾਣ ਪੱਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰ, ਮੱਛਲੀ ਪਾਲਕ, ਬਾਗਬਾਨੀ ਮਾਹਿਰ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਥੀ. ਥੀ. ਸੀ. ਦਾ ਇੰਜਨੀਅਰ ਦਰਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਯੁਵਕ ਮੇਰੀ ਕਲਪਤ ਪਛਾਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਏ। ਇਕ ਲੰਮੇ ਪਤਲੇ ਤੇ ਲੰਮੀ ਖੁਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ 45 ਬੋਰ ਦਾ ਮੋਜ਼ਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਸੋਧਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਲਟਕ ਰਹੇ ਕਪੜੇ ਦੇ ਝੋਲੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ। ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਲੱਭਾ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਬਲੇ ਪਤਲੇ ਯੁਵਕ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਣ ਲਈ ਪਰੇਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਬਣੇ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਜੋਂ ਕਰਾਈ। ਦੂਸਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਯੁਵਕਾਂ ਵਿਚ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੀ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ਼. ਦਾ ਮੁਖੀ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਤੰਤ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਠਿੰਡਾ ਸੀ ਜੋ, ਕੇਂਦਰੀ ਖਾੜਕੂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਹੇ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ।

ਇਹ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਗੁੱਟ ਸੀ। ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਉਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਮੰਡ ਦਿਲਾਕੇ ਉਪਰ ਰਾਜ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਤਲਾਂ ਵਿਚ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ। ਗੁਰਜੀਤ ਜੋ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੀ, ਦੋ ਕੁ ਵਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਅਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਕੜੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਜਿੰਮੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਗਰਮ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਅਸੀਂ ਦਿਨ

ਬਹੁਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸਿਰਸਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੱਖ ਗਏ। ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਰਜਾ ਤੋਂ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਕਲਿਆਨ ਕੁਦਰਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਫਾਰਮਲੀ ਯਾਤਰੀ ਨਾਸ਼ਤਾ ਲੈਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਰੋਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਲੇ।

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੁਨੀ ਆਪਣੀ ਇਸਤਰੀ ਸਕੰਤਰ ਨਾਲ ਆਇਆ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਛਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਇਹ ਸੁਝਾਉ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ। ਇਹ ਸੁਝਾਉ ਵੀ ਹੋਂਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਿਆਸਤੀ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਖਤ ਝਾੜ ਪਾਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿਆਨਕ ਸਿੱਟਿਆ ਦੀ ਤਾਬਨਾ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਸ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਭਾਤ-ਭਾਤ ਨੇਰਾਵਾ ਦੇ ਚੁੱਫਲੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਰਖ-ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹੀ ਸੰਭਾਵੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਵਿਧੀ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਇਕ ਲਾਲਚ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਘਟਿ-ਘਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੁਧਮਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਹੋਂਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਯੁਵਕਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸੀਮਿਤ ਜਿਹੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਜਮ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਯੁਵਕ ਵਿਭਾਜਤ ਤੇ ਟੁੱਟੀ ਫੌਜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਸੋਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਕਦਮ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਤ ਪਹਿਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ, ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਠੋ ਫੋਰਸ, ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਟਾਈਗਰ ਫੋਰਸ ਆਥੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲੀ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਪੱਕਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੰਭੇ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਤਿਹਾੜ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਬੰਦ ਸਨ। ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਚੋਟੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਤੇ ਸਮਰਥਕ ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਕਾਲਤਖਤ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸੰਬੰਧਤਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੌਰੇ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ। ਵਿਭਾਜਤ ਤੇ ਤਿੜਕੀ ਹੋਈ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੂਨੀ ਲਹਿਰ ਅਜੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪਰਵਾਸੀ ਖਾੜਕੂ ਸਿੱਖ ਲੰਬੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਤਪੰਨ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਂਦ ਤਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋੜਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨਗੇ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੱਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਜੋਟ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਤੇ ਅਸਫਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਸਪੈਸ਼ਟ ਖਾਕਾ ਜਾਂ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਮਾਫੀ, ਕੇਲੂ, ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਨਜਰਬੰਦੀ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਾਸ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਇਹ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਾਰੰਤਕ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ 20 ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਵਿੱਤੀ ਜਾਏ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਹਿਮਤੀ ਬਣੀ ਕਿ ਇਹ ਰਕਮ ਵੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਲੁਕਣ ਗਾਹ ਤੇ ਛੱਡਕੇ ਆਉਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁਲੀਲ ਮੁਨੀ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨਾਮ ਦੀ ਸਿਵਾਰਸ ਪਦਮ ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਅਸਪੈਸ਼ਟ ਜਿਹਾ ਵਾਕਨ ਦੇਕੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ, ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਫ਼ ਪੁਲੀਸ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਕਰੇ, ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁਰਜੀਤ ਤੇ ਬੁਧਮਾ ਤਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਾਤਲ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਜੋਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਵਜੋਂ ਰਿਆਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲੀ ਬਾਗੀ ਨਾਲੋਂ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਉਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਤੇ ਦੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬਰ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ, ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੋਸ਼ਕ ਜਿਹੜਾ ਬਰਪਾਸਤ ਪੁਲਸੀਆ ਤੇ ਮੁਨੀ ਦੇ ਆਸਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਕੀਲ ਅਜੈ ਵਲੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ, ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਔਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰੁਰੇ ਤੇ ਦਸ ਘੰਟੇ ਨਿਰੰਤਰ ਗੱਲੀ ਚਲਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਲੰਬੀ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਸਾਨੂੰ ਸਸਤਰ-ਧਾਰੀ ਨੇਜ਼ਾਅਨਾ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਨਾਲ ਸੀ। ਗੁਰਜੀਤ ਨੇ ਉਸ ਕਾਰ ਦੀ ਗੁਪਤ ਡਿੱਗੀ 'ਚ 4 ਏਕੇ 47 ਰਾਈਫਲਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰੇ ਭਲਿਆ ਵਾਲੇ ਯੁਵਕਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ ਜਿਹੜੇ ਕਾਵਲੋਂ ਨਾਲ ਇਕ ਕਾਰ ਵਿਚ "ਭਾਰਤੀ ਕੁੰਤਿਆ" ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਬਾਰੇ ਸਪੈਸ਼ਟੀਕਰਨ ਮੰਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਿਆਸਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਕਾਰ ਦੇ ਤਲ ਵਲ ਖਿੱਚਿਆ ਤੇ ਅਤਿਦਰਪਾਲ ਨੂੰ ਸਸਤਰਬੰਧ ਟੋਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਾਨੂੰ ਉਦੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਦੋਂ ਗੁਰਜੀਤ ਨੇ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾਈ ਕਿ ਉਹ ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਪੰਥਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਥਾਂ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਜਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਮਸਾਂ ਹੀ ਕਾਬੂ ਆਉਂਦੇ ਆਉਂਦੇ ਬਚੇ। ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮੁੜਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਆਰ-ਪਾਰ ਕਰ ਗਏ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਹਸੀ ਅਮਨ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਇਸ "ਨੀਡਲ ਓਪਰੇਸ਼ਨ" ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਅੰਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੁਫ਼ਕ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਮਿਲਤ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਯੁਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਰੇ ਲਗੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੂਲ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਕ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤੀ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ 20 ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਗੁਰਜੀਤ ਲਈ ਲੈਕੇ ਲਿਜਾਣੇ ਸਨ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ, ਕੇ. ਸੀ.

ਐਫ਼: ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਨੌਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਭੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।
 ਰਿਆਸਤੀ ਰੁਪਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਦਿਨ ਉੱਪਰ
 ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਰਿਆਸਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰ ਵਿਚਕਾਰ ਉੱਡੀ ਵਾਗ ਘੁਕਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ
 ਸਤੀਸ਼ ਸਰਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭਿਣ-ਭਿਣ ਕਰਦਾ
 ਰਿਹਾ, ਖੰਘਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿੰਬਦਾ ਰਿਹਾ, ਮੂੰਹ 'ਚ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਸੁੱਕਾ ਡੰਡਾ ਰਿਹਾ
 ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਲਿਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅੱਜ

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਪਟ ਜਾਪਿਆ ਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਨਾਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜਾਣ ਤੇ ਤਿਨਕਾਜ਼ਾ
 ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਂ ਕੁਝ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੌਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜਾਣੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ "ਮਿਲ
 ਦੀ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ" ਨਾਲੋਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਤੇ ਮਾਇਕ ਲਾਡਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ।
 ਰਿਆਸਤੀ ਕੋਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਵਾਗ ਲੈਣ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੇ
 ਹੋਣ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਲਹੂ ਭਰੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਮਛਲੀ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ
 ਚੋਟੀ ਤੇ ਚੱਲ ਖੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਿਆਸਤੀ ਪਾਸ
 ਵਾਅਦਾ ਲੈਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤੇ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੋੜ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।
 ਉਸਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
 ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿਰਫ ਪੈਸੇ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ
 ਬਾਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਰੋੜ੍ਹ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ
 ਸੀ। ਰਿਆਸਤੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਤੇ ਕੀਮ ਵਲੋਂ ਬੜੀ ਜਿਹੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ
 ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੌਤਾਵਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਜਾਣ
 ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਰੰਗਰੇਣਾ ਦਲ ਦੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਨਸ਼ਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਗੁਪਤ ਰਸ
 ਕੋਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜਿਹੀ ਛੋਟੀ
 ਮੱਛਲੀ ਭਾਵ ਨਿਗੂਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਗਦਾਰੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਬਾਗੈਰੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਗੇ ਉਂਦੇ
 ਤਕ ਸਿੱਧੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
 ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। "ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੀਡਲ" ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਕਰਵਾ
 ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਾਰਕਾਂ ਭਾਵ ਹੱਥੇਬਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਉਂਦੇ
 ਸਮੇਂ ਤਕ ਝੁਰਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਹੱਥੇਬਾਜ਼ ਸਿਆਣੇ
 ਸਹਿਯੋਗੀ ਨਿਗਲ ਨਾ ਲੈਣ। ਉਹ ਸਾਊ ਨੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਗੁੱਝਲਦਾਰ ਢਾਂਚੇ ਤੇ
 ਅਣਜਾਣ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇਤਨੀ ਜਟਿਲ ਤੇ ਗੰਦੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਤੇ
 ਪਹਿਲੇ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀਆਂ ਵਾਗ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਘਾਟ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਬੜੇ ਕੰਢੇ ਸਨ।
 ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਗੱਲ ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਾਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਉਹ ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ
 ਕਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਉਸਨੇ ਮਨ ਦੇ ਸਭ ਸੂਰੇ ਬਾਗੈਰੀਆ ਵਧ ਰਹੇ ਘਪਲਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ
 ਰਾਜਸੀ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਲਗ ਰਹੇ ਖੋਰੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸੂਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਬੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ
 ਨੌਤਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਿਹਾੜ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਓਪਰੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਖਵਾਖਵ
 ਭਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਚਾਰਲਸ ਸੇਭ ਰਾਜ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਗਿਰਗਿਟ ਵਾਗ ਰੰਗੇ ਤੇ ਭੋਸ
 ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁ-ਰੂਪੀਏ ਨੂੰ, ਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫਰੰਟ ਦੇ ਨੌਤਾ ਮਗਰੋਂ ਵਾਸੀ

ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਿਖਰ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ ਬੈਂਸ-ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਵਕੀਲ ਏ.ਐ. ਵਲੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸੁਬੀਲ ਮੁਨੀ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਸ਼ਕ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਦਾਖਲਾ ਸ੍ਰੀ ਸੋਹਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਤੋਂ ਬਰੀਰ ਸਾਡਾ ਦਾਖਲਾ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਵਧੇਰੇ ਦੇਰ ਵਾਲੀ ਤੇ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਭਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚਲ ਰਹੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰੰਪਰਕ ਪੱਖ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੱਧੂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਵਾਲੇ ਵੱਖਵਾਦ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੱਤਲੇ ਪੈ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਆਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਘਰ ਪਰਤਣ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਗੋਦੀ ਸਾਫ਼ਣ ਦਾ ਟਿੱਛਕ ਸੀ।

ਰੂੜ ਪ੍ਰਗਤੀ ਪਿਛੇ ਮੇਰਾ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਲਿਆਣ ਹੁਦਰਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੱਡਾਂ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਪਰਾਜੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟ ਸੋਧ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰਾਜੈਕਟ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਆਖੀ, ਥੀ. ਤੇ ਮਿਥੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਹੁਦਰਾ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਸ਼ਕ ਤੇ ਅਜੈ ਵਲੀ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਮੇਰੀ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਿ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਬੀਲ ਮੁਨੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਲਾਭ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਈ। ਪੰਤੂ ਪੀ. ਚੰਦਬਰਮਾ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਲੋਂ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਮੱਥੇ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅਸਥਿਰ ਖਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਰੋਸਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਿੱਤਰ ਸੀ।

ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਖਿੱਲੀ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਦਾ ਨਾਜ਼ਕ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਜਸਬੀਰ ਨਾਲ ਨਿਜੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਉਸਦੇ ਲਾਗਲੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬਲ ਰਹੀ ਵੱਖਵਾਦ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਦਾ ਖਾਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਕਦਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਆਡੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਤਿੰਨ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਠਾਨਕੋਟ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਤੇ ਨਾਲ ਲਗਵੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਸਕਣ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਸਕਣ।

ਮੁੱਢਲੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਦੀ ਅਸੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਟੱਪ ਐਕਡ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੋਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਟੀ. ਪੀ. ਕੌਸ਼ਕ ਤੇ ਅਜੈ ਵਲੀ ਨੂੰ ਜਸਬੀਰ ਵਲੋਂ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪੱਤਰ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜਿੰਮੇ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਏਲਚੀਆ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਪੜਿਆ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ

ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪੱਤਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵੱਖਵਾਦੀ ਧੜਾ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਭਾ. ਸੰਘ ਨੂੰ ਵਸਣ ਸਿੰਘ ਜਥੇਦਾਰ, ਜਨਰਲ ਲਾਡ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਜਸਤਰਧੀ ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜੁਰਮ ਦਿੱਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਮਾਨਚਾਹਲ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ ਜਿਤਨਾ ਜਥਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ। ਉਹ ਇਕ ਜੰਮੀਲ, ਭੜਕਾਊ ਤੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਆਉ ਸੀ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੇ ਪਟੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਜੇ. ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਨਾਇਕ ਫੋਰਸ ਆਫ਼ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਮਿਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਪਟੀ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਸਿਰਹਾਲੀ ਕਲਾਂ ਤੇ ਪਟੀ ਵਿਚਕਾਰ 2 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ੀਪ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਖੇਡਨਾਕ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੂੰ ਜਮੀਨ ਹੇਠ ਬਣੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਜਿਥੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਢਿੱਡੀਆਂ ਕਲਾਸਨੀਕੋਫ ਰਾਈਫਲਾਂ, ਗਰੀਨੋਡ ਵਰ੍ਹਾਉਣੀਆਂ ਰਾਈਫਲਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਗਨਾਂ ਦਾ ਜਥੀਰਾ ਸੀ। ਲੱਸੀ ਤੇ ਭੁੱਜੀਆਂ ਫੁੱਲੀਆਂ ਛਕਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮਾਨਚਾਹਲ ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਵਚਨ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ। ਖਾੜਕੂ ਪਾਟੋਧਾੜ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਮੁਖੀਆਂ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਸਤਰਧਾਰੀ ਦਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮਾਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹਨ ਕਿ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਣਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਗੱਲ-ਮੱਲ ਜਿਹੀ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਜਿਸਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਤੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਘ ਤੋਂ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੋਵੇ।

ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਗ ਹੀ ਖਰਬਾਨੇ (ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਪਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ) ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਗੋਬੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੁਕਣ ਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੈਂਤਰ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮਿੱਤਰੀ ਵਿਦੇਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸ਼ਿਸਟ ਸਨ ਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਗੀ ਦਲ ਘੱਟ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਸ਼ਿਸਟਾਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਪਾਗਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਘਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏਗੀ।

ਇਹ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਵੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਜੱਥੇਦਾਰ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਝੋਤੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਾਂ। ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਸੋਦੇਬਾਜ਼ੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ :

1. ਉਥੇ, ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾਮਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਨੂੰ ਜੋੜਪੁਰ ਤੇ ਹੋਰ-ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫੰਡਣਾ।
2. ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ।
3. ਉਸਨੂੰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਖਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਪਤ ਥਾਵਾਂ 'ਚ ਕਾਤਲ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਥਾਣੀ ਸਸਤਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣਾ।
4. ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜੰਬੇਦਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਠਿਹਾ ਕਰਨਾ।
5. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੁਲੀ ਨਕਲ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਥੋੜੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਸਕੇ।
6. ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ।
7. ਸਮਰਪਣ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਆਰਜ਼ੀ ਕੈਂਪ ਲਾਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ।
8. ਅਪ੍ਰੈਲ 13, 1988 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਸਮੀ ਐਲਾਨ ਨਾਮੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਚ ਸਰਬਤ ਪਾਲਸਾ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨਾ।
9. ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਹਥਿਆਰ ਛੁੱਟ ਦੇਣ ਨੂੰ ਮਿੱਤੀ-ਬੰਦ ਕਰਨਾ।
10. ਪੰਜਾਬ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਪੁਸ਼ਟਾਵ ਦਾ ਐਲਾਨ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ।

ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਦਸ ਸੂਤਰੀ ਫਾਰਮੂਲਾ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਫਾਰਮੂਲੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਚਾਚਾ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਜੋ 1989 ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਰਮਦਾਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਜਸਬੀਰ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੀ, ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਰਮਦਾਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਖਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਹਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿਆਸੀ ਅਮਲ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸਿਆਸੀ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਮਿਲਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦੀਆਂ ਨੂੰ 1989 ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਉਸ ਮੁਖ ਰੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ 1989 ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ।

ਦੇਖੋ ਤਕ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਮੁੱਖ ਸਿਆਸੀ ਬੋਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ 1989 ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਸੀਟਾਂ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਬੇਸ਼ਕ ਸ੍ਰ. ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇਹ ਫਾਰਮੂਲਾ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਸੀ। ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਧੜਾ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਆਗੂਆਂ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੁਹਮਾ ਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨੇ ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਗਰਲੇ ਨੇ ਜੰਗਬਦੀ ਸਮਝੌਤਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੁਲੀ ਨਕਲੇ ਹਰਕਤ ਦੀ

ਸਹੂਲਤ ਹੋਵੇ। ਭਿੰਡਰਵਾਲੇ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ। ਉਹ ਵਸੰਟ ਸਿੰਘ ਜਫਰਵਾਲਾ ਤੇ ਜਨਰਲ ਲਾਡ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਕਿ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਥਾਂ ਉਹ ਭਿੰਡਰਵਾਲੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰਜੀਤ ਦੀ ਟਾਲਮਟਲ ਖ਼ਾਹ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ।

ਪੁੱਤ੍ਰ ਹਾਲਾਤ ਆਮ ਸ਼ਕਲ ਇਖਤਿਆਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਤੀਸ਼ ਸਰਮਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਜੋਂ ਸਤੀਸ਼ ਸਰਮਾ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤਾਂ ਵਹਿੰਦੀ ਰਹੇਗੀ 'ਚੋਂ ਪੈ ਧੋਣ ਵਿਚ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਨਿਯੰਤਰਨ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਅਤਿਅੰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਹੱਥੇ ਵਰਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਖਿੱਲੀ ਵਰਗੀ ਸੂਝ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਰੱਖ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਸਮਝੋਂ ਤੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਨਾਕਾਮ ਰਹੇ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਚਾਰ ਵਿਵਸਥਾਪਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਕਾ, ਗੁਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਧਕ ਸੀ। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਦਾ ਚੁਸਤ ਤੇ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਸਰੋਤ ਕਿਵੇਂ ਸਰ ਕੁਝ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਗੁਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਇਕ ਖਤਰਨਾਕ ਕਾਰਜ ਹੋਥ ਵਿਚ ਲੈਣ ਤੇ ਝਾੜ ਪਾਈ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਬਚਾਓ ਬੜਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਸੰਪਰਕ ਕੜੀ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰਾ ਸਿਰਾ ਸੀ ਜੋ ਮੁਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਅਸਫਲ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਮੁਖ ਦਰਸ਼ਕ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧੋਣ ਵਾਸੀ ਦੇ ਉਸ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਵਢਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਭੋਗ, ਲੋਭ ਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਸੀ।

ਸਤੀਸ਼ ਸਰਮਾ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਹੀ ਕੰਮ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲੇ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ, ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਨਕਸਲੀਆਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਮਿਟੀ ਕਮਾਈ ਗੁਆਉਣ ਦੇ ਰੁਝੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਰੋਸ਼ਣ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਫੁਗਤ ਕਰਕੇ ਭਿੰਡਰਵਾਲੇ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ 'ਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜੁੰਡਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਉਦਮੀ ਤੇ ਜਾਹਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਲੋਂ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦਲ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਗਵਰਨਰ ਰੇ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਦੇ ਧੜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਗੁਪਤਰਾਜ ਵਿਚਾਰਾ ਕੀ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਵਿਗਾਜਿਤ ਸੀ।
ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤੱਥਾਂ ਉਪਰ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਸੀ।
ਉਸਨੇ ਸਜੇ "ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਦਮ" ਦੇ ਕੇਦਰੀ ਖਾਕੇ ਸਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ
ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਇਕ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ
ਵਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਉੱਠਦੇ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਬਾਹਰੋਂ ਬਣਕੇ ਲੋਹਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ
ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਵਿਚ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸਾਬਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਇਹੋ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ ਕਿ
ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨੱਥ ਘਾਉਣ ਦਾ ਇਕੋ
ਟਿਲਾਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਦਮਨ ਸੀ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤੇ ਬਿਨਾਂ
ਵਿਦਿਤਸੰਦੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ। ਉਹ ਨੱਥ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਪੌਢੂਆਂ ਨੂੰ ਭਰ
ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਬਦਲੇ ਰੁਪੈ ਵਜ਼ੂਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਥਾਗੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨਿਯਤ ਅੰਗ ਹੋ। ਪੁੱਤ੍ਰ ਉਸਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ
ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਲੋਂ ਰਾਜਸੀ ਸੂਝ ਤੇ ਪੀੜ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨਾ ਵੀ
ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਲੀਸ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਰੱਦੀ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ
ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪੁੱਤ੍ਰ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ
ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਚੋਰ-ਪਾ ਉਪਾਅ ਨਾ ਜੇਚੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਖਮ
ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਦਾ ਲਈ ਭਰ ਜਾਂਦੇ।

ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਤਰਤਾ ਲੋਕਰਾਜ ਦਾ ਸਾਰ ਹੋਵੇ ਉਥੇ
ਰਾਜ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਜਾਅਲੀ ਦੇ ਚੰਗੇ
ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ
ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਖਾ ਸੀ। ਕੋਈ
ਹਿਸਾਬ ਮੰਗਣ ਵਾਲਾ ਸੀ? ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਤਰਤਾ ਤੇ ਅਖੰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ
ਵੱਡਾ ਪਾੜਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੱਟੜ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧਜੀਵੀ ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ
ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ
ਵਧੇਰੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ, ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਹੋਈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਵੈਸਟ ਸਿੰਘ
ਜਵਰਵਾਲ (ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੇ 2001 ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਵਾਸ ਦੇਕੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ) ਤੇ
ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. ਤੇ ਬੈਂਬਰ ਖਾਲਸਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਇਆ
ਕਿ ਉਹ ਮੁੜਤ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਅਸਲਾ ਤੇ ਉੱਨਤ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਰੱਤਰਤਾ ਦੀ
ਲੜਾਈ ਲਈ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਹੁਣ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ) ਦੇ ਇਕ ਏਲਚੀ ਨਾਲ
ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਕਾਨਐਕਟ ਵਿਚ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਅਮਨ ਵਾਰਤਾ
ਅਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਪੰਥਕ
ਕਮੇਟੀ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕੁਰੱਖਤ ਤੇ ਸਖਤ ਖਾੜਕੂ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ
ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੱਟੜ ਸਿੱਖ ਇਸ ਕੁਝਿੱਕੇ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ ਸਨ।

1988 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ
ਵਿਹੁਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਡਾਕਿਆਂ, ਧਨ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੀੜਾ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਜਮੀਨ ਹੜੱਪਣ ਦੇ

ਨਾਲ ਨ ਮੇਲ ਲਈ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਾਤਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਸਮੂਹ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਕਈ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਰੋਧ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤੁਰ ਤੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸੀ ਤੇ ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਆਪਣੇ ਯੁੱਧ ਪੈਰੋਕੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਕਬੂਤਰ ਧੁੰਦ ਰਹਿਤ ਬੰਬਾਂ ਤੇ ਹਥ ਪਾਸਿਉਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਉੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਮਲ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੀਤਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਕਾਰਜ ਸੋਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਹ ਇਕ ਟਕਸਾਲੀ ਤੇ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇਰੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਾਰੀ ਭਾਗ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣਾ ਪਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 1988 ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਿਗਾੜ ਤੇ ਨਿਘਾਤ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫਰਵਰੀ 1988 ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਰ ਸਹਿਮਤੀ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 3 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੋਕ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਪੀ. ਚਿੰਦਬਰਮ ਦੇ ਬਿਆਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਰਿਹਾਈ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਅਚੰਭ ਤੇ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਸੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਰਚੇਬੰਦੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਉਦਮਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ਕ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਧਮਾਕਾਬੱਜ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਭੇਜ ਕੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੱਘੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਹੜ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੁੱਖੀ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉੱਤੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਧ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਵੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 9 ਐਮ.ਐਮ. ਦੇ ਪਿਸਤੌਲ, ਇਕ 45 ਮਾਊਜ਼ਰ ਗੋਲਵਾਲਵਰ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 15, 315 ਹਾਈਡਰਾਮਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫੰਗਲ ਬੋਰਲ ਗੋਨਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ।

ਇਹ ਵੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਕੇ 9 ਐਮ.ਐਮ. ਪਿਸਤੌਲ ਸਟੇਨ ਗੋਨਾਂ ਤੇ ਜੇ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਏ.ਕੇ. 47 ਹਾਈਡਰਾਮਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੜੀਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬੁਲਟ ਪਰੂਫ਼ ਜੈਕਟਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲਕੜੀ ਦੇ ਬਕਸੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸਾਮਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਾਂ ਰੋਲੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਰੁਦਰਾ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੀ ਟੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫ਼ੀ. ਸੀ 3 (ਤਿੰਨ) ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਆਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਵਾਈ ਏਅਰੋ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਜਲਾਗਤ ਖਾਤਰੂਆਂ ਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲਿੰਗ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਉਤਲੇ ਪਾਸੇ ਤੱਕ ਤੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਮਾਰਡਾ ਵਿਚ ਸਾਇੰਸੀ ਤੇ ਅਵਿਵਰਜਿਤ ਬਰ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਅਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਸਮੇਂ ਲੋਕੇ ਹੋਏ ਖਾਤਰੂਆਂ ਨੇ ਸੁ-ਚਾਲਕਾ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹਵਾ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਇਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਕਰਨਾ ਐਥਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਧੜੇ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. ਤੇ ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਦੇ ਦੋ ਕਾਤਲ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਰਵੋਰ ਸਿੰਘ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਹਿਰਾਇਲੀ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਸਿਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਲੋਕੇ ਹੋਏ ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. ਦੇ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾਤਰੂਆਂ ਨੇ ਪਛਾਤ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਸੇ ਬਹੁਮ ਬੂਟਾ ਅਧੀਨ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਮੋਜਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫੜਨਾ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਸੀ, ਮੰਦਰ ਅਹਾਤੇ ਦੀਆਂ ਇਹ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

1988 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ 1983-84 ਵਿਚ ਰਿੰਗਰਾਵਾਲਾ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਪਰਾਧੀ ਤੇ ਆਰੰਕਵਾਦੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਨਿਰਵੋਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਲਗਾਉਂਦਾ, ਵੇਸਲੇ ਕਰਦਾ ਤੇ ਮਤਭੇਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਰਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੋਕੇ ਤੇ ਹੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਗੱਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਈਆਂ ਜਾਂ ਲੋਥਾਂ ਨੂੰ ਲੂਣ ਤੇ ਚੂਨਾ ਲਾਕੇ ਤਹਿਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਬੋਝਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਅਜਨਾਲਾ, ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ, ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਦਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਅਸਲਾ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡੀ ਖੋਪ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਰਸਮ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਲਿਸ਼ਕ ਪੁਸ਼ਕ ਨਾਲ 9 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜੂਜਰ ਸਤਰ ਦੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. : ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. : ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਤੇ ਬੀ. ਟੀ. ਐਫ. ਕੇ. ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੱਖ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਉੱਪਰ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਅਜਾਹੇਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋ. ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਨਵੇਂ ਜੰਥੇਦਾਰ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਸਮੇਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁਲ੍ਹ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਇਹ ਫਤਿਹ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ ਪੰਤੂ ਇਹ ਹਾਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਵੀ ਸੀ।

ਇਕ ਖਾਤਰੂ ਮਿੰਤਰ ਜਿਸਦੀ ਵਛਾਦਾਰੀ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨਾਲ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਜਲ੍ਹਿਆਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੀ ਇਕਾਤ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਕ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕੰਡਾ ਦੇ ਘਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਦੋ ਏਲਚੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੁਖੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈਕੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਕਾਸਦ ਕਾਠਮਾਝੂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਤੋਂ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ, ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਜਸਬੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹਨ ਤੇ ਬਰਾੜ ਕੁਲ ਦਾ ਆਖਰੀ ਨੌਜਵਾਨ ਯਕੀਨਨ ਮੁਕਤੀ-ਦਾਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਸੰਪਰਕ

ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅੱਗੇ ਤਰੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਦਾ ਹੀ ਚੋਕਸ਼ ਬ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਮਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਵੀ ਅੱਖੀਂ ਸਮਝਿਆ ਆਈ। ਸਦਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘਟਾ ਪਾਕੇ ਲੱਖ ਚਾਕਾ ਖੜ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਕਰਤੂਤ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਜਾਂ ਸੁਚਨਾ ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਨਿਰਦਾਈ ਖੜ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਖਾੜੀ ਸਮਝਣ ਤੇ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਫੁਰਕਾ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮੁੱਢਾਂ ਉਸਦੀ ਖਾਲੀ ਮੁਸਕਾਣ ਛੁਪਾ ਰਹੀ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਮੇਂ ਖਰਚਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਿ ਮੋਤਰੀ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਵੀ ਗੋਬਿੰਦਵਾਲ ਨੇੜੇ ਇਕ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਚੁੱਪ ਚੱਟ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰਾਈ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਰੁੱਖ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰ ਲੰਘੀ ਮੁਸਕਲ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਰਾਇਣਨ ਆ ਰਹੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਵਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪਾਈਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਜਿਹੜੇ ਖਾਤਰੂ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸਭਾ ਸੰਭਾਲ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆਤਮਕ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਣਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਤੇ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਾਗ ਦੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਧਮਾਖਾਬੇਜ਼ ਸਮੇਂਗਰੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਹਥਿਆਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ।

ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਹਵਾਈ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਸ਼ੀਨਗਨਾਂ ਬੀੜ ਕੇ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਸਦੀ ਸਵਬੰਦੀ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੇ 'ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ' ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵੀ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਤੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਡੱਢਣ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਵਧਾਨ ਨਾਲ ਆਯੋਜਤ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ "ਸਾਕਾ ਕਾਲੀ ਗਰਜ" ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਫੁੱਫੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਖਾਈ।

ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਘਪਲੇ ਦੇ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਮਨ ਦੀ ਥਾਂ ਯੁੱਧ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੰਗ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਦਮੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹਿੰਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹੀ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੁੱਹਦੀਆਂ। ਅਮਨ ਇਕ ਪੰਚੀਦ ਤੇ ਟੋਢਾ ਅਮਲ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਗਲਤ ਖਿਆਲੀ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣ ਵਾਲੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨੀਤੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜੀਵ ਕੁਸ਼ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਤਮਾਵਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਨਾ ਹੋਣ ਸਗੋਂ ਕਬਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲੇ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋਂਦ ਤਕ ਭਾਵਾਫ਼ੋਲ, ਤੇ ਦੰਚੋਂਤੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਚਿੰਟੇ ਦਿਨ ਵਾਂਗ ਰੋਸ਼ਨ ਸੀ ਕਿ ਅਮਨ ਦੇ ਉੱਦਮ ਤੇ ਪਹਿਲ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੇ ਅਵਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਅਜਾਰਦਾਗੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਧਨ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਰੁਕ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ "ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਰਵਾਈ" ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਜਸਬੀਰ ਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ

ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਲੋਕ ਹੋਏ ਕੱਟੜ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟੱਕਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ। ਕੀ ਇਹ ਭੈੜੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੁਲੀਸ ਖਾੜਕਵਾਦੀ ਦੇ ਉਲਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਸੰਗਤ ਤੇ ਪਰਜਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਹਾਦਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਘਾਤ ਲਾਕੇ ਬੈਠੀਆਂ ਪੁਲੀਸ ਪਾੜੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਸ਼ਰਪੂਰ ਚੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਡੀ ਸੂਚਕੀ ਗੱਲੀ ਨੂੰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਭੁਰਨਗਲ ਨੇ ਬਰਵਾਲਾ ਤੇ ਘਰਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਘਾਤ ਲਾਈ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਗੱਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਜਸਬੀਰ ਇਕਾਤ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਘਾਤ ਲਾਈ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਗੱਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਜਸਬੀਰ ਹੰਸਲਾ ਖਰਕੇ ਗੱਲੀ 'ਏ' ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕੰਬਰਜੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਤੇ ਦਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਰੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਕਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਵਾਰਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਧੀਨ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਜੰਗਬੰਦੀ, ਦਰਬਾਰ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਫੁੱਪ ਹੋਏ ਅੰਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਸਤਾ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣਿਤ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਦਲ ਦੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਜੋ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗਰੋਹਾਂ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ, ਆਦਿ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਡਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਿਫ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚਲ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਖਾਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਨੇ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ., ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਤੇ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਟੈਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦੀਆਂ ਰੇਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅੜਿਕਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਸੁਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇ ਤੇ ਉੱਠਦੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੂਸਰੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਹੱਠਧਰਮੀ ਤੇ ਫੁਲਕੌਰ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹਰਮੇਦਰ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਲੜਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਰੀ ਕੱਦਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਦੁਇੱਤੀ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋਈ। ਆਖਰੀ ਹਾਂ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਹੋਈ ਤੇ ਮੈਂ ਖਾਸ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਹਥਿਆਰ ਲੈਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁ ਫਲਾਂ ਦੇ ਟੱਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਪਾਕੇ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਲੋਕੇ ਗਏ। ਇਹ ਹਥਿਆਰ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ 15 ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ "ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੰਥੇ" ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੋਟਾ, ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ, ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟੈਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਰਮੇਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਅਜਨਾਲਾ (ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ.), ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ (ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ.) ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ (ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ) ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ.) ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਮੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਉਪਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਰ ਮੈਂ "ਵੱਡੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ" ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਚੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਠੰਡਾ ਲੋਹਾ ਘੁਸੜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੌਂਕੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੁਡਾਇਆ।

ਹਥਿਆਰਬੰਧ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀਮਤ ਬਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਮੀਦ ਦੇ ਉਲਟ ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਇਕ ਗੁੱਟ ਵਲੋਂ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਵਡਾਦਾਰ ਦਲਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕੰਟਰ ਕੇ ਸੀ. ਐਫ. ਖਾੜਕੂ ਮਾਰ ਗਏ। ਸ਼ਾਨੂ ਇਕ ਹੋਲੇ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਵੀ ਉਮੀਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਾਨੂ ਇਹ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਬਠਿੰਡਾ ਨੇੜੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬ ਵਿਖੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵਿਚ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾ-ਪਹਿਲਾ ਯੂਜ਼ ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਰੁਦਰਾ ਕੋਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਯਾਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੱਥੇਦਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਕੁਇੰਟਲ ਕਣਕ ਲੈਕੇ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿਚ 6 ਏ. ਕੇ. 47 ਲੁਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਹਥਿਆਰਬੰਧ ਸੀ. ਐਫ. ਜਨਰਲ ਲਾਡ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਲਿਜਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ਾਨੂ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਮਨਰਥ ਜੱਥੇਦਾਰ ਵਲੋਂ ਅਜਿਹੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਨ ਭਾਸ਼ਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਸ਼ਨ ਦੇ ਖਰੜੇ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਨੌਤਾਵਾ ਨੇ ਨਿਰਧ ਪਰਧ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹੀ ਨਿਖੇਧੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਧ ਟੱਕਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੇ ਅੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਖਾੜਕੂ ਨੌਤਾਵਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਲਈ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਤੇ ਮੱਠੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਜੇਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਲਗਭਗ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਕੰਟਰ ਖਾੜਕੂ ਨੌਤਾਵਾ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ "ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ" ਸੰਮੇਲਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨਾਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੈਸਾਖੀ ਮੇਕੇ ਬਠਿੰਡਾ ਨੇੜੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬ ਵਿਖੇ "ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਸਮਾਗਮ" ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪੁਲੀਸ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿੱਲ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸੂਚਨਾ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਅਸਧਾਰਨ ਸਖਤ ਰਵਾਈ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨੀ ਤੇ ਪੱਖਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਕੁਝ ਚੰਟੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਨੌਤਾਵਾ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ 'ਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਇਕ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਦਮ ਦੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਲਾਮਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਿੱਖ ਯੁਵਕ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬ ਵਿਚ ਨਰਮ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਭਾੜਨਾ ਤਾਂ ਅਣਗੋਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਵਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਉਹਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਪਲੀਡ ਦਾਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਅਨੇਕ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਰੁਦਰਾ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨੇੜੇ ਇਕ ਗੁਪਤ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਵਡਾਦਾਰ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪੜਾ ਭਰ ਕੇ ਟਿਕ ਗਏ। ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ

ਵੱਡਾਉਣ ਲਈ ਵਸਤਾ ਤਿਆਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਵਿਚਲਾ ਰਾਹ ਵਿਖੜਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਸੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਚਿਕਰ ਨਾ ਕਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਵਾਲੇ "ਮਿਸ਼ਾ ਕਰ ਦੇਣ" ਤੇ "ਕੁੱਲ ਸ਼ਾਮ ਦੇਣ" ਦੇ ਪੈਰ ਕੀਤ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਵੇ।

ਜਸਬੀਰ, ਦੂਸਰੇ ਜੰਬਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੰਕੇ ਨੇ ਜੋਪੀ ਹੋਈ ਫੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸੇ ਇਕ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. ਯੁਵਕ ਨੇ ਪੜਿਆ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਰਿਖੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬ ਦਾ ਪੁਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧਾਰਨ ਸਫਲਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ., ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਧੀਮੀ ਜਿਹੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ, ਨਾਲ ਹੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵੀ ਕੁਝ ਕੋਟੜ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਛੱਡੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਯੁੱਧ ਨੀਤਿਕ ਲਾਗੂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਗੁੱਝਲਦਾਰ ਚਾਲ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ, ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕੌਨਪੁਰਲੀ ਬਣੇ ਰਹੇ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੁਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ' ਦਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਇਆ ਤੇ ਛਾਟੇ ਹੋਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧਾਉਂਦੇ ਤੇ ਬੰਦਕ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨੇਤਰਲ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਡਰਾਈਜ਼ ਮੱਚ ਗਈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਦਾ ਉਦਮ, ਇਛਰ ਮਾਰਗ ਇਖਤਿਆਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸੁਹਿਰਦ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਲੀਕੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੁਰਕ ਇਕੋ ਖਰਾਬ ਖੰਭ ਵਾਲੇ ਤੇ ਅੱਧੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਇੰਜਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਡਾਣ ਭਰਨ ਦੇ ਇਛਕ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ "ਕਾਰਜਕਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ" ਦੇ "ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਣਾਮ" ਉਪਰ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਜਸਬੀਰ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਲੀਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਖੰਭ ਤੇ ਇੰਜਨ ਜੋ ਉਹ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਰਾਜ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹਮਕਦਮ ਹੋਣ ਲਈ ਇਕ ਸੁਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉੱਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਪਟ ਭਰੀ ਤੇ ਮੋਕਾਰੀ ਵਾਲੀ ਖੋਭ ਖੋਭੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਉੱਘੇ ਪੁਰਵਗਾਮੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੋਭੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਥੀ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਕੱਸਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਜਿਹੇ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਤਲ ਟੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਮੁੱਛਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰਕੇ ਵੇਖਦਾ ਰਹੇ। ਉਸਨੇ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਕੋਟੜ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਦਬਾਅ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਦੇ ਹੀ ਰਾਹ ਹਨ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੁਲਹ ਸਫਾਈ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਵੈਸਲਾਕੁਣ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ

ਦੀ ਤੁੰਪਣਾ ਕਾਰਨ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਰਗਰਮ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਮੁਕਾਈ ਹੈ।
ਹੈਕ ਵਿਚ ਸਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਚਾਲ ਸਮਝਣੀ ਔਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਿੱਖ ਪਿੰਡ ਉੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪਏ ਵਿਗਾੜ ਦਾ ਨਾਕ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਲਾਕਰਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗਲਤ ਸੋਚ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਗਲ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਸੰਭਾਲਣੀ ਸੀ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨੰਗੀ ਚਿੱਟੀ ਹੋਰਾਂ-ਫੇਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫਾਤੂਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਖੀਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 1988 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਬੰਬ ਧਮਾਕਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮੌਕੇ 11 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵਾ ਤੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਸਰਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਪਿਆਰਾ ਖਿੱਚਣ ਤੇ ਦਿਲ ਬਹਿਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਪੇਂਡੂਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਨਾਚ ਹੈ।

1988 ਦਾ ਸਾਲ ਭਾਰਤੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਈ. ਐੱਸ. ਆਈ. ਦੇ ਜੇ. ਆਈ. ਐੱਨ. ਗਾਥਾ ਕਰਮੀਆ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਲ ਸੀ। ਬਨਜੀਰ ਭੁੱਟੋ ਨੇ, ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਜਲਵਿਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਸੁਝਾਉ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਜ਼ੀਆ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

ਅਮਨ, ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੇਚੀਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਜੰਗ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਖੂਨ ਵਹਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਸਤਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਭੁੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰਾ ਤੇ ਗਵਈਆਂ ਨੇ ਜੰਮਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਲ ਗਾਏ ਹਨ।

ਲੜਾਈ ਹੋਰ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਪਣਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਵੇਰੀ ਨਾਲ ਸਦਾ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਲੜਾਈ ਭੁੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਸੂਝ ਭਰਪੂਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਤੇ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਿੱਤਣਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਦੀਵੀ ਸਚਾਈ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਕੱਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਸ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਮਨ ਹੀ ਲੜਾਈ ਉਪਰ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਹੱਥਲਾ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਬਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਉਦਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਲਾਉਣ ਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ 25 ਕੰਟਨਰ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਦਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ 30 ਕੁ ਹੋਰ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਰਲ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਜੁਆਨਾਂ ਤੇ ਸਸਤਰਧਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸਸਤਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸੱਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਅੰਤ ਇਹ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਈ ਕਿ ਕੁਝ ਗਾਇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ, ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਨੇਤਾ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਲਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸਸਤਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਨਗਰ ਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਖਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ। ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਸੂ-ਸੇਵਕ ਵੀ ਮੰਗੇ

ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਅਗੇ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਕੁਝ ਗੁਪਤ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਕਲਾਸਨੀਕੋਫ਼ ਗਾਈਡਲਾਂ ਦੀ ਉਭੀਕ ਕਰਨ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੜਾ ਫੌਕਾ ਲਗਾ ਜਦੋਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਲਾ ਨੂੰ ਰੋਪੜ ਬੰਸ ਅੰਗ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਭੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਖੂਨ ਪੁਲੀਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਕਮਾਨ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਗਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਮਨ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਕੁਝ ਕਿਰੋਧੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਭੇਦਨੀ ਜੋ ਘਪਲਿਆ ਦੇ ਵਧਣ, ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਝਗੜਿਆ, ਭੇੜੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭੇਜੇ। ਉਸ ਉਪਰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਕਾਤਲ ਟੋਲੇ ਤੇ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜਾਣੀ ਦਬਾਅ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਹਿੰਦੂ ਭਣ ਖਜਾਨਾ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੇ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਪਰਾਧੀ ਹਥਿਆਰਬੰਧ ਟੋਲਿਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰੇ। ਚਿੰਟਬਰਮ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਭੰਡਾ ਗੰਭ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਯੁੱਧ-ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਘੋੜਾ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਭੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਕਲਾਸਨੀਕੋਫ਼ ਗਾਈਡਲਾਂ ਦੀ ਖੋਪ ਲੈਕੇ ਜਸਬੀਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਅੱਠ ਮਈ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸੰਬੰਧਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਜਸਬੀਰ ਹਥਿਆਰਬੰਧ ਰਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਦਸਤੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁੱਟੇ ਹੋਏ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਉਭੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੋੜ ਤੇ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਗੁਪਤ ਥਾਂ 'ਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਿੱਥੇ ਜਸਬੀਰ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਦਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ ਤੇ ਖਾਣਾ ਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਫੁਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹਥਿਆਰ 9 ਮਈ ਨੂੰ ਕੋਪਾ 'ਚ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੁਕਣਗਾਹ 'ਚ ਪਹੁੰਚਾਵਾਂ। 25 ਹਥਿਆਰਬੰਧ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਇਤਨੇ ਹੀ ਸਰਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਇਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਚੋਸਟਾ ਨਾਲ ਜਸਬੀਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਾਰ ਤਕ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਆਈ. ਥੀ. ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ਼. ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝਣ 'ਚ ਬੜਾ ਜਿਹਾ ਵਕਤ ਲੱਗਾ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਤੇ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦੂਕ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਗੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਵੀ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੁਵਾੜ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਪਾਗਲ ਕਾਰਲਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਧਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਫੂਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਮੁੜ ਜਾ ਲੱਗਣਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਦਾ ਹੀ ਅਫੀਮ, ਸੁੱਖਾ ਤੇ ਸਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ 'ਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਭੜਕਾਧਟ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਸਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਕਸਾਹਟ ਤੇ ਭੜਕਾਧਟ ਦੇ ਦਲਾਲ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਨਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਲਈ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ

ਸੁਭਰਾਤ ਆਖੀ।

9 ਮਈ ਨੂੰ 9.30 ਵਜੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਐਂਡ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਰੀ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ "ਬੋਸ" ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਕੇ ਆਡੰਕਵਾਦੀਆਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਯੁਧ-ਨੀਤੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ 11.45 ਸਫ਼ੇਰੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਕੁਸਗਤੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਸਵਿੱਚਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੋਨ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਸੁਆਹ ਰੰਗ ਵੇਖ ਲਿਆ। ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਹੱਥਰ ਤਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਡੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਹੱਥਰ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਹਿਕਰਮੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਮੀਟਿੰਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ., ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਤੇ ਐ. ਐ. ਐਫ. ਕੇ. ਅੱਸਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ।

ਐੱਠ ਐੱਥਾ ਦੇ ਜੋਡੇ ਜੋ ਬਹੁਤੇ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਈ ਸੁਆਲ ਲੰਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਉੱਠੇ। ਕੇ. ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਮੇਰੇ ਦਿਹੀਂ ਪਾਸੇ ਆ ਗਏ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੰਗੀਆ ਨਾਡੀਆਂ ਵਿਚ ਖੂਨ ਦੀ ਗਤੀ ਰੋਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਮੇਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਵਲ ਢਾਕੇ ਹੋਏ ਪਿਸਤੌਲ ਵਲ ਗਿਆ। ਜਸਬੀਰ ਉੱਠ ਖਲੋਇਆ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦੇਣ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਹਥਿਆਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਵਰਤਣ ਲਈ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਆਪਣੀ ਬਾਘਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਦਾ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਆਡੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾਲ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਸਬੀਰ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਰੁਰ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਸਹਿਰੇ ਵਿਚ ਜਾਣ। ਮੈਨੂੰ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਪੈਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਜੋ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ "ਅਮਨ-ਦਸ਼ਾ" ਲਈ ਸਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਜ਼ਾਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤੇ ਦੇ ਡੰਡਾ ਵਾਗੂ ਮਜ਼ਾਕ ਦਾ ਯੋਕਾ ਬਣ ਗਿਆ।

"ਸਾਕਾ ਕਾਲੀ ਗਰਜ" ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਐਸ. ਐਸ. ਵਿਕਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਿਰਣਾ ਲੈਂਕੇ ਇਕ ਜਾਸੂਸੀ ਦਲ ਨਾਲ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਬਾਹੀ ਵਲ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਆਡੰਕਵਾਦੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਵਨਾਂ ਤੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਮੁਖ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ "ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਘਰ" ਉੱਪਰ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਉਸਾਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰੱਖਿਆ ਪੰਗਤੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੁੰਤੂ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਐਫ. ਕਮਾਂਡਰ ਨੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤੇ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ' ਦਮ ਤੋੜ ਗਈ। 'ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਘਰ' ਉੱਪਰ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਵ ਲਈ ਹੋ ਰਹੀ ਉਸਾਰੀ ਰੋਕਣ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੂਹੀਆ ਦਲ ਲੈਂਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਐਫ. ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਸੂਸੀ ਸਰਵੇਖਣ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖਬਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਨਥਿਨ ਵੀਡੀਓ ਉਲੱਖ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਰੋਜ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪੁੰਤੂ ਗਿੱਲ ਵਰਗਾ ਸੁਯੋਗ ਜਰਨੈਲ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮੋਕਾ ਕਦੇ ਹੱਥ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ? ਉਸਨੇ ਇਕ ਜੌਹਾਰ ਵਾਂਗ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਇਕ ਹੀ ਆਦਮੀ ਤੇ

ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ, ਬਾਵਜੂਦ ਗੈਰ-ਤਸੱਲੀਬਸ਼ਕ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਮਾਹਿਲ ਦੇ, ਆਪਣੀ ਪੌਰਾਵਰਾਨਾ ਸੇਵਾ ਦਾ ਬਾਨਦਾਰ ਪੁਆਣੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਕੇ ਖਿੱਤੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕੁਝ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਗਿੱਲ ਉਪਰ ਜੰਗ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਚਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

.....

ਪੰਜਾਬ ਭਾਲੇ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਰਿਣਾਇਰ ਹੋਣ ਤਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਜਸਬੀਰ ਤੇ ਈਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੀ ਪੌਰਾਵਰਾਨਾ ਸੀਮਾਵਾਂ ਟੋਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਬਾਨ, ਸਾਦਾ, ਸਾਧੂ, ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਪਿਆ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਲਈ ਤਾਪ ਤਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਅਕਾਲੀਆ ਵਰਗੀ ਸਿਆਸੀ ਕਲਾਸ਼ੀ ਦੇ ਅਯੋਗ ਸੀ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮ ਗੁੱਬਾਂ ਦਾ ਲਗਭਗ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਸੰਭੀ ਸੰਕੀਰਨ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਦੀ ਤਾਪ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਦਮੇਂ ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਕੱਢਿਆ ਵੀ, ਪੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਵਪਾਰਕ ਸੂਝ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉਹਦਾ ਅਖਬਾਰ ਘਾਟੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਮਨ ਪ੍ਰਤੀ ਗੀਤੇ ਉਦਮ ਨੇ ਉਹ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੰਗਾਲ ਨਾਲ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਫਿਰਕੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਖਾਦਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਮੀਰ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜਾਦੂਗਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਸਭ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਪਾਠ ਭੁੱਲ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕੰਮਘਰੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਟਰੋਲ ਦੇ ਗੱਲੇ ਭਾਵ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਚਦਾਰ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਕੁਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਪੰਜਾਬ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਹੋਂਦ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਾ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਏ ਗਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਖੜਾ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਹਥਿਆਰ ਇਕ "ਗੁਪਤ ਸਾਧਨ" ਤੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੀ ਦੱਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗੈਰ-ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਕੱਢਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕਹਾਣੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ 69 ਘਾਤਕ ਹਥਿਆਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਝੱਟ ਪੱਟ ਹੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੋਚਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਨਘੜਤ ਸੂਚਨਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਹੋਣ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੀ ਦਿਨ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ।

ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਕੋਟ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਅਨੋਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਸੁਪੀਸ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ਼ਰਤੀ ਸੈਕਟਰੀ ਤੇ ਇਕ ਅਗਿਆਤ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਲਾਇਆ। ਉਸਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਬੜੀ ਲੁਭਾਉਣੀ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੇਂਦਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੰਦ ਦੇ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਬਦਨਾਮ ਸਿੱਖ ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ "ਸਾਕਾ ਕਾਲੀ ਗਰਜ" ਪਿੱਛੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਨਿਰਪੇਦ ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਨੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨੌਟਾਂ ਦਾ ਉਹ ਦੌਰਾ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੇਲੋ ਵਿਚ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਲੀਲ ਮੁਨੀ ਨੇ ਲਿਆ ਸੀ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਲੱਭੀਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਹਿ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦੀ ਆਖਰੀ ਕਿਰਨ ਬਖੇਰੀ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗਤਾ ਸੰਤ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਉਭੀਕ ਕਰਦੀ ਮਰਸੀਡੀਜ਼ ਗੱਡੀ ਤਕ ਛੱਡ ਆਇਆ।

ਦੂਸਰੀ ਘਟਨਾ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਉੱਠ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਅਨੇਕਾ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਈ ਪੁਲੀਸ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾ ਮੰਗੀ ਤੇ ਪੂਰਨ ਗੁਮਨਾਮੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਵੋਤਮ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਲ ਸਮਝਿਆ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੁਣੇ ਨਾਲ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਬੀ. ਟੀ. ਐਫ. ਕੇ. ਦੇ ਆਪ੍ਰੂ ਬਣੇ ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਭੂਰੇ ਨੰਗਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੂਰੇ ਨੰਗਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ।

ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਈ ਕਰਵਾਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮੂਹਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਲੀ ਦੇ ਗਲਤ ਪਾਸੇ ਭਾਵ ਮਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਪੱਛੇ ਕਾਰਨ ਸਹੇੜੀ ਆਫ਼ਤ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਕੜਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਵੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੜੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਉਪਰ ਗੱਲੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਲਾਸੀਕਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਪਹੇਲੀ ਕਿਉਂ? ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਭੇਜਦੇ? ਕੌਣ ਭੇਜਦਾ? ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਘਰਾਨੇ ਨੱਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਕੁਝ "ਦੇਸਤਾਂ" ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜਿਆਦਾ ਹੀ ਚੋਖੇਨੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਬਾਪਾਨਗਰ ਵਿਚ ਘਰ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪੱਕੀ ਰੱਖਿਆ ਗਾਰਦ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਈ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੀ ਅਗਲੇ ਪਦ ਲਈ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਲਿਆਣ ਰੁਦਰਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈ ਲੈਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਬਾਰੇ ਚਲਦਾ ਫਿਰਦਾ "ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼" ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ "ਪੰਜਾਬ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ਾਖਾ" ਤੋਂ ਬਦਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਲਾਈ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਇਹ ਇਕ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਸੀ, ਉਚਿਤ ਸੰਦੇਸ਼ਾਜ਼ੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ

— ਕੰਨਰਡ ਐਡੀਨਾਰ.

ਭੇਰ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਤਰੀਕਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਵੇ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਘਲ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਭੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਗੁਆਂਢੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਲਗਾਉ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਹਾਂ ਦੀਪੀ ਪਛਾਣ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਦਾ ਵਹਾੜੀ ਇਸਲਾਮੀ ਪਜ਼ਾਮਾ ਭਾਵ ਲਿਥਾਸ ਪਹਿਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਸ਼ਟ ਨਿਵਾਰਨ ਵਿਚ ਕੁਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਪੱਛਿਤ (ਦਰਸ਼ਨ-ਵੇਰਾ), ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਭਾਵ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਵੱਖਰਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਭਾਵ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜੁਗਤ ਗਾਹੀ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਇਸ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਹੜਪਾ ਭਾਲ ਦੇ ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੁੱਗ ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਆਰੀਆ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤਕ ਪਿੱਛੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪੱਛਮ ਦੇ ਸਾਡੇ ਇਹ ਮਿੱਤਰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸੂਰਾਂ, ਭਾਵ ਕਲਪਿਤ ਆਰੀਆ ਜਾਂ ਅਸੂਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ ਸਨ ਜਾਂ 'ਅਹੁਰ ਮਾਜਦਾ' ਭਾਵ ਅਗਨੀ ਪੂਜ ਸਨ, ਜੋ ਕਥਿਤ ਆਰੀਆ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਧ ਵਾਦੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਨਾ ਤਾਂ ਮਾਰੂਥਲ 'ਚ ਬੈਠਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਵਿਚ। ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਦਰਸ਼ਨ, ਮੌਤ ਜਾਂ ਫਲਸਫ਼ਾ ਘੜਨ ਤੋਂ ਕੋਣ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ। ਸਾਡੇ ਸਿੰਧ ਵਾਦੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਘੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉਸ ਧਰਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ ਇਸ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਾਂ ਕੇਂ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰੰਤੂ, ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਵਧੀਆ ਅਰਥਕ ਜਾਂ ਸੋਮ ਰਸ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਕ ਸਖਤ ਤੇ ਸੁਦਾਈ ਬਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੁਰੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਹੈ।

ਉਹ ਇਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਨਿੱਖੜ ਨਾਭੀ 'ਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜੋਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਦਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਾਣ ਨੇ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਡੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਸਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਝ ਇਕੋ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਗਰਭਿਤ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਜੀਨਜ਼ ਭਾਵ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲਗਭਗ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਭ ਨਸਲੀ ਤੇ ਧਰਮ-ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕਥਨ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜਾਂ ਝੁਕਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਿੰਨਾ ਘੁਮਾਣ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇੰਦਰਾ ਤੇ

ਰਾਜੀਵ ਵਰਗੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਫਿਲਮ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰਤ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੁਹਤਬੀਆਂ ਟਿੱਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਇਸ਼ਤਰਾਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਉਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਦੋਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਾਖਿਸਤਾਨੀ ਕਰਦੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਖਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਦੋੜ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਦੇ ਜੀਵਿਤ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਸਮਾਨ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਹੀ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਅੰਮਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਜੀਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਫੁੱਲ ਗਏ ਕਿ 1947 ਦੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੇ ਥੱਕੇ ਹਾਰੇ ਤੇ ਡੁੱਬੇ ਲਾਲਚੀ ਕਾਗ਼ਜ਼ੀ ਨੇਤਾ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਵਲ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਸ਼ੱਕੀ ਤੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾ ਉਤਾਵਲ ਸਨ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਚੀਦਾ ਮਾਰਗ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਚਿਤ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸੀਮਾ ਦੇ ਦੋਹੀ ਪਾਸੇ ਹੋਇਆ ਨਸਲ-ਘਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰਦਲੀਲ ਸਹੀ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਦੋਹਾ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਟਕਰਾਓ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹਾਕਮ ਜੱਗ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਵੀ ਰੋਂਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ "ਨਸਲ ਵਿਰੋਧ" ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੱਖ ਤੋਂ 'ਤੇ ਵਿਭਾਜਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਘੋਟੇ ਗਿਣੇ ਦੀਆਂ ਫੋਟਾਂ ਬਟੋਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਘੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰੋਧ, ਜਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਭਾਨਨ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਜੰਫੀ ਪਾਉਣ ਜਾਂ ਗਲ ਮਿਲਣ ਵਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਦੇਵ ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਵ ਸਮਝਣ ਵਲ ਉਲਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਪਰ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨੀਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਜੀਵਨੀ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਲੜਖੜਾਈ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸਾਖਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਲਾਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਵੀ ਦੇਵਵਾਦ ਤੇ ਦੋਤਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਇਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਜੁੱਧ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਅਸਤਿਤਵ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁਲਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੀ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵਹਾਬੀ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਹੁਕਮ ਸਾਧਿਦੀ ਅਰਥ ਦੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਝੰਡਾ ਸੀ ਨਗਰ ਦੀ ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਪਹਾੜੀ ਟੀਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਨੀ

ਤੇ ਬੁਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਸਨ ਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੈਨਿਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਨਾਅਬੰਦੀ ਇਸ ਬਹੁਦਾ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਕੋਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਇਹ ਇਛਾ ਹਿੰਦੁਵਾਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨੇਤਰਤਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਮੈਂ ਇਹ ਭੇਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕੋਟਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਦਾ ਲਭਾਦਾ ਪਹਿਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਿਰਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਭਾਰੀ ਫੀਮਰ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਮਰਵੀ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਭਾਸ਼ਮੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਝਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਮੌਜੂਦਾ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਸੋਚ ਨਾਲ ਦਾਖਿਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛੱਤੀ ਗਈ ਗੁਪਤ ਲੜਾਈ ਦੇ ਅਨੁਕਰਾ ਨੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੌਕੇ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਕਾਰਜ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

.....

1988 ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਫੂਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਸੜ ਤੇ ਸਮੂਲੀਕਤ ਨੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਤਲਬੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਖਾਤਕੂ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਅਖ਼ਤਰ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਟੁਕੜੀਆਂ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਪਾਲ, ਸ਼੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਤੇ ਮਾਲਦੀਪ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਅੱਡੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੌਜੂਦ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਅਚਾਨਕ ਭੇਡੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਚੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਪਲਿਆ ਨਾਲ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਸਿਆਸੀ ਬੰਦਲਾਂ ਹੇਠ ਆ ਗਈ ਤੇ ਡਿਆਨਕ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਜ਼ੀਆ ਦੀ 17 ਅਗਸਤ 1988 ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਏ ਹਵਾਈ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ "ਕਤਲ" ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਗਲਾਂ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ੱਕੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਠ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸ਼ੱਕਤੀਆਂ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੈਡ ਏ ਫੁੱਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਫੁੱਟ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖਾਤਕੂ ਟੋਲੀ "ਅਲ ਜਲਫਿਕਰ" ਅਫਗਾਨ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ "ਖੱਛ" ਤੇ ਸੀ ਆਈ. ਏ. ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਲਕਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਵੀ ਐਕਸਤਰੇ ਗੈਸ ਤਕ ਰਸਾਈ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ ਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਾਕਤ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਂ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸਾਭ ਲਿਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗੁਲਾਮ ਇਸਹਾਕ ਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਫੁੱਟ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਮਿਲ ਚੁਕੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ, ਸਾਬਕਾ ਰਾਜਦੂਤ ਤੇ ਫੇਸਕੋ ਮਿੰਟਰ ਮਨੀਸ਼ੰਕਰ ਆਇਰ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਤਾਜ਼ਾ

ਗੱਲਬਾਤ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਇਹ ਉਮੀਦ ਤਾਂ ਉਤਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਫੁੱਝੀ ਨੀਝ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪਰਿਪੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫੈਲਿਆ ਕਿਸੇ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਵਲ ਮੁੜਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੂਟਨੀਤਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਘੋਟ ਗਤੀ ਦੀ ਪਹਿਮਖਿਧ ਤੇ ਸੀਮਾ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤੀ ਕਰਕੇ ਹੱਥ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਮੁਲਕ ਇਕ ਆਕਰਸ਼ਣਮਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਮੁਲਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀਵਾਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ (ਪੀ. ਪੀ. ਪੀ.) 215 ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ 92 ਸੀਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣਕੇ ਉਭਰੀ। ਆਈ. ਜੇ. ਆਈ. ਜਿਸਨੂੰ ਆਈ. ਜੇ. ਆਈ. ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਖੜੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, 54 ਸੀਟਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੀ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੁਖਵਾਈ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੇ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੁਝਾ ਦੀ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਚਲਦੀ। ਉਹਦੇ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਧਰ ਪੀ. ਜੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਵਿਚ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ-ਪੀਘ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਸਮਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾਹੀਤਤਾ ਤੇ “ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ” ਦੇ ਅਨਾੜੀਪੁਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਿਕਲਦੀ ਤੋਂ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਾਸੂਸੀ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਨਵੀ ਗੁਪਤਚਰ, ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸਰੋਤਾਂ ਤੇ ਸਰਵੇਖਣ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦਾ ਸੈਨਿਕ ਰਾਜਦੂਤ ਸਿਰਕਥੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜ਼ਹੀਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਅੱਬਾਸੀ ਗੁਪਤ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਉਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਕਪਤਾਨ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਚੱਲ ਫੋਟੋਆਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਗਾਫ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀਆਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਯੁਕਤ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ‘ਮਿਕਾਰ’ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਇਕ ਉੱਘੇ ਮਿਲਣ ਅਸਥਾਨ ਉਪਰ ਵਿਉਂਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਭ ਰੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਵਿਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉੱਘੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤ ਆਰ. ਵੀ. ਦੀ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸਾਝੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਸਮਾਂ ਵੀ ਦੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਗੱਦੀ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਵਲ ਕੂਟਨੀਤਕ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮਾਂ-ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਿਕਟ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਉਸਦੇ “ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ” ਦੀ ਸਲਾਹ ਹੈ ਕਿ

ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਦੇ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਦੱਸ-ਕਰਮੂਰ ਸੀ। ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਫੌਜੀ ਬਹਿਰੀ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜ ਕੇ ਵੇਖਦੀ। ਉਹ ਸਿਖਲਾਈ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਜਮਾਇਸ਼ ਹੋਣੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਫੌਜ ਨੂੰ ਨਾਹਾਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਥਿਰੇਗੋਅਰ ਅੱਥਾਸ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲਰੀ ਮੁਲਕਵਾਦੀ ਵਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੀ।

ਪਰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਘਟਿਸ਼ਟ ਮਿਤਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਫਿਰੋਹ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਣਾ ਪਿਆ।

ਅੱਥਾਸ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਏ. ਆਈ. ਆਰ. ਤੇ ਦੂਰ ਦਰਸ਼ਨ ਚੈਨਲਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਹੋਈ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸੰਚਾਲੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ੁਲਾਸਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ "ਸ਼ੰਕੋ" ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਵਾ ਸਹਿਤ ਪਾਸੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ "ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ" ਮਿੰਡਰ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਅਵਸਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜੰਡਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੋਟੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਜਿਸਨੇ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਚੁਕਣੀ ਸੀ, ਇਕ ਕਰਾਰੇ ਤੇ ਤਲਖੀ ਭਰੇ ਅਚੰਝੇ ਦਾ ਤੁਹਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸਾਵਰਾਨਾ ਲੋੜਾ ਤੇ ਤਕਾਜਿਆ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸੇ ਰਾਤ, ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਥਾਸ ਦੇ ਪਕੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬੈਠੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਇਕ ਮੌਜੂਦਾ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾ ਨਹੀਂ ਭੱਲਣਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਕੁਟਨੀਤਕ ਲਾਭ ਲਈ ਕੁਝ ਖੁਲ੍ਹ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਮੁਹਾਰਤ' ਨਾਲ ਜੋੜ ਵਧੇਰੇ ਸੀ।

30 ਨਵੰਬਰ, 1988 ਨੂੰ ਥਿਰੇਗੋਅਰ ਅੱਥਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ "ਕੱਕਾ ਬੱਥਾ" ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਫੌਜੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲੈਣ ਲਈ ਤਕਰੀਬਨ 7 ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਰੰਗੇ ਹੱਥੀਂ ਪੈਸੇ ਲੈਦਿਆ ਪਕੜਨ ਲਈ ਜਾਲ ਵਿਛਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਲ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਵਿਛਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਹਾਗਾ ਕਿ ਅੱਥਾਸੀ ਇਕ ਸਿੱਧਤ ਤੇ ਮੂਰਖ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਯੁਕਤ ਵਿਚ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੀਸਰੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਅਵਸਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪ ਕਦੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਆਰ. ਵੀ. ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਪਈ ਸੀ। ਅੱਥਾਸੀ ਇਕ ਉਦਮੀ ਤੇ ਕੁੰਘੀ ਲਗਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ

ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲੀ ਉਸਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਮੰਡਲ ਤੱਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਦੇਵੇਗੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਜਾਂ ਵੱਧ ਨਾਲ ਵਿਛਾਏ ਜਾਣ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼
ਤੋਰ 'ਤੇ ਵੀ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਲਿਜਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।
ਉਸਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗੈਰ-ਦੂਤਕ ਸਾਥੀ ਵੀ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਆਯੁਕਤ ਦੀ ਤਾਜ਼
ਫ਼ਰਾਈਵਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗੱਡੀ ਫੜਾ ਕੇ ਨੱਠ ਗਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੋਸਲਾਪਾਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ
ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਬਿਗੈਰੀਅਰ ਅੱਥਾਸੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ
ਨੌਕਰ ਨੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਨੱਸਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੇਹਾਂ
ਸਾਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਘੁਸ਼ਨ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਬਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਘਟਨਾ ਦਾ
ਸਥਾਨ ਇਕ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਵਰਤਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਜੇ ਅੱਥਾਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਾ
ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਸਾਡੇ ਲਈ "ਸ਼ਿਕਾਰ" ਪਕੜ ਲੈਣ
ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਸੁਝਾ ਦੇ ਉਲਟ ਵੀਡੀਉ ਕੈਮਰਾ ਸਥਾਪਿਤ
ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣਤਾ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅੱਥਾਸੀ ਨੇ ਕੈਮਰਾ
ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦੇ ਕਮਾਡੇ ਵਾਂਗ ਲੋੜ ਮਾਰ ਕੇ ਤੌੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਪਣੇ
ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਕੀ
ਅਸਿਸਟ ਡਾਕਸਾ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਬਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਦੂਤ
ਸਿਸਟਮਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ
ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਆਯੁਕਤ ਨੂੰ ਰਾਜਦੂਤਕ ਤੇ ਗੈਰ ਰਾਜਦੂਤਕ ਅਮਲਾਂ ਦੇ
ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅਨੁਚਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਫੜੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਕੰਮ
ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਮਾਮਲੇ
ਦੀ ਐਫ਼. ਆਈ. ਆਰ. ਲਿਖ ਕੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ।

ਟੀ. ਵੀ. ਦੇ ਖਬਰਾਂ ਦੇ ਬੁਲਿਟਨ ਵਿਚ 7.30 ਵਜੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਮੰਤਰ ਦਿੱਤਾ
ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ
ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਤੀ
ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਸ
ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ
'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ
ਪਛਾਣ ਪੱਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਖ਼ਬਰ ਨਸ਼ਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਆਯੁਕਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਸਰਾ
ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ
ਇਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਦਰਜ ਕਰਵਾ
ਦਿੱਤੀ। ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਸਤ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ
ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਯੁਕਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਅਜ਼ੀਅਤ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ
ਦਿੱਤੀ।

ਦਸ ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਕਰਤੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾ ਬੜਾ ਸਮਝਣ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਾਜ਼ਰਾਂ ਦੀ ਧਰ-ਪਕੜ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦੁਰਵਾਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੂਰ ਦੀ ਗਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖਬਰ ਦੇ ਨਸਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਘੱਖਵੀਂ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਤਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦੂਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹੱਥ ਪਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਆਈ ਥੀ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਦਸਣਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦੁਰਵਾਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਜੋ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਦਖਲ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਰਿਆ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸੋਚ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਤੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ "ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ" ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਖਾਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਸਥਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਚੁੱਪ ਨਾਲ ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਮੁਲਕ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਨੂੰ ਖੜੇ ਹੋਣੇ ਨੂੰ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਹੱਥ-ਧਰਤੀ ਖਿਸਕ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਚੁੱਫਲੀ ਨਾਲ ਮਜਬੂਰ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਨ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੇ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਰਨਾਂ ਜਾਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਕੁਝ ਤੁਸੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।"

ਇਹ ਆਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤਾ? ਕੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਦੇ ਟੋਟੂਆ ਦੀ ਪੁਰਨਾ ਤੇ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ? ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਕੰਬਣੀ ਫਿੜ ਗਈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਰਤਾ ਵੀ ਦਿਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਸਿੱਧੜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਦੇ ਡੱਬੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਫੁੱਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ?

ਸਾਧਾਰਨ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕਲਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਉਲਟਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਫੌਜੀ ਜੁਫ਼ਲੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਹੱਥ ਤਾਕਤ ਦੇਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗ ਪਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲ ਫਿਰ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੁਕਮ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਆਪ ਸੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਥਾਥਾ"। ਇਹ ਧੀਰਜ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕਸੂਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਜੇਕਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਹੀ ਗਲਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੇ ਤਾਂ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ

ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਇਰੇਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨਾਸਕ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਣਾ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਛਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਦੇ ਵਡੀਰ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਹੋ ਕੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਤਰਸ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਅੰਥਾਸ ਮਾਮਲਾ ਉਸਦੇ “ਗਲਤ ਕਾਰਜਾਂ ਵਾਲੀ ਹਕੂਮਤ” ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਗਲਤੀ ਦੇ ਅੰਤ ਕਾਟਕਾਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਅਮਲੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਉਹਦੇ ਸਹਾਇਕਾ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਚੁਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਮਾ ਕੋਈ ਜਾਇਜ਼ਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਪਾਸ ਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਘਾਟ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੱਦਾਂ ਤੱਕ ਚਿੰਤਤ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰੀ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਜੋ ਸਿੱਖਮਤ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਚਾਲਕ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਪਸੀ ਗਲਮਲ ਬਾਰੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੋਚੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮ ਦੇ ਜਟਲ ਜਹਾਜ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤਬਾਹਕੁਨ ਅਤੇ ਖਰੂਬੀ ਭਖੜ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਗਾ ਜੋ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੂੰ, ਉਸਦੇ ਦੋਗਲੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਲੋਂ ਗਲਤ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਗੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਨੇੜਤਾ ਸੀ। 1988 ਮਈ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਮਸਵਰੇ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਕੇ. ਐਨ. ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਬਿਨਾ ਦੇਵਦਾਸ ਆਪਣੇ, ਸਵਰਗੀ ਰਾਜੇਂਦਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਐਸ. ਗੁਰੂਪੁਰਬੀ, ਉਮਾ ਭਾਰਤੀ, ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗੋਇਲ ਤੇ ਉਹਦਾ ਬੇਟਾ ਪਿਊਸ਼ ਮੰਗੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਲਗਭਗ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਆਉਣ ਲਗੇ। ਮੰਗੀ ਸ਼ਰਮਾ ਸਵਰਾਜ ਤੇ ਓ. ਪੀ. ਕੰਹਲੀ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧ ਕੁਝ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕੇਸ਼ਵ ਕੁੰਜ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ।

ਮੰਗੀ ਪਤਨੀ ਪਿਊਸ਼, ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਉਮਾ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਚਾਰ ਪੰਜ ਵਾਰ ਖਾਣਾ ਚਰੂਰ ਖਾਂਦੇ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨੀ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਆਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਜਸੂਸੀ ਤਕ ਕੋਈ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਚੋਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸੀ ਜੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਸੀ ਕਿ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਹੱਤਿਆ ਪਿੱਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਿਆਸੀ ਖਲਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਉਤਸ਼ਾਹਹੀਣ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਪ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ 1989 ਦੀ

ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਫੌਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾਸਤਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਖਤਾ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹੀ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰ ਸੂਬੇਤਰਤਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋ ਕਾਂਗਰਸ 'ਚ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹ ਮਨਫੀ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਸਿਆਸੀ ਰਸਾਇਣਕ ਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਪਰਥ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਮ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੂ ਅਕਾਸ਼ਾਵਾ ਦੀ ਭਾਵ ਕਬੀਲੇ ਬਣੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੇ. ਪੀ. ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਮਗਰਲੀ ਅਸਫਾਰੀ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੇ. ਪੀ. ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਚ ਆਉਣ ਲਈ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਕੀਮ ਘੜ ਲਈ।

ਸਿਆਸੀ ਫੋਰ 'ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਦੌਵਾਲੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ "ਕਾਲੀ ਗਰਜ ਦੇ ਸਾਥੇ" ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਟੁੰਡਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਧੀਆ ਵਿਉਂਤਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਖਿਆਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। "ਕਾਲੀ ਗਰਜ ਕਾਰਵਾਈ" ਬੜੇ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਪਾਰਿਸ਼ਤਾਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾ ਉਖਾੜ ਸਕੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵੋਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਜਤਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਸਹੀ ਰਾਜਸੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਬਾਨੋ ਮੁਕੱਦਮੇ ਉਪਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਫੈਸਲਾ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਤਲਾਕ ਬਾਰੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਬਿੱਲ ਦਾ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝੇ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਮੰਤਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਬਿੱਲ ਇਸ ਲਈ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਤਾਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਖਮੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਸਾਮ ਸਮਝੇ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮਝੇ ਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਸਾਮ ਵਿਚੋਂ ਭੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਖਰੀ ਨਿਰਣਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹਬਾਨੋ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਅਕਸ ਉਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਤੇ ਅਗਾਹਵਧੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਉਪਰ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਸਗੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ "ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ" ਤੇ "ਅਲਪ ਸੰਖਿਆਵਾਦ" ਨੂੰ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁਖਧਾਰਾ 'ਚ ਇਕ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਕੇ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੋਂ ਨੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਉਪਰ ਜਿੰਨਾਹ ਤੇ ਮੁਸਲਮ-ਲੀਗ ਦੀ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਪਾਰਿਸ਼ਤਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੀ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੱਖ-ਵਾਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉਪਰ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਚਲਣਾ ਸਹੀ ਸੀ?

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਫੈਸਲਾਵਾਂ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਉਸ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਭਗਤੇ ਵਾਲੀ ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਜਿੰਦਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ, ਉਸਦੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ

ਮੰਗੇ ਰਹਾ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਅਨੁਸਾਰ, ਗਿਣ ਮਿੱਥ ਕੇ ਸਾਹਬਾਨ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਪੱਖੀ ਸ਼ਰਫ਼ ਨਾਲ ਪਏ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਪੱਖੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਨਦੇ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਯੁਧਿਆ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਟੀ. ਥੀ. ਦੇ ਚਿਪਟੇ ਸਾਥੇ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇਣੀ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਸੀ।

ਕਈ ਰਾਜਸੀ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ ਕਿ ਅਯੁਧਿਆ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਲਗਦੇ ਨਹਿਰੂ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। (ਜੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ) ਕਿ ਕੰਪਨੀ ਮੈਨੇਜਰ (ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ) ਨੇ ਇਹ ਗਲਤ ਨੀਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸੰਕੀਰਣ ਦਿਸਦੀ ਤੇ ਕਰਕੇ ਅਪਣਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਰਿਆਰ ਕੀਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜਨਾ ਲਾਭਹਾਨੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਿਆਸੀ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਉਸਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਗੇ ਰਹੇ ਦੀ ਗਲਤ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੀ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੁਹੱਬਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਨਾਅ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਟੀ. ਥੀ. ਨੇ ਟੀ. ਥੀ. ਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਂਭਾਵਾਂ ਦੇ ਲੜੀਵਾਰ ਪਾਠਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬਾਤ ਨੂੰ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਉਭਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਜਿਸ ਅਭਿਨੇਤਾ ਨੇ ਰਾਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ ਉਸਨੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਪ-ਚੋਣ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਨੇ ਸੀਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ ਉਹ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਹਮਦਰਦ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਬਖੇੜਾ 1987 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਝਗੜੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਉਲਝ ਗਿਆ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਪੁਲੀਸ ਨੇ 300 ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿੰਨੇ ਹੀ ਵਰਗ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜੀਵ ਰਾਖੀ ਨੂੰ ਹੁਲੇ-ਹੁਲੇ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਵੇ। ਰਾਜੀਵ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਗਲਤੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਖ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਸ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਕੰਬੀਨਟ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਐਸ. ਐਸ. ਬੀ. ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ) ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਆਸਾਮੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜੇ ਕਚਾਰੀ ਲਕਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਬੇਡਲੇਡ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਹੌਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਝਗੜੇ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਜੇ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੋਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦੋਬਸਤੀ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ। ਪਟਨਾ ਵਿਚਲੇ ਆਈ. ਬੀ. ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਨਿਪਟਾਉਣ ਲਈ ਮੁਹਰਲੇ ਅੱਡੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਦੋ ਆਈ. ਬੀ. ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਕਦੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਕਰੀਬੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੀ। (ਉਸਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।) ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਟਨਾ ਤੇ ਬਨਾਰਸ ਨੂੰ ਗੋਰਖਾਲੈਡ ਬਾਰੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਅਪਰਿਖ ਨਾਭੀਆਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਬੇਡ ਤੇ ਗੋਰਖਾ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾ ਸੰਭਾਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਬਣ ਜਾਏਗੀ। ਮੈਂ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਬਾਰੇ ਅਣਦੀ ਬੀ ਦੀਆਂ ਬਰਾਤਾਂ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੁਰਬਾ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਚਰਚਿਆ 'ਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਗੋਰਾ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਕੇ ਕਰਨ ਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਤਾ ਦਿੱਤਾ ਵਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪੰਜੂ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਲਾਹਕਾਰ, ਖੁਲੀ ਮੰਡੀ ਦੇ, ਮਨ-ਮਨਾਉਤੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਰਥਕ, ਰੂਪਰਚਨਾ ਵਿਰਾਗ ਦੇ ਸਹਿ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਸੁਭਵਾਨ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਜਿਹੜੇ ਸਮਝੇ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਤਾਂ ਹੈ ਨਸਲੀ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਮਗਰੋਂ ਵਧ ਕੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰਖਿਆ ਲਈ ਖੇਤਰਾਂ ਬਣ ਗਏ। ਥੋੜੇ ਹੁਣ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਅਗਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਹਿੰਦੋਸ਼ਵਰ ਸੈਕੀਆ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਧੜੇ ਦੇ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਸਿਆਣਪ ਭਰੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਸਾਰ ਰਾਹ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਰਾਪਲੂਸਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣਾ ਤੇ ਵਧਾਉਣਾ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲਿਆਂ ਉਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਕੋਲ ਗੁਆ ਕੇ ਉਹ ਹੁਣ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਜਿੱਧੀ ਚੜਾਈ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਗਿਆ ਉਹ ਉਤਨਾ ਹੀ ਕਠੋਰ ਤੇ ਬੇਲਚਕ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਨਿਰਾਸ਼ਰਾ ਦੀ ਸ਼ੀਬਤੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿੱਤ ਘਟਨਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਪੜਖੜਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਕਾਰਟੂਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਕਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਸਕੂਲ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਵਿਅੰਗ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ" ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਅਖਬਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸੁਭਾਗਤਾ ਡੈਟਾਚਮੈਂਟਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਹੰਢਿਆ ਵਰਤਿਆ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਸੱਤਾ ਵਿਚਲੇ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਚੰਬੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਰਕਾਰ ਪਤਿਭਾ ਵਲ ਦੁਆਇਆ। ਡੈਟਾਚਮੈਂਟਾਂ ਸਾਡੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਦਾਖਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਬੀ. ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਮਿੱਤਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਇਕ ਸਾਊ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਕਰਲਬਾਗ ਵਾਲੇ ਮੇਦਰ ਵਿਚ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਲੂਣ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਭੋਜਨ ਕਈ ਵਾਰ ਖਾਧਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਉਹ ਕਾਰਟੂਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲੜਕੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸੇ ਡੈਟਾਚਮੈਂਟਾਂ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੇਂਟ ਕਿਟਸ ਸਕੈਂਡਲ (ਘਪਲਾ) ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਿਥਿਤ ਸੁਹਾਗਾ ਸਮੇਂ ਸੇਂਟ ਕਿਟਸ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਖਰਚ ਇਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੇਂਟ ਕਿਟਸ ਮਾਲੇ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਅਨਾੜੀ ਤੇ ਮੂੜ੍ਹ ਹੋਣ ਦਾ ਪਾਸ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸੰਜੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜਾ ਠਰਕ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ

ਕੋਟਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਅਜਲੀਅਤ ਤੋਂ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪਾਸੇ। ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ। ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਭਾਵੇਂ ਦੇ ਟੋਟੂਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਲਪਣ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਰਾਏ ਭਾਵੇਂ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਮੁਕਾਬਲੇ-ਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਚ ਉਹ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਲੋਭਣੇ ਹੀ ਪਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਅਨੰਦ ਲਵੇ ਜਾਂ ਦੁਖੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੁੱਖ ਭੋਲੇ।

ਕੋਟਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਚੁਗਲੀ ਨੇ ਇੰਫਰ ਅਸਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੇ ਬੁਲਾ ਕੇਜਿਆ ਤੇ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਬਣਾ ਕੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪਵਾ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕੋ। ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਹੱਕਦਾਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਰਾਜੀਵ ਰਾਜੀ ਦੇ ਇਸ ਬਹਾਦਰ ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਣ-ਇੰਫਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਂ ਪੀ. ਸੀ. ਟੀ. ਯੂ. ਪੰਜਾਬ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਉਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਹਾਇਕਾ ਦੇ ਦਬਾਅ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੁਭ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਭੁਕਾ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਲ ਤੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਵਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਗਏ ਵਹਿਮ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸੰਕਟ ਆਏਗਾ ਤਾਂ ਰੱਬੀ ਅਵਤਾਰ ਸੰਕਟ ਮੋਚਣ ਬਣਕੇ ਆਉਣਗੇ। ਨਿਕਟ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ਾਂ- ਮੋਹਨ ਦਾਸ ਕਰਮਚੰਦ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਭੀਰ ਸੁਰਤਰਗ ਸੈਨਾਨੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਸੱਚੇ ਮਨੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਨਾ ਰਾਜੀਵ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਰੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਹੁਣ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਗੁਣ ਸਨ।

ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਗਤਾ ਸੀ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਬੇਟੇ ਤੇ ਨਿਰਨੇਪ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚੇਤਨ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਵਜੋਂ ਨਿੱਜੀ ਫੈਸਲਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਹੋਸਲੇ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਇਕੋ-ਇਕ ਅਣਪਰਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਟੇ ਧਾੜ ਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ "ਵੱਖਵਾਈ ਵਿਆਖਿਆ" ਉਪਰ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰੇਗੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਦੱਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਸਿੱਤਰ ਨਾਲ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅਸੀਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਤ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਸਾਥੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਜਨ ਮੋਰਚਾ ਦੇ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਜੁੱਟ ਪਏ। ਕੇ. ਐਨ.

ਗੋਰੀਦਾਸੀਆ, ਪਿਛਲੇ ਗੋਰੀਦਾਸ, ਉਮਾ ਭਾਰਤੀ, ਦੇਵਦਾਸ ਆਪਣੇ, ਐਸ. ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਰਾਜੇਦਰ ਸਰਮਾ ਭਾਸ਼ਣਾ ਨੇਕਰਿਓ ਦੇ ਗੋਲੀਆਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਨ-ਮੋਹਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਲਣ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪੀ. ਜੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਉਪਰ ਡਰੇਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਸੰਬੰਧ ਤੇ ਡੱਛ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਦਿੱਤਾ, ਸਥਿਰ ਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਖਲਾ ਨੂੰ ਭਰਨ ਵਾਲਾ ਆਰਜ਼ੀ ਅੰਤਰਾਲ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

1989 ਈਆ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦੁਸਾਰ ਲੋਭਣ ਵਿਚ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਟੋਲੀ ਨੇ ਲਾਅਰ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਪਰਤਵੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ 200 ਦਾ ਅੰਕੜਾ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਚੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਸਿਆਸੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦਲ ਬਦਲੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਖਿਡਾਰੀ ਸਨ ਤੇ ਦੇਵੀ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਚੀਫ਼ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਜ ਬੋਹਟ ਦੀ ਅਸੀਮ ਤਾਪ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਤਸਰਬਾ ਮੁਲਕ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਾਲੀਨ ਰਾਜ ਦੇ ਗਲ-ਘੁਟਵੇਂ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜਾ ਸਿਆਸੀ ਹਵਾ ਲਈ ਹਟਕੇਰੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮਾਛਾ ਦਾ ਇਹ ਨੇਕ-ਨੀਅਤ ਰਾਜਾ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

.....

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਲਗਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੇਵਾ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵੀ ਉਲਟ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਫੈਸਲਾ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪੱਕੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਨੌਤਕਰਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਛਿਪੇ ਹੋਏ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵ ਵਾਂਗ ਉਹੋਂ ਭੁਝ ਕੀਰਾ ਜੋ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਇਕ ਗਲਹਿਰੀ ਦੂਸਰੀ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਚੋਰਾਹੇ ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਭਰਾਤਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਮੁਲਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਚੋਹਲੇ ਨੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਲ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾਉਣ ਦੀ, ਜੋ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਛਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਾ ਪਾਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਪੀ. ਜੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਸਾਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿੱਮੇਵਾਰੀ ਮੈਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਅਖੰਡ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੇਖਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਕੂਟਨੀਤਕ, ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਨ, ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਰਾਅ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ

ਉੱਚਤਮ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਆਈ. ਸੀ. ਤੇ ਆਈ. ਡੀ. ਐਸ. ਏ. ਦੇ ਅਸਰੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਥਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੀਨਿਕ ਤੇ ਰੂਪਰਚਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ਾਖਾ ਉਪਰ ਬੜੀ ਘੱਟ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਸਮੱਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਸੀ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਲੇਤ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਨਿਪਟਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਾਣੂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸ਼ਤਿਆਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰੰਗ ਮੱਚ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਜਾਲ ਨੂੰ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਈ. ਬੀ. ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਜਾਲ ਨਜਿੱਠ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਖੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਵਰੋਧਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੇ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕੰਟਰੋਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਾਂਗ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਤਰ-ਸ਼ਾਖਾਈ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਫਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਸਲੀਲ ਤਸਵੀਰਾਂ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤ ਹੋਣ। ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੋਵਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਬਿਧਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਵਰਤਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਆਕਾ ਕੋਲੋਂ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿਲਾਏ ਸਿਰ ਪਿੱਛੇ ਲਗੀਏ ਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖੇਤਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਦੁਆਰਾ ਦੀਆਂ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿਸਿਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਮੂਲ ਭਰਨ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਇਸ਼ਤਿਆਹ ਜਹਾਦ ਨੂੰ ਫੈਲਾ ਕੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫੌਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੇ ਹੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਸਲਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਸ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਤੰਤ-ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵੇਖੇ ਅਧਿਕਾਰਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ, ਬੰਬਈ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਆਯੁਕਤਾਂ ਦੇ ਆਹਾਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੀ. ਡੀ. ਐਮ. ਆਈ. ਪੀ. ਏ. ਐਫ. ਐਲ. ਪੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਆਯੁਕਤ ਆਧਾਰਿਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਭੁੰਡ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨਿਪਟਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਥੀ ਦੇ ਆਕਾਰ, ਪਾਸਾਰ ਤੇ ਸਕਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਰਾਜ ਇਕਾਈਆਂ, ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਚਿਜ਼ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਮੋੜਵੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਖਾਸ ਕਾਰਜ ਕੇਂਦਰ ਸਨ ਜੋ ਯੂ. ਐਸ. ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਤੇ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੌਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ, ਆਤੰਕਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਣ ਤੇ ਖਾੜਕੂ

ਦਲਾ ਦਾ ਪਿਛਾ ਕਰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਪਰੰਪਰਾ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ
ਹੋਸ਼ ਦੀ ਘੁੰਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਬਜ-ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼

ਵਿਚ ਸਮਰਥਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਾਫ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪੰਜੂ ਆਈ. ਬੀ. ਕੋਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ
ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਲਈ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾਗਤ ਯੰਤਰ-ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈ.
ਬੀ. ਵਾਸ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਪਤ ਸੂਚਨਾ ਗੁਆਈ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਖਾਸ ਸੀ। ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਗੁਆਈ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤ
ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸਾਰਕ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਵਿਚ

ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸਾਰਕ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਵਿਚ
ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਬਜ ਕਰਨੀ ਰੋਕਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ ਗਈ ਸੀ, ਰੋਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਦੇ
ਸਮੇਂ ਹੁਣ ਸਾਰਕ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਨਿਯੁਕਤੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਜਾਂ ਸਾਮੂਜੀ
ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਗੁਪਤ ਮੁਖਬਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵੀ
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਡਿਕਰਮੈਂਟੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ
ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸਾਰਕ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਭਖਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਲ
ਧਿਆਨ ਹੀ ਨ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਯੁਕਤ ਸੂਚਨਾ ਕਮੇਟੀ ਜੋ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ
ਕੋਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗੁਪਤੀਆਂ ਦੀ ਸਭਾ ਵਜੋਂ ਅਕੇਦਿਤ ਤੇ ਸੋਧ
ਵਿਹੁਣੀ ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਾਬ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਨਿੱਘਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਜੋ
ਕਈ ਵਾਰ ਲਾਜ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਨਾ
ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਹ ਸਨ:

- ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਸੈਨਿਕ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਐਸ. ਐਸ.
ਜੀ. ਵਰਗੀਆਂ ਸਰੋਸ਼ਟ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।
- ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਾਗਰਿਕ ਜੋ ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜੋ ਲੁਕ
ਛਿਪ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।
ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ
ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਕੱਟੜ ਮੁਲਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਪਛਾਣ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਧੀ ਜੋ
ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਲਕੱਤਾ, ਚੈਨਈ ਤੇ ਮੁੰਬਈ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ
ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਅੰਕਣ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਹ ਬੜੀ
ਡਰਾਉਣੀ ਹੋਂਦ ਤਕ ਨਾ-ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ।
- ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਜਲ ਤੇ ਸੀਮਾ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ
ਸੀ।
- ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਯੰਤਰਵਿਧੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।
- ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੇ
ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪ ਪਰਖ ਤੇ ਤਸੱਵਰ ਦੀ ਘਾਟ।

- ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਆਪਸਤਿਤ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਲ-ਕਾਇਦਾ ਵਰਗੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਤਰਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਇਕਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਜੁਝਨਾ ਦੀ ਘਾਟ।

ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਿਰ ਸਾਖਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਕਸਰ ਲਗੇ ਮਹਿਤਾਬ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਜੋ ਬੜਾ ਸੁਭਵਾਨ ਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਸੋਚ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਚੋਕਸੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੁਝ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਤੇ ਉਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਧੂ-ਮੋਡਲਾਂ ਵਿਚ ਗਤਬਤ ਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਿਤਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਉਤਾਵਲਾ ਕੌਨ-ਫੰਡਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਣਖਾਧਿਆਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਲਈ।

ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਤੇ ਨਾਕਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਣਗਿਣਤ ਮੋਡਵੀਆਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਘਾਟਕਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹਨ। 1989 ਵਿਚ ਇਕ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਵਾਨ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜੋ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ 9 ਸੀ। ਤੀਰ-ਰਾਜਦੂਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 18 ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ। ਸਾਡੀ ਪਾਕ ਮੋਡਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ (ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ) ਮਿਸ਼ਨ ਸਥਿਤ 5 ਕਾਰਜ ਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਭਿਜਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਦਾ ਹੀ ਹਿੰਸਕ ਤੇ ਝੰਜੂ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ੱਕੀ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਭੁੱਟਿਆ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਅੱਗ-ਭੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਰੂਈ ਤੇ ਪੈਟੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ।

1990 ਵਿਚ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸੀ ਮੋਡਲੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਚਲਦੇ ਹੋਏ, ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਨੂੰ ਰੋਕੋ-ਹੱਥੀ ਹੀ ਪਕੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ “ਅੱਖ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅੱਖ” ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਕਾਰਨ “ਰਾਅ” ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੀ ਖੁਭ ਜਾਂ ਔੜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਊ ਨੀਤੀ, ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਬਾਹੁਬਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤਪਸ ਲਾਉਣ ਲਗੀ।

ਮੇਰੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਕਰਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦਾ ਇਹ ਹੱਕ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਘੁਸ਼ਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਕ੍ਰਿਆ ਕਰੇ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਪਰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੱਢਣ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਲਈ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮੁਲਕ ਪਰੇਖ ਤੇ ਅਪਰੇਖ ਤੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀ ਲੜਾਈ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਛੇੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸਾਊ ਕੂਟਨੀਤਕ ਜਾਂ ਰਾਜਦੂਤਕ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੂਟਨੀਤੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਟੱਟ ਅੰਗ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਭੇਗ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੇਤਰੀ ਵਾਰ ਮੰਚ ਨੂੰ ਲੁਕੋਣ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰੀਝ ਨੀਤਕ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇੰਨੀ ਨੇ 1970-71 ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੂਟਨੀਤੀ ਨੂੰ ਜੰਗ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਾਈ ਧਿਆਈ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਘੱਟ ਹੀ ਕਦੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

"ਦੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਕੂਟਨੀਤੀ" ਜਾਂ "ਬਲਯੁਕਤ ਕੂਟਨੀਤੀ" ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਐਨ. ਡੀ. ਏ. ਸਰਕਾਰ ਨੇ 9 ਨਵੰਬਰ 2001 ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਘੜਿਆ, ਇਕ ਨਵਾਂ ਤੇਜ਼ਨ ਵਾਲੀ ਨਿਸ਼ਚਲ ਤੇ ਆਖਰੀ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਲਾਹਟ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਭਾਵਭਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੇਤ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ। ਬਲਯੁਕਤ ਨੀਤੀ ਦਾ ਫਲ ਵੇਰੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੰਗ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਵਰਤਿਆ ਨੂੰ ਬੰਦਬੁਝ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ "ਬਘਿਆੜ ਆ ਗਿਆ" "ਬਘਿਆੜ ਆ ਗਿਆ" ਕਹਿ ਕੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਨੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੰਡਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਕਾਂ ਵਲ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਸ਼ਰਫ਼ ਵਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨੀ ਵਰਤੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਯੂ. ਕੇ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਹਿੱਸੇ ਖਾਤਰ ਹੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਰਦਨਾਕ ਚੀਕਾਂ ਯੂ. ਕੇ. ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਐਨ. ਡੀ. ਏ. ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨੀਆਂ ਹੀ ਆਕ੍ਰਮਕ ਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਚੀਕਾਂ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ "ਸੁਰੱਤਰ ਸੰਸਾਰ" ਦੇ "ਸਸਤਰ ਧਾਰੀ ਸੂਰਮੇ" ਉਹਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅੱਗੇ ਨਾ ਆਏ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮੁਖੀਏ ਡੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਡਰਪੂਰ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਰਾਜਦੂਤਕ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ 1994 ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਵਲੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਸਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਦੀ ਖੋਚਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਜਾਣਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦਲ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉੱਚ-ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਇਕ ਗੈਰ-ਰਾਜਦੂਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਲ ਤੋਂ ਉਠਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦੱਸੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਨਕਲ ਹਰਕਤ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਜੇ ਰੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਾਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਪਕੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵੀਡੀਓ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਪੁਲ ਹੇਠਾਂ (ਫਲਾਈ ਓਵਰ ਦੇ ਹੇਠ) ਭੀੜ ਭੜੱਕੇ ਨਾਲ ਡਰੀ ਸਾਹਰਾਹ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਜਾਸੂਸ ਉਸ ਉਚੇਚੀ ਗੁਪਤ ਮੱਲ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤ ਕੈਮਰਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਕੱਤਰ ਮੰਗੀ ਗੈਰ-ਰਾਜਦੂਤਕ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਉਸਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪਿਥਰਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਐਂਟਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਭੇਤ ਦੇਣ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੂਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਮਿਜ਼ਾਈਲਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਕਦਮ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸਹੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਸਿਗਰਟ ਧੋਇਆ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਬੁਝਬੁਝ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤਨਤਾ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਵਧੇਰੇ

ਰਾਜਦੂਤਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ-ਸੋਚ ਇਕਹਿਰੇ, ਦੂਰਦੇ ਤੇ ਤੀਰੰਗੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਕੂਟਨੀਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਸਮਾਜ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਕੂਟਨੀਤੀ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਰ. ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੰਗ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਤਾਕਤਮੰਨ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ, ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮੋਰਚੇ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਹੁਸ਼ੀਰੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਘੱਟ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਣੀ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅਣਸੁਣੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਰਾਜਦੂਤਕ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਖਿਡੌਣੀ ਤੇ ਹੀ ਨਾ ਧਰਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਜੋ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਹਵਾਈ ਪਟਾਲੀ ਉੱਪਰ ਲੰਘ ਕੇ ਵਿਵਰਜਤ ਖੇਤਰ ਤੇ ਉਡਾਣਾਂ ਭਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਚਾਲਾਕ ਕੂਟਨੀਤੀ ਸੁਭਵਾਨ ਗਲਹਿਰੀ ਤੇ ਗਲਬਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਕੀ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸਵਾ-ਲੱਖੀ ਸੈਨਾ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਭੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਇਹ ਠੱਪਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ? ਮੇਰਾ ਇਹ ਪਿਆਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਲੋਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਬੇਛਿਕਰ ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਮਰਥਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਭੀ. ਆਈ. ਵੇਦਯਾ ਨੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਇਹ ਅਧਰੇ ਭੇਦ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਮਲੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਅਣਦੇਖੇ ਵਰਨਣ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਫਲਦਾਇਕ ਭਾਈਵਾਲੀ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਾਏ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਹੁੱਸ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਸੂਸੀ ਥਾਪੇ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਾਸੂਸੀ ਕਲਾ ਬਾਬੇ ਮਹਿਕਾ ਭਰਿਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਆਕ੍ਰਮਕ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਹਨ:

- ਰਾਜਦੂਤਕ ਅਹਾਤੇ, ਵਲਗਣਾਂ।
- ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ।
- ਬੰਦੂਕ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬੰਦੂਕੀ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਘੁੱਮਕਤ ਮੁਖਬਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।
- ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੁਖਬਰ।
- ਪੱਕੇ ਨਿਵਾਸੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦਾ ਜਾਲ।
- ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਸਤ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਨਸਲੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਹੱਥ-ਹੱਥ ਵੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਉਹ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਵੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤੀਸਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤੀ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਤੇ "ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਘਰਾਂ" ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

- ਰੋਇਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ।
- ਆਰਥਿਕ ਮੰਤਰਾਲੇ।
- ਰੋਇਆ ਨਾਸ ਸੰਬੰਧਤ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ
- ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ।
- ਸੈਨਾ, ਹਵਾਈ ਫੌਜ ਤੇ ਨੇਵੀ ਦੀ ਨਕਲੀਹਤਕਤ, ਓਰਬਿਟ, ਦਲਬੰਦੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ।
- ਮੁਰਾਬੀ ਪੇਂਡੂਮੀ ਤੰਤਾ ਤੇ ਨੇਵੀ ਦੇ ਸਥਾਨ।
- ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਦੇ ਸਥਾਨ।
- ਜਾਨੂਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ।
- ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ।
- ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ।
- ਉੱਪਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਸਤੀਆਂ।
- ਰੁੱਧੀ ਸੀਵੀ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਤਿੱਤਲੀਆਂ।

ਇਹ ਸੂਚੀ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਉਪਰ ਤੇ ਸਾਧਨ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕੰਮ
 ਵਲਾਊ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
 ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਾਗ੍ਰਾ, ਧਰਮ, ਵਿਦਰੋਹੀ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਤੋੜ-ਫੋੜ, ਵਿਦਰੋਹ
 ਤੇ ਜਾਨੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ
 ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਰੰਗਰੂਟ ਤੇ ਸੁਸਿਖਿਅਤ
 ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡੀਆ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਤੇ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ
 ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਮੁਹਾਰਰ ਰੱਖਣ
 ਵਾਲੇ ਦਲਾਂ ਨੇ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਧਮਾਕਾ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਥਲ ਤੇ ਜਲ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ
 ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ "ਮੁਜਾਹਦੀਨ
 ਤਨਜ਼ੀਮ" ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਮਲੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ
 ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਜਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਵਲੋਂ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ
 ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪੱਤੇ ਵੀ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਤਾਜ਼ਾ
 ਐਨੀ ਭੇਡ ਦੇਣ ਦੀ ਅੜਾਉਣੀ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਭ ਰਹੇ ਨਾਸੂਰ ਉਪਰ ਯੂ.
 ਐਸ. ਏ. ਵਲੋਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਮਰੂਮ ਲਾਉਣ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
 ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਖੁਲੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੀ
 ਹਵਾ ਵਗਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਹਿਮਾਨ ਜਿਹੇ ਬਹਾਦਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।
 ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਪੀ. ਡੀ. ਐਮ. ਆਈ.,
 ਪੀ. ਏ. ਐਫ. ਆਈ, ਪੀ. ਐਫ. ਓ. ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕੱਟੜ ਗੁਠਲੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉੱਚਤਮ
 ਸੈਨਿਕ, ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਹੀ ਜਨਮ ਦਾਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ
 ਉਲਟ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਲੋਂ ਸੋਪੀ ਹੋਈ ਇਕ-ਰੂਪ ਤੇ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਂਦਾ
 ਹੈ। ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਕਿਸੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਹੁੰਸ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸਰਕਾਰ
 ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਲੜਾਈ ਸਾਨੂੰ ਲੜਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ ਇਹ ਇਕ ਰੂਪ ਤੇ
 ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰ੍ਹੇਠੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਦੰਦਾ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਬਹੁ-ਮੂੰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂ
 ਇਹੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਰਾਜਸੂਤ ਕਾਰਜ-ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਪਭੋਗਤਾ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ

ਸੁਆਦ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਮੁਖ ਦੇਸ਼ੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ
ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਉਪਰ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

.....

ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੁਤਵ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ 1998 ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਛੱਡੇ ਪਹਿਲੇ ਸੂਬੇ
ਬਾਰੇ "ਬਾਇਆਡ ਆ ਗਿਆ" ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਆਈ ਮੁਲਕ ਸੀ ਭਾਰਤੀ
ਵਿਦੇਹੀ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਕਲੋਲ ਤੇ ਚੰਗਲ 1956 ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਹਾਣਾ ਮਿਲਦਾ
ਨਾਰਾ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਲਟਕ ਰਹੀ ਹੈ।
ਇਕੋ ਨਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਜੰਮੇ ਜੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਾਣ
ਵਿਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਸਾਮ ਵਿਚ "ਵੱਡੇ ਸਮੇਂ" ਦਾ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਸਾਮ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ
ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਲੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ
ਤੇ ਅੱਖਲ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਵਾਦ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮ ਨੇ
ਆਪਣੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਥਾਪਤ
ਨਜ਼ਾਮ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜੰਗ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਭਿਅਤਾ
ਲਈ ਲੜਾਈ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਲੜਾਈ ਜੋ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ
ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਤਮ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਕਲਪਿਤ ਸੰਕਲਪ ਦੀ
ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਜਾਹਲ
ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੋਮਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਉ ਅਸੀਂ ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰੁਕੀ
ਜਿਹੜੀ ਪਿਛਲੇ 52 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਪਰਦੇ ਤੇ ਲੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਮਿਸ਼ਾਲ ਇਸ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀ
ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। 1989 ਤੋਂ 1995 ਤਕ ਮੈਂ
ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ
ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸੜ ਕਰਦਿਆਂ ਪਕੜ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ
ਕੋਟੇ ਪਠਾਣ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਵੱਸ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੀ ਸੋਝੀਵਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ
ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਜੋ ਮੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਾਬ ਵਿਚ
ਧੁੜ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਬਿੱਲਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਲੱਪਟ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ
ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਕਲਕੱਤਾ ਅਧਾਰਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ ਦੇ ਕਾਲਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।
ਚੌਥੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਤੇ
ਯਤਨ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ। "ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਖੌਤੀ ਪਵਿੱਤਰ ਗਰ੍ਹਿਆਂ" ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ
ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਚੌਥੀ ਸ਼ਕਤੀ' ਦੇ ਇਕ ਸਰੋਸ਼ਠ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੁਝ
ਕਰਾਏ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਟੈਕਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਖਰੀਦਦਾਰ ਪੈਸੇ
ਨਾਲ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਦਾਪਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ
ਹੋਏ। ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ
ਸੁਪਰਸਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਝੱਟ ਪੱਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਅਕ
ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਜੀਵ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਰਾਂ ਤੇ ਦੋਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ
ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਧੀਮੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਪੱਖੋਂ ਅਸਫਲ ਹੋਣ

ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਤਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਖਾਸ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਬਾਰੇ ਇੰਝੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸਾਥ ਗਾਢ ਕਰਨ ਸੂਲੀ ਤੇ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੇਰੀ ਚਲੀਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਲੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਟੰਗਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਅਮੀਰ ਦੇ ਬਿਕਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹੀਬਾਨ ਖਾਨੂਨੀ ਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਹੋਕਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਧਣੇ ਰੋਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਉੱਘਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜੋ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹਾ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਸਿਨਨਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਤਕ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਘੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਨ ਵਾਹੇ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਫਿਕਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਆਫ਼ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਅਪਰਾਧੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਪਾਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕਾਤਲਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਸੀ। ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂਤ ਪੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਡੱਬੇ ਵੀ ਖਰੀਦੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਬਾਜ਼ਮੀਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਕਾਰਤ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਸੂਸੀ ਖੋਜਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗਪੋਤੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਮਰਾ ਦਮਕਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਦੋ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਸਲਾਈਡਾਂ ਦਿਖਾਵਾਂਗਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਸ ਉੱਚ ਵਰਗ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਰੀ ਤੇ ਪੱਤਲੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਤ ਜਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕਾਤਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਕ ਲੈਸ ਹਾਂ ਜੋ ਸੱਚ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਚ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰਤ ਰਾਜਦੂਤ ਉਸ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਮਿੱਥੇ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖਵਾਬਗਾਹਾਂ ਤੇ ਦੀਵਾਨਖਾਨਿਆਂ ਤਕ ਘੁਸੇਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਨੇ ਥੋੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਹੁਸੀਨ-ਪਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਮਰੇ ਤੇ ਵੀਡੀਉ-ਗ੍ਰਾਫ਼ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਆਮ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ, ਹੋਟਲਾਂ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ, ਕੁਝ ਖਾਸ ਝਰਨਿਆਂ ਤੇ ਸਰੋਤੀਆਂ ਪੀਘਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟਕ ਬਖਸ਼ਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਮੀਰ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉੱਘੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਤੇ ਅਖਬਾਰੀ ਹਸਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਵੇਖਣਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅਪਰਾਧ ਨ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸ ਵਕਤੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਫਿਰੰਤੂ ਰਾਜਦੂਤ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਣਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰਮ ਹੈ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਖੇਤਰਾਂ ਤਕ ਅਜਿਹੀ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਸਾਈ ਇਕ ਘਿਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰਮ ਹੈ।

ਇਕ ਉੱਘੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਫੈਣ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਡੂੰਘਾ ਮਿੱਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਪਹੁੰਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਪਤ ਪੱਤਰਾਂ ਤਕ ਸੀ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚੋਂ ਹੋਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤਕ ਦੇ ਬਲੈਕ ਮੇਲ ਦੇ ਦਬਾ ਹੇਠ ਆ ਗਈ। ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕਈ ਅਤਿ ਜਿਗਰੀ ਮੁਲਕਾਤਾਂ ਉੱਚਿਤ "ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ" ਨਾਲ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ

ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਭਾਵੀ ਘੁਸਪੈਟ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਉਲਟੇ ਪਿੱਛੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਮਹਾਂਤਾਪੂਰਨ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪ ਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾਂ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਵਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਧਮਾਕਾ ਕਰਕੇ ਫਟ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਹੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਭੇਡ ਨਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਿੰਤਾ ਬਾਹੁੰਦਾ।

ਦੂਸਰੀ "ਉਲਟੀ ਮੋਹ ਚਾਲ" ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਿਕ ਹੋਣ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਘੇ ਹਥਿਆਰ ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਵਿਗਾਰ ਦੇ ਇਕਾਗਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਭਾਵਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚਰਿਤਰ ਵਾਲੀ ਇਕਾਗਰ ਰਾਜਦੂਤ ਨੇ ਪੰਜ ਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਵਸਾ (ਅਬੋਗ) ਲਿਆ। ਇਹ ਨੇੜਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਿੜਿਕਾ ਕਮਰੇ ਤੇ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਨਗਰ ਮੁਹੱਲ ਦੇ ਇਕ ਮਹਿਮਾਨ ਘਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਉਪ-ਮਾਧਵ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਨੰਦ ਸੰਗਰ ਕਰ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਨੰਦ 'ਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣਾ ਇਕ ਜਰਮ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਗੱਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਨਾਈ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ (ਪਰਦੇ) ਸੈਲਾਈਫ਼ ਤੇ ਉਤਾਰ ਲਿਆ।

ਇਕ ਪੱਖੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਰਸ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਜਿੰਨ-ਸ਼ਲੀ ਬਦਮਾਸ਼ਾ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਇਹ ਖਾਸ ਇਸਤਰੀ ਜ਼ਖਮੀ ਜਚਥਾਤ ਕਾਰਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਇਸ 'ਉਲਟੇ ਮੋਹ ਚਾਲ' ਵਿਚ ਕਸੀ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸੰਭਾਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਉਸਨੇ ਭੀਆ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। (ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ)। ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਚੁੱਪਚਾਪ ਵਾਪਸ ਭੁਲਾ ਲੈਣ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸਤਰੀ ਮਿਲ ਕੇ ਤਾੜਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਮਗਰਲਾ ਅਣਸੁਖਾਵਾ ਕਾਰਜ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਉਲਟਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥੀਓਰੇ ਚੀਨੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਉਥਰਾਏ ਹੋਟਲ ਤੇ ਮੰਗਵਾਏ ਅਤਿ ਨਰਮ ਕੰਕ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਾਲ ਪੌਸ਼ ਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨ ਪਈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵੀਡੀਓ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਵੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਭੜੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਪੂਰਾ ਲੇਖ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸਾਭ ਕੇ ਉਹਦੇ ਦੋ ਪਿਆਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਭੇਤ ਲੁਕੇ ਦਿਆਂਗਾ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਮਹਿਕਮਾਨਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਪ੍ਰਤੀਬਧਤਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਉਸ ਰਾਜਦੂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ "ਰਾਖੀ ਬੰਧ" ਭਰਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਕੌਮਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਭਾਗਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਉਹ ਦੁਖੀ ਇਸਤਰੀ ਜੋ ਚੋਰੀ ਦੇ ਪਿਆਰ 'ਚੋਂ ਆਨੰਦ ਲੈ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ 1999 ਵਿਚ ਮਰ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਉਸਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ

ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਨਸ਼ਾਹ ਹੋਣ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਮੌਜੂਦ ਤਾਂ ਫਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦੀਕੀ ਨਾਜ਼ ਨਾਲ ਸੋ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਕਮੀ ਪਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਭਟੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੀ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਚਿੰਦਾਗੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਿਆ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ।

“ਮੇਰਾ ਜਾਲ” ਤੇ “ਉਲਟੀ ਪੁਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਪਿੱਛੇ” ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਅਨਿੱਖੀ ਅਜ਼ਾਬਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਯੁਕਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਵੀ ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਰਖੇ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਯੰਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਯੂ. ਵਲੋਂ ਇਕ ਬੜੇ ਧਕੜ ਤੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੂੰ ਵਲੋਂ ਇਕ ਬੜੇ ਧਕੜ ਤੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਮੇਰ ਜਾਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਗਾ। ਇਸ ਖਾਸ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਤਕ ਘੁਸਪੈਂਟ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਤੇ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਰਪੈਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਰਫਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਇਕ ਜੇ. ਸੀ. ਐ. ਸੀ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਖਾਸ ਇਸ਼ਤਰੀ ਤੇ ਲੱਟੂ ਹੈ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦੀਵਾਰ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਦਮੀ ਨੂੰ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਧੰਦੇ ਦੇ ਭੇਦ ਸਮਝਾਏ, ਜਿਵੇਂ: ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮਲਾਸ਼ੀਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਖਾਸ ਥਾਂ ਚੁਣੀ ਗਈ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੈਲਲਾਈਟ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਹ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਖੁਫ਼ੀਆ ਜਾਸੂਸ ਉੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਘੁਸਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੀ।

ਇਸ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਪਾਕ ਜਾਸੂਸੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਗੰਭੀਰ ਬਦਇੱਤਜ਼ਾਮੀ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮੈਂ ਚੱਕਰ ਵਰਟਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਰਮ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਰਾਜਸੀ ਆਗੂ ਸਮੇਤ ਮਗਰੋਂ ਆਏ ਭਾਜਪਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਥਿਆਨ ਦਾਗਦੇ ਰਹੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਅਵੇਦ ਘੁਸੇਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਕੁਝ ਸੂਚੱਜੇ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਸਤਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੁਸੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਟਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਚੌਕੀ ਦੀ ਬੜੀ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਸਟਾਚਰ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਟਾਰੀ

ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਥੀ ਟਾਲਮਟੋਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਆਈ. ਟੀ. ਸੰਸਥਾ ਯੋਨ. ਆਈ. ਸੀ. ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਯਤਨ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਆਯੁਰਵਿਦ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਪੁਲੀਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਹੁਦਾ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕੰਮ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਯੋਨ. ਆਈ. ਸੀ. ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਸੋਫਟਵੇਅਰ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਕੁਝ ਯਤਨ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ ਤੇ ਲਿਖਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਲੇ "ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਦਫ਼ਤਰ" ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਵੀ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹੀ ਨਿਮ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤਾ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਚਾਲਕ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ।

ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਮੋਤਰੀ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਲੁਕ ਛੁੱਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਰਲ-ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਮੁਖਬਰਾਂ ਵਜੋਂ ਡਿਆਸੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਵਾਸੀ ਤੇ 'ਵਾਸੀ ਬਣੇ ਮੁਖਬਰ' ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਸਾਮ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦਿੱਲੀ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਮੇਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਮੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਕਾਈਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੁਕ ਛੁੱਪ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਾਕੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਾਕ ਮੁਖਬਰ, ਏਜੰਟ ਤੇ ਦਲਾਲ, ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਵੀ, ਬਲ ਸੀਮਾ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਮੁਲਕ ਰਾਹੀਂ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਗਰਲਾ ਝੂਫਾ 1992 ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਰੋਪ ਯੁੱਧ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧੁਰ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਏਜੰਟਾਂ ਤੇ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਲੋੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਿੰਨ ਉੱਘੜਵੀਆਂ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।

1994 ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਨੇਤਾ ਤੇ ਇਕ ਖਾਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਪਜ਼ੀਰ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਵਬੰਦ ਦੇ ਵਹਾਬੀ ਮੱਤ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਧੀਨ ਮਕਬੂਜ਼ਾ ਕਲਮੀਰ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੰਮੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਸਾਸੇ ਦੀ ਰਲਾਵਟ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਰੰਗਰੂਟ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਲਗੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ

ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਫੋਨ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ।

ਉਸੇ ਰਾਤ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਨੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਭਰਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਥਾਣੇ ਤੇ ਆ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦੂਸਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜੰਮ੍ਹਰ ਹਾਟ ਨੇੜੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਛਾਤਰ ਸਿਬੀਰ ਵਲੋਂ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸੁੱਨੀ ਵਹਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦਲ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਠਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਥਾਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ "ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ" ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਖਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਦਾ ਟੁੱਕ ਸਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਾਵਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਚੋਟੀ ਦਾ ਮਾਰਕਸੀ ਆਗੂ ਘਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ਲਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਟਨੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੰਦੋਬ ਵੰਗ ਨਾਲ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਇਸਲਾਮੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਦਲ ਨਾਲ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਦਲ ਵੀ ਪੂਰਨੀਆ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਗਰੀਆ, ਜੰਕੀ ਹਾਟ, ਰੋਤਾ ਤੇ ਕਾਕੀ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਦਲ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪਟਨਾ ਵਲੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਪੱਤਰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਕ ਦਲ ਵਲੋਂ ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਦੀ ਫ਼ਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ "ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਜਾਲ" ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ।

ਤੀਸਰੀ ਘਟਨਾ ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਖਨਊ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਇਕ ਖਾਸ ਜਾਤੀ ਦਾ "ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ" ਨੇਤਾ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਤੇ "ਕਾਰਵਾਈ ਕੇਂਦਰ" ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਇਸਲਾਮੀ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਟੀਮ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਜਾਤੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਲੋਂ ਬੜੀ ਧਮਾਕਾਖੋਜ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਸੀ। ਲਖਨਊ ਵਿਚਲੇ ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਕੀ ਅਵਾਧੀ ਲਈ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਹੋਰ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ "ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ" ਦਾ ਸਤ ਭੰਗ ਕਰਨ" ਤੇ ਸਾਫ਼ੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਬੜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਪਹਿਣੀ ਹੋਈ "ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ" ਦੇ ਸਤ ਦੀ ਪੋਟੀ" ਉਤਾਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਧੁਰ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਹੋਰ ਵੀ ਬਤੀਆਂ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ ਕਿ ਕੰਮੀ ਤੇ ਅਯੋਗਯ
ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ
ਰਾਜ ਬਣਨ ਲਈ ਨਿਰੂਪਤੀ ਫਟ ਪਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ "ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ" ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਬਚਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਇਹ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਛੱਡਕੇ 1988 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ
ਫੁਹਵਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੈਰੀ ਕੁਛਾਨ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤ ਘਾਲਿਆ ਮਾਮਲਿਆਂ
ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲੋਭੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲੈਣ ਤੇ
ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਬਾ ਬੈਲੇ ਖੁਫ਼ਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ
ਗਾਂਧੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਮੋੜ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ
ਭੜਕ ਪੈਂਦਾ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਚਾਲਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੂਚਕ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ
ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਕੋਈ ਨਿਯੰਤਰਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ
ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ
ਭਰੋਸਾ ਉੱਠ ਗਿਆ ਜੋ ਇਕ ਉੱਠ ਰਹੀ ਹਨੇਰੀ ਜਾਂ ਵਾਂ-ਵਿਰਲੇ ਦੀ ਸੂਚਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ
ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਉਡਾ ਲੈ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਚਲੰਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਜਾ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ
ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਮਾਗਵੇਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ
ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਚੁੰਭਲੀ ਨੇ, ਜਿਸਨੇ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ
ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਰਾਜੀਵ ਉਪਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਜਟਿਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਠੋਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
ਉਸ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਲਿਆਕਤ ਤੇ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸਿਖਲਾਈ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਮੁਲਕ ਸਜੀਵ ਸੰਗਠਨ ਹੋਣਾ ਹੈ।
ਸਿਖਾਦਰੂ ਜਾਂ ਪਰਖ-ਅਧੀਨ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਰਾਜ
ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ
ਹੇਠ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਭੁੱਜੇ ਲੰਬੀ ਤੇ ਲੀਹੇ ਉਤਰੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਮੋੜ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ
ਦੇ ਖਰਾਬ ਮਾਹੌਲ 'ਚੋਂ ਉਪਰ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ
ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਕੰਡਿਆਂ ਦਾ ਤਾਜ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸਣ
ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੌਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਜਮਾਦਰੂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਲੋਕਾਰੀ ਸੂਝ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗੰਦੀ ਤੇ
ਥੋਠਿਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਲਚੀ ਤੇ ਕਾਮ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਦੇ ਟੱਲੇ ਵਿਚ
ਘਿਰ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਉਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਦੀ
ਵਧੇਰੇ ਫਿਕਰ ਸੀ।

ਬੈਲੇ ਤੇ ਖੋਖਲਾ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਸੁਤਰਮੁਰਗਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ
ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨੂੰ ਗੁਮਨਾਮੀ 'ਚ ਵਾਪਸ ਖੁਲਾਵੇ
ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਦਿਆਂ ਹੀ ਫੇਜ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਾਂਸੇ ਵਾਲੀ
ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਖੁਲਾਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਰੇਸ਼ਕੋਸ ਰੋਡ
ਦੇ ਕੋਪ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਆਗੂ ਲਈ ਨਵਾਂ
ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੇਰਾ ਅਜੇ ਵੀ ਧਵਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਹਾਂ
ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਧਵਨ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ

ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਲਾਜ਼ਕਾਰੀ ਹੁਣ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛੇ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਧਵਨ ਅਜੇ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਕਾਂਗਰਸੀਆ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਹੱਫ਼ਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਇਥੋਂੋਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਖੁਲ੍ਹ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਨ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਮਿਲਣ ਪਿੱਛੇ ਰਲੇ-ਮਿਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਮੇਰਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦੂਸਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਦਲ-ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਜੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਮੁਖੇਟਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸਾਂਝ ਮੇਰੀ ਕਸ਼ਟ ਭਰਪੂਰ ਐਲੂਜ਼ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੇ ਤਰਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਠਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਸੰਦੇਹ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦਾ। ਕੀ ਮੈਂ ਸਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਕੀ 1977 ਦਾ ਬੇਹੁਦਾ ਤਜਰਬਾ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ ਵੀ ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੋਣ ਸਹੀ ਸੀ? ਕੀ ਮੇਰੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਮਿੱਤਰ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਤਿਕਿ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਕੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕਣਗੇ? ਕੀ ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਾ? ਮੈਂ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਤਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਜੀਵ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਭਚਿੰਤਕ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਲ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਵੈਸ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਫੰਧਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਤਿਬਧਤਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਸੈਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਵਲ ਮੈਂ ਬੜਾ ਜਿਹਾ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਬਲਿਕਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੋਈ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਪਾਕ ਡੀ. ਐਮ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈਆਂ ਜੋ ਤਾਜੇ ਕੇ, ਛੱਤੋਕੇ, ਨਾਲੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਬਹਾਵਲ ਨਗਰ, ਬਾਲਾ ਅਰਾਈਆਂ, ਫਕੀਰਾਬਾਦ, ਹਾਰੂਨਾਬਾਦ 'ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅੱਬਾਸ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸਥਿਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਚੋਂਕੀਆਂ, ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ, ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸਲਾਮੀ ਬਲਵਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਮੁਖਬਰਾਂ ਲਈ ਅੱਗੇ ਘੁਸੜਨ ਲਈ ਪੌਡੇ ਜਾਂ ਅੱਡੇ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਭੌਤਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਦਬਾ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੇਪੁਰ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਸੀਮਾ ਉਪਰ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਦੂਰ ਸੀਮਾ ਉਪਰ ਗੁਪਤਚਰ ਚੋਂਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ-ਲੰਬੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਸੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਲ ਵੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੌਰਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮੁਖ ਗੁਪਤਚਰ ਟਿਕਾਇਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਤੇ ਸੀਮਾ ਦੇ ਪਾਰ ਮੁਖਬਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਆਰੰਭਕ ਘੁਸੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੇ ਕੁਝ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਚੋਂਕੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜਾਸੂਸ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂਮਲ ਕੋਟ ਤੋਂ ਅਨੁਪਗੜ੍ਹ ਸੀਮਾ ਪੈਂਟੀ ਤਕ ਗਿਆ ਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕਰਨਪੁਰ ਤੇ ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਵਿਚ ਰੁਕਿਆ। 12 ਫਰਵਰੀ 1989 ਨੂੰ ਮੈਂ ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਗੁਪਤਚਰ ਚੋਂਕੀ ਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੀਮਾ ਪਾਰੋਂ ਹਾਰੂਨਾਬਾਦ ਦੀ

ਚੋਕੀ ਦੇ ਇਕ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ 40 ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਸਤਰੀ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹਾਰਨਾਸ਼ਾਦ ਚੋਕੀ ਤੇ ਇਕ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. 'ਚੋਧਰੀ' ਨਾਮੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਧੀਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਦੇਰ ਗਈ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ, ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਿਆ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅਨੁਪਰਾਸ਼ ਦੇ ਸਫਰ ਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਇਕ ਚਰਚੀ ਫੌਨ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਅੱਗੇ ਜਾਣਾ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੂੰ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਢਿੱਲਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ 15 ਮਿੰਟ ਕਸਟ ਫਰੰਟਰ ਕੰਸਿਸ਼ਾ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਪਰਕ ਬਣਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਫਸਰ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਮੁਕਨ ਲਾਏ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਡਰੈਸਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਸੁਖਸਾਦ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਚਰਚੀ ਕਾਰਜ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਕਮ ਬੜਾ ਸਖਤ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਗੱਲੀ ਦਿੱਤੇ ਵਲ ਮੋੜ ਲਈ ਤੇ ਸੁੱਕੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਤਲਾਂ ਵਿਚ ਦੀ, ਮਾਰੂਥਲੀ ਖੇਤਰ ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਰਕਾਰੀ ਹਥੀ ਘੱਟੇ ਦਾ ਸਫਰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਰਾਤ ਦੇ 10 ਵਜੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਵੇਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜੇਂਦਰ ਖੁਮਾਰ ਧਵਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਮਨਾਵਾਂ।

ਮੈਂ ਹੀ ਕਿਉਂ? ਉੱਤਰ ਫਿਰ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਦਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਫਰਵਰੀ 1989 ਵਿਚ ਧਵਨ ਨੇ ਇਕਾਤਵਾਸੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵਾਂਗ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮੁਨਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਮਨੋਂ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਗੱਲਫ ਲਿੰਕਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸੈਰ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਰਗਰਮ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕੁਨ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਪਤੀ ਤੇ ਧਨਾਥ ਵਪਾਰੀ ਉਸ ਤੋਂ ਇੰਜ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਪਲੇਗ ਪਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਅਭਿਸ਼ਾਪ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਛੂਤ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਹੀ ਕੁਝ ਸ਼ੁਧੂਆ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵਿੰਗੀਆਂ ਟੇਬੀਆਂ ਤਾੜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਧਵਨ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਭਰਦਿਆਂ-ਭਰਦਿਆਂ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਇਕ ਚੋਟ ਖਾਧਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਠੰਕਰ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਲੰਗੇਟੀਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਉਹਦੀ ਧੋਣ ਤੇ ਕਲੱਕ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਧਵਨ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਾਹ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਠੰਕਰ ਵਲੋਂ ਚਿਪਕੇ ਲੇਬਲ ਲਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਇਲਜ਼ਾਮ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰੇ। ਉਹ ਇਕ ਗੱਦਾਰ ਦੇ ਕਲੱਕ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਉਂ ਮਰੇ? ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੂੰ ਹੁਣ ਰੂਪੇ ਤੇ ਪਦਵੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਲੋਗਾ ਕਲੱਕ ਧੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਧਵਨ ਆਖਰ ਮੰਨ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਦੇਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਧਵਨ ਨੂੰ ਠੰਕਰ ਦੇ ਕਲੱਕ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਧੀਕ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਧਵਨ ਨੇ ਹੋਰ

ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਭਾਵੀ ਬਦਲ ਵਾਲੇ ਵੀ. ਪੀ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਧਵਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਨ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਇਕਰਾਰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਬੈਠੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਨਰੀਜਾ ਅਤਿਅੰਤ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਦੀ 190 ਦਾ ਅੰਕਣ ਪਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਵਨ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਥੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸਨੂੰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਾਰਕਸੀ ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਾ ਦੇਣਗੇ।

ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਦੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੋਗਡੇ, ਚੋਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਥੀ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੇ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਥੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੋਗਡੇ, ਵੀਰਾ ਸ਼ਾਹ, ਜੇ ਦੇਵ ਮੋਨਕਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿੱਤਰ ਸਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਦੇਵ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਉਦੋਂ ਤਿਆਰ ਸਨ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁਹਾਰ ਜੀ ਡਿਸਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਾਸ਼ੂ ਕੋਈ ਫੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਰਾਜੀਵ ਗਾਥੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਵੀ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਫਸਰ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਰੰਟ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਠਾਕੁਰ ਨੇਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਨੇਤਾ ਭਾਵ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਨ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਕੱਟੜ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਠਾਕੁਰ ਨੇਤਾ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਫੂਰੇ ਲਾਲ ਤੇ ਵਿਨੋਦ ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਬਾਗੀ ਨੇਤਾ ਦੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਨ। ਉਹ ਚੌਥੀ ਸ਼ਕਤੀ (ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ) ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ ਜੋ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਲਈ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਰੰਟ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਰਿਫ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ, ਮੁਫਤੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸੰਯਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਚਰਨ ਸ਼ੁਕਲਾ ਵਰਗੇ ਰਾਜੀਵ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਸੂਚਨਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪਿਛੋਕੜ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੁਫਤੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਈਅਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਪਿੱਛੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਰਾਜਸੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਅਸਲੀ ਭੰਡਾਰ ਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਡੀ. ਜੀ. ਪੀ. ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਭਾਜਪਾ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਹੋਸੀਅਤ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਨਾ

ਉਲਭਾ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਲਾਭ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸੋਚ-ਗਲਗਿਰੀਆਂ ਦੇ ਦਬਾ ਹੋਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਖਾਸੀਅਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਮੈਂ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਰਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵਾਂ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਜਟਲ ਤੇ ਪੇਚੀਦਾ ਮੁਲਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਪਰੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਚਥਿੱਲੀ ਲੋੜ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਚੋਣ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਧੀਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਧੀਆ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯਸ਼ੋਦ ਨਹੀਂ ਚੁਣਿਆ ਸੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਕੇ. ਐਨ. ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ, ਓਮਾ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣ ਹਲਕਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੇ ਭਰਵੀਂ ਤੇ ਘੋਖਵੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਜਿੱਥੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ., ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਰੰਟ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਖਾਕੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪੁਨਾਹ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਤ ਤੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕਰਨਾਂ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ ਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਤੱਥ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਜ਼ਿੰਟਿਆ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਧਵਨ ਦੀ ਰਜਾਈ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਚੋਣ ਸਰੋਤ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗੇ ਸਨ।

ਐਸ ਗੁਰੂ ਮੂਰਤੀ, ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗੋਇਲ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਦੇਵਦਾਸ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਿਊਸ ਗੋਇਲ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਓਮਾ ਆਮ ਹੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਿਊਸ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਬਿਸਤਰਾ ਤੇ ਖਾਣਾ ਲਗਭਗ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ। 1989 ਵਿਚ ਪਿਊਸ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੇ. ਜੀ. ਪੀ. ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਮੈਂਬਰ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪਿਊਸ ਤੇ ਉਹਦੀ ਦਿਲਕਸ਼ ਪਤਨੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕਦਰਦਾਨ ਹਾਂ ਜੋ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਨੇਹ ਦਾ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਭਾਵ ਸਬਜ਼ਾ ਜਾਰ ਸੀ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਨਾਲ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸਪੋਸਟ ਬੁਲਾਰਾ ਤੇ ਬਹੁ-ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮੁਖੇਟੇ ਜਾਂ ਮੁਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਪੂਰਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਗੰਡੀ ਬਿੰਦਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਰੋਗ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸੀ। ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਇਕ ਸਰਵਦਰਸ਼ੀ (ਹਾਫ਼ਾਰ) ਜੰਤਰ ਹੈ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਮੇਰਾ ਇਸ ਤੱਥ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਗੋਬਿੰਦਾ ਤੇ ਓਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚਲੀ ਕੋਮਲਤਾ, ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪਰਖ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਗੁੱਝਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰਾ ਸੀ।

ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਵਾਰ ਓਮਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਵਰਗੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਚ ਲੈਦਿਆ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਚੋਣੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਤੇ ਸਨਿਆਸਣ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਤੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਗੋਬਿੰਦਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦੀ

ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੁਹਿਰਦ ਆਰਮਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬੰਦਨ 'ਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਿਕਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਬਣੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਪਰ ਇਹ ਨਿਕਟ ਰਵਿੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੰਗ ਸੋਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਚੜ੍ਹਤ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਜ ਲਈ ਤੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਚੇਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਤੇ ਅਭੂਧਿਆ ਵਿਚ ਰਾਮ ਮੰਗ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਕਾਰਜ ਲਈ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਲੜਾ ਨੇ ਵਧੀਆ ਸੱਚੀ ਤੀਬਰ ਭਾਵਕ ਲੜਾ ਦੀ ਬਲੀ ਲੈ ਲਈ। ਗੋਬਿੰਦਾ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਰਹਿਣ ਲਗਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤੀਬਰਤਾ ਵਾਂਗ ਗੁਮਸ਼ੁਮ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਝ ਸਕੇ ਜਦੋਂ ਇਕ ਮੈਦਫ਼ਾਰੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਉਹਦੀ ਭਾਵਕਤਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ। 2004 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਮਜ਼ਹੂਰੀਆਂ ਗੋਬਿੰਦਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰੱਖ ਰੱਖ ਨਹੀਂ ਬੰਬਣ ਦੇਣਗੀਆਂ।

1989 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤੀ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਅਸੀਂ ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਪੱਕਾ ਪਾਰਕ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਦੇ ਵਾਰ ਮਿਲੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਬਾਪਾ ਨਗਰ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਊਸਿੰਗ ਕਾਲਨੀ ਦੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਚਿੱਠੇ ਵਾਲਾ ਮੁੱਛਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਨੌਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਗੋਬਿੰਦ ਤੇ ਬਿਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਤੇ ਤੇ ਮੈਂ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਖਾਕਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਖੁਲ੍ਹੀ ਸਾਥੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਹੈ ਨਾਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।

1989 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਮੂਹਿਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਮਿਸਾਲ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਘਟਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਪਾਏ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਡੂੰਘੇ ਯੋਗਦਾਨ ਉਪਰ ਬਾਘੀਆਂ ਪਾਉਂਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਕਰਕੇ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਭਾਵੇਂ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਕਿਰਤਨਾ ਵੀ ਅਯੋਗ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਚੁਪਨੀਤਕ ਸੂਝ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਤਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਉਸਨੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨਾਲ, ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰੀ ਵਧੇ ਹੋਈਆਂ। ਉਸਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਵਾਲਾ ਚਾਲੂ ਰਾਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਫੁੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਆਮ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਰਾਹ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਦੁਆ ਸਕੇ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਨੀਤ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਤਾਜ ਪਹਿਣਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਅੰਡੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਟੋਕਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਉਸ

ਸਮੇਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਪ ਮਹਾਦੀਪ ਤੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਨਿੱਛੀ ਮਿਟੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਔਰ ਲੰਬ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀਆ ਦੀ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੀ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ-ਅਬਦੁਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇਕ ਟੋਕਰੇ ਵਾਲੀ ਸਹਿਜੀਵਤਾ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਾਰੇ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਅਗਰਗਾਮੀ ਸੋਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਮੋੜ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਡਤਾ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਨਾ ਅਪਣਾਉਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸੂਝ ਤੇ ਕਲਪਣਾ ਦੀ ਝਲਕ ਵਿਖਾਈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੁੱਝਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਮੇਰੀ ਪੂਰਨ ਸਮੂਲੀਅਤ ਨਾਲ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨਾਲ ਦਾਗੀ ਹੋਏ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਣ ਦਾ ਇਕ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਆਦਮੀਆਂ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਜੇ.), ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਆਦਿ ਦੀ ਬਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮੁਖਧਾਰਾ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣਾ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਖਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ-ਨੀਤੀ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਅਪਣਾਈ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਕ "ਆਸੂ" ਗਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧੋਣ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਪੱਥਰ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕੁਰੱਖਤ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਿੰਸਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਜੇ ਤਸਵੀਰ ਉੱਤਰ ਕੇ ਆਈ, ਉਹ ਬੜੀ ਉਲਝਣਾਂ ਭਰੀ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਅਨਿਸ਼ਚਤ ਤੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਹਉਮੈ ਦੇ ਭਰੇ ਮਾਨ, ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਪਿਤਾ) ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਗੁੱਟ ਸਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀ ਤੇ ਸੁਆਹ ਲੈ ਕੇ ਗੋਡੇ ਟੋਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜੀ ਹੈ। ਮਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਤੇ ਮੱਧਿਅਸਥਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਮਿਲ ਰਹੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਬੈਲਿਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾ ਸੀ। ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਂ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਵਹਿਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਸਹੀਦ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਮਰ ਵਿਰੋਧ ਛੱਡ ਕੇ ਕਦੇ ਉਸਾਰੂ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਰਾਹ ਇਖਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੁਖਾਤਿਕ ਨਾਇਕ ਜੰਗ ਛੇੜਨ ਦੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਅਨਜਾਣ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਉਹ ਸ਼ਾਤੀ ਦਾ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਫੀਜ਼ ਹੋਵੇ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਪੜੇ ਚੋਟ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ। ਮਾਨ ਵਲੋਂ ਕਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵਿਚੋਲੇ ਬਣੇ। ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ,

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਦਲ, ਪਹਿਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ, ਪਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਕੇਤਵਾਨ ਸਮਰਥਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਮਾਨ ਨੇ ਦਮਦਮੀ ਨਾਮਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਮਿਲਣ ਆਏ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਸਨ—ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ, ਜਨਤਾ ਦਲ, ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਮਾਨ ਅਕਾਲੀ ਦਲ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੜਾ ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਦਲ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਸਕਰ ਦੂਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਪਰਤਵੀ ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਮਲ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਖੁਰਦਰੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਟੀਕਣ ਨੂੰ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਣਾਇਕ ਦਖਲ ਵਾਸਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਰਿਆਸੀ ਜੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨੀਂਹ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਮੁਕੰਮਲ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਗਈ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਮਨ ਦਾ ਗਲਾ ਖੰਭਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੀਆ ਭਾਵੇਂ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਫੌਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਭੂਰ ਅਜੇ ਵੀ ਦੁਲਹਿਰਾਵੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਉਦਾਲੇ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਫੌਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਮਿਸਾਲ ਸੀ।

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਮਾਹਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭੋਂਹਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਮਾਛੇਲੇ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਤੇ ਦੂਸਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਸਨ, ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਲਾਭ ਸੀ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਵਾਂ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਕੱਤਾ 'ਚੋਂ ਆਏ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਵਾਂਗ ਪੱਖਪਾਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡੀ. ਜੀ. ਪੀ. ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਆਮ ਖਿਆਲ ਦੇ ਉੱਲਟ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਇਕੋ ਟੱਕਰੀ ਵਾਲੀ ਰੋਗੀ ਨੀਤੀ ਜੋ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਲਈ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਬਾਧਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਅਫਸਰਗਾਹੀ, ਸਮੇਤ ਗੁਪਤਚਰ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਰ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀ ਕਲਪਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਤੇ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਦਾ ਮਕਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਵੱਈਆ ਭਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਲਈ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖੋਡ ਖੋਡਣ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਪੜਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਨੱਪਰੇ ਢਾਕੂਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਲੰਬੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਦੂਸਰੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਖੁਭਤ ਖਾੜਕੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਨ, ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ (ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ) ਸੀ, ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਤੇ ਨਿਰਸੁਆਰਬੀ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਦਾਸ ਸੀ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਰਕ-ਕਰੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਰਾਸ਼ੀ ਨਕਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਚੋਣ ਖਰਚੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਜਾਰੀ ਰਕਮ

ਦੇ ਕਿਸਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੁਪਤ ਛੁਪਣ ਗਾਹ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਲਿਆ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਫੁੰਘਾਈ ਤੇ ਸੀਮਾ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਸਬਦ ਕਹਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਹਾਰਾਜ਼ੀ ਦੀ ਹਾਰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਰਕਮ ਸੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਕੌਲਾਸ ਮੇਘਵਾਲ ਲਈ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਮਹਾਰਾਜ਼ੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਹਲਕੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਘਵਾਲ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਕ ਅਗਿਆਤ ਤੇ ਉਮੀਦਾਂ ਉਲਟ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਹੇਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਜੁਆਕਸ਼ੋ ਜਿਹੇ ਫੇਵਿਡ ਨੇ ਸਿੱਖ ਦੇਤ ਨੂੰ ਪਟਪਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਭਾਰੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਇਕ ਕੂਟਨੀਤਕ ਕਾਰਜ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਮੋਹ ਤਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਉਮੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮਾਨ ਗੁੱਟ ਦੀਆਂ 6 ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੋ ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਲਈਆਂ, ਜਨਤਾ ਦਲ ਨੂੰ ਇਕ, ਬੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਇਕ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸੀਟਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਲੈ ਗਏ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਲਤਬਾਦੀ ਤੇ ਠੱਗੀ ਹੋਈ, ਉਸਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਚਿਹਰੇ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ “ਅਨਿੱਸਚਿਤ” ਆਦਮੀ ਤੇ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ।

ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਚਿੱਤੀ ਭਰਿਆ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਮੁਖਧਾਰਾ ਵਲ ਮੁੜਨ ਦਾ ਕਦਮ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਹਾਰ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਸੀਹਾ

ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਉਸਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਖੋਜਦੇ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

— ਚੇਮਜ਼ ਜੁਆਇਸ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਿਚ ਜੋ ਉਡਾਣ ਭਰੀ ਉਹ ਇਕ ਵਾਧਾ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਚਾਲਕ ਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਰਾਜਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ 9 ਵੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਉਮੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 195 ਸੀਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਾਅਵਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਖੋਜ ਮੁਹਾਜ਼ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਡਾਦਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਬੈਲੀ ਵਿਚ 121 ਸੀਟਾਂ ਪਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦਲ, ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ 86 ਤੇ ਖੱਬੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜਾ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨਾਲ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਕਰਕੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਾਪ ਦੇਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਰੋਗਣੇ ਖੜੇ ਕਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਚੋਗਾ ਤੇ ਖੰਜਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਬਣੇ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਹੁਤਾ (ਦਰੀਬਾਜ਼ਾਂ) ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਛੱਤਰਯੰਤਰਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕ ਸੇਵਕ ਹੋਣ ਦਾ ਨਕਾਬ ਪਾਈ ਫਿਰਦੇ ਸਨ।

ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸੈਂਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਤੇ ਇੰਤਕਾਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਲਪਿਤ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਢਾਂਚਾ ਬੜੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਸੰਪਰਕ ਬੜੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਉਹ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜਾਂ ਫਕੀਰ ਵਧੇਰੇ ਵੱਧਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ, ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੇ. ਪੀ. ਵਰਗੇ ਦਿਸਦੇ ਵੀ. ਪੀ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਨੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕੁੰਡ (ਵਿਚਾਰਕਾ) ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਰਾਹ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਜੋਸ਼ ਭਰ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਾਰ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਜੋ ਕਿ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ

ਜੰਡਲੀ ਦੇ ਆਦਮੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮਾਰਕਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਆਸਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵਡਾਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਵਡਾਦਾਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਜਾਂ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉੱਚਤਮ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਡਾਦਾਰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸ਼ੇਖਰ ਜਾਂ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਉਧਰ ਹੀ ਝੁਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਬੀ. ਜੀ. ਵੇਦਯਾ ਜਿਥੇ ਸਮਰੱਥ ਪੇਸ਼ਾਵਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। 31 ਸਾਲ ਦੇ ਸੇਵਾਕਾਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੂੰ ਜਾਹਿਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਕਾਬਲਤਨ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਇਸ ਭਰ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ।

ਠਾਠੂਰ ਤੇ ਕਾਇਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਬਾਰੇ ਡੋਂਡੀ ਪਿਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਚੋਂ ਭੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਖਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜੇਂਦਰ ਪਰਸਾਦ ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ 20 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਈ. ਬੀ. 'ਚੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੋਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਮਿਲਣਸਾਰ ਸੁਭਾ, ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਂਭਣ ਤੇ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਭ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਯੋਗਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਨੋਦ ਪਾਡੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ ਜੋ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਨਵੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਬਣਨਾ ਯਕੀਨੀ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਨੌਤਾ, ਗ੍ਰਹਿ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਵੀ ਉਸਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਰਾਜੇਂਦਰ ਪਰਸਾਦ ਜੋਸ਼ੀ ਤੇ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਲੰਘ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਨੌਤਾ ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪੂਰਾ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਬਰਨਾਰਡੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਗਿਣਤੀ 86 ਤੋਂ 200 ਤਕ ਵਧਾ ਲੈਣ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਖਰਲੀ ਪਦਵੀ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ) ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਆਪਣਾ ਆਦਮੀ, ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਉਸ ਲਈ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੰਨ (ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ) ਉਪਰ ਉਸਦੀ ਪਕੜ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿੱਤ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਰਾਜੇਂਦਰ ਪਰਸਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਭੁਚਾਲ ਲਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਯੁੱਧਨੀਤਕ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਜਿਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਜਿਸੀ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਤਾਫਾ ਜਿਸੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਫੇਟ ਹੀ ਮਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 9 ਚੁਗਲਕ ਰੋਡ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਢਲੀ ਪੁਰ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਲੈ ਕੇ ਆਈ।

ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ ਜਾਂ ਸਹੀ, ਮੈਂ ਸੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਖਤੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਰੰਗ ਮੱਚ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੇ, ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ, ਲਿਆ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੋ ਕਰਕੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਰਤਵ ਨਿਭਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪਿਆਰ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੇ ਜਾ ਚੁੱਟਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਨੇਤਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਖੇ ਗਏ ਪਦਵੀ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਲੈਣ ਆਇਆ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਿਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਭੂਰੇ ਲਾਲ ਨਾਲ ਦੇ ਮੁਲਾਕਾਤਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜੋ ਕੰਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਨੂੰ ਭੂਤਪੂਰਵ ਇੰਚਾਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੇਤਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਫ਼ਿਸਟਾਚਾਰ ਦੇ ਦਬੇ ਮੁਰਦੇ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੱਥ-ਟੰਕਾ ਭਰਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਭੂਰੇ ਲਾਲ ਕੋਲ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ., ਖਜ਼ਾਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਲਯ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਮਲ ਦਰਅੰਦ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਕਬਰਾ ਪੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਬਰਾ ਪੁੱਟਣ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਮੌਤ-ਫੇਦ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਉਪਰ ਘਪਲਿਆ ਦੇ ਬੱਦਲ ਮੱਛਲਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਭੜਕ ਪੁੱਟਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਇੰਚਾਰ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਮਰਘਟ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਕੇ ਪੰਜਰਾਂ ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚੀਰਫਾੜ ਕਰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਚੁੰਡਲੀ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਸਹੇੜ ਲਈ।

ਉਸ ਚਿੱਤਰਪਟ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਡਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਲੱਲਾ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ “ਇਕ ਟੋਕਰੇ ਵਾਲੀ ਕਥਾ” ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰਬ ਦੇ ਇਸ ਸਵਿਟਰਜ਼ਲੈਂਡ ਨਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਨਹਿਰੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਨਹਿਰੂ ਨਾਲ ‘ਸੁਹਾਗ ਰਾਤ’ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਗਿਆ। ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੇ ਬਣਦੇ ਤੇ ਵਿਗੜਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਕਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਦੋ ਜੰਗਾਂ ਵੀ, ਇਹ ਖੇਤਰ ਧੋਹ ਲੈਣ ਲਈ ਲੜੀਆਂ।

ਦੋਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪਿਆਰ-ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਬੇਠੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਧੂਰ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਕੁਝ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਨਿਵੇਕਲੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਭਾਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਹਿਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਅਖੀਰ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਈ ਵਿਚ ਪੁੱਛ ਸਹਾਰਾ ਜਾਂ ਪੇਂਡੂ ਧਰਨ ਨੂੰ ਪੇਂਡਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਜੋ ਫਲੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇ ਕੁ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਕਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਮੁਖਬਰ ਵਲੋਂ ਤੇ ਕਾਲੀਨਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਹਾਇਤਾ ਅਖੀਰ ਨਗਰ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਬਸਤੀਆਂ ਜਾਂ ਬੁੰਗੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬੜਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪਰਚਰ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਣ ਲਈ ਮੈਂ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਬਤ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਤੂ ਰੂਪਰਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਅਣ-ਮੇਲਾਨੀ ਆਯੁਮਨ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਆਖੀ ਜਾਵੇ।

ਆਈ ਵਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੇਠਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਰੋਪਾ ਵਿਚ ਘੁਸਪੇਠ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜੋ ਮੁਖਬਰ ਮੈਂ ਉਪਰੋਕਤ ਇਸਤਰੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਤੀ ਕਰ ਸਨ, ਉਹ ਮੁਰਗੀਖਾਨਾ (ਮੁਜਵਰਾਬਾਦ), ਮੇਨ ਰੋਡ (ਮੁਜਵਰਾਬਾਦ) ਫ਼ਾਤੀਆ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਲਾਲ ਹਵੇਲੀ ਤੇ ਜੰਗ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ) ਦੇ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨਾਂ ਦੇ ਰੋਪਾ ਵਿਚ ਘੁਸਪੇਠ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਬੜੇ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਭਲੇ ਦਿਨ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ "ਆਯੁਮਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ" ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘੱਟ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਦੇ ਸ਼ਕ ਵਿਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ ਸੀ ਵੇਦਿਆ ਸਮ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਛੱਡੇ ਪਰਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਰਸਯੋਗ ਤੇ ਉਹਵੀਂ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਉਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੰਖਿਤ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਾਲੇ ਖਾਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਘਟਾਏ ਬਰੀਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੈਣਾ ਤੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਮਜਬੂਰ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ:

- ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸੈਨਿਕ ਥਲ ਵਧਾਉਣਾ।
- ਜਟਲ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਕਾਰਵਾਈ।
- ਸੈਨਿਕ ਥਲਾਂ ਤੇ ਵਧਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ।
- ਰਾਜਦੂਤਕ ਉੱਦਮ ਜਿਸਨੇ ਸਾਰਥਿਕ ਰੂਪ 11 ਸਤੰਬਰ 2001 ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖਾਤਰਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਘਟ ਗਈ।

ਲੰਬੀ ਰਾਜਦੂਤਕ ਲੜਾਈ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਰੁੱਖ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕੁਝ ਉਚਿਤਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ 'ਕਸ਼ਮੀਰ' ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਨੇ, ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਤੇ ਕਰੋਸੇਯੋਗ ਸਿਆਸੀ ਅਮਲ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਮਲ ਨੂੰ ਬਿਰਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1988-89 ਵਿਚ ਸਹੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਦੇ ਕੇ, ਸਨਤਾ ਉਪਰ ਪਕੜ ਮਜਬੂਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ, ਜਨਤਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਬਿਰ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੇ ਜੰਮੂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਜਨ-ਅੰਕਣ ਰਾਖਵੀਲੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਗਿਣੇ ਮਿਥੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਤਾਂ ਜੋ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਭਿਕਸ਼ਨ ਦੇ ਬੰਦਾਬ ਸਨ-ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਚਲਪ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸ ਗੱਦੀ ਚਾਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ।

ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਕ੍ਰਮਨ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਐਨ ਡੀ ਦੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ ਮੈਂਬਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਲ-ਬਲ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਬਿਠਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ, ਉੱਥੇ ਚੋਟ ਨਾ ਮਾਰੀ। ਸਤੰਬਰ ੧੧ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਦੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਈਂ ਜਾ ਸਕੀ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਐਨ ਡੀ ਦੇ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ "ਸ਼ਾਂਤੀ ਅੰਤਰਾਲ" ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਤਮੀ ਚਿੱਲ ਲਿਆਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨਰਲ ਮੁਸ਼ਰਫ ਮੁਲਵਾਈ ਖਾਤਰ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਨਾ ਧੱਕ ਦੇਣ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਤੇ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਪੱਖੋਂ "ਆਸ਼ਾਦ ਸੰਸਾਰ" ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਯੂ. ਐਸ. ਤੇ ਇਸਰਾਈਲ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ, ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨਾਂ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਪਾਂ ਵਿਚ ਪਰੇਖ ਤੇ ਅਪਰੇਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਮਾਂਡੋਆਂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੁਖਬਰਾਂ, ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਆਤਮਘਾਤੀ ਦਸਤਿਆਂ, ਕਮਾਂਡੋ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਦੂਰ ਤਕ ਘੁੱਸਪੈਠ ਸਣੇ ਅਰਧ ਕਮਾਂਡੋ ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਪੂਰੀ ਖੋਜ ਤੇ ਆਰ ਪਾਰ ਲੈਣ ਕੇ ਕੀਤੇ ਹਵਾਈ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਾਣਕਾਰ ਪੱਤਰਬਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ, ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਘੱਧ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਕ੍ਰਮਕ ਤੇ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਪੱਤਰਾਂ ਅਪਣਾਉਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਬਨ ਵਿਵਸਥਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹੋਸ਼ਬਾਜ਼ ਦੇ ਦੰਦੇ ਖੁੰਭੇ ਕਰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਢੰਗ, ਜੰਗ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਤਕ ਲਿਜਾਣਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਐਟਮੀ ਤਾਕਤ ਬਣਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਲੈਕਮੇਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਤਲਵਾਰ ਖੜਕਾਉਣ ਦੀ ਬਲਯੁਕਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨਸ਼ਕ ਸੈਨਿਕ ਪੱਤਰਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਇਹ ਸੀਮਾ ਉਪਰ ਝੱਤਪਾ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਅੱਧਰਾਤੇ ਦੇ ਮਾਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਮਕਾਈ ਹੋਈ ਆਲਸੀ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਰੱਖਿਆਤਮਕ-ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਤੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵੇਰੀ ਨਾਲ ਖੁਲੀ ਜੰਗ ਦਾ ਖੇਤਰਾ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਲੰਬੀ ਪਰੇਖ ਲੜਾਈ ਲੜ ਕੇ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯੂ. ਐਸ. ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਤੀਸਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਦਖਲ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕਾਰਾਗਰੀ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਰੀਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਧਾਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਪੇਂਡਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ 'ਇਕ ਟੋਕਰੇ' ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਦਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਨਵੀਂ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਅਪਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨਵੀਂ

ਕਾਰਜ-ਨੀਤੀ ਤੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਤਰਸਯੋਗ ਮੰਨ ਬਾਰੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਬੁਧੀਗੀਤ ਤੇ ਮੂੜ ਗੜਬੜ ਘੁਟਾਲੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਘੁਸ਼ਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਬੰਦੀ ਦੇ ਅਗਵਾ ਕਾਰਨ ਇਤਨੀ ਚਿੰਤਾ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਗੜਬੜ ਵਿਚ ਫਸੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਣਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਦੇ ਸੀਸੇ ਵੀ ਨਾ ਬਦਲੇ। ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਗਲਤ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਠਾਠਾ ਮਾਰਦੀ ਅੱਗ ਇਸ ਨੂੰ ਲੁਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੁਕਮ ਇਹ ਰਿਹਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਾਹਲ ਫਰਨਾਡੇਜ਼ ਜਿਹੇ ਦੇਵਕੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਟੋਕਰੇ 'ਚ ਅੱਡੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਉਚਿਤ ਮੰਨਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਘੇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪੱਲਾ ਫੜੀ ਰੱਖਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ" ਦੇ ਸੁਹਾਗ-ਮਿਲਣੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਚੁਗਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਤੇ ਜਾਰਜ ਹੀ ਐਸਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਪੁਲ ਉਸਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਗਲਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਭਰਮ-ਭੁਲਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਹੋਏ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਦਰਾੜ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਹੂ-ਭਰੇ ਛੱਪੜਾਂ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ਗੀਤ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੀ. ਐਸ. ਯੂ. ਆਈ. ਵਿਚ ਬੇਹਥਿਆਰਾ ਸ਼ੇਖਿਚੱਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਮਗ਼ੀਅਲ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਦੇ ਕੁ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਫੇਰੀ

ਜੰਗਰ ਵਿਰਾਗ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ, ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪੰਚਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ
ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

—ਹੈਨਰੀ ਫਰੇਡਰਿਕ ਏਮੀਅਲ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀ ਵਲ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇਣਾ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। 1989 ਦੇ ਅੰਧ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਨਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਵਰਗ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਭਟਣ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਦਰਸਾਉਣ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਬਣਾਵਟੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਫੁੱਧੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਪੱਤ ਸਿੱਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੈਦਾਨ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਸਹੇੜ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਰਵਾ ਲਿਆ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਪਾਤਾ ਰਿਵਾਇਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਡਰਾਉਣੀ ਹੱਦ ਤਕ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਚੁੱਕ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਧਮਾਕਾਖੇਜ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਵਾਪਰੀ ਜਿਸਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਮੂਹ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਉਸ ਮੂਲਵਾਦੀ ਕੱਟੜ ਮਾਰਗ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਈਰਾਨੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸਮੇਂ, ਜੀਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਜਹਾਦ ਦੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ।

ਭਰਮ ਮੁਕਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਹੱਦ ਤਕ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਲ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਫਾਲਤੂ ਹਥਿਆਰ, ਧਮਾਕਾਖੇਜ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਮੋਟੀ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਕੌਮ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹੇ। ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਲੋਂ ਹਟਿਆ ਰਹੇ, ਜਿੱਥੇ ਇਸਨੇ ਨਵੀਂ ਖੇਡ ਕਰਕੇ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਛੇੜ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਜਖ਼ਮ ਦੇਣੇ ਸਨ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਚਤਰਾਈ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ 'ਚ ਲੈ ਕੇ ਪਾੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੋ ਵਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਨੀਤੀ ਉਸ (ਜੋ

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਿਵਾਇਤੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਰਿਵਾਇਤੀ ਨੀਤੀ ਦੋ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ
ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਰਿਵਾਇਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਰਿਲਿਜ਼ ਆਪੀਨ ਅਰਧ-ਸੈਨਕ ਬਲਾਂ ਦੀ
ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸੌਤੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਘੇਰੀ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ
ਨਜ਼ਿਰ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਰਧ-ਸੈਨਕ ਬਲਾਂ ਵਲੋਂ ਗੈਰ-ਰਿਵਾਇਤੀ ਦਲਵੰਦੀ ਤੇ ਆਈ. ਜੀ. ਐ. ਕੁਝ ਮਨੀਸ਼
ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿਚ ਭੈ ਤੇ ਦਾਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਉਹ ਉਤੋਜਿਤ ਹੋਏ ਤੇ ਪਿੱਛੇ
ਹੋ ਗਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਬਲਾਂ ਨੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨ, ਜਬਰਦਸਤੀ ਪੈਰ ਚਲਾਉਣ
ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ
ਮੋੜਵੀਂ ਦੋਹਰਤ ਫੈਲਾਈ। ਇਕ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ
ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ
ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਉਂਤਬੰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਸਖਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ
ਕੀਤਾ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖਰਮ ਕਰ
ਦਿੱਤਾ।

ਇੱਥੇ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮੇਤ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ
ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲ ਕਾਤਨੀਆਂ
ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਮਨੀਸ਼ੀ ਤੇ
ਯੋਜਨਾਬੰਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ
ਰਾਖਿਆਂ ਵਲੋਂ ਵਿਖਾਏ ਦਲਿਦਰ ਤੇ ਆਕ੍ਰਮਕਤਾ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਦਰਜਨ ਅਫਸਰ ਮਾਣ-ਮੌਤ
ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਅਥਾਹ ਲੁੱਟਮਾਰ ਤੇ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਬੜਾ ਸ਼ਰਮਨਾਕ
ਕਾਫ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਹਾਲੀ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਭਰੋਸਾ ਤੇ
ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਵਾਬਦਾਰੀ ਲਈ
ਜਾਂਦੀ। ਕੀ ਗੰਭੀਰ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਛੱਡਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਦੇਰੀ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ
ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ।
ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਝਗੜ ਰਹੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ
ਘੁਸੜਨ ਵਾਸਤੇ ਚਤਰਾਈ ਤੇ ਯੋਜਨਾਬੰਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਜਾਸੂਸ
ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. (ਮਨਜੀਤ ਗਰੁਪ) ਦਾ ਜਨਰਲ
ਸਕੱਤਰ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੋਰਮੇਸ਼ਨ
ਨੂੰ ਦੰਫਾਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਗਿਰਦ ਕੁਝ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਪੀ.
ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਜੇਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਨਾਲ ਡਿਘਾ
ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਅਖੌਤੀ ਸਤਵਾਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕੁਝੇਰੀ ਤੇ
ਅਨਾੜੀਪੁਣੇ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਆਯੋਜਤ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕਰਕੇ
ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। 24 ਜਨਵਰੀ 1990 ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ
ਦਲ ਨੇ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਜ਼ੋਰੀਲੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ
ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਅਯੋਗਤਾ, ਕੁਝ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰ

ਬਥਾਉਣ ਵਿਚ ਬਾਧਕ ਬਣ ਗਈ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਏਲਚੀਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਗੀ ਐਂਗ ਨੂੰ ਬਥਾਉਣ ਲਈ ਚੰਗੀ ਨੀਅਤ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸੇ ਮੁਰਖਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧਤਾ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਜਰੂਰ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰਾ ਅਗਲਾ ਟੀਚਾ ਡਿਫਰਾਂਵਾਲਾ ਟਾਈਗਰ ਫੋਰਸ ਆਫ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਆਪ੍ਰੰ ਬਣਿਆ। ਪ੍ਰਧੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਹਜ਼ਿਰਾ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਲੋਕ ਪਰ ਭਾਰੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਪਰਤ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲੇ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਸੰਪਰਕ ਸ਼ੇਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰ ਦੇ ਦਖਲ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦੇ ਇਕ ਅਸੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਵਿਚੋਲੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦਾ ਕਬਾਇਲੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿੰਦੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ "ਨੀਲਾ ਭਾਰਾ ਸਾਕਾ" ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪਟਨਾ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਪਟਨਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਿਰਹਾਲੀ ਕਲਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਲਈ ਨੌਭਰੀ ਦੁਆਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਈ ਸਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਨੇਦੇਤ ਸਾਹਿਬ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ) ਤੇ ਪਾਉਣਾ ਸਾਹਿਬ (ਹਿਮਾਚਲ) ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੜਾਹੇ ਹੇਠ ਐਂਗ ਬਲਦੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੀ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕੀਰਤੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਘਟਨਾ ਇਸ ਲਈ ਵਾਪਰੀ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ।

ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਡੇਰਾ ਪੈਂਕਾ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਕਰੋੜਾਂ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜਫਰਵਾਲ, ਭਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਪੈਂਕਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਡਿਪਟੀ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੀ ਚੁੱਕ ਨਾਲ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨੇ ਬੀ. ਟੀ. ਐਫ. ਕੇ. (ਮਨੋਚਾਹਲ), ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. (ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਰਾਜਸਥਾਨੀ) ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. (ਮਨਜੀਤ) ਧੜਿਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੁਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਸਗੋਂ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਵਲੋਂ ਸੂਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਫੁੱਲਰ ਵਿਚ ਸੰਘਾ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਵਿਚਕਾਰ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ ਤੇ

ਲਹਿਰ ਦੇ ਢੁਪੇ ਹੋਏ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਯਤਾਰਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. (ਬਿੰਟੂ), ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. (ਪੰਜਵਡ), ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. (ਸ਼ਬਰਵਾਲਾ) ਦੀ ਨੇ ਅੱਫ. ਕੇ. (ਰਛਪਾਲਾ) ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. (ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ) ਤੇ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੋਰਚਾ ਜਿਸ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ, ਉਹ ਬੱਬਰ-ਖਾਲਸਾ ਸੀ। ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਸਿੱਖ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ "ਖਾਲਿਸ" ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਜਿਯਾਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਪੰਥ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਕੇਤਬੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰੋਤ ਇਕ ਹੋਰ ਬੁੱਧਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜੰਥਾ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀ ਭਾਈ ਫੌਜਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਕੇ ਨਿਰਾਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਿੱਖ ਹਿਮਲੇਭ ਵਾਲੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ (ਜੋ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਡੇਰੇ ਵਲੋਂ ਲਏ ਪੈਰੋਕੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ) ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਪਰਵਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਬੱਬਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਨ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੁ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਵਧੀਆ ਧਮਾਕਾਖੋਜ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ।

ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਅਸਥਾਈ ਲੁੱਧਬੰਦੀ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਗਰਜ ਸਾਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮਗਰੋਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਸਲੀ ਜਥੇਦਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। 1988 ਦੇ ਅਗਸਤ ਤੇ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਕਈ ਫੂਫਾਨੀ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਸਿਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾਵਾਂ ਪਿੱਛੋਂ 4 ਨਵੰਬਰ 1988 ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਗਠਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਇਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ 1990 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਖਾੜਕੂ ਧੜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲਿਆ-ਜੁਲਿਆ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਮ ਹੋਇਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਧੜੇ ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਦੇਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੁਲਾਹ ਕਰਨ। 1989 ਵਿਚ ਜਰਬਿ-ਮੋਨੀਨ (ਧਰਮੀਆਂ ਦਾ ਹੌਲਾ) ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਰਿਵਾਇਤੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਸੀ। 1990 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਲੜਾਈ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਦੇਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਸਨ। ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਸਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵੀ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਨਰਲ ਅਸਲਮ ਬੇਗ ਵੀ ਉਸੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੈਨਾ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬੰਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਤੋਂ ਪਾਸੇ-ਪਾਸੇ ਹੀ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਬੰਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਦਾ ਤਖਤਾ ਅਗਸਤ 1990 ਵਿਚ ਪਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਗੈਂਠਜੋੜ ਨੂੰ ਦਬਾ ਤੇ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਿੱਚੋਤਾ ਹੇਠ ਟੁੱਟਦਾ ਵੇਖਣ ਤੇ ਬੇਬਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਨਾਲ

ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਨੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਐਸ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿਮਨਾਬ ਤੋਂ ਅਧੁੰਧਿਆ ਤਕ ਦੀ ਰੇਲ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਖਤਰਨਾਕ ਖਿਡਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਡਰਾਉਂਦੇ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦਾ ਜਿਨ ਖੁਲ੍ਹਾ ਫੌੜ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਅਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਰੇਲ ਯਾਤਰਾ ਜਾਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੰਡਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਬੰਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਕਲਮੀਰ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਵੇਚ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਵਰਗਿਆਂ ਹੱਥਠੰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਪੈੜਥੇ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਉਕਸਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਸ ਲਈ ਬੰਬਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਥ ਵੇਸ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸਮਾਜ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਸੁਲੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਸਿਉਂ ਅਚਾਨਕ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਡੰਕਵਾਦੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਨਰਮ ਰੂਪ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਬੰਢੇ ਆ ਗਏ। ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਮੈਂਬਰ ਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।

ਦਿੱਛਤ ਸਿੱਟੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੇਰੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਥਿੰਨੂ ਤੇ ਸਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬੰਬਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਦਾਅਵੇ ਤੇ ਦਿੜ੍ਹ ਵਿਚਾਰ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਨ। ਬੰਬਰ ਸਦਾ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਦੁਵੇਡ ਤਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਹਿਲ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਪਿਆ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬੰਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜਸੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਬੰਬਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਬੰਬਰ ਅਕਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੰਦਨ ਸਥਿਤ "ਬਣਵਾਸੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ" ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਦੁਫ਼ਾਤ ਪਾਉਣ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸੀਮਤ ਕਾਰਜ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮੇਰੇ ਸਿੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. ਦੇ "ਕਾਤਲ ਦਲ" ਨੇ ਇਸ ਸ਼ੰਕੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ ਦੁਫ਼ਾਤ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਰੋਤ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਸੰਸਥਾਈ ਧੜੇ ਨੇ ਜੇ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਹੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਸਨਾਅਤ

ਨਸਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਨੀਚ ਘਟਨਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਦੂਖ ਤੇ ਗਮ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਾਲ ਹੋ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਾਹਾਰ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਚਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਹਾਇਕਾ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਤਰੂ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਮਝੋਤ ਤੇ ਸੁਲਾਹ-ਸਵਾਦੀ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਲਿਜਾਉਣ ਲਈ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਖਾਤਰੂਵਾਦ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਈ ਨੇ ਇਸ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜੋ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਮਿਜਾਜ ਦਾ ਸੀ, 1982 ਤੋਂ 1984 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਖ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਮੁਰਖਤਾ-ਰੋਕੇ ਤੇ ਸੋਚ-ਵਿਚੁਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਲਪਟ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਾਜਸੀ ਉੱਚਲ-ਪੁੱਥਲ ਤੇ ਧਮਾਕਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਜ਼ਸ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਪੰਜਾਬ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਹੂ ਫੁਲਿਆ ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਝੰਡੇ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਰ ਸਨ। ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਆਪ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕਤਲਾਂ ਤੇ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਨਿਰਾ ਗੁਣ ਕਾਤਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਜੰਗ ਵਰਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇਹੁਆ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਅਪਰਾਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਭੋਕ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਤਨੇ-ਮਨੇ ਇਸ ਠੱਪੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਮਸੀਹਾ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਅ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ 1987 ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਇਕ ਖਾਤਰੂ ਦਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਬਠਿੰਡਾ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਪਤਲੇ ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਤੀਖਣ ਅਤੇ ਚੁਕਵੇਂ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਹ-ਭਰੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਨਵੇਰੇ ਸੰਜੋੜ ਉਥਾਲਾ ਤੇ ਡਡਾਕਿਆ ਨੂੰ ਜਰਨ ਦੀ ਲਚਕ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਗਲਤ ਜਾਂ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੋਣੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ (ਖਾਲਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨੇੜੇ ਦੂਸਰੀ ਪੱਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਗਠਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਤਰੂ ਗੁੱਟ ਕੇ, ਐਲ. ਓ. ਦਾ ਗਠਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਤੇ ਉਹਦੀ ਨੌਜੁਆਨ ਪਤਨੀ ਨਾਰਥ ਐਵੇਨੀਓ ਦੇ ਇਕ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਮਾਲੀ ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਮੂੰਹ-ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਿਯੰਤਰਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਲੋੜਵੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਤਿੰਦਰ ਜਰੂਰਤਮੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਦੋ ਲਿਫਾਫੇ ਜੋ ਪੇਸ਼ਿਆ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸਨ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਕਾਰਾਂ ਖਰੀਦਣ ਜੋਗੀ ਰਕਮ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਪੱਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸੰਧ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਜਿਹੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਉਹ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਭੇਜਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ।

ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀ। ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਪੱਥਕ ਕਮੇਟੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦੀ ਪੱਥ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਵਰਗੇ ਹਉਮੈ ਭਰੇ ਬੋਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ

ਜਾਂ ਕਦੇ ਤਲਾਸ਼ੇ ਜਾਂਦੇ ਕਦੇ ਮਾਸਾ।

ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਲੜ੍ਹਾ ਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਾਹਤ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਚਾਕੂ ਕੱਢ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਖ਼ਮ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਲਹੂ-ਲਹਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਵ ਵਿਹ ਲੱਭੀ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਦੀ ਆਕਾਖਿਆ ਦੇ ਸਰੋਤਾ ਵਲ ਹੌਂਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਬੈਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਜਮਬਦ ਸਨ ਕਿ ਬੰਨਜ਼ੀਰ ਭੁਟੋ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫਤਵੇ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 10 ਨਵੰਬਰ 1990 ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਜ਼ੀਆ ਦੇ ਚਮਚੇ ਨਵਾਜ਼ ਸਰੀਫ ਨੂੰ ਚੋਰ ਮੰਗੀ ਗਈ ਲਿਆ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਹਮੀਦ ਗੁੱਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਵੀ ਉਸ ਚੰਗੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੈਨਾ, ਸ਼ਾਂਤਿਪਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਖੋਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਸਰਾਬ ਤੇ ਪੱਕੇਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ 6 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ 9 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਕਾਰਗਰ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਕਾਡ਼ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਚੰਗੇ ਬਾਈ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਨਵਾਜ਼ ਸਰੀਫ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਪਰ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਕ੍ਰਿਉਕਿ ਉਹ ਵੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦੇਹੀ ਦਲ (ਯੰਗਟਰਕ) ਦੀ ਸੈਟੀ ਜਾ ਤਣੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਗੱਦੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਮਾ' ਵੀ "ਯੰਗ ਤਰਕ" ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕੀ ਉਸਨੇ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ? ਇਹ ਖੇਡ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਕਰਤਾ ਬਣਾ ਕੇ ਖੇਡੀ ਸੀ।

ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਹੱਥਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਬੜਾ ਪਲਟਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੰਡਾਲ ਚੋਕੜੀ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਵਨ ਜਿਸਨੂੰ 1989 ਵਿਚ ਭੇੜੀ ਦਬਾ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸ ਭੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਰਾਕੋਸ਼ਵਰੀ ਸਿਨਹਾ (ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ) ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚਿਨਾ ਤੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਬਾਲੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪਦ-ਯਾਤਰੀ ਜਾ ਪਦ ਸੈਨਕ ਨਾਲ ਬੜੇ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾਡੇ ਵਿਚ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਅਖਾਡੇ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨੇੜਿਓਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਹ ਪਦ-ਸੈਨਕ ਭਾਵ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਨਕਲੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਦੌਲਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਜੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਤੇ ਰਾਮ ਮਨਹਰ ਲਹੀਆ ਦੀ ਅਹਿਰਨ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਸੁੱਧ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਲੋਭ ਦੇ ਅਣੂਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਅਲੌਕਿਕ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਅਲਫ਼ ਲੱਲਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ

ਵਿਚਲੇ ਪਾਗਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਰਾਤ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਹਥਿਆਉਣ ਦਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਥਾਹ ਦੇਸ਼ਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਵਾਂਗ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਨਿਰੀਖਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਪਿਤਾਮਾ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਦਵਨ ਤੇ ਭਜਨ ਲਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਗੁਪਤ ਚੁੰਭਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜੂਨ 1990 ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪਰਤੱਖ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਦ ਉਸਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਇਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ "ਸੇਭੇ" ਵਿਚ, ਅਗਸਤ 1990 ਵਿਚ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਨੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਪੀ. ਐੱਸ. ਐਮ. ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪੱਖ ਤਾਂ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਦੋ-ਅਰਬੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਵੱਗਿਆ ਦਾ ਫੈਤੀ ਹੀ ਐਂਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਗਠਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਵਲੋਂ ਜਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਏ ਜਾਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪੇ ਲਾਈ ਹੋਈ ਅੱਗ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸਨੇ ਮੰਡਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਬਾਲੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਗਰਦ ਦੇ ਖੰਡ ਹੋਣਾ ਚਾਹਾ ਉਸੇ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਾਤ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਠਾਕੁਰ ਨੇ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਤੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਜਾਤ ਪੱਤਾ ਵਰਤ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ "ਪਿਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ" ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਦੇ ਸਭ ਅਨੁਮਾਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ "ਮੰਡਲ ਫਾਰਮੂਲੇ" ਵਿਰੁੱਧ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਕਸਾਏ ਹੋਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਠੰਡੇ ਬਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਪਿਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਲਈ 27% ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦਾ ਮੰਡਲ ਫਾਰਮੂਲਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਵਰਤ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਇਕ ਤਾਂ ਪਿਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੰਤ ਭੇਡ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਮੰਡਲ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਲਈ ਵਧ ਰਹੇ ਸਮਰਥਨ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਸੀ, ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਫੁੱਧੀ ਘਿਰਣਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਮਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਗੁਪਤ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਹਥਿਆਣਾ ਦੇ ਦੋ ਜਾਣ ਨੇਤਾ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੇਵਾਲਾ ਤੇ ਵਿਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਉਪਰ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਦਿਲ-ਢਾਹੂ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੰਡਲ ਪੱਤੇ ਦਾ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਗੂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸੇ ਚਰਚਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਜਾਣ ਨੇਤਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਾਤਰ ਵਰਤ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ "ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਿਆਸੀ ਜਾਣਕਾਰੀ" ਦਿੰਦਾ ਫਿਰਦਾ। ਪਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸਮੇਂ

ਗਿਆ ਸਦੀ ਉਸ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੇ ਨਹਿਸ ਦਿਨ ਮੇਂ ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਮਰਥਕ ਮੋਟਰਾਂ ਦੇ ਕਾਢਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਤ-ਭਾਤ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਰੰਜੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣੇ ਖ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਰਜ਼ੀ ਖੋਖੇ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕੀ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਜੇਤੂਆਂ ਵਾਂਗ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਵੇਲੇ ਸੋਰ ਕਰਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਛੋੜ-ਛਾੜ ਕੀਤੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਠਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੀ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਤੇ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਸ਼ੋਭਾਨੀ ਤੇ ਭੈੜੇ ਵਿਰਾਇਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਸੂਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬਰਾਨਾ ਯੋਗਤਾ ਉਪਰ ਇਕ ਗੋਰਮਤ ਜਾਂ ਇਲਜ਼ਾਮ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਪੀ ਸਿੰਘ ਮੰਡਲ ਦੇ ਰੋਤਲੇ ਟਿੱਬੇ ਹੇਠ ਬੁਨੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਬ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮੁਹਰਲੇ ਤੇ ਉਬਰਵੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਮਲੇ ਦੇ ਸਭ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ। ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਛੇੜਨ ਵਾਲੇ ਜਹਾਦੀ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸਾਜਨ ਜਹਾਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਬਲਬਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਸਨ ਜਿਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰਿਤਵੇਦ ਦੇ "ਪਰਸ ਸੂਕਤ" ਤੇ ਕਰਾਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ 'ਗੀਤਾ' ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਮੈਂ ਚਾਰ ਜਾਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਕੰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ।" ਗੀਤਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਉਥੇ ਹੀ ਹੋ ਜਿਵੇਂ ਈਸਾਈਆਂ ਲਈ ਬਾਈਬਲ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਕੁਰਾਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪੁਸਤਕ ਮਨੂੰ ਸਿਮੁਤੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਾ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਿਚਲੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਬਣਾਏ। ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹਿੰਦੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ "ਗੰਦੀ ਨਾਲੀ ਦੇ ਭੀੜੇ" ਸਮਝ ਕੇ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਹ ਦਲਿਤ ਸੁਣੀਆਂ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪਰ ਗਲਤ ਸਮੇਂ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਨੇ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦਾ ਹੋਰ ਲਾਭ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਸਨੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰੀਵਰਤਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੋ ਰਸਤੇ ਸਨ: ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਥੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਿਤਰਨ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰੰਗ ਮੱਚ ਤੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਸ਼ਨ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਥੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ 'ਰਾਮ ਜਨਮ ਭੂਮੀ' ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਬੇਬਰੋਸਗੀ ਸੀ।

ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੇ ਵੀ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਧੀਆ, ਸਾਧੂ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਖੀ ਵਡਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਸਾਧਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਰਣਾ ਨਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਆਗੂ ਦੇ ਰਿਣੀ ਸਨ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਰਜ਼ੀ ਮਧਿਆਤਰ ਨਟ ਹੀ ਸਮਝਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਰਾਇਣ ਫਿਰ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਡਾਦਾਰ ਅਫਸਰ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ

ਜੋ ਆਪਣੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਜੇ. ਆਈ. ਸੀ. ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਗੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਹੀਂ ਅਣ-ਅਧਿਕਾਰਤ।
 ਰੋਹ 'ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੈਂ ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਿਭਾਗ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ
 ਇਤਨਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਝਪਟਾ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸ਼ਿਕਰੇ ਦੇ ਪੱਥ ਨੂੰ ਮੰਡਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ।
 ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਰੋਸਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾ ਨੇ ਉਹਦੇ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕੋਅਸਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੰਡਲ ਨੇ
 ਨਾਕਾਮੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਬਕਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਨਾਕਾਮ
 ਬਲਾਕ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਅਤਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੈਲੀ ਦਾ ਅੰਤ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ
 ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਫੌਜ ਰਹੇ ਸਰਾਬੀ ਗੁੰਡੇ "ਇੰਡੀਆ ਗੇਟ" ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੁਆਰਟਰ ਵਿਚ ਝੁੰਡਾ ਵਿਖੇ
 ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੁਆਰਟਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ
 ਖਿੜਕੀਆਂ 'ਚ ਪੱਥਰ ਮਾਰੇ, ਹਰੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਝੁੰਡਾ ਦੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਤਬਾਹ ਕਰ
 ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਲਾਲ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੁਟਾਲਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਸਰਨੇਸ਼ਾਂ ਸੀ।
 ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਕੇ ਦਾ ਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਾਕੇ ਹਰ
 ਦੇਣ ਦੀ ਅਸਲੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਮੰਡਲ ਦੀ ਕਤਿੱਕੀ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ
 ਸਿਆਸੀ ਵੰਗਾਰ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕਦਮ ਵਜੋਂ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ
 ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਵਿਚਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਪਿੱਛੇ
 ਜਾਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਭੇਡੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਦੇ ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਵਰਗੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਘੱਟ
 ਗਿਣਤੀਆਂ ਤੇ ਮੱਧ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਵੋਟ ਉਪਰ ਔਖ ਰੱਖ ਕੇ ਮੁਰਖਾਂ ਵਾਲਾ ਕਦਮ
 ਉਠਾਇਆ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਭਾਰਤ, "ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸਵੇਰ" ਤੋਂ ਹੀ
 ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੰਡਲ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।
 ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ, ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।
 ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਝਗੜੇ ਛੇਡਨ ਤੇ ਮੁਕਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ।
 ਉਹ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਜੋ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ
 ਦੀਆਂ ਤਜ਼ਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਈ।

ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਗੁਪਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾ ਵਜੋਂ
 ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ
 ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਕੱਲੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗਭਗ 20 ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ
 ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ
 ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪਦ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜੋ ਜਾਨਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨ
 ਹੋਈਆਂ, ਉਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚੀ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ
 ਜਾਨਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਵੀ.
 ਪੀ. ਸਿੰਘ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਖੇਲੋਂਡਾ ਗੱਦੀ ਤੇ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਹ ਤਰਜ਼ਬਾ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਖਤਰਨਾਕ ਸੀ
 ਜਿਤਨੇ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸੰਜੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਜਰਬੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੰਜੇ

ਗਾਥੀ ਵਲ ਐਕਸੈਸੀਬੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰਕਮਾਨ ਕਤਲਾਮ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਸਮੇਂ ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਹੁਣ ਵੀ ਲਗਭਗ ਉਹ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਗਰਸ ਨੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਸਮੇਂ ਬਿਗਰ ਦੀ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਨਾਲ ਵਰਤ ਕੀਤੀ।

ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇੰਲੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਆਰਮ-ਦਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਲ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋ ਗਰੀਬ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ 'ਚ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਨਸਾ ਪਿਆ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੈਣਾਂ ਪੁਆ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਈ ਐਂਗ ਰੁਰੰਤ ਹੀ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਗਰੀਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਨਸੇ 'ਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ "ਹਾਈ ਕਮਾਡ" ਦੇ ਦਲਾਲਾਂ ਵਲੋਂ ਕਾਫੀ ਪੈਸੇ, ਦਾਨ ਜਾਂ ਰੋਟਾਂ ਵਜੋਂ ਦੇ ਕੇ ਲਾਲਚ 'ਚ ਫਸਾ ਲਿਆ। ਸਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਐਂਗ ਖੁਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ 80% ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੱਸਾ ਜਲ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨੇ ਜਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਚਲਾਏ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ 'ਸਹੀਦ' ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਅਧੀਨ ਚਲਾਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇੰਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਨਸ ਪੁਆਣਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਿਆ।

ਇਹ ਵੀ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਗਰਸ ਦੀ ਇਸ ਦਸ਼ਟਰਾਪੂਰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਦੇ ਜਸਬਾਤ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਸ਼ਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਹ ਗੁਨਾਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਘਪਲਿਆ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਖਾਰ ਖਾਦੇ ਤੇ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪੁ ਬਣੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਾਰਸਾ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਵੀ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਸਿਆਸੀ ਮਹਿਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਲਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਜਖ਼ਮਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਆਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਭਾਜਤ ਜਨਤਾ ਦਲ ਫੁੱਥ ਰਹੀ ਬੋਝੀ ਵਾਂਗ ਚੀ ਗੀ, ਚੁੱ ਚੁੱ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਜੋ ਕੋਈ ਮੁਹਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੰਡਲ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੁੱਥਦੀ ਬੋਝੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਰਗੀਆਂ ਜੁੜਵੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਲਈ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪਈ ਵੋਟ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਿਲੀਆਂ 86 ਸੀਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸੀਟਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹਿੰਦੂ ਏਜੰਡਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨ ਰਹੇਗੀ। ਜੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਦਾ ਇਹ ਸੰਧਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਗਰਲੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਉਤਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਘੋੜੇ ਦੀ ਵਾਂਗ ਸੰਭਾਲਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ

ਨੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਧਾਰਾ 370 ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ, ਇਕੋ ਸਿਫਲ ਕੋਝ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੇ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਰਾਮ ਮੰਦਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਰੰਟ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਏਜੰਡਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾ ਉੱਥੇਕੇ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਤੱਖ ਰੁਕਾਵਟ ਤਾਂ ਵੀ ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਦੂਸਟਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਰਾਸ਼ੋਧਕੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸ਼ਾਨੀਆ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਸਜਿਦਾਂ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਤੰਗ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਇਹ ਦਿਸ਼ਟੀਹੀਣ ਸੁਪਨਸਾਦ ਇਸ ਹਾਨੀਕਾਰਕੇ ਰਿਆਇਤ ਦੇ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ਫ਼ਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਵੀ ਜਨਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੈਰੋਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਕੀਤੀ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗੀ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਰਿਆਇਤ ਦੇ ਬਦਲੇ ਰਾਮ ਨੌਮੀ ਵਰਗੇ ਹਿੰਦੂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਵੀ ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਅਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਧਰੋਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਸਿਆਸੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ 1979-80 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਪੱਖੀ ਖੇਡਿਆ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ। ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੇ 1984 ਦੇ ਨੀਲਾ ਰਾਹ ਸਾਕਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਿਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਰਾਮ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਮੁਕਤੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦਾ ਸੁਹਾਗਾ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੇ. ਬੀ. ਹੋਰਡੇਵਰ (1989-89) ਦੇ ਸਤਾਬਦੀ ਜਨਨ ਅਤੇ 24 ਮਾਰਚ 1989 ਨੂੰ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ (ਗੁਜਰਾਤ) ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਵਿਉਂਤਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਕੇਤਕ ਸੀ। ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸੋਮਨਾਥ ਮੰਦਰ ਨੂੰ "ਹਿੰਦੂ ਮਰਯਾਦਾ" ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ।

ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਟੋਇਟਾ ਰਥ ਉੱਪਰ ਸੋਮਨਾਥ (ਗੁਜਰਾਤ) ਤੋਂ ਅਯੁੱਧਿਆ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਜ਼ਬਾਤ ਉਭਾਰੇ ਤੇ ਵੀ ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੰਡਲ ਪੱਤਾ ਵੀ ਖੁੰਡਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਡਵਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਮੁਲਾਇਮ ਸਿੰਘ ਯਾਦਵ ਨੇ ਕਾਰ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਤੋਂ ਵਾਲੀ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ 50 ਪੈਰੋਕਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੋਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਆਈ. ਥੀ.

ਨੂੰ ਸਾਕਾਬਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਬਿਹ ਪੰਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਹਿੰਦੂ ਦਲ ਵਿਚ ਆਈ. ਥੀ. ਚੰਗੀ ਰੂਪਾ ਘੁਸਪੇਟ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੰਬਦੀ ਨਿਵਾਸੀ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਮਿੱਤਰ ਕੁਝ ਕੁ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. / ਥੀ ਜੇ. ਪੀ. ਨੇਤਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਇਕ ਕੋਸ਼ਣ ਕੁੰਜ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਸੀ, ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਣ ਕੁੰਜ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕੁਝ ਅਜਰੂਹੀਆ ਕਾਰਨ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਮਾਨਿਕ ਕੋਟਣ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਪਰਕ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਮੌਕੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ "ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ" ਤਕ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਰਸਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਹ ਬਿਲਕਾਨੂ ਅਸੀਨ ਤੇ ਹੋਥ ਰਾਹੀਂ ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੂਚਨਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦਾ ਉਹ ਜਾਸੂਸ ਅੰਸ਼ ਜਿਸਦੀ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦਾ ਉਹ ਜਾਸੂਸ ਅੰਸ਼ ਜਿਸਦੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਨਾਲ ਸਾਥ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਰਕ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਭਾਜਪਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਅਭਵਾਨੀ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਘਾਟ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਸਰਬੱਧੀ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਪੀ. ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਜਾਂ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ 1980-90 ਵਿਚਕਾਰ ਹਿੰਦੂ ਉਤਾਰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਰਚਤ ਵਜੋਂ ਅਟੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਲੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਕਾਂਗਰਸ ਤਾਂ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਰੱਖ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਤਕ ਮੁਖੀਆ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਲ ਝੁਕਾ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਉਲਝਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਿਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾ ਸਕਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਜੁਲਮ, ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਜੋਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣਾ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਵਾਦ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਤਨ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਮਾਰਗ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਿੱਠ ਠੱਕੀ।

ਇਹ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ "ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ" ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾੜੇ ਤੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਲਈ ਉਤਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ ਜਿਤਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਘੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਲਹਿਰ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ ਸੀ। ਕੋਟਣ ਹਿੰਦੂ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਨਰਮ ਖਿਆਲੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰੇ ਨੂੰ ਢੇਰਾ ਲੈਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਤੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਫ਼ਰਾਨ ਅਧੀਨ ਗਈ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਅੱਖਰ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਕਤੀ ਯਕਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਵਾਦ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਸ਼ਰਿਕਤ ਹੋ ਕੇ ਉਕਤ ਕੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੌਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅੱਜ ਮੁਸਲਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅੰਤਰਵਾਦ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਲੋਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਤੌਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਤਿਖੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤਿਕਤ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਭਵਨ ਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਅਖੌਤੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ 'ਚ ਹੁੰਦੇ ਗਿਆ ਜਿਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਤੇ ਬਲ-ਸ਼ਾਸ ਵਿਚ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਲੈਣਾ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਬੰਦੇ ਮਾਤਰਮ ਲਹਿਰ, ਤਿਲਕ ਤੇ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਤੇ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਭਾਰਤ-ਵਰਲਡ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਪਛਾਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਣਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਤੇ ਧਰਮ ਤੇ ਰਹਿਤ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀ ਵਿਰੁੱਧ, ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੇ ਅਲਹਿਦਗੀ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਦਬਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹਾਕਮ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਤੇ ਵੀ ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਲਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ "ਹਿੰਦੂ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ" ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਇਹੋ ਸੋਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਸਭ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਗਲਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਨੀਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦਹਾਕਾ ਹਿੰਦੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਤਬਭ ਜਾਰੀ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਝੁਕਾਵਾਂ ਤੇ ਉਲਾਰਾਂ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਾਲਚੱਕਰ ਨੇ ਇਕ ਅਟੱਲ ਮੋੜ ਕੈਂਟ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਕਤ ਦੀ ਗਾਈਵਾਲੀ ਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ "ਗਨਜੋੜ ਸਰਕਾਰ" ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਤੋੜੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪੁਨਰ ਉਭਾਨ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕੱਟੜ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੌਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਇਕੋ ਇਕ "ਸਾਚਾ" ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਾਂ ਇਸ ਉਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਕਿ "ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਾਰ" ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੇ ਲੈਕੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ, ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ

ਦੇਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਵਾਦੀਆ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਨੂੰ ਸਹਿ ਦੇਣਗੀਆਂ, ਪਸੰਦ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਉਪਰ ਸ਼ਖੀ ਮਾਰ ਕੈਣ ਤਾਂ ਕੀ ਹਰਜ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਯਹੂਦੀ, ਈਸਾਈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਫੜ੍ਹਾ ਮਾਰਦੇ ਨਹੀਂ ਥੋਕਦੇ? ਕੀ "ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ" ਕਹਿਣਾ ਚੁਰਮ ਹੈ? ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤਰਕ ਸਹੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਤਰਕ ਵਿਗਭੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਕੁਵੇਲੇ ਸੀ? ਕੀ ਅਜੇ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮੀ ਤੇ ਮੁੜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ? ਕੀ 1946-47 ਦਾ ਇਕੋ ਤਜਰਬਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਉਤਰਨੀਆਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਤਨਾ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਤਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਕੌਮ ਨੂੰ ਇਸ ਸੜ੍ਹਾਦ-ਭਰੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵੀ ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਕਲਾ-ਕੁਸਲਤਾ ਉਪਰ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਉਸਨੂੰ ਦਬਾਰਾ ਗੱਦੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਿਠਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹੋਰ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਵ-ਹਿੰਦੂ ਉਥਾਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਤੇ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਭਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹੋ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਭ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਈ ਬੜੀ ਸੁਖਮਤਾ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਉਥਲ ਰਹੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਵਧ ਰਹੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਇਸ ਵਧ ਰਹੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਤਾਪਮਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਧਮਾਕੇ, ਗੰਭੀਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਰਨ-ਸੀਮਾ ਹੀ ਸਨ।

ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੁੱਗ (ਪਰਾਗਜਿਉਤਿਸਪੁਰਾ) ਨੂੰ ਛਿਟਕੰਗਰ ਵੇਰੀ

ਨਸਲਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਫਰਤ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।

—ਅਬਰਾਹਮ ਜੰਜੂਆ ਹਸਬਲ

ਮੇਰੇ ਆਸਾਮ ਨਾਲ, (ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਪੁੱਤਰ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਅਸਿਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਹਮ ਉਚਾਹਰ ਹਨ ਤੇ ਆਰੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਾਗ ਜਿਉਤਿਸ ਪੂਰ ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੇ ਵਾਤਸਲੀ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਾਗ ਜਿਉਤਿਸ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਸੰਭਵ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਆਰੀਆ ਦੇ ਆਰੀਆ ਵਰਤ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਪੁੰਤੂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਮੌਕਾ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਵਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਓ. ਐਨ. ਸੀ ਵਾਸਤਵ ਨਾਲ ਆਸਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁਖ ਸਕੱਤਰ ਐਚ. ਜੋਪੀਅੰਗ ਦੀ ਥੋਟੀ ਸੁੰਦਰ ਛਬੀਲੀ ਅੰਗਾਮੀ ਨਾਗਾ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਤੇ 1980 ਤੋਂ ਆਸਾਮ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੀਵਾਸਤਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਤੇ ਸੋਚ ਪੱਖੋਂ ਆਸਾਮ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ।

ਆਸਾਮ ਦੇ ਦੁੱਖੜੇ 75 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਨ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਬਰ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗੇ। 1988-89 ਵਿਚ ਆਸਾਮ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੰਸ਼ੇ ਹੋਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਮੂਹਾਂ ਕਾਰਨ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਲਗ ਗਈ। ਆਸਾਮ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਨਸਲੀ ਭੂਗੋਲ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਖਤਰਾ ਮੰਡਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰਿਆਸਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਚਿੰਤਰਸ਼ਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨਸਲੀ ਗਤਬਤੀ ਤੇ ਤੋੜ-ਫੌੜ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਉਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅੱਖ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਇਲਾਕਾਈ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਆਸਾਮ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਉਖੇੜਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਾਂ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਪਟੇਲ ਵਰਗੇ

ਜਿਸਨੇ ਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਸਿਵਾ ਕਿ ਮਹੀਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਬਾਲਗਾਂਗੇਲੀ ਸਿਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਸਾਮ ਤੇ ਬਾਰੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ, ਭਾਰਤ ਲਈ ਕਾਰਗਰ, ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਿਮ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸੰਦੇਹਜਨਕ ਭੂਨਿਕਾ ਬਾਰੇ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਖਾੜੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਾਰਸ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੁਜ਼ੂਮਤ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਔੜੀ ਗਲਤੀ ਤੇ ਬੇਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ, ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਿਮ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ "ਆਸਾਮ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ" ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਗਾੜੀ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਰੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਕੁਤਕਾਹਟ ਤੇ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਘਰਾਬ ਤੇ ਆਸਾਮ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ, ਸ਼ਿਲਾਗ ਤੇ ਗੁਵਾਹਾਟੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ "ਆਸੂ" ਤੇ ਏ. ਜੀ. ਪੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗਾਭਨੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਸਾਮ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ 'ਚ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਯੋਗ ਤੇ ਸਹੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਆਸਾਮ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਮ ਜੋ ਆਸੂ ਅੰਦੋਲਨ, ਆਸਾਮ ਸਮਝੌਤਾ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ-ਤਾਜ਼ਾ ਉਲਫਾ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਸੈਕੀਆ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮਹਾਰਥੀ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦਾ ਸਾਥਕ (ਤੇ ਅਗਲਾ ਵੀ) ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਸੀ।

ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਤੇ ਮੈਂ ਅਜਨਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ 1980 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਮੇ ਨਾਲ, ਜੋ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ. ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਦਿੱਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸਦੇ ਸੂਹੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰਬ ਸੰਪੰਨ ਸਹਾਇਕ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨੇੜਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਗਤਬਤੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਗਲਤ ਕਹਾਂ। ਲੋਕਰਾਜ ਵਿਚ ਸੁਵਿਧਾ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਜੋ ਬੜਾ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੇਬਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਨੈਲੀ ਵਿਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਦੰਗੇ ਤੇ ਕਤਲਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਇਸ਼ਤਰੀਆਂ ਸਨ, ਬਿਫਰੇ ਹੋਏ ਆਸਾਮੀ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਨਿਪਾਲੀ ਤੇ ਲਾਲੂਗ ਕਥਾਇਲੀਆਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਵਲੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਬੇੜੇ ਤੇ ਆਸਾਮੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਨਰਕੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਆਖਿਰ 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ 'ਚੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਹੀ ਵੱਧ ਲੋਕ, ਲੋਕਰਾਜੀ ਅਮਲ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਖੂਨੀ ਝਗੜੇ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਣ ਆਏ।

ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਆਸਾਮ ਇਕਾਈ ਦੇ ਹਰਿੰਦਰਨਾਥ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਨੇ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਸੈਕੀਆ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਪਾਈ। ਉਹ ਸੱਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਸੂਤਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਨੇ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ, ਧਰੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਤੇ ਐਮ. ਐਲ. ਫੋਤੇਦਾਰ ਦੇ ਤੀਹਰੇ ਜਾਲ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਮੇ ਉਪਰ ਤਰਸ ਤੇ ਖਿਝ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਫੇਰਾ ਲਾ ਰੱਖੇਗਾ ਜਦ ਤਕ

ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਘਰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮੁਆਫ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਲ ਪਤਿਕ ਜਾਣਾ। ਉਹ-ਚਾਪ ਸੁਣਾਈ ਰਹੀ ਤੇ ਫਿਰ ਸੰਜੇ ਤੇ ਧਵਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਬੁਸਤ ਚਾਲਾਕ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ, ਉਹ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਆਸਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਹਲਾਕਤ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜੀ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਵਾਸਰਵ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਤੇ ਆਈ. ਥੀ. ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ 30% ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਆਸੂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਹਿਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਿੰਤਾਕੁਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਸਾਮ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਟੋਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਟਿਕਟਾਂ ਵੰਡਣ ਦੀ ਰਰਤੀਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ।

ਨਰਮ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਹਿਮੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਗਵਾਹਟੀ ਦੇ ਸਿਖਰਲੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਸੂ, ਏ. ਏ. ਜੀ. ਐ. ਪੀ. (ਆਗਸਪ) ਪੀ. ਟੀ. ਸੀ. ਏ. (ਆਸਾਮ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ), ਤੇ ਲੁਕੀ ਹਿੰਦੂ ਉਲਫਾ ਨਾਲ ਲੰਬੀ ਤੇ ਗਹਿਰੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰ ਮੰਗੀ ਪਤਨੀ ਲਈ ਟਸਰ ਦੀ ਰੋਸ਼ਮੀ ਸਾੜੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨੱਟਾਂ ਦਾ ਥੈਲਾ ਲੈਕੇ ਆਇਆ। ਘਰ ਸਾੜੀ ਤਾਂ ਰੱਖ ਲਈ ਪਰ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਤਾਜ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਆਸਾਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੌਤ ਤਕ ਬਣੇ ਰਹੇ।

ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਸੀ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਮੋਹਨ ਦੇਵ ਵਰਗੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ', ਉੱਤਰੀ ਕਫ਼ਾਰ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਬੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਆਸੂ, ਏ. ਏ. ਜੀ. ਪੀ. ਵਿਰੁੱਧ ਗੰਦੀਆ ਚਾਲਾਂ ਚਲਣ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਕਸਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਤੇ ਸਹਿ ਦੇਣ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। 1979 ਵਿਚ ਉਲਫਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੱਥ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਹਿਮੀ ਨਸਲ ਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਮਟੋਕ, ਥਾਈ ਅਹਿਮ ਮੂਨ, ਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਰਬਿੰਦੇ ਰਾਜ ਖੰਵਾ, ਗੋਲਪ ਬਰੂਹ (ਅਨੂਪ ਚੇਤੀਆ) ਪਰੋਦੀਪ ਗਗੋਈ, ਤੇ ਪਰੋਸ ਬਰੂਆ ਨਾਲ ਸਮੀਕਰਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲ-ਕੰਥਾਉ ਵੇਰਵੇ ਜੋ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੱਡ ਹੋਏ ਆਸੂ ਧੜੇ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆਸੂ ਧੜੇ ਨੇ ਉਲਫਾ ਨਾਲ ਗਾਂਢ-ਤਰੁੱਪ (ਗਠਜੋੜ) ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ 1991 ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮੀਰਨ ਨੇ ਸੁਣਾਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸਮੀਰਨ ਦੀ ਸੁਣਾਈ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਚਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਸਮੀਰਨ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਨਵਰ ਤੇਮੂਰ ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਥੋਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਲਾਡਲੇ ਮੰਤਰੀ ਏ. ਐਫ. ਗੁਲਾਮ ਉਸਮਾਨੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪੱਖੀ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਨੇਤਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੇਤਾ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿਜਰਤ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਸੈਕੀਆ ਤੇ ਲਲਿਤ ਡੋਲੇ ਵਰਗੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਸੂ/ਆਗਸਪ ਦੇ ਉਲਫਾ ਧੜੇ ਨੂੰ ਗੁੱਝੀ ਹਿਮਾਇਤ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਅਹਿਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਪੱਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤਿਆ। ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਨੇ ਇਹ ਕੋਈ

ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਨਾਗਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਬਾਗੀ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਥਿਤ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤੇ ਮੁਖ-ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਸੇ ਖਾਤਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਫੁੱਟ-ਪਾਊ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

ਜਿਹ ਪਾਸੇ ਉਲਫਾ ਤੇ ਆਸੂ/ਆਰਾਪ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਮਿਲੀ-ਬੁਗਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਝੁਟਝੁਟੀ ਫੜ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਹਿੰਡੋਵਰ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਨਫਰਤ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਝੰਡੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਹਾਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੱਸ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੁੱਢਲੇ ਉਲਫਾ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਕੌਣ ਵੱਖਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਹ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਉੱਘੇ ਸਿਆਸੀ ਸਹਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਗੁਰਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਮੈਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸਾਹਸੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਕਾਸ਼ਮਾਝਾ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸਿਆਸੀ ਭੂਗੋਲ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਖੇਤਰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਗਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਸਿੱਖ ਵਲੋਂ ਆਸਾਮ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ "ਉਦੇਆਚਲ" ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗੰਦੀ ਖੇਡ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਘੰਟਾਲ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜਿੰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣੇ। ਮੈਂ ਹੋਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰੇਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਸੀਬਤ ਜਾਂ 'ਪ੍ਰੇਤ' ਦੀ ਕਿਉਂ ਵਧੇਰੇ ਚੀੜ-ਭਾੜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਵੀ "ਖਾਣਾ" ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਉਤਾਵਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਇਸ ਬਦਲੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜੋ ਇਸ ਬਦਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਰੋਂਦੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਸਾਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਡਰ, ਸੰਕੋਚਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਉਤਰਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਰੰਟ ਸਰਕਾਰ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗਠਬੰਧਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏ. ਜੀ. ਪੀ. ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਲਫਾ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਕੱਢ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਝੁਕਾਅ ਤੇ ਕਥਿਤ ਸਹਿਯੋਗ ਕਾਰਨ ਉਲਫਾ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀ ਤੇ ਨਿਚਲੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਪ੍ਰੇਤਰ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੇਠਲੇ ਔਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਬਰਮਾ ਦੇ ਕਾਚੀ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ। ਉਲਫਾ ਆਸਾਮ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ, ਧਮਣੀਆਂ, ਤੇ ਬਾਰੀਕ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਤਬਾਹਕੁਨ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨਜਾਣ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦੋਰ ਰਾਤ-ਚਲਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਦੌਰ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਤੇ ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪੁੰਦਲਾ ਕਰੀ ਰੱਖਦੇ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਭੂਤਵਰਤੀ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਹੋਂਦਿਆ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁਣ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਸਲੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਸੀ,

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਿਰਲੇਖ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਸਮੇਂ
ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉਲਫਾ ਦੇ ਗੁਪਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ
ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਲਾਗੂ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਨੇ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਮੀ ਕਮਾਨ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਸ਼ਿਲਾਓ ਵਿਚ ਸਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਆਰਮੀ ਕਮਾਨ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਉਲਫਾ ਦੇ ਕੈਪਾ ਦੀ ਸਹੀ ਥਾਂ, ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਦਰਿਆਈ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਲੰਘਾਇਆ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਹਿਰ ਪੇਂਡੂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਕਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਮਾਨਵੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਗਰਿਡ ਤੇ ਚਿਪਕਾਏ ਹੋਏ ਕਸ਼ਿਆ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਵਾਈ ਵੇਖਣ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੈਪ ਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਰੇਆਵਾਂ ਦੇ ਦਲਦਲੀ ਮੁਹਾਣਿਆਂ ਕੋਲ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੀ ਪਹੁੰਚ ਤਾਪਕ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਾਂ ਤੋਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

“ਬਜਰੰਗ ਸਾਕੇ” ਦੀ ਅਸਲੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਸੈਕੀਆ ਤੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਨਵੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਚਾਰੂ ਤੇ ਸ਼ਾਤੁਰ ਅਹਿਮ ਨੇਤਾ ਨੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਖਬਰ ਬੰਗਾਲੀ, ਨਿਪਾਲੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਿਰੰਗਾਂ ‘ਚੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਘਾਹੀ ਮੈਦਾਨ ਨਾਲੋਂ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੂਝ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਬਜਰੰਗ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਆਸਾਮ ਤੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਵਿਚਕਾਰ ਪਹਾੜੀ ਪੰਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖਾਨਾਧਾਰਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲਟੀ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਔਡੇ ਕੋਲ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਸਹੇੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਰਾਏ ਦੀ ਜੀਪ ਲੈਕੇ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਸੁੱਕੀ ਨਦੀ ਦੇ ਭਲ ਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘੇ। ਅਸੀਂ 8.15 ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਤੇ ਮੁਖਬਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 8 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰੀ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿੰਗਲੇ ਲੁਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਲਫਾ ਦੇ ਲੁਕਣ ਲਈ ਕੋਈ ਔਡੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਆਸਾਮ ਪੁਲੀਸ ਸਹਿਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਨਿਪਾਲੀ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਾਣਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੀਲੀਆ

ਭਾਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭੇਰੀ ਕੇ ਕੁਝੇਨੀਅਨ ਕੰਢੇ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਹੋਣ। ਬੇਦੰਬੇ ਭੇਰੀ ਨਾਲ ਖਟਿਸ ਕੰਢੇ ਕੇ ਉਹ ਇਹ ਧਾਤ ਉਦਮੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਨਮੰਡੂ ਤੇ ਕਲਕੰਤਾ ਵਿਚ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਕੰਢੀ ਹੋਈ ਧਾਤ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਾਇਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਸਤੌਲ 'ਚੋਂ ਸੋਜ਼ਬੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਨਾਜਾਇਬ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਜਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਾਲੀ ਵਾਲੀ ਬੰਦੂਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚੋਂ ਗੱਧਿ ਗਈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਨਿਪਾਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਜਾਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਮੇਰੇ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। “ਬਜਰੰਗ ਕਾਰਵਾਈ” ਵਾਰੇ ਨਸ਼ਾ ਮਿਲਣਾ ਪਤੀਲਮ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੰਦੇ ਅਨਸਰ ਨੇ ਸੰਭਾਵੀ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਭੇਦ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਲਛਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੋਪ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਮੇਨ ਮੈਕੋ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਨਕਦੀ 5 ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਛੱਡੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਏ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਲਛਾ ਨੌਰਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਏਤਰ ਤੇ ਬਚਾਉ ਦੇ ਉਪਾ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੰਭਾ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਨ।

ਉਲਛਾ ਨੌਰਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰਬੰਧ ਸਾਥੀ ਆਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਬੱਡੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਵਾ ਤੇ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੋਟੀ ਦੇ ਨੌਰਾ ਤਾਂ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਮ ਉਲਛਾ ਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਸਰਨ ਲੈ ਲਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ।

“ਸਾਕਾ ਬਜਰੰਗ” ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਵਾਪਰੀ ਜਦੋਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੀ “ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਰੰਟ” ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਡਿੱਗੀ। ਈਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਨੇਕ-ਨੀਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪਤਨ ਉਸ ਦੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਅਸਲ ਕੱਠੀ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਕੇ ਰੱਖੀ ਧਾਤ ਤੇ ਅਸਪਾਤ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲੋਂ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਬੰਗਾ ਚਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਵਰਗੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘੋਖੀ ਖਿਲਾੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜੁੱਡਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਹਕੂਮਤ ਉਪਰ ਮੁੜ ਕਾਬਜ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਕਬਰ ਦਾ ਕੁਤਬਾ (ਸਮਾਧੀ ਲੇਖ) ਲਿਖਣ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀਉਂ ਲਾਹੁਣ ਦੇ ਰੁੱਤ ਪਿਛੇ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸ਼ੱਡੀ ਘੱਟ ਸੀ।

ਪੁਰਾਣੇ ਘੋਖੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਚ ਬਦਲਵੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਉਲਛੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਬਦਲਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਤਾਜ ਲਈ ਦਾਅਵਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੰਡਲ, ਰਾਮ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਤੇ ਸੈਕਤੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਰਤ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਵਲੋਂ ਦਰੀਆ ਵਿਛਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਤਨੀ ਹੀ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਤਖਤ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਤਖਤ ਲਈ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ

ਗਾਥੀ ਨੇ, ਹਾਊ ਰਸੀਦ ਵਾਂਗ ਪਦ-ਯਾਤਰੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਬਣੀ ਦੇਰ ਸੱਚਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਜੀਬ ਇਤਫਾਕ ਸੀ, ਕਿ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨਵਾਜ ਸਰੀਸ਼ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰੀਖਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਉਸ ਸੰਭਾਵੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ-ਪਾਕ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ 1985 ਤੋਂ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵਿਕਾਸ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮੰਤਰਾਲਾ 11 ਪਦਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਦੇ ਅਨੇਕੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਫਾਰ 1985 ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਦ-ਯਾਤਰੀ ਲਈ ਪਾਕ-ਹਿੰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਵਾਂ ਬਣਾ ਸਕਣਾ ਵੱਸੇ ਬਾਹਰੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਆਸਾਮ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਇਹ ਚੋਰ-ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇੱਥੋਂੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਮਿਲ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਡਾਲਟਨਗੰਜ ਦੇ ਇਸ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁਧ ਜੋ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਲਹਿਰ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਅੱਗੇ ਲੈ ਆਦਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁਧ ਵੀ ਪੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਭੁਕਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਛੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਚੁੱਕਲੀ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਵੇਖਿਆ। ਕੁਝ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਕਾਡਰ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਤੇ ਹੋਰ ਮਿਲਦੀਆਂ-ਜੁਲਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਰਾਮ ਜਨਮ ਫੂਮੀ/ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਬਖੇੜੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ, ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦਾ, ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਬਲਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨਿੱਜੀ ਦਫਤਰ ਦਾ ਸਤਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸੁਬੋਧ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਆਸਾਮ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਲਈ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਵਿਭਾਗ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਇਤਨਾ ਹੀ ਇੱਛੁਕ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੰਗਿਆ।

ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਜੋਸ਼ੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਨਾਰਾਇਣ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਆਦਮੀ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਆਸੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚੋਂ ਬੱਝੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਦਲੀ ਕਰਵਾ ਲਵਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਭਟਕਣਾ ਪਿਆ। ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਧੀਕ

ਕਰੀਬ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਤਵਾ ਸਹਾਇਕ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਫਿਰੋਹੀ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਬੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਚੰਦਰ ਸੇਖਰ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਰਾਤ ਭਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਰਥ ਤੇ ਸੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਕਰ ਦੇ ਕੀ ਬਤਮ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੰਦਗੀ ਦੇ ਹੋ ਵਿਚ ਉਹ ਸੀ ਪੀ. ਐਮ. ਦੇ ਡੇ ਕਾਰਨ ਫੌਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਸਰ ਦੇਣ ਤੇ ਕੈਬੀਨੇਟ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਇਕ ਵਿਚਲਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਭੰਡੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ 'ਚ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਤੇ ਸੁਭਚਿੰਤਕ ਇਸ ਅਨੱਖੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਪਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਖਿੱਚੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਅਤੀਅਲ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਹੇਰਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਭੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ 23 ਸਾਲ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਪਣਾ ਨੈਤਿਕ ਹੱਕ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨੈਤਿਕ ਹੱਕ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੁਰੀਆਂ ਤੇ ਚਾਕੂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਮਾਸ ਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਵਿਚ ਚੁੰਗੀਆਂ ਭਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾਰਾਇਣ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵੀ ਜਾਂ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ੇਰਾਨ ਦੇ ਨਾਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੰਦਗੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬਦਲਵਾਂ/ ਮੁਤਬਾਦਲ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਨਾਰਥ ਬਲਾਕ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਘਨ ਦੇ ਲੜੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ। ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨਪਸੰਦ ਪੰਜਾਬ, ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਨਿਤਾਣਾ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਪਦਵੀ ਮਗਰ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਦੇ ਗਾਢਾ-ਸਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਗੀਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰ ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗੋਲ ਸੁਰਾਖ ਵਿਚ ਚੋਰਸ ਫਾਨਾ ਹਾਂ ਭਾਵ ਹਰ ਥਾਂ ਹੀ ਅੜਿਕਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਇਕ ਦੋ ਹਾਸੇਹੀਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਰਸਤੇ 'ਚ ਹੀ ਸਿਕਾਰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਠੱਸ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਬੰਨ੍ਹ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦਸਤਾਰਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੀ ਜੋ ਰਸਦੂਰ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਆਯੁਕਤ ਦਾ ਦਫਤਰ ਸੀ। ਉਹ ਰੁਪੇ ਦੇ ਬੈਲੇ ਵੀ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਸਿਮਰਨਸੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਉਸਦੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਦਫਤਰਾਂ ਦੇ ਲਾਘੇ ਵਿਚ ਸਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਗੋੜੇ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਭੁਲੱਖੇ ਨਾਲ ਉਹ ਚਤਰ ਸਿਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਘਰ ਤਕ ਮੇਰੀ ਯੁੱਧ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪਰੋਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਦਿਆਂਗਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੋਲ

ਦੀਸੀ ਤੇ ਦੋ ਲੱਖ ਦੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਰਕਮ ਦੇਣ ਲਈ ਬੋਲਾ ਖਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਾ ਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੂੰ ਇਕ ਸੁਅਰ ਅੱਗੇ ਮੰਤਰੀ ਦੇਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਜਾਂ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕੱਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੋਲਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਅਫਰੀਕਨ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਰਾਜ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਦੇਵਨੰਤ ਉਸਨੇ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਖਿਾਪ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਏ ਦੀ ਖੁਸ਼ਨੂਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਰਾਜਦੂਤ ਨੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਲਕ ਬਰਕੀਨਾ ਯਾਂਸੇ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤਕ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰ ਬਿਆਨ ਕਰਾਂਗਾ ਜਿਸਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰ ਸੇਖਰ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯਮਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਬੋਲੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਪਦਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦੋ ਸਹਾਇਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਚਮਚੇ ਜਾਂ ਪਿਛਲੇਗੇ "ਮਾਮਾ ਜੀ" ਉਰਫ ਕੇ. ਐਨ. ਅਗਰਵਾਲ ਰਾਹੀਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਵੱਧ ਬੋਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਤਕ ਹਸਾਈ ਕੀਤੀ। ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾਭ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਸਖਤ ਕਰਾਉਣ ਬਦਲੇ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇ ਹੋਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੇਰੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਗੇਦਮ ਦੀ ਹਨੇਰ ਕੱਠਕੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾ ਦਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲੁਤਫ ਉਠਾਉਂਦਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਦਾ ਕਦੇ ਮਜ਼ਾ ਨਾ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸੀਨੀਅਰ ਸਹਿਕਾਰੀ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੰਤਰੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਵਾਈਲ ਮੰਤਰੀ ਤਕ ਭੇਜਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਤਲੇ-ਗਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਲ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਮੁਲਕੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਨ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਚਾਈ ਦੱਸਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਵਾਮੀ ਹਰ ਉਸ ਸੇਵੇ ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਸੇਖਰ ਦਾ ਦਲਾਲ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਬਖਸ਼ੇ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸੰਦਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਪਟਰੋਲੀਅਮ ਤੇ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਮਲੇ ਕਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੰਦਰ ਸੇਖਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਏ।

ਮੈਂ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਤੇ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨੀਯਤ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਸਮਿਆਂ ਲਈ ਮਾਇਕ ਤੰਗੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦੋ ਸੱਦਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਭਿਜਕ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਸਾਬਕਾ ਤੇ

ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤਿਕਾਰਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਮਝੋਂ ਤੇ ਲਈ ਵਿਚੋਲਗੀਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਾਏ। ਮੇਰਾ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ 50 ਲੱਖ ਦਾ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਲਈ ਰਿਸਾਵ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਬਜ਼ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣੀ। ਮੇਰੇ ਬੰਕ ਨਾਲ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ 50 ਲੱਖ ਸੰਭਾਲ ਹੋਣ। ਕਿਸੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨੇ ਪੈਣਗੇ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਲਈ 70 ਲੱਖ ਕਰਮ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਦਿਆਲੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪੁੱਤ੍ਰ ਮੈਂ ਉਸ ਅਲਾਦੀਨ ਦੇ ਚਿਰਾਗ ਤੋਂ ਗੱਲ ਕਢਵਾ ਲਈ ਕਿ ਜਿਸਦੀ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਨੌਰ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਰਥਿਕ ਸੰਦੇ ਬਾਰੇ ਸੰਜਰਾ ਤਨਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਗਰਮ ਆਲੂ ਨੂੰ ਪਰਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਲਾਦੀਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਰਤਾ ਵੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾ ਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਇਲਹਾਮ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। "ਤੂੰ ਗੁਰਬਤ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰੇਗਾ।"

ਇਹ ਸਭ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਮੋਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਇਕ ਕਰਜ਼ੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲਬਾਤ, ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ, ਤਾਮਲਨਾਡੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਿਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੋਟਾਲਾ ਦੇ ਚਮਚੇ ਵਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਉਪਰ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਉਸ ਤਰਜ਼ਾਮਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੂਮੀਗਤ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਟਕਰਾਓ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਥਿਤੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦ ਰਾਜੀਵ ਦੇਰ ਨੜ ਕੇ 280 ਸੀਟਾਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਗਲਤ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਧਣਨ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਲਾਹ ਗੁਪਤਚਰ ਬਰਾਦਰੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਰਿਸ਼ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਮੁਖੀ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਜਾਨੂਸ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬੜੇ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੈਇਰੰਗ, ਬੇਰੀਆ, ਹੁਵਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬੜਾ ਉਪਯੋਗੀ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਕਨਪੁਤਲੀ ਤੇ ਕਨਪੁਤਲੀ ਨੂੰ ਨਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹਿੱਤ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਦੇ ਵਿਚ ਟਕਰਾ ਜਾਣ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹੋ ਹੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਮੈਨੂੰ ਖਿਸਕਾਉਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੇ ਰੁਝੇਰਤ ਕਾਰਨ ਸੀ।

ਮੰਤਰੀ ਸੁਬੰਧ ਕਾਂਤ ਚੰਦਰ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਸਫ਼ਦਰਜੰਗ ਇਨਕਲਾਵ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਤਿਥੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਸੰਦੇ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਗਾਂਧੀ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਖਾਸ ਜੀਪ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਸੰਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗੰਢੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਲਾਲ ਦੀ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ।

ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਹੱਥੀਲੀ ਨਾਹ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਬੈਠੇਕਾ (ਰੋਕਿਆ ਕਾਫ਼) ਕਾਫ਼ਾ ਸੁਣਾ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਸਹੀ ਸਵਾਮੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਰਾਮ ਜਨਮ-ਕੁਮਾਰੀ ਦੀ ਕਲਪਤ ਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜੀ ਭਰੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਹਰਾਂ ਵਲੋਂ ਨੀਂਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਰੁੱਪ-ਚਾਪ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਪਰ ਸਵਾਮੀ ਵਲੋਂ ਕਿਤੇ ਖਤਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਬੰਧ ਕਾਫ਼ ਸਹਾਏ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਜਵਾਹ ਲਾਕੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਰੱਖਦਾ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਏ. ਗੁਪਤ ਫੰਡ 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਆਸਾਮ ਲਈ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਨਾਰਥ ਬਲਾਕ ਵਿਭਿਉਬੀ ਦੇ ਦਹੀ ਪਾਸੀਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਭਰਪੂਰੀ ਵਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਚਾਨੀ ਤੇ ਲਾਭਪਾਤਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਜਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤ ਫੰਡ ਦੀ ਇਕ ਕੋਢੀ ਵੀ ਉਸ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਧੇਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਫੰਡ 'ਚ ਕਢਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਾਪੁਸ਼ਤ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਫੈਡੀ ਦਸਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਡਨ ਲਈ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰੰਗ-ਮੇਂਚ ਵਾਲ ਸਾਗਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਉਹ ਥਾਂ ਭੂਮੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। 1990 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਧ ਗਈਆਂ ਸਨ। 1989 ਵਿਚ 1396 ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 1990 ਵਿਚ ਕਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2841 ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੇੜੇ ਰੇਲ ਯਾ ਪਟੜੀ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦੇਣਾ ਤੇ ਇਕ ਫੌਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਉਲਟਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਜਲਾਈਆਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚਲਾਈਆਂ।

ਮਗਰੋਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਫੌਜੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾ ਨੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਪਾੜਾ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜਥਰਵਾਲ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਵਰ ਤੇ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਢੁੱਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਜੁੰਡਲੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਟੀਚਿਆਂ ਤੇ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ।

ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਨਵੇਂ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਕੁੱਝ ਭਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਵੈਂਸਣ ਸਿੰਘ ਜਵਰਵਾਲ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਧ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਿੱਟੂ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਛਾ ਗਏ ਸਨ। ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਗ ਸੈਨਕ ਬਲਾਂ ਨੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਮੋੜਵੇਂ ਜੁਲਾਹੇ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਭਗੋੜੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਅਗਵਾ ਕਰਕੇ, ਜੁਆਨ ਲੜਕਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ਣ ਤੇ ਇਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ (ਸੈਂਤ-ਭੰਗ) ਨਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਭਾਰੀ ਫਿਰੋਤੀ ਦੀ ਰਕਮ ਉਗ੍ਰਾਹੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਮਨੁੱਖੀ ਖੇਪਰੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲਈ ਫੁੱਟਬਾਲ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਖੇਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕਦਰਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਧਰੇ-ਧਰਾਏ ਰਹਿ ਗਏ। ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਚ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹੇ ਜਸਬੀਰ ਉਗ੍ਰਾਹੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਸ਼ਹਵਾਸ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਢਾਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜੁਲਮ ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਮੋੜਵੇਂ ਉੱਤਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਅਧੂਰਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਛੇਟਾ ਸਨ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਇਸ ਖਰਾਬ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਭਲੇ ਸਾਰਥਕ ਪਹਿਲ ਤੇ ਉਦਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਕਰਤਾ ਵਿਚ ਅਕਿੱਦਾਪਨ ਸਿੱਖ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦਮ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੰਗੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ।

ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਸੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਨਿਰਰਤਾ ਤੇ ਸਾਹਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤਾਕਤ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਹਥਿਆਈ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਮੁੱਛ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾ ਸਕਿਆ। ਰਾਸ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਉਪਰ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ 28 ਦਸੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰੇ। ਜੋ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਰਾਸ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਜਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਜਿਹੀਆਂ ਪੰਜਾਵਰਾਨਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਪਹਿਲ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਤੇ ਪਹਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਆਧਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸੈਨਿਕ ਬਲਾ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਜੋ ਇਕ ਪੱਕਾ ਘਾਤਕ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਦੋ ਘਾਟੇ ਸਨ: ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਾਰਸਾਈ ਦਾ ਭਰਮ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਕੌਸਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਯੁੱਧ-ਨੀਤਿਕ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਸਾਵੀ ਟੈਂਕਰ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਸਾਝ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮੁਲਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ 40 ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਤੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਝਾਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਦਿੱਟਾ ਤੇ ਗਾਰਾ-ਚੂਨਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ 26 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮਤੇ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸਰਤ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ "ਸਿੱਖ ਕੌਮ" ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਵੈਸਲਾ ਕਰੇ ਜਾਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇਵੇ।

ਮਾਨ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਹੱਥਿਆਰਬੰਦ ਦਲਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਕੁਟੰਬ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਡਾ. ਜਗਦੇ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨਚਾਹਲ ਤੇ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜਫਰਵਾਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਧੜੇ ਵੀ ਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਝਿਜਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਤਾਬੇਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਰਨ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਸੇਨਾ ਮੁਖੀ ਅਸਲਮ ਬੇਗ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਹਨ- 1) ਖੇਤਰ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸਾਝੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ, 2) ਗੁਆਂਢੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਲੜਾਕੂਆਂ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ।

ਉਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਸੇਨਾ ਤੇ ਅਰਧ ਸੈਨਕ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣੀ ਹੀ ਸੀ। ਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਡਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ "ਭੇਜਣੀ ਹੀ" ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਪਰਖ ਤੇ ਵਰਤ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ "ਸਿਆਸੀ ਸਰਕਾਰ" ਤਾਂ ਖਾੜੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ "ਦੂਸਰੀ ਸਰਕਾਰ" ਜੋ ਜਾਪਾਨ ਪੁਣਾਲੀ ਚਲਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਖ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਉਤਰਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਭਰਨ ਲਈ ਉਤਾਰਦੀ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲਬਾਤ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ 24 ਜੂਨ, 1990 ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਲਿਖ ਕੇ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: "ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਵਸਰ ਨਾਲ਼ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਲਾਤ ਸੁਧਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਥਾਹੀਆਂ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਲਾ ਨਾਲ਼ ਬਿਨਾਂ ਸਰਤ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨਾ ਜੋ ਯੋਜਨਾ ਬਰਨ ਤੇ ਫੁਲੀਆ ਹੋਣ, ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਨੱਖੀ ਗੱਲ ਹੈ।"

ਜਿਸ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੇ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕੁੱਝ ਵਿਚ ਔਗ-ਬਗੀਲਾ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਥੋਕੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕੋਲ ਹੁਣ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਸੁਬੰਧ ਕਾਤ ਸਹਾਏ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੋਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ਼ ਸੰਪਰਕ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਿਚਾਰ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਅਧੀਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਹਿਲ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਘਾਤਕ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧੜੇ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁਬੰਧ ਕਾਤ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਢਿੱਲਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਵਲਿਸ਼ਟ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਟੋਕ-ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਈ. ਥੀ. ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਉਦਮ ਉਪਰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕਿਹੜੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਧੌੜੀ-ਪਟਕਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਕਈ ਭਾਗ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ "ਘਰ ਵਾਪਸੀ" ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜਦੂਰ ਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਢੇ 'ਤੇ ਝੁਕਾ ਦੀ ਬਾਹ ਲੈਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਜਨਰਾ ਜਨਾਰਧਨ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਅਜੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੋਕਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਉੱਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਅਗਾਜਕਤਾ ਦੀ ਲਾਹਨਤ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਨਿਪਾਲ, ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਔਡਿਆ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਵੀ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ਼ ਮੇਰਾ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੰਡਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਫੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੀ। ਮਨਜੀਤ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦਾ ਪਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ ਜੋ ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ

ਦੀ ਪਰਭਾਵ ਕਰਨ ਵਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਹਿਲ ਦਾ ਅਨੁੱਟ ਅੰਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਹਰੀਕੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਤੇ ਡਿੱਡਰਾਵਾਲਾ ਟਾਈਗਰ ਫੋਰਸ ਆਫ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨਾਲ ਹਰੀਕੇ ਨੇੜੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਮਦਾਸ ਨਿਕਲੇ ਜਲਦੀ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਡਿੱਡਰਾਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੁਝ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ਾਲੀ ਬਲਾ ਨੇੜੇ ਬੈਠੀ 'ਚ ਬਹਿ ਵਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਵਹਿਣ ਨਾਲ ਹਰੀਕੇ ਵਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭਿਆਨਕ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਧੰਪਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੰਛੀਆ ਰੁਝਾਨ ਵਾਲੀ ਬੜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਛੀਆ ਫੜਨ ਵਾਲੀ ਬੜੀ ਨੇ ਇਕ ਬੀਲ-ਨੁਮਾ ਟਾਪੂ ਤੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਖਤਰਨਾਕ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਚੜ੍ਹ ਬੈਠਾ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਤੀਸਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ। ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਅਮਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੀ ਗੱਤੀ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਭਰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਇਕਠਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁੱਟੇ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਹਿਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰੇਗਾ।

ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਬੇਨਤੀ ਵਲ ਵੀ ਸਮਾਂ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਕੱਢਾ ਵਿਚ ਗੋਬੀਰ ਤਕਲੀਫ਼ ਸੀ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਕੂਲ ਨੇੜੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਪਾਏ ਘੇਰੇ 'ਚ ਠੱਠਣ ਸਮੇਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕੱਧ ਤੋਂ ਡਿੱਗਣ ਸਮੇਂ ਦੁਰਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇਵਾ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਵਲੋਂ ਇਲਾਜ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਸਮੇਤ ਸਾਜ਼ਿਸਾਮਾਨ ਦੇ ਬੋਰੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਰਿਆਨਕ ਤੇ ਖੁੱਖਾਰ ਅਤਿਵਾਦੀ ਦਾ ਬੜਾ ਉਲਝੇ ਭਰਿਆ ਉਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਉਹਦੀ ਤਸੱਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਤਰਸ ਭਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਸਾਈ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸਦ ਤਕ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਨਾ ਗਿਆ।

ਦੋ ਹੋਰ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾ ਜੋ ਇਸ ਅਮਨ-ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਉਦਮ ਦੇ ਘੇਰੇ 'ਚ ਲਿਆਏ ਗਏ, ਉਹ ਸਨ ਸਾਬਕਾ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਕਾਲ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਨੇਤਾ, ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ। ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਤਿਆਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਾਥਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਪੈ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤਿਆ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ ਸਦਾ ਵਾਗ ਹੀ ਚਾਲਾਕ ਤੇ ਦਗਾਬਾਜ਼ ਲੁੱਮੜੀ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਨਾਹੇਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ, ਸੰਗਮਤੀ ਮਹਾਰੇ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਰਾਦਾ ਕੇਵਲ ਕੰਵਰ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਲੈਣ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਕੰਵਰ ਆਪ ਤਾਂ ਚਲ ਚੁਕਿਆ, ਫੈਕਾ, ਕਾਰਕੁਸ਼ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁਬੋਧ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਰੱਦ ਕਰ

ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਵਿਚਲੇ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਲਕਾ ਛੁਪਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਪਰ ਦੀ ਸ਼ੁਕੂਆਤ ਤੇ ਅੰਤ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬੜੀ ਗੁਫ਼ਬਾਈ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਧਾਮੀ ਨਾਲ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਓ. ਐਸ. ਥੀ. ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਦਰੱਖਤਾਂ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਨਾਰਥ ਬਲਾਕ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਵਾਲੇ ਭਰੀਰੇ ਵਿਰੋਧ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਪੰਤੂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯਾਤਰ ਸੀ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੂਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਧਾਮੀ ਬੰਦਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਵਕੀਲ ਦਾ ਖੇਤਾਤ ਮੰਗਣ ਵਾਲਾ ਟੂਰਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਵਾਰੀ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ 10 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਹਾਇਕ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਉਤਾਰਵਲੇ ਸਨ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਰਕਮ ਕਢਵਾ ਕੇ ਦੇਵਾਂ। ਮੈਂ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਤਕ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਲਾਭਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਉਪਰ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਰਕਮ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਦੂਸਰੇ ਛੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਰਕਮ ਕੱਢਵਾ ਲਈ ਸੀ।

ਧਾਮੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਿੱਖ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮਗਰੋਂ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਉਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਉਸਨੇ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਮੁਹਰੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਮ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸੋਝਾਈ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਈ. ਥੀ. ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਤੂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਨਿੱਜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੀ ਉਹ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸਬੀ ਤੀਵੀਆਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਯਾਸੀ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਤੂ ਪਿਛਕਤ ਦੇ ਸਾਦਗੀ-ਪਸੰਦ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਔਯਾਸੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਨਰਥ ਲਈ ਲੜਨ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬਣੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਬਦੀ ਅਫ਼ਬਰਾ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾਗ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਸਤਰ ਤੇ ਧਮਾਕਾਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

1991 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਹਥਿਆਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨੀਤੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਮੁਲ ਖਰੀਦਣੇ

ਹੋਵੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਆਈ ਐਸ ਆਈ ਨੇ ਅਫਗਾਨ ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ ਤੇ
ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ
ਮਿਲਾ ਕੇ ਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਈ
ਐਸ ਆਈ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਰੰਗ ਮੰਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਘਰਨ
ਮਿੱਠੀ ਧਾਮੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਹੋਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ
ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਨੂੰ ਉਹ ਕੰਮਧਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਡਰਾਉਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ
ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ, ਸੀਮਾ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਇਆ ਸੀ।
ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸੀਮਾ ਪਾੜ ਦੇ ਸਿੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਹਾਬੀਆਂ ਵਲੋਂ ਛੇੜੇ ਜਹਾਦ ਨੂੰ ਵੀ
ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ
ਤੋੜ ਲੜਗੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੁਰੱਖਤ ਤੇ
ਉੱਭਰ ਜਲਾ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਧੜੋਂ ਕਰਕੇ ਡਿੱਗਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ
ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਰੋਸੀ ਕੇ ਪੀ ਐਸ ਡਿੱਲ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਨਦਾਰ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਆਈ
ਹੀ ਵਨ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਆਈ।

ਦੂਸਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ
ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਚ ਸਹਿਯੋਗ ਸੀ। ਚੰਦਰ
ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਸੁਬਧ ਕਾਤ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਜਿਸ
ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਮ ਸਮਾਜ ਦੀ
ਜਾ ਜਨਤਾ ਜਨਾਰਥਨ ਦੀ ਸਵੀਕਰਿਤੀ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਧਾਵੇ ਜਾਂ ਦੌਰੇ ਨਿਹੰਫਲ ਨਾ ਗਏ। ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਮਨਜੀਤ,
ਡੇਵਰ ਕਮੇਟੀ ਮਾਨਚਾਹਲ, ਅਤਿਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸਾਬਕਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਮੈਂਬਰ), ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ,
ਸਾਬਕਾ ਸਕੱਤਰ ਫ਼ੋਟੋ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਨਜੀਤ ਧੜਾ) ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ
ਦੀਆਂ ਨਗਰਪਾਲਕਾ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ
ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰਵਾਦ ਵਿਰੁਧ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਾਜਪਾ ਸਫਲਤਾ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਈ। ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਦਲ ਜੋ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ.
ਅਤੇ ਕੇ. ਐਫ. ਐਫ. ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਡੇ ਹੋਏ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਨਰਮ ਹੋਏ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ
ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਿਖਾਈ ਜਦੋਂ ਜੂਨ 1991 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ
ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. (ਮਨਜੀਤ) ਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ (ਐਮ) ਨੇ ਭਾਰੀ
ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਮੀਦਵਾਰ ਖੜੇ ਕੀਤੇ। ਬੱਥਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।
ਮਗਰੋਂ ਗਏ ਤੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਲਈ
ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰੇ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਾਭ ਕੁਝ ਵੱਖਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ
ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਸੁਬਧ ਕਾਤ ਸਹਾਏ ਨੇ ਕੁਝ ਹੱਥ
ਝੁੱਕ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਦਲਾਂ ਵਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾ ਕੇ ਹੌਸਲੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ
ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਅਪੰਗ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਂ ਵਿਚਲਗਿਰੀ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਥਾਂ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੀ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ
ਨੇ ਤੇ ਫ਼ੋਰ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚੋਣ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ

ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ 22 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਘਾਟ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਬਾ ਹੋਣ ਆ ਕੇ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜਸੀ ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਤਾਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਖਾੜਕੂ ਦੀ ਮੰਗ ਬਾਰੇ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨਗੇ। ਪੁੱਛ ਭਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਲ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣ ਕਾਮੀਆਂ ਦਿਨ ਕਰਵਿਉਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਦਲਾ ਨੂੰ ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾਰਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਏ ਕਾਰਵਾਈ ਰਹੇ ਬੰਦਲਾ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਗੇਗੀ।

ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫਰ ਗਾਹੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰ. ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕਿਹੜੀ ਖੰਡ ਖੋਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੀ ਚਾਲ ਸੀ? ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਬਕਾ ਹੋਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤਰਫ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜਾਲ ਫੈਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਰਿਦਿਆ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਬਾਰੇ ਆਖਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਨਿਗੁਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਯੋਗ ਜੱਟ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਾਵੇ। ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸੰਚਾਲਕ ਤੇ ਵਿਚਲੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਭਰੋਸਾ ਗੁਆ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੇ ਗਲਤ ਉਲਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਵਨੰਤ ਮਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਨੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਤੇ ਕੁਲੀਨ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਇਸ ਪੜਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਸੁਬੰਧ ਭਾਗ ਸਭਾ ਦਾ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ। ਰਾਜੀ (ਭਾਰਖੰਡ) ਤੋਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲੱਛੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਲਈ ਚੋਣ ਲੜ ਕੇ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਉਸੇ ਕਾਂਤ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਹਲਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਚੋਣ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਟਰੱਕਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਮੰਡਲਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਤਰਰਾਜੀ ਟਰੱਕਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਪੱਟੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਚਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੈਲਾਸ਼ ਨਾਥ ਅਗਰਵਾਲ (ਮਾਨਾ ਸੀ) ਤੇ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਮੰਡਲ ਤੇ ਧਨ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਲੈ ਕੇ ਆ ਖੜੇ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਪੁੱਛੀ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਾ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ— ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਮਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਉਸ ਉਦਮ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਵੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਝੇ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭ ਲਈ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਗਤਬਭ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਪੱਥਰ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਮਿਲ ਕੇ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਵੀ “ਰਖਸ਼ਕ” ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਭਜਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਸਫਲਤਾ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ

ਵਿਕਸਿਤ 'ਸਰਕਾਰ' ਨਿਰਮੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੇਕਸ਼ੀ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਕਹੀ ਕਿ ਟਰੱਕਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਉਸ ਲਈ ਵੋਟਾਂ ਫ਼ਗਤਾਉਣ ਦੀ ਸਬਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਂਦ ਤਕ ਚੋਣ ਫੰਡ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸੁਬੋਧ ਕਾਤ ਸਹਾਏ ਨੇ ਸੋਚੀ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਚੋਣ ਲੜਨ ਲਈ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲਗੇ ਸਨ। ਇਹ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਉਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸਦੇ ਕਾਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੁਝਾਏ ਗਈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ-ਖੇਤ੍ਰ ਹੋਏ ਚੋਣ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਕ ਆਖਰੀ ਕਿੱਲ ਸਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਫ਼ਤਕਰ ਨਾਲ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਚੰਦਰ ਸੇਖਰ ਤੇ ਸੁਬੋਧ ਕਾਤ ਸਹਾਏ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦਮਾਂ ਦਾ ਮਗਰ ਉਭਾਰਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਉਦਮ ਉਪਰ ਨਾਮੁਸ਼ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਣਪੁਤਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਚੰਦਰ ਸੇਖਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਵਿਰੋਧੀ ਪਿਛਕੜ ਕਾਰਨ ਪੀੜਤ ਸਿੱਖ ਭਿਰਕੇ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਪਹਿਲ ਨਾਲ ਤੋਸ਼ਾਵਾਤ ਅੱਗੇ ਡੇਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੁਬੋਧ ਕਾਤ ਦਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸਤਾ ਕੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਲਾਰ ਉਠਾ ਲੈਣਗੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸ਼ਕਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਗਰਲੀ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਲੜ ਝਗੜ ਦੇ ਖਾਤਰੂ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਫੁੱਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਧੀਨਗੀ 'ਚ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਖ ਸਭਜ ਸ਼ਾਮਲ ਇਹ ਚਾਲ ਫਾਂਪ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਅਪਰਾਧਾਂ 'ਚ ਲੁਪਤ ਹੋਈ ਲਹਿਰ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ "ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ" ਦਿੱਲੀ ਕਤਲਾਮ ਤੇ "ਕਾਲੀ ਗਰਜ ਦੇ ਸਾਕੇ" ਭਾਵ ਤਿੰਨ ਤ੍ਰਾਸਦੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਹੁਣ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਤਾਅ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਚੰਦਰ ਸੇਖਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਲਈ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਯੋਗ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕੱਟੜ ਤੇ ਹੱਠੀ ਰਵੱਈਆ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਾਜਾ ਉਦਮਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਆ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਉਦਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਨਵੰਬਰ 90 ਦੇ "ਬਸੰਗ ਮੁਹਿਮ" ਤੇ 1991 ਵਿਚ ਹਿਤੋਸਵਰ ਸੈਕੀਆ ਦੀ ਗਰਮੀ ਰੁੱਤ 'ਚ ਹੋਈਆਂ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਲਫਾ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਭਾਰੀ ਪੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਹਿਤੋਸਵਰ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਲਫਾ ਦੇ ਇਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਪੜੇ ਅਤੇ ਆਸੂ ਤੇ ਏ. ਜੀ. ਪੀ. ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਉਦਾਸ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚਤੁਰਤਾ ਤੇ ਪੈਤ੍ਰਭੇਦਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਹਿਮਾਇਤ ਕਾਰਨ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸ਼ਲਾਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਆਈ. ਐਸ. ਵਰਗੇ ਦਲ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੈਨਾ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਉਲਫਾ ਦੇ ਆਗੂ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਚਾਚੇ ਦੇ ਕਈ ਪੜੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾ ਕੇ ਸਭਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਹਿਰੋਬਰ ਸੈਨੀਆ ਦੇ ਰਾਖਰ ਵਿਚ ਸਾ ਰਾਖਰ
 ਦੇ ਤਰੱਤ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਤੇਜੀ ਲੈ ਆਈ ਸੀ।
 ਗਵਾਹਾਟੀ, ਡਿਬਰੂਗੜ੍ਹ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਆਸਾਮ ਦੇ ਰਾਖਰਾਂ ਨੂੰ
 ਡੀ. ਠਾਕੁਰ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਲਫਾ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਕੱਤਰ ਤਮਿਲ
 ਨਾਥ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਵਾਸਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ।
 ਕਾਰਵਾਈ ਗਲਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਠਾਕੁਰ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੂਝ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਹਨਾਂ
 ਸਿਆਸੀ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਉਲਫਾ ਦੇ ਹਾਜ਼ੀਏ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲਾਡ-ਚਾਡ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਜੋਂ
 ਕਰਕੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾਉਂ, ਨਲਬਾਤੀ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵਿਚ
 ਸਥਾਨਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 1991 ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ
 ਨਾਲ ਨਲਬਾਤੀ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਵ ਲੋਕ ਮੁੜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਫੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਆਸਾਮ
 ਨੌਜਵਾਨ ਲੰਮੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੜਾਈ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਔਕ-ਬੱਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਦਲਾਂ ਨੇ ਡਰਾ-ਧਮਕਾ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਗੁੱਝੇਰੀ
 ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹਾਜ਼ੀਏ ਤੇ ਬੈਠੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਰਮ ਰੂਪ ਆਪਣਾਉਣ ਲਈ
 ਇਕ ਹੋਰ ਸਖਤੀ ਦੇ ਦੌਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਕੱਟੜ ਅੰਦਰੂਨੀ ਘੋਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਜ ਅਜੇ ਵੀ
 ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੜਾਈ ਲਈ ਦਿੜ੍ਹ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ. ਐਨ. (ਖਾਪਲਾਗ ਘੜਾ) ਕੇ ਆਪਣੇ
 ਏ. ਖਾਚੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੈਨਾ, ਤੇ ਹੋਰ ਬਰਮਾ ਦੇ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ
 ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਡੀ. ਜੀ. ਐਫ. ਆਈ. ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਆ ਗਏ
 ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਆਸਾਮ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਝੱਜਟ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ
 ਸਮਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਉਲਫਾ ਦੇ ਜਨਸਮੂਹ ਉਪਰ ਪਕੜ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ
 ਕਰਨ ਲਈ "ਸੈਨਕ ਸਾਧਨ ਤੇ ਉਪਚਾਰ" ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੱਦੀਓਂ ਲਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਰ
 ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਸਤੰਬਰ 1991 ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ "ਗੰਡਾ ਅਫ਼ਿਆਨ" ਵਾਹੀਂ ਐਕਸ਼ਨ ਰੂਪ
 ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ 'ਚ ਲਿਆਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗੰਢ-ਚਿਤਰਾਵੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨ
 ਵਾਲਾ ਧਮਾਕਾ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਬੇਹੁਦਾ ਤੇ ਉਟਪਟਾਂਗ ਸੀ ਜਿਤਨੀ ਅਸ਼ੋਕਾ ਹਾਲ ਵਿਚ ਤਾਸ਼ਮੱਥੀ
 ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਦੋ ਪੁਲਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ
 ਹਾਸੇਹੀਣੇ ਸਰਵੇਖਣ ਨੇ ਇਸ ਸਾਝ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ
 ਦਾ ਉਚਿਤ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਐਸ. ਪੀ. ਜੀ। ਸਪੈਸ਼ਲ ਪੁਲੀਸ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਮਲਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ
 ਗਿਆ ਸੀ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਸਦਾ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੰਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੱਟ
 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ
 ਲਿਖਵਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਉਸ ਸਮੱਗਰੀ ਤਕ ਰਸਾਈ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਮਲ
 ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਅਮਲਾ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ
 ਘੋਰ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ
 ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਰੱਖਿਆ
 ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ

ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਵੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਇਹੋ ਉਧਰੋਂ ਅਧਿਐਤਿਕ ਜਾਨੂਰੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋ ਹਰਿਆਣਾ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅੰਖਤ ਹੀ ਸਨ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ 6 ਮਾਰਚ 1991 ਨੂੰ ਉਹ ਉਥੇ ਸਨ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਮਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਇਕ ਗੱਦੀ ਚਾਲ ਸੀ।

ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚਟਾਲਾ ਦੀ ਅਜਿਹੇ ਪੇਂਡੂ ਬਕੋਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਡਰਕਾਹਟ ਤੋਂ ਸਭ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਇਹ ਉਹੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸੈਕਸ਼ੇ ਸਰਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੀ. ਡੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਹਕੂਮਤ ਪਲਟਣ ਵਿਚ ਰੋਲੀ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਭਾਸ਼ ਭਾਟ ਸਹਾਏ ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਤੋੜੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਉਸਦੀ ਚੁੰਫਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਡਰਾਮਾ ਤੀਕੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਉਸਦੀ ਚੁੰਫਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਡਰਾਮਾ ਤੀਕੀ ਸੀ। ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਸਮਝ ਕੇ ਟਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਲੰਬੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਲਾ ਕਾਡ ਜੋੜਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਵੱਡੇ ਰਾਜਸੀ ਧੂਫ਼-ਧੜੱਕੇ ਤੇ ਸ਼ਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਅਗਲੀਆਂ ਦੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ-ਅਜਮਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਦੀ ਡੂਮਿਕਾ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦਿਨ ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਲਾਹ ਗਲਤ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫਤਵਾ ਲੈਣ ਦੀ ਘੜੀ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਜੋਰਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ 250 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਸਕੇਗੀ ਜੇਕਰ ਚੋਣਾਂ ਆਉਂਦੀ ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਘਰਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚਟਾਲਾ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੇਂਡੂ ਜੱਟ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਬਨਪੁਤਲੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਟੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਰੋਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅੰਤਰਾਲ ਦਾ ਪਤਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ। ਕੁਦਰਤ ਉਸਨੂੰ 21 ਮਈ ਦੇ ਰਾਤ ਦੇ 10:20 ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਪੈਰੰਬੁਦਰੂ (ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ) ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮ ਤੇ ਲੈ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਿਸਮਤ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਸ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਪੱਕ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਪੈਰੰਬੁਦਰੂ ਲੈ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਨਹਿਸ ਯਾਤਰਾ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕੁਥਨੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਬਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਦੋ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਕਹਿਕੇ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ।

ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਉਪਰ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨਾ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮੇਟੀਆਂ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਲਿਟੇ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਖਤਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸੂਹ ਦੀ ਘਾਟ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਨ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਜਿਸਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ

ਦੇ ਕਤਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਲੰਬਾ ਨਾ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਰੰਗਦਾਰ ਐਨਕਾਂ ਨਾਲ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਉਚਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਲੰਡੀਦੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ 'ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਕਰਕੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਜੇਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹਵਾਲੇ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

"24.5 ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਗੰਭੀਰ ਖਿਸਕ ਦੇ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਉਚਿਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜਾ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਖਤਰੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ 13 ਫਰਵਰੀ 1991 ਦੇ ਉਸ ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਵੀ. ਜਾਰਜ ਵਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਖਤਰੇ ਦੇ ਉਸ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਕਰੇ ਜਿਸਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।"

(ਅਨੁਲੇਖ ਅੰਸ-75)

ਉਸ ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਤਾਜ਼ਾ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ:

"ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਤਾਜ਼ਾ ਗੁਪਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚੌਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੂਚਨਾ ਟਿੱਪਣੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ—

(ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਗਲਤੀ ਪੱਤਰ ਨੰ: 32 ਵੀ. ਐਸ/90 (3)-11 ਮਿਤੀ 23 ਜਨਵਰੀ 1991 ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ, ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਿਰ ਸਸਤਰਬੰਧ ਰਾਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਪੀ. ਐਸ. ਓਜ਼, ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ, ਵੱਖਰਿਆਉਣ ਲਈ ਘੇਰੇ ਤੇ ਨਾਕਾਬੰਦੀ, ਹਰਾਵਲ ਤੇ ਮਗਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਰਿਵਾਇਤੀ ਤੇ ਸੁ-ਚਾਲਕ ਯੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗਤਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ ਜੋ ਸੁਰੱਖਿਆ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਹੋਣ ਤੇ ਜੋ ਭੋਜਨ ਦੀ ਸੁਧਾਰਾ ਤੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਹੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸੁਝਾਵ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਦੁਹਰਾਈ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਮੁੜ ਕਹੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਚੌਥੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਵ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ 1988-89 ਤੇ ਫਿਰ 1991-92 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲਤਾ ਕਾਰਨ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਸ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲਿੱਟੇ ਵਲੋਂ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਚਾਧ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਰੁਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਜੁੱਝਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ

ਨਵੇਂ ਤਾਕਤ ਦੇ ਚੁੱਖਿਆ ਲਈ ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਿਚ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਲਿਟੇ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕਣ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਤੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਅ ਉਪਰ ਵੀ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਅਤਿਅੰਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਨਿਰੀਖਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਗਾ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਲਿਟੇ ਵਲੋਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਦੀ ਸਹੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਅ ਕੋਲ ਤਾਂ ਲਿਟੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਅੱਡਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ, ਵਾਇਰਲੈਂਸ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਬੜੀ ਹੋਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਮੇਟੀਆਂ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਅ ਦੀ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਸਲਿਆਂ, ਰਾਅ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਘੱਖਵੀਂ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਅਜੀਬ ਇਤਫ਼ਾਕ ਕਾਰਨ ਯੂਨਾਨੀ ਦੁਖਾਰ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸਾਧੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗਲਤ ਨਿਰਣੇ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਫਿਰਦੇ ਗਿੱਦੜਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾਪਕ ਨਜ਼ਾਮ ਨੇ, ਜੋ ਮੂਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰਹਿੰਦ ਖੁੰਹਦ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਰਾਜੀਵ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸੁਹਾਗ-ਪੂਰਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਸ ਉਪਰ ਛਾ ਗਏ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਉਥਲ ਰੇ ਭੇਂਟੇ ਵਿਚ ਪੈਕਣ ਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਜੇ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਜਿਸ਼ੀ ਚੁੱਕਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਗਮਜ਼ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ ਚੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ।

ਫਿਰ ਗੋਲੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ

ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣਾ ਸਹੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਤੇ ਮੋਹ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋ।

— ਰਾਜ ਅੰਨਾਮ

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਜਾਕੇ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਜਾ ਰੁਝਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਡਰਦਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦਾ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਮਿੱਤਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁਧ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭੈ ਆਦਮੀ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਪੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਸਦਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਕ੍ਰਮਣਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਘੜਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਪਰਤ ਤੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਖਤਰਨਾਕ ਖੇਡ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਉਲਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਸਿੱਧੇ, ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਨਾਰਾਇਣਨ ਪੁਰੀ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ 'ਚ ਕੋਈ ਘਟ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੇ ਦੋ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਕਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਭੈੜੀ ਤੇ ਭੈੜੀ ਸਜਾ ਭਾਵ ਪੇਂਡੂਮੀ ਬੰਦਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਵਾਪਸ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਆਈ. ਆਈ. ਐਮ. ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਬਜਟ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਉਂਤ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਖਰਚੇ ਘਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਕਰੋਪੀ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਆ ਪਈ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਅਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਸੰਬੰਧਤ ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀਆਂ ਉਗਰ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਲਕੀਰ ਦਾ ਫਕੀਰ ਅਫਸਰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਅਫਸਰ ਘਟ-ਘੱਟ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਦਮ, ਭੁੱਖੀ ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਵਿਉਂਤਾਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਲੀਹ ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ 'ਚ ਰਤਾ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੇ ਗਲਤ ਰਵਈਏ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਜਾਗ ਲਾਈ। ਤਕਨੀਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਸਿਨਾ ਉਸਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਕੱਢੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਭਾਵੇਂ ਆਰਜੀ ਤੋਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਹੀ, ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਗਤਬਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਉਂਤਯੁਕਤ ਆਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਹੋਰਨਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਰੂਗੋਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ., ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਪਰਛਾਵਾਂ, ਸੀਤ-ਯੁੱਧ ਮਗਰੋਂ ਦੀਆਂ ਰੂਗੋਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾਵਾਂ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਹੁੰਸ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਫੈਲਣਾ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਰਿਹਾ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਧਾਵੇ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਲ ਉਸਦਾ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾ ਗਿਆ। ਵੀ. ਜੇ. ਵੇਦਯਾ ਵਲੋਂ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਮਗਰੋਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬੀ. ਐਨ. ਮਲਿਕ ਤੇ ਟੀ. ਵੀ. ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਮਗਰੋਂ ਨਾਰਾਇਣਨ ਤੀਸਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਘਾ ਸੁਪਨਸਾਜ਼ ਤੇ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਬੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਦੂਸਰੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ।

30 ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਕ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਜਾਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਾਪੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਦੁਖਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਰਾਇਣਨ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਵਾਪਰੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ "ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ" ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਗੁੱਠੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੇ ਰਾਜਕੀ ਵਰਗ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਫੇਜ਼ਣ ਦੀ ਬਾ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਹੀ "ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ" ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਕਥਿਤ ਹੁਕਮਅਦੂਲੀ ਕਾਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਦੀ ਮੁਖਧਾਰਾ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਕਰਕੇ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਹੁਕਮ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਦਬਾਅ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਫੋਰੇਦਾਰ ਤੇ ਵੀ ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੀਆਂ ਗੰਦਾ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਜੇਠੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਨਾ ਭਾਲੀ ਸਗੋਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮਨ ਤੇ ਫਖਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਸਿਖਾਉਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਰੋਧੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੰਭੀਰ ਚੋਟਾਂ ਸਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਆਸ ਭੁਠਲਾ ਦੇਵਾਂ। ਇਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਿੱਤੋਂ ਦੀ ਅਖੀਰੀ

ਸੀਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬੀਜ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੜੀਆਂ ਅੰਕੜਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। 2004 ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਪਣੀ ਵਧੀਆ ਜਵਾਨੀ ਦੇ 117 ਸਾਲ ਹੱਥਾ ਚੁੱਕੇ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸਮਰਾਜ ਅਧੀਨ ਪੜਤਾਲੀਆ ਤੇ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ 'ਮਾਹਿਰ' ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ 1857 ਮਗਰੋਂ ਕਰਨਲ ਬਰੂ ਕੀਤੇ ਸਲੀਮਾਨ ਦੇ 'ਵਿਭਾਗ' ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਐਮ 15 ਤੋਂ ਐਮ 16 ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਦਾ ਨੇੜੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮਨਜ਼ਾ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਹ ਸੰਸਥਾ, ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੁਲਸੀਏ ਸੁਭਾ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁਖਥਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਉੱਭਰ ਰਹੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਆਕੌਰੀ ਤੌਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਦਾ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜੋ ਮੁੱਢਲੇ ਉਪਕਰਨ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦੂਰਬੀਨ ਤੇ ਡਾਕ ਤਾਰ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਹੋਲਵੇਂ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਨਸੇਆ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਅਣਘੜਤ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸੈਟਾਂ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਮਸ਼ਹੂਰ ਡਾਕ ਹਰਕਾਰੇ, ਪੱਚਰਾਂ ਤੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦੂਰ ਦੇ ਪੱਕੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧੀਨ, ਤੇ ਵਿਗਾੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕੋਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਤੇ ਸੇਸਹਾਰਾ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਮ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੰਡਾਂ, ਸੰਗੀਨਾਂ, ਗੱਲੀਆਂ ਤੇ ਬਾਸ਼ੂ ਲੋਕ ਬੁਗੋਲਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਇਕਾਈ ਭਾਵ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਹੁੰਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਕਾਰਆਮਦ ਹਥਿਆਰ ਸਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫੌਜਦਾਰੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲੈ ਆਉਂਦੀ। ਜਲਦੀ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਭਾਰੀ ਤੇ ਅਣਘੜਤ ਕੈਮਰੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਨ। ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਹਿੰਸਕ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ "ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚਿੱਤਰਸ਼ਾਲਾ" ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਗੁਪਤ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਕਲਪ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਕੈਮਰਿਆਂ ਦੇ ਆਪੁਨਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿਛੋਂ। ਲਘੂ, ਅਤਿ ਛੋਟੇ ਤੇ ਭੁਲਾਵੇਂ ਛੋਟੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੈਮਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੈਮਰੇ 100 ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ 1985 ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਡਿਜਿਟਲ ਲਘੂ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸੈਂਤਰਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਪਰਦੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਗੁਪਤ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤੀ-ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਸੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸਿੱਕਮ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਬੜੀ ਚਤੁਰਤਾ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਬੜੀ ਬੇੜ੍ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਸਾਜੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੈਰੀ ਦੇ ਸੈਨਾ ਦਲ ਦੀ ਦਲਬੰਦੀ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਈ ਵਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਦਲਬੰਦੀ ਦੇ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਖਾਕੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਦੂਰਬੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। 1975 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਹਸੀ ਅਫਸਰ ਨੂੰ

ਸ਼ੁਰੂ ਉਪਰ ਵਧੀਆ ਦੁਰਬੀਨ (ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੈਰ ਪੇਸ਼ਾ ਸਿਤਾਰੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਸ਼ੈਕੀਨ ਵਰਤਦੇ ਹਨ) ਰੱਖਕੇ ਡੈਗਲੋਰ (ਸਿੱਕਮ) ਦੀ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੀ ਚੌਕੀ ਤੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੁੰਗਜ਼ਾਂਗ, ਚਾਂਗਲੁੰਗ, ਗੋਬਾਕਸ਼ੋਈ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਪੀ. ਕੇ. ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹਾਬੰਦੀ ਦੇ ਵਧੀਆ ਖਾਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹੁਨਰ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉੱਭਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਈ ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਦਮ ਤੇ ਸਾਹਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ।

ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਾ, ਵੀਡੀਓ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਿਆਈ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਕੋਲ ਦੇ ਕੈਮਰੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੈਮਰਾ-ਰੀਕਾਰਡਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1984 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਵੀਡੀਓ ਸੰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1990 ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਅਜੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਕਾਜ ਵਾਲੇ ਵੀਡੀਓ ਸੰਚਾਰਕਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਵੀਡੀਓ ਰੀਕਾਰਡਰਾਂ ਤੇ ਸੰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤਾਂ ਬੜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਕਰਕੇ ਗੰਢੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਕਦੀ ਹੋਈ ਆਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਰਾਉਣੇ ਤੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਭਰੇ ਪਹਿਲੂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਉਹ ਅਫਸਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਜੇ. ਆਈ. ਓ., ਗਰੇਡ-ਆਈ.-ਟੈਕਨੀਕਲ (ਅਧੀਨ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਦਰਜਾ ਇਕ-ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ) ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਰਜਾ ਦੋ-ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਵਜੋਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਖਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਆਸਾਮੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਲਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਰ ਦੀ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਦੇਖ-ਰੋਖ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਘੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗਾਂ ਤੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਪਈ ਹੋਈ ਧੂੜ ਨੂੰ ਹਟਾਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਅਗਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਇਹ ਮਰਲਖ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਜਾਂ ਮਾਗਵੇਂ ਲਿਆਏ ਹੋਏ ਵਿਗਿਆਨੀ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸੱਚ-ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੇ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਘਾਟ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਤੇ ਉਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿੱਤ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੀ

ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਗਲਾ ਘੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰਬਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਾਬੂਜ਼ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰਿਆਨਕ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣਾ ਪਰਾਪਤ ਲੜਿਆਂ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਸਮਾਨੀ ਗਲਾ ਫਟਿਆ ਤੇ ਪੁਲਾੜ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ 1984 ਵਿਚ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਗਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਹਿਤ ਨਿਯੰਤਰਨਕਾਰੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਉਚਰਮ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਛੇ ਤੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਹੈ।

ਰਾਅ ਦੀ ਜਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਸਿਖਿਅਤ ਤੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਸਨ ਸਾਧਾਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਖਾ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਵਰਗੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਫੀਸਤ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਸਖਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਇਰਲੈਸ ਡੇਵੀਡ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇ ਵਿਸਤਰਤ ਸਿਖਲਾਈ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਮੋਰਸ ਕੋਡ" ਕਾਰਜ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਬੀ. ਐਨ. ਮਲਿੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੈਣਾ ਦੀ ਪਹਿਲ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕੇ ਉਲਟ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਵਾਇਰਲੈਸ ਸੈਣਾ ਨੂੰ ਰੋੜ੍ਹ ਮਰੇਜ਼ ਕੇ ਲਾਡਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਰੀ ਭਰਕਮ ਉਪਕਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਲਈ 1985 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਆਏ ਗਏ ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਸੂ. ਐਸ. 'ਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਬੰਡੇ ਜਿਹੇ ਠੋਸ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੈਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਬੰਡੇ ਲਾਡਕਾਰੀ ਹੋ ਰਹੇ।

ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਜਾਪਾਨੀ ਸੈਣ ਤਾਂ 1990 ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਗਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੈਣ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਨਾਭਾ, ਮੀਜੇ ਤੇ ਮੋਰੋਈ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਚੀਨ ਵਲ ਜਾਣ ਤੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਗੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਬ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹ ਜਿਤਨੇ ਆਖਾਰ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ "ਵੀਸਾਤਸ" ਤੇ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਸੰਚਾਰਕ ਉਪਕਰਨ ਹੁੰਦੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸੈਣਾਂ ਦੇ "ਸੀ ਡਬਲਯੂ" ਤੇ ਵੀ. ਸੀ. (ਲਹਿਰ ਸੰਚਾਲਣ ਤੇ ਬੱਲ ਸੰਚਾਰ) ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਸਨ।

ਸਿੱਧੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਫਸਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਭਾਵ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਨਾਤਕ ਤੇ ਉੱਤਰ-ਸਨਾਤਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਨਾਲ ਉਹ ਸਰਵ-ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਆਸਾਮੀਆਂ ਲਈ ਚੁਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਰਹਿਤ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਸੰਭਵ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਕਢਵਾ ਕੇ, ਦੁਖੀ ਕਰਕੇ, ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਭਾਵ ਜਲੀਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆਕਾਰ, ਸਨਿਮਰ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੋਚ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕੁਝ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਉਂਤਿ ਗਏ ਜਾਸੂਸੀ ਕੋਰਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਇਰਲੈਸ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਚਾਰ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਾ ਨਿਗੀਖਣ ਚੋਕੀਆਂ ਵਲ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ, ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੈਰ-ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅਫਸਰ ਛੱਡੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ, ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਸਨਕੀਪਣ ਦੀ ਦਲਦਲ ਤੇ ਕਾਈ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਲੀਸ ਢੰਗ ਦੇ ਅਧਮਾਨ ਭਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਵਿਗੇਏ ਕਾਰਨ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਉਚਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਭਾਲ ਅਤੇ ਪਰਤ ਲੋਫਟੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ "ਮੋਰ ਕੁੰਜੀਆਂ" ਵਾਲਾਵਾਂ, ਟਰਾਂਜਿਸਟਰਾਂ ਨੇ ਨਿਰੋਪਭ ਅੰਦੀਆਂ ਤੇ ਉਪਰ ਉੱਠਣ,

ਅਕਾਇਆ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸਟ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਭਾਵਨਾ ਰਹਿਤ ਦਰਸੇਬੰਦੀ, ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਸਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਤੇ, ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਉਪਕਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਗਤੀ ਰੋਧਕ ਬਾਥੂਆ ਵਾਲੇ ਮਕੱਤੋਂ ਜਾਲੇ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਅੜੇਰਾ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਫਸਰ 17/20 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪਿਛੇ ਵੀ ਇਕ ਪਦਵੀ ਤੇ ਖਰੌਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੁਕੀਲੀ ਖਰੌਜ ਦੇ ਉਪਰ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਤੰਗ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਮ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਕੁਝ ਜਿਆਦਾ ਸਨ।

ਟੈਕਨੀਕਲ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਅਮਲੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਬੜੀ ਅਣਸੁਖਾਵੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਨੌਕਰਾਂ ਖਾਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਪੇਖਪਾਤ, ਭਾਈ ਭਤੀਜਾਵਾਂ, ਧੜੇਬੰਦੀ, ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਇਸ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵਧਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨਸੀ ਅਵੇੜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਵਧਦਾ ਅਤੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਭਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਰੁੱਖੀਆਂ ਸਨਕੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਮਨਾਹੀ ਵਿਚਕਾਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। “ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕਨੀਕੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲਾ ਜਾਣਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਛੀ-ਛੀ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਰਾਂਜਿਸਟਰਾਂ ਡਾਇਉਡਾਂ, ਚਾਲਕ ਲਹਿਰਾਂ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਅੰਕੀ ਸੰਚਾਰਕ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਗਿਆਨ ਉਪਰ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੀ ਜੁੱਡਲੀ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੁਖਧਾਰਾ ‘ਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਸ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪੇਚ ਢਿੱਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁੱਠੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੂਠਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿਆਂਗਾ ਜਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੁਸਕੀਆਂ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਐਨਕਾਂ ਲਾਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਉਸ ਮਾਹੌਲ ‘ਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਜੋ ਅਯੋਗਤਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦਾ ਅੰਡਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਵੱਧ ਤੇ ਵੱਧ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਅਫਸਰ ਜੋ ਮੇਰਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਉਹ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੇ ਮੁਤਬੰਧਕੇ ਭਾਵ ਮੂੰਹ-ਬੋਲੇ ਪ੍ਰੋਤਰ ਸਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇ ਯਤੀਮ। ਪਹਿਲਾ ਵਰਗ ਤਾਂ “ਅਮਕੇ ਢਮਕੇ” ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਘਾਟਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗੁਣਾਂ ਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ।

ਮੈਂ ਸਿਖਰਾ, ਤੰਗ ਰਸਤਿਆਂ, ਲੀਹਾਂ, ਝੀਬਾਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਕਨੀਕੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੰਤਾ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਜਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਾਜ਼ੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਸੂਚੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ, ਵੱਡਾ ਭੂਚਾਲ ਆ ਗਿਆ।

ਮਿਸਟਰ ਬੋਸ ਜੋ ਇਲੈਕਟਰਾਨਿਕਸ (ਬਿਜਲਾਣੂ ਵਿਗਿਆਨ) ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ

ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਕੋਸ਼ਿਕ ਜੇ (ਟੋਲੀ ਕੰਪਿਊਟੀਕੇਸ਼ਨ) ਦੂਜੇ ਸੰਘਾਤ ਵਿਚਾਰਾ ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਕ
ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਰੋਸਟ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਅਧਿਕਾਰ
ਵਿਚਾਰਾ ਬਾਰੇ ਸੂਚੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾ ਅਫਸਰ ਨਵ-ਨਵੇਂ ਉਪਭੋਗ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਕ
ਵਿਚਾਰਾ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀ ਇਕ ਆਈ ਪੀ. ਐੱਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ।
ਕੰਪਿਊਟਰਾਨਿਕਸ ਬਾਰੇ ਸੰਬੰਧਤ ਪੁਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਖ਼ਤੀ ਸੰਘਾਤਾ ਨਾਲ ਸੂਚੀ
ਵਿਚਾਰਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਾਧਾ ਦੀ ਵੀ ਸਲਾਹਿਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।
ਨਿਰਧਾਰਤ ਸੰਤਾ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਵਿਚਾਰੀ ਮੁਖੀਆ ਨੂੰ ਸੁਨਾਕੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ
ਟੋਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ
ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜਾਦ ਸਾ
ਸਨ, ਸਭ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਸਰੂਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਰਪਸਰਤਾ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹਾਂ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਲ ਵੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੇ ਵਿਵਰਜਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਫੋਨ ਵਰਤਕੇ ਆਪਣੇ ਵਸਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ ਦੇ 18 ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੀ ਪਤਾ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਹਾ ਕੀਤੇ ਗਏ “ਬੰਦੀਆ” ਨੂੰ ਮੈਂ ਖਿੜੀ ਕਾਜ਼ੀ ਪੁਨਰ ਸੋਪਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਅਗਲਾ ਕੰਮ ਹੈ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਭਾਗੀ ਮੁਖੀਆ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਰਜਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਕਾਈ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਚਲੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਮੇਲ-ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਾਰਨ ਮੌਜੂਦਾ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਮੁੱਢਲਾ ਝਟਕਾ ਦੇਣ ਤੇ ਕੰਬਣੀ ਛੇੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਵਸਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਸਮੀਖਿਆ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ।

ਮੁੱਢਲਾ ਝਟਕਾ ਦੇਣ ਤੇ ਕੰਬਣੀ ਛੇੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸਮੀਖਿਆ ਪਰਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਤੇ ਨਵੇਂ ਉਪਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਆਰ. ਐਂਡ. ਡੀ. ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵਿਆਉਣ ਤੇ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਗੁਪਤ ਲਿਖਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਚੇਤਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸੁਆਗਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਨ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੇ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਸੰਚਾਰ, ਸੰਦੇਸ਼ ਰੋਕਣ, ਗੁਪਤ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਸ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਭੰਨਰੋੜ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਸਾਝੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ।

ਮੁਲਕ ਭਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੇ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸੀ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਕਈ ਉਪਕਰਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਲ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਡੀ. ਆਰ. ਡੀ. ਓ, ਡੇਲੂ, ਡੇ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਚੇਨਈ ਦੇ ਆਈ. ਆਈ. ਟੀ. ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਮਗਰੋਂ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਸ ਦੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਰਾਂ ਤੋਂ

ਨਿਗੀਰਤ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਸ ਦੀ ਤਰਨੀਕੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਆਯਾਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟੀ ਰਕਮ ਬਚਦੀ ਸੀ। ਨਿਗਰਾਨ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ, ਇਕ ਦੋਹਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਜ਼ੇ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਤੀਆਂ 'ਚ ਜੋ ਪੁਲੀਸ ਸਕਿਆਚਾਰ ਦਾ ਲਹੂ ਵਗਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਮੁਖਧਾਰਾ 'ਚ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਉੱਘੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਗਤਬਤੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮਗਰੋਂ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ, (ਐਸ. ਈ. ਏ.) ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਗਣਤੰਤਰਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚਾਰ ਗੇਚਰੇ ਰੁੱਖਕੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਵਜੋਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਿਹਿਤ ਹਿੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਪੁਲੀਸ ਸਕਿਆਚਾਰ 'ਚ ਫਸੇ ਸਨ, ਦੂਸਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਦਮਿਕ, ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਉੱਧਿਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਕਦੇ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਖਰੀ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਾਂਗਾ।

ਆਪਣਾ ਇਕ ਟੀਮਾਨਦਾਰ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਅਕਸ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੇ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਮੈਂ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੋਸ਼ਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤ ਤੇ ਤੁਕਾਵਟਾਂ ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਉਪਰ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ "ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੀ ਪਥਰਾਹਟ ਬਣੀ ਹੋਈ ਪਤਨੀ" ਦਾ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਤੇ ਵੈਰੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਤੇ ਟਰਾਂਸ ਗੈਸੀਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਕੋਚ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸੈਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਖੋਜ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉੱਦਮੀ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਘਰੇਲੂ ਦਿਸ਼ਾ ਸੂਚਕ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਰਾਅ ਨੇ 1969 ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਕੋਚ ਕਾਰਜ ਨੇ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਸੀਮਾ, ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਗਤਬਤੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੰਢ-ਤਰੁੱਪ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਥੋੜੇ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉ ਤੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿੱਟੇ ਦਿੱਤੇ।

ਭਾਰਤੀ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਫਗਾਨ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨਾਂ, ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਸਲਾਮੀ ਦਲਾਂ ਤੇ ਰੂਸੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਧੀਨ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਗਣਤੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰੋਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਹਿਰਾ ਤੇ ਗੁਪਤ, ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਖਚਾਖਚ ਰਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਕੋਲ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਸੀਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਅ ਤੇ ਸੈਨਕ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰੇਟ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੰਕੋਚ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਲਿਖਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਤਾਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਾਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਲਿਖਤ

ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਲ ਸੰਦੇਸ਼ ਰੋਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਜਾ ਤਾਂ ਰਾਅ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਾਧ ਸਨ। ਜਾਂ ਗੁਪਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਗ (ਜੇ. ਸੀ. ਬੀ.) ਨੂੰ ਰੋਕੇ ਜਾਣ ਸਨ। 1990 ਹਾਲਤਾਂ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ।

ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਤੇ ਲੱਕਾ ਦੀਪ ਦੇ ਰਾਜ ਮਿਲੇ। ਲਿਟੇ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਰਾਹੀਂ ਇੰਡੀਆ ਨਕਲੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਤਾਮਿਲ ਜਾਣਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਦਿੱਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਪੰਛੂ ਉਹ ਵਰਨ ਮਾਲਾਈ ਅੱਕ, ਅੱਕ-ਗਟਿਤ, ਵਰਨਮਾਲਾ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਅਸਮਰਥ ਸਨ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲਿਟੇ ਹਾਈਕਮਾਨ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲਿਟੇ ਖਤਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਜੇ ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਅ ਤੇ ਜੇ. ਸੀ. ਬੀ. ਵਿਰਾਗਾਂ ਦਿੱਧਰ-ਉਧਰ ਲਟਕਦੀ ਰਹੀ।

ਜੇ ਲਿਟੇ ਦੀ ਸੰਕੇਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਸਾਇੰਸ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਜਾਨ ਬਚਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਅ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੋਹਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਵੇਰੀ ਦੀ ਸੰਕੇਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਹੋਰ ਲੱਭੀਏ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ, ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਤੋਂ ਵਪਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਸੀ, ਗੁਪਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲ ਲੇਖੇ ਸਲਾਹ ਮਕਦਮੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਕੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਡਿਜਿਟਲ ਸੂ-ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਡਿਊਲ (ਫੰਟੇਆ) ਇਕਾਈਆਂ। ਮੰਗਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ, ਤੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਸੀ ਜੋ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀਆਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਉਪ ਬਾਬੂਆਂ ਦੀ ਸੁਸ਼ਨਤਾ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਜਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੁਸ਼ਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਜੋਧਪੁਰ, ਗੰਗਾਨਗਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਦੇ ਰੋਕ-ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਏ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਲੁਭਾਉਣੇ ਤੇ ਗਾਇਆਂ ਕਲਪ ਕਰਕੇ ਗੁਪਤ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਗਰੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਗੁਪਤ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਾਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਜਾਪਾਨੀ ਤਾਇਵਾਨੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਤੇ ਅਤਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਬੰਧਕ ਉਪਕਰਨ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਦੇ ਬਲ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਪੰਛੂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਸਥਾਨਕ ਪੇਤਰੀ ਰੋਡੀਓ ਸੰਚਾਰਨ ਤੇ ਪਾਰਗਮਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੂਖਮ ਉਪਕਰਨ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣਨੀ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ।

ਭਾਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ, ਖੇਮਕਰਨ, ਮੱਥੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੀਮਾ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਲਾਏ ਗਏ ਅਤਿਅੰਤ ਅਧਿਕ ਉਚਾਈ ਵਾਲੇ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਸੈਟਾਂ ਦੇ ਖਤਰਿਆਂ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੰਛੂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਰਾਗ ਦਿੱਤੇ। ਸੰਚਾਰ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਸੈਟਾਂ ਦਾ ਘਰਾ ਸਨ ਵਿਚਾਲੇ ਹੋਰ ਗੈਲੇ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਭੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਟਿਕਾਇਆ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਕਸੂਰ, ਰਾਮਪੁਰਾ, ਭਸੀਨ, ਪਵਾਟਾ, ਉਪਲ ਤੇ ਕਾਦੀਵਿੰਡ ਆਦਿ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਸੰਕੇਤਕ ਗੁਪਤਚਰ ਅਸਮੇਂ ਕਾਰਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾਤਰੂ ਦਲ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਦੀ ਆੜ ਹੇਠ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਰੋਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਾਧੇ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਕੇਤਕ ਰੋਧਕ ਸਕਟਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਚਰਚੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

1990-91 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਹ ਉਪਕਰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ ਮਾਰਗ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਖ ਫੈਕਸ, ਟੈਲੀਕਸ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਦਿ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਜੀ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਫੈਕਸ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦਸੀ ਉਪਾਅ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਟੈਕਸ ਰੋਧਕਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਭ੍ਰਿ-ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹੁੰਚਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੋਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਰੋਧਕ ਭਾਜਪਾ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਰਾਮ ਜਨਮ ਕੂਮੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰੰਭਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਸੂਖਮ ਆਯਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਪਕਰਨਾਂ ਨੇ ਮੌਲ ਲਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ 1991 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਉਪਕਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਰਾਮਾਤ ਕਰ ਦਿਖਾਈ। ਇਸ ਧਮਾਕੇ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਬੈਠ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੈਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਉਦਯੋਗੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਟੀਚੇ ਤੇ ਰੱਖੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਪਰਕ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਆਪ੍ਰੀ ਰੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਬਣਾਏ ਤੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਰੋਕ ਲੈਣਾ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਖਤਰਾ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਨਦਨਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਡੀ. ਤੇ ਐਸ. ਟੀ. ਡੀ. ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸਥਾਨਿਕ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਾਲਾਂ ਦੇ ਬੋਧ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਯੋਗਤਾ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਤਕ ਘੱਟ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਖਾਤਰੂ ਦਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਆਈ. ਐਸ. ਡੀ. ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪੀ. ਐਸ. ਟੀ. ਐਨ. ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਅੱਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਸੂਚੀਆਂ ਤੇ ਨੰਬਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਆਰ-ਪਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੰਬਈ, ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਕੇਂਦਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੋਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਨਿਗਮ ਛੇਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਨਿਗਮ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਕੋਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਜਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸਫਟਵੇਅਰ ਹੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਅਣਘੜ ਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ "ਕਨਸੇਲ" ਪਰਵੇਸ਼ਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਾਲੇ ਨੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨੰਬਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਸਥਾਨਿਕ ਖੇਤਰੀ ਐਕਸਚੇਂਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਆਰੰਭ ਸੀ ਇਸ ਨੇ ਜੇ ਸੰਭਵ ਸੀ, ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਅਣਘੜ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਵਾਲੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਫਟਵੇਅਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਟੈਲੀਫੋਨ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ "ਅਲਫਾ-ਨਮੋਰਿਕ" "ਅੰਕਿਕ" ਤੇ ਵਰਨਮਾਲਾ ਸੰਕੇਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ

ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੁੰਝਲਦਾਰ ਗਣਿਤ ਅਭਿਆਸਾਂ ਖਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੁਪਤ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਪੁੱਤ੍ਰ ਜਦ ਮੈਂ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਈ. ਥੀ. ਤੇ ਜੇ. ਸੀ. ਥੀ. ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਕਾਪੀਆਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹਣ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖ ਲਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੁਪਤ ਸੰਕੇਤ ਪੜ੍ਹਣਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਘੂਗਣਕ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਆਈ. ਥੀ. ਦੀ ਸੀ. ਯੂ. ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰਾਨ ਰਹਿ ਰਾਏ ਸਨ। ਇਕਾਈ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਹੋਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ "ਜੀ. ਯੂ." ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰੋਜਰਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਨੀਯੰਤਰਣ ਸੰਕੇਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਗੁਪਤ ਭਾਸ਼ਾ 'ਰਾਅ' ਤੇ 'ਜੇ. ਸੀ. ਥੀ.' ਵਲੋਂ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਫਾਈਲ ਦੱਬਕੇ ਰੱਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੀ ਅਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਲਈ ਸ਼ਰਮ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ 'ਘਰ' ਦੀ ਸਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ 'ਜੀ. ਯੂ.' ਵਿਚ ਕਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਚਾਬ ਕੀਤੀ। ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਐਮ. 16, ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਮੇਸਦ ਕੋਲ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਸੰਖੇਪ ਸੰਕੇਤਕ ਕਲਾ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸੋਫਟਵੇਅਰ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦੀ ਰਜਵੀਜ਼ ਦੇ ਠੰਢੇ ਹੋਣ ਲਈ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੂਸਰਾ ਵਧੀਆ ਸੁਝਾਉ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨੌਜਵਾਨ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਮੇ ਦਾ ਇਕ ਦਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਣਿਤ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਸੀ, ਬੁਣ ਕੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਤੌਰ ਵੰਟ ਕੇਰਾ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਸੰਕੇਤਕ ਉਤਾਰੇ, ਲਘੂਗਣਕ, ਕੁਮ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਸੁਮੇਲ, ਵਰਨ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਛੋਟੀ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਿੱਧ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰੋਜਰਾਂ ਵਲੋਂ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਰਹੀਮ ਯਾਰ ਖਾਂ, ਸਖੋਰ ਤੇ ਹੋਦਰਾਬਾਦ ਵਲੋਂ ਰੋਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹੇਠਲੀ ਸਤਰ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਏ। ਪੁੱਤ੍ਰ ਅਸੀਂ "ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।"

"ਧੰਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਇਕਾਈ" ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਮਾਤੰਗਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਕੰਮ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈ ਸੀ, ਜੋ "ਡੀ. ਆਰ. ਡੀ. ਓ." ਤੇ "ਆਈ. ਆਈ. ਟੀ. ਓ." ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਟਾਲਮਟੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਨਿਰਣਾ ਬੰਦ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜਹੀਨ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲਘੂ ਰੇਡੀਓ ਸੰਚਾਰਕਾ, ਠੋਸ ਰੀਸੀਵਰਾਂ ਤੇ ਫੇਕਸ ਰੋਧਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਨੌਜਵਾਨ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਰਦੂ ਵਲੋਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਮੇ ਦੀ ਇਕਾਈ ਉਪਰ ਪਥਰਾਹਟ ਬਣੀ ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਉਚਿਤ ਤਰੀਕੇ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਦੋ ਠੋਸ ਗੱਡੀਆਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜੋ ਉਪਲਬੱਧ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਐਚ. ਵੀ. ਰੇਡੀਓ ਟਰਾਂਸ-ਰੀਸੀਵਰ, ਅਚੈਲ ਵੀਡੀਓ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ, ਸਪੋਟ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਗਰਮੱਛ ਵਾਲੇ ਚੁੰਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਸੂਚਕਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਸਰੀ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਜੋ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਉਹ ਚੇਕਸੀ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਡਿਜ਼ਿਟਲ ਵੀ. ਐਚ. ਐਫ. ਸੰਚਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਰੇ

ਵਾਲੀ ਬੈਟਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਗੁਪਤ ਰੋਡੀਓ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਪਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਉਹ ਉਪਕਰਨ ਪਿਆਦਾ ਤੇ ਸਥਿਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਲਈ ਬੜੇ ਢੁਕਵੇਂ ਹਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜੇ ਟੀ. ਵੀ. ਟਾਵਰ ਤੇ ਮੁੱਖ ਵੀ. ਐਚ. ਐਫ. ਟਰਾਂਸਮਿਸ਼ਨ ਸਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਬੜਾ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਆਰ ਤੇ ਡੀ ਇਕਾਈ ਵਾਲੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਤੇ ਆਗਰਾ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਤਕ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਚਾਈ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਐਂਟੀਨਾ ਲਗਾ ਕੇ ਹਾਈ ਫਰੀਕੁਐਂਸੀ ਦਾ ਗਰੀਸ਼ਮੀਲ ਰੋਡੀਓ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਕਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਸੀਮਾ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਗੁਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਧਮਾਨਜਨਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਸਨ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਸਿਰਤੋੜ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸ਼ਕਤਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਆਟਾਕਾਨੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਈ. ਥੀ. ਨੇ ਕੁਝ ਪੀ. ਸੀ. ਏ ਟੀਚ ਤੇ ਐਕਸ ਟੀਚ ਅੰਕੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲੈਣ ਤੇ ਭੰਡਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਕਲਰਕ ਰੈਮਿੰਗਟਨ ਟਾਈਪ ਗਾਈਡਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬੜੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰੋਸਨ ਵਰਗੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਵਾ ਲਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਾਤਾਨਕੂਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਡੱਬੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਪੇਟ ਕੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਏ. ਸੀ. ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਨਕਲੀ ਦਿਮਾਗਾਂ ਨੂੰ ਨੰਬੇ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਚਲਦੀ ਰਹੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਾਕਮ ਦੇ ਕੁਝ ਚਹੇਤਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਤੇ ਵਾਤਾਨਕੂਲਾ ਦੀ ਫ਼ਿਪਾਲਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

1984 ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੋਨੋਡਾ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਧੀਆ ਪੀ. ਸੀ. ਐਕਸ ਟੀ. ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਬੰਦੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਜਾਦੂ ਦੇ ਡੱਬੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਐਸ. ਐਸ. ਡੀ. ਓ. ਐਸ. ਸ਼ਬਦ ਸੰਪੰਨ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਭੋਟਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੁਸਲਾ ਕੇ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਗੁਰ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਕਲੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਮਝ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਥੀ. ਵਲੋਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਪਰਚਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। (ੳ) ਐਕਤਿਆ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਅਮਲ ਤੇ ਭੰਡਾਰ (ਅ) ਆਵਾਸ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ (ੲ) ਚਾਲੂ ਸੰਚਾਰ (ਸ) ਸਮੁੱਚੇ ਅੰਕੜੇ ਤੇ ਧੁਨੀ ਸੰਚਾਰ ਫੋਕਸ ਤੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ (ਹ) ਸੰਖੇਪ ਸੰਕੇਤ ਕਲਾ (ਕ) ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ (ਖ) ਜਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਯੁਕਤੀ ਯੁਕਤ ਕਰਨਾ। ਕੌਸ਼ਿਕ ਨੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸਮੀਖਿਆ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਸਹੂਲਤ ਇਕ ਸਵੇਦ ਹਾਥੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧੂਰੀ ਇਕੱਲੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਚਲੇ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪੱਖਿ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਹਸ ਭਰਪੂਰ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹਟਾਕੇ 3 ਸੀ. ਐਮ. (ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਚਾਰ ਕਮਾਡ ਪੁਲਾੜ ਵਿਮਾਨ) ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਲਗਭਗ 200 ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਆਉਂਦਿਆਂ

ਵੇਖਕੇ ਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਕੰਧ ਉਸ ਨਾਲ ਪੀਦਿਆ ਵੇਖਕੇ ਹਰ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਤੋਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਨੇ ਦੋਹਾ ਪ੍ਰਜੇਕਟਾ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮਾਈ. ਟੀ. ਦੇ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੋਚੀ ਗਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਾ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬੋਸ ਤੇ ਸਕਾਰਡਰ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੌਸਿਕ ਨੇ ਗੁੱਝਲਦਾਰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਿਡ ਉਭਾਰ ਤੇ ਬਿੰਬ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਦਰੁਤ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੰਬਲ ਰੂਸੇ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾਵਾਂ। ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ਰੂਆਂ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਜਿਲਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁੱਖ ਕੰਧ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਠੱਕੇ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਪੀ. ਐਸ. ਟੀ. ਐਨ. ਨਾਈਨ ਦਾ 18 ਕਿਲੋਮੀਟਰ 'ਚ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਵਿਛਾਉਣ ਤੇ 102 ਲੱਖ ਖਰਚੇ ਆਵੇਗਾ। ਯੂ. ਐਚ. ਐਚ. ਦਾ ਖਰਚਾ 105 ਲੱਖ ਆਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਤਿੰਨ ਸੀ. ਐਮ. ਦੀ ਸਕੀਮ ਤੇ 20 ਲੱਖ ਖਰਚੇ ਆਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਟੋਂਤੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਉਸਦੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ 'ਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਥੀ. ਦੀ ਨਵੀਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਯੂਨਿਟ ਦਾ ਕਮਾਨ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਫ਼ਿਸਲਾ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ। ਤਿੰਨ ਸੀ. ਐਮ. ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅੰਨ-ਨੰਦੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਤਕ ਇਹ ਸੰਪਰਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਜੋ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਨਚਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਸ਼ੰਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਗੁੱਝੇ ਸਾਜਿਸ਼ੀ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਬੰਦਲਾਂ ਗਏ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਰਾਇਣਨ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੱਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੰਗਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਤਿੰਨ ਸੀ. ਐਮ. ਦੇ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਪਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜੋ ਆਈ. ਥੀ. ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸੋਫਟਵੇਅਰ ਤੇ ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਦੇ ਆਯਾਤ ਤੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਅਗਲਾ ਤਰਕਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਪੁਰਾਣੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਦੇਖਰੇਖ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਅਫਸਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਉਪ ਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਮੇਰੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਛੁੱਟੀ ਸਮੇਂ ਲੋਹ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਮਗਰੋਂ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੱਬ ਮਾਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਰੇਖਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਰਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਧਮਾਕਾ ਖੋਜ ਬਾ, ਸਿਆਚਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਤੇ ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਇਕੋ ਆਸਰਾ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸੀ ਨਗਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹਾਈ ਵਰੀਕਿਊਨਸੀ ਲਾਈਨ ਸੀ। ਪੀ. ਐਸ. ਐਨ. ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕਾਰਜ-ਵਿਹੂਣਾ ਹੋ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨਾ ਵੀ ਸਿਗਨਲ ਕੋਰ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹਾਈ ਵਰੀਕਿਊਨਸੀ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਰੇਖਾ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਕੇ ਮੈਂ ਦੇ ਉਪ ਗ੍ਰਹਿ, ਉਪ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਨਗਰ ਤੇ ਲੋਹ ਵਿਚ ਤੇ ਇਕ ਫ਼ਿਸਲੇ ਜਿਹੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਰਜਵੀਜ਼ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਲੋਹ ਲਈ ਉਪਕਰਨ ਮਨਾਲੀ, ਰੋਹਤਾਸ ਦੌਰਾ, ਦਰਾਸ ਤੇ ਕਾਰਗਿਲ ਰਾਹੀਂ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਹ ਬੜੀ ਸਾਹਸ ਭਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਹਾਦਰ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਖਰਬਨਾਕ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਖੋਲਿਆ ਤੇ ਆਨੰਦ ਵੀ ਮਾਣਿਆ। ਇਹ ਫਿਰ ਜਜ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਲੋਹ ਤੇ ਸੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਅਮਲੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਟੋਲੀਫੋਨ ਨਾਲ ਗੰਢ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸੀ. ਐਮ. ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਸੂਚਨਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੇ ਰੱਖੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ। ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਗਵਾਹਟੀ, ਈਟਾਨਗਰ, ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਚੰਨੌਈ ਤਕ ਵਧਾਈ ਗਈ। ਮੈਂ ਗਵਾਹਟੀ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਇਮਫ਼ਾਲ, ਕੋਹੀਮਾ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾਗ ਤਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀ. ਐਸ. ਟੀ. ਐਨ. ਰਾਹੀਂ ਜੋੜਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਟਪੂਸੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਮੋਰੀ 30 ਸਟੇਸ਼ਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਆਮ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ, ਦੇਰੀ ਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਡਰਾਮੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਕੀਮ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ ਰਾਜਹੱਸ ਦੇ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਪਹਿਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੇਰੇ 1992 ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੋਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਕੇਂਦਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਨਾਮਨਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵ ਤੇ 'ਸਤਕੋਮ' ਉਪਕਰਨ ਦੀ ਦੂਰ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਅਣਪਧਰੀਆਂ, ਬੀਆਬਾਨ, ਉਜਾੜ ਤੇ ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦਾ ਸੇਖਾ ਵੰਗ ਸਰਫ਼ੋਨ, ਵਿਡੀਉਫੋਨ, ਤੇ ਵਸਤਾ ਉਪਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤੇ ਸਤਕੋਮ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਹੋਰ 50 ਸਾਲ ਲਗਣਗੇ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਚੀਨੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਉਪਗ੍ਰਹਿਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਦੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿਾਂ ਦੀ ਪੇੜ ਕੱਢਣ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਯਤਨ ਨੂੰ ਨਾਮਨਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਸੀ ਕਿ ਕੈਬੀਨੈਟ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੀ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰੇ। ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਲੜਕਿਆਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਮ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਸੰਕੇਤ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਸਿੱਟੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਹਾਂ। ਇਕ ਪਾਸਤ ਸੰਚਾਲਨ ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਧਰਾਤੇ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਗਿਲ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਾਰ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਸਲੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਦਿਮਾਗ-ਪੱਚੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਹੁ-ਪਾਸਤ ਤੇ ਗੱਠਵਾਂ ਸਹਿਯੋਗ ਹੀ ਵਧੀਆ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਨਾਲੋਂ ਸਤਕੋਮ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੰਭਾਲਣਾ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਲਾ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਸਫ਼ਟਵੇਅਰ ਤੇ ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਦੀ ਘਾਟ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਆਰ-ਪਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਐਂਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਵੱਡੀ (ਐਨ. ਆਈ. ਸੀ.) ਸਮੱਸਿਆ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੂਚਨਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਜਨਤਕ ਅਦਾਰਾ ਸੀ ਜੋ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੈਟਵਰਕ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਲਗਵਾਉਣ ਤੇ ਵੇਚਣ ਵਿਚ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਨਿਜੀਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ।

ਦੂਸਰੀ ਔਕੜ ਸੀਨੀਅਰ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਨਾਹ-ਨੁਕਰ ਸੀ। ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਤਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਫਟ ਗਿਆ। ਇਕ ਗਰੀਸ਼ਮੀਲ ਪਰ ਰੰਦ ਚਿਮਾੜਾ ਵਾਲਾ ਮੁੰਖ ਆਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅੱਡ ਰਹੇ ਤੇ "ਮੁੱਖ ਚੋਪਟੇ" ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਅੰਕੜਾ ਲੱਭਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਏਕੀ-ਫ਼ਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਘਾਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਫਟਵੇਅਰ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖ ਸਕਣਗੇ ਤੇ "ਫੁੱਲੀ ਵਿਧੀ" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨਿਯੰਤਰਨ 'ਚ ਰੱਖੇਗੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲਘੂ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀਕਾਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਸੰਚਮੁੱਚ ਹੀ ਐਨ. ਆਈ. ਸੀ. ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ, ਮੁੰਬਈ, ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਚੰਨਈ ਦੇ ਕੰਨੇ ਕਾਂਦਰਾ 'ਚ ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਤੇ ਸਫਟਵੇਅਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਪਈ। ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ. ਪੀ. ਯੂ. ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੰਪਿਊਟਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਕਰ ਸਕਣ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਢਾਂਚੇ ਵਾਲੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਐਨ. ਆਈ. ਨੇ 416 ਸ਼ਬਤੀ ਦੇ ਨੀਵੀਂ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਚੁੜਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਸਟ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਕੇ ਤੁਸੀਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਰਹੇ, ਇਕ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਐਨ. ਆਈ. ਸੀ. ਨੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਲਾਭ-ਪਾਤਰ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ। ਖਾਊ-ਪੀਊ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਪਰੇ-ਕਿਪਰੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਵਾ ਲਈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੈੜਾ ਤਜਰਬਾ ਮੈਨੂੰ ਅਟਾਰੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। (ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ) ਨਵੀਂ ਸੀ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਭਰਪੂਰ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੇ. ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਬਟੋਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬੂਲ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਰਤੋਂ ਯੋਗ ਨਾ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝਕੇ ਰੋਕ-ਮਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ 'ਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਤੇ ਮੁੱਖ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਕਿਤਨੀ ਹਾਸੇਹੀਟੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਆਧਾਰ ਮਸ਼ੀਨਗੀ, ਮੁੱਖ ਢਾਂਚੇ ਵਾਲੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਉਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲੈਕੇ ਜਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਤੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਸਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਬੁੱਢੇ ਖੁੰਭ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜੀਕਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰਨ ਤੇ ਅੰਕਣ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ

ਜਿਸ ਵੱਲ ਭਾਰਨ ਸੈਕਟੋਰ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੁਕ ਫੁਪ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਸਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਖਤਰਿਆ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਖਿੱਲਤ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜੋ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਆਲਸੀ ਰਿਹਾ। ਵੈਟ ਬੋਕ ਵੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਲੋਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਕਾਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਸੁਰੀ ਰਹਾ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ 11 ਸਤੰਬਰ 2001 ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਚੁਰਮ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੇ ਦਸਪੂਰਨ ਭਾਨੂੰਨ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਉਦੋਂ ਸੱਖ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਭਵਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰ ਹੈ ਜਿਤਨੇ ਵਰਦੀਧਾਰੀ ਜੁਆਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਨੀਕੋਵ ਹਾਈਫਲਾਂ।

ਮੈਂ ਹੋਰ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ (ਆਮ ਵਰਗ) ਨੂੰ ਤਕਨੀਕ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ (ਤਕਨੀਕੀ ਵਰਗ) ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਮ ਵਰਗ ਦੇ ਅਫਸਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦ ਤੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਨ, ਤਕਨੀਕੀ ਇਕਾਈ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੋਕਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸੱਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸਾਬ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਅਫਸਰ, ਆਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਵਾਲੇ ਸਲੂਕ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਦੂਸਰੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦਾ ਆਯਾਤ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨੀਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਆਈ। ਬੀ. ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਕੰਮੀ ਜਮਾਦਰੂ ਸੱਚ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਆ ਧਮਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸੁਖਮ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਉਪਕਰਨ ਇਤਨੇ ਥੋਲੇ ਹਨ ਜਿਤਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਜ਼ਾਂ ਤੇ ਪਈਆਂ ਸੁਆਹ ਝਾੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਲੀਆਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਰਾਇਣਨ ਮੰਡਰਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਰਿਆਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਉਪਕਰਨ ਮੰਗਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ। ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ., ਯੂ. ਕੇ., ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਦੌਰਿਆ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲਘੂ ਉਪਕਰਨ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਕਾਫੀ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਉਹ ਖਰੀਦਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੰਡੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਯਤਨਾਂ ਉਪਰ ਅਜਿਹੇ ਉਪਕਰਨ ਮੰਗਵਾਉਣ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਪਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰ ਰੋਕ ਲਾਈ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਤੇ ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਰੋਗ ਤੋਂ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਯਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਐਟਮੀ ਤਕਨੀਕ ਖੁਲੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚੋਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਤੇ ਚੁਰਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਹਰ ਉਸ ਕਾਰਵਾਈ 'ਚ ਰੋਕ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਲ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ-ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਕਾਜ਼ਮ ਲਈ ਭੀੜ ਗਏ ਕੁਝ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਭਾਰੀ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨਾਟਕੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਾਗਾ। ਕੁਝ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਕੋਈ ਖਰਾਬ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦੂਰ ਘਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਨੰਕਾ ਲੈ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਸਾਰੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁਲਕ ਵਲੋਂ ਦੂਰਘਰ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਖ਼ਤਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਭਾਰ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਕ੍ਰਮਣ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆਤਮਕ ਉਪਾਅ ਵੱਖਕੇ ਹੋਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਦੂਰ, ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਡਿਪਟੀਆਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਕਮਰੇ ਤੇ ਸੰਭਾਵ ਕਮਰੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੱਖ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਛੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ ਤੇ ਹੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਰੋਪਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਲੱਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸੰਚਾਰ ਉਪਕਰਨ ਦੀ ਚੂਰਜਾ ਆੜ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁਲਕ ਨੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਸਵਿਚਾਂ, ਨੌਟ ਬੈਲਟ ਸਭ ਖਾਹਤ ਹੀ ਮੰਗਵਾਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਭੰਡਾਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਟੀਚੇ ਉਪਰ ਮੁੱਖ ਬਿਜਲੀ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਟੇਰੇਓ ਮਾਈਕਰੋਵੇਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਦੂਰ ਘਰ ਦੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਹੋਂਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਇਕ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੌਕਾ ਗੁਆ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਘੁਸਪੇਟ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਜਾਬਤੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ।

1992 ਦੇ ਫਰਵਰੀ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਅਸਫਲ ਏਕਤਾ ਯਾਤਰਾ ਪਿੱਛੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਜਪਾ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਵੇਖਣ ਜਾਚਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੇ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ, ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਰਾਜੂ ਭੋਯਾ, ਕੇ. ਐਸ. ਸੁਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਜੇ ਰਾਜੇ ਸਿੰਧੀਆ, ਐਚ. ਐਸ. ਸ਼ੇਖਾਬਾਈ, ਵਿਨੋ ਕਟਿਆਰ, ਉਮਾ ਭਾਰਤੀ, ਚੰਪਤ ਰਾਏ ਆਦਿ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਬੱਲਿਆ ਮਿੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਉਣ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਕੋਚ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤ ਲੈਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਉਪਕਰਨ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਡੀਓ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਨੂੰ ਭਟਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਟੇਪਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਟੇਪਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦਾ ਕਨੋਰ ਪੰਗਰਾਮ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਹੁਰੰਤ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਅੰਤਰਾਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਅੱਪੜੇ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇ. ਪੀ. ਲਹਿਰ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਵਿਰੋਧੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸਿਖਿਆ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਯਕੀਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਦਿਸ਼ਤਾ ਪੂਰਨ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਰਾਜਵੰਸ਼ੀ ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂਤਵ ਆਕ੍ਰਮਣਕ ਦਾ ਖਾਕਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਅਫ਼ਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਲੇ ਨਿਤ ਦੇ ਨਿਤ ਲੱਖਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚ ਦਸੰਬਰ 1992 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਚਾਗਦਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ., ਰਾਜਪਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਤੇ ਬਸੰਤਰ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਜੋ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਇਕ ਰੋਗੀ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮਾ ਭਾਰਤੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਖਾਸ ਨਸ਼ੀਬ ਨੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਸਜ਼ਬਾਤ ਤੇ ਝੁਕਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਕ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖੇ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਮਾ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਾਵਕ ਪਲਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਪਹਿਰਦਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਉਪਰ ਕੁਝ ਮਗਰੋਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਉਹ ਟੋਪਾ ਕੱਢਕੇ ਤੇ ਬੜੀ ਜਿਹੀ ਸੋਧ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਕੰਬਣੀ ਫੋੜਨ ਵਾਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਿਹ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਇਕ ਡਾਵਾਡੋਲ ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੁਝ ਚਾਅ ਬਾਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਰਖਾ ਉਲੰਘਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੌਣੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਲਿਖ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੱਕ ਤੱਕਾ ਡਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਲੀਆਂ ਟੱਪ ਗਏ ਤੇ ਸਜ਼ਬਾਤ ਫੜਕਾ ਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਸੀਤ ਨੂੰ ਚਾਹ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟੱਕਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਫਿਰ ਉਭਰ ਆਈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ 1200 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਗੀਆਂ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਕੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਭਿਆਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਰਚਨਾ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਹੁਣ ਹੋਏ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਂਬਾ ਛੋੜਿਆ। ਮੇਰੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਾਸ਼ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਸੁਦਾਈ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਜੋ ਆਡੀਓ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਸਬੂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੀਸਰਾ ਲੋਹ ਪੁਰਸ਼ ਨਹਿੰਦਰ ਮਿਦੀ ਦੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਖੜੀ ਫਿਲਮ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁੜ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਝੀ ਆਦਤ ਹੈ।

ਜਨਵਰੀ 1992 ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਪਲਟੇ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਜਾ ਟਕਰਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਸੂਸ ਬਲਾਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਜਾਸੂਸੀ ਵਾਲੀ ਤੇ ਭੁੱਲੀ ਭਲਾਈ ਮਾਈਕਰੋ-ਰੇਡੀਓ ਬੰਧਕ ਮਸ਼ੀਨ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਲਗੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਆਈ। ਬੀ. ਨੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਫੋਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਸੂਸੀ ਉਪਕਰਨ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਈ। ਬੀ. ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਜਦੋਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ, ਪਹੁੰਚਦੀ ਰਹੀ। ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਭੜਕ ਦੇੜ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚ ਉਹ ਉਪਕਰਨ ਹਟਾਉਣਾ ਭੁੱਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਬਿਜਲਾਣੂ ਜਾਸੂਸੀ ਉਪਕਰਨ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਜਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਪਕਰਨ ਹਟਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਾਰੇ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਉਪਕਰਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਸੋਲ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜੀ ਸਖਤ ਵੇਰ-ਭਾਵਨਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਥਾਂ ਤੇ ਲੱਗੇ ਉਪਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿਚ ਟੈਲੀਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਸ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀਆਂ ਟੋਪਾ ਸੋਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਉਟਨ ਮਹਿਲ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ।

ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਪਾਸ ਵਰਤੇ ਗਏ ਮੰਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕਰਾਏ। ਵਰਤੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਖੂਬਸੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਕਹਾਵਤਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁ ਟੋਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਿਆਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਟੀਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਬਦਨਾਮ ਪਰ ਬੜੀ ਬੁਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸਨ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਟੋਇਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਰਦੇ ਲੱਭਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਹਟਿਆ ਨਹੀਂ। ਸਨ। ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਟੋਪਾ ਆਈ. ਡੀ. ਦੇ ਪੁਰਾਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕੀ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੰਦੀ ਗਈ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਜੁੰਡਲੀ ਵਲੋਂ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬੰਬਾ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਸ਼ਤਰੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਾ ਜਿਸਦੀ ਸਹੂਂ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਦੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਿਚ ਸੁਰੂ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਗੱਦੀ ਤੇ ਭੈੜਾ ਆਦੇਸ਼ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਆਡੀਓ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਟੋਪਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਲਕਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੋਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਕਦੀਰ ਨੇ ਇਕ ਹੀ ਉਛਾਲ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਜਾ ਬਿਠਾਇਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਕਨੀਕੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵੇਰਵੇ ਨੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੰਦੇ ਪਹਿਲੂ ਉਹਦੀ ਪਾਰਸਾਈ ਚੰਘਟੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਚਾਈਆਂ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਹੁੰਦ ਵਿਚ ਲੁਕੀਆਂ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਸਦਾ ਹੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਫਾਲਤੂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਦੁਰਵਰਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਸਨ। ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਇਸ ਗਲਤ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਤੇ ਪੱਕਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਨਿਆਪਾਲਕਾਂ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹੇਠ ਲਿਆ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਭਵਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਹਾਮੀ ਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ: “ਕਿਉਂ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ?” “ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ?”

ਠੀਕ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਢਕਿਆ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ। (ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਿਸਤਰੇ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਰਸੋਈ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਪੱਕ ਰਹੀ ਖਿਚੜੀ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।)

ਮੁੜ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵਲ

ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ ਫਾਂਸੀ ਲਗਣ ਲਈ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਫੁੱਥਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।
—ਥਾਮਸ ਫੁੱਲਰ

ਮੇਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ ਦੀ ਮਿਆਦ 1992 ਵਿਚ ਐਮ. ਕੇ ਨਾਰਾਇਣਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸੀ. ਵੇਦਯਾ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣ ਦੇ ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਵੇਦਯਾ ਮੌਧਰੇ ਕੰਦ ਤੇ ਪਤਲੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਿਨ ਦੇ ਕਲੇਨ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾਧਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਉਸਨੇ ਵੀ ਰਿੰਤਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਲਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪੁੰਨੂ ਉਹ ਇਕ ਭੰਡ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਚੋਟਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੂਝ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਚੇ ਦੀ ਕਾਫੀ ਸੂਝ ਸੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਚੇ ਉਪਰ ਛਾਈ ਪਕੜ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਦਾ ਪੰਜਾਵਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਖਤਰੇ ਸਹੇੜਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ 1975 ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੁੰਡ ਜਿਹੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਕੱਲਕਤਾ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਤੇ ਲੁਕੀਆਂ ਛਿਪੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਾਰੇ ਉਚਿਤ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਹਕੀਕੀ ਤੇ ਜਮੀਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੁਲਕ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜੇ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਵੇਦਯਾ ਇਸ ਪੱਖ ਨੱਕ ਨੀਅਤ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਬਦਲੀ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਚੇ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਤੰਕਵਾਦ, ਤੋੜ-ਫੋੜ ਵਿਦ੍ਯੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਰੇ ਚਹੇਤੇ ਖੇਤਰ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਖੁਲ੍ਹਕੇ ਮੇਰੀ ਕੁਝ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲੈਣੇ ਸੰਭਵ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਭੁਕਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਤੇ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਹਥਿਆਰਬੰਧ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਦਾ ਬੇਟਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਵੀ ਉਸਦਾ ਜੋ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਸਭਾਵਿਕ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚ ਸੀ ਤੇ

ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮੁਖ ਧਾਰਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਮੁਜਲਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਲੇਖਕਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮੈਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਜਨਸੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਾਥੀ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ। ਮੈਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਾਰ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਬਰਟ ਫਰੇਡਰਿਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ "ਅੰਦਰਲਾ ਵੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲਾ ਜਿਹਾ ਖਾਹੁਣ ਲਾ" ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਫੰਦਯਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲੈਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਮੰਗ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਜਾਨੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ "ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ" ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਵਾਧੂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਸੋਧ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸੋਧ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

.. ..

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਚੋਰੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ-ਕਿੱਤਾ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਚੁੰਫਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚੌਕੀਦਾਰ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਜੇਨੀਆਂ ਗਾਧੀ ਜਾਂ ਚੁੰਫਲੀ ਦੇ ਆਗੂ ਲਈ ਰਾਹ ਕਰੇ ਤੇ ਜੋ ਖੇਤਰੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਅਸਾਧ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਉਸ ਕੋਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦਲਬਦਲੂਆਂ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਚਰਚਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗ ਅਜੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿਸ਼ਾ-ਹੀਣ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਬਣੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਅਜੇ ਵੀ ਸਭਿਆ ਬਲਿਆ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਧੁਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ, ਪੁਲੀਸ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ, ਸੈਨਾ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਕਤਲਾਂ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਲੁੱਟ-ਘਸ਼ੁੱਟ ਤੇ ਗੈਰਮਨੁੱਖੀ ਤਸੀਹੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬੜਾ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸਭ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਐਂਗ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਉਹਦੀ ਖ਼ਰਨਾਕ ਸ਼ਾਪ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇਲ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦਾ ਇਲਾਜ ਗਲਤ ਉਪਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਗੋਦੀ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਲਈ ਥਾ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ, "ਇਨਤਫਿਦਾ" ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਹਿਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਯੁੱਧ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਨਾਲ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹਥਿਆਉਣ ਦਾ ਘੱਟ ਪਰਚੀਲਾ ਢੰਗ

ਤਰੀਕਾ ਹੈ।

ਸਿਆਸੀ ਜੰਗ-ਭੇਡ ਨਾਲ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਈਆਂ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ 1983 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਵਕਾਰ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਾਰੂਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੇ 75 ਸੀਟਾਂ ਦੇ 45 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤਕੇ ਕਾਗਰਸ ਨੂੰ ਖੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਹਾਰ ਨੂੰ ਬਾਵਜੂਦਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਜੀ. ਐਮ. ਸਾਹ ਜੋ "ਗੁਲ-ਏ-ਕਰਫਿਊ" ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਅੰਤਰਾਲ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਅਲੜ੍ਹਪਣ ਨੂੰ ਜੰਗ-ਜਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਗਲਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪਈ ਤਰੇਖ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਿਰਾਨਗੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, 1987 ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਫਾਰੂਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਵਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ-ਫੇਰੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਫੁੱਧੀ ਹੋ ਗਈ। 1987 ਵਿਚ ਇਹ ਫ਼ੌਲਾਂ ਦੀ ਵਾਦੀ ਮੰਤ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। "ਤੁਰਕਮਾਨ" ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਸੁਰਾਗਾ ਫੌਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੋਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚਮਚੇ ਜਗਮੋਹਨ ਦੀ ਵੀ ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਹਿਲਾ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਉੱਚੇ ਟਿਕਾਟਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਸਰਕਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਫੌਜੀ ਬਲ ਹੀ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਜੁਆਬ ਜਾਂ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਤੇ ਨਵਾਜ਼ ਸ਼ਰੀਫ ਜਿਹੀਆਂ ਸਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲਕੜਤੰਤਰੀ ਤਜਰਬੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜ਼ੀਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਾਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਸ਼ਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕੌਮੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਨਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਵਾਦ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਪਾਹਾਦੀਪੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਮੋਢ ਪੂਰਬ ਦੇ ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ-ਫਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸੈਨਾ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਤਾਂ ਮੁਲਕ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਅਪਹਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਠੰਗੀ ਮਾਰ ਲਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਨਵਾਜ਼ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਕ੍ਰਿਸਟ ਤੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾਓ ਦੀ ਲੀਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੂੰ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆ ਦਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਬੇਦਾਰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਦੁਖਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜ ਕੇ ਵਿਗੜੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਡਾਲਰ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਖਰਚੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਮੇਂਗਰੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਜੰਗ ਤੇ ਫਾਲਤੂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਮਾਲ ਤੇ ਨਸੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਉਪਰ ਵਧ ਰਹੇ ਹਿੰਦੂ ਉਗਰਵਾਦ ਦਾ ਦਬਾਅ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਵਾਂ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਆਧਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਬੜੇ ਖਤਰਨਾਕ ਵੰਗ ਨਾਲ ਵਿੱਤੀ ਘਪਲਿਆਂ, ਹਿੰਦੁਤਵ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਚਕੀਲੀ ਦੁਬਿਧਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹਿਲਾ ਦੀ ਵਿਰਧਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਡਿੱਕ-ਫੇਲੇ

ਖਾਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਪੰਤਵੇਂ ਬਾਜ਼ ਸਾਜ਼ੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਸਲਾਹ
ਸੀ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੂਨ 1989 ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਟਾਕ ਸਮੇਂ ਉਸ
ਬਾਰੇ ਮਤੇ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਕਦੇ ਪਿਛਾਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਸਨੇ 1989 ਦੀਆਂ ਇਹੋ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ
ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਫ਼ਾਲ ਮਾਰੀ ਤੇ 1989 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 120 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸਹੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਖੁਸ਼
20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਗਰਸ ਦਾ ਹਾਸਟਰੀ ਪ੍ਰਤੀ
ਬਣਕੇ ਉੱਥਰੀ। ਹਿੰਦੂ ਉਥਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸੀ। ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਖੇਤਰੀ ਨੌਰਾਜ਼ਾ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਰਾਜਸੀ
ਪੱਧਰ ਦੀ ਜਾਦੂਮਈ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਗਾਂਗਰਸ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪਰਤੀ
ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਠੰਡੇ ਖਾਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਰਾਹ ਟਟੋਲਦੀ ਰਹੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੰਗਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਮੇਂਡਲ (ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਟਰੋਲ) ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ
ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਗਰਿਮਾ ਰਾਓ ਜੋ ਮਰਘਟ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਸੀ, ਇਸ ਬਿਨਾਂ
ਰੋਕਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਬੜੇ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕਾਰਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਗਤ
ਵਾਸੀ ਪਤੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਲੈਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ
ਦੇ ਮੁਖੀ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਅਸਫ਼ਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਭੇਡ ਤੇ ਰਹੇ ਹੋਣ ਲਾਜ਼
ਦੇ ਇਕੋਂਦਰ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਵਿਚ ਮੁਗਧ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਉਪਰ ਅਸਫ਼ਾਰ ਸਨ।
ਗਾਂਗਰਸ ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀਆਂ

ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਰਾਜਪਾ ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਿਆਸੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਪੌਰਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਫੌਜੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋਂਦ ਤਕ ਅਵੇਸਲੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਨਵੀਆਂ ਨਿਰਮਾਣਾਤਮਕ ਤੇਜ਼ਾਂ ਪਾਉਣ ਸਮੇਂ ਕਾਰਤੀ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਤੇ ਟੁੱਧਿਆਈ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਫਲ ਯਤੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਜਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਜਾਹਲੀਆ (ਕਾਫਰਾਂ) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਗੜ-ਵਿਆਪੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਟੁੱਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਹਿੰਦੂਤਵ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਾਧੇ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਏਜੰਡੇ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਤਹਾਜ਼ਿਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਕੌਟੜਤਾਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪੂਰਾ ਦੇ ਪੂਰ ਜੋ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਫੈਲਾ ਰਖੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਸਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਜਿਹੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕਾਈਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਈ ਹੋਈ ਜਾਸੂਸੀ ਘਰਾਬੰਦੀ ਸੀ।

ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣ-ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਰਾਮ ਜਨਮਭੂਮੀ ਦਾ ਪੱਤਾ ਖੋਰਣ ਲਈ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰਧਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਭੜਕਾਊ ਨੀਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਾਹਾ ਬੜਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਿਆਰ ਤੇ ਧਰਮ ਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੇ. ਐਨ. ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ, ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗੋਇਲ, ਗਾਂਜਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਐਸ. ਗੁਰੂ ਮੁਰਤੀ ਤੇ

ਸ਼ਰਮਾ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਯੁੱਧਿਆ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਉਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਤਬਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਏਨਾ ਵਿਚ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੰਤੂ ਓ. ਰਾਜਗੋਪਾਲ ਜੋ ਸਾਬਕਾ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ" ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪਰਿਧੇ ਵਿਚ ਜੁਧਾਏਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਰਿਟਾਇਰਡ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਐਸ. ਜੀ. ਲੀਕਸਿਤ ਨੇ ਪੁਗਟਾਏ ਜੋ ਸੁਨਦਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਕਾਸੀ ਦੇ ਸਿਵ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਵਾਕਫ਼ਕਾਰ ਨੇ ਹੋਰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਵਸੈਨਾ ਇਕ ਖੇਤਰੀ ਸੰਗੋਰਨ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀ ਬਾਲ ਠਾਕਰੇ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੂਰੀਆ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਸ਼ੰਕ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਮਸਜਿਦ ਢਾਹੁਣ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰੋਖਲੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਘੱਟ-ਘੱਟ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਉਭਾਰ ਭਾਰੂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਵਾਬੀ ਭਾਰਵਾਈ ਕਰੇਗੀ।

ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁ-ਪੜ੍ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਬਜਰੰਗ ਦਲ ਤੇ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ "ਵਿਵਾਦ ਪੂਰਨ" ਢਾਚਾ ਵਿਕਸਿਤ ਢਾਚਾ। ਢਾਹ ਦੇਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈ-ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਭਾਜਪਾ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਧਾਰਮਕ ਜਜ਼ਬਾਤ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਮੁੱਢਲਾ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਤੇ ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਮਲ ਸਮੇਂ ਨਰਮ ਰੂਪ ਅਪਣਾਇਆ। ਪੰਤੂ ਉਹ ਸਭ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ ਤਿਉਹਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੀ ਮਿਥੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਗਜ਼ਨਾ ਦੇ ਮਹਿਮੂਦ (ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਗਜ਼ਨੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗਜ਼ਨਾ ਰਿਆਸਤ ਜੋ ਅਥਾਸਿਦ ਖਲੀਫਿਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਭਰੀ) ਹੱਥੋਂ ਸੱਤ ਵਾਰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਮਨਾਬ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। (ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਅਧੀਨ ਜੁਨਾਗੜ੍ਹ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸੀ)। ਖਲੀਫੇ ਨੇ ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਹਲ ਝੁੱਤਪਸਤ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦੇਣ ਦੇ ਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਜ ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੰਦਰ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਰਾਚੀ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮੰਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰੋਸ ਵਿਖਾਵੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਸੱਤ ਵਾਰੀ ਢਾਹੁਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ ਜੋ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਗਲਪਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੰਝ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ-ਕਾਰਜ ਸੀ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਮਾ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਗੰਥਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਭਾਵਕ ਤਨਾਅ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਮ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਪਤਨੀ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਗਵਾਹ ਸੀ। ਇਹ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਚੰਪਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਾਪਸ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਮੋਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਬਾਇਲੀ-ਵੰਸ਼ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਅਗਨੀ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਫੇਰ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਪਟਿ-ਪਟਿ ਨਿਕਟ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੋਬਿੰਦ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੀ। ਰਾਜਪਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਜਕ ਮੰਡ ਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਰਟੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਰਾਹਤੀ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਮ ਜਨਮਭੂਮੀ ਲਹਿਤ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰੇ ਤੇ ਸਾਧਵੀ ਰਿਤੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਜੋੜੀ ਦੀ ਪੀੜਾ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਵੇਖਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਸਹਿਰ ਦੀਆਂ ਘੁੰਟਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁਕਾਮ ਨਾਲ ਨਿਗਲਿਆ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਿਟਲਰਾਂ (ਤਾਨਾਸ਼ਾਹਾਂ) ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧ ਅਜੇ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਹਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ-ਸਵੇਰ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਅਗਨੀ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰਸਮ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਅਟੱਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਨਾਲ ਵੀ ਸੁਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੰਟੀ ਦੇ ਸਾਥੇ ਨੇੜਾ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਉਕਤਾ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਮੇਰਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਦੁਆਈਆਂ ਬਣ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਸੂਖਮ ਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਘ ਇਕੱਠੇ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਕੋਈ ਭਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਵਾਪਰੀਆ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਬਣੀ। ਉਹ ਇਕ ਰੂਪਨਾਸ਼ ਸੀ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਹੀਂ। ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਹੱਦ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬ ਵਿਚ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚਿੰਘਾੜੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਨੇਤਾ ਬਣਨ ਦੇ ਗੁਣ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੱਟੜਤਾ ਕਾਰਨ ਧੁੰਦਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ-ਧਰਮੀ, ਬਹੁ-ਜਾਤੀ, ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰੀ ਮੁਲਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਕਾਫ਼ ਉਹ ਆਖਰੀ ਸੀਮਾ ਛੋਹ ਲਵੇ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਨੀਯਤ ਤੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਬੂਤ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਤੇ ਗੁਰਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਊ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਮੇਰਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਗਰਮ ਖਿਆਲੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੇਸਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਖਾਤਰਕੁਵਾਦ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੋਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਦੋਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦਿਨ ਮੁਲਕ ਲਈ 6 ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਵਲੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਉਪਰ ਕੁਸ਼ਗਣੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲਾ ਹਵਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 6 ਦਸੰਬਰ 1992 ਦੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਵੇਦ ਪਰਕਾਸ਼ ਗੋਇਲ ਦੇ ਬੇਟੇ ਪਿਯੂਸ਼ ਗੋਇਲ ਨਾਲ ਐਲ.
ਕੇ. ਅਭਵਾਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਤੇਜ਼ ਤੇ ਚਤੁਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਅਭਵਾਨੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਘੋਖਵੀਂ ਪੜਤਾਲ
ਦੀ ਚਿੰਤਾਤਮਕ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਦਾ ਰਾਗ ਹੀ ਅਲਾਪਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਨਾਅਰੇ
ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਧੀਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ "ਹਿੰਦੂ ਚੇਤਨਾ" ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ
ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਰਾਕਟ ਨੂੰ ਦਾਗਣ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਸਦੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਰ ਤਿੱਖੇ ਸ਼ਬਦ
ਉਸਦੀ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਸਲੀ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹਦਾ
ਭਾਡਾ ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ, ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ
ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਅਭਵਾਨੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਛਲਾਵੇ ਦੇ ਪਰਦੇ ਦੀ
ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸੰਘ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਆਪਾਤਕਾਲ
ਸ਼ਿੱਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਕਰਨ
ਤੇ ਭੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਦਮੇ ਬਾਰੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਝਦਾ ਕਰਿਝਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਤਬਾਹੀ ਵੇਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ

ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਕਿ ਸੱਚ ਸਦਾ ਹੀ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਲੁਕਾਉਣੇ ਝੂਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜੋ ਆਦਮੀ ਸਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਮਗਰੋਂ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਖਰ ਇਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਘਸਿਆ ਪਿਟਿਆ ਆਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਚ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਝੂਠਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

—ਜੇਨ ਸਟੂਅਰਟ ਮਿਲ

ਮੇਰਾ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨਾਲ ਦੇਬਾਰਾ ਬਣਿਆ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਅਤਿਆਚਾਰ ਮੰਨੇ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪ ਮਹਾਦੀਪ ਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਬਾਰ ਪੁਆਵਾ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਕਾਰਨ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਖਲਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦੁਖਾਤਕ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਦੱਖਣ 'ਚੋਂ ਮਿਲੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਵੱਟ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੁਖਾਤ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਸਿਰਫ਼ ਭਰਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਕੇ ਹੀ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਸਕੀ ਸੀ ਭਾਵ ਇਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵੇਰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਤੇ ਪਤਵਾਰਹੀਣ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਖਰ ਇਕ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਰਹੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਆਗੂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਪਿਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਆਰਜ਼ੀ ਸਮਝੌਤਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਅੱਗੇ ਆਵੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਸਿਆਣੀ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੂਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਕ ਹਾਸੀਏ ਤੇ ਬੈਠੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਰਾਓ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਈ, ਭਾਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਰਹੇ ਪੜੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਇਕ ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਓ ਉੱਘਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਤੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਓ ਰਾਜਸੀ ਗਲਿਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਸ਼ਕਤੀ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਦਲਾਲੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਲੋਕਰਾਜ ਦੀ ਬਲੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਨਾਵਾਰਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਲੋਕਰਾਜ ਦਾ ਉਹ ਆਗੂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਲਪ-ਸੰਖਿਅਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਰਬੀਨ ਝਾੜਖੰਡ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਮੋਰਚਾ (ਜੇ. ਐਮ. ਐਮ.) ਤੇ ਵੰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਘੇ ਦਲਬਦਲੂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਵਲ ਸੰਧਿਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਜਿਹੇ ਸਾਧੂ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਤੇ ਭਵਿੱਖ-ਗਿਆਤਾ ਐਨ. ਕੇ. ਸਰਮਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਓ ਦੇ ਰਾਜ-ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਰਮਾ

ਜੋ ਲੰਬਾ ਸਵਾਮੀ ਵਾਂਗ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਸੀਹਾ ਸੀ। ਰਾਚਿ ਨੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਜਿਹੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਤਾਕਤ ਦੇ ਅਭਿਲਾਖੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਸੂਹ ਲੈਣ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਤੇ ਬਾਰਾਨਾਸੀ "ਆਇਆ ਰਾਮ" ਤੇ ਗਿਆ ਰਾਮ" ਨੂੰ ਕੁੰਡੀਆਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਇਹਨਾਂ ਭਾਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਅਤਿ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਧੜੇ ਦੇ ਕਥਿਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਸਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਸਮਝ ਕੇ ਕੁਝ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਪਦ ਲਈ ਰਾਚਿ ਦਾ ਕਿਰਪਾ-ਪਾਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਕਪਟੀ ਢੰਗ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਸਾਮ ਦੇ ਇਕ ਤਿਕੜਮ-ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਇਕ ਬੜਾ ਸਰਮਨਾਕ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਸੰਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਸ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਦੀ ਲਾਹਪਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ੋਰ-ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਚਿ ਘਪਲਿਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਸਟਾਕ ਮਾਰਕੀਟ (ਸਰਾਫਾ ਬਾਜ਼ਾਰ) ਦੇ ਲੁਟੇਰੇ ਹਰਸਦ ਮਹਿਤਾ ਦੀ ਘਿਨਾਉਣੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਰਾਚਿ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਖਰੀਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕਥਿਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਹੀ 'ਮਾਲ' ਭੇਜਿਆ, ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਦੀ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਛਵੀ ਚਰੂਰ ਚਮਕੀ ਪਰ ਇਹਦੀ ਛਵੀ ਇਕ ਕਾਲੇ ਨਾਗ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਂਗ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਚਿ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਉਸਦਾ ਪੱਛਮੀ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਇਕ ਗਾਂਢਾ-ਸਾਂਢਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਤੇ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਤੋਂ ਲਾਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਤਕ ਮੈਂ ਗੋਰਗਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝੇ ਤੇ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਯੂ. ਐਸ. ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਇਹ ਜਾਣ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ 5 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਏਲਚੀ ਵਲੋਂ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਸਮੇਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇਕ "ਹਮਦਰਦ ਜੱਲਾਦ" ਵਜੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵੀ. ਜੀ. ਵੇਦਿਆ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਚਿ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਚਿ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੁਆਨੀ ਓਥੇ ਹੀ ਲੰਘਾਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਸੀ।

ਮਗਰੋਂ ਰਾਚਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਝਾੜਖੰਡ ਮੁਕਤੀ ਸਰਚੇ ਤੇ ਹੋਰ ਔਡ ਹੋਏ ਧੜਿਆਂ ਤੇ ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਭਾਵ ਆਜ਼ਾਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁ-ਮੱਤ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਸੋਈਆਂ ਨੇ ਰਾਚਿ ਦੀ ਰਸੋਈ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਰਭਾ ਪਕਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਰਾਚਿ ਸਮੇਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਕਥਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਰਾਚਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿੱਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਰਿਸਵਤਖੋਰੀ ਦੇ ਕਥਿਤ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ

ਹੋਇਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਇਕ ਦੁਰਬਲ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਕਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਪਤਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਘਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੀ ਇਹ ਮੋੜ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵਲੋਂ ਅਚਾਨਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖ ਸੀ।

1992 ਤਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਨੂੰ ਅਯੋਗ, ਗੁਸੇਲੇ, ਫੰਬ ਤੇ ਮੁਜਰਮ ਖੁਫ਼ਿਆ ਨੂੰ ਸਹਾਰੇ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਮੁਦਾਪਲਿਤ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਨਿਗੂਣੀ ਹੀ ਸੀ, ਆਏ ਵਿਚ ਨੂਤ ਬਾਬਾ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਨਫਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਹੁਣ ਸ਼ਹਰ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਇਕ ਸੁਰੱਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਟੱਚੀ ਸਿਆਸੀ ਬਿਚਾਰਥਾ ਪਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੱਡੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਾਗ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਲਹਿਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਖਰੀ ਭਾਵ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਚਲਦੀ ਗਈ ਤੇ ਆਖਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਯੋਗ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਤੋਂ ਦਿੱਤਾ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਤਲਗਾਰਤ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਵਾ ਪੱਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਘੁਸਪੈਠ ਉਸਦੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਪੁੱਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਆਈ, ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਹੇਠਲੇ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਜਿਲੀ ਜਿਹੜੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਦੇ ਸੀਤ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵੀਰੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਅਫਗਾਨ ਇਲਾਕੇ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਗਏ ਸਨ।

ਜੀਆ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਭੀ ਰੋਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸੀਮਾ ਉੱਪਰ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਉਦੀ ਅਰਬ ਦੇ ਵਹਾਬੀਆ, ਇਰਾਕ ਦੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਨੇ ਫਿਰਕੂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਦਲਾਂ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਈਰਾਨ ਤੇ ਇਰਾਕ ਲਈ, ਪਰੋਖ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਈ ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਫਿਰਕੂ ਚੰਗੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। 1990-92 ਤੇ 1997-98 ਵਿਚ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਤੇ 1990-93 ਤੇ 1997-99 ਵਿਚ ਨਵਾਜ਼ ਸਰੀਫ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੈਨਾ ਤੇ ਰਾਲਿਬਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਤੇ ਅਲਕਾਇਦਾ-ਉਲ-ਸੁਲਬਾਹ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਏ. ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਲਹੂ-ਭਿੱਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰੋਖ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੱਧ ਯੁਗੀ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

1992 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਓਸਾਮਾ ਬਿਨ ਲਾਦੇਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਹਿਜਬ-ਉਲ-ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ, ਹਰਕਤ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ, ਸਿਪਾਹ ਸਾਹਾਬਾ, ਮਰਕਜ਼ ਅਲ-ਦਾਵਾ ਅਲ ਇਰਸਾਦ, ਲਸਕਰ-ਇ-ਤਾਇਬਾ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵੱਖ ਹੋਏ ਜਹਾਦੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਸੁੰਨੀ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੈਚਨੀਆ, ਬੋਸਨੀਆ, ਕੋਸੋਵੋ ਤੇ ਫਿਲਪਾਈਨ ਤਕ ਵਧਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ

ਦੇ ਉੱਗਰ ਪੂਰਬੀ ਡਰਕਸਤਾਨ ਦੀ ਲਹਿਰ (ਈਟਿਮ), ਚੀਨ ਦੇ ਕਿਆਂਗ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਤੇ ਉਜ਼ਬੇਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਲਹਿਰ (ਆਈ. ਐਮ. ਯੂ.) ਵਿਚ ਉਲਝੇਵੇਂ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹਿਆਨ ਪ੍ਰਿਥਿਆ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਵਪਾਰ ਕੇਂਦਰ (ਡਬਲਯੂ. ਟੀ. ਓ) ਉਪਰ ਬੰਬਾਰੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਉਸਦਾ ਬਿਨ ਲਾਏਨ ਦੇ ਦਲ ਦੀ ਯੂ. ਐਸ. ਵਿਚਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਰਾਜ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰੇ।

ਭਾਰਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਸੋਧ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾਤਕੂਵਾਦ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਡਰਵੇ ਉਛਾਲੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀਆਂ। ਜੇ. ਆਈ. ਐਨ., ਜੇ. ਆਈ. ਐਮ. ਤੇ ਜੇ. ਆਈ. ਐਕਸ. ਦੀ ਸਾਝੀ ਕਾਰਵਾਈ (ਜੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਖੋਫਨਾਕ ਅੰਗ ਸਨ) ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਤਕ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਖਾਤਕੂ ਦਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ., ਐਨ. ਆਈ. ਐਮ, ਉਲਫਾ, ਬੋਫੋ, ਤੇ ਡੀ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼, ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਅੱਡਿਆਂ ਤੇ ਕੀਤੀ।

ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਰਹਿਮਾਨ ਕੱਲੂ (ਮਈ 1989 ਤੋਂ ਅਗਸਤ 1990 ਤਕ) ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਅਸੱਦ ਦੁੱਰਾਨੀ (ਅਗਸਤ 1990-ਮਾਰਚ 1992), ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਜਾਵੇਦ ਨਾਸਿਰ (ਮਾਰਚ 1992-ਮਈ 1993), ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਜਾਵੇਦ ਅਸ਼ਰਫ ਖਾਂ (ਮਈ 1993) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਤੇ ਨਵਾਜ਼ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਸਮੇਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅੰਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਜਾਹਿਲ ਤੇ ਕਾਫ਼ਿਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬਧਤਾ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਰਤਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਨਾਸਿਰ ਜੋ ਸਿਖਿਆ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸੀ, ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਕੱਟੜ ਮੂਲਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਮਾਇਤ-ਇ-ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਤਬਲੀਗੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਲ-ਕਾਇਦਾ ਉਲ ਸਥਾਹ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੁਲਾਫਿਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ੀਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਤਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਇਸ ਅੰਗ ਨੇ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਜ਼ੀਆ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਨਕਲੀ-ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਰੂਸ ਵਲੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੂੰ ਅਜਿੱਤ ਹੋਣ ਦੀ ਆਖ਼ਾ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਹਮੀਦ ਗੁੱਲ ਜੋ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੈਨਿਕ ਆਗੂ ਸੀ, ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਫੌਜੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

.. ..

ਭਾਵੇਂ ਮੋਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੰਬੰਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਉਪ ਮਹਾਦੀਪ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਨੇੜਲੇ ਭੂਗੋਲਿਕ

ਸਿਆਸੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਇਸਦੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ "ਜਾਸੂਸੀ ਘੋਰਬੀ" ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਹਾਈ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਖਿਲਾਓ ਵਿਚ ਸਮੂਲੀਅਤ ਥਾਰੇ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੀ. ਐਸ. ਫਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਉਥੇ ਵਰਗ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਫੰਨਟੇਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਇਕਾਈ ਵਲੋਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਖੇਤਰੀ ਅਨੁਭਾਗਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ, ਮੇਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ ਵਲੋਂ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਉਪਾਏ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਸੋਚਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰ ਕਾਨਨ-ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਸਵਾਰਥਪਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਧਾਰਿਤ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਾਲੇ ਘਿਰ-ਪਿਰੇ ਮਨੋਰਥ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਾਂ। ਉਥੇ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਇਕਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਜਾਂ ਅਨਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਚਤੁਰ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਤੇ ਲਾਭ ਨਾ ਲੈ ਸਾਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੱਥਾ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੇਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮਨਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਤੇ ਸੰਕੀਰਣ ਮਨੋਰਥ ਵਾਲੇ ਦਬਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਨਾ ਭੁਕਿਆ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੱਥੀਆਂ ਖੁੰਡਾਂ 'ਚ ਲੁਕਣ ਵਾਲੇ ਸੂਝੇ ਬਹੁਤ ਵੱਧੇ ਸਨ ਜੋ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਫੇਰੀਤ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਪੰਗਾ ਲੈ ਡਿੱਗਾ ਜਾਂ ਜੋ ਗੱਦੇ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਹਰ ਪਰਤ ਤੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਿਸੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਢੁਕਵੇਂ ਮੌਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਸੀ ਦਬਾ ਕਾਰਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ, ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਢੁਰਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਨੀਤ ਨਾਲ, ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਏ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ।

ਵੀ. ਜੀ. ਵੇਦਿਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮੋਢਵੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਦੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧੁਨੀਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇ ਸਰਗਰਮੀ ਫਰਪੂਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੀ. ਸੀ. ਯੂ. ਆਈ. ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਅਤੇ ਐਮ. ਆਈ. ਦੇ ਦੂਤਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ½ ਦਰਜਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ (ਜਾਸੂਸਾਂ) ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਬੇਅਸਰ ਤੇ ਨਕਾਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ। ਇਕਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਂਗ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਦੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਜਾਲ ਖੋਜ ਲੈਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ।

ਜਦੋਂ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਉਪਰ ਦਬਾ ਬਹੁਤ ਹੋਂਦ ਤਕ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਦੂਤਕ ਅਮਲੇ ਉਪਰ ਵੀ ਜਵਾਬੀ ਇਲਜ਼ਾਮਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਬਦਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਕ

ਨਿਰਮਲ-ਮਲਹਾਰੀ ਗੁਪਤਰ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਲਵਾਈ। ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਭਾਰਤੀ ਦਫ਼ਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਰਮ ਰੂਪ ਵਿਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਫੜੇ ਗਏ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਪੀ. ਐਮ. ਆਈ. ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ, ਸਪੋਸਟ ਰੂਪ ਵਿਚ "ਅਣ-ਇੱਛਤ ਅਮਲ" ਦੇ ਸੰਸਥਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਧੁਮਧੜਕੇ ਦਸ-ਤਿਹਾਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜੂ ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ਸੰਜਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਉਹ ਜਿਹਾ ਵਤੀਰਾ ਨਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਿੰਸਕ ਵਤੀਰਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਪੰਜੂ ਮੈਂ ਜਿਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਅਸੀਂ ਦੂਤਾਵਾਸ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੀ ਸਨ, ਆਈ. ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਸਾਖਾਵਾਂ, ਜੇ. ਆਈ. ਐਮ. ਤੇ ਜੇ. ਆਈ. ਐਕਸ. ਗਿਆ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਫਲ ਰਹੇ।

ਕੁਝ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਮੈਨੂੰ ਮਹੰਤਵਪੂਰਨ ਮੋਡਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜੂ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜਦੂਤ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਕੀਤਾ: "ਭਾਰਤ ਨੇ ਕਾਫੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੇ ਸੋਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੱਚਿਤ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।" ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਮੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵ ਦੇ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਜਹਾਦੀ ਵਰਗਾ ਵਤੀਰਾ ਹੱਸਦਿਆਂ-ਹੱਸਦਿਆਂ ਖਿਲੇ ਮੇਰੇ ਸਹਿਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਨ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰੈਂਦ ਕੀਤਾ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਬਹਾਲੀ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਮਹੰਤਵਪੂਰਨ ਮੋਡਲੀ ਵਿਚ, ਬੜੀ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁਹਾਦਰਾ ਦੇ ਕ, ਮੈਂ ਦਾਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮੁਹੱਦਾ ਮੇਰੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸ਼ੇਮਿਸਾਲ ਉਪਕਾਰੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਹੁਣ ਰੋਕ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹਾਗਾ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਜਿਹੇ ਗੁਆਈ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਲਈ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਸੂਸੀ ਜਾਲ ਫੈਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਜਾਸੂਸੀ ਔਡਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਉਪ ਮਹਾਦੀਪ ਵਿਚ ਔਡੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੋਟਕੋਟਾਵਾਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪੈਂਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬੜੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਜਹਾਦੀ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤਹਿਤ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰਾਂ 'ਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤ, ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਆਈ ਥੀ। ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਯੋਗ ਤੋਂ ਪੁਨਰ-ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਨਿਲਵਾ-ਸੁਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਇਆ। ਸਿਆਸੀ ਜਾਸੂਸੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕਲਕੱਤਾ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈਆਂ (ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ.) ਦੇ ਹਲਕੇ ਮੰਡੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਟੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹਕੀਕੀ ਖਤਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਧਨ ਨੂੰ ਮਿਕਵੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਿਕਵੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੀ, ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਕੁਝ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕੀ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਦੇ ਜਾਸੂਸੀ ਹੁੰਦੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਦੱਖਣੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮਿਕਵੀ ਜਾਸੂਸੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਲਿਟੇ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਦੱਖਣ ਪਠਾਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਕੇਰਲ, ਕਰਨਾਟਕ ਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਮੱਧੋਲ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ।

ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੇ ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਸਾਮ, ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਈ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਇਕਾਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਛੱਡ ਗਈ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਕੇ ਮਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ ਤੇ ਕੇਰਲ ਦੀਆਂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਤੇ “ਇਸਲਾਮੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ” ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ। ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਭੈ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਅਫਸਰ ਗਰਦਾਨਿਆ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹਿੰਦੂ ਮੂਲਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਦਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੇਰਲ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਘੁਸਪੈਠ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੇ ਜਹਾਦੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕੇਰਲ ਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਵਸੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ “ਸਿਮੀ” (ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਇਸਲਾਮਿਕ ਮੂਵਮੈਂਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ), ਅਲ ਉਮਾਹ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰੱਖਿਆ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੇ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ “ਸੂਏਵਕ” ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਤੋੜਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਹੀ ਰਾਹ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੋਂ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ। 1992 ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ

ਕਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਹੱਠਾਰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ., ਅਲਕਾਇਦਾ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਖਾੜਕੂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਖਤਰਾ ਬਣਕੇ ਉੱਡਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਨਿਪਟਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ, ਅਸਲੇ ਤੇ ਸਾਜੇਸਾਮਾਨ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਲ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੀਆ-ਉਰ-ਰਹਿਮਾਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਕ-ਪਿਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਫੌਜ, ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ (ਡੀ. ਜੀ. ਐਫ. ਆਈ. ਐਨ. ਐਸ. ਆਈ., ਡੀ. ਬੀ. ਡੀ. ਆਰ. ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈਆਂ) ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਪੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਦੇ ਢਾਕਾ ਸਥਿਤ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ 1960 ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਨਾਗਾ, ਮੀਜੋ, ਮੇਥੇਈ, ਉਲਫਾ, ਬੋਡੋ ਤੇ ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਚੀਨੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕੁਝ ਹੋਠ ਲਿਖੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਘਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ; ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ; ਸੰਠਵਿਆ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਜਿਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਨੌਬੇ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਡੀ. ਜੀ. ਐਫ. ਆਈ. ਐਨ. ਐਸ. ਆਈ., ਬੀ. ਡੀ. ਆਰ. ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਮ (ਜੇ. ਆਈ. ਐਮ) ਤੇ ਜਿਕਸ (ਜੇ. ਆਈ. ਐਕਸ) ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਤਰੀ ਤੌਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

.. ..

ਜਿਮ (ਜੇ. ਆਈ. ਐਮ) ਦੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਮਾਤ-ਇ-ਇਸਲਾਮੀ (ਜੇ. ਬੀ. ਐਨ. ਪੀ. ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਸਾਥੀ ਹੈ), ਇਸਲਾਮੀ ਛਾਤਰ ਸੀਬੀਰ (ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ) ਇਸਲਾਮੀ ਓਕੋਚਿ ਜੰਤ (ਤੀਸਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਆਸੀ ਪਿਰ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ), ਅਲ ਬਦਰ, ਹਰਕਤ-ਉਲ-ਜਹਾਦ-ਅਲਇਸਲਾਮੀ (ਐਚ. ਯੂ. ਜੇ. ਆਈ) ਅਲਕਾਇਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਲਜਿਹਾਦ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਲਵਾਦੀ ਮਿੱਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇ ਦਲ ਰੋਹਿੰਗਯਾ ਬਾਗੀਆਂ (ਮਿਆਮਾਰ ਅਰਾਕਾਨ ਖੁਸਲਿਮ) ਦਾ ਵੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਹੈ। ਰੋਹਿੰਗਯਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਿਆਮਾਰ ਦੇ ਅਰਾਕਾਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਛਾਤਰਾ ਸਿਬੀਰ ਖੇਤਰੀ ਮੰਡਲਾਂ ਤੇ 200 ਉਪਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਆਫ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਸਿਮੀ (ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਇਸਲਾਮਿਕ ਮੁਵਾਮੇਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ) ਨਾਲ ਬੜੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਹਾਦਰਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਹਨ।

20 ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਹੁਜੀ (ਐਚ. ਯੂ. ਜੇ. ਆਈ) ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦਾ ਤਕਰੀਬੀ ਸਾਬੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੁਜੀ ਉੱਪਰ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਟਿਕਾਣੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੇ ਕਮਰੇਜ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ 'ਜਿਮ' ਤੇ 'ਜਿਕਸ' ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅੱਖੀਂ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਖਾਤਰਾਂ ਤੇ ਸਹਾਈ ਦਲ ਸਿਆਸੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਅਤੇ ਅਸੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜਿਮ' ਤੇ 'ਜਿਕਸ' ਨੇ ਆਸਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰਣ-ਰੂਮੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੁਜੀ ਰੰਗੂਟ ਨਿਪਾਲ ਗਾਹੀ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਤੇ ਖਾਤਰਵਾਦ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਿਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਬੰਸਨੀਆ ਤੇ ਚੈਚਨੀਆ ਦੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਕਾਰਵਾਈ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਰੰਗ-ਰੂਮੀ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਅਲ ਜਵੇਹਰੀ ਜਿਹੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਰਨ ਦੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਲਹਟ, ਚਿਟਾਗਾਓਂ ਤੇ ਕੋਮੀਲਾ ਵਿਚ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਪੰਜ ਅੱਡੇ (ਕੈਂਪ) ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਮਹ ਇਸਲਾਮੀਆ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਜੋ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਤੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਇੰਡੀਪੈਂਡੈਂਟ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ (ਮੀਲਾ-ਐਮ. ਆਈ. ਐਲ. ਏ.) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਰਨਗਾਹ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਲਈ ਮਾਰਗ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸੂਰਤਾਂ ਤੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਅਲਕਾਇਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੋਹਿੰਗਯਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਥਾਈਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਨਾਹਗਾਹ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

.. ..

1985 ਤੋਂ 2001 ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਵੱਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੁਸਪੇਠ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਪਾਲ ਨਾਲ ਨਿਰਉਤਸਾਹ ਵਾਲੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਜਿਮ' ਤੇ 'ਜਿਕਸ' ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਹੁਣ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਭਾਰਤ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਕਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਨਿਪਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਏ ਜਾਣਾ, ਨਕਲੀ ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੇ ਆਰ. ਡੀ. ਐਕਸ. ਦੀ ਧਮਾਕਾਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। "ਇਡੀਆ ਟੂਡੇ" ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ "ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ" ਹੈ, ਉਸਨੇ 12 ਜੂਨ 2001 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਰੇ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਡਿਉ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ

ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜਹਾਦੀ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਪਾਲੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੂਰੀ ਖਾਤਰਾ ਹੈ। ਹੇਠਲਿਆਂ ਪੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਸੈਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣ ਦੀ ਸਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਯਕੀਨ ਤੇ ਸਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ. ਐਨ. (ਮ) ਨੇਤਾ ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਠਮੰਡੂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ "ਤੇ ਨਾਤਾ ਸਾਧੂਗਰ" ਅਖੌਤੀ ਮਿੱਤਰ ਡੇਵਿਡ ਵਾਰਡ ਕਾਠਮੰਡੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਰਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਅੱਡੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਖਾਤਰੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਭਾਪਾ, ਵਿਸ਼ਾਮ, ਤਾਖਲੋਗੰਜ ਤੇ ਪੱਚਪਾਰ ਟਿਕਾਟਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇਰਾ ਵੀ ਐਨ. ਐਸ. ਐਫ. ਟੀ. ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਤੇ ਉਲਫਾ, ਐਨ. ਡੀ. ਐਫ. ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨਿਪਾਲ ਦੀ ਮਾਓਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉਤੀਸ਼ਾ ਦੇ ਐਮ. ਸੀ. ਸੀ. ਪੀ. ਡਬਲਯੂ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬੋਧੋ-ਪੱਖੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਜੋ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਝਾੜਖੰਡ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਭੇਡ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨੇ ਵੀ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਓਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਤਾਲਮੇਲ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਇਕ ਨਿਪਾਲ, ਭਾਰਤ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦੇ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਰਸਮੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਇਤਲਾਹਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਕਿ 'ਜਿਮ' ਤੇ 'ਜਿਕਸ' ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਧੜਾਧੜ ਧਨ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਵਧੇਰੇ ਮੈਤਰੀ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਕੋਟੜ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੈਰ-ਹਿੰਦੂ ਦਿੱਖ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੀ. ਪੀ. ਰੂਜ਼ਵਲ (ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲੇ) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਬਹਾਦਰ ਮਾਹਾਰਾ (ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਦਲ ਦਾ ਮੁਖੀ) ਹਿਸੀਲਾ ਸ਼ਾਨੀ ਜਿਥੇ ਨਿਪਾਲੀ ਮਾਓਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਚੀ, ਢਾਕਾ ਤੇ ਪਟਨਾ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਵਾਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨਿਪਾਲੀ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਐਮ. ਸੀ. ਸੀ., ਤੇ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ ਦੇ ਪੀਰੂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਲੁਸਿਨੀਸੇ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ (ਰਿਮ- ਆਰ. ਆਈ. ਐਮ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਘੋਖਵੀਂ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਨਿਪਾਲੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਕੋਲ ਪੱਕੇ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਿਪਾਲੀ ਸਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਦੁਪਰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਤੇ ਜਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਖਾਤਰੂ ਦਲਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਉਲਫਾ, ਬੰਡੋ ਤੇ ਕਾਮਤਾਪੁਰੀ (ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ) ਦੇ ਵਿਦੇਹੀ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਥੋਕਾਂ ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਕੰਠਮੰਡੂ ਤੇ ਆਰਬਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਖੇਧਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੜਕ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਨੋੜਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਬਕਾ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਸੂਸਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਘੁਸਪੇਠ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨੌਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਘੁਸੜ ਛੱਡੇ ਹਨ।

ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘੁਸਪੇਠ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਤਰਾਈ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸੋਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਜਾ ਸਨ-ਗਣਨਾ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ

ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਦਾ ਵਾਧਾ 6% ਘਟਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੀਮ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸੋਂ ਦਾ 15% ਵਾਧਾ ਹੋਗਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਵੀ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਵਸੋਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਦਰੱਸਿਆ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਖੁੱਭਾ ਵਾਗ (250 ਤਕ) ਵਧੀ ਹੈ। ਜਮਾਤੀ ਮਦਰੱਸਿਆ (ਕੁਲਸੀਪਰ) ਜਮਾਤੀ ਨਿਰਾਜ-ਉਲ-ਉਲੂਮ (ਬੇਦਿਆਰ) ਜਮੇਰੂਲ-ਬਨਾਤੁਨ (ਕੁਲਸੀਪਰ) ਜਮਾਤੀ ਇਤਿਹਾਦ-ਇ-ਮਿਲਤ ਤੇ ਦਾਰ-ਉਲ-ਉਲੂਮ-ਫਾਜ਼ੀਇ-ਰਹਿਮਾਨੀਆ ਇਤਿਹਾਦ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਵਾਦ ਤੇ ਅੱਤਵਾਦ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਾਨਮੇਂਡੂ ਸਥਿਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਨੂੰ ਤੇ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਭਾਰਤੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਥਾ ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਧਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੂਜੀ ਦੀ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਤਰਾਈ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨਿਪਾਲ ਸੀਮਾ ਤੇ ਰੋਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਜਨ-ਗਤਨਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚੁਰਾਇਮਪੇਸ਼ਾ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਜੁੱਟਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ।

ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ 300 ਨਿਪਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵਜ਼ੀਫੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਜ਼ੀਫੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਹਾਈ ਸੁੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਨੀਆਂ ਜਹਾਦੀ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ "ਨਿਪਾਲੀ ਇਸਲਾਮੀ ਯੂਵਾ ਸੰਘ", ਜਮਾਤਿ-ਇ-ਇਸਲਾਮੀ ਨਿਪਾਲ (1990) ਨਿਪਾਲ ਮੁਸਲਿਮ ਸੇਵਾ ਸੰਮਤੀ, ਜਮਾਤਿ-ਇ-ਮਿਲਤਿ-ਇਸਲਾਮ, ਨਿਪਾਲ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਦ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਮੁਸਲਿਮ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਟਿਕ ਵੇਲਫੇਅਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਜਮਾਤਿ-ਅਹਿਲ-ਇ-ਹਦੀਸ" ਆਦਿ ਵੀ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਦਾ ਤਾਲਿਬੀਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾ ਹਨ ਤੇ ਉਹ 'ਸਿਮੀ', 'ਹੂਜੀ' ਤੇ ਮਰਕਜ਼-ਇ-ਅਲ-ਦਾਵਾ-ਅਲ ਇਰਸਾਦ ਤੇ ਹਰਕਤ-ਉਲ-ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਈ. ਸੀ. 1814 ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਕਾਨਮੇਂਡੂ ਤੇ ਕੰਧਰ ਲਈ ਅਪਹਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਖ ਵਿਉਂਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੂਜੀ ਤੇ ਪਾਕ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵਿਚਲੇ ਥਾਨ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਨਿਪਾਲ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ 'ਸਿਮੀ' ਤੇ 'ਜਿਕਸ' ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪਤੜਾਲੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਜੈਸ਼-ਇ-ਮੁਹੰਮਦ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਾਕਮਾਂ, ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲੰਘ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੀ. ਸੀ. ਟੀ. ਯੂ. ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਮੁਢਲੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਵਿਚਾਰ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ-ਪ੍ਰਦਾਲੀ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਗੁਆਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਦੂਤਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ

ਵਾਸ਼ਟਾ ਤੇ ਅਮਰੀ ਜ਼ੋਨ 'ਤੇ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਆਲਸ-ਭਰੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ। ਐਨ. ਐਨ. ਵੋਹਰਾ ਨੇ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੂਨੀਅਨ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਬਾਰੇ ਤੇ ਪਾਕ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ "ਗੁ-ਰੂ" ਰਵਾਈਆਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਦੋ-ਧਿਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨ ਉਪਰ ਅਮਲ ਦਰਅੰਦ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਜਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਚੋਰ-ਨਾਘਿਆਂ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦਿੱਤੇ। ਹਿੰਦ ਉਹ ਸਮਾਜੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ-ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਵਾਤਾ ਲਾਉਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਗਏ, ਭਾਵੇਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚਲੀ ਪੱਥੇ-ਪੱਖੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੀ ਜਿਹੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਖਾਈ ਸੀ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੋਰ-ਰਿਵਾਇਤੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਪਰ ਅਣਪਰਵਾਣਿਤ ਉਪਾ ਜਾਸੂਸ ਕਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਚੁੱਟੇ ਹੋਏ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਪ੍ਰਤਿਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਘੁਰਪੇਠ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਗਾਊਂ ਕਾਰਜ-ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸੋਝੀ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਸੋਝੇ ਹਿੱਤਾਂ ਤੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਵਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਰਾਅ ਕਦੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਅਸੰਗਤੀ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਜਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਥੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਪਰ ਖੁਸ਼ ਬੋਝੇ ਹੋਏ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਬੇਜਾਬਤਰੀਆਂ ਤੇ ਖੁਫ਼ੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਭਖਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਨ ਐਨ. ਐਨ. ਵੋਹਰਾ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੰਗ-ਵਿਉਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪੈਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਯਾਤਰੀ ਜੋ ਖੁਸ਼ਕੀ ਤੇ ਹਵਾਈ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਯਾਤਰੀ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬਲ ਸੀਮਾ ਰਾਹੀਂ ਸਵਾਰੀ (ਤਸਕਰੀ) ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਰਗਰਮ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨਾਂ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪੁੱਠੀ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਗਿਆ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਰਹਿਕੇ ਕੁਝ ਯਾਤਰੀ ਤਾਂ ਅਲੱਪ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਗਏ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਬਣਕੇ ਇਥੇ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਆਖਰ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਰੋਧ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਰਕਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਯਤਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ

ਆਉਂਦੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਕਾਸ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਉੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਕਰਾ ਸੁਧਾਰ, ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਵੀਹਰਾ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਗ ਗਈ ਸਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੋਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਆਸੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਹਾਇਕ ਬਣਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲੇ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਐਨ "ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ" ਬਾਰੇ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਵੱਡੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਦੇ ਹੱਥੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਧੂੜ ਜੰਮਦੀ ਭਈ। ਪਰ ਮੈਂ ਘੱਟ ਸੁਖਮਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਨਿਪਾਲ ਦੇਹਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੁਵੀਜ਼ੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਲਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਦੇਹਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੁਵੀਜ਼ੀ ਦੀ ਖਾਤਰ "ਸਿੰਧੀ ਜਾਸੂਸੀ ਮੁਦਾਖਲਿਤ" ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਰਾਤਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਮੇਰੀ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਈ. ਐ. ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਹੀ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸੀ ਲਈ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਾਮ ਦੀ ਟਾਲਮਟੋਲ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸੰਕੋਚ-ਭਰੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ।

ਇਕ ਖਾਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫਤਰ ਦੇ ਸਰਵੇਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਨਾਪਸੰਦਗੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਗੈਰ-ਦੁਤਾਵਾਸੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਜਾਸੂਸ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲੈਂਦਿਆਂ ਰੰਗੇ ਹੱਥੀ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲਿਆਂ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਗੁਪਤ ਵੀਡੀਓ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀਗੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਹੀਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਐਬਾਸੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲੈਣ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਿੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸਥਾਨ ਐਸਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਵੀਡੀਓ ਟੇਲੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫਤਰ ਵੱਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ ਤੇ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਸੂਝ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਤੇ ਲਟਰਮ-ਪਟਰਮ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਰਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਵਾਰਿਸ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਮੌਖੀਆਂ ਵਰਗੀ ਭਿਣਭਟਾਹਿਟ ਬੜੇ ਸਥਰ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਤੇ ਰੋਕ ਨਾ ਝੱਲੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਬਾਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਤੇ

ਨਾਰਾਜ ਹੁੰਦੇ। ਪੰਤੂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਫਲ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ। ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਹੱਕਾਂ ਕਾਰਨ ਤੇ ਰਾਜਕੁਟਕ ਤਾਣੋ-ਝਾਣੇ ਵੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਕੰਨਭੇੜ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੇ ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨਾ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਨਿਪਾਲੀ ਕਾਰਗਰ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨੇ ਮੇਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਾਲ ਵਰਤੀ। ਉੱਥੇ ਮੈਂ ਦੂਰਵਰਤੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਵਿਚਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਖੰਡ ਖੰਡੀ।

ਗਲਤ-ਰੋਖਾਵਾਂ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ

ਇਮਾਮ ਲਈ ਇਹ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਫਰਾਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਭੇਜਦਾ ਰਹੇ। ਮੁਸਲਿਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਫਰਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ। ਜੇ ਇਮਾਮ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਭੇਜਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਪੀ ਹੋਵੇਗਾ।

— ਫਤਵਾ ਬਾਮੀ (ਆਕਰਮਣਯਾਤੀ ਜਹਾਦ)

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹਾਕਮ ਚੁੰਡਲੀ ਤੇ ਪਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੇ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮੱਤ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਮਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਘੇਰਾ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਪਾਰ ਆਈ ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਜਹਾਦੀ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮਵਾਦ ਦੇ ਰੂੜ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ “ਮੁਸਲਿਮ ਖਾੜਕੂਵਾਦ” ਤੇ “ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦ” ਦਾ ਵਾਧਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸੈਰਾਨੀ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ੀ ਖੰਭ ਦਾ ਅਨੁੱਤ ਅੰਗ ਹੈ। ‘ਜਿਮ’ ਤੇ ‘ਜਿਕਸ’ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੁਲਾੜ ਪੁੱਟਣ ‘ਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਈਰਾਨੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ‘ਉਮਾਹ’ ਅਤੇ ‘ਕਾਫਰ’ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਫਲਸਤੀਨੀਆਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ‘ਬਲਕਾਨ’ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਉਬਾਲ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਮਲ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਕਰਲਗਾਹ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ‘ਜਿਮ’ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਵੀ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਗੈਰ-ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਭਾਰਤੀ ਮੁਲਸਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਹਾਦੀ ਜਹਿਰ ਫੈਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਘੁਸਪੇਠ ਉਮਾਹ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਪੌਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਜਹਾਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਗਾਈ ਗਈ। 11 ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਤੇ ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮਗਰਲੋਂ ਯੂ. ਐਸ. ਨਾਲ ਰਾਜਦੂਤਕ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਿੱਲੀ ਹੁਣ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੀ ਵਿਸਫੋਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਕ ਅਸਫਲ ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਮੁਲਕ ਵਲੋਂ ਖਤਰਿਆਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਐਟਮੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ, ਇਸ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੈਲ ਨੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਉਮਾਹ ਭਾਵ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ

ਇਸਲਾਮੀ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਫੋਰਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬੜੇ ਸਹੀ ਤੇ ਨੇਕਨੀਤੀ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਸਹੀ ਸੀ। ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਲੋਗ-ਬਲੋਗ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਤਕਰੇ-ਭਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੇ ਮੁਖਧਾਰਾ ਤੋਂ ਹੋਰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਸਸੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਤੇ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹ ਭਾਰਤ ਭਰ ਭਰੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਰਕਰੋ-ਭਰੀ ਅਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਤੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸਹੀ ਖਾਈ ਨਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਖਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕੇ ਅਤੇ "ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ" ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ। ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਹੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਰਣਵਾਸ ਵਿਚ ਰਖੇਲ ਬਣਾਕੇ ਕੇਂਦ-ਕੀਤੀਆਂ ਵੇਟਾਂ ਵਲ ਝਾਕਣ ਦੀ ਹੁਕਮਤੀ ਕਰੇ।

ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਮ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਖਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੋੜਾ ਸਾਂ ਪੇੜਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕੱਟਣ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਵਾਹੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਜੋਂ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ। ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਸੰਕ ਸੱਚ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦੇ "ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ" ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪਰਕ੍ਰਿਆ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਅਖਲ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤ ਵਲੋਂ ਰੋਕੀ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ, ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਧ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਕੱਟੜ ਮੁਲਵਾਦੀ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਤੇ ਮਿਲ ਚੁਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਝੁਕਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਕਾਫਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਨਵਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੂੰ ਅਫ਼ਰੀ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਹਿਬੀ ਅਰਥ ਦੇ ਸੁੰਨੀ ਵਹਾਬੀ ਭਾਤ ਦੀਆਂ ਮੁਲਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੱਟੜ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕਗਾਜੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਪਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਜਨਮ 1898 ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ। 1925 ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤੀਪਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਗੰਗਾ-ਜਮਨੀ-ਨਰਬਦਾ-ਕਾਵੇਰੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਸਿੰਧ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਭਾਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖਰੇ ਸਨ।

ਜੀਆ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੱਥਧਰੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ। ਜੀਆ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਧਰਮ-ਤੰਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਲਈ ਉੱਘੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਮੁਜਾਹਦੀਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਮੁਲ ਜਹਾਦੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ "ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਘੋਲ" ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਮੁਖੋਟੇ ਤੇ ਢਾਚੇ ਦੇ

ਸ਼ਾਵਜੂਦ ਆਈ, ਐਸ. ਆਈ. ਨੂੰ ਮੁਲ ਦੇ ਰੱਖੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ, ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼
ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉੱਘੇ ਅਫਗਾਨ ਇਸਲਾਮ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਝਾਨ ਦੇਣ ਉਪਰਾਲੇ
ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ।

1987 ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕੱਟੜ ਤੇ ਸੰਕੀਰਨ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਰਕਤ ਬਾਨੀ
ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਜਿਮ' ਤੇ 'ਜਿਕਸ' ਨੇ ਬੜੀ ਚੁਰਚਾਈ ਨਾਲ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ
ਨਾਲ ਲੁਕੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰੁੱਲਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਚੁਰਚਾਈ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ
ਇਤਹਾਸਕ ਦਿੰਦੂ ਇਹ ਗੱਲ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਭਜਰਕ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁਧ ਜਿਹ
ਖਾਤਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਪ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ
ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਤੇ ਫਿਲਪਾਈਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗੂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਲਾਵਾ
ਪਛਾਣ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ
ਅਲ-ਕਾਇਦਾ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਕੈਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ
ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾ ਕੇ ਲੜੇ ਸਨ। ਮਲਾਇਆ ਤੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ
ਉਹ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਜਹਾਦ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਮੁੜ ਕੇ ਆਏ ਸਨ।
ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਮਣ ਮੁਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਤੇ
ਕੱਟੜਵਾਦ ਦਾ ਇਮਾਮ ਬਣਕੇ ਉਭਰਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰੂਗ਼ਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਹਿਤ ਖਰਾਬ
ਕਾਇਦਾ-ਅਲ-ਮੁਲਬਾਹ ਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਜਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪਰੇਰਤ ਹੋਏ
ਇਸਲਾਮੀ ਦਖਲ ਤੇ ਘੁਸੜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਰਵ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਹ ਨਹੀਂ
ਸਮਝਦੀਆਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਜਹਾਦੀ ਦਖਲ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਰਵ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ
ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਤੁਲਤ ਤੇ ਯਥਾਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਕਾ ਦਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਪੁਨਰ-ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਵਾਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ
ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਸਹੀ
ਉਪਾਅ ਉਚਿਤ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਨੀਤੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਮੁਲਕ ਦੇ "ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ" ਸਰੂਪ ਨੂੰ
ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਨ ਵਿਚ ਵੇਰ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਏਕਤਾ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਰਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕਿਹਾਸਕ
ਜਰੂਰਤ ਸੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ
ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹਿੰਦੂ ਪਛਾਣ ਦੀ ਵਿਰੁਧਤਾ ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕੌਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਭਾਗ ਹੈ।
ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਉਰਨੇ ਹੀ ਧਾਰਮਕ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਉਤੇਜਿਤ ਸਿਆਸੀ
ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਲੜਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਮਾਜਕ ਅਖ਼ਤੀ ਤੇ ਗੜਬੜ ਫੈਲੇਗੀ।
ਇਹ ਉਸ ਵੇਰੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਲੜ ਸਕਦਾ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਚੇਤਨਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਕੌਮ ਦੀ
ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਭਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਘੁਸਪੇਠ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦਾ ਕੌਮ ਤਾਂ
ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਵਧੇਰੇ ਬਿਹਤਰ ਹੈ।

'ਜਿਮ' ਤੇ 'ਜਿਕਸ' ਨੇ ਇਸ ਉਭਰ ਰਹੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੀਆਂ ਅਣਥੱਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਢੰਗ ਦੇ ਜਹਾਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ
ਤਬਾਹਰੂਨ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲਾ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਜਹਾਦੀ ਲਾਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰੇ ਗਏ ਹਨ :

ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ।

- ਵੱਖ ਇਸਲਾਮੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਬੰਗਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।
- ਬਹੁ-ਸ਼ਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਆਕ੍ਰਮਨ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਕਲਪਿਤ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ।
- ਗੁਪਤ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਤੇ ਦਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ।
- ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨਾ।
- ਸੁਧ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਮਦਰੈਸਿਆਂ ਤੇ ਰਬਲੀਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਗੁਪਤ ਨਤਰਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ।

ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸਮਰਥਕ ਇਹ ਜਹਾਦੀ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਕੜਵਾਹਟ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਾਦੀ "ਪਰਖ ਲੜਾਈ" ਤੇ "ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਪਾੜੇ" ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ "ਪਰੋਖ-ਯੁੱਧ" ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ 1958 ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਖੜ ਵਾਂਗ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਨਪੀੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਉਤਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਅਮਲ ਸਮਾਜਕ ਯਕਜਹਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਅਮਲ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਛਣ ਬਣ ਗਿਆ।

ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੀ ਬੇਜ ਨੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਤੇ ਸਾਝ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਵਾਜ ਅਪਣਾਏ ਹਨ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਾਪਗੇਂਡੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਅਦ ਵਿਚ। ਅਖਲ ਇਸਲਾਮੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਦੂਸ਼ਣ ਵਾਲੇ ਤੌਰਾਂ ਤੇ ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੋੜੀਤ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਪ ਮਹਾਦੀਪ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਮਿਲਾਵਟ ਤੇ ਸੁਧ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਹੱਟੀਆਂ।

ਗੁਜਰਾਤ, ਜੰਮੂ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਕਰਨਾਟਕ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ "ਦਾਰ-ਉਲ-ਕਾਵਰ" ਤੇ "ਜਾਹਲ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ" ਵਿਰੁੱਧ ਇਸਲਾਮੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲੱਖਣ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਉਸ ਧਰਮ ਦੀ ਚਿੰਗਿਆੜੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਭਾਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਦੂਸਰੀ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ "ਮੁਸਲਿਸਤਾਨ" ਤੇ ਉਸਮਾਨਿਸਤਾਨ (ਹੋਦਰਾਬਾਦ) ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਇਕ ਸਕਿੰਟ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਵਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਵੇਂ ਭਰਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਨਵੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲਕਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਗਣਤੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਅਮਲ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਿਜਾਮ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇ, ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਵਿਸ਼ਵ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ" ਤੇ "ਅਲ-ਕਾਇਦਾ-ਅਲ-ਸੁਲਥਾਨ" ਜਿਹੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ

ਮੁਜਾਹਿਦ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਦਰੱਸਿਆ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਕੀਤੇ ਮੁਜਾਹਿਦਾਂ ਤੇ 5000 ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰੀਬੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਲਕਾਇਦਾ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਜਾਮ ਨਾਲ ਪਰਣਾਈ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਸਾਫ਼ਾ ਘੁਸਪੈਠ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕ ਲਈ ਬੜੀ ਮਾਰੂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਕਮ-ਸ਼ਿਰਕ ਤੇ ਲਕ-ਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਜਹਾਦੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦਖਲ ਜਾਤਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ।

ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣਤਮਕ ਪਾਠੇ ਪਰੰਪਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਲੇਰੀਆ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਬਿੰਤਾਨ, ਥਾਈਲੈਂਡ ਤੇ ਫਿਲਪਾਈਨਜ਼ ਦੇ "ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ" ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਬੜੇ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹਨ। ਇਹ ਲੱਛਣ ਪਰਖ-ਯੁੱਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਮਾਫੀ ਕਮ ਆਈ, ਦੇ ਦੱਖਣ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਹਨ।

ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਭੁਕਾ ਤੇ ਜਾਨੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜੀ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਰੋਤ ਤੇ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾਵੇ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ "ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ" ਦੇ "ਪਵਿੱਤਰ ਰੂਤ" ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੋਈ ਨਿਗਰਾਨ ਸੰਪਰਕ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਉਠਾਏ ਗਏ।

ਇਕ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਰਾਜਸੀ ਨਸਲ, ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਨੀਆਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਿਆਸਤ 'ਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ੀਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਵਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਧਰਮ ਤੰਤਰ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹੱਥ ਤੇ ਮੁਲਵਾਦ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਪਿੱਛੇ ਆਈ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਕਾਟਵੀਂ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਹੋਰ ਅਖਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੀਜੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧੂੜ ਦੇ ਕਣਾਂ ਨੇ ਫੁਫਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਭੁਕਾ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼, ਮਲੇਰੀਆ, ਫਿਲਪਾਈਨਜ਼ ਤੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਫੁਫਾਨ ਦੀ ਗਰਦ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਿਆਸੀ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

.. ..

1992-93 ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ "ਇਸਲਾਮੀ ਕਰਨ" ਦਾ ਅਮਲ ਤੇ ਸਥਤਰਬੰਧ ਇਕਾਈਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਪਰਤੱਖ ਸਕਲ ਇਖਤਿਆਰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਟਿਕਾਣੇ ਆਸਾਮ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦਿੱਲੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਕੋਟਾ-ਅਜਮੇਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੇਰਲ ਵਿਚ ਪਛਾਣੇ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਵਲੋਂ ਵੀ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨਾਂ, ਤਾਲਿਬਾਨ ਤੇ ਅਲ ਕਾਇਦਾ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਸੈ-ਸੇਵਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਛਾਤਰਾਸਿਥੀਰ, ਅਲਕਾਇਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰਕੁਤ-ਉਲ-ਜਹਾਦ-ਉਲ ਇਸਲਾਮੀ ਜੂਜੀ, ਅਲ ਬਦਰ, ਅਲਜਹਾਦ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੱਕੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਗੁਜਰਾਤ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਭੁਝ

ਨਿਰਦਾਸੀ ਵੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਡੀ. ਜੀ. ਐਫ. ਆਈ. ਤੇ ਬੀ. ਡੀ. ਆਰ. ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ 1980 ਈ: ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਬਾਰੇ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

- ਇੰਨੀ ਤੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਗਿਆਨ।
- ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੁਖਬਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ।
- ਇੰਨੀ ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਉਣਾ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਭਿਆਨਕ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਰਬੰਧਕੀ ਉਪਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ।
- ਧਰਮ ਖਿਆਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ 'ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ' ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ।

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਆਲਸੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤਕਰ ਕਰਮੀਆਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਅੰਖਾ ਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵਾ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿੱਠੇ ਪਿੱਛੇ ਮੂੰਹ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੇ ਫੇਰਿਆਂ ਤੇ ਅਕਾਊਂਡਾਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਅੱਕ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦਾ ਅਮਲ ਸੁਸਤ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਬੰਬਈ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨੀਂਦਰ ਤੋਂ ਜਾਗ ਪਏ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਚੋਰਦਾਰ ਐਲਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ ਦੇ ਦਖਲ ਤੇ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਢੰਗ ਉਪਰ ਪੂਰੀ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੀਆਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੈਸ਼ ਨਾ ਆਈ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਿਹੇ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਖੱਬੇ ਪਖੀ ਅਜੇ ਵੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਜ਼ੇ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹਾਲਤ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਖਤਰੇ ਨਾਲ ਟੱਥਰ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਖਾਸ ਮੌਕੇ ਉਪਰ ਤਾਂ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੱਪਾਂ 'ਚੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਂਕੇ ਮੁੜੇ ਕੁਝ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਝਾੜ ਵੀ ਪਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਗਰਦਾਨਿਆ। ਇਸ ਵੇਟ ਬੈਂਕ ਦੀ ਜਾਤੀਗਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਉਸ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੇਟਰ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨਾ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਸੀ, ਕੁਫਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ 'ਨੇਕ' ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਵੇਦੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਆਗੂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੇਟ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਖਾਤਰ ਅਤਿਕਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਦਾ ਭਰਾ ਪੁਲੀਸ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੱਭੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਫੁਡਾਉਣ ਲਈ ਆ ਧਮਕਿਆ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਸਿਆਦਾ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਲਾਲਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਉੱਘੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ

ਪਰਸੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਕੰਧ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜੋ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1991-92 ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਮਿਲ ਆਈ, ਬੀਜ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੱਬਲ ਦੇਣ ਦੀ ਇਕਾਜਤ ਪਿੱਛੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੋਲਡਾ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦਾ। ਅਜੇ "ਫਰਮ-ਨਿਰਦੇਸ਼" "ਲੋਕ-ਤੰਤਰ" ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵਹੀਣ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੋਕਾਈਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਭਾਵ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਅੱਕੀ-ਪੁਲਾਹੀ ਹੋਥ ਮਾਰ ਕੇ ਇਕ ਦੁਹਾਰਾ ਐਵੇਂ ਗੁਆ ਲਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪਾਸੇ ਜਾਸੂਸੀ ਲਈ ਕੋਈ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਮੇਵਾਹੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਪਲਬਧ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕੰਨਤੰਡ ਤੇ ਗਰਬਜ਼ੀ ਵੱਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਪਤ ਔਗਿਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਤੰਤਰਵਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਖਾਤਰੂ ਦਲਾਂ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ "ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮਿਲੀ ਕੋਸਲ", ਜਮਾਤਿ-ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਦਾਸ਼ਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਟਰੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਆਈ. ਬੀ. ਅਵਸਰ ਵਜੋਂ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਪਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜੋ ਮੌਜੂਦਾ ਦਲਾਲ ਨੂੰ ਫਲਸਤੀਨੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਘੁਸਤਨ ਵਿਚ ਪੰਜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਾ ਕੇ ਬੜੀ ਹੇਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਘਰਬ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁਸਲਿਮ ਇਮਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਕਾਇਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਸਗੋਂ ਵਧਾਈ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇਸ਼ਤ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੌਕਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿਸਨੇ ਉਸਦਾ ਮਿਊਜ਼ਕ ਸਿਸਟਮ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾਜ ਨਾ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਵਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੜੀ ਭਖਵੀਂ ਬਹਿਸ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨੌਕਰ ਦੇ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਦਰੋਗੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਨੌਕਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਮਾਮ ਕੋਲ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਰਮਜਾਨ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਅਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਾਰਨ ਉਸ ਤੇ ਭਾਰੀ ਚੁਗਮਾਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਮਾਮ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜਾਂ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਰਹੱਸ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁਲਸੀ ਛਵੀ ਕਾਰਨ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਮਿਊਜ਼ਕ ਸਿਸਟਮ ਮੋੜਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਸੀਤਾਂ ਤੇ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੈ। ਇਮਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਲਿਮ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਭਾਵ ਸਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਾ ਕਰਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸਮਾਜ ਇਕ ਬੰਦ ਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਸੂਸੀ ਲਈ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਘੁਸਪੇਠ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਦਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਾਇਤਾ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚਿੰਤਾਵਾਨ' ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ

ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਫਲੀਫਾਤ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਨਿਰਾ, ਗ਼ਰੀਬ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਕੋਂਦਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਹਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ "ਦ-ਕੋਮੀ ਸਿਧਾਂਤ" ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਲਪਤ ਵਰਨ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ, ਪੱਥਰੂਆਂ ਤੇ ਸਿੰਧੀਆਂ ਕਲ ਰਾਜਸੀ, ਆਰਥਕ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਕਰਾਰੀ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਖਾ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਆਪਣਾ ਘਰ ਪਰਚਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਖੁਫ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਕੁਝ ਮੁਸਲਿਮ ਤਾਲਿਬਾਂ (ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ) ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਧੰਦੇ ਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਦਾਖਿਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਖੋਜਾਂ ਆਗਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੁੱਢ ਬੰਬ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਜੁਗਾਇਮਪੇਸ਼ਾ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਗੁੱਟਾਂ ਤੇ ਮਾਫੀਆ ਦਲਾਂ 'ਚ ਬੇਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਦਿੱਲੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਅਸਾਮ, ਗੱਲ ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬੇਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਮਾਫੀਆ ਗਰੋਹਾਂ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਧਰਮ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੀ ਪੈਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੈਸਾ ਦਾ ਧਰਮ। ਉਹ ਧਰਮ ਨਿਰੋਪਮਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਥਾਂ ਜੁਗਮ ਤੇ ਲਾਭ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਚੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਬੰਬਈ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਸੀ, ਮਾਫੀਆ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੁੰਬਈ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਦਿੱਲੀ, ਗੋਰਖਪੁਰ, ਪਟਨਾ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਬੇਤਰੱਸ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਜਹਾਦੀ ਘੇਰੇ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧੀ ਟਲਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਦਾਉਦ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੇ ਫ਼ੈਟਾ ਰਾਜਨ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਲੜ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਸਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਸਰਗੁਣਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਐਕਤ ਨਾ ਆਈ।

ਆਰੰਭ ਕੋਈ ਮਾਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਚੇਰਦਾਰ ਪਰੇਰਨਾਂ ਤੋਂ ਅਣਭਿੰਜ ਰਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਖਾਤਰੂਵਾਦ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਲਹਿਰ ਪਰਿਥ ਯੁੱਧ ਦਾ ਇਕ ਪੜਾ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਹਾਦੀ ਲਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਅਲ ਕਾਇਦਾ ਜਿਹੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਰੋਸ਼ਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੂੰਹ ਲੁਕੇ ਕੇ ਹੌਸਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੇਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਕਿ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਸਿਖਾਏ ਹੋਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਗ਼ਲਾਨੀਤ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਤੇ ਚਿੰਤਾਮਾ ਦੇ ਦਲ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਖੂਧੀ ਮਿਲੀ-ਭਗਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁਬਾਝ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਰੋਗੀ ਆਖਿਆ। ਬਾਇਦ ਮੇਰੀ ਸ਼ਬ, ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਬੰਬੀ ਅਗੱਤੀ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੀ. ਜੀ. ਵੇਦਯਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਗਰਮ

ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰਨ ਲਗ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਅਧੀਨ ਕਰਾਚੀ, ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ, ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਤੇ ਘੁਸਪੈਠ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਗਸਤ 1992 ਤੋਂ ਲੈਕੇ 1993 ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਉਪਯੋਗੀ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਖੇਤਰ ਕੁਝ ਜਹਾਜ਼ੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਅਫਗਾਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਲ ਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਖਬਰ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਲਕਾਇਦਾ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਹਲਾਤ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਕੈਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਕ੍ਰਮਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਕਤੂਬਰ 1993 ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਰਾਤਰੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲ ਦਬਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੁਲਕ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਬੜਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਕੂਟਨੀਤਕ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਗੁੰਝਲਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਕੈਬੀਨੈਟ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਧਮਾਨ ਦਾ ਕਾਂਡ

ਅਸਲ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਮੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਰਕ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਧੋਖਾ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭਯ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਮਗਰ ਲਗਕੇ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਹਨ।

—ਵਿਲੀਅਮ ਗ੍ਰਾਹਮ ਸਮਰ

ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਸਫੋਟ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਜੋ 1988 ਤੋਂ ਭੁਚਾਲ ਜਿਹੇ ਝਟਕੇ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਖਲਾ ਦਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿਠਣ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਡਿਪਟੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਮਨੋਰਥ-ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਾਜਪਾ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜੂਨ 1989 ਨੂੰ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ (ਕਥਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਨ ਮੁਗਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਮਸਜਿਦ) ਬਾਰੇ ਮਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਦੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਧਰਮ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਹਿੰਦੂ ਪੱਤੇ ਦਾ 1991 ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਲਾਭ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਤੇ ਬਜਰੰਗ ਦਲ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਗਤੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਜੋ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਸੱਥ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਮਗਰਲੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਧੀ। ਇਹਦਾ ਸਿਖਰ ਉਭਾਰ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਮੁਲਾਇਮ ਸਿੰਘ ਯਾਦਵ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਪੰਜਾਹ ਕਾਰ-ਸੇਵਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਸੀ, ਇਸ ਝੁਕਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਤੇ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੋਤੇ ਲਈ ਇਕ ਥਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ “ਖਾਕੀ ਨਿਕਰ ਵਾਲਾ ਕਾਂਗਰਸੀ” ਆਖ ਕੇ ਉਸਦਾ ਅਤੀਤ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਰਾਮ ਜਨਮ ਫੂਸੀ ਝਗੜੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਉਲਝਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮੱਠਾ ਨਾ ਪਿਆ।

12 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚਲਾ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੇ ਬੇਨਤੀਆਂ ਲੈਕੇ ਆਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਬੇਨਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਇਮਾਮ ਨਾਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਵਾਂ। ਦੂਸਰੀ ਬੇਨਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸਰਸੰਘ ਚਾਨਕ ਜੋ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਨੱਤਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾਵਾਂ। ਇਮਾਮ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਈ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਪਰਬੰਧ ਇਮਾਮ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਹਾਜਰੀ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੰਯੋਜਨਾ ਉਥੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਾਰਜ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ "ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਜਨਲ ਲਾਅ ਬਰਡ" ਤੇ "ਮਿਲੀ ਕੋਮਲ" ਦੇ ਰਾਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੇ।

ਪੰਤੂ ਮੈਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਮੁਹਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਬਿਜਕ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰ ਮੇਰੀ ਸਰਸੰਘ ਚਾਲਕ ਤਕ ਵੀ ਕੋਈ ਰਸਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਰਗਰਮੀ ਸਰਸੰਘ ਚਾਲਕ ਰਾਜੂ ਭਈਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਸੰਯੋਜਨਾ ਲਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲਏ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਪਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਚੋਣੀ ਦੇ ਨੌਤਾ ਅਭਿਸ਼ਿਪਤ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿੱਤਰ ਜੇ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਅਵਤੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਪੱਥਰ ਬਣਾਈ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਬਿਜਕ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਬਰਦਸਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ੌਂਕਰ ਰੋਗ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਨਰਸਿਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਫੰਗ-ਟਪਾਊ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਹੋਵੇ ਜਿਸਨੂੰ ਅਪਣੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਵੇਚਕੇ ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਝੋਲੀਭਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਇਕ-ਅੱਖਰੇ ਝੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਮੁਖੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਮੁਖੀ ਤਕ ਕੋਈ ਰਸਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਾਂ ਮੈਂ ਬਾਇਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੋਣੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾ ਸਕਾਂ। ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੁਕਮ ਵਾਹੁ ਸੀ ਜੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੰਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਆਵਤ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਗੈਰ ਆਰ. ਐਸ. ਤੇ ਗੈਰ ਭਾਜਪਾ ਮਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੁੰਜ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਉਤਾਰਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰਾ ਕਾਗਰਸੀ ਮਿੱਤਰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤਿਥੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸਕੱਤਰੀਆਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨੌਤਾ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਹੁਤੀ ਵਧੀਆ ਨਾ ਰਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸੰਘ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਇਕ ਚੁੱਪਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਖਾਕੀ ਨਿੱਕਰ ਵਾਲੇ ਦਲ ਦਾ ਸਾਬਕਾ ਸਦੱਸ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਸਜਿਦ ਢਾਹੁਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਘ ਅਲਾਹਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਲੋਂ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਏ ਇਕ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਾਤਕ ਨੌਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਗੁੱਝਲਦਾਰ ਮਾਮਲੇ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਟਕਸਾਲੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਗੁਣ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਸੰਭਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਤੇ ਦਲਾਲਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਲਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਸਿਰਜਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਵਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਏ ਤੇ ਉਸਦੀ ਦਾਗਦਾਰ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੀ ਘਾਟ ਨੇ

ਉਹ ਅਖਬਾਰ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਰਾਜਪਾ ਵਿਚਲੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਪਰੇਰਿਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਕਾਰ ਕੋਈ ਭਰਮ ਫੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਤਰਨਾਮਾ ਘੁਮਿਣੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਮਾਨ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ "ਮਹਾਨ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸਾਹਾਰ" ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਭਵਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਖਾਸਕਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

25 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਕੇ. ਐਨ. ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ, ਆਪਣੇ ਦੋ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਮੇਰੇ ਘਰ ਤਸਰੀਫ਼ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਨੇਦਾ ਨੇ ਬੜਾ ਸ਼ਾਹਨਾਸ਼ਾਹੀ ਭੋਜਨ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ, ਐਸ. ਗੁਰੂ ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਗੋਇਲ ਨੇ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਧਾ। ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਜੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ 'ਚੋਂ ਮਿਲੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਕੋਤ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ 5 ਦਸੰਬਰ 1992 ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਢਾਹੇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਤਬਾਹਕੁਨ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਣਗੇ। ਸੋਮਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਉੱਤਰ 1992 ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਰਚਨਾ ਤਬਾਹੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰੇ ਡਰ ਤੇ ਕੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਸ੍ਰੀ-ਸੇਵਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਕਾਰ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਢਾਹੁਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲੈਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਹਾਸਪ੍ਰੇਮੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸੁਨਾਮੀ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੇ ਨਿਯੰਤਰਨ-ਰਹਿਤ ਤੇ ਬੇਕਾਬੂ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਕੀ ਉਹ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਜਨੂੰਨੀ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਗੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਹਾਂ" ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮੋਂ ਵੱਲੋਂ ਫੀਸੀ ਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨਾਲ ਤੁਰ ਸਕਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਬੇਆਰਾਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਟਾ ਤਬਾਹੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਭਰ ਵਿਚ 10 ਲੱਖ ਕਾਰ ਸੇਵਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਸ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚਲੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਏਕਤਾ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਸਖਰੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਾਜ਼ਕ ਅੰਦੂਰਨੀ ਸਥਿਤੀ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਹੂ ਜਮਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਪਲ-ਪਲ ਬਦਲਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸਥਿਤੀ ਧਮਾਕਾ-ਖੇਜ਼ ਬਣਾਈ ਗਈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੋਈ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਤੇ ਇਸਦਾ ਖੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇਗਾ।

ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਏ। ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਸਾਧ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਪੈਂਤੜਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਆਚ ਵਿਚਲੇ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਚਿੰਤਨ ਪੈਂਟ ਵਿਚ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਬੇਖਬਰ ਤੇ ਅਸਾਵਧਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਬੇਗਾਨਗੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਇਕੱਠ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ

ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਉਂ? ਇਹ ਪੁੱਛਣੀ ਨੇ ਚੋਣਪਾਣ ਦੀ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਿਆ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚਿਤਰਾਸ ਦਸੰਬਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਮਹਿਮੂਦ ਗਲਪੀ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਦਾ ਮੇਰਾ ਮਾਮਲਾ ਹੀ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹਿਆ ਸੀ?

ਉਸ ਰਾਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ ਕਿ ਦਸੰਬਰ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸੰਕਰਸ਼ਣ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰੇ ਸਿਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਤਰਾਹੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਪਮਾਨ ਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਘਾਤਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਲਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸਾਥ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੁਣ ਇਕ ਵਚਾਲ ਵਰਗੀ ਥਾਂ ਦੇ ਦਸੰਬਰ ਤੇ ਘੇਰਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੁਕਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਆਈ. ਡੀ. ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ 6 ਦਸੰਬਰ 1992 ਨੂੰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਭਾਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਖ਼ਿਆਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਸੋਚ-ਪਾਥ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਧਮੀਨ ਦੁਆਰਿਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਬਿਤੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਅਣਗੌਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਸਿਰ ਸੋਨਾ ਦੇ ਗਲ ਠਾਕਰੇ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨ ਪਿੰਡੇਬਾਗ਼ ਸਾਥੇ ਠਾਕਰਾਵਾਦੀਆਂ ਵਲ ਦੁਆਇਆ। ਇਹ ਇਰਲਾਹਾ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਦੀ ਸਨ ਕਿ ਇਸ-ਤਰੀਕ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਕੋਟਰਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਆਰ. ਐਸ. ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਨੂੰ-ਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚ ਸੇਕੇ ਪੋਰਤਰਫ਼ਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪਿੰਡੇ ਫੰਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਪੂਰੀ ਵੀ ਭਾਰੀਕਦਾਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਅਧੁਇਆ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਵੀਡੀਓ ਵਿਚ ਟੋਪ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਆਈ. ਡੀ. ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਟੀਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਟੀਮ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵਾਕਫ਼ਾ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਟੀਮ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਲਗਦੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਸਾਈ ਹਜ਼ੂਮ ਦੇ ਪਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਨਾਈ ਹੋਣੀ ਆਈ। ਡੀ. ਦੀ ਟੀਮ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਓ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਕਰੀਨਾਲੀ ਟੈਲੀਵਿਡੋ ਲੈਨਾਵਾ ਨਾਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਢਾਂਚੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਕਈ ਲੱਖਕਾ ਨੇ ਸਿਰ ਸੋਨਾ, ਭਾਜਪਾ, ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਲੋਂ ਕਲਪਿਤ ਸਾਜਿਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ 6 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਕੋਲਕਾਤਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਲ ਫ਼ਿਸ਼ਨ ਅਫ਼ਗਾਨੀ, ਮੁਲਕੀ ਮਹਿਮੂਦ ਕੋਲੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਰੀਖਤ ਤੇ ਘੋਸ਼ਣ ਸਾਜਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੁੱਪਚਾਪ ਸਹਿਮਤੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਧੁਇਆ ਹਿੰਦੂਤਵ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਸੀ ਲਾਭ ਲੈਣ ਦਾ ਮੋਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗੀ। ਵਗਦੀ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸੈਂਟ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ।

ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਅਧੁਇਆ 'ਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਕੱਠ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਯਤਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਰ ਸੰਵਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਚੁਗਾਏ ਪਏ ਮੋਬਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਤੋੜਨ ਤੇ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਦਾ ਸਪੇਸ਼ਟ ਜਾਂ ਅਸਪੇਸ਼ਟ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਰਿਪੋਰਟ ਆਈ. ਡੀ. ਦੇ ਭਾਰੀਕਦਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੋਧ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸਹੂਨੀ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਸਜਿਦ ਸਥਲ ਨਾ ਹੋਣ। ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਉਪਾ ਵਰਤਣ ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜਨ ਤੇ ਸਹੂਨੀ ਹਜ਼ੂਮ ਦੀ ਉਗਡਚੁਗਡੇ ਕੀਮਤ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ

ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਜਾਂ ਫਾਸਪਾ ਨੇਰਾਵੀ
ਜਾਂ ਫਾਸਪਾ ਨੇਰਾਵੀ ਨੇ ਸੋਢੀ ਕੀਤੀ ਵਿਦਿਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਜਾਂ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ
ਜਾਂ ਉਹ ਇਹ ਦਿਖਾਏ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਨਮਾਹ ਨੀਤੀ ਉਪਰ ਇਤਨਾ
ਸ਼ਰਫ਼ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸਕੀਨ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸੁਨਾਮੀ
ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ।
ਜੇਕਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹਰਕਤ 'ਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ
ਜਿਹੜੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਦਾ ਕਿ ਸੁਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਚਲਾ ਨਾ
ਸਕਦੀ।

ਅੱਜ ਵੀ ਬੀਬੀਸੀ ਟੀਕਾਬੰਡਿੰਗ ਨੇ ਮੇਰੇ ਡਰ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਝ
ਜੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਸਫ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁ-ਸੰਵਾਦਾਂ ਦਾ ਘੋਸ਼ਾ ਤੋੜਿਆ ਤੇ
ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਵਲੋਂ ਪਾਈਆਂ ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਉਸ
ਜਾਂ ਦਾ ਫਾਸਪਾ ਉੱਚ ਮੰਤਰੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ
ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਇਕ ਸਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਗਰੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਆਰ. ਐਸ.
ਐਸ. ਦੇ ਪਾਈਆਂ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਤੇ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਤੇ ਅਜਿਹਾ
ਜਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰੀ ਗੋ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕੀਤੀ
ਅਣਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕਲੰਕ ਨੂੰ ਹੀ ਸਕੋਗਾ। ਸਿਵ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੁ-ਸੰਵਾਦਾਂ ਵੱਲ ਮੁੱਖ 'ਚ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ
ਜਾਂ ਚਲੇ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਗੋਰ-ਰਿਸ਼ੇਵਾਰ
ਕਰਵਾਣਾ ਨੇ ਬੇਮੁਹਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਥਿਤ ਸੁ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਫਾਸਪਾ ਫੌਜ ਲਿਆ।
ਉਸਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਾਬੂ ਹੋਈ ਅੱਗ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੁਝਾ ਸਕਦੇ। ਅਛਵਾਨੀ
ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੇ ਫਾਸਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਫਾਸਪਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ
ਰਿਹਾ। ਵੀਬੀਸੀ ਟੀਕਾ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੁਨਾਮੀ ਤੇ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਯਨਮ-ਦਾਤਾ
ਘੱਟਬਹੁਲਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫੇਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਫਾਰਤ ਅਤੇ ਵੀ
ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟੋਕਰ ਦੀ ਸੁਨਾਮੀ ਤੇ ਪੀੜਤ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਉਪਰ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਖੁਸ਼ੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ
ਡਰਲ ਪਿੱਛੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਮਨਾਏ ਗਏ ਜਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਵੱਡੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੇ ਅਧਮਾਨ ਦੀ ਫਾਸਪਾ ਉਸ ਅਧਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ
ਸਿਨਾਥ ਦੇ ਮੇਦਰ ਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਤਬਾਹੀ ਨਾਲ ਤੇ ਮਸ਼ਰੂ ਤੇ ਰਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ
ਦੀ ਸੰਰੁਕਤੀ ਨਾਲ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ
ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਮੀ ਲਈ ਪਿੱਛੇ
ਹੁਣ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਬੇਇਖਤੀ ਦੂਸਰੇ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਅਧਮਾਨ ਕਰਨ
ਨਾਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਖਾਸਕਰ ਹਿੰਦੂ ਭੌਤ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਹ ਖੁਲ ਸਥਾਈ ਨੂੰ ਫੜ ਗਏ।
ਫਾਰਤ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬਦ-ਨੁਮਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਲ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ
ਸਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ।

ਮਹਾਂਸਿੰਧ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਫਿਰਕੂ ਖੂਨ-ਖਰਾਬਾ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ
ਦੇ ਵਰਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਮਿਕਨਾ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਾਈ ਹੈ ਕਿ ਜੇ 6 ਜਨਵਰੀ 1983 ਨੂੰ ਆਪ
ਦੀ ਮੁੱਥੀ ਦੇ ਸੋਗੰਧਵਰੀ ਖਤਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਸੀ।
ਦੁਹਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਖੀਰਤਕ ਵਾਰ ਨੂੰ ਤੇਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਭਰਪੂਰ ਵਿਚ ਇਕ

ਉਧਾਰ-ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦਾ ਤੇ ਸੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੀ ਹੈ।
 ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਕ ਉੱਚੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।
 ਐਸੇ ਉਲਟੇ ਵਿਚ ਸੋਚਣਾ ਤੇ ਸੋਚਣਾ ਭਾਈ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਮੁਲਕ-ਦੇਸ਼ੀ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ।
 ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਮੁਲਕ-ਦੇਸ਼ੀ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ।
 ਕਹਿ ਨੇ ਕਿ ਭਾਈ ਇਹ ਸੋਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਉਲਟੇ ਵਿਚ ਸੋਚਣਾ ਹੈ।
 ਭਾਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਉਧਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸੋਚਣਾ
 ਸਰਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਭਾਈ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸੋਚਣਾ ਸਿਖਾਉਣਾ ਤੇ ਸੋਚਣਾ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ।
 ਕਰਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹ ਸੋਚਿਆ ਗਈ ਨੂੰ ਅਖੀਰ-ਕਲੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਇਕ ਆਪਣੀ ਸੋਚਣਾ
 ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇ ਉਸੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ।
 ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ।
 ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਭਾਈ ਘਰ ਬਾਹਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਕ ਸਿਖਲਾਈ
 ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੀਰ-ਸਿਖਿਅਕ ਬਣ ਗਿਆ।

.. ..

ਸੰ 1903 ਦੇ ਸਨਵਰੀ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਤੇ ਬੰਬਈ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤੇ ਬੰਬ-ਧਮਕਿਆਂ ਦਾ ਸਮੇਂ
 ਸਿਰਾ ਸਿਰਾ ਵੀ ਕਰਾਗਾ। ਪਿਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਬੰਬ ਧਮਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਧਮਕੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ
 ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਵਿੱਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼
 ਕੀਤੀ। ਭਾ. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ 5/6/93 ਨੂੰ ਕੋਟਾ (ਭਾਰਤ-ਭਾਰਤ), ਕੁਰਕ (ਭਾਰਤ-ਭਾਰਤ), ਭਾਰਤ-ਭਾਰਤ
 ਪੀ.) ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤ (ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਨੇਕੇ ਉੱਪਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ
 ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਝਾਈ ਸੀ।

ਪੰਜ ਵੰਸ਼ਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਸੀ, ਵੀ ਆਈ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ।
 ਅਨੁਸਾਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਖੀਰ ਰਹਿੰਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚੇ 'ਭਾਈ' ਨੂੰ ਪਾਇਲਟਾਂ ਲੱਗ
 ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਕਾਰ
 ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਬੰਬਈ ਨੇਕੇ 2003 ਆਟ ਕੰਪਰ ਹੋਵੇ ਬੰਬ ਧਮਕੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ
 ਗਿਆ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਥੀਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉੱਪਰ ਭਾਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ
 ਵਧਾਈਆਂ ਨਾਲ਼ ਵੀ (ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦਿਖਾਈ ਤੇ) ਕਰਕੇ ਸੁਧਾਰ ਲਵਾਈ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਥੀਸ ਦੀ
 ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਦਾਰ-ਉਲ-ਅਨੁਮ ਰੂਸ-ਸਾਇੰਸ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਗਰ ਮਾਲੇਸ਼ਵੀ ਵਿਚ ਹੈ।
 ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੰਗਰਸ਼ ਦੇਸ਼, ਪਾਇਲਟਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਲ ਵੇਲਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ
 ਦੇ ਚਾਰੇ ਵੱਡੇ ਵਿਰਕੇ-ਹਨੀਫ਼ੀ, ਸਲਾਫ਼ੀ, ਹਮਾਸ਼ੀ, ਮਾਲਿਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਹਥੀਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ
 ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ, ਸਿਰਫ਼ੀ ਪਾਲਿਸ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਰਕੇ
 ਜਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਬ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਲ-ਕਾਇਦਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਵੱਡੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ
 ਮਿਲੀ ਹੈ। ਪਾਇਲਟਾਂ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੇਧ ਕਰਕੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤੁ ਸਰਕਾਰੀ
 ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਹਥੀਸ ਹੁੰਦੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ।

.. ..

ਚੀਫ਼ੀਓ ਟੋਪ ਤੇ ਸੰਤਰ ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਸੋ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਮੁੱਢਿਆਂ ਨੇ ਲਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ
 ਸਿਨਕਾ ਦੀ ਉਲਟਾਈ ਤੇ ਉਲਟੇ ਦੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੁਨਾਹੀ ਲਹਿਰ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹੀ ਅਖਬਾਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਵੀਹਵੀਂ ਦਾ ਨਿਯਮੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰ
ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਨਾ, ਜੋ ਮੇਨ ਗੇਮਿੰਗਾਦੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਾ ਵਾਹਤੀ ਨੇ ਵੀ ਕੇਰਿਆ
ਨੇ ਉਹ ਜੋ ਨਾਲ ਗੇਮਿੰਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਚ-ਮੇਨਾ ਦੇ ਰੂ-ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਮਸ਼ਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲਾ ਹੋਣਾ
ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਉਚਿਤ ਅਹਿਕਾਰੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ
ਸਹੀਦੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਘੋਟਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇੰਨੀ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਦੀ ਵਾਹਤੀ
ਕਿਸੇ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤੀ ਵੀਹਵੀਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੇਲੇ ਉਸ ਅੰਗੇ ਰਾਖਾਈ ਦੇਣ
ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੇਨ ਦੇ ਵਾਹ ਮਸ਼ੁਮ ਰਾਖਾਈ ਕਰਨਾ ਗਈ ਨਾਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਖਬਾਰੀ ਨੇ
ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵੀਹਵੀਂ ਦੇ ਪਾ ਕੇ ਵਿਚਿਤਰ ਮਾਣਕਾਰੀ ਕਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚ ਮੇਲ ਕੀ
ਕੀਤੀ। ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਹੂਤ ਵੀਹ ਪੇਲ ਕਰਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ
ਜਿਸ ਵੀ ਵੀਹਵੀਂ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਵਾਹਤ ਕਿਸੇ ਕਾ ਆਈ। ਜੀ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ੇਖ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਹੁੰ ਕਰਦਾ
ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜੇ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਰਾਖਾਈ ਕਰਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ
ਕਮਿਸ਼ਨ ਆਈ। ਜੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕਰੇ।

ਜੇ ਇਸ ਵਾਹੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਾਹਿਕਰਨ ਆਈ। ਜੀ ਨੇ ਅਖਬਾਰੀ ਦੀ ਕੋਲ ਮੇਨੀ ਵਿ
ਕੀਤੀ। ਹੁਕਮ ਕਮਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲਾਂ-ਮੇਨਾ ਦੇ ਵਿਚਿਤਰਾਂ 'ਚ ਕੀਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚਿਤਰ ਦੀ
ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਾਹੇ ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਖਾਈ ਦੇ ਵਿਚਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕੀ ਕਿਉਂ ਤਾਂ
ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਉਸ ਅੰਗੇ ਦੇ ਆਈ। ਜੀ ਵਾਹਿਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੇਨੀ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਹਿਕਾਰੀਆਂ
ਨਾਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਰਾਖਾਈ ਸੀ ਤੇ ਮੇਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ
ਜਿਸ ਉਹ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਰ ਕਿਸ ਨਾਲ ਅਖਬਾਰੀ ਕਿਸੇ 'ਚ ਵਾਹਤ ਆ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਧ
ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਖਬਾਰੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੇਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ
ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨਾ ਮਾਨਾ ਸੀ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚ ਹਰ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਾਹੇ ਮੇਨੀ ਕੋਈ ਦਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ
ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਹਿਕਰਨ ਨੇ ਉਹ ਸਹੂਤ ਅਖਬਾਰੀ ਤੇ ਵਾਹਿਕਰਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ
ਕੀਤੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸਿੱਧ
ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਮੇਨੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੇਲੇ ਸਿੱਧੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਕਾਹੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾ ਪੁਰਸ਼ੇਖ ਦੀ
ਕਮਿਸ਼ਨ। ਅਖਬਾਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੋਲ ਉੱਚੀਆਂ ਹਨ-ਕਿਸੇ ਸਭ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚ ਹਰ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਾਹੇ ਮੇਨੀ ਕੋਈ ਦਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ
ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਹਿਕਰਨ ਨੇ ਉਹ ਸਹੂਤ ਅਖਬਾਰੀ ਤੇ ਵਾਹਿਕਰਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ
ਕੀਤੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸਿੱਧ
ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਮੇਨੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੇਲੇ ਸਿੱਧੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਕਾਹੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾ ਪੁਰਸ਼ੇਖ ਦੀ
ਕਮਿਸ਼ਨ। ਅਖਬਾਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੋਲ ਉੱਚੀਆਂ ਹਨ-ਕਿਸੇ ਸਭ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਤੰਕ ਮੁੜ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਫੈਡੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਆਪ ਇਕੱਠੇ ਭਾਈਵਾਲ ਨਾ ਹੋਈਏ।

— ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰ ਮੁਹਿੰਮ

ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਈ.ਆ. ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਗਸਤੀ ਪੱਤਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਆਈ. ਐਸ. ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਲੋਂ ਸੰਭਾਵੀ ਤੇ ਸੰਭਵ ਬਦਲ ਦੀਆਂ ਭਾਰਵਾਈਆਂ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ। ਇਹ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਚਿੰਤਾਵਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਭਾਰਵਾਈ ਸੀ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਈ. ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਅੰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਈ. ਚੋਕਸੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ-ਬਿੰਦੂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਮੁਹਾਜ਼ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਾਰਵਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ., ਰਾਜਪਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਝਗੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੋ ਰਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਿਆ ਸ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕੌਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਹੜ ਬਣਕੇ ਆਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਖ ਦੇ ਵੰਡਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੈਰ ਤੇ ਨਫਰਤ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹੀ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦੂਰਬੀਨ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾਵਨੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਇਕੋ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਨਾਜ਼ਕ ਸਰੋਤ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੋੜ-ਫੇੜ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ., ਹੁਜੀ ਤੇ ਅਲਜਿਹਾਦ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਰਹੀਕੇ ਨਾਲ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਹਰਾਵਲ ਜਾਸੂਸ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬਰਾਨਾ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ: "ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਇਥੇ ਤੇ ਦੁਬਈ ਵਿਚ ਧਮਾਕਾ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਸਭ ਕਦਮ ਲੈ ਲਏ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤਕ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਗੇ।" ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਮੁਖਬਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਵਿਚਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ' ਉਸ ਬਾ' ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਜਾਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ 'ਰਾਅ' ਨੂੰ ਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮੁਖਬਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਸੂਚਨਾ ਕਿਤਨੀ ਸਹੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸ ਪੱਧਰ

ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ
 ਆਪਣੀ ਸੂਚਨਾ ਸੀ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਰ 'ਤੇ ਵਾਈਲ ਨਾਲ ਟੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ 23 ਦਸੰਬਰ 1992 ਨੂੰ ਜਾਂ
 24 ਨਵੰਬਰ 1992 ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਕਰਨਾਟਕ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ
 ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਪੇਂਡੂ ਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੀਆਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ
 ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਰ ਵੀ ਮੈਂ
 ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਤਸਕਰਾਂ ਦੇ ਉਤਰਨ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਥੋੜੇ
 ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਫੋਟੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਸਨ ਜਾਂ ਘੱਟ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰਹਿਤ
 ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਸਨ। ਆਈ. ਥੀ., ਬੰਬਈ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ
 ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਉਤਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨ ਦੀ
 ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬੰਬੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਮੁਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਬੋਧਿਆਨੀ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸੀ। ਇਹ
 ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਕੋਦਰੀ ਕਰ ਤੇ ਚੁੰਗੀ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਗੁਜਰਾਤ
 ਵਿਚ ਭੁਜ ਵਿਚ ਜਖਾਊ ਤੇ ਲੋਕੇ ਜਾਮ ਸਲਾਇਆ ਤਕ ਤੇ ਕਾਠੀਆਵਾਤ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ-
 ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸੀਮਾ ਤੇ ਵਲਸਾਦ ਤਕ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਭੇਜੀ।
 ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਬੰਬਈ, ਠਾਣੇ, ਦੀਵਾ, ਅਲੀਬਾਗ, ਭਲਗਾਚਿ, ਭਾਏ, ਰਤਨਾਗਿਰੀ ਤੇ ਸੋਨਪੁਰ
 ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵੀ ਉਤਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਭੇਜੀ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ
 ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਤਨਾ ਵਾਲੇ ਗਸਤੀ ਪੋਸਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਾਜ
 ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ
 ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਚ
 ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿਤ ਇਕੋ ਇਕ ਸੂਚਨਾ ਸਰੋਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ
 ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਦਰਲਾ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲਾ ਮੁਖਬਰ ਸਮਰਥਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਨਿਰਭਰ ਕਰਕੇ
 ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਉਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਭਾ ਬੈਂਸ ਇਸ ਉਪਰ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ
 ਵਾਈਲ ਵਿਚ ਉਤਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੈਸਲਾ ਦਰੁਸਤ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਹ
 ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮੁਰਖਤਾ ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਮੁਲਕ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ
 ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਣਾ ਸੀ।

ਸਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਥੀ. ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਪੰਜਾਬ,
 ਕਸ਼ਮੀਰ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਜਹਿਜ਼ ਦੀ ਪਰਖ ਨਹੀਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਜਦੋਂ
 ਵੀ ਉਹ ਇਸ ਘਲ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਹੀ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ। ਮੇਰੇ ਲਈ
 ਆਪਣੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਨਾਉਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਈ.
 ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰੂਰੀਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਇਕ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣ, ਜੋ
 ਹੁਣ ਰਹੁਤ ਵਧ ਚੁਕੀ ਸੀ।

13 ਜਨਵਰੀ, 1993 ਨੂੰ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਤੇਏ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਿਤਰ ਵਲੋਂ
 ਭੁਜ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਕੱਢ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਰ ਦੇ ਕੁ
 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੀ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਲਾਕਾਤ ਔਰੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮਿਤਰ
 ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਧਾਕਾ ਬੇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਮਸ਼ੀਨ ਰਾਹੀਂ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੰਬੀਆਂ ਵਿਚ
 ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਸਿੰਧ ਦੇ ਗੋਬ ਪਿਰਸਾਰ ਤੇ ਕਟੀ ਬੰਦਾਬ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਲ ਲੰਦਕੇ ਭੇਜੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ।
 ਉਸਨੂੰ ਧਾਕਾ ਬੇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ
 ਇਹਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸਨੂੰ ਆਮ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵਾਲੀ

ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਲ ਵਲ ਇਹ ਮਾਲ ਭੇਜ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਲ ਅਸਥਾਈ ਉਤਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਥਿਤ ਭਾਰਤੀ ਅਪਰਾਧੀ ਟੋਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫਿਰ ਇਕ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦਾ ਗਸ਼ਤੀ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ ਆ ਰਹੇ ਪਤਰ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ੱਥੀ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਜਾਮਨਗਰ ਤੇ ਜਦੀਆ ਬੰਦਾਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਦਲਾ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਸੂਚਨਾ ਉਪਰੰਗਤਾ ਭਾਵ ਸਰਕਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀ ਲਿਆ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁੱਡੇ ਅਨਸਰਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ੱਥਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਭਗਮਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਜੱਕੋਂ ਤੱਕਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਗਈ ਅਨਸਰਾਂ ਤਕ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਰਸਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਅਣਪ੍ਰੰਭਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰ ਤੇ ਉੱਕੀ ਵਿਭਾਗ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਾ ਵਿਖਾਈ। ਨਾ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਲੈਭੇ ਸਾਹਿਲੀ ਖੇਤਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਘਾਹੜ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਖੋਪ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਕਰਨ ਲਾਇਆ। ਲਿਟੇ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿਚ ਚਰੂਰ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਰੰਗ ਨੁਮਾ ਗੋਦ-ਤਰੁੱਪ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਪੂਰਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਵਰਤਮਾਨ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਕੇਸਟਲ ਗਾਰਡ (ਟੱਟ ਰੱਖਿਅਕ ਦਲ) ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ 18 ਅਕਤੂਬਰ 1978 ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਗਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ, ਤਸਕਰੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤੇ ਚੋਰੀ ਛਿਪੇ ਮੱਛੀਆਂ ਪਕੜਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੁੱਤ੍ਰ ਇਸਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੂਰ ਨੀਲੇ ਭੁੰਘੇ ਸਾਗਰਾਂ ਵਲ ਰਿਹਾ। ਇਸਨੇ ਬੜੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਟੱਟਾਂ, ਛੱਟੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੇ ਅਣ ਅਧਿਕਾਰਤ ਉਤਾਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬੜੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਨਾ ਰੱਖੀ। ਇਸਦੀ ਵਿਉਂਤ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬੇੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭਾਰਤ ਤੇ ਖਾੜੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਤੇ ਵਧ ਰਹੀ ਤਸਕਰੀ ਰੋਕਣ ਤੇ ਪੁਣ-ਛਾਣਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਟੱਟ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਦੁਚਿੱਤੀ ਦਾ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਪੂਰਾ ਲਾਹਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਦਾਉਦ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਚੁੱਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੇ ਬੰਬਈ, ਕਰਾਚੀ ਤੇ ਫ਼ੁਬਈ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀਆਂ ਉਤਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਧਮਾਕਾ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਭੇਜੀ।

ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਕੋਰਲ, ਕਰਨਾਟਕ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀਆਂ ਅਣਅਧਿਕਾਰਿਤ ਉਤਾਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

.. ..

ਦਾਉਦ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਮੁਹਰੇਲਾਂ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੇ 12 ਮਾਰਚ 1993 ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ 257 ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ 713 ਜਖ਼ਮੀ ਹੋਏ।

ਜਦੋਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਅਗਨੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ 'ਚ ਗੁਜਰਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ੀ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ 1992 ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ 'ਅਲਕਾਇਦਾ' ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਆਰੰਭਵਾਦ ਦੇ ਪੂਰੇ ਰਾਈਵਾਸ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਮੋੜਵਾਂ ਵਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਆਈ ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਸ਼ਚਰ ਹੋ ਕੇ ਅਨੁਘਿਆ ਤੇ ਬੰਬਦੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਝਗੜੇ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਬੰਬਦੀ ਵਿਚਲੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਚੋਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਘਾਟ ਬਾਰੇ ਸੋਚ-ਸਰਾਬਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚਾਈ ਗਈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰ ਕੱਢ ਲਿਆਏ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਵ-ਤਾਤਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਕਲਤੀਆਂ ਤੇ ਅਣਅਧਿਕਾਰਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਖੋਲ੍ਹ ਵੀ ਤੇ ਇਜ਼ਤ ਵੀ ਬਚਾ ਲਈ।

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਅਜੇ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਜਹਾਜ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਵਿਧੀ-ਪੂਰਵਕ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਗੁਪਤਚਰ ਤਾਣਾ-ਥਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਅਲਕਾਇਦਾ ਜਿਹੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਹਾਜ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਬਰਨ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚਲੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਪਾ ਤੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਲੱਭ ਲਏ ਹਨ।

ਜਿੱਥੇ ਤਕ 'ਰਾਮ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਇਕ ਅਦਨਾ ਜਿਹਾ ਕਾਰਕੁਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਪਾਸਿਓਂ ਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅੰਗ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੱਚ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਹੀ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕੋਮੀ ਨਾਅਰਾ ਹੀ "ਸਤਯਮੇਵ ਜਯਤੇ" ਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਨਾਅਰੇ ਤਾਂ ਜਨਸਮੂਹ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਲਈ ਕਰਮਾਤੀ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਵ ਨਾਅਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

.. ..

ਲੜੀਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਤੇ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੀ ਮੈਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਲਾਈ ਗਈ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਪਿੱਛੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸਾਜਿਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਮੇਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਦੀ

ਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਸੁਝਨਾਵਾ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਨੁਮਾਣਿਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਾਲੇ ਹੀ ਦਿਸ-ਬਿਰਤਨ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਸਨ, ਸਹੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਮਾਲੀਆ ਹੁੰਦਾ ਸਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਪਰਕਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਜਿਹ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਐ. ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਥਿਤ ਜਹਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਟਿਕਾਣੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕੰਮ "ਆਈ. ਐਸ. ਐ." ਨੇ ਕਿਸੇ ਏਜੰਟ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਘਿਨਾਉਣੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਦਲੀਲ ਮੰਨਣਯੋਗ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਟਾਈਗਰ ਮੈਮਨ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲੀ।

ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਇਕਤਰਾ ਤਾਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮੈਂ ਅਬਾਹ ਪਾਣੀਆਂ 'ਚ ਚੁੱਕੀ ਮਾਰਨ ਦਾ ਵੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਈ. ਐਸ. ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਗਾਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਹੱਦੀ ਗੁਫਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ।

ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾ ਬੇਢਨਾਕ ਰਸਕਰ ਹਾਜ਼ੀ ਮਸਤਾਨ ਦਾ ਸੰਫੀਆ ਕਾਲਜ ਗਲੀ ਵਿਚਲਾ ਘਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸੰਪਰਕ ਉਸ ਬਦਨਾਮ ਰਸਕਰ ਨਾਲ ਸਾਲ ਭਰ ਪਹਿਲਾਂ ਚੈਨਈ ਰਹਿੰਦੇ ਬਾਗੂਬਨੀ ਦੇ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਗੰਮਤੀ ਤਾਮਲ ਚਮੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ, ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼ੰਕੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਬੜੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਪਛਾਣ ਜਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਗਾ। ਉਹ ਮਿੱਤਰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚਾ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹਾਜ਼ੀ ਮਸਤਾਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾਇਆ। ਕੁਝ ਕੁ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ੀ ਮਸਤਾਨ ਉੱਥੋਂ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਉਤਰਨ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਉਰਾਨ ਅਲੀਬੇਗ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਚਿੰਦ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਦਰਾ ਹੱਲਵੇ ਸਟੋਬਨ ਨੇੜੇ ਬਹਿਰਾਮ ਪਾੜਾ ਦੀ ਝੁੰਗੀ ਝੰਪਤੀ ਵਾਲੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁਤਾਤ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਵਾਸਤੇ ਬਹਿਰਾਮ ਪਾੜਾ ਦੀ ਗੰਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਇਕ ਡਰਾਉਣੀ ਹਕੀਕਤ ਸੀ। ਲੜੀਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਤੇ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਵਸਾਦਾ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦੂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ 'ਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਟਲਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ੀ ਮਸਤਾਨ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਸੀ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਦਾਉਦ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕੋਲੀ ਜਾਤੀ (ਮਛੇਰਿਆ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤ) ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਪੈਸੇ ਲੈਕੇ ਦੱਸਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੰਬਈ ਵਾਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਹਿਯੋਗ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚਲੀ ਮਸਜਿਦ ਢਾਹੁਣ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਘਲੂਘਾਰੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਰੰਭ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸੀ।

ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦਾ ਦਾਉਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟਾਈਗਰ-ਮੈਮਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲ ਸੀ ਤੇ ਉਤਾਰੇ ਲਈ ਔਡਾ ਹਾਏਗਜ਼ ਜਿਲੇ ਵਿਚ

ਮੇਰਾ ਵਿਚ ਸੀ।
 ਹੁਣ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਬੰਬਦੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ
 ਹੁਣ ਮਨਾ ਕੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਬੰਬਦੀ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਖਤਰਾ ਸਹੇੜ ਕੇ
 ਕਿਸ ਪਛਾਣ-ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉੱਘੇ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜਾਅਲੀ ਪਛਾਣ-ਪੱਤਰ ਸਨ ਤੇ
 ਮੈਂ ਸਾਡੇ ਮਨੁੱਖੀ ਨੇ ਇਹ ਆਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਨ।
 ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਕਰੋੜਪਤੀ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਅੰਬਾਨੀ
 ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬੰਬ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਸਥਿਤ ਸਾਡੇ ਮਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਅੰਬਾਨੀ
 ਮੁਕਾਬਲਤ ਇਕ ਛੋਟੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਲੋਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਵ-
 ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਲ ਠਾਕਰੇ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਭਾਜਪਾ ਨੇਤਾ ਕੇਸਵ ਭਾਈ ਪਟੇਲ, ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਮੁੱਖ
 ਮੰਤਰੀ ਫ਼ਾਰੂਕ ਦਾਸ ਮਹਿਤਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ
 ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ।

ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਪੈਸਾ, ਵਪਾਰ ਤੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੇ ਵੱਡੇ
 ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਲੋਂ
 ਬਦਨਾਮ ਕੀਤਾ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ
 ਗੈਰ-ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੁਲਕ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ
 ਭਿਰਮੰਦ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਸਨ।

ਮੈਂ ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਦੀ ਮੁਲਕ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਇਸ
 ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ
 ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕੰਕਿਲੇ ਬਹਿਣ, ਮੁਕੇਸ਼, ਅਨਿਲ, ਨੀਤਾ ਤੇ ਟੀਨਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ
 ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦੇ ਵਾਰ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਸੁਨੇਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋ ਬੇਟਿਆਂ ਨੂੰ
 ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ (ਗੈਰ ਰਸਮੀ) ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਮੈਂ
 ਕੋਕਿਲਾ ਬੈਂਟ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਨਿਰਫਲਤਾ ਵੇਖਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ
 ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ, ਗਣੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਡਰਿਆ ਖਾਸ ਕਮਰਾ ਤੇ ਛੱਤ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਚੰਪਕ
 ਦਰੱਖਤ ਦਿਖਾਇਆ। ਸਾਡੀ ਦੇਸ਼ਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਸੁਨੇਦਾ ਦੇ ਕੇਸਰ ਦੀ
 ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਭ ਚਾਅ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਬੱਚੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ
 ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਖੋਜਣ, ਭਾਲਣ, ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਭੁਭ ਗਏ। ਕਰੋੜਪਤੀ ਸਖੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਨ
 ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਨੇ ਬੰਬਦੀ ਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮੁਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਨਾ
 ਕਰਵਾਈ ਸਗੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁਬਈ 'ਚੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਿਆਈ।
 ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬੜੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ
 ਫ਼ੁਮਿਕਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਰੱਖਿਆ।

ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਮਾਇਕ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ।
 ਮੇਰਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਪੈਸੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੋਵੇ।
 ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਕੋਕਿਲਾ ਬੈਂਟ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ "ਸੀਵਿੰਗ" (ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਵਾ) ਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ
 ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ
 ਲਈ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤੇ।

ਅੱਖ ਵਾਰਾ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਜੋ ਛੱਡ ਦੇਣੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮਗਰਮ-ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰਾਜਨ ਤੇ ਮਾਵਲਾ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਦੀ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਤਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੇਰੀ ਟੋਕਰ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ, ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਅਬਦੁੱਲ ਪਾਠਕਰ, ਭਾਈ ਠਾਕੁਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਭੋਜਾ, ਪੰਪੂ ਕਲਾਨੀ ਤੇ ਜਾਵਾਦ ਚਿਕਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ 12 ਮੁਸਲਿਮ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਕੇ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ 17 ਮਾਰਚ 1993 ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੇਖਰੀ ਨੇੜੇ ਧਰਾਤਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਮੋਸਮੀ ਤਾਪਮਾਨ ਕਾਫੀ ਜਿਆਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਦੀ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਲਵੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਾਲਾ ਕਦਮ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਬੰਬਦੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਬਾਲੀਵੁੱਡ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਚੜਾ ਕੇ ਚਿਤਰਿਆ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵਾਂਗ ਇਤਨੇ ਖਰਚਨਾਕ ਤੇ ਸ਼ਰਿਕਾਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੌਤ ਪੁਣਾਲੀ ਵਰਤ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਕੁਰਸੀ ਜਾ ਮੌਲਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਬਾਲ ਠਾਕਰ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ, ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਸੱਭੀ ਪ੍ਰਰਿਬੰਧਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਮੁਜਰਮ ਹੁੰਦਾ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਪੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਪੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਿੰਮੂ ਮਿਟਾ ਦੇਵੇ। ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਫੂਫੀ ਖਿਜ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਗਠਜੋੜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਚਾਰਾ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਬੇੜੇ ਤੇ ਬੈਲੇ ਬਿੰਗ ਕੇ ਭੱਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਮਗਰ ਜਾਣ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੌਤਾ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਫ਼ਬੀਲ ਦਾਸ ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ ਦੋ ਕੁ ਮੰਟੀ ਫੋਟ ਵਾਲੇ ਆਕੜ ਖਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਰਸਾਈ ਕਰਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿੰਧ ਦੀਆਂ ਘੱਟ ਮਜ਼ਹੂਰ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚਕਾਰ ਚਲਦੀਆਂ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਦਿਲਚਸਪ ਵੇਰਵੇ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਜਾਮ ਸਾਲਾਯਾ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਹੁੰਦੀ ਦਿਖਾਈ। ਇਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਹੀ ਜਾਮ ਸਾਲਾਯਾ ਨੇੜੇ ਖਰਚਨਾਕ ਧਮਾਕਾ-ਖੋਜ ਸਮੇਗਰੀ ਦੀ ਖੋਪ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦਾਦੂਦ ਦਿਬਾਹੀਮ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਿਚਕਾਰ ਸੇਖਰੀ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ। ਕੇਸੂ ਭਾਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮਹਿਮਾਨ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਹੋਸ਼ੀਅਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੁਲਵਾਦ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਤੇ ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰੰਟ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਛੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਤੁਆਰਫ਼ ਅਠਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਜੋ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਛੇਰਿਆਂ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਛੇਰਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਪਤੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜੋ ਤਸਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਬੰਬ-ਬਣਾਇਤਾ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੱਟੜਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਮੁਲਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ
 ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕਤਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।
 ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਵਿਚ ਆਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਵੀ ਹੁਣ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ
 ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪਾਤਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੇ
 ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਦੀ ਮੋਢੀਆਂ ਘਟਨਾ ਨੇ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ
 ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਪਰਾਧੀ ਚਿਰਤੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਪਰਾਧਜਗਤ ਦਾ ਰਕਤ-ਕਣ ਬਣਨੇ
 ਲੱਗੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਈ.
 ਐ. ਐ. ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਮ ਤੇ ਪ੍ਰਾਤਕ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਾਈਟ ਟਾਸਕ ਫੋਰਸ ਦਾ ਧਮਾਕਿਆ ਦੀਆਂ
 ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਗਠਨ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਸਹਿਕਰਮੀ
 ਵੀ ਇਸ ਮੋਢੀ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਪ੍ਰਮ ਵਿਚ ਖੁਭ
 ਗਿਆ।

.. ..

ਬੰਬਈ ਦੇ ਲੜੀਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਤੇ ਮਗਰਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਧਾਵੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ
 ਸ਼ਬਾਦੀ ਦੇ ਬੁਝਾਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ
 ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਤੱਟ ਰੇਖਾ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼, ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ,
 ਮਾਲਦੀਵ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਖ ਸੁਰੱਖਿਆ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਿਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ
 ਵੰਦਗਾਹਾਂ, ਉੱਪਰ ਤੇ ਅਣਗੌਲੇ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨਾਂ, ਖਾੜੀਆਂ ਤੰਗ ਪਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਤੇ
 ਖਾੜੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੁੱਮੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਵਸੇ ਤੇ ਸਿਆਸੀ
 ਪੇਂਡੀਦਗੀਆਂ ਤੇ ਗੁੱਝਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਤਸਕਰਾਂ ਦੇ ਚੁੱਟਾ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀ
 ਟੋਲਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਤੱਟੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤਸਕਰਾਂ ਤੇ
 ਹਵਾਲਾ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਮਾਲ
 ਅਸਥਾਬ ਦੀ ਦੀਆ-ਢੁਆਈ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ
 ਪਹਿਲੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਹਿਕਰਮੀ ਵੀ. ਕੇ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ
 ਕੀਤੀ।

ਤੱਟੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਰਾਜਾਂ
 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਸਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ
 ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ
 ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬੰਬ ਪਾਣੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਵੈਰੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਧੋਖਾਜਾ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਕਾਹਵਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ
 ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੱਟੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਸਿਖਲਾਈ ਨਈਂ
 ਕਿਤਾਬਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਇਸਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਤੱਟੀ ਸੁਰੱਖਿਆ
 ਨਾਲ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਨਮਕ-ਹਲਾਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਪੀ. ਸੀ.
 ਆਈ. ਯੂ. ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਮੱਗਰੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੱਟੀ ਮੁਖਬਰ ਤੇ ਜਾਸੂਸ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਇਕ
 ਚੰਗਾ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। 1993 ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬੰਬ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ
 ਵਿਚ ਨਿਗਰਾਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ
 ਨਾਰਾਜ਼ੀ ਹੀ। ਤੱਟ ਰਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੰਢਾਰਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਨ੍ਹ ਪੁਲੀਸ ਦੇ

ਯਤਨ ਨਾਕਾਮ ਸਾਬਤ ਹੋਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁਸਤ ਚਾਲ ਬੇੜੀਆਂ ਉਪਰੋਂ ਸੰਚਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਜੀ. ਪੀ. ਐਸ. ਨਾਲ ਲੈਸ ਤੇਜ਼ ਬੇੜੀਆਂ ਜੋ ਤਸਕਰ ਵਰਤਦੇ ਸਨ, ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਕਰਾਏ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵਰਤਦੀ ਸੀ ਜੋ ਧਨਾਥ ਮਛੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਛੇਰੀਆਂ ਪਕੜਨ ਵਾਲੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਚਾਲਕਾਂ ਤੇ ਤਸਕਰਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਾਜ਼ਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਭੇਦ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬਲ ਖੇਤਰ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਚੋਕਸੀ ਵੀ ਬੇਕਾਇਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਆਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਬਹੁਤ ਰੁਝੇਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਜਾਂ ਇਕ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਇਹ ਕੰਮ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਖੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਇਸਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਜਾਂ ਰੇਂਬ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੋਟੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਧੁਨਿਕ ਬੇੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਸ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਉਪਕਰਨ ਹੋਣ। ਇਸਦਾ ਬੀ. ਐਸ. ਐਫ਼, ਕੋਸਟਗਾਰਡ (ਤੋਟੀ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ) ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਤੋਟੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਮਲੇ ਨਾਲ ਤੇ ਅਮਲ ਦਰਾਮਦ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਲੀ ਅਮਲੇ ਨਾਲ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤੋਟਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਉਂਤਕਾਰ ਕੰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਬਾਹੁਕੁਨ ਹਾਦਸਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਗੇ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਏਜੰਸੀ ਛੱਡ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤੋਟੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਉਪ-ਇਕਾਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਵਾਇਤੀ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਉਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਨ ਲਿਆ ਕਿ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਲੜੀਵਾਰ ਧਮਾਕਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵੈਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤੋਟੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਫ਼ੂਧ ਤੇ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ।

ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹ ਸਵਾਰ

ਮੈਨੂੰ ਮੂਰਖਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
— ਐਡਗਰ ਐਲਨਪੋ

ਮੇਰੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਮੈਨੂੰ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਮ ਦੇ ਗੋਰ ਦੀ ਮੁੱਛ ਉਪਰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਮੂਰਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ, ਇਹ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀ ਯਾਰਤਰਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬੇਲੋੜਾ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਸੈਮਾ ਜਾਂ ਸਰੋਤ ਕੀ ਸੀ।

1993 ਦਾ ਅੰਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਸਾਹੋ ਸਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਐਸੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਵੀ. ਜੀ. ਵੈਦਿਯਾ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. 'ਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਸੂਝ ਮੁੱਝ ਪਰਤ ਆਈ. ਸੀ. ਤੇ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੰਡਾਲ ਚੋਕੜੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜੋ ਤੈ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਬੇਲ-ਬਾਲਾ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੌਸਲੇ, ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਪਹੁੰਚ ਕਾਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਾਨ ਇੰਜਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਵੈਦਿਯਾ ਕੇਵਲ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮੁੱਲ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੰਡਾਲ ਚੋਕੜੀ ਜਾਂ ਚੰਡਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਤਰੋਤਾਜ਼ਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਇਕ ਮਿਨਾਰਾਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਸਿਖਰ ਤੇ ਬੈਠਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਨਿਤਨੇਮ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਖੁਕਾਵਾਂ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝਕੁ ਸਾਹਸੀ ਅਫਸਰ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੀ।

ਨੈਤੀਤਵ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਕਈ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਰੁਕ ਗਈਆਂ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ "ਮੁਸਲਿਮ ਖਾੜਕੂਵਾਦ" ਦੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਕਾਰਜ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅਗੇ ਹੀ "ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ" ਦਾ ਭਾਰੀ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੰਮ ਇਕ ਯੋਗ ਅਫਸਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਗਰੋਂ ਧੌਬੀ ਪਟੜਾ ਮਾਰਿਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤਲਖੀ ਵਧੀ। ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਤੇ ਵਿਉਂਤ ਉਂਕਾ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਪੁਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ
 ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਵਹਿਮ ਦੇ ਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ
 ਸਫ਼ਾਮਕ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਮੁਖਬਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਮੁਹਾਬ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ
 ਸਰਜੀਰੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ
 ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਠਲੂ ਪਾਈ ਹੈ।

.. ..

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਉੱਚ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਜ ਲਾਮਬੰਦ
 ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਰਹੂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਮੈਂਕੋ ਇਕ ਬਹੁਤ ਆਲ੍ਹਾ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਫਸਰ ਕਰਨਾਟਕ ਕਾਡਰ ਦਾ ਜਥੜ ਇਕ
 ਉੱਲਾਹ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਸੈਫ ਉੱਲਾਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਮੇਂ ਇਕੱਠੇ ਪਿਛਾਹ ਧੰਕ ਚਿੱਤ੍ਰੇ
 ਗਏ ਸੀ। ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਿਰਤ ਤੇ
 ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
 ਘੱਟ-ਘੱਟ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪਠਾਣ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਲੋਂ ਉਹਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋ ਫੂਟੇ ਮੁਕੱਦਮੇ
 ਘੜੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਬਾਰੇ
 ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਸੀ. ਥੀ. ਏ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹ
 ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ
 ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ
 ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਯਤਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਜਾਲ 'ਚੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲਿਆ
 ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ
 ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਡਾਰਟੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਡੰਡੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ
 ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਰਹੂ ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸੁਭਸ਼ੁਭ ਸੀ ਭਾਵੇਂ
 ਮੈਂ ਅਫਸਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਨਾਜ਼ਕ ਮੌਕੇ ਤੇ ਜਥਰ-
 ਸੈਫ ਉੱਲਾਹ ਨੇ ਆਈ. ਥੀ. ਵਿਚ ਵੈਦਿਯਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸੁਝਾਓ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਮੰਗੀ।
 ਉਹ ਸਰਵੋਤਮ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸੁਝਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ
 ਸਲਾਹ ਮੰਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਗਲਤ ਸਲਾਹ ਜਾਂ ਸੁਝਾ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ।
 ਸੈਫ ਉੱਲਾਹ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਸੁਆਲ ਪਾਇਆ ਤੇ ਉਹਦਾ ਹੱਲ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ। ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ
 ਉਤਰਾਧਿਕਾਰਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬੜੇ ਨਾਜ਼ਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸੀਨੀਅਰਟੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ 1960
 ਦੇ ਬੈਚ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਐਸ. ਡੀ. ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਦਾ ਨੰਬਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਆਈ. ਥੀ.
 ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾ ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਸਰਵਵਿਆਪਕ
 ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧ ਸਨ।
 ਉਸਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ "ਬੰਦੋਬਸਤ" ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ
 ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਜਾਸੂਸੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਮੁਹਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਇਲਜ਼ਾਮ
 ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਨੇੜਲੇ ਭੂਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਵੀ
 ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ
 ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਦੇ ਸਰੋਤਮ ਆਸਾਮੀ ਲਈ ਨਾਮ ਰੱਦ ਹੋਣ ਪਿੱਛੇ ਦੇ
 ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਰਾਓ ਕਰਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਵੀ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਹੁਕਮ
 ਅਨੁਸਾਰ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਓ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੰਕੋਚ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਕਾਰ ਦਾ ਸਫਰ

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਆਦਿ-ਪ੍ਰਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਾਵਨਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਕ ਇਸਰਰੀ
ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਾਰਨ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।
ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਜੁਨੀਅਰ ਅਫਸਰ ਡੀ. ਜੀ. ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੇਣ ਕਰ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੋ ਵੀ
ਜਿਹਾਣੀ ਦੇ ਬੰਦ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਾਠਕ ਇਕ ਵਿਵਾਦ-ਰਹਿਤ ਅਫਸਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਵੀ
ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜਾਗ੍ਰੂਕੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ
ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਨੁਭਵੀ ਜਾਗ੍ਰੂਕ ਦੇ ਦਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ
ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਫਰਕ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਐਸਾ ਵਿਅਕਤੀ
ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ
ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ।
ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ
ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲੇ

ਨਵੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ
ਉਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ।
ਸੋ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ
ਜਾਗ੍ਰੂਕਤਾ ਦੀ ਇਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲੇ
ਅਗਵਾਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨੀ ਦੇ ਵੇਦਿਯਾ ਦਾ
ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਵਾਰਡਨ
ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਮੱਤਵਾਦ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪਾਠਕ ਅਜਿਹੇ ਨਾਜ਼ਕ ਸਮੇਂ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ
ਸਕੇਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰਿਵੇਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ
ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਪਾਠਕ ਵਰਗੇ ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਤੇ ਅਨਾਜ਼ੀ ਦੀ
ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸਰੋਤਮ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ
ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਬਾਹਰਲਾ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ
ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਣੇ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਅਰੁਨ ਭਗਤ ਵਰਗਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਖਾਲਿਸ ਪੁਲੀਸ
ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਘੁਸਤਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜਵਰ ਸੈਫਉਲਾਹ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਡਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਥੇਰੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਪਿਛੇ ਚੁਪ-ਚਪੀਤਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣੇਗਾ।

ਮੈਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੈਫਉਲਾਹ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਦਕਿ ਸੈਫਉਲਾਹ ਇਸ ਚੇਟ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਨਵਾਂ ਮੁਖੀ ਉਮੀਦ ਤੇ ਖਰਾ ਉੱਤਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਐਸ. ਡੀ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨਾਲ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੈਫਉਲਾਹ ਨੇ ਹੀ ਡੀ. ਸੀ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਅਵਸਰਸਾਹੀ ਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਨਵਾਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਣਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਧਰਤੀ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਪਾਠਕ ਭਰੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਵਰਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਤਾਗਿਰੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਸਮਰਥਨ ਯੁੱਧ ਪੈਰਾਡੀ ਵਾਂਗ ਬਿਨਾਂ ਵਿਰੋਧ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਸਦਾ ਇਹ ਪਛਤਾਵਾ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮਹਾਂਵਾਪੁਰਨ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਭੜੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਿਆਂਦੀ

ਗਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ। ਸਾਫ਼ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਉਣ ਵੀ ਤਾਂ ਸ਼ੱਥੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ।

ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਇਕ ਪੱਥਰ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹ ਜਾਪਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਆਈ. ਬੀ. ਧੜੇਬੰਦੀ ਦਾ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਹੈ। ਮੈਂ 29 ਸਾਲ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਧੜੇਬੰਦੀ ਵਾਲੀ ਨੜਰਤ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਮਿਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇ ਸਹਿ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹੋ ਅੰਤਰ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਦਲ ਜਾਂ ਪਾਠੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਰੱਤਰ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਮਾਰਗ, ਮੇਰੇ ਵਿਲਖਣ ਸੁਝਾ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਬਣਤਰ ਕਾਰਨ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਨਿਪਟਣਾ ਹੁੰਦਾ ਮੇਰੀ ਉਸ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਗਣ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਜਾਂ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਪਨਈ ਉਭਾਰੀਆਂ ਭਰਨ ਤੇ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਸਵਾਰੀ ਭਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਜਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਉਤਰਨਾ ਕਿਵੇਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਰਾਮ ਤੇ ਸੁਖ ਸੁਵਿੱਧਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਣਾ ਸਿਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜਿਹੀ ਕੁਝਰੀ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਅਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਭਾਵ ਮੁਸਕਿਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਝਰੀਟ ਆਉਣ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਉਤਰਨਾ ਜਾਂ ਮੁਸਕਿਲਾ ਭਰੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।

.. ..

ਵੀ. ਜੀ. ਵੈਦਿਯਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾ 'ਚੋਂ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਾਧਾਰਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਇਸ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸਗੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਆਪਣੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਆਈ. ਬੀ. ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਇਕ ਵਾਪੂ ਟਾਕਿਆ ਵਿਭਾਗ ਹੈ ਤੇ ਮੰਤਰਾਲਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਗਤਾਂ ਵੀ ਭੇਟ ਕਰੇ।

ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਠਕ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਉਸਦੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰੀਸ਼ਾਲੀ ਸਕੱਤਰਾਂ, ਰੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਉੱਘੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਕੱਤਰੀ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਪਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ 'ਚੋਂ ਆਮ ਹੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਗਲਤ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਕੰਦਰੀ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਿਜੇ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਤੇ ਕੈਬੀਨੇਟ ਸਕੱਤਰੇਤ 'ਰਾਅ' ਦੇ ਮੁਖੀ ਰੰਜਨ ਰਾਏ ਨਾਲ ਵੀ ਪੂਰੀ ਪੈਂਠ ਨਹੀਂ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਮੁਖੀ ਨਾਲ ਬਲਚਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਫ਼ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਸਕੱਤਰੀ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਜਾਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਵੀ. ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਆਦਮੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣਾ ਪੈਂਦਾ

ਜੇ ਅਸ ਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਸੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਾਜਸੀ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੁਪਨਿਆਂ ਡਰਾਮੇ ਦੇ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਵਿਚਲੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਗੂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮਾਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ-ਮੁਦਾਬਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਦਾਗ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਵਲੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰਤੀ ਪ੍ਰੋਡਰ (ਆਧਰਾ ਗੈਰੂ), ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨਾ ਵੀ ਅਨਿੱਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਮ ਨਾਅਰਾ ਸੀ, "ਯੇਹ ਸਭ ਚਲਤਾ ਹੈ" ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਇਹ ਕੋਈ ਦਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਇਕ ਨ ਇਕ ਘਪਲੇ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਸੰਤ ਸਾਧੂ (ਅਖੌਤੀ) ਤੇ ਦਲਾਲ (ਸੇਵੇਥਾਈ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ) ਉਸ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਸਨ। ਉਸ ਲਈ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ 'ਆਈ. ਬੀ.' ਤੇ 'ਰਾਮ' ਦੇ ਪ੍ਰਖੀਆ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਲਾਹੇਵੰਦ ਸੀ।

.. ..

ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫਤਰ ਦੇ ਚਲਦੇ ਪੁਰਜੇ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤਿਆਂ ਨਾਲ ਖਹਿ-ਮਖਹਿ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਇਕਾਈ ਨੇ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਆਮ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਮਿਸਟਰ ਬਖਸ਼ੀ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਠਹਿਰਿਆ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਫਾਦਾਰ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਲਿਆ ਘੁਸੇੜਿਆ ਸੀ।

ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ 'ਘਰ' 'ਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੈੜ ਕੱਢੀ ਤੇ ਪਿੱਛਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੇਖਿਆ। ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਥੀਤੀ ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਖਸ਼ੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਖਸ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਜਿਹਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਈ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਕਿ ਉਹ ਬਖਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਟਾਫ਼ ਤੇ ਰੱਖਣ ਬਾਰੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ। ਪਾਠਕ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਹੇਠ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜਣ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਆਦਤ ਸਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲ ਨੂੰ ਨਾ ਭੇਜਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਜਿਹੇ ਵਿਰਧ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਪਈ।

ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਗੀਆ ਜਾ ਭੀੜਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਹੀ ਉਦਯੋਗਕ ਘਰਾਣੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਡੇ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਚੁੜਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਭੇਡ ਨੁਕਾਈ ਹੁੰਦੇ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਲਈ ਹਨ। ਬਖਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ 'ਚ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇਨਕ ਵਿਚ ਬਣੀ ਉੱਪਰੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਜਾਣਨਾ ਕੋਈ ਅੱਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਪਾਰਕ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਏ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਿਰਾਮਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਨੁਸਲੀ ਵਾਡੀਆ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਭੁਈਆਸ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਛਪਣ ਨਾਲ ਰੁਝਾਨ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਪੈਰੋ ਤੇ ਅੱਗ ਦੀ ਵਰਤਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਮਝੂ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਹੋਣ ਲਈ ਸੰਦੇਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਤੇ "ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ" ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਦੇ ਵੀ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਭੁਭ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ "ਦੇਸ਼-ਧ੍ਰੋਹੀ" ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਅਪੌਰੀਜਨਕ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਚਾਰਜੇਦੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਹ ਯਰਕ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦੱਸੇ ਤੇ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਘੂਰੀ ਨਾਲ ਉੱਚੇ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਖਸ਼ੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ, ਇਹ ਐਲਾਨਨਾਮਾ ਭਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕਿ ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਚੁਰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਚੁਰਮ ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਿਜਕ ਵਿਖਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ 'ਚੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਦਲਬਦਲੂ ਜਾਣ ਨੇੜਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੁਖੀ ਅਧੀਨ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਖੜਕਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਈ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਅਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਭੇਡੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੁੱਤ੍ਰ ਮੈਨੂੰ ਆਕਾਵਾ ਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਨਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਠਕ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਏ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮਗਜਪੱਚੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਲਟਕਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਰਾਹਗਰੀਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਰਗੀ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਹੱਥ ਧੋਣ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬਖਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਮੇਰੀ 28 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਖੜਖੜਾਹਟ ਦੇ ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਇਕ ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਲੇ ਦਲਾਲ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਦ ਦੇ ਛੇਤੀ

ਮੇਰੀਆਂ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿਟਰਿਟਾਉਟ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਕਿ ਬੰਬਈ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਭਰੀ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਨਾ ਮਿਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ ਘਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੰਜ ਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜਲ ਤੇ ਵਖਰੀ ਹੀ ਕੋਢੀ ਦੇ ਕੰਪ ਪੀਣ ਲੱਗੇ।

ਇਸ ਮਿੱਠ-ਬਲਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਉੱਚਾ ਲੱਮਾ ਤੇ ਹੱਟਾ ਕੱਟਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ "ਰੁਈਆ ਉਦਯੋਗ ਸਮੂਹ" ਦੇ ਮਿਸਟਰੀ 'ਰੁਈਆ' ਵਜੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਹਾਸ ਵਿਨੋਦ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ 'ਰੁਈਆ' ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਵਿਹਾਰੀ ਗੱਲ ਛੇੜੀ। ਉਸਨੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਜਹਾਜ਼ੀ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਇਕਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਸਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭੇਦ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਖੰਡ ਦੀ ਖੋਪ ਬਾਰੇ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੱਤ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੰਡ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੰਡ ਬਾਦਲ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਅਪਰਾਧਾਂ ਤੇ ਲੁੱਚੇ 'ਬ' ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰੁਈਆ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪਰਵਚਨ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੇ ਅਣਅਧਿਕਾਰਿਤ ਰਿਪੋਰਟ (ਯੂ. ਓ. ਆਰ.) ਦੀ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਜੋ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਭੇਜੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣੇ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਖੰਡ ਦਾ ਭਰਿਆ ਜਹਾਜ਼ ਡਬੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਸਾਹਿਲੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਤੋਂ ਪੜਤਾਲ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਪਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਗੰਭੀਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ "ਰੁਈਆ ਸਾਮਰਾਜ" ਇਸ ਆਰਥਕ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਚੁਰਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਕੋਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਸਾਹਿਲੀ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਲ ਵਾਹ ਰੁੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਇਸ ਲਈ ਦੱਸੀ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦੀ ਹੋਰ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸੰਘ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਦੋਵੇਂ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਰਿਪੋਰਟ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲਿਖਾ ਕਿ ਭੇਜੀ ਗਈ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਗਲਤ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਬਦਲੇ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਦਲਾਲ ਜਾਂ ਸੰਚਾਲਕ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਕਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਕਦ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਰਕਮ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਲਈ ਬੜੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਰਥਕ ਮੈਦਾਨੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਤੇ ਇਸਦੇ ਦੋ-ਧਾਰੇ ਸਿਟਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਭੂਨੀ ਕਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਅਸੀਮਤੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਸਬਰ ਅਜ਼ਮਾਉਣਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਗ੍ਰਹਿ

ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਵਿੱਤ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਵਿਚਲੇ ਸੰਚਾਲਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰੇ ਕਿ ਉਹ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਲੇ ਬੀ. ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਵਾਪਿਸ ਲੈਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੇਣ। ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਤੇ ਵਿਚਲਾ ਦਲਾਲ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਭਾਰੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨਾ ਲੈਣ ਤੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਠੁਕਰਾ ਦੇਣ ਤੇ ਸਭ ਮਾਨਸ ਹੋਣ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਕਾਰੀ ਭਾੜ-ਬੰਝ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਨਸਨੀ-ਖੋਜ ਪਥਰਾਂ ਘੜਨ ਵਾਲਾ ਆਖਿਆ ਜੋ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਬਰੇ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਟਿਕਣਾ ਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਖਰਿਆਸਾ ਭੁਗਤਣ ਲਈ ਰਿਆਜ਼ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਕਰਤਵਿ ਬਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ “ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਨੌਟ ਰਿਆਜ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਖਰੇ ਬਾਰੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਖਾ ਜਾਂਚ ਕਰਵਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਦੇ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

.. ..

ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਤਬਾਹਭੁਟ ਟੱਕਰ ਮਗਰੋਂ ਵੱਡੇ ਧਨਾਢਾ ਵਲੋਂ ਰੂਪ ਪੈਸੇ ਦੇ ਬੈਲੰਡਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਮਹਿੜ ਤਰੇਜ਼ਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਮ ਹੀ ਚਰਚਾ ਸੀ ਕਿ “ਰੈਲਾਇੰਸ ਉਦਯੋਗ ਸਮੂਹ” ਦੀ “ਬੰਬੇ ਡਾਇੰਗ ਉਦਯੋਗ” ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਖੁਟਸ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਕਾਫ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਟਕਰਾਓ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ।

1994 ਦੇ ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੈਲਾਇੰਸ ਉਦਯੋਗ ਸਮੂਹ ਦੇ ਇਕ ਲਾਊ-ਬੁਝਾਊ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਅਸਾਧਾਰਨ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ। ਰੈਲਾਇੰਸ ਸਮੂਹ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਨੁਸਲੀ ਵਾਡੀਆ ਦੇ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਪਾਸਪੋਰਟ ਹਨ- ਇਕ ਬਰਤਾਨਵੀ, ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਪਾਸਪੋਰਟ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਬੰਬੇ ਡਾਇੰਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰਤੀ ਪਾਸਪੋਰਟ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਵੇਜ਼ਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਵੇ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਦਿਆਂ ਕਿ ਕਥਿਤ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੀ ਫੋਟੋਕਾਪੀ ਸਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੀ ਅਸਲੀ ਨਕਲ ਹੈ ਮੈਂ ਬੜੇ ਨਰਮ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਆਈ. ਬੀ. ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਸ਼ਾਖਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਾਊ ਬੁਝਾਊ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪੁਸ਼ਟਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਨੁਸਲੀ ਵਾਡੀਆ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ ਨਾ ਦੋਸਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀ

ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਭਾਗ ਸਵਾਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ "ਸਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ" ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਲੜਾਕੂ ਰਾਮਨਾਥ ਗੋਇਨਕਾ ਦਾ ਉੱਘਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਘਰਾਣਿਆ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਐਸੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਖਰ ਤੇ ਕੇ. ਐਨ. ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਮਨੋਜ ਸੰਥਾਲੀਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮੂਹ ਵਿਚਲੇ ਹੋਰ ਵਾਕਫ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਅਨੰਦ ਵੀ ਮਾਣਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨੇੜਤਾ ਕਾਰਨ ਕਸਟ ਵੀ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਨੇੜਤਾ ਗਲਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਢੀਆ ਦੇ ਕਥਿਤ ਪ੍ਰਾਸਿਧਾਨੀ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਮਰੇਜ਼ ਰੋਜ਼ ਕੇ ਤਿਆਰ ਭੀਤੀਆਂ ਭਰਦਾ ਬਾਰੇ ਗਲਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਾਅਲਸਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੇਰੇ ਭਾਓ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਕਾਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸਾਥੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਸ਼ਾਬ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਰੁਈਆ" ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਥਿੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਰੈਲਾਇੰਸ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਭਵਿੱਖ ਯਕੀਨਨ ਤਬਾਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਤਨਖਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਚਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ। ਨਿੱਜੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਅੰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਬਣੇ ਸਨ ਜਾਂ ਮੈਂ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕ ਜਾਂ ਵਪਾਰਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਉਦਯੋਗ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਨੇ, ਜਿਸਨੇ ਆਈ. ਆਈ. ਐਮ. ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ 1994 ਵਿਚ ਪੀਐਫਆ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਯੂ. ਐਸ. ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰੈਲਾਇੰਸ ਸਮੂਹ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅੰਬਾਨੀ ਦੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਡਰਪੂਰ ਇਰਾਦੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭਵਿੱਖ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਿਲਾਇੰਸ ਸਮੂਹ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੀ ਉਦਯੋਗ ਸੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਉੱਪਰ ਉਠ ਕੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ 1994 ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਚਮਕਦਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜਸਟਿਸ ਦੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਗੁਜਰਾਤੀ ਲੜਕੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਉੱਪਰ ਗਏ ਸਨ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਰਿਲਾਇੰਸ ਉਦਯੋਗ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਉਹ "ਪਰੇਕਟਰ ਤੇ ਗੈਬਲ" ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਅੰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਤਵਾਕ ਤੇ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾ ਰਹੀ।

ਸਾਮਰਾਜ ਵਲੋਂ ਮੋੜਵੀਂ ਚੋਟ

ਦੁਨੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੋ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗਲਤੀ ਦੀ ਸਾਟਕਾਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਲਤੀ ਤੇ ਸੱਚਾਈ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਜਦੋਂ ਇਕ ਗਲਤੀ ਤੇ ਫ਼ਟਕਾਰਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਗਲਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

— ਐਚ. ਐਲ. ਮੈਨਕਿਨ

ਮੇਰੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਗੈਰ-ਰਿਵਾਇਤੀ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕੁਝ ਸਾਹਸ ਭਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਕਿੱਥੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਟਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੇਨੇ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਤ ਨੂੰ ਭੁਲਕਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੁਖ ਸਵਿਧਾ ਲਈ ਜੀਵਨ-ਕੋਟ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਤਲਖ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੰਜ਼ਰਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਹਊਏ ਤੇ ਇਸਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਖਾਤਰਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਪੈੜ ਮਿਲ ਗਈ ਜਿਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਐਸੀ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਨਿਪਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਠਮੰਡੂ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕ-ਬੀਨੀ ਨਾਲ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੁਤਾਵਾਸ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹੋਟਲ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਗੁਪਤ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਤਾਜ਼ਾ ਪੈੜ ਇਸ ਸੁਰੰਗ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਲ ਵੀ ਲੈ ਗਈ ਜਿਸਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੜਾ ਵਜੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਖਾਤਰਕੁਵਾਦ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ 'ਰਾਅ' ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਮੋਕਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਆਇਆ। ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸ ਬਣਾਏ ਜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਪਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਅਪਣਾਇਆ।

ਮੈਂ ਇਕ ਉੱਘੀ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਯੁਵਕ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਏ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਟੀਚੇ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ "ਸਿਮੀ" ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਘੁਸਪੈਠ ਲਈ ਭੇਜਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚਲੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਉਪਯੋਗੀ ਰਹੇਗਾ। ਸਿਮੀ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਟਾਲਮਟੋਲ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਮਗਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਭਾਵ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਉਂ ਨਿਪਾਏ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕਾਨਮੇਫੂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਗੰਜ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਰ ਤੇ ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਟਿਕਾਣੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਖਰਚ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਯੁਵਕ ਨੂੰ ਕਾਨਮੇਫੂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਬਤਾ ਹੋਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫੇਦ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਹਮਾਕਾਬਜ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘਾਹ ਦੇ ਹੇਠਲਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਪੁਟਵਾਈ ਕਰਵਾ ਕੇ ਰਾਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਘਾਤਕ ਖੋਪ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਆਸੀ ਨੱਤਾ ਦੀ ਕਾਨਮੇਫੂ ਦੇ ਇਕ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਨਾਲ ਸਾਨ-ਗਾਠ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਦਿੱਖ ਸਿਆਸੀ ਹੁਕਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮੈਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੇਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਨ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਕਰਮਕ ਕਰਨ ਲਈ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਹੈ ਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਬੰਡਾ ਉਠਾਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਮੁਸਕਲਾਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਅਟਕਦੇ ਤੇ ਅਣਕਿਆਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆ ਬੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਆਈ. ਡੀ. ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਇਕਾਈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਖਲ ਵਿਰੁੱਧ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਕਿ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦਾ ਮਨਰਥ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੂਤਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਨ ਸੁਨਣਾ ਵੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਣੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚੋਂ ਚੰਗੀ ਭਾਤ ਪਈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅਵਸਰ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਦਰਾੜ ਆ ਗਈ।

ਮੇਰੀ ਫਿਰ ਖਿਚਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਗਰੈਜੂਏਟ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮੀ ਦੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਨਸਰਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਕਦੇ ਇਹ ਐਮ 15 ਜਾਂ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਨੈਤਿਕਾ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਬੜੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪਰਾਈਵੇਟ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਾਫਟਵੇਰ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਯੁਵਕ ਇਕ ਅਰਬ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ।

.. ..

ਇਕ ਜਮਾਦਰੂ ਚੌਥਾਕ ਵੀ ਸਦਾ ਲਈ 100 ਮੀਟਰ ਦੀ ਦੋੜ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਕਦੇ ਹੌਲੀ ਤੇ ਘੱਟ ਰਹੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਮਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਘੱਟ ਰਹੀ ਗੁਰੂਤਾ ਆਫ਼ਸਟ ਸਕੜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਧੀਮੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਦਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸਬੰਧ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ

ਦੇਵਤਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਟੈਂਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਕਿ ਵਕਤ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਮੌਲ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਅਫਸਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤਰ ਬਦਾਉਣ 'ਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਡੇਰਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਮਾਲਦੀਵੀਆਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੱਖੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਕੇ ਬੜਾ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਬਦਨਾਮ "ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਕੇਸ" ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਿਕਲੀਆਂ।

ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸੰਗਠਨ ਨੇ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸ਼ਾਖਾ ਸੀ, ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਰਸੂਖ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਰਸੂਖ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਾਫੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਪਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ, ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਮ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁੰਝਲਾਂ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੈਂਟ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਜਾਂ ਹਥੜ੍ਹਾ ਬਣਾਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਲਈ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਮਸਲੇ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਦਾਨਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਕਸੂਰਵਾਰ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਅੰਗ ਵਾਂਗ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਉਚਿਤਤਾ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਕਟ ਮਾਰ ਗਿਰਾਇਆ

ਨਾ ਹੈ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਨਾ ਬੁਰਾ,
ਇਹ ਖਬਰ ਹੈ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਰਜ਼ਾ,
ਚੰਗਾ ਆਖਾ ਉਸਨੂੰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੈ ਮੇਰੀ ਭਲਾਈ।
ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਵੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਬੁਰਾਈ।

ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਬਰਟਨ, ਦੀ ਕਸੀਦਾਹ

ਰਾਜਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਚੰਗਾ ਤੇ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕਾਰਜ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, “ਬੁਰਾਈ” ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਂਡ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਨਾ ਰਹੀ।

ਇਸਰੋ (ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾ) ਦਾ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲਾ ਇਕ ਮਾਲਦੀਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਮਰੀਅਮ ਰਸੀਦਾ ਦੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਰੋਕਣ ਕਰਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਹਦਾਰੀ (ਵੀਜ਼ਾ) ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 22.10.94 ਨੂੰ ਜਰਮ ਨੰ. 225/94 ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡਾਵਲੀ ਧਾਰਾ (ਇੰਡੀਅਨ ਪੀਨਲ ਕੋਡ) 34 ਅਧੀਨ 3, 4 ਤੇ 5 ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਭੇਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਰੀਅਮ ਰਸੀਦਾ ਤੇ ਫੌਜੀਆ ਹਸਨ (ਉਹ ਵੀ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸੀ) ਦੀ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਕੋਰਲ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮਰੀਅਮ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ ਦੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਲੀਅਮਾਲਾ (ਡੈਵੀਦਰਮ) ਦੇ ਫੈਬਰੀਕੇਸ਼ਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਐਲ. ਪੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਪਰਤਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਇਸਰੋ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਸੀ। ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਚ ਡੀ. ਸਸੀਕੁਮਾਰਨ, ਨਾਮਬੀਆ ਨਾਰਾਇਣ ਜੇ ਐਲ. ਪੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਫਸਰ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ, ਬੰਗਲੋਰ ਸਥਿਤ ਵਪਾਰੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਜਿਸਦੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਦੀਆਂ ਪੁਲਾੜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਨ, ਇਕ ਮੈਗਲੋਨ ਸਥਿਤ ਡਾਕਟਰ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਡਿਪਟੀ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਕੋਲੋਂ ਸਥਿਤ ਮੁਖਬਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਹੀਰਾ ਮਹਈਉਦੀਨ (ਜੋ ਮਾਲੇ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਹਥੀਥ ਬੈਂਕ ਦੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ), ਅਹਿਮਦ ਫੈਦ ਜਿਜ਼ਾਵੀ (ਸਾਊਦੀ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਥਿਆਰ ਵਪਾਰੀ) ਮਿਸਜ਼ ਐਨ. ਐਸ. ਹਨੀਫਾ, ਮਿਸਜ਼ ਐਨ. ਐਚ. ਗੁਰੂਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਹਲਮਿਲ (ਸਾਰੇ ਮਾਲਦੀਵ ਦੇ ਜਹਿਰੀ) ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਕ ਹਰੋਸਮਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਪਾਸ਼ਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ

ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਸ਼ੱਕੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕ ਰਤਨ ਸਹਿਗਲ ਤੋਂ ਰਾਮ ਦੇ ਬੀ. ਕੇ. ਆਰ. ਰਾਏ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਮਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਮਾਲਦੀਵ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਰਬੀਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਰ੍ਹਿਮ ਦਾ ਰਖਤਾ ਪਲਟਣ ਵਾਲੇ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਵੇ। 'ਭਾਖਾ' ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਵਾਗ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਰਾਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਠਕ ਨੇ ਉਲਟਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਐਮ. ਕੇ. ਰਬਿੰਦਰਨ, ਜੋ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕੋਰਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਸੀ, ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਮਲੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ:

- ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਠਕ ਇਸ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਫਤਵੇਬੰਦ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਲ ਇਤਨਾ ਖਿੰਚਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਬਿਮੇਵਾਰੀ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਹੇਠ ਭੇਜਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। (ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 10 ਸੀ।) ਉਸਨੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੋੜਵੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ (ਐਫ. ਆਰ. ਆਰ. ਓ) ਤੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੀ ਆਮ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਵੀ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਹ ਕੁੰਵੈਦਰਮ ਇਕਾਈ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਕਣ ਨਾ ਤਾਂ ਰਬਿੰਦਰਨ ਵਲੋਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਮੈਥੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ।
- ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕੋਰਲ ਇਕਾਈ ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਚਰੀ ਪੜਤਾਲੀ ਟੀਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿੱਲੀਓਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪਖਤਾ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕਲਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਵਿਚ ਉਭਰੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਫਿਰ ਮੁਲਾਕਣ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਪੜਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਲੈਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
- ਕੋਰਲਾ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਮਲਿਆਲੀ ਅਖਬਾਰ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੜਤਾਲ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬੜੀ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਛਾਪਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮੇਂਗਰੀ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ।
- ਕੋਰਲ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਉਪਕਰਨ ਤੇ

ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਥਰਾਰ ਜਿਹੜੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਗਰਜੀ ਆਗੂ ਕੇ ਕੁਰਟਾਕਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ, ਉਹ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਰਮਨ ਸੀ ਵਾਸਤਵ ਤੇ ਇਸਰੇ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ ਜੋ ਕੁਰਟਾਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਉਹ ਬੱਬ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਕਪਾਲ ਮਗਰ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ।

- ਪੁਲੀਸ ਵਿਚਲੀ ਧੜਬੰਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
- 'ਰਾਮ' ਨੂੰ ਮੁਢਲੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਪੜਤਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਸੰਕੇਤ ਮਾਲਦੀਵ, ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਤੇ ਰੂਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਰਾਮ' ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਮ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਲਈ, ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮਾਲਦੀਵ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਰੂਮ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਾਥੀ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਉਹਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟਿਆ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਕੇਰਲਾ ਵਿਚ ਕੇਸ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। 'ਲਾਵਾਰਸ' ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਲੈਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਤ੍ਰੀਵੇਂਦਰਮ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਸਥਾਨਕ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਇਸਤਰੀ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਹੀਅਮ ਰਸੀਦਾਂ ਤੇ ਫ਼ੋਜ਼ੀਆ ਹਸਨ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਲੋਂ ਵੀਡੀਓ ਰਾਹੀਂ ਰੀਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਦੋਹਾ ਸ਼ੱਕੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਕਿ ਮਾਲਦੀਵੀ ਆਈਆਂ ਸ਼ੱਕੀਆਂ, ਇਸਰੇ ਦੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਬੰਗਲੌਰ ਸਥਿਤ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਹਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਲੰਬੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਇਸ ਕੇਸ ਦੀ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਨਿਪੁੰਨ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਪੜਤਾਲ ਮੰਡਲੀ ਤ੍ਰੀਵੇਂਦਰਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਜੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਅਮਲ ਦੀ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਚਿਤ ਵੀਡੀਓ-ਆਡੀਓ ਉਪਕਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤਿਆਰ ਕਰੇ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਮੰਡਲੀ ਤੇ ਅੱਡ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਟੀਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਰਾਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਖੇਤਰੀ ਸਿਆਸੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੋਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਅਮਲ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਖਬਰ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਟ ਮਾਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮੁਖ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ 71 ਕਾਲੇ ਚਿੱਠੇ ਤੇ ਰੰਗੀਨ ਵੀਡੀਓ ਫ਼ੋਟੋਆਂ, ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ, ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਰਲਾ ਇਭਾਈ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜਾਨ ਮੈਥੀਓ ਵਲੋਂ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਟੈਲਕੋਸ ਰਾਹੀਂ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਾਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਭਾਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸੈਲ ਦੇ ਮੋਰੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੇ

ਪੜਤਾਲੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੰਬੰਧਪੂਰਨ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਢ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਐਸ. ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਾਗਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਸਦੇ ਨਿਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਸਤਖਤ ਬਰਕੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਆੜੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਕ ਨਾਸ਼ਕ ਮੌਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੜਤਾਲੀਆ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪਿੱਛੇ ਡਿਥਾਵ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵਿਚ ਦਾਣੇ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਵਾਬਦਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ 'ਰਾਮ' ਵਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚਣ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਬਦਗਾਨਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਉੱਤਰਜਿਕ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਬੋਝਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਵਗਿਆਪੂਰਨ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਦੇਕਦੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣਗੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਕਾਫ਼ੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੱਬਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਕੇ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਪਿੱਛੇ ਕੀਤੀ ਪੜਤਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਰੱਬਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧੀ-ਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਮਰਥਕ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਜਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਹੋਂਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਆਈ. ਐਸ. ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਚੈਨਦੀ, ਤ੍ਰੀਵੈਦਰਮ ਤੇ ਬੰਗਲੌਰ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਹੜੇ ਇਸਦੇ ਜਾਸੂਸੀ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ। ਖੈਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਤੇ ਮਰੀਅਮ ਰਸੀਦਾ, ਫੌਜੀਆ ਹਸਨ, ਸਸੀ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਦਿ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭੇਜਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਸਦਕਾ ਇਕ ਸਾਫ਼ ਉਭਰ ਰਹੀ ਮੰਤਵੀ ਜਾਸੂਸੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤ੍ਧਾ ਹੋ ਗਈ। ਮਰੀਅਮ ਤੇ ਫੌਜੀਆ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮਾਲਦੀਵੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਹ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਇਸਰੇ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਾੜ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਦੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫੌਜ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਉਛਾਲਣ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਭਾਵ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਹੀ, ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਚੀਨ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਕੋਰੀਆ ਤੋਂ ਐਮ. 11 ਰਾਕਟ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ, ਈਧਨ ਤੇ ਚਾਲਕ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਦੀ ਕਰਿਓ ਜੈਨਿਕ ਇੰਜਨ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਭਾਰਤ ਕਾਢ ਕੱਢਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਇਸਰੇ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਭਾਰਤ ਕਾਢ ਕੱਢਣ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਰਾਕਟ ਇੰਜਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਜਾਂ ਖੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੱਢਣ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਰਾਕਟ ਇੰਜਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਜਾਂ ਖੋਜ

ਗਰਦਾ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਰਾਕਟ ਆਪਣੇ ਪੁਲਾੜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਐਮ. ਟੀ. ਸੀ. ਆਰ. ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨੁਕਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸੰਭਵ ਤੋਂ ਸੰਭਾਵੀ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਸਾਵਧਾਨ ਨਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਤਾਘ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲੀਆ ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ ਦੀਆਂ ਕੋਮਲ ਹੱਦਾਂ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅੰਤਰ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਕਿ ਮਾਲਦੀਵ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਜਾਸੂਸੀ ਅੰਗਿਆ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਲੈਬਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਤੀਵੈਦਰਮ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਰਾਜ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੋਭੀ ਮੈਥੀਓ, ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਮੁੜਿਆ ਕਿ ਇਕ ਉਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ 'ਰਾਅ' ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਚਿੱਤਰ ਬੜਾ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਸੀ:

- ਮਰੀਅਮ ਰਜ਼ੀਦਾ, ਫੌਜੀਆ ਹਸਨ ਤੇ ਇਸਰੋ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਡੀ. ਸਸੀ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਨਾਮਬੀ ਨਾਰਾਇਣ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸੰਬੰਧ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦੀਜ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਸੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਦੇਭਾਜੀ ਬਾਰੇ ਸੀ ਤੇ ਕੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੰਦੇਭਾਜੀ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਾਂ ਇਸਰੋ ਦੇ ਭੇਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ?
- ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਮਾਲਦੀਵ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਤੀਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਰੀਅਮ ਤੇ ਫੌਜੀਆ ਗਿਰੂਮ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਾਉਣ ਦੀ ਕਬਿਤ ਸਾਜਿਸ਼ ਦੀ ਸੂਹ ਕੱਢਣ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਤੀਵੈਦਰਮ ਦੇ ਇਸਰੋ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।
- ਕੀ ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਚੋਟੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ "ਸੋਪਿਆ" ਹੋਇਆ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ?
- ਕੀ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਇਸਰੋ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਰਥਕ ਲਾਭ ਸੀ? ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪੈਸਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸਰੋ ਦੇ ਵਾਲੀਮਾਮਲਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਣ-ਕੋਣ ਲਿਖਕੇ ਹੋਏ ਸਨ? ਕੀ ਕੋਈ ਯੂ. ਐਸ. ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ?
- ਬਿਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕੋਲੋਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਮਾਲਦੀਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਮੁਹਈ ਉਦਦੀਨ ਤੇ ਇਕ ਸੋਭੀ ਕੋਲੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਜਾਸੂਸ ਨਾਲ ਵੀ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਲੋਂ ਜਾਂ ਮਾਲੇ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਤੇ ਪੜਾਣਨਾ ਸੀ।

- ਮਾਲਦੀਵ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਕਥਿਤ ਸੰਬੰਧ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਕੋਟਵਾਲਾਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਕੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਟੁੱਪੀ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤੇ ਵਰਨਣ ਅਧੀਨ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਦੇ ਨੇਬਲ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।
- ਰਮਨ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਹਾਜ਼ਰੀ ਬੰਗਲੌਰ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਤੇ ਸ਼ੰਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।
- ਕੀ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਬਾ ਹੋਣ ਇਸ ਕੇਸ ਨੂੰ ਉਥਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਹੜਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਇਹ ਖੇਡ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ?

ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੜਤਾਲੀਆ ਦਲ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਦੇ ਹੁੱਸੇ ਹੋਣ ਦੇ ਡਰ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਲਈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ੰਕੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸੀ। ਰਮਨ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ੰਕੀਆਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁਆਲ-ਜਵਾਬ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਪਰਵਾਨਾ ਜਾਂ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜੇ ਯੂ. ਪੀ. ਤੋਂ ਇਕ ਕੁਝ-ਪੂਰਵ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਦਬਾ ਪਾਇਆ ਜੋ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਯੂ. ਪੀ. ਤੋਂ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਰਮਨ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ 'ਚ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪੜਤਾਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਦਲੀਲ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ 'ਇਸਰੋ' ਦਾ ਬਿੰਬ ਬਰਬਾਦ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚੇਗਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸ ਲਈ ਮਿਲਦੇ ਸੰਕੇਤ ਭਾਰੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਹੀਅਮ ਦੇ ਸਕੈਂਡਲ ਭਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦਾ ਪੁਲਾੜ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਦੇ ਦੋਸਤ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਸਨ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਪੇਂਕੀ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮੰਗੇ ਜਾਂ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਰਾਕਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਕਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਫੌਜੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਤਕਨੀਕ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਰਿਓਇੰਜਨ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਚ ਪੇਂਕੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀਡੀਉ ਟੇਪਾਂ 'ਚੋਂ ਮਿਲੀ, ਮੈਂ ਦੋਸ਼-ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਈ ਪੜਤਾਲੀਆ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਰਾਓ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਬੰਗਲੌਰ ਸਥਿਤ ਮਾਲਦੀਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਉਛਾਲਿਆ। ਮੈਂ ਮਾਪਣੀ "ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਜ-ਪੱਤਰਕਾ" ਵਿਚ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਰਾਓ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੋਲ ਇਹ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸਰੇ ਮਾਮਲੇ ਨੇ ਹੁਣ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਰੂਸ ਤੇ ਮਾਲਦੀਵ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਹੁਣ 'ਰਾਅ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਗੁਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਰਾਅ' ਕੋਲ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ 'ਮਾਰ' ਅਖਬਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ 'ਰਾਅ' ਦੇ ਦਫਤਰ ਗਿਆ ਤੇ 'ਰਾਅ' ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ ਪ੍ਰਗਤੀ ਬਾਰੇ 'ਖੁਲਾਸਾ' ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਨੁਨ ਭਰਤ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਰਾਅ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਆਈ. ਬੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਹਥਿਆਉਣ 'ਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਨੂੰ ਸਾਰ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਉਸ ਖੁਲਾਸੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ ਵਡਾਈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਰੂਸ ਤੇ ਮਾਲਦੀਵ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਾਅ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਉਹ ਉਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੰਕੀਆਂ ਨੇ ਕੇਂਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਅ' ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੁਲੀਸ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਇੰਟਰਪੋਲ' ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਰਾਅ' ਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਦਿਖਾਵੇ ਮਾਤਰ ਤੇ 'ਗੁਪਤ' ਹੀ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਬੰਗਲੋਰ ਸਥਿਤ ਪੁਲਾੜ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ, ਜੋ ਬੰਗਾਲੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹਾਂ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸਰੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲੱਭਣ ਤੇ ਪਤਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸਸੀ ਬੁਮਾਰਨ ਤੇ ਨਾਮਥੀ ਨਾਰਾਇਣ ਵਲੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਦੌਸੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਇਸਰੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਇਹ ਚਰਚਾ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ "ਆਈ. ਬੀ." ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਵਲੋਂ ਬੁਲਾਵੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਦੋ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ 'ਇਸਰੇ ਮਾਮਲੇ' ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਲਾੜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਕੇਰਲ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਚਿੰਤਾ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਫਿਕਾ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਹੀ ਘੁਟ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਗਰਮ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਤਲੀ ਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਚੋਣ ਸੀ ਬੀ. ਆਈ. ਸੀ। ਉਹ ਹੀ ਇਕ ਐਸੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਜਵਿਹਾਰ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੰਟਰਪੋਲ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ "ਸੂਰਾ" ਜੋ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਲੇਰੀ ਖੋਜ ਲਈ "ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੜਤਾਲੀਆ ਦਲ" ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਿਜੈ ਭਾਮਾ ਰਾਓ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਰ ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਠਕ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਬੋਲਚਾਲ ਹੀ ਬੰਦ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਨ ਟੋਹਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਆਨੰਦ ਆਇਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਭਾਵਾਤ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਕੇਸ ਲੈਣ ਦੇ

ਹੈਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਪਦਮਨਾ ਭਈਆ ਕੋਲ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਮੇਰੀ ਤਿਆਜ਼ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿ-ਸਕੱਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਵਿਚ ਕੁਝ ਟਾਨਮੇਂਟੇਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤਕਦੀਰ ਨੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਨਾਭੀਪੁਣੇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਾਰਨ ਜਕੜ ਲਿਆ। ਕ੍ਰੀਵੇਦਰਮ ਇਕਾਈ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਪੜਤਾਲੀਆ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦਾ (ਖੁਲਾਸਾ) 32 ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰਿਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾਲ ਕਿ ਅਜੇ ਕੁਝ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਵਿਰਧਾਭਾਸ਼ੀ ਵੀ ਹਨ। ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਉਸ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਲਈ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਪੋਰਟ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਭੇਜਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕੇਸ ਹੁਣ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਹੁਣ ਲਿਖਤੀ ਰੋੜ ਤੇ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਬਾਧਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪਾਠਕ ਮੇਰੀ ਤਰਕ-ਪੂਰਨ ਦਲੀਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪਿੱਛੇ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਲਗਭਗ 10.30 ਵਜੇ ਉਸ ਨਹਿਸ਼ ਰਾਤ ਉਸਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ "ਕਾਰਜ-ਸੀਟ" ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਬੇਢੰਗਾ "ਕਾਰਜ-ਪੱਤਰ" ਸੀ। ਇਹ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ "ਵਰਕਿੰਗ ਸੀਟ" ਵਿਚ ਸੁਝਾਈ ਗਈ ਕਿਰਿਆਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਘਾਤਕ "ਵਰਕਿੰਗ ਸੀਟ" ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, "ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਰਾਏ" ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਮੁੱਖ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇਕ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀ ਉਸਨੇ ਹੋਰ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ 32 ਪੰਨੇ ਦੀ ਕ੍ਰੀਵੇਦਰਮ ਤੋਂ ਆਈ ਟੈਲੇਕਸ ਰਿਪੋਰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਉਸੇ ਰਾਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮੈਥੀਓ ਜਾਨ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ਭਿਜਕ ਹੈ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਇਹ ਕੱਚਾ ਮਾਸ ਅੱਗੇ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਕੇਰਲ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਰਸਮੀ ਬੇਨਤੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਉਚਿਤ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਵੇਰਵੇ ਹੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਕੋਲ ਭੇਜਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੇਰਲ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਖੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਟੇ-ਧਾੜ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨਹਿਸ਼ ਰਾਤ, ਮੇਰੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਅ ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਟੈਲੇਕਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀ ਉਪਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਝਰੀਟਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਘਾਤਕ

ਮੇਂਦਰੀ ਦੀ ਆਈ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਮੇਂਦਰੀ ਦਾ ਫੋਸਲਾ ਅਤੇ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਸੀ।

.. ..

ਜਦੋਂ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਰੁਝਾਨ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਫੋਲਲ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਗਿਆ। ਜਾਹਿਰਾ ਰੋਰ 'ਤੇ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਕੰਮ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਹ ਕੋਰਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ "ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ" ਵਿਚ ਰਤਾ ਹੋਲੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਘੋਸ਼ਨਾ-ਪੈਰਰ ਦੇ ਐਲਾਨ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਉਸਦੇ ਦਲ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ "ਬੀਚ ਕਰਾਫਟ ਏਅਰਕਿੰਗ" ਰਾਹੀਂ ਕੁਵੈਦਰਮ ਜਾਣ ਦਾ ਆਖਿਓ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਚ ਟੀਧਨ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਰੁਕੇਗਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਲਵੇਗਾ। ਰੂਪਾਲ ਨੇਕੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ "ਕੋਰਪਿਟ" ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਫੋਨ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਹੁਣ ਟੀਧਨ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਬੰਗਲੌਰ ਜਾ ਕੇ ਰੁਕੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸੀ।

ਇਹ ਐਲਾਨ ਤਾਂ ਆਮ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਲਝਣ ਸਾ ਗੜਬੜ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਰਬਰੀਵੀ ਨਾਲ ਇਕੱਠਿਆਂ ਡਰਕੇ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜੋ ਮੈਂ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ।

ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਤੇ ਉਸਦਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਗੋਂਡੀ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਘੁਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਗਲੌਰ ਦੀ ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਤੇ ਮੇਟਰ ਮੰਗ ਕੇ ਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਧੀਆ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਖਾਧਾ।

ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ 2½ ਘੰਟਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਅੱਲਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੇਂਦਰੀ ਮਾਰਗਰੇਟ ਅਲਵਾ ਕੋਲ "ਸਿਸਟਾਚਾਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ" ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵੇਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਸਟਾਚਾਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰੂਪਾਲ ਨੇਕੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਬਧਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਂਦਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਵਿਚ ਮੋਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ "ਇਸਰੋ" ਦੇ ਮੁਖੀ "ਕਸਰੂਰੀ ਰੰਗਨ" ਨਾਲ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਮਿਲਾਪਤਾ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਉਸ ਜਿਹੇ ਤਪਾਕ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ।

ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਕੁਵੈਦਰਮ ਉਤਰਨ ਤੇ ਪੈਰਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮੋਬੀਲ ਜਾਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਟੈਲੀ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਮਾਨ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ:

ਪ੍ਰੋਫ਼-ਰਿਚਰਡ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ।

ਪ੍ਰੋਫ਼-ਰਿਚਰਡ ਪੀਆ ਤਿੰਨ ਵੀਡੀਓ ਕੋਸਟਾਂ (ਥਾਈ ਕੋਸਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ।
ਮੈਥੀਚੇ ਜਾਨ ਵਲੋਂ ਕਰੋ ਕਰੋ ਟੈਲੀਕਾਸ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ।

ਮੈਥੀਚੇ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਥੀ. ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵੀਆ ਨਕਲਾਂ।

ਆਈ. ਥੀ. ਦੀ ਵਿਭਾਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਸਾਰ।

ਆਈ. ਥੀ. ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਯੋਗਕ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਸਾਰ।

ਮੈਥੀਚੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਇਬ ਸੀ ਕੁਮਾਰ ਵਲੋਂ ਮੌਖਿਕ ਖੁਲਾਸਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਯਕੂਰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਥੀਚੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੂਰੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰੋਫ਼-ਰਿਚਰਡ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਨਾਲ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਕ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਧਾਨਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਾਂਗ ਉਸਨੇ ਹਰ ਅੰਤਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਰੂਪਰਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੰਗਤੀਆਂ ਤੇ ਬੁਰੂਕੀਆਂ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼-ਰਿਚਰਡ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸਥਾਨਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੈਰ ਨਾ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਮੀਸਟੇ ਵਰਗੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਧਮਾਕਾਖੋਜ ਤੇ ਗੁੰਬਲਦਾਰ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਆਈ. ਥੀ. ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਥੀ. ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਟੀਮ ਨਾਲ ਹੀ ਲਟਕਦੇ ਰਹਿਓ, ਉਸਦਾ ਸਹੀ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਥੀ. ਵਲੋਂ ਸਮਾਨਤਰ ਮੋਡਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਮੈਥੀਚੇ ਜਾਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿਛੋਂ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਟੀਮ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤੇ ਆਈ. ਥੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ ਸਭ ਤੋਂ ਟਾਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਮੈ. ਐਲ. ਪੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਥੀ. ਨੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ 'ਇਸਰੋ' ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਾ ਸੌਂਦਿਆ ਗਿਆ। ਵਿਜੇ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਨੇ ਵੱਖਰਿਆਂ ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਲਾਭੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਪਮਾਨ ਤੇ ਖੁਆਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰਲਾਈਨਜ਼ ਦੀ ਉਡਾਣ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਨੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਖੋਜ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੜਛਾਲ ਵਿਚ ਇਸਰੋ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਮਾਲਦੀਵ ਦੇ ਸਹਿਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬਗੈਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਪੰਨਾ: 94 ਤੇ ਪੈਰਾ 113 ਵਿਚ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਹੀਅਮ ਰਸੀਦਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ "ਇਸਰੋ ਸਾਥਲ" ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਫੋਜੀਆ ਹਸਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਗੈਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਿਪੋਰਟ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਵਿਜਯਨ ਦੇ ਆਲੇ ਟੋਲੇ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਤੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਹੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਲੰਬੋ ਸਥਿਤ ਜੁਹੀਰਾ ਇਕ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਮੁਖਬਰ ਜਾਂ ਜਾਸੂਸ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਗਲੌਰ ਦੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਨੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ਕਿ — ਕਿ ਮੁਲਜ਼ਿਮ ਰਸੀਦਾ, ਨਾਥੀ

ਮਾਰਕਟ ਤੇ ਹੋਰ ਸੇਖਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਬਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ
 ਹੋਰ ਤੇ ਭਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰੋਗਰੇਸਿਵ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜੀਆਂ ਲੀਡ
 ਤੇ ਫਿਰਕੇ ਹਟਾ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਖਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ
 ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰੇਸਿਵ ਕਰਦਾ ਅਧੀਨ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਗਲਤ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ।
 1949 ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਰਿਪੋਰਟ 'ਦਾਖਲ ਦਫ਼ਤਰ' ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ.
 ਨੇ ਦੋਖਾਤੀ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਰਲਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ
 ਸਿਰਫ਼ ਵੱਲੀ ਬਨਾਮ ਹਮਨ ਸੀਵਾਸਰਫ (1995 (1) ਕੇ. ਐਲ. ਟੀ. 206) ਵਿਚ ਆਈ. ਥੀ. ਨੂੰ
 ਸੂਰ ਵਜੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਆਈ. ਥੀ. ਆਪਣੇ ਸਬੰਧਿਤ
 ਸਾਰੇ ਪੱਤਰ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਹਿਚਕਚਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਆਈ.
 ਥੀ. ਥੀ. ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਤਰੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਈ. ਥੀ. ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ
 ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਜਾ ਨਸਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਸੀ। ਇਹ ਅਗਿਆਤ ਤੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ
 ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸੂਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਆਈ. ਥੀ. ਤੇ ਦਬਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੁਕੱਦਮੇ
 ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਤੇ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਜਲਿਸਟਰ ਜਨਰਲ ਤੇ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ
 ਲੈ।

ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਸੀ
 ਤਾਂ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਨਿਆ
 ਵਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਕੇ "ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ" ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ
 ਕਰਲ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਜ਼ੋਰੀਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦੂਸਰੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ
 ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨਘੜਤ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। ਚਾਬਤੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਉਲੰਘ ਤੇ ਐਡੀਸ਼ਨਲ
 ਜਲਿਸਟਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਲੇਖ ਹੁਣ ਬੰਦ ਹੈ ਚੁੱਕੇ ਕਲਕੱਤਾ 'ਚ ਨਿਕਲਦੇ "ਸੇਂਟ
 ਮੈਗਜ਼ੀਨ" ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਥੀ. ਦਾ ਮਸ਼ਾਵ
 ਉਭਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ
 ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੇ ਤੈ-ਭੀੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਈ. ਥੀ.
 ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੋਲ ਵੱਖਰਾ ਵਕੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ
 ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੋ ਸਕੇ। ਪਾਠਕ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਉਪਰ "ਇਸਰੋ ਕੇਸ" ਦਾ
 ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਕੇ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ
 ਚੁਕਣਾ ਚੁਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਲੀ ਦੇ ਬਰੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ
 ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਜਪੇਸ਼ਲ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਇਕ ਭਾਸ਼ਣੀ
 ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ
 ਆਈ. ਥੀ. ਵਲੋਂ ਤੇ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਕੇਸ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਤਕ ਆਈ. ਥੀ. ਦਾ ਸੰਬੰਧ
 ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਉਚਿਤ ਮੋਡਰਨ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਸੀਫਾ ਹੈ। ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਸਿੱਟੇ, ਫਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ
 ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਆਈ. ਥੀ. ਇਸ ਕੇਸ
 ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕੇਸ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ
 ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਸੋਚ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਥੀ. ਕੇਰਲ ਹਾਈਕੋਰਟ ਲਮੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ
 ਸਬੂਤ ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ-ਪੂਰਨ ਸਬੂਤ ਚੁਣਾਵੇ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਹੋਰ ਸਮਝੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਰਦਾਰ ਸੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਰਲ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਵਕੀਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰ ਲਵਾਂ।

ਮੈਂ ਇਕ ਬੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ. ਕੇ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪ ਤੇ ਹੋਰ ਚੁਗਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਆਪ ਲੈਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ, "ਅਰਨਾਕੁਲਮ" ਜਾਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਵੈਰਪੂਰਨ ਵਤੀਰਾ ਰਾਖ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਕੇ ਸਾਬਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਟੇਪ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਪੜਖ ਕੀਤੀ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ: "ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਫੌਜੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਵੇਖੀਆਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹੀਅਮ ਰਜ਼ੀਦਾ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਹਸਨ ਨੇ ਭਬਿੜ ਤੇਡ ਤੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਰਮਨ ਸੀਵਾਸਤਵ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਜਿਸਦਾ ਆਪਣਾ ਪੜਤਾਲੀਆ ਦਾਦਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਪੁਲੀਸ ਕੋਰਲ ਦੇ ਰਮਨ ਸੀਵਾਸਤਵ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੂਲੀਅਤ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ 7.1.95 ਨੂੰ ਹਲਫ਼ਨਾਮਾ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਟੁਕੜਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕੇਸ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਵਾਏ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਵੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾਸਤ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਯਾਚਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। — "ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸਟਾਂ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਵੀ. ਸੀ. ਪੀ. ਤੇ ਚਲਾ ਕੇ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਸੁਆਲਾ ਦੇ ਜੁਆਬ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਸ਼ਟ ਤੇ ਯਾਚਨਾ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।" ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ 70 ਵੀਡੀਓ ਟੇਪ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰੇਗੀ। ਪਾਠਕ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਕਿ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਛੋਟ ਜਾਂ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਕਦੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਘਾਟਾ ਪਵੇਗਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਣਕਰ ਹੌਸਲਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਇਸ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸੁਰ ਮਿਲਾਉਣਾ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਖਰਰਨਾਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਹਾੜੀ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਜੱਲਾਦ ਵਿਚ ਸਾਝੇ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਤੌਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਵਿਚ ਮੈਦਾਨ-ਜੰਗ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੋਰ ਮਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਬੇਲਚਾਲ ਹੀ ਬੰਦ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਵੀ ਟਲਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਦੀਆਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਸਿਸਟਮ, ਮਿਲਣਸਾਰ ਤੇ ਨਿਮ੍ਹ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਸੈਲਿਸਟਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲੇ ਦੀ ਸਭਕ ਤੇ ਉਸਦੀ

ਮਿਲਣ ਲੱਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੁਸਿਆਰ ਤੇ ਹੋਸਲ ਵਾਲਾ ਮੰਗਾ
 ਨਾਲ ਹਿਲਾਪ ਵਿਖੇ ਸੀ। ਵਕੀਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਉਸਦੀ ਫੀਸ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇ
 ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਯਕੀਨਨ ਉਸਦਾ ਮਾਨ-ਕੀਤਾ
 ਕਰੀ।

ਉਸਨੇ ਅਧਾਨਕ ਹੀ ਗਾਲੀ-ਗਲੋਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੋਤਰੀ ਦਾ
 ਹੁਲਾਸ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਹਿਸਤਾ ਪਰ
 ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਦੋ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ
 ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਮਰਜ਼ਾਦਾ ਤੇ
 ਗਿੱਭਰ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਧਮਕੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ੁਰ ਨੀਵੀਂ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ
 ਉਹ ਕਹਿਕੇ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਅਸਿਸਟ ਵਰਤੀਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉੱਠ ਕੇ ਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਦਮਾ ਲੱਗਾ। ਜਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਵਕੀਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਭੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ
 ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਹਾਇਕ ਸੁਲਿਸਟਰ ਜਨਰਲ ਚੰਦਰਾ
 ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ
 ਪਟਾ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਤਾਂ ਹੋਈ ਪਰ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਗੱਦੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ
 ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਕੀਲ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਝੁਕਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ 70 ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਾਂ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼
 ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਪੜਤਾਲ
 ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਜਾਂ ਤਸੀਹੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਨਾਮਬੀ ਨਾਰਾਇਣ, ਹਮਨ
 ਸ਼ੀਵਾਸਰਵ ਤੇ ਮੋਤਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਪੀਰ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ
 ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਤੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਮੇਰੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਕਾਰਨ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ
 ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਾਂ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ
 ਟੇਪਾਂ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਬਾਕੀ ਟੇਪਾਂ
 ਵਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਕੀ ਹਰਜ਼ ਸੀ? ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੇਪਾਂ ਨੂੰ 'ਗੁਪਤ ਸਮੱਗਰੀ' ਲਾਭ ਕੇ 'ਪਰਦੇ'
 ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੁਲਕ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸਾ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ
 ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗਵਾਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼
 ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ
 ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਟੇਪਾਂ ਵਿਖਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਵਿਭਾਗੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ
 ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਸਪੈਸ਼ਲ ਮੋਤਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਸਪੈਸ਼ਟ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾਇਕ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣ
 ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਾਠਕ ਵਲੋਂ ਸਚਾਈ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਨੇ
 ਸ਼ੰਸਥਾ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਜਦੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਗੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ
 ਕਾਂਗਰਸੀ ਮਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸਿਆਸੀ
 ਲੜਾ ਨੂੰ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਕੇਸ ਨਾਲੋਂ ਨਿਪੱਭ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਦੀ
 ਸ਼ੰਸਥਾ ਉਦਾਲੇ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਥਰਾ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ
 ਪਾਰਿਸਤਾਨ ਗੋਰੀ ਮਿਜ਼ਾਈਲ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮਿਜ਼ਾਈਲ ਤਕਨੀਕ, ਭਾਰਤੀ

ਮਿਆਦੀਲ ਟੈਕਨੀਕ ਤੇ ਉਧਾਰੀ ਲਈ ਹੈ ਭਾਵ ਚੁਗਾਈ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲ ਭਾਤੀ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਬਰਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਠੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਸੇ ਮੁਖੀ ਨਾਲ ਇਕੱਠਿਆਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ, ਉਹ ਵੀ ਨਾ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ।

ਜਦ ਇਸਰੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਿਆਸੀ ਦਸਤ ਨੇ ਸਿਖਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਨੌਬਤਾ ਸੀ, ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਾਂ ਤੇ ਕਹਾਂ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਮਾਲਦੀਵ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਾਬੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਵਲੋਂ ਦਬਾਏ ਮੈਨੂੰ ਪਰਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਰੇ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਛੋਟੀ ਕਾਕਸ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਤੇ ਜਿੰਮਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਠੱਸ ਮਿੱਥੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਸਭ ਅੰਸ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸਰੇ ਵਰਗੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਇਹ ਦਾਹਵਾ ਸਮਝਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਰ ਮੈਂ ਉਦਾਰਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਉਤਰ-ਅਵਿਕਾਸ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਪਿੱਛੇ 'ਇਸਰੇ' ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਜ਼ੁਹਰਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਕਫ਼ਨ ਤੇ ਮੇਖਾਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਘਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੇ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਰੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਉਪਰ ਸੁਹਾਗਾ ਫੇਰਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਖਮ ਚੁੱਟਣੇ ਪਏ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਸਭਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੇ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਵਲ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਪਤ ਟੋਪਾਂ ਦੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ., ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਤੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

- ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿਆਸੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ, ਰਮਨ ਸੀਵਾਸਤਵ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾ ਕੇ. ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਇਸਰੇ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਧਮਾਕੇਬਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਸਨਸਨੀ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨਸਨੀ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਉਲਾਰ ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਰੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਬੇਲੋੜੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੇ ਉਲਾਰ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਭਾਵੇਂ ਇਸਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਅ, ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਪੁੱਛ-

- ਪੜ੍ਹਤਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਡੇਕ ਨਾ ਪਾਈ।
- ਭੜੇ ਮਹਿੰਦਪੂਰਨ ਪੜ੍ਹਾ ਤੇ 'ਰਾਮ' ਨੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਇਕਪਾਸਤ ਤੇ ਪੇਖਪਾਤੀ
- ਪੜ੍ਹਤਾਲ ਵਿਰੁੱਧ ਡਿੱਟਣ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
- ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਨਿਯਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਭਾਵੇਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਕੇਸ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਵੇ। ਜੇਕਰ ਸੀ.ਬੀ. ਆਈ. ਕੋਲ ਕੋਈ ਤੱਥ ਪੜ੍ਹਤਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਆਈ.ਬੀ. ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਜਿਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕੇਸ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਚੋਰ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੀ ਹਿੱਤ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦੇ ਦੋ ਕੁਝ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਦ ਮਾਲਦੀਵੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਸਨ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੁਝ ਭੇਤਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸੀ। ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਭੂਨਾ ਮਾਮਲਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਅੱਖ ਉਹਲੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਬਾਨੇਦਾਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ।
- ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸਪੈਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਰਲ ਦਾ ਦੂਸ਼ਤ ਸਿਆਸੀ ਮਾਹੌਲ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਪੜ੍ਹਤਾਲ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
- ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਕੇਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਇਹਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ?
- ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਸਾਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਪੜ੍ਹਤਾਲੀਆ ਟੀਮ ਵਲੋਂ ਪੜ੍ਹਤਾਲ ਪਿੱਛੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਕੰਵਲ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵੀ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
- ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਭਾਭ ਪਈ ਜਦੋਂ ਜਨਹਿਤ ਦੀ "ਨਿਆਮਾ ਵੇਦੀ" ਸੰਸਥਾ (ਕੋਰਲ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ) ਦੀ ਅਪੀਲ ਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪੜ੍ਹਤਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਮੌਨਟਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।
- ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਐਸ. ਐਲ. ਪੀ. ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਹੁਕਮ ਅਗੋਰਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੀ.ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਪੜ੍ਹਤਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਰਲ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨੇ ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਦਾ ਅਕਸ ਦਾਗੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਵਿਚ ਮੁਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।
- ਐਲ. ਡੀ. ਲੰਫ. (ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਮੁਹਾਜ਼) ਸਰਕਾਰ ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀ ਈ. ਕੇ. ਨਯਨਾਰ ਸੀ, ਉਸਨੇ

ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਸੋਨਤੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ 24.9.1998 ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਕੀਤੀ ਸੋਨਤੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪੜਤਾਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਹਾ ਮੋਕਿਆਂ ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਜੋ ਆਪ ਪੁੱਛ ਚੁੱਕੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਚ ਦੀ ਤਲਬਗਾਰ ਸੀ।

.. ..

ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਬੇਸ ਦੋਰਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਟੋਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਘੋਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਆਖਰ ਵਿਚ ਸੀਪੀ ਗਈ ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ ਬੜੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਘੋਖੀ ਹੈ। ਇਕ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਮੌਜੂਦਾ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਇਸਰੋ" ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਠੱਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਮ ਆਉਣ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਫੈਲ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਏ ਲਈ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਰਸਦ ਮਹਿਤਾ ਸਕੈਂਡਲ, ਸ਼ੇਅਰ ਮਾਰਕੀਟ ਘਪਲਾ, ਝਾੜਪੰਡ ਮੁਕਤੀ ਮੋਰਚਾ ਤੇ ਜੈਨ ਹਵਾਲਾ ਕੇਸ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚੀ ਠਾਠ ਵਾਲਾ ਮੰਤਰੀ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਰੇਲ ਸਕੈਂਡਲ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਅਚਨਚੇਤ ਘਟਨਾ ਟਲ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ "ਨਿਜੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀ ਸੀਟ" ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਉਣ ਦੀ ਵੱਡੀ ਫੁੱਲ ਨਾ ਕਰਦਾ।

ਕਥਿਤ ਜਾਸੂਸੀ ਸਕੈਂਡਲ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਲਾੜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਸਥਿਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਦਖਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਅਜਿਹੇ ਜਟਿਲ ਮਾਮਲੇ ਗੁਪਤ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਹੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਪਟਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇੱਛਾ ਇਸਰੋ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ, ਕੋਰਲਾ ਦੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਮੀਡੀਆ ਕਰਕੇ, ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈ।

ਮੇਰਾ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਕੇਸ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੇ ਠੀਕ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਅਸਲੀ ਮਨਜ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਸੀ.ਬੀ. ਆਈ. ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਭਾਰੀ ਦਬਾ ਹੇਠ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਕੋਲ ਸੀ ਲੰਕਾ, ਮਾਲਦੀਵ ਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਆਪਣੇ ਇੰਟਰਪੋਲ ਦੇ ਸਮਾਨਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ।

ਸੀ.ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਕੰਮ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਪਰੋਂ ਦਬਾ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਦੂਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਉਦੇਸ਼, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਜੋ ਕੁਝ ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਅ ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਾਝੀ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਨੇ ਲੱਭਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਲਾਂ-ਛਲਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਡਟੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਜਾਚ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਉਹ ਹੀ ਆਖਰੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਗਲਤੀ

ਰਾਕਟ ਜਿਹਾਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਤਾ ਮਿੱਥਾਈ ਵਲ ਸਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਆਪਣਾਈ ਵਿਧੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਆਪਣਾ ਵੇਰਵਾ ਭਰੋਲਾ ਬਣਾ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਆਈ. ਬੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਠਕ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੇਂਡ ਲੈਣ ਲਈ ਨੇਤਿਕ ਸਾਹਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਅਸਫਲਤਾ ਕਾਰਨ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਭਰਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਕਈ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਵਧੀਆ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੇ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗ ਜਰਨੈਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ 1995 ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤ੍ਰੀਵੇਂਦਰਮ ਇਕਾਈ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ (ਹੁਣ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਗੁਜਰਾਤ) ਸ੍ਰੀ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵਿਚਲੇ ਕੁੱਝ ਅਤੇ ਘਪਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਕੀਤੀ ਪੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

- ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਤੇ ਫੌਜੀਆ ਹਸਨ ਦੇ 17.9.94 ਤੋਂ ਲੈਕੇ 17.10.94 ਤਕ ਦੇ ਵਾਧੂ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤ੍ਰੀਵੇਂਦਰਮ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਅਸਲੀ ਕਾਰਨ ਦੀ ਤਸੱਲੀਯੁਕਤ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਾਲੇ ਜਾਂ ਕੋਲੰਬੇ ਦੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਲੈਕੇ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਫੌਜੀਆ ਦੀ ਲੜਕੀ ਜ਼ਿਲਾ ਹਾਮਦੀ 8.10.94 ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਟਿਕਟ ਲੈ ਕੇ ਮਾਲੇ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ।
- ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਦਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਿ ਉਹਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਬੇਟੀ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮਰੀਅਮ ਨੂੰ ਮਾਲੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਦੇ ਰਾਜ ਪਲਟਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਲੋਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਉਸਦੇ ਜਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ।
- ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰੀਵੇਂਦਰਮ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਬੰਗਲੌਰ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰਨ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਹ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫੌਜੀਆ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰਨ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਮਰੀਅਮ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕਦੇ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਇਸਰੋ' ਦੀ ਸਾਡੀ ਟੋਲੀ ਜਿਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨੀ ਡੀ. ਸਸੀ ਕੁਮਾਰਨ, ਵਪਾਰੀ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰਨ ਤੇ ਐਸ. ਕੇ. ਸਰਮਾ, ਸਕਵੈਡਰਨ ਲੀਡਰ ਐਸ. ਕੇ. ਭਸੀਨ ਫੌਜੀਆ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਤੇ ਰਾਹਦਾਰੀ (ਵੀਜ਼ਾ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪਰਾਧ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਮਾਲਦੀਵ ਵਾਸੀ ਤ੍ਰੀਵੇਂਦਰਮ ਤੇ ਇਸਰੋ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫ਼ਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਫੌਜੀਆ ਤੇ ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੁਹਰੀਆ (ਕਥਿਤ

ਕਲੇਬ ਸਥਿਤ ਜਾਸੂਸ। ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਪਾਸਪੋਰਟ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਮਰੀਅਮ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ-ਉਦਦੀਨ (ਇਕ ਹੋਰ ਅਨੁਮਾਤਿਤ ਪਾਰੀ ਮੁਖਬਰ) ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਆਈ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੁਹਰੀਆ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੀ ਹੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਹਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਆਪਣੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੂੰ ਕਈ-ਕਈ ਪਾਸਪੋਰਟ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਹੀਆ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਇੰਟਰਪੋਲ ਤੇ ਸੀ ਲੋਕਾ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰੀਆ ਦੀ ਤਿੰਨ ਪਾਸਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਉਂ ਬੇਨਤੀ ਨਾ ਕੀਤੀ?

- ਮਰੀਅਮ ਨੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਫੌਜੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੂ. ਐਸ. ਡਾਲਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਸੀ ਕੁਮਾਰਨ ਮਰੀਅਮ ਨੂੰ ਪਾਣਾ ਖੁਆਉਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਯੂ. ਐਸ. ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਗੁੱਟੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਥਿਤ ਫੌਰ ਤੇ ਫੌਜੀਆ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਸ ਉਪਰ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

- ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗੰਗ-ਰਸਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਪੁੱਛਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਰੀਅਮ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਡਾਇਰੀਆ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਸਮਰਾਟ ਹੋਟਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸਾੜ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇਕ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁਖਬਰ ਹੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਦੇ ਘੇਰੇ 'ਚ ਆ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਭ ਸਬੂਤ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

- ਕੁਰੀਅਨ ਕਾਲਾਬਿੱਲ ਤੇ ਨਾਮਬੀ ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਨਾਮਬੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਬਿਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਨੰਬਰਾਂ ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਾਮਬੀ ਦੇ ਕੋਰਲ ਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵੀ ਖੋਜ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਿਵੇਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ?

- ਪੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ ਡੀ. ਸਸੀ ਕੁਮਾਰਨ ਨੇ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਚੈਨਈ ਦੀ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਤੇ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਦੇ ਬੜੇ ਕਥਿਤ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਕੋਈ ਜਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

- ਸਸੀ ਕੁਮਾਰਨ ਕੋਲ 1½ ਏਕੜ ਦਾ ਅੰਬਾਟੋਰ (ਚੈਨਈ) ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਝਾ ਪਲਾਟ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਉਸਦੀ ਬੁਲਟ ਪਰੂਫ਼ ਬੁਨੈਟਾਂ ਜਾਂ ਅੰਗੀਆ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਮਾਲੀ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪੈਸਾ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ?

- ਸਸੀ ਕੁਮਾਰਨ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਯੋਜਨਾ ਇਕ ਡਾਈਵਾਲ ਜੁੰਟ ਨਾਲ ਸਾਝ ਪਾ ਕੇ 14 ਕਰੋੜ ਦਾ ਮੱਛਲੀਆਂ ਪਕੜਨ ਵਾਲਾ ਜਹਾਜ਼ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਹੈ। ਕੋਚੀਨ ਦੇ ਬਾਮਸ ਕੁਰੀਸਿੰਕਲ ਰਾਹੀਂ ਇਟਲੀ ਦੀ ਇਕ ਜੈਟ ਲਾਈਨਜ਼ ਨਾਮ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ (ਬੋਡੀ) ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਡੀ ਫਰਵਰੀ 1995 ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ

ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਚੁਕਾ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਗਿਆ ਕਿਸ ਪਾਸਿਓਂ ਮਿਲਣਾ ਸੀ? ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਨਾਮਥੀ ਦੇ "ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਐਰੋਸਪੇਸਟਸ ਤੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ" ਨਾਮ ਦੀ ਬੰਬਈ ਸਥਿਤ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀ ਕੋਈ ਗਰਿਵਰ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ "ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸਪੇਸ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ" ਤੋਂ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਰੇ ਲਈ ਸਾਮਾਨ ਆਯਾਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਨਿਸ਼ਨ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

- ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਕਈ ਸੰਕੇਤ ਤੇ ਸੂਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸਰੇ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਮਾਲਦੀਵ ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲਾਇਲਮੀ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।
- ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਇਹ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੜਤਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਭੇਦ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤਾਂ ਦਬਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਮੰਨ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ।
- ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਉਪਰ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਈ। ਇਕ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅੰਤ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿਹਾਈ। ਇਕ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਭੇਦ ਲੈਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਦਾ ਢੰਗ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਕੀ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਰਾਕਟਾਂ ਤੇ ਐਟਮੀ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਐਟਮੀ ਤੇ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਚੋਰੀ ਲਈ ਉੱਘਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਮਾਲੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਕਾਰਜ-ਕੇਂਦਰ ਹੈ।
- ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸ ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਘੇਰਾ-ਬੰਦੀ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਰਾਅ' ਨੂੰ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਸਮੇਂ ਲਾਏ ਗਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ? 'ਰਾਅ' ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰੋਕਿਆ?

ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਦਰਜਨ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂ ਵੀ. ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਮੁਕਾਈ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰੇ ਸਨ। ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰਿਤ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ

ਸੁਚਨਾਵਾ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਮੰਡਲੀ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰ 70 ਟੋਪਾ "ਇਸ਼ਰੇ ਦੇ ਜਾਗੂਸੀ" ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।
ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- ਨਿਰਦੇਸ਼ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
- ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਸ ਦੇ ਪੁਲਾੜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਘੁਸਪੈਠ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।
- ਆਈ. ਬੀ., ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਰਾਅ ਤੇ ਇਸ਼ਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਨਿਧਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਂਝੀ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਗਵਾਹੀਆਂ ਤੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਜੇ ਇਹ ਪੁਨਰ-ਪੜਤਾਲ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਰੱਖੇ ਤੇ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਲਗਭਗ 30 ਨੁਕਤੇ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਵਰਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨਦੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ੱਕੀਆਂ ਨੇ ਕਹੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹੇ ਬਿਆਨ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝੀ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਕਮੇਟੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕਹੇ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਕ੍ਰਮਕ ਰੁਖ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ 'ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਨਾਲ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਸੁਆਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਵਾਦ 'ਚ ਪੈਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਇਸ਼ਰੇ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਰਾਅ, ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਇਸ਼ਰੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤੇ ਠੀਕ ਕੇਸ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੀਕਾਰਡ ਸਿਆਸੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦਾਗੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਚਮਕਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਪੜਤਾਲ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਸ ਉਪਰ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਟੀਮ ਨਾਲ ਤ੍ਰੀਵੈਂਦਰਮ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਮੁੱਖ ਪੁਲਾੜ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰੋੜ੍ਹ ਫੌੜ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਨੇ ਚਾਹੀਦੇ।

ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੇ ਹਿੱਤ ਕਈ ਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰੋਕਣ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦਲਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਚਲ ਰਹੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵੀ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਯੂ. ਕੇ. ਵਰਗੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਪਿਰਤਾਂ ਹਨ।

ਮਾਲਦੀਵ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਾਸੂਸੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਸੂਸ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੀ ਹੈ। ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ

ਰਾਕਟ ਮਾਰ ਗਿਰਾਇਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੁੱਛ-
ਗਿੱਛ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਮਾਲਦੀਵ ਨੇ ਮਹੀਅਮ ਰਜ਼ੀਦਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਿਆ
ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਪਣਾਉਣ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਅ ਨੇ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ
ਵਿਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।
ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਉਪਰ ਮਾਲੇ ਵਲੋਂ ਇਸ ਕੇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਉਛਾਲਣ ਤੇ ਬੰਦ
ਭਾਵੇ ਦਬਾਅ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਬੰਨਰੀਆਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸਰੋ
ਜਿਹੀ ਮਾਨ-ਮੱਤੀ ਤੇ ਉੱਪਰੀ ਸੰਸਥਾ ਉਪਰ ਕੋਈ ਦਾਗ ਲਗੇ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੈਰੀ ਮੁਲਕ ਵਲੋਂ
ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਭਵ ਘੁਸਪੈਠ ਮੋਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬੜੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰ
ਕੇ ਵਿਰੋਧਿਤ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਾਨ ਵਧਾਇਆ ਹੈ।
ਜਿਸ ਵੰਗ ਨਾਲ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਿਸ ਵੰਗ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਿਸ਼ਨਾਂ
ਜਾਸੂਸੀ ਕੇਸ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਮੋੜ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਇਹ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਤ, ਕੂਟਨੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ
ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਾੜੇ ਤੇ ਵਿੱਥਾਂ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਲੈ
ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ੀ ਸਿਆਸੀ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦੀ
ਉੱਪਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਖੋਲ੍ਹ ਹੀ ਬਚਾਉਣੀ ਸੀ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਰਲ
ਪ੍ਰਾਸੈਸ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਉਪਰ ਉਜਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ
ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੈਰੋਂ ਕੁਹਾੜਾ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਪੜਤਾਲ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਬੀਜ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮੈਂ ਇਸਰੋ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਚਿ. ਰਾਜ ਗੋਪਾਲ, ਜੋ
ਸਾਬਕਾ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਕੇਰਲ ਵਿਚ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦਾ ਮਹਾਂਰਥੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਜੁਲਾਈ 1995
ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਵੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ
ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਤੇ
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਰਾਜਸੀ ਉਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ
ਇਹ ਵੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. “ਇਸਰੋ” ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੇ ਯੁੱਧ ਛੇੜੇਗੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬਚਾਓ
ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਵੇਗੀ। ਆਪਣੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੰਗੀ ਇਕ
ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਤੇ ਇਹੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਸ
ਨਾਲ ਵਕਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ
ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤਾ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਇਸਰੋ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ
ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ
ਸੀ। 1997-98 ਦੀ ਫਾਜ਼ਪਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਕਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਭਵ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹਣ
ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1996 ਵਿਚ ਮਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਕਾਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਏਲਚੀ
ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਸੂਰੀਆ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਨਰੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਰਜਨ
ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਉਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਸਰੋ ਕੇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਸਹਿਤ ਸੱਥਿਤ
ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਵਾਂ। ਉਸਦੀ ਖੋਭ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਹੜੀਵ (ਦੁਸ਼ਮਣ) ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ
ਵਿਰੁੱਧ ਸਭ ਸਮੱਗਰੀ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹਾਲ ਚਾਲ ਤੇ
ਗੁਪਤ ਜੀਪ ਤੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਰੁਝੀਆਂ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ

ਮੇਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਰਾਹਿ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਲਾਭੇ ਰਖਮਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਖਮਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਾਹਿ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਾ ਕੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਨਾਲ ਬੜਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ "ਇਸਰੋ ਦੀ ਘਟਨਾ" ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਅਖਬਾਰੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਨੇ "ਕਾਲਮ" ਲਿਖਣ ਲਈ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਜਾਨੂਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਏ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਕਰਨਾ ਕਰਨ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਧਾਨ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ। ਅਖਬਾਰ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਖਤਰਿਆ ਪੂਰੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਖੋਜੀ ਪੱਰਕਾਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਉੱਘੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁੱਢਾਂ ਤਾਂ ਉਤਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਰਾਜਾ ਪੁਨਰ ਪੜਤਾਲ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਸੀ. ਥੀ. ਆਈ. ਰਾਮ ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਮੇਟੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਵੇ, ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਦਵਨ ਹੋਏ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੁਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਾਲੀ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ "ਰਾਮ" ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਮਲਿਆਂ ਜਿਵੇਂ "ਪੁਲੀਸੀਆ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲੇ" ਵਿਚ ਤੇ "ਕਾਰਗਿਲ ਫ਼ੌਲ" ਜਿਹੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਕਿ ਕੋਈ ਪੁਲੀਸੀਆ ਜਿਹੇ ਬੱਜਰ ਅਪਰਾਧ ਜਾਂ ਫ਼ੌਲ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਇਹ 'ਰਾਮ' ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਕੁਚੱਜਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਮਨਰਥ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਲ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸੀ?

ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਾਰਗਿਲ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿਚ ਝੱਖ ਮਾਰੀ? ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਰਿਪੋਰਟ ਹੈ। ਪਰ 'ਰਾਮ' ਤੇ "ਆਈ. ਬੀ." ਦੇ ਅਪਰਾਧੀ ਮੁਖੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਅਦਾਲਤ ਵਲੋਂ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਪੜਤਾਲ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸੰਸਥਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਚੁਆਬ-ਦੇਹੀ ਲਈ ਕੋਈ ਢਾਚਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮਗਰੋਂ ਵਿਧਾਨਕ ਆਸਾਮੀਆ ਦਾ ਬਿੰਗਾਰ ਬਣੇ।

ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਰੁੱਧ ਧੜਾ ਧੜ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਸੂਹ ਦੇਣ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਕੇ ਲਿਖਤਾਂ ਲਿਖਾਉਣ ਅਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਉਪਰ ਸਖਤੀ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "ਇਸਰੋ ਘਟਨਾ" ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ "ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੋਤ" ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਅਲਪ-ਕਾਲੀਨ ਅਵਧੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਫਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।

"ਇਸਰੋ ਘਟਨਾ" ਮੇਰੇ "ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਦੰਡ" ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ "ਧੋਸ਼ਬਾਜ਼" ਤੋਂ, ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ, ਭਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੋਰਚੇਬੰਦੀ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ "ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ" ਰਾਹੀਂ ਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਨਸਲਾਂ ਵਲੋਂ ਲਾਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤੜੇ ਤੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਉਹ ਪੱਛਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਬੇਇੱਥਰ ਵਰਗ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਕਟ-ਸਥਿਤੀ, ਸੰਕਟੀ ਹਾਲਤਾਂ, ਪੈਣ, ਮੀਸਾ, ਭੀ, ਆਈ, ਆਰ. ਤੇ ਹੋਰ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਕ ਸੋਲਲਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸੰਸਾਰਦਾਨ ਵੇਖੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੈਣਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਿਜਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾ ਉਹ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰਵਾਚਤ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਇਹ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਤਰਤਾ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਤੇ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਲਈ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। (ਦਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ)। ਪਰਤਵੀ ਭਾਤ ਮਾਰਿਆਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦਾ ਖੁਰਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਸੋਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮਰੜ ਤਰੇੜਦੇ ਤੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

.. ..

“ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੇਦ” ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਸਜਾਖੱਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਖੋਬੇ ਪੱਖੀ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮੁਹਰਵਾਲੀ; ਜਿਸਨੇ ਵੀ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣਿਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿੱਤਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ, ਪਲਟਬਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੇਰਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਿਥਵੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਯੋਗਤਾ ਤਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਦੁੱਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। 30 ਜਨਵਰੀ 1995 ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਥੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤੋਂ ਫੋਨ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ “ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਅਕਤੀ” ਕਿਹਾ, “ਜਿਸਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ‘ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ’ ਵਿਚ ਜਾਣ ਬੂਝ ਕੇ ਵਲੈਟਟ ਤੇ ਫਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।” ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਤੇ ਵਿਭਾਗੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਜ-ਪੱਤਰ। ਰਿਪੋਰਟ ਨਾਲ ਟਾਕਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪੁੰਝ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਨੇ ਕੁਝ ਬਕਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਮਝਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੇਨਸਨ ਲੈ ਕੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਥੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ 30 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਰਿਪੋਰਟ ਵੇਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਕੇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਤੇ ਆਖਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਉਹਦੇ ਵਲੋਂ

ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਉਸ ਕੰਮ ਦਾ ਨਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਨਾ ਪੁੱਛਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਆਗੂ ਦੇ ਮੰਝਿਆ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਤੇ ਖੀ ਭਾਤ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ ਸੀ।

ਪਾਠਕ ਨੇ ਤਾਂ ਭੀੜ ਹੀ ਟੋਕ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਹਾਰ ਮੈਨ ਲਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਾਨ ਮੋਢੀਓ, ਸ੍ਰੀ ਕੁਮਾਰ, ਐਸ. ਜਯਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਬਿਜੇਂਦਰ ਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਕੋਰਲ ਦੀ ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈ ਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਹੱਥਾ ਕੀਤਾ। ਕੇਂਦਰੀ ਪਛਾਣਾਂ/ਲੀਆਂ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਈਆਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਦੋਸ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਨਾਮੀ ਮਿਲੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖੀ (ਜਰਨੈਲ) ਦੀ ਬੁਖਦਿਲੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਸੁਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਪਛਾਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈਨਟ ਸਕੱਤਰ ਕੋਲ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਮੇਰੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਤੇ ਸਾਡੀ ਨਕਲ ਹਰਕਤ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾਨ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ-ਕਹਿ ਕੇ ਪੁੱਜਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪਰੇ। ਦੋ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਬੰਦ ਗੱਡੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਨੂੰ ਟੱਕਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਧਮਕੀ ਭਰੇ ਕਈ ਫੋਨ ਆਏ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਚੁੱਪ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਮਿੱਟੇ ਭੇਡੇ ਨਿਕਲਣਗੇ।

ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚਲੇ ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਸੰਜਣ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਰਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਘਰ ਛੱਡ ਜਾਵਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅਣਅਧਿਕਾਰਤ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ., ਘਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਆਪ ਰਖਵਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਿਖਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਂ ਸੰਦਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਂਦ ਤਕ ਵੀ ਜਾ ਕੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਲਕਵਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜਲਦੀ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਕਾਰਨ ਹਾਰਮੋਨਾਂ ਦੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸੰਤੁਲਨ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਦਾ ਕੈਂਸਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਖਬਰ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਲੁਕਾਈ ਰੱਖੀ ਤੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲੀ ਦੁਆਈ ਵਰਤਣੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ।

ਸਾਨੂੰ ਉਹਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿਹਲ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਮਸ਼ੀਨਗੇ ਵਰਤ ਕੇ ਕੌਮੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ।

ਸੁਨੇਦਾ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਆਖਰ ਉਹ ਸਤੰਬਰ 2001 ਨੂੰ ਇਸ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ।

ਅੰਤਿਕਾ

ਜਾਸੂਸੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਲੜਨ ਤੇ ਮੁੜ ਅਮਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਸੂਸੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਯੋਧਿਆਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਨ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਲੋਕਰਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਤਾਂ ਸਮਝੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖਿੱਚ ਤੇ ਠਾਠ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਠਾਠ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੇ ਤੇ ਬੈਂਟੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜਾਸੂਸੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਚਮਕ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ, ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਮਾਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਜਾਂ ਜਲੇ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਚੇ ਤੇ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਲੋਕ-ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੇ ਮੌਲ ਲਈ ਹੈ। ਜਾਸੂਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਆਸ ਭੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਸਹੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ? ਸਾਫ਼ ਉੱਤਰ ਹੈ: ਹਾਂ ਵੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ। ਹਾਂ, ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਯੂ. ਕੇ. ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਬਲੇਅਰ ਜਿਹੇ ਆਗੂ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਰਾਕ ਦੀ ਜੰਗ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਪਦਵੀ ਤੇ ਚੋਣ ਲੋਕ ਘੋਖਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਲੇਅਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਢੇਰ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਲੋਕ-ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਮਧੀਕ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਮੁਲਕਾਂ ਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਆਏ ਮੁਲਕਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਫੌਜੀ ਜੰਗਲੀਆਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਧੁਰੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਜਿਸਨੂੰ ਲੋਕ-ਤੰਤਰਿਕ ਮੁਲਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕੌਂਸਲਟੀਆ ਤੇ ਨਾਪ ਚੰਡਾ ਦੀ ਕਈ ਵਾਰ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਮੇਰੇ ਰਾਜਸੀ ਕੁਝਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਕੋਨਾ ਵਧੇਰਾ ਯਾਤਰੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੋ ਝਗੜੇ ਰਹੀਆਂ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਜ਼ਰੂਰਤਾ ਨਾਲ ਕਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮਝਾਈ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤ, ਘਰ ਕਰ ਰਾਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਖੜ੍ਹਤ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਆਸੀ ਫੈਸਲੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੈਸਾਬ ਦਾ ਬਖੇੜਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕਾਮੀਰ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ, ਇਹ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀ, ਗਰਬਾ, ਯੂ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ., ਉਲਫਾ ਤੇ ਟੀ. ਐਨ. ਐਸ. ਐਫ. ਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤਾਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਸੀ ਪੈਰੋਕਿਆਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਨਸਲੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਤੌਰਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਵਿਗਾੜ ਸਿਰਫ ਗਲੀ ਸੜੀ ਟਹਿਣੀ ਜਿਸਨੂੰ ਤਾਕਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਚੰਬੜੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਤੇ ਲੜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਵੋਟਾਂ ਖਾਤਰ ਜਾਤ-ਧਾਤ, ਧਰਮ ਤੇ ਸੁਣੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡਣ ਤੇ ਔਰ-ਔਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਉਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਢਾਂਚਾ ਹੋਵੇ।

ਇਸੇ ਸਾਸ਼ੁਸੀ ਮਾਮਲੇ ਨੇ ਇਹ ਭਲੀ-ਭਾਤ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਖੁਫ਼ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਚਾਈ ਹੋਰ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਵੱਗ ਨਾਲ ਹਥੜੇ ਦੀ ਸੋਟ ਵਾਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਾਰਗਿਲ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੌਮਕਾਜ ਦੇ ਵੱਗ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਵੱਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਮ, ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਲਯ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਤੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਕਰਾਲ ਕੌਮੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ 1962 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਪੰਚਸ਼ੀਲ ਦੀ ਫਤਹੀ ਭਾਟਕੇ ਬਿੱਲੀ ਵਾਗ ਠੋਕੇ ਲਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਹ ਅਸਫਲਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

.. ..

ਜਾਸ਼ੁਸੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਹਾਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਅਸਲੀ ਹੀਰਾ ਉਦੋਂ "ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਰਾਣੀ" ਦੇ ਤਾਜ ਦੀ ਸੋਭਾ ਤੇ ਮਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਹਿਰ ਸਿਲਪੀ ਨੇ ਤਰਾਸ਼ਿਆ, ਘੜਿਆ ਤੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਚਮਕਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨੀਤੀ ਘਾੜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਅਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੰਗੀ ਸੁਆਣੀ ਮੱਖਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਹੀਂ ਰਿੜਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ 20 ਸਾਲ ਅਨਿਖੱੜ ਅੰਗ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿਖਲਾਈ, ਮਾਨਵੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ

ਸਰਕਾਰ, ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਕੀ-ਪੇ 50% ਲੋਕ ਤਾਂ ਕਿੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸਰਵੋਤਮ
ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵੱਤੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ
ਦਾ ਕਾਰਜ 50% ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ
ਹੀ ਹੈ।

ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਅਫਸਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ ਤੇ
ਰਾਜੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਕਈ
ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ
ਜਿਸ ਵਿਕਾਰ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ
ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੋਰਪੁਲਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਯਮ
ਬਣਾਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਅਮਲ ਲਈ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ
ਵਾਲਾ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਸਾਮਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲੇਗਾ ਜਿਸਨੂੰ
ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਸਥਾਈ ਬਣਾ ਫੌਂਡਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਸੇਵਾਨਾ
ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਜੋ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।
ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼
ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੁਚੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੋਣ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ
ਜਾਂ ਵੱਖੀ ਬਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ
ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਭੇਦ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਮੁਲਕ ਦੀ
ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸਿਰਫ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।
ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀਆਂ
ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਤੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ
ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਭਾਵਜੂਦ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ
ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ
ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਪੈਂਜੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਆ
ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

.. ..

ਹੋਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ- ਉਹ ਹਨ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ
ਤੇ ਜਨਤਕ ਸੀਵਨ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਜੰਗਲ
ਵਾਂਗ ਲੋਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਛੋਟੀ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲੰਗਰ ਭਾਵ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਗਲ ਦੇਵੇਗਾ, ਖੋਰਾ
ਲਾ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਮੁਲਕ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੇ ਨੱਠਮਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਤੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਪਰਾਧੀ ਮੁਲਕ ਦੀ
ਮੁਖਧਾਰਾ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਖਰੀਦ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਵੇਚ ਵੀ
ਰਹੇ ਹਨ। ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਤਾਕਤਵਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਰ ਵੀ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ
ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰਸ਼ਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ "ਖੁਲ੍ਹੇ ਕੰਢੇ"
ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਹਿਤ ਲੋਕਸ਼ਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੇ ਉਚਿਤ

ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕੇ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ 70 ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਹੁਣ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪਤਰਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕੀਰਣ ਤੇ ਨੀਭ-ਹੀਣ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੰਦ’ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ 30 ਸਾਲ ਮੁਲਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਏ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਬਣਾਈ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਉੱਪਰ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਤੇ ਰੂਸ ਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਏ, ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪੱਤਰਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕੁਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਅਭਿਨਾਨਾਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਤੇ ਚਿੱਠੀਕੋਟ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਸੰਝੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇੜੇਵਾਂ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਕਤ ਤੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੋਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਝ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕੋ ਮਨਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਾਠਕਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਦਬਾ ਪਾਏ ਕੋਈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਰੱਤਰਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪੱਤਰਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤਰ ਦਾਈ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੁਰੱਤਰਤਾ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮਲੌਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਅਨੇਕ ਆਰੰਭਵਾਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਛੇੜੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੇ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸੰਯੋਗ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਸ਼ੌਕੀਆਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖੇ ਤੇ ਛਾਪੇ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ “ਮਿਸ਼ਨ ਟੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ (ਐਨ ਇਨਟੈਲੀਜੈਂਟ ਏਜੈਂਟ ਇਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਸੂਸ) ਤੇ “ਬਿਟਰ ਹਾਰਵੈਸਟ” ਤੇ ਇਸਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕਰਣ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ “ਪਾਕਿਸਤਾਨ 1971 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ” ਵੀ ਛਾਪੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ “maloy_d@hotmail.co” ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ISBN 81-7601-748-5

